51655

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI BÖLÜMÜ
FARS DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TARİH BOYUNCA FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLER

DOKTORA TEZİ

51655

Danışman
Doç. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Hazırlayan
Yusuf ÖZ

Ankara 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

51655

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ .....IV-VI
TRANSKRİPSİYON VII
BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR..... VIII-XXIV

GİRİŞ.....1-43
ARAP DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ.....2-18
Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı 3
İlk Sözlükler ve Yazılış Amaçları..... 5
Arap Leksikografisinde Usul..... 9

FARS DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ.....18-37
Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı..... 20
İlk Sözlükler ve Yazılış Amaçları 22
Fars Leksikografisinde Usul..... 29
TÜRK DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ..... 37-43
Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı 37
İlk Sözlükler, Yazılış Amaçları, Tertip ve Muhtevaları..... 38

BİRİNCİ BÖLÜM
FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ.....45-52
İlk Farsça-Türkçe Sözlükler ve Yazılış Amaçları..... 49

FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLERİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ..... 52-88
I- Manzum Sözlükler ..... .52
Yazılış Amaçları..... 55
Tertip Özellikleri..... 61
Muhteva Özellikleri 70
Kaynakları..... 71
Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler..... 74
II- Mensur Sözlükler 75
Tertip Özellikleri..... 79
Alfabetik Sözlükler..... 79
Konu Sözlükleri..... 81
Farsça-Türkçe Tertibine Göre..... 82
Türkçe-Farsça Tertibine Göre..... 82
Birkaç Dilde Yazılmış Sözlükler..... 83

FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLERİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ. 88-107
Eğitim ve Öğretim Amaçlı Sözlükler..... 88
İlmî Sözlükler..... 89
Eser Sözlükleri..... 90
Alan Sözlükleri..... 92
Deyim Sözlükleri..... 97
Farklı Amaçlarla Hazırlanan Sözlükler..... 98
Tercüme Yoluyla Telif Edilen Sözlükler..... 98
Müntehap, Muhtasar ve Mürettep Sözlükler..... 99
Metin Sözlükleri..... 100
Diğerleri..... 103

İKİNCİ BÖLÜM
YÜZYILLARA GÖRE FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLER..... 108-476
I. Anadolu Sahası..... 109-434
II. İran, Azerbaycan, Hindistan ve Diğer Sahalar.... 435-476

SONUÇ.....477-478
SUMMARY.....479
İNDEKS.....480-498

ÖNSÖZ

Türkçenin tarih boyu siyasî ve sosyal gelişmeler sonucu etkileşim içerisinde bulunduğu yabancı diller arasında Farsçanın önemli bir yeri vardır. Türkler ve Farsların asırlarca aynı coğrafyada yaşamış olmaları, iki dil arasında asırlar boyu devam eden bir münasebetin doğmasına, kültürel yakınlaşmaya ve ortak unsurlar taşıyan eserlerin yazılmasına neden olmuştur. Bunlar arasında söz konusu dillerde yazılan edebî ve tarihî eserleri anlamak için hazırlanmış sözlükler ve gramer kitapları önemli bir yer tutmaktadır.

"Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler" konulu bu çalışma, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça ve bu iki dilin yer aldığı birkaç dilde yazılmış sözlüklerin tespiti ve tanıtılması amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada her iki dil ve her iki millet arasındaki lisanî ve kültürel münasebetlerin tarihî seyrine de ışık tutacak bir yol takip edilmiştir.

Sözlük ve müelliflerin tespiti safhasında öncelikle biyografik eserler ile Türkçe şuara tezkireleri dikkatle taranmış; yazma eser ihtiva eden yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerin yayınlanmış kataloglarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Tespit aşamasında ayrıca yazma ve eski harfli Türkçe basma eser yönüyle zengin olan yurt içi kütüphanelerin katalog fişleri de taranmıştır.

Çalışma, bir giriş ve iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Giriş kısmında, Farsça-Türkçe sözlüklerin tertibinde Arap leksikografisinin usul ve esasları örnek alındığından dolayı, önce Arapça sözlüklerin hazırlanmasındaki sebep ve amaçlar üzerinde durularak bilinen ilk örnekler, yazılış amaçları ve muhtevaları ile, Arap leksikografisinde teşekkül eden mektep ve usuller hakkında bilgi verilmiştir. Bu dilde tam alfabetik tertip sisteminin kullanıldığı XI. yüzyıla kadar, diğer bir ifadeyle, alfabetik ekolün kurucusu sayılan Ebü'l-Meʿâlî Muḥammed b. Temîm el-Bermekî (ölm. 411/1020)'ye kadar, oluşmuş olan Arap lügatçiliği usullerinden bahsedilmiştir.

Giriş kısmında Fars leksikografisi başlığı altında başlangıçtan XVII. yüzyıla kadar, ilk Farsça sözlüklerin yazılış amaçları üzerinde durulmuş, tertip ve muhtevaları hakkında bilgi verilmiş ve Farsça-Türkçe sözlüklerde kaynak olarak kullanılmış bazı sözlükler tanıtılmıştır.

Türkçe için hazırlanmış ilk sözlükler de yazılış amaçları, tertip ve muhtevaları itibarıyla incelenerek, Türkçenin öğretilmesi amacıyla muhtelif sahalarda yazılmış ve çoğunluğu Arapça izahlı olan sözlüklerin önemli olanları, "Türk Dilinde Sözlük Yazma Geleneği"

başlığı altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Anadolu'da Farsçanın önemi ve bu dile ve edebiyatına karşı gösterilen alâka ile yabancı dil öğretimine yönelik faaliyetler üzerinde durularak, Anadolu'da telif edilen ve bu çalışmada tespit edilebilen sözlükler şekil itibarıyla manzum ve mensur olarak iki grupta değerlendirilmiştir. Manzum sözlüklerin yazılış amaçları, tertip ve muhteva özellikleri ve kaynakları hakkında bilgi verilmiş; bu tarz sözlükler, dil gruplarına, yazma ve basma oluşlarına göre tasnif edilerek kronolojik sıraya göre ad ve müellifleri listeler halinde verilmiştir. Mensur sözlükler de tertip ve muhtevaları itibarıyla incelenmiş ve yüzyıllara göre genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Tespit edilen mensur sözlükler tertip ve muhtevaları itibarıyla tasnif edilerek incelenmiş; ayrıca "yazma", "eski harfli Türkçe matbu" ve "Latin harfleriyle basılmış olanlar" şeklinde gruplandırılarak listeler halinde verilmiştir.

İkinci bölümde ise tespit edilen sözlükler tanıtılmış ve değerlendirilmiştir. Eserler yazıldıkları saha itibarıyla, "I. Anadolu Sahası" ve "II. İran, Azerbaycan, Hindistan ve Diğer Sahalar" olmak üzere iki ayrı başlık altında toplanmıştır. Her iki başlık altında tanıtılan sözlükler telif tarihi sırasına göre sıralanmıştır.

Tanıtımlarda, sözlüğün adı, telif tarihi ve müellifi bir başlık halinde verilmiş, önce müellif hakkında lüzumlu bilgiler kaydedilmiştir. Daha sonra sözlüğün tanıtımına geçilmiştir. Gerek müellif, gerekse sözlük hakkında verilen bilgilerde yararlanılan eserler, müellif ve eser için bir kaynakça olmak üzere ayrı dipnotlarda bir arada verilmiş; farklı ya da ihtilaflı bilgi sunan kaynaklar ise ayrıca belirtilmiştir.

Yazma halde olan sözlüklerin tanıtımında, önce değerlendirmede esas alınan nüshasının tavsifi yapılmış, eski harfli Türkçe basma eserlerde ise eserin esas alınan baskısı zikredilmiştir. Değerlendirmelerin sonunda yazma eserlerin detaylı tavsifleri verilmiştir. Son olarak yazmaların tespit edilebilen diğer nüshaları, matbu halde olanların da baskıları zikredilmiştir. Yazma eserlerin işaret edilen nüshalarından, müellif nüshası olanlar ile eksik olanlar bilindiği takdirde belirtilmiştir.

Hacimli sözlüklerin müntehap ve muhtasarları ile, sonradan alfabetik olarak düzenlenmiş mürettep lügatlerin tanıtımında kronolojik sıra dikkate alınmamış, bu tür eserler ilgili sözlüğün devamında değerlendirilmiştir. Manzum sözlükler için yazılmış muhtelif şerhler de ayrıntılı olarak tanıtılmamış; bu şerhlerin yazılış amaçları ve genel hususiyetleri üzerinde durularak tespit edilenler kaynaklarıyla birlikte zikredilmiş ve bazı nüshaları belirtilmiştir. Latin

harflerle basılmış sözlüklerin de tanıtımları yapılmamış, bunların ad, yazar, baskı yeri, baskı tarihi, sayfa durumları ve varsa diğer baskılarını içeren bibliyografik bilgileri verilmekle iktifa edilmiştir.

Mehmed Şevket'in Eser-i Şevket'i, Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanîsî ve Muallim Naci'nin Lügat-i Naci'si gibi Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça asıllı kelimeleri ihtiva eden Türçe sözlükler ile, Fāris el-Ḫūrī el-Lübnānī'nin Kenz-i lügāt'ı ve Emîn Ḫūrī'nin Refîḳu'l-ʿOṣmānī'si gibi Türkçe ve Türkçede kullanılan Farsça kelime maddelerinin Arapça karşılıklarını veren sözlükler; Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri madde başı yapıp bir batı dilinde karşılıklarını veren, Antonio Cıadyrgy'nin Dizionario Turco Arabo e Persiana (ridotto sul lessico del celebre Meninski in ordine alfabetico Latino), Jules Theodore Zenker'in Türkisch-Arabisch-Persisches Hanwörterbuch (Dictionnaire Turc-Arabe-Persan) gibi şarkiyat sözlükleri de hususiyetleri dikkate alınarak bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Ayrıca, muhtevasında Türkçe, Arapça ve Farsça ve diğer dillerden kelimelerin de bulunduğu, inşa sanatı ve tıp terimlerini içeren sözlükler ile baştan ve sondan eksik, hangi sözlüğe ait olduğu tespit edilemeyen nüshalar ve birkaç varaktan ibaret lügatçe ve risaleler; gerçekte mensur Arapça-Farsça bir sözlük olup zamanla nüsha üzerinde Türkçe karşılıkları da kaydedilmiş olan sözlükler de muhtevaları ve yazılış amaçları göz önüne alınarak hususen incelenmemiştir. Ancak birinci bölümde mensur sözlüklerin muhteva özellikleri incelenirken anılan türdeki eserlere "alan sözlükleri" ve "diğerleri" başlığı altında işaret edilmiş ve bazı örnekleri verilmiştir.

Dipnotlarda muayyen kısaltmalarla zikredilen eserler bibliyografyada verilmiş, bibliyografik bilgileri verilmiş kaynaklar ise bibliyografyaya dahil edilmemiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde tanıtılan sözlükler ve müelliflerine kolayca ulaşılması için müellif adları, lakap, mahlas ya da meşhur adları ve kendisine sözlük isnad edilen kişiler şahıs indeksinde; sözlük adları, sözlüklerin meşhur ya da bilinen adları eser indeksinde verilmiştir.

Bu çalışmanın Türk leksikografisi ve bilhassa Türkoloji sahasında yapılacak çalışmalara yararlı olması ümidiyle, konunun seçiminde, kaynak temini ve çalışmanın yürütülmesinde ilgi ve rehberliğini esirgemeyen hocam Sayın Doç. Dr. Adnan Karaismailoğlu'na, üzerimde emeği olan hocalarıma ve kütüphane görevlilerine içten teşekkürü bir borç bilirim.

Yusuf ÖZ

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi'nde uygulanan şu transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

Sesliler : ـَ : a, e ; ـِ : ı, i ; ـُ : o, ö, u, ü ; ـا , ـى : ā ; ـي : ī ; ـو : ū

Sessizler:

ء : ʾ	ص : ṣ	
ب : b	ض : ż	
پ : p	ط : ṭ	
ت : t	ظ : ẓ	
ث : ṯ	ع : ʿ	
ج : c	غ : ġ	
چ : ç	ف : f	
ح : ḥ	ق : ḳ	
خ : ḫ	ك : k, ñ	
د : d	گ : g	
ذ : ẕ	ل : l	
ر : r	م : m	
ز : z	ن : n	
ژ : j	و : v	
س : s	هـ : h	
ش : ş	ی : y	

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Aḥmed Resmî b. İbrâhîm-i Girîdî, Naẓm-ı Girîdî, yz., Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. nr. 381.

Aḥmed Rifʿat, Lügât-ı târîḫiyye ve coğrâfiyye, I-V, İstanbul (Mahmud Bey Matbaası), 1299-1300/1882-1883.

Âḳâ Buzurg et-Tehrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ taṣânîfi'ş-Şîʿa, I-XXV, Müʾessese-i maṭbûʿât-i İsmâʿîliyân, Tahran, 1341-1366 h.ş./1962-1987.

Akalın, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, Ankara, 1979.

Aḳṣâ'l- ereb, bk. İsḥâḳ Ḫvâcesi.

Aksoy, Ömer Asım, "Dürrü'n- niẓâm ve Naẓmü'l- cevâhir", TDAY. Belleten, c. XIV, Sayı 88-91, Yıl1960, Ankara, 1988, s. 145- 176.

————, Hasan Aynî ve Nazmü'l- cevâhir, Gaziantep, 1959.

————, Mütercim Asım, Ankara, 1962.

Ali Emirî, "Amid şehriniñ Aḳḳoyunlular zamanındaki şiʿr ve inşâ ve evzân ve ʿarûẓuna bir nümûne", Amid-i sevdâ, nr. 5,16 Nisan 1325/1909, s. 67-74

ʿAlî Enver, Semâ-ḫâne-i edeb, nşr. Rifʿat, İstanbul (Âlem Matbaası), 1309/1891.

ʿAlî Gürcî-i Bektâşî, Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, yz., İst., Hacı Selimağa Ktp., Selimağa nr. 962.

Alparslan, Ali, Manzum Lügatler ve Tuḥfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1946-1947.

Arabskaya Leksikologiya, bk. Belkin.

ʿÂşıḳ Çelebi, MŞ. : Meşâʿirü'ş- şuʿarâ, nşr. G. M. Meredith Owens, London, 1971.

Ateş, Ahmed, "Hicrî VI- VIII. (XII- XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", TM., c. III, İstanbul 1958, s. 94-135.

————, "Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar", TDAY. Belleten, c. XVI, Sayı 61, Ankara, 1952, s. 46-130.

ʿAṭfî Aḥmed-i Bosnavî, Şerḥ-i Tuḥfe, yz., Ank. Milli Ktp., nr. Yz. A. 469; a. e., yz., Konya, İHK., F. N. Uzluk nr. 6886.

Atsız, "Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri", ŞM., c. VI, İstanbul,1966, s. 71- 112

ʿAṭṭār, Aḥmed ʿAbdülġafûr, Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ, Kahire, 1376/1956.

Ayan, Gönül, "Lāmiʿî Çelebi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri", S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Merkezi,Yıl 1, Sayı 1, Kasım 1994, s. 43-65.

Aygen, Mehmet S., İmadoğlu Hasan Karahisârî, Afyon (Türkeli Matbaası), trs.

Babinger, Franz, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, çev. Çoşkun Üçok, Ankara,1992.

el-Bağdādî, ʿAbdülḳādir, Lüġat-i Şāh-nāme (Lexıcon Şahnamıanum), nşr. Carolus Saleman, Petropol, 1895.

————, Şerḥu şevāhidi Şerḥi't-Tuḥfeti'l-verdiyye, nşr. Nazif M. Hoca, İstanbul, 1978.

————, Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî, yz., İst. Köprülü Ktp., M. Asım Bey nr. 685.

————, Şerḥu Tuḥfeti'ş- Şāhidî, yz., Ank. Milli Ktp., nr. Yz. A. 914.

Bağdatlı İsmail Paşa, Esmāʾ.: Hediyyetü'l-ʿārifîn, esmāʾü'l-müʾellifîn ve āṯārü'l-muṣannifîn, I-II, İstanbul (Maarif Basımevi), 1951-1955.

————, Ẕeyl.: İżāḥu'l-meknūn fi'ẕ-ẕeyli ʿalā Keşfü'ẓ-ẓünūn ʿan esāmi'l-kütüb ve'l-fünūn, I-II, nşr. Ş. Yaltkaya, R. Bilge, İstanbul,1941-1943.

Bankipore mns.: Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore, I- XXXV, Patna, 1920 -1970 .

Bavlav, Naşid, Fatih Sultan Mehmed Devrinde Telif, Tercüme ve İstinsah Edilen Tıp Eserleri ile İlaçlar, İstanbul, 1953.

Bayraktar, Nail, Atatürk Kitaplığına Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu, c. I, İstanbul,1991.

Belkin, Vladimir Mihayloviç, Arabskaya Leksikologiya,Moskova, 1975.

Beyzadeoğlu, Süreyya Ali, Sünbül-zâde Vehbi, İstanbul, 1993.

Bilkan, Ali Fuat, "Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. 1996/I, Sayı 532, Nisan 1996, s. 1096-1104.

Blaşkoviç, Jozef, Bratislava: Arabische, Turkische und Persische Handschriften der Universitats Bibliothek in Bratislava, Bratislava, 1961.

Blochet, E., Persans: Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale, c. IV, Paris, 1934.

————, Turcs: Cataloque des Manuscrits Turcs de la Bibliotheque Nationale, I-II, Paris, 1932-1933.

Brockelmann, C., GAL.: Geschichte der Arabischen Litteratur, I-II, Leiden, 1943-1949.

————, GAL. Suppl.: Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplementband, I-III, Leiden, 1937-1942.

————, C., Verzeichnıs der Arabischen, Persischen, Turkischen und Hebraischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Breslav, Breslav, 1903.

Burhān-ı ḳāṭıᶜ, bk. Tebrîzî.

Bursalı Mehmed Tahir, OM.: Osmanlı Müellifleri, I-III, İstanbul (Matbaa-i Âmire), 1333-1342/1915-1923.

el-Bülġa, bk. el-Ḳınnavcî.

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, I-II, İstanbul, 1984.

————, Özden Taneriç, "Yeniçağ Türk Dili Lügatleri", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XIV, İstanbul, 1966, s. 9-52.

Çatıkkaş, A., "Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler", Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1986, s. 207-251.

Çetin, Nihad M., "Aḥmedî'nin Mirḳātü'l-edeb'i Hakkında", TM., c. XIV (1964), İstanbul, 1965, s. 217-230.

————, Eski Arap Şiiri, İstanbul, 1973.

Çögenli, M. Sadi, EHB. Türkiye Türkçesi Sözlükleri Kataloğu, Erzurum, 1987.

Dāᵓiretü'l-meᶜārif-i buzurg-i İslāmî, I-IV, Tahran, 1369-1370 h.ş./1990-91 (Neşri devam etmektedir).

Dāᶜiyülislām, Muḥammed ᶜAlî, Ferheng-i Niẓām, c. V, Haydarabad, 1358 h.ş./1979.

DİA.: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XII, İstanbul,1987-1995 (Neşri devam etmektedir).

Dihḫudā, ᶜAlî Ekber, Lüġat-nāme, c. I, c. XIV, c. XLVII, Tahran, 1325 -1352 h.ş./1946-1973.

————, "Menşeᵓ-i lüġāt-i mecᶜūl-i ferhenghā-yi Fārsî pes ez Desātîr", Yağma, 1330 h.ş./1951, şümāre-i evvel, s. 17-25.

Dilâçar, A., Dil, Diller ve Dilcilik, Ankara, 1968.

Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, haz. Haluk İpekten, Mustafa İsen, Recep Toparlı, Naci Okçu, Turgut Karabey, Ankara, 1988.

Divanlar Kat.: İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, I-IV, İstanbul, 1965-1969.

Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi, trc. Besim Atalay, c. I, Ankara, 1985.

Dobraca, Kasım, Sarejevo: Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa, Gazi Husrev-Begova Biblioteka u Sarajevu, I-III, Sarajevo, 1963-1991.

Ebû Naṣr el-Ferâhî, Niṣâbu'ṣ-ṣıbyân, yz., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye nr. 876.

Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı, trc. Günay Karaağaç, İstanbul, 1988.

————, "Mîrzâ Mehdî'nin Senglah Adlı Çağatayca Sözlüğü", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1957), Ankara, 1960, s. 37-40.

el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed, Nüzhetü'l-elibbâʾ fî ṭabaḳâti'l-üdebâʾ, nşr. Muḥammed Ebü'l-Faẓl İbrâhîm, Kahire, 1386/1976.

Enzâbî-nejâd, Rızâ, "Ferheng-nâme nüvisî ve naẓarî be ferheng-i cedîd-i ʿArabî-Fârsî", Neşr-i dâniş, Sâl-i evvel, şümâre-i evvel, 1365 h.ş./1986, s. 42-46.

Erciyes Dergisi Ahmet Remzi Akyürek Özel Sayısı, Yıl 6, sayı 68, Ağustos 1983.

Erdem, Sadık, "Neylî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", Yedi İklim, c. IV, sayı 33'ün eki, Aralık 1992, İstanbul, 1992, s. 1-14.

Eren, Hasan, "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", A.Ü. DTCF. Dergisi, c. VIII, sayı 1-2'den ayrı basım, Ankara, 1950, s. 145-163

Ergun, S. Nüzhet, Türk Şairleri, I-III, İstanbul, 1936-1945.

Esedî-i Ṭûsî, Ebû Manṣûr Aḥmed b. ʿAlî, Lügat-i fürs, nşr. ʿAbbâs İḳbâl, Tahran, 1319 h.ş./1940; a. e., nşr. Muḥammed Debîr-i Siyâḳî, Tahran, 1336 h.ş./1957; a. e., nşr. Feṭḥullâh-i Müctebâî, ʿAlî Eşref-i Ṣâdıḳî, Tahran, 1365 h.ş./1986; a. e., nşr. Poul Horn, Göttingen,1987

Esmâʾ., bk. Bağdatlı İsmail Paşa.

Esrâr Dede, Teẕkire-i şuʿarâ-yi Mevleviye, yz., Konya, Mevlânâ Müzesi Ktp., İhtisas nr. 1502.

Esterâbâdî, ʿAzîz b. Erdeşîr, Bezm u Rezm, çev. Mürsel Öztürk, Ankara,1990.

Ethe, Hermann, India Office mns: Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India Office, c.I, Oxford, 1903.

Eyyûbî, N. Kemal, "Önemli Bir Türkçe Sözlük", TDAY. Belleten 1965'ten ayrı basım, Ankara,1966, s. 65-101.

Fatin, Ḫātimetü'l-eşʿār, İstanbul (İstihkâm Alayları Litografya Destgâhları),1271/1855.

Ferhenghā-yi Fārsī, bk. Siyāḳī.

Ferheng-nāmehā-yi ʿArabī be Fārsī, bk. Münzevī (ʿAlī Naḳī).

Ferheng-nüvīsī, bk. Naḳavī.

el-Fihrist, bk. İbnü'n- Nedīm.

Fihrist-i Bursa, bk. Sübhānī.

Fihrist-i Manisa, bk. Sübhānī.

Fihrist-i Marʿaşī, bk. Seyyid Aḥmed-i Ḥüseynī

Fihrist-i Meşhed, bk. Maḥmūd Fāżıl.

Flügel, Güstav, Kaiserlich mns.: Die Arabischen,Persischen und Turkischen Handscriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien, I-III, Wien, 1865-1867.

GAL.; GAL. Suppl., bk. Brockelmann.

Gibb, E. J. W., OP.: A History of the Ottoman Poetry, I-VI, London, 1900-1909.

Goldziher, Ignace, Klasik Arap Literatürü, çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara, 1993.

Gölpınarlı, Abdülbaki, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik, İstanbul, 1953.

————, Mev. Müz. Kat.: Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, I-IV, Ankara, 1967-1994.

Gülensoy, Tuncer, "Bursa Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazma Kitaplar Üzerine Notlar -II", Türk Kültürü, Sayı 127, Yıl XI, Mayıs 1973, s. 585-588.

Ḥalīmī, Lütfullāh b. Ebī Yūsuf, Lügat-i Ḥalīmī , yz., Ank. Milli Ktp., nr. Yz. A. 361; a. e., Konya, Safa Odabaşı özel kütüphanesi, numarasız.

Ḫānlerī, Pervīz Nāṭıl, Tārīḫ-i zebān-i Fārsī, c. I, II. baskı, Tahran, 1366 h.ş./1987.

Ḥasan Şuʿūrī, Lisānü'l-ʿacem, I-II, İstanbul (Dâru't-tıbâatı'l-Mamûre), 1155/1742.

Ḫātem Aḥmed, Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, yz., Ank. Milli Ktp., nr. Yz.A. 696.

Ḫayyāmpūr, ʿAbdurresūl, Ferheng-i suḫenverān, I-II, Tahran,1368-1372 h.ş./1989-1993.

Ḫazīne- fünūn, sene I (1311/1893), aded 5, 6, 8, 9, 15, 19, 23, 24, 25, 31, 35, 36.

Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī, Ṣıḥāḥu'l-ʿacem, nşr. Ġulām-Ḥüseyn-i Bīgdilī , Tahran, 1361 h.ş./1982.

Hoca, Nazif M., "ʿAbdü'l-ḳādir b. ʿÖmer el-Baġdādī'nin El Yazısı İle İki Mecmuası", ŞM., c. VII, İstanbul, 1972, s. 69-82.

————, "ʿAbdü'l-ḳādir b. ʿÖmer el-Baġdādī'nin Eserlerinin İstanbul'daki Yazmaları", ŞM., c. IV, İstanbul, 1961, s. 119-145.

Hoca, Nazif M., "A. K. Borovkov, Badāʾiʿ al-luġāt, Slovar Ṭāliʿ İmānī", ŞM., c. V, İsanbul,1934, s. 159.

Husain, S. Rashid, "Persian Lexicons During the 16th Century A. D. in India", Islamic Culture, c. LIII, nr. 2, Haydarabad, Nisan 1979, s. 99-122.

Ḥüsām-i Ḫoyī, Nasībü'l-fityān ve nesībü't-tibyān, yz., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail nr. 644.

Iwanow, Wladimir, ASB.: Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1924.

————, ASB. Second Suppl.: Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal, Second Supplement, Calcutta, 1928.

————, Curzon Col.: Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuşcripts in the Curzon Collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1926.

İA.: İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati, I-XIII, V. baskı, İstanbul, 1978-1986.

İbn Düreyd, Cemheretü'l- lüġa, c. I, nşr. Remzī Münīr, Beyrut, 1987.

İbn Ḫaldün, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, c. III, İstanbul, 1991.

İbn Manẓūr, Lisānü'l-ʿArab, c. I, Beyrut (Dāru Ṣadır), trs.

İbn Mühennā, Kitābü Ḥılyeti'l-insān ve ḥalbeti'l-lisān , nşr. Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul (Matbaa-ı Âmire), 1338-1340/1920-1922.

————, Kitāb-ı Tercümān-ı Fārsī ve Türkī ve Moġolī, nşr. P. M. Melioranskiy, Saint Petersburg, 1900.

İbnülemin, Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, I-IV, İstanbul, 1988.

İbnü'l-Eşîr, en-Nihâye fî ğarîbi'l-ḥadîş, c. I, nşr. Tâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭunâhî, Kahire, 1383/1963.

İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut, 1398/1978.

İmamoğlu, Ahmet Hilmi, Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî'nin Sözlüğü, Metin-İnceleme, Atatürk Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993.

İnbâh, bk. el-Ḳıfṭî.

İsḥâḳ Ḫvâcesi Aḥmed Efendi, Aḳṣâ'l-ereb fî tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb, I-II, İstanbul (Dâru't-tıbâati'l-Âmire), 1313/1895.

İsmâ'îl Belîğ, Güldeste-i riyâż-ı 'irfân ve vefeyât-ı dânişverân-ı nâdiredân, Bursa (Hudavendigâr Vilâyet Matbaası), 1302/1895.

İsmâ'îl Belîğ, Nuḫbetü'l-âşâr li ẕeyli Zübdeti'l-eş'âr, yz., İ.Ü. Merkez Ktp. nr. T. 1182.

İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususî Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler, İstanbul, 1953.

İz, Fahir, "Fuzûlî'ye Atfedilen Bir Türkçe-Farsça Manzum Lügat", Fuzûlî ve Leylâ ve Mecnûn (İngilizce Tercümesi), yay. Unesco Türkiye Millî Komisyonu, İstanbul, 1959.

'İzzed-i Toḳâdî, Tuḥfe-i 'İzzedî, yz., İ.Ü. Merkez Ktp. nr. T.1281.

Kâf-zâde Fâ'izî, 'Abdülḥayy b. Feyżullâh-i İstanbulî, Zübdetü'l-eş'âr, yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz.A. 679.

Kahire Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, I-XII (Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi 3058-3070 numaralarda kayıtlı, Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Türkçe yazmalara ait kütüphane kayıt fişlerinin fotokopisi).

Ḳâmûsu'l-a'lâm, bk. Şemseddin Sami.

Kanar, Mehmet, "Sözlük Çalışmaları ile Farsça Metinlerin Şerh ve Tercümeleri", Yedi İklim, c. VI, sayı 46, Ocak 1994, s. 13-17.

Karabulut, Ali Rıza, Kayseri Râşid Ef. Ktp.: Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu, Kayseri, 1982.

————, Kayseri Râşid Ef. Yz. Kat.: Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu, I-II, Ankara, 1995.

Ḳarahiṣârî, Ḥasan b. Ḥüseyin b. 'İmâd, Şâmilü'l-lüğa , yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz.A. 4895.

Karaismailoğlu, Adnan, "Tuhfe-i Remzî", Milli Kültür, Sayı 74, Yıl 1990, s. 60.

Karatay, Fehmi Edhem, TSMK. TY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, I-II, İstanbul, 1961.

————, TSMK. FY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu, İstanbul, 1961.

Kâtip Çelebi, Keşfü'ẓ-ẓünün ʿan esāmi'l-kütüb ve'l-fünün, I-II, nşr. Ş. Yaltkaya, R. Bilge, İstanbul, 1941-1943.

Keḥḥāle, ʿÖmer Rıżā, Muʿcemü'l-müʾellifīn, I-XV, Beyrut (Mektebü'l- meşānī), trs.

Kekelidze Institute mns.: Catalogue of the Arabic, Turkish and Persian Manuscripts in the Kekelidze Institute of the Manuscripts Georgian Academy of Sciences, haz. A. Abuladze, R. V. Gvaramia, M. G. Mamatsashvili, Moskova, 1969.

Kemāl Paşa-zāde, Yūsuf u Züleyhā, haz. Mustafa Demirel, Ankara, 1983.

Keskin-zāde ʿOṣmān, Manẓūme-i Keskîn, yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz. A. 2532/2.

Keşf., bk. Kâtip Çelebi.

el-Ḳıftī, Cemālüddīn Ebi'l-Ḥasan ʿAlī, İnbāhü'r-rüvāt, I-IV, nşr. Muḥammed Ebü'l-Faẓl İbrāhīm, Beyrut, 1406/1986.

Kılıç, Hulusi, Türkçede Arap Leksikographie'si Çalışmaları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Yüksek İslam Enstitüsü, Konya, 1972.

Ḳınālı-zāde Ḥasan Çelebi,TŞ.: Teẕkiretü'ş-şuʿarāʾ, nşr. İbrahim Kutluk, I-II, Ankara, 1989.

el-Ḳınnavcī, Muḥammed Ṣıddīḳ Ḥasan Ḫān, el-Bülġa fī uṣūli'l-lüġa, nşr. Nezīr Muḥammed Mektebī, Beyrut, 1408/1988.

Kitābü maḫṭūṭāt, bk. el-Mavṣılī.

Köprülü Ktp. Yz.: Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, haz. Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, I-III, İstanbul, 1986.

Köprülü, M. Fuad, "Harezmşahlar Devrinde Bir Türk Lisaniyatçısı, Muḥammed b. Ḳays ve Eseri", TM., c. II, Yıl 1926, İstanbul, 1928, s. 441-445.

————, Edebiyat Araştırmaları, I-II, İstanbul, 1989.

Krafft, Albrecht, K. K. Orientalischen: Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Orientalischen Akademie zu Wien, Wien, 1842.

Kramer, J., "Studien zur Altarabischen Leksikographie (Nach

Istanbuler und Berliner Handschriften)", Oriens, c. VI, nr. 2, 1953, s. 201-238.

Kut, Günay, Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, c. I, İstanbul, 1989.

Künhü'l- aḫbār'ın Tezkire Kısmı, haz. Mustafa İsen, Ankara, 1994.

Levend, A. Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, III. baskı, Ankara, 1988.

———, "Sözlüklerimiz", Türk Dili, c. XXIV, Sayı 235, Nisan 1971, s. 4-6.

Lüğat-nāme, bk. Dihḫudā.

Lüğat-nāme-i Ṣıḥāḥu'l-ʿacem, nşr. Ġulām-Ḥüseyn-i Bīġdilī, İntişārāt-i Vāḥid, 1366 h.ş./1987.

Lüğat-i tārīḫiyye, bk. Aḥmed Rifʿat.

Maḥmūd Fāżıl, Fihrist-i nüsḫahā-yi ḫaṭṭī-i kitāb-ḫāne-i Dānişkede-i İlāhiyyāt ve Meʿārif-i İslāmī-i Meşhed, c. I, Meşhed,1396 h.ş./1976.

Majda, Tadeusz, Rekopısow : Katalog Rekopısow Orientalnych ze Zbıorow Polskıch, c. V/II (Katolog Rekopısow Tureckıch ı Perskıch), Warszawa, 1967.

el-Mavṣılī, Dāvūd el-Çelebi, Kitābü maḫṭūṭāti'l-Mūṣul, Bağdat, 1346/1927.

Mazıoğlu, Hasibe, Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri, Ankara, 1987.

el-Meʿācīm, bk. el- ʿUryān.

Mecdī Meḥmed, Ḥadāʾiḳ: Ḥadāʾiḳu'ş-şaḳāʾiḳ (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri- I), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.

Mecmūʿa-i Muʿallim, Sene I-II, Sayı 1-54, İstanbul (Şirket-i Mürettebiye Matbaası), 1305-1306/1887-1888

Meḥmed Murād en-Naḳş-bendī, Müżeyyelü'l-ḫafāʾ, İstanbul (Matbaa-i Âmire), 1256/1840.

Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmī, Sübḥa-i sıbyān, İstanbul (Matbaa-i Âmire), 1259/1853.

Mehmed Süreyya, Sicill-i ʿOṣmānī, I-IV, İstanbul (Matbaa-i Âmire), 1308-1311/1891-1893.

Mekteb, nr. III, 34 (Muharrem 1313/Haziran 1895), s. 347-349; nr. III, 36 (Safer 1313/Temmuz 1895), s. 451-452.

Mevżūʿātü'l- ʿulūm, bk. Taşköprü-zāde.

Mezîd-zâde-i ʿAyıntâbî, Naẓm-ı ferâʾid, yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz. A. 507.

Miftâḥ, İlhâme, Vehhâb Velî, Nigâhî be revend-i nüfûẕ ve gusteriş-i zebân ve edeb-i Fârsî der Türkiye, Tahran, 1347 h.ş./1994.

Mîrzâ Mehdî Ḫân, Mebâniyü'l- lüġât (yaʿnî ṣarf ve naḥv-i lüġât-i Çağatâyî), nşr. E. Denison Ross, Calcutta, 1910.

————, Senglâḫ, Lüġat-i Nevâʾî, yay. Besim Atalay, İstanbul, 1950.

Moşâr, Ḫânbâbâ, Müʾellifîn-i kütüb-i çâpî-i Fârsî ve ʿArabî, I-VI, Tahran, 1342-1344 h.ş./1963-1965.

Muʿcemü'l-meʿâcîm, bk. eş-Şerḳâvî.

Muḥammed b. Hinduşâh-i Naḫcivânî, Ṣıḥâḥu'l-fürs, nşr. ʿAbdülʿalî-i Ṭâʿatî, Tahran, 2535 ḫorşîdî.

Muḥammed Ṣâliḥ, Muḥavvel, yz., A.Ü. DTCF. Ktp., M. Con Kitaplığı nr. 743.

Muḥyî-i Gülşenî, Menâḳıb-i İbrâhîm-i Gülşenî ve Şemleli-zâde Aḥmed Efendi, Şîve-i tarîḳat-i Gülşeniye, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1982.

Muḳaddimetü'ṣ-Ṣıḥâḥ, bk. ʿAṭṭâr.

el-Murâdî, Meḥmed Ḫalîl, Silkü'd-dürer fî aʿyâni'l-ḳarni'ṣ-ṣânî ʿaşar, I-II, İstanbul, 1291/1874.

Muṣṭafâ ʿİsâmüddîn, Gülşen-i Şâhidî, yz., Konya, Yusufağa Ktp. nr. 644.

Müşul, bk. Sâlim ʿAbdürrezzâḳ Aḥmed.

Münzevî, Aḥmed, Nüsḫahâ: Fihrist-i nüsḫahâ-yi ḫaṭṭî-i Fârsî, c. III, Tahran, 1350 h.ş./1971.

————, Pakistan mns.: A Comprehensive Catalogue of Persian Manuscripts in Pakistan, I-VII, İslamabad, 1983-1986.

Münzevî, ʿAlî Naḳî, Ferheng-nâmehâ-yi ʿArabî be Fârsî, Tahran, 1337 h.ş./1959.

Müstaḳîm-zâde Süleymân Saʿdüddîn, Mecelletü'n-nişâb fi'n-niseb ve'l-künâ ve'l-elḳâb, yz., Süleymaniye Ktp., Halet Ef. nr. 628.

————, Tuḥfe-i ḫaṭṭâṭîn, İstanbul (Devlet Matbaası), 1928.

el-Müzhir, bk. es-Suyûṭî.

Naḳavî, Şehriyâr, Ferheng-nüvîsî der Hind ve Pâkistân, Tahran,

1341 h.ş./1962.

Nāṣır-i Ḫusrev, Sefer-nāme, nşr. Nādir Vezînpür, Tahran, 1370 h.ş./1991.

Nasrattınoğlu, İrfan Ünver, Afyonkarahisarlı Şairler, Yazarlar, Hattatlar, Ankara, 1971.

Naushahı, S. Arif, Catalogue of Litho-print and Rare Persian Books in Ganj Bakhash Library, c. I, İslamabad, 1986.

Naẓmü'l-esāmî, yz., Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL nr. 286.

Nefîsî, Sa'îd, Târîḫ-i naẓm ve neşr der İrân ve der zebân-i Fârsî, I-II, Tahran, 1344 h.ş./1965.

Nev'î-zâde 'Aṭâî, Ḥadâ'iḳu'l-ḥaḳâ'iḳ fî tekmileti'ş-Şaḳâ'iḳ, I-II (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.

Nüzhetü'l-elibbâ', bk. el-Enbârî.

OM., bk. Bursalı Mehmed Tahir.

Örnek, M. Şahidi, Süleymaniye Kütüphanesi Türkçe Mesnevî Yazmalar Kataloğu, Basılmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, nr. 1803, Ekim 1974.

Özege, M. Seyfettin, EHB. TEK.: Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, I-V, İstanbul, 1971-1979.

Özege (Yazar), bk. Eryüksel.

Özek, Ali, ez-Zemaḫşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arap Filolojisi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1973.

Öztelli, Cahit, "İlk Türkçe Sözlük Yazarı ve Eseri", Türk Dili, c. IX, Yıl 1960, s. 198-199.

Parlatır, İsmail, "Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız", Türk Dili, Sayı 517, Ocak 1995, s. 3-19.

Pertsch, Wilhelm, Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, c. IV (Verzeichniss der Türkischen Handschriften), Berlin, 1889.

er-Rādūyānî, Muḥammed b. 'Ömer, Tercümânü'l- belâġa, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949.

Râmiz, Âdâb-ı ẓurefâ', yz., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. nr. 3873.

Rekopısow, bk. Majda.

Reşîd Yayaköylü, Şerḥ-i Nuḫbe-i Vehbî, İstanbul (Matbaa-i Âmire), 1259/1843.

Rieu, Charles, Persian: Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, I-III, London, 1879-1881.

Rieu, Turkish: Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London, 1888.

————, Suppl.: Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, London, 1895.

Riyāżī-zāde ʿAbdüllaṭīf b. Muḥammed, Esmāʾü'l-kütüb, nşr. Muḥammed et-Tuncī, Mısır (Mektebetü'l-ḫāncī), trs.

Romaskoviç, A. A., "Yeni Çağatay Lügati", çev. Hasan Aptullahoğlu, TM., c. IV, Yıl 1934, İstanbul, 1934, s. 281-293.

Ṣafā, Ẕabīḥullāh, Tārīḫ-i edebiyyāt der İrān, I-V/III, Tahran (Çāp-ḫāne-i rāmīn), 1371-1373 h.ş./1992-1994.

Ṣafāyī Muṣṭafā, Teẕkire-i Ṣafāyī, yz., İ.Ü. Merkez Ktp. nr. T.3215.

Sālim ʿAbdürrezzāḳ Aḥmed, Müṣul: Fihrisü maḫṭūṭāṭi mektebi'l-evḳāfi'l-ʿamme fi'l-Müṣul, I-VIII, Musul, 1395-1398/1975-1978.

Sālim, Teẕkire, İstanbul (İkdam Matbaası), 1315/1897.

Sarejevo, bk. Dobraca.

Schimmel, Annemarie, "Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı", çev. Senail Özkan, Türk Dünyası Araştırmaları, Haziran, 1983, s. 165-172.

Semā-ḫāne-i edeb, bk. ʿAlī Enver.

Serferāz, ʿAbdülḳādir, Bombay mns.: A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the University of Bombay, c. IV, Bombay, 1935.

Seyyid Aḥmed-i Ḥüseynī, Fihrist-i Marʿaşī: Fihrist-i nüsḫahā-yi ḫaṭṭī-i kitāb-ḫāne-i ʿumūmī-i Āyetullāh el-ʿAẓmī Baḫfī-i Marʿaşī, I-XIV, (Neşr-i kitāb-ḫane-i Āyetullāh-i Marʿaşī), 1366 h.ş./1987.

Seyyid Rıżā, Teẕkire-i Rıżā, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul (İkdam Matbaası), 1316/1898.

Ṣıḥāḥu'l-fürs, bk. Muḥammed b. Hinduşāh-i Naḫcivānī.

Sicill., bk. Mehmed Süreyya.

Siyāḳī, Muḥammed Debīr, Ferhenghā-yi Fārsī ve ferheng-günehā, Tahran, 1368 h.ş./1989.

Sohrweide, Hanna, Turkish Handschriften c. III, Wıesbaden, 1974.

Storey, C. A., Persian Literature, a Bio-Bibliographical Survey, I-II/I-II, London, 1970-1972.

es-Suyūṭī, Celālüddīn, el-Müzhir fī ʿulūmi'l-lüġa ve envāʾihā, I-II, Beyrut, 1408/1987.

Sübḥānī, Tevfīḳ, Fihrist-i Bursa: Fihrist-i nüsḫahā-yi ḫaṭṭī-i Fārsī-i kitāb-ḫane-i Burūsa (Neşr-i Dānişkede-i Gīlān), 1368 h.ş./1989.

———, Fihrist-i Manisa: Fihrist-i nüsḫahā-yi ḫaṭṭī-i Fārsī-i kitāb-ḫane-i Meğnīsā, Tahran, 1366 h.ş./1987.

Sünbül-zāde Vehbī, Tuhfe, haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey, Erzurum, 1990.

Şāhidī İbrāhīm Dede, Tuḥfe-i Şāhidī, İstanbul (Tophane-i Âmire istihkâm alayları litografya destgâhları), 1275/1858.

Şāhin-zāde ᶜAlī Dilkesīr el-Marᶜaşī, Tuḥfetü'l-vüzerāᵓ, yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz.A. 4853.

Şefik, Melahat, İstanbul Kütüphaneleri Yazma Lügatleri, İstanbul Dârülfünûn'u Edebiyat Şubesi Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1933 (İ.Ü. Merkez Ktp. nr. Tez 307).

Şemseddin Sami, Ḳāmūsu'l-aᶜlām, I-VI, İstanbul (Mihran Matbaası), 1889-1898.

Şemsī, Cevāhirü'l-kelimāt, yz., İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt nr. 6876.

Şems-i Faḫrī-i İsfehānī, Miᶜyār-i Cemālī (baḫş-i çehārum), nşr. Ṣādıḳ Kiyā, Tahran, 1327 h.ş./1948.

eş-Şerḳāvī, Aḥmed, Muᶜcemü'l-meᶜācīm, Beyrut, 1993.

Şeyḫī Meḥmed, Veḳāyiᶜu'l-fużalāᵓ, I-III (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri- III-IV), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.

ŞM., Şarkiyat Mecmuası.

Şükun, Ziya, Ferheng-i Ziya, I. fasikül, İstanbul, 1967.

Ṭabaḳāṭü'n-naḥviyyīn, bk. ez-Zübeydī.

Tarama Dergisi, Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları **Tarama** Dergisi, c. I, İstanbul, 1934.

Taramа Sözlüğü, c. I, Ankara, 1963.

Taşköprü-zāde Aḥmed Efendi, Mevżūᶜātü'l-ᶜulūm, I-II, trc. Kemālüddīn Meḥmed, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul (İkdam Matbaası), 1313/1895-6.

Taymas, A., Hasan Eren, "İbn Mühennā Lügati Hakkında", Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I'den ayrı basım, Ankara, 1952, s. 127-158.

TDAY., Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

Tebrīzī, Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef, Burhān-ı ḳāṭıᶜ, c. I, nşr.

Muḥammed Muᶜîn, Tahran, 1357 h.ş./1978.

Terbiyet, Muḥammed ᶜAlî, Dânişmendân-i Âẕerbâycân. Tahran, 1314 h.ş./1935.

Tıp Yazmaları, Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu, haz. Ramazan Şeşen, Cemil Akpınar, Cevad İzgi, İstanbul, 1984.

TM., Türkiyat Mecmuası.

Togan, A. Z. Velidî, "Zemahşerî'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l- edeb'i", TM., c. XIV, İstanbul, 1964, s. 81-88.

————, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul, 1981.

Turkish Handschriften, bk. Sohrweide.

Türkmen, Erkan, "Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler", Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan'dan ayrı basım), Ankara, 1985, s. 480-495.

TÜYATOK.: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu.

TÜYATOK. I, (06 Anıtkabir, Türkiye Büyük Millet Meclisi; 02 Adıyaman), Ankara, 1979.

TÜYATOK. II, (28 Giresun, 52 Ordu, 53 Rize), Ankara, 1980.

TÜYATOK. 01, (Adana İl Halk Kütüphanesi ve Müzesi), I-III, Ankara, 1985-1986.

TÜYATOK. 03, Afyon İli Yazmaları Kataloğu (Gedik Ahmed Paşa İl Halk Kütüphanesi, İl Müzesi ve Pınar İlçe Halk Kütüphanesi), Ankara, 1996.

TÜYATOK. 05, Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi, I-III, İstanbul, 1990-1992.

TÜYATOK. 06, Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğu, I-IV, Ankara, 1987-1994.

TÜYATOK. 07, Antalya Müzesi, Alanya Müzesi, Akseki Yeğen Mehmet Paşa Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, I-V, İstanbul, 1982-1984.

TÜYATOK. 34, Süleymaniye Yazmalar Kütüphanesi (Ali Nihat Tarlan Dermesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa ve Hekimbaşı Musa Nazif Efendi Koleksiyonu, Mustafa Aşir Efendi Koleksiyonu), Ankara, 1981-1994.

Uğur, Ahmet, İbn-i Kemal, Ankara, 1987.

el-ᶜUryân, Muḥammed ᶜAbdülḥâfiẓ, el-Meᶜâcîmü'l-ᶜArabiyyeti'l-mücennise, Kahire, 1404/1984.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.

Verzeichnıs, bk. Brockelmann.

Yardım, Ali, İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, c.

II, İzmir, 1994.

Yedigün, "Şeyhülmuallimîn Ziya Şükun",17 Nisan 1984, s. 4-5, 12-17.

Yojef, Thury, "Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler", Milli Tetebbular Mecmuası, c. I, İstanbul, 1331/1913, s. 207-233.

ez-Zemaḫşerî, Ebü'l-Ḳāsım Maḥmūd b. ʿÖmer, Muḳddimetü'l-edeb, nşr. Nuri Yüce, Ankara, 1988.

Ẕerîʿa, bk. Āḳa Buzurg et-Tehrānî.

Zettersteen, Karl Wilhelm, Uppsala: Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der Universitatsbibliothek zu Uppsala, I-III, Uppsala, 1930-1935.

Ẕeyl., bk. Bağdatlı İsmail Paşa.

ez-Zübeydî, Ebū Bekr Muḥammed, Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-lüġaviyyîn, nşr. Muḥammed Ebü'l-Faẓl İbrāhîm, Kahire, 1392/1973.

DİĞER KISALTMALAR

a. e.	: aynı eser
a. g. e.	: adı geçen eser
Ank.	: Ankara
A.Ü. DTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
b.	: bin
bk.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
doğ.	: doğumu, doğum tarihi
dpn.	: dipnot
Edb.	: Edebiyat
Ef.	: Efendi
EHB.	: Eski harflerle basılmış
F.	: Farsça, Farsça yazmalar
Fak.	: Fakülte(si)
FB.	: Farsça bağışlar
h.	: hicrî (kamerî)
haz.	: hazırlayan
HK.	: Halk Kütüphanesi
h.ş.	: hicrî şemsî
İHK.	: İl Halk Kütüphanesi
İst.	: İstanbul
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
krş.	: karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphane(si)
Mev. Müz.	: Mevlânâ Müzesi
MFA.	: Mikro film arşivi
mlf.	: müellif(i)
mm.	: milimetre
M.Ö.	: Milâttan önce
M.Ü. İ. F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nr.	: numara
nşr.	: neşreden
ölm.	: ölümü, ölüm tarihi
Pş.	: Paşa
S.	: sayfa sayısı
s.	: sayfa

S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
T.	: Türkçe yazmalar
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK.	: Türk Dil Kurumu
tlf.	: telifi, telif tarihi
trc.	: tercüme, tercüme eden
trs.	: tarihsiz
TSMK.	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite(si)
v. d.	: ve devamı
v. dd.	: ve devamının devamı
vr.	: varak
yay.	: yayınlayan
yz.	: yazma(lar)

GİRİŞ

Sözlük ve gramere dair çalışmalar, yazının icadı kadar eskidir. Uygarlığın en önemli keşfi olan çivi yazısı, Sumerler (M.Ö.2060 - 1960) tarafından bulunmuş ve bu yazı sisteminin geliştirilmesi ve öğretilmesi de Sümer okullarında başlamıştır. İlk yazılı metinler de bir çeşit resim yazısı ile yazılmış kil tabletlerdir. En eski Sumer şehri olan Uruk'ta bulunan tabletlerin bir kısmında alıştırma amacıyla hazırlanmış bir tür ders kitapları olarak kabul edilen kelime listeleri yer almaktadır. Sumer şehirlerinde yapılan kazılarda 2500 senelerine tarihlenebilen ders kitapları niteliğinde belgeler bulunmuştur. Bu belgelerde isim terkipleri ve fiil şekillerine ait izahlar da yer almaktadır. III. binin sonlarına doğru Sâmî kavimlerin Sumerler üzerine hakim olmaları sonucu, Sumer dilcileri insanlık tarihinde en eski olarak bilinen sözlükleri yazmışlardır. Sâmîlerin yerli halkın dili olan Sumer dilini öğrenmeleri icap edince, Sumer kelime ve cümlelerinin Akadça karşılıklarını veren sözlüklere ihtiyaç hasıl olmuştur[1]. Sâmî Âsûrîler (M.Ö.2480 - 609) çivi yazısını bırakıp alfabetik yazıya geçtiklerinde birtakım güçlüklerle karşılaşmışlar, bu güçlüğü izale etmek için din adamları tarafından dinî törenlerde okunan metinlerin sembolik terimlerini toplayıp Ninova'daki Asurbanipal kütüphanesinde muhafaza etmişlerdir[2].

Anadolu'nun Boğazköy, Kültepe, Alişar, Alaca, Tarsus ve Sultantepe'de yapılan kazılarda eski Asur tüccarlarına ait Akadça yazılmış belgeler ile, Sumerce, Hititçe ve başka dillerde yazılmış tabletler bulunmuştur. Bir nevi sözlük görevi gören tabletlerde de Sumer dili kelimeleri ve bunların Akadça okunuşları ile Hititçe karşılıklarını veren kelime listeleri ve dinî metinler yer almaktadır[3].

Çinliler, Hintliler ve Yunanlılar da lisanî faaliyetlerin ilk mümessilleri arasında sayılmaktadırlar[4]. Çinlilerde dil üzerine çalışmalar M.Ö.XI. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Ku Ye Wang adlı bir Çinlinin Yu Pi En ve Şi Wo Wan'ın da Hu Şin adıyla bir sözlük

---

1 S. N. Kramer, **Tarih Sumer'de Başlar**, çev. Muazzez İlmiye Çığ, Ank., 1990 s. 1 - 4

2 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 40; **el- Meʿâcim**, s. 19

3 Bk. Ali M. Dinçol, **Eski Anadolu Dillerine Giriş**, İst., 1970 s. 25 - 30

4 Abidin İtil, **Sanskrit Kılavuzu**, Ank.,1963, s. 1; Dilâçar, **Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 187; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 40

yazdıkları bilinmektedir[5]. Hintliler dil ve gramere dair ilk çalışmaları, dinlerinin kutsal kitabı olan Veda metinleri üzerinde yapmışlardır. M.Ö. takriben V. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Hint gramercisi Panini, bugüne kadar gelebilmiş Ashṭādhyāyī adlı manzum bir gramer kitabı yazmıştır. Muhtemelen Panini'nin çağdaşı olan Yaska, Nirakta adlı eserinde, Veda'larda yer alan anlaşılması güç kelimeleri, tanrı ve tanrıça adlarını açıklamıştır[6]. Hindliler lügat ilmiyle tanıştıkları zaman Sanskritçe kelimeleri harf sırasına göre tertip etmişler; tertip sistemini de harflerin mahreçlerine göre düzenlemişlerdir. Hindlilerin ilk sözlükleri Amarakumda adıyla meşhur Amarastha'dır. VI. yüzyıldan önce yazılan bu sözlük, müteradif kelimeler ile müzekker ve müennes kelime ve isimleri ihtiva eder[7].

İlk Yunanlı felsefeciler din ile söz arasındaki ilgi üzerinde durmuşlar; bir taraftan kutsal metinlerin ilahî gücü, diğer taraftan sözün mahiyeti ve insan üzerindeki iyi ve kötü etkileri hususunda geliştirdikleri felsefî merak, Yunanlılarda lisanî çalışmaların önemli bir âmili olmuştur[8]. Yunanlılar tarafından yazılan ilk sözlükler de genel sözlükler olmaktan ziyade, başlangıçta ünlü Yunanlı hatiplerin kullandıkları kelimeleri ya da Homeros'un İlyada ve Odessia'sında, Eflatun gibi felsefecilerin kitaplarında geçen kelimeleri ihtiva eden özel sözlüklerdir. Bilinen en eski Yunanca sözlük, Julius Pollux'un on ciltlik Onomasticon adlı konu tasnifli sözlüğüdür[9].

Araplar İslâm dininin gelmesiyle lügat ilmiyle yoğun bir şekilde meşgul olmuşlardır.

ARAP DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ

Dilin belâgat ve fesahati açısından mükemmel bir örnek olan Kur'ân-ı Kerîm gramer ve edebî yönden Arapçanın bütün özellik ve inceliklerini içeren muhtevasıyla dil ve edebiyata dair çalışmaların

---

5 Bk. **el- Meʿâcîm**, s. 19

6 Daha geniş bilgi için bk. Abidin İtil, **Sanskrit Kılavuzu**, Ank., 1963, s. 2 - 14

7 **el- Meʿâcîm**, s. 19- 20

8 Daha geniş bilgi için bk. Faruk Z. Perek, **Eski Çağda Dilbilgisi Çalışmaları** (Gramerin Doğuşu), İst., 1961, s. 2 - 3

9 Diğer Yunanca sözlük ve müellifleri için bk. Dilâçar, **Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 188

ilk hareket noktası ve kaynağı olmuştur.

Arapça, cahiliye tabir edilen İslâmiyetten önceki dönemde, şiire elverişli edebî bir dil düzeyine ulaşmıştır. Bu dönemin yazılı metinlerinde kullanılan Arapça, henüz yabancı ve yeni unsurlarla karışmadığından, Araplar, cahiliye döneminin yazılı metinlerini ve edebî dilini anlamakta bir güçlükle karşılaşmamışlar, dolayısıyla lisanî ilimlerle meşgul olmamışlardı[10].

Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı

İslâmiyetin ilk yıllarında kitabete pek elverişli olmayan Arap yazısını ıslah faaliyetleriyle birlikte[11], Kur'ân metnini tam olarak tespit ve muhafaza etmek, yanlış okuma ve anlamadan kaynaklanabilecek hataları gidermek, Kur'ân'ın Arap toplumuna örnek olarak sunduğu fasih Arapçaya yabancı unsurların girişini önlemek gibi tedbirlerin düşünülmesi ve bu amaçlara yönelik çalışmaların teşvik edilmesi[12], Araplarda filoloji çalışmalarının başlaması için ideal bir ortam hazırlayarak ilk sözlüklerin kaleme alınmasına ve Arap leksikografisinin hızla gelişmesine, aynı zamanda farklı şekillerde sözlüklerin yazılmasına sebep olmuştur[13].

İslâm dini ve Kur'ân-ı Kerîm, beraberinde, Arapların daha önceden hiç duymadıkları, kullanmadıkları ve anlamını bilmedikleri pek çok kelime ve kavram getirmiş ya da kullanılan kelimelerin bilinen manalarına yeni anlamlar kazandırmıştır[14]. Hatta Peygamber'in, konuşmalarında ve hadislerinde sahabeden çok az kişinin anlayabildiği bazı kelimeler kullandığı nakledilmektedir[15].

Arap leksikografisi İslâmın iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadisleri doğru anlama gayretiyle başlamış[16], Kur'ân ve

---

10 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 42

11 Daha geniş bilgi için bk. Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", **DİA.**, III, 276 v. d.

12 **Keşf.**, II, 1203; Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", **DİA.**, III, 279; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 42 v. d.

13 Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", **DİA.**, III, 296; **Arapskaya Leksikologiya**, s. 164

14 Bazı örnekler için bk. **el- Müzhir**, I, 294 v. d.; **Muʿcemü'l- meʿācim**, s. 5- 7; **Aḳṣa'l- ereb**, I, 39

15 İbnü'l- Eşir, **en- Nihāye**, I, 5; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 14

16 Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", **DİA.**, III, 297; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 43; Kramer, "**Studien zur Altarabischen Leksikographie**", s. 206

hadislerde anlamı bilinmeyen, tam olarak anlaşılmayan kelime ve tabirlerin manasını öğrenme ihtiyacı, bu türden kelimeleri açıklayan sözlüklerin yazılmasını zorunlu kılmıştır. Kâtip Çelebi, bu hususla ilgili olarak İbnü'l-Eşîr'in en-Nihâye fî garîbi'l ḥadîs ve'l-eşer adlı sözlüğünün mukaddimesinden özetle şu bilgileri nakletmektedir: "Sahabe Peygamber'in sözlerinin çoğunu anlardı. Anlamadıklarını Peygamber'e sorarlar, o da onlara açıklardı. Bu dönem Peygamber'in vefatına kadar devam etti. Daha sonra sahabe döneminde de kelimelerin anlamlarını sorarak öğrenme metodu aynı şekilde cereyan etti. Çünkü sahabe Arapçayı güzel bir şekilde kullanıyordu. Henüz bir takım şehirler ve beldeler ile karışıklık olmamıştı.

Araplar daha sonra yabancı kavim ve milletlerle beraber yaşamaya başlayınca diller arasında kelime alışverişi başladı ve Arap çocukları böyle bir ortamda yetişti. Konuşma dilinde mecburen kullanılan kelimeleri öğreniyorlar, diğerlerini terkediyorlardı. Bu durum sahabe dönemi bitinceye kadar devam etti. Sonra tabiin dönemi geldi. Onlar da aynı şekilde sahabenin yolunu takip ettiler. Onların döneminde Arapça yabancılaşmaya yüz tuttu. Bu hal yaygınlaşınca ilim ehli bir grup, bu yüce ilmi korumak için kendi gayretleriyle bir takım kurallar koydular [17]."

Arap leksikografisi, Hülefâ-i Râşidîn (632- 661) ve Emevîler (661-750) dönemi ile Abbâsîler (750-1258) döneminin ilk yıllarına, başka bir ifadeyle Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed b. ʿAmr el-Ferâhîdî (ölm. 175/791)[18] tarafından Arapçanın ilk sözlüğü Kitâbü'l- ʿayn yazılıncaya kadar sözlü faaliyetler şeklinde devam etmiştir. el-Ḫalîl'e kadar gelen bu bir buçuk asırlık süreç içerisinde, dördüncü halife ʿAlî b. Ebî Ṭâlib (ölm. 40/661), İbnü'l- ʿAbbâs adı ve Tercümânü'l-Ḳurʾân lakabıyla meşhur Ebü'l- ʿAbbâs ʿAbdullâh b. ʿAbbâs b. ʿAbdülmüṭṭalib (ölm. 68/687-8)[19], ilk Arap nahivcilerinden kabul edilen Ebü'l-Esved Ẓâlim b. Süfyân ed-Düʾelî (ölm.69/688)[20] gibi ilim ve bilgide ileri seviyede olan dilciler, bilinmeyen kelimelerin izahında sözlük görevi görmüşlerdir.

17 **Keşf.**, II, 1203. Krş. İbnü'l- Eşîr, **en- Nihâye**, I, 4- 5. Aynı konuyla ilgili bk. İbn Ḫaldûn, **Mukaddime**, III, 179; **Muḳaddimetü'ş- Ṣıḥâḥ**, s. 28, 47

18 el-Ḫalîl için bk. **İnbâh**, I, 376; **Tabaḳâtü'n- naḥviyyîn**, s. 48; **Nüzhetü'l- elibbâʾ**, s. 45; **GAL.**, I, 98; **GAL. Suppl.**, I, 159; Moh. Ben Cheneb, "Ḫalîl", **İA.**, V/I, 158

19 İbnü'l- ʿAbbâs için bk. Keḥḥâle, **Muʿcemü'l- müʾellifîn**, VI, 66

20 ed- Düʾelî için bk. Reckendorf, "Ebü'l-Esved", **İA.**, IV, 75

Lügat ilminin esasları el-Ḫalîl tarafından tespit ve tatbik edildikten sonra, lügat râvîleri tarafından ezberlenen kelimeler dikte edilerek yazıya dökülmüş ve ilk lügat mecmuaları bu şekilde meydana getirilmiştir.

Arap filologları, bir taraftan Kur'ân ve hadislerde "ġarîb" tabir edilen, anlamı bilinmeyen, manası tam anlaşılmayan kelimelerin izahına dair çalışmalara devam ederlerken, diğer taraftan da bu tür kelimelerin açıklanmasında en önemli kaynak olarak istifade edilen eski Arap şiirini, eyyâmü'l- ʿArab (Arapların savaş günleri)'a dair yazılı metinleri ve Arap atasözleri (emṡâl) gibi edebî ürünleri değerlendirmek ve Arapçanın söz varlığını bir arada toplamak amacıyla, Arapçanın asıl uzmanları olarak kabul edilen göçebe bedevîler arasında kelime derleme faaliyetlerine başladılar[21]. Bu çalışmalar özellikle Abbâsîler döneminin ilk yıllarında yoğunlaşmış ve farklı mevzularda yürütülmüştür. Önce notlar halinde, görüldüğü ve duyulduğu şekliyle kaydedilen kelimeler, gelişigüzel tertiplenmiş birkaç varaktan müteşekkil mecmua ya da lügatçelerde toplanmıştır[22] .

Arapça sözlükler, IV./X. yüzyılın başlarında, daha önce yazılmış Kur'ân ve hadis sözlüklerine; Arap toplumunda önemli bir yeri olan at, deve, koyun gibi hayvanların; yağmur, su, toprak, ağaç ve bitki gibi tabiat unsurlarının, gök cisimlerinin isim ve vasıflarına ad olan kelimelerin derlendiği lügat mecmualarına nispetle tertip açısından daha sistemli, muhteva yönüyle daha zengin bir hale getirilmiştir. Arapçadaki bütün kelimeleri bir arada toplamak amacıyla kaleme alınan bu sözlükler, daha önce yazılmış lügat kitaplarının muhtevaları birleştirilmek suretiyle meydana getirilmiştir[23].

İlk Sözlükler ve Yazılış Amaçları

Araplarda nahiv ve lügat ilmine dair çalışmaların en önemli saiki, Kur'ân ve hadislerdir. II./VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ilk lügat müellifleri tarafından farklı amaçlarla yazılmış ve

---

21 Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 76; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 16, 28, 43, 51; Çetin, **Eski Arap Şiiri**, s. 44

22 **el-Müzhir**, II, 303; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 51; **el-Meʿâcîm**, s. 44; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 93

23 **Arabskaya Leksikologiya**, s. 166; **el- Meʿâcîm**, s. 29

muhtevalarına göre "ġarîbü'l-Ḳur'ān", "lüġatü'l-Ḳur'ān", "el-vücūh ve'n-neẓā'ir", "ġarîbü'l-ḥadîṯ" ve "en-nevādır" adı verilmiş sözlükler telif edilmiştir.

Kur'ân'da ve hadislerde anlamı bilinmeyen ya da tam olarak anlaşılmayan kelimeler, "ġarîb" tabir edilmiş[24] , bu tür kelimelerin izahı amacıyla yazılmış sözlüklere de "ġarîbü'l-Ḳur'ān" ve "ġarîbü'l-ḥadîṯ" adı verilmiştir.

Ġarîbü'l-Ḳur'ān'a dair ilk eser, Mesā'ilü Nāfi' b. el-Ezrāḳ adıyla İbnü'l- 'Abbās'a aittir[25]. Daha sonra Ebān b. Tağleb b. Rebbāh el-Cerîrî (ölm. 141/758)[26], Ebū Feyd Mü'erric b. 'Amr es-Sadūsî (ölm. 195/810)[27] , Ebū 'Ubeyde Ma'mar b. el-Müṯennā et-Temîmî (ölm.210/825)[28], Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām el-Herevî (ölm.223/837)[29] gibi müellifler ilk Kur'ân sözlüklerini hazırlamışlardır[30].

Hadisler için hazırlanan ilk sözlük Ebū 'Ubeyde'ye nispet edilmektedir[31]. el-Ḫalîl'in öğrencisi en-Naẓr b. Şümeyl b. Ḫarşa b.

---

24 **Keşf.**, II, 1203; **el- Müzhir**, I, 234; **Mevżū'ātü'l- 'ulūm**, II, 15, 57

25 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, I, 190; **GAL. Suppl.**, I, 331, 403; **Mu'cemü'l-me'ācîm**, s. 7

26 el- Cerîrî için bk. **el-Fihrist**, I, 220; Keḥḥāle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, I, 1

27 es- Sadūsî için bk. **el-Fihrist**, I, 48; Keḥḥāle, **Mu'cemü'l- mü'ellifîn**, XIII, 33

28 Ebū 'Ubeyde için bk. **GAL.**, I, 100; **Nüzhetü'l- elibbā'** , s. 180; K. V. Zettersteen, "Ebū 'Ubeyde", **İA.**, IV, 58

29 Ebū 'Ubeyd için bk. **GAL.**, I, 105; **GAL. Suppl.**, I, 165; K. V. Zettersteen, "Ebū 'Ubeyd", **İA.**, IV, 57; **Mu'cemü'l- me'ācîm**, s. 25

30 Ġarîbü'l-Ḳur'ān'a dair eserler ve müellifleri için bk. **el-Fihrist**, s. 52; İbnü'l-Eşîr, **en-Nihāye**, I, 5- 11; **Keşf.**, II, 203 v. d.; **Muḳaddimetü'ş- Şıḥāḥ**, s. 48; **Mevżū'ātü'l- 'ulūm**, II, 57; **Mu'cemü'l- me'ācîm**, s. 7-16; **Arabskaya Leksikologiya**, s. 165

31 **el-Fihrist**, s. 129; **İnbāh**, III, 14; **Mu'cemü'l- me'ācîm**, s. 24

Yezîd (ölm.204/819)[32], Ḳuṭrub adıyla meşhur Ebû ʿAlî Muḥammed b. el-Müstenîr (ölm.206/821)[33], sözlükte alfabetik tertibi kullanan ilk lügat müellifi olarak kabul edilen Ebû ʿAmr İsḥâḳ b. Mirâr eş-Şeybânî (ölm.213/828)[34] ve Ebû ʿUbeyd, bilhassa müfessirlerin yararlandıkları[35] bu sözlükleri yazan ilk lügatçilerdir[36].

Daha önce yazılmış hadis sözlüklerinden istifade eden Ebû ʿUbeyd, ġarîbü'l-ḥadîş'e dair önceki lügatçelerden farklı olarak, açıkladığı kelimeler için sahabe ve tabiinden derlediği şahit hadisler nakletmiş ve eseri bu özelliğinden dolayı hadis, fıkıh ve lügat âlimleri arasında büyük bir rağbet görmüştür[37]. ez-Zemaḫşerî (ölm.538/1144)'nin el-Fâʾiḳ fî ġarîbi'l-ḥadîş[38] ve İbnü'l-Eşîr (ölm.60661209)'in en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîş ve'l- eşer[39] adlı sözlükleri, tertip ve muhteva bakımından hadis lügatlerinin en iyi örnekleri kabul edilmiştir[40].

Adları daha önce zikredilen ġarîbü'l-Ḳurʾân ve ġarîbü'l-ḥadîş müellifleri, "lüġatü'l-Ḳurʾân" ve "el-vücûh ve'n-neẓâʾir" adlarıyla yine Kur'ân'a dair sözlükler yazmışlardır. Lüġatü'l-Ḳurʾân adıyla yazılmış

---

32 en-Naẓr b. Şümeyl için bk. **GAL.**, I, 101; **Nüzhetü'l- elibbâʾ**, s. 85; **Tabaḳâtü'n- naḥviyyîn**, s. 55

33 el-Müstenîr için bk. **GAL.**, I, 101; **Nüzhetü'l-elibbâʾ**, s. 91

34 eş- Şeybânî için bk. **GAL.**, I, 119; **Nüzhetü'l- elibbâʾ**, s. 93

35 **Mevżüʿâtü'l- ʿulûm**, II, 57

36 Ġarîbü'l- ḥadîş'e dair eserler ve müellifleri için bk. **el-Fihrist**, s. 129 v.d.; İbnü'l- Eşîr, **en-Nihâye**, I, 5-11; **Keşf.**, II, 1203- 1207; **İnbâh**, III, 14; **Muʿcemü'l-meʿâcîm**, s. 23- 36

37 İbnü'l- Eşîr, **en-Nihâye**, I, 6; **Keşf.**, II, 1206; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 25

38 Eser hakkında bk. **Keşf.**, II, 1217; **GAL.**, I, 292; **GAL. Suppl.**, I, 511; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 31; Özek, **ez- Zemaḫşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri**, s. 84

39 Eser için bk. **Keşf.**, II, 1989; **GAL.**, I, 439; **GAL. Suppl.**, I, 609; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 32

40 **Mevżüʿâtü'l- ʿulûm**, II, 15, 57

eserler[41], Kur'ân'da Ṣaḳîf, Huẕeyl, Kinâne, Ḫuzâ'a ve Müẕhec gibi Arap kabilelerinin lehçelerine; Habeşçe, Süryânîce gibi yabancı dillere ait kelimeleri açıklayan etimolojik sözlüklerdir. el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir adlı sözlüklerde ise, Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde tekrarlanmış, fakat değişik anlamlarda kullanılmış kelimeler derlenip anlamları açıklanmıştır[42].

II.-III./VIII.-IX. asır lügatçilerinin Kur'ân ve hadisler için hazırladıkları bu özel sözlükler dışında, çeşitli Arap kabileleri ve bedevîler arasında yürütülen kelime derleme çalışmaları neticesinde, şekil olarak aynı, fakat muhtevaları farklı lügat mecmuaları meydana getirilmiştir. Yalnızca bir konuya mahsus kelimeleri ihtiva eden bu mecmuaların en yaygın olanları, ḫulḳu'l- insân (insanın seciyesi)[43], ḫulḳu'l-feres (atların seciyesi)[44], kitâbü'l-ibl (develer kitabı)[45], kitâbü'l-vuḥûş (yabani hayvanlar kitabı)[46], kitâbü'ṭ-ṭayr (kuşlar kitabı)[47], kitâbü'n-nebât ve'ş-şecer (bitkiler ve ağaçlar kitabı)[48] ve kitâbü'l-envâ' (gök ve gök cisimleri kitabı)[49] gibi içerdikleri kelimelerin konusuna göre adlar verilmiş mecmualardır. Az sayıda kelime ihtiva eden bu mecmualar, bir sözlük niteliğinde

41 Bu serler ve müellifleri için bk. **el-Fihrist**, s. 53; **İnbâh**, III, 14 v.d.; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 16 v.d.

42 Kur'ân'ın herhangi bir ayetinde geçen bir kelimeye "naẓîr", aynı kelimenin değişik ayetlerde lafzen aynı, manen farklı tekrarlarına "neẓâ'ir" adı verilmiş ve bu kelimelerin farklı manalarına da "vücûh" denmiştir (bk. **Mevżû'âtü'l- 'ulûm**, II, 61; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 19). Bu eserler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, II, 2001; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 19- 21

43 Bu adla yazılmış lügatçeler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, I, 722; **el-Bülga**, s. 377; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 93- 99

44 Bu adla yazılmış lügatçeler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, I, 723; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 93, 99- 100

45 Bu adla yazılmış eserler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, II, 1383; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 104- 105

46 Bk. **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 107- 108

47 Bk. **Keşf.**, II, 1436; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 110- 111

48 Bk. **Keşf.**, II, 1466; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 115- 119

49 Bk. **el-Fihrist**, s. 130; **Keşf.**, II, 1399; **Mu'cemü'l- me'âcîm**, s. 120 v. d.

olmayıp gelişigüzel sıralanmış kelimelerin izahından ibaret birer risale özelliğine sahiptir[50].

Yalnızca bir konuyla ilgili kelimelerin derlendiği bu lügat mecmuaları taranarak bunlarda yer alan kelimeler, muhtevaları biraz daha genelleştirilmiş sözlüklerde toplanmıştır. Bu eserlere, "Kitābü'ş- şıfāt" [51], "Ġarîbü'l- muṣannef"[52] ya da "Kitābü'l- elfāẓ"[53] gibi adlar verilmiş ve bu sözlüklerin bazılarında kelimeler için şahit beyit de nakledilmiştir. Bu lügat mecmuaları ve sözlükler, kelimeleri konulara göre tasnif ederek ya da maddeleri alfabetik düzende sıralayarak hazırlanmış daha kapsamlı Arapça sözlüklerin ilk ve en önemli kaynakları olmuştur[54].

Arap Leksikografisinde Usul

Arap dilciler tarafından farklı anlayışlarla tesis edilen lügat ilmi, asıl gaye bakımından iki esas üzerine bina edilmiştir. Bazı lügat müellifleri eserlerinin tertibinde anlamı esas almışlar ve anlamdan hareketle kelimeye ulaşma yolunu tercih etmişler; bazıları da kelimeyi esas alarak kelimeden anlama gitme yolunu seçmişlerdir[55].

Sözlüklerin tertibinde anlamı esas alan müellifler, kelime

50 Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 76; **Arabskaya Leksikologiya**, s. 167; **Muʿcemül- meʿāciım**, s. 167

51 en-Naẓr b. Şümeyl Kitābu'ş- şıfāt adıyla beş kısımdan ibaret bir sözlük yazmıştır. Kaynaklarda bu sözlük hakkında verilen bilgilere göre, eserin birinci kısmında, insan ve sıfatları ve kadınlarla ilgili olarak kullanılan kelimelere; ikinci kısmında çadır, ev ve unsurları, dağ ve vadi ile ilgili kelimelere ve insanın kullandığı âletlere ad olan kelimelere; üçüncü kısmında yalnızca develer ve türleri ve onlarla ilgili kelimelere; dördüncü kısmında koyun ve kuşlar, güneş ve ay, gece ve gündüz; süt ürünleri, mandıralar, kuyular, havuzlar, kovalar için kullanılan kelimelere ve içecek türleri ve özelliklerine dair sözcüklere; beşinci kısmında tahıllara, yaş üzüm, sebzeler, ağaçlar, güzel kokular; bulut, yağmur, savaş aletleri, atlar ve özelliklerine dair kelimelere yer verilmiştir (bk. **el-Fihrist**, s. 77; **Muʿcemü'l- meʿāciım**, s. 139).

52 Daha önce yazılmış lügatçelerdeki nadir Arapça kelimeler derlenip yine konularına göre tasnif edilmek suretiyle yazılmış sözlüklerdir. Bu adla telif edilmiş sözlükler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, II, 1209; **Muʿcemü'l- meʿāciım**, s. 141- 144

53 Bu adla telif edilmiş sözlükler ve müellifleri için bk. **Keşf.**, II, 1390; **Muʿcemü'l- meʿāciım**, s. 145- 149

54 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 99; **el- Meʿāciım**, s. 47; **Muʿcemü'l- meʿāciım**, s. 33; **Arabskaya Leksikologiya**, s. 167

55 **Keşf.**, II, 1006; **Mevżüʿātü'l- ʿulûm**, I, 147; **Aḳṣā'l- ereb**, I, 301 v.d.; **Arabskaya Leksikologiya**, s. 165- 169

maddelerini mevzularına göre çeşitli başlıklar altında toplayıp izah etmişlerdir. Arapçada "meʿācīmü'l- mevżuʿāt" (konu sözlükleri) ve "meʿācīmü'l- meʿānī" (anlam sözlükleri) adı verilen sözlükler bu anlayışla tertip edilmiştir. Kelimeyi esas alan müellifler ise, maddelerin tertibinde alfabetik bir dizi sistemi kullanmışlardır. Genel olarak "meʿācīmü'l- ḥurūf" (alfabetik sözlükler) adı altında mütalaa edilen sözlüklerde ise maddeler, alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

Kelimelerin tertibinde alfabetik bir dizi sistemi uygulayan el-Ḫalīl ile başlayıp Arap leksikografisinde tam alfabetik sistemi ilk kez tatbik eden IV./X. yüzyıl dilcilerinden Ebü'l-Meʿālī Muḥammed b. Temīm el-Bermekī (ölm.397/1006-7)'ye kadar geçen iki yüzyıl boyunca, Arap lügatçiliğinde, maddelerin tertibinde izlenen usul bakımından birbirinden farklı özellikler arzeden dört ekol teşekkül etmiştir[56].

Kendilerine özgü düzenleri, metotları olan bu ekoller şunlardır:

a) Kalbetme (ya da el-Ḫalīl) ekolü

b) Mevzulara göre tasnif (ya da Ebū ʿUbeyd) ekolü

c) Kafiye (ya da el- Cevherī) ekolü

d) Alfabe (ya da el-Bermekī) ekolü

a. **Kalbetme ekolü**

Filolog ve arûz bilgini el-Ḫalīl tarafından Kitābü'l- ʿayn'da ilk defa kullanılması münasebetiyle el- Ḫalīl ekolü olarak kabul edilen bu usulde, harflerin mahreçlerine göre sıralandığı bir alfabe sistemi takip edilmiş ve maddelerin tertibinde de, kelimelerin kök harflerini oluşturan sessiz harflerin yerlerini değiştirme (kalb) usulü kullanılmıştır. Bu usule göre tertip edilmiş sözlüklerde, sessiz harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle hasıl olan kelimeler bir arada toplanmıştır[57].

el- Ḫalīl'in arûz ve musikîdeki ihtisası sebebiyle seslere çok âşina ve hassas bir kulağa sahip olması, ayrıca harflerin mahreçleri konusundaki bilgisine dayanarak seslere dayalı bir sistem kurması ve sistemini kurarken de Arapça kelimelerde en çok kullanılan harflere öncelik vermek istemesi, Kitābü'l- ʿayn'da fonetik fizyolojisi

56 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 93; **el- Meʿācim**, s. 46

57 Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", **DİA**., III, 298

esaslarına göre düzenlenmiş bir alfabe sisteminin tatbik edilmesinde etkili olmuştur[58].

el-Ḫalīl harfleri mahreçlerine göre önce en uzak gırtlak seslerine, daha sonra dil, diş ve dudak seslerine göre sıralayarak, ع, ح, ه, غ, خ / ق, ك / ج, ش, ض / ص, س / ز / ط, ت, د / ظ, ذ, ث / ر, ل, ن / م / ب, ف/ düzeninde bir dizi kurmuş ve en sona da ا, و, ى sesli harflerini eklemiştir[59]. el- Ḫalīl, harfleri bu şekilde sıraladıktan sonra, her harfi "kitāb" kabul etmiş ve kelimeleri "kitābü'l- ʿayn", "kitābü'l- hā" gibi başlıklar altında toplamıştır. Her "kitāb", kelimelerin köklerine göre ṣünāʿī (iki harfli), ṣülāṣī (üç harfli), rübāʿī (dört harfli) ve ḫumāsī (beş harfli) şeklinde bâblara taksim edilmiştir. Bâblarda da bu kalbetme usulüyle hasıl olan kelimeler sıralanmıştır[60].

Kalb usulüne göre, "ع", "ب" ve "د" sessizlerinden kurulu bir kelimeden "عبد", "عدب", "دعب", "بدع", "بعد", "دبع" şeklinde altı farklı kelime elde edilir. el- Ḫalīl, bu şekilde elde ettiği kelimeleri şahitleriyle izah etmiş, anlamı olmayan ya da kullanılmayan kelimelere de ayrıca işaret etmiştir[61].

Bu usulde harflerin mahreçlerine göre tertip sırası herkes tarafından tam olarak bilinemediği, aranılan kelimenin hangi harfte zikredildiği ve harf sırasının değişmesiyle elde edilen kelimelerin hangisinin asıl, hangisinin müştak olduğu kesin olarak tespit edilemediği için sözlükten istifade hususunda zorluklarla

---

58 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 55; **el- Meʿācim**, s. 46; **Arabskaya Leksikologiya**, s. 170. İshāḳ Ḫvācesi Aḥmed, **Aḳṣā'l- ereb fī Muḳaddimeti'l- edeb** (I, 14)'te, Kitābü'l- ʿayn'da harflerin tertibinde Arapça kelimelerde en çok yer alan harflerden en az yer alan harflere doğru bir dizi takip edildiği hususunda el- Ḫalīl, Mufażżal b. Seleme ve İbn Keysān'dan nakledilen bilgileri ve tercümelerini vermektedir.

59 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 56; **el- Meʿācim**, s. 57; İbn Düreyd, **Cemheretü'l- lüġa**, I, 16

60 Bu usul hakkında daha geniş bilgi için bk. **Muʿcemü'l- meʿācim**, s. 189- 194

61 Kitābü'l- ʿayn ve eser üzerinde yapılmış çalışmalar hakkında bk. **Keşf.**, II, 1441- 1444; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 55, 61 v. d.; **Muʿcemü'l- meʿācim**, s. 194, 205- 211

karşılaşılmıştır[62]. Buna rağmen el-Ḫalîl'in bu sistemi, III.-V. / IX.-XI. yüzyıllar arasında yaşamış bazı lügatçiler tarafından harflerin tertibinde, maddelerin kelime köklerine göre taksiminde yapılan bazı düzenlemeler ve yenilikler ile birlikte iki asra yakın bir süre uygulanmıştır[63]. el-Ḫalîl ekolü mensupları, yalnızca kalb esasına bağlı kalarak, aranılan kelimenin çabuk ve kolay bulunmasını sağlamak ve usulü basitleştirmek maksadıyla harflerin dizisinde alfabetik sırayı takip etmişlerdir. Bu değişiklik lügatçilerin sistem üzerinde yaptıkları önemli bir yenilik olmuştur[64].

Bu ekole mensup lügatçilerden Ebû ʿAmr Şemr b. Ḥamdevîh el-Herevî (ölm.255/896) Kitâbü'l- cîm[65], Ebû Ṭâlib el- Müfażżal b. Seleme b. ʿÂṣım eż-Żabbî (ölm.290/903) el-Bâriʿ fi'l-lüġa[66] adlı eserlerinde Kitâbü'l- ʿayn'ın tertibini örnek almışlardır. Kalb ekolüne bağlı dilcilerden İbn Düreyd (ölm.321/933)[67] ise, Cemheretü'l- lüġa adlı sözlüğünde el-Ḫalîl'in alfabe sistemini uygulamamıştır. İbn Düreyd daha basit ve daha kalıcı bir metot, avamın bilgilenmesi için özel bir ilim olacağı ve kelimenin daha kolay bulunmasını sağlayacağı düşüncesiyle[68] Cemheretü'l- lüġa'da harflerin alfabetik sırasını esas almıştır. Maddelerin köklerine göre tasnifinde ise el-Ḫalîl'e tabi olmuştur. İbn Düreyd, her harfi bâb kabul etmiş ve aynı harfle başlayan maddeleri bir bâbta toplayarak kelimelerin ikinci kök harflerinde de alfabe sırasını gözetmiştir.

Endülüs'te Arap filolojisinin kurucusu el-Ḳâlî (ölm.356/967)[69] Kitâbü'l- ʿayn'ın muhtevasına yaptığı ilâvelerle telif ettiği el-Bâriʿ fi'l-lüġa'da[70], Ebu'l-Ḳâsım İsmâʿîl b. ʿAbbâd b. el- ʿAbbâs et-

---

62 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 98

63 **Arabskaya Leksikologiya**, s. 171

64 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 95

65 Eser ve müellifi için bk. **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 195

66 Eser ve müellif için bk. **Keşf.**, I, 216; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 195

67 İbn Düreyd için bk. **GAL.**, I, 112; J. Pedersen, "İbn Düreyd", **İA.**, V/II, 724

68 İbn Düreyd, **Cemheretü'l- lüġa**, I, 17; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 196

69 el- Ḳâlî için bk. Moh. Ben Cheneb, "Ḳâlî", **İA.**, VI, 133

70 el- Bârîʿ için bk. S. Tülücü, "el- Bârîʿ", **DİA.**, V, 73- 74

Ṭalaḳānī (ölm.385/995) el-Muḥīṭ'te[71], İbn Sîde adıyla meşhur Endülüslü lügat âlimi ve el-Ḫalîl ekolünün son temsilcisi Ebü'l-Ḥasan ᶜAlî b. Aḥmed el-Mürsî (ölm.458/1066) de el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l- aᶜẓam[72] adlı sözlüklerinde bu usulü kullanmışlardır.

b) **Mevzulara göre tasnif ekolü**

Arap leksikografisinde uygulanan metotların kronolojik sırası dikkate alınırsa, ikinci olarak bu usulle karşılaşılır[73]. Kalb ekolü ile kafiye ekolü arasında olan bu usulün temelleri, daha önce bahsedilen ve genel olarak "meᶜâcîmü'l- mevżûᶜât" ve "meᶜâcîmü'l-meᶜânî" adları verilen muhtelif mevzulara dair kelimelerin derlenerek muhtevalarına göre adlandırılan müstakil lügat mecmualarının yazılması ile atılmıştır. Başlangıçta bir mevzuya hasredilen bu çeşit konu tasnifli sözlüklerin muhtevaları, Ebü ᶜUbeyd ve onun kurduğu bu ekole mensup müellifler tarafından daha geniş konu sözlüklerinde birleştirilmiştir.

Arap leksikografisinde maddeleri mevzularına göre tasnif ekolünün kurucusu, el- Ġarîbü'l- muṣannef müellifi Ebü ᶜUbeyd'dir[74].

Adı geçen müellif, Ebü Zeyd Saᶜîd b. Evs b. Ṣâbit el- Enṣârî (ölm.215/830), Ebü ᶜUbeyde ve el-Kisâî gibi lügatçilerin mecmualarını bir araya getirmek suretiyle telif ettiği el- Ġarîbü'l-muṣannef'i yirmi yedi kitâb'a taksim etmiş ve her kitâb'ta bir konuya ait kelimeleri toplamıştır. 1017 Arapça kelimeyi ihtiva eden el-Ġarîbü'l- muṣannef'te maddelerin tasnif edildiği konu başlıkları şöyledir: Kitâbü ḫulḳi'l- insân (insanın seciyesi), kitâbü'n- nisâ (kadınlar), kitabü'l- libâs (giysiler), kitabü'l- eṭᶜame (yiyecekler), kitâbü'l- emrâż (hastalıklar), kitâbü'l- ḫamr (şarap), kitâbü'd- dûr

71 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, I, 137; **GAL. Suppl.**, I, 199; Ahmed Ateş, "İbn ᶜAbbâd", **İA.**, V/II, 692- 693; **Muᶜcemü'l- meᶜâcîm**, s. 200

72 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, I, 308; **GAL. Suppl.**, I, 542; Moh. Ben Cheneb, "İbn Sîde", **İA.**, V/II, 807; **el-Meᶜâcîm**, s. 102; **Muᶜcemü'l- meᶜâcîm**, s. 201 v. d.

73 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 99; **el- Meᶜâcîm**, s. 47

74 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 99; **el- Meᶜâcîm**, s. 47

ve'l- ᶜarażin (beldeler ve yerler), kitābü'l- ḥıml (yükler), kitābü's-silāḥ (savaş aletleri), kitābü'ṭ- ṭayr (kuşlar), kitabü'l- evānī ve'l-ḳudūr (torba ve kaplar), kitabü'l- cibāl (dağlar), kitābü'ş- şecer ve'n-nebāt (ağaç ve bitkiler), kitābü'l- miyāh ve envaᶜuhā (sular ve çeşitleri), kitābü'n- naḥl (arılar), kitābü's- seḥāb ve'l- emṭār (bulutlar ve yağmurlar), el- ezmine ve'r- riyāḥ (vakitler ve rüzgarlar), emşiletü'l- esmāᵓ (isim örnekleri), emşiletü'l- efᶜāl (fiil örnekleri), el- eżdād (zıt anlamlılar), mekārimü'l- aḫlāḳ (güzel huylar), el-esmāᵓü'l- muḫtelife li- şeyi vāḥid (tek şey için muhtelif adlar), el-ibl ve nuᶜūtuhā (develer ve vasıfları), el- ġanem ve nuᶜūtuhā (koyunlar ve vasıfları), el- vaḥş (yabani hayvanlar), es- sibāᶜ (yırtıcı hayvanlar), el- icnās (türler)[75].

es- Sikkīt (ölm.243/857)'in Kitābü'l- elfāẓ'ı[76], eş-Şeᶜālibī (ölm.429/1037)'nin Fıḳhu'l-lüġa ve sirrü'l- ᶜArabiyye'si[77], konu sözlüklerinin muhteva ve tertip bakımından en iyi örneklerinden kabul edilen İbn Sîde'nin el-Muḫaṣṣaṣ'ı bu tarzın en önemli sözlüklerinden sayılmaktadır.

Endülüslü dilci İbn Sîde, eserinde, insan ve insanla münasebetli uyku, yiyecek, giyecek, kullandığı eşya ve silahlar gibi konulara; hayvanlar ve bitkiler dünyasıyla ilgili mevzulara ve sosyal hayatla ilgili hususlara dair kelime ve tabirleri, mevzularına göre tasnif ederek "kitāb" başlıkları altında toplamış ve izah etmiştir. el-Muḫaṣṣaṣ yirmi kitāb'tan müteşekkil on yedi ciltlik oldukça muhtevalı bir sözlüktür[78].

Konu sözlüklerinde, birden fazla anlamı olan kelimelerin bir konu başlığı altında yalnızca bir anlamı zikredilmiş, diğer anlamları da farklı yer ve başlıklar altında verilmiştir. Dolayısıyla çok anlamlı kelimelerin hangi anlamının esas alındığının ve hangi mevzuda zikredildiğinin önceden bilinmemesi, bu şekilde tertip edilmiş

---

75 **el-Fihrist**, s. 77; **Keşf.**, II, 1209; **GAL. Suppl.**, I, 166- 167

76 Eser ve müellif için bk. **GAL.**, I, 120; Moh. Ben Cheneb, "İbnü's- Sikkīt", **İA.**, V/II, 874; **Muᶜcemü'l- meᶜācîm**, s. 145

77 Eser ve müellif için bk. **Keşf.**, II, 1288; **GAL.**, I, 285; **GAL. Suppl.**, I, 500; C. Brockelmann, "eş- Şeᶜālibî", **İA.**, X, 262- 266

78 el- Muḫaṣṣaṣ için bk. **Keşf.**, II, 1639; **GAL.**, I, 376; **GAL. Suppl.**, I, 542; **Muᶜcemü'l- meᶜācîm**, s. 153

sözlüklerden istifadeyi zorlaştırmıştır[79].

c) **Kafiye ekolü**

Bu ekol mensupları, maddeleri zaid harflerinden ayırıp aslına dayandırarak kelimelerin son kök harflerini esas almışlar ve son harfleri aynı olan maddeleri bir bâbta toplamışlardır. Bâblarda yer alan maddeler son harfleri itibarıyla kafiye oluşturdukları ve kelimeler son harflerine göre tasnif ve tertip edildiği için bu metot kafiye usulü olarak adlandırılmıştır. Bu usule göre tertip edilmiş sözlüklerde kelimelerin son harfleri "bāb", ilk harfleri ise "faṣl" kabul edilmiştir. Bâblar alfabetik olarak düzenlenmiş; fasıllarda da kelimeyi kuran harflerin alfabetik sırası gözetilmiştir.

Bu usulü uygulayanların bazıları, secili nesirde ve şiirde tercih edilen kelimeleri kullanan müellif ve şairlerin işlerini kolaylaştırmayı, bazıları da yine aynı amaçla birlikte, kelimelerin ilk harflerinin esas alınması durumunda asıl harfler ile zaid harfler arasındaki farkı bilmeyen kişinin hataya düşeceği, morfoloji bilgisi olmayanın ihtiyacını başka yollardan gidermek zorunda kalacağı gerekçesiyle aranılan kelimelerin doğru ve hatasız bir şekilde bulunmasına yardımcı olmayı düşünmüşlerdir[80]..

Sözlüklerden istifadeyi biraz daha kolaylaştıran bu usulün öncüsü Kitābü't- taḳfiye adlı lügatin müellifi Ebü Bişr el-Yemān b. Ebi'l-Yemān el-Bendenîcî (ölm.284/897) kabul edilir[81]. Fakat el-Bendenîcî bu metodu tam olarak uygulamamıştır. Bu usulün bütün kaidelerini tespit edip uygulayan, Ebü Naṣr İsmā'îl b. Ḥammād el-Cevherî (ölm.400/1009)'dir. el- Cevherî, eṣ- Ṣıḥāḥ adıyla meşhur Tācü'l- lüġa ve ṣıḥāḥü'l- 'Arabiyye'yi bu sisteme göre tertip etmiş ve kafiye ekolünün kurucusu sayılmıştır.

el- Cevherî'nin eṣ- Ṣıḥāḥ'ı Arap leksikografisinde usul ve tertip açısından yeni bir çığır açtığı gibi bedevî Araplardan derlenmiş fasih kelimeleri ihtiva etmesi bakımından da şarkiyatçıların çalışmalarında itibar ettikleri bir kaynak olmuştur.

Meşhur Arap filoloğu İbn Manẓūr (ölm.711/1311), Hicrî VIII. asra kadar telif edilmiş Arapça sözlükleri usul yönünden incelemiş ve

79 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 100; **el- Me'ācîm**, s. 48

80 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 101; **el- Me'ācîm**, s. 123 v. d.; **Mu'cemü'l- me'ācîm**, s. 216

81 **el-Fihrist**, s. 82; **el- Me'ācîm**, s. 124; **Mu'cemü'l- me'ācîm**, s. 216; Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", **DİA**., I, 298

değerlendirmelerini Lisânü'l- ʿArab'ta şu sözlerle ifade etmiştir:

"Lügat kitaplarını büyük bir hevesle mütalaa ederken, metotları ve iştikak usulleri hakkında bilgi edinirken lügat âlimlerini iki gruba ayrılmış gördüm. Lügat kitaplarını en güzel şekilde düzenleyenler tertiplerini iyi yapamamışlardı; kelime tertibini en iyi şekilde yapmaya çalışanlar ise, kelime derlemede fazla gayret göstermemişlerdi. Sözlükleri iyi olanların tertipleri kötü olduğu için eserleri faydalı olamadı; kelimelerin tertipleri iyi olanların ise derlemeleri kötü olduğundan sözlüklerinin yararı olmadı. Bu eserlerin her birinin metot ve tertipleri garip ve zordur. Bunlar metot olarak güzel bir usul getirmişler ve muhteva olarak kapsamlıdırlar. Ancak kelime tertibinde takdim-tehir yapmışlar, dolayısıyla kelimelerin düzeni karışmıştır. Bazı kelimeleri arapçalaştırırken daha da yabancılaştırmışlar; kelimeler değişmiş, değiştirilmiş ve zihinleri karıştırmıştır. Fiillerin tasrifinde amaçtan uzaklaşılmıştır. İnsanlar bu eserlerin tertiplerinin karmaşıklık ve zorluğundan dolayı onlara ilgi göstermemiş ve eserler unutulup gitmiştir. el-Cevherî ise, eserini güzel tertiplemiş, tertibinin güzelliği ile ün kazanmış ve Ebû Dülef'in şöhretine ulaşmıştır. el-Cevherî'nin tertip ve usulü insanlara güzel ve kolay gelmiş ve takip edilmiştir[82]."

el-Cevheri'nin kendi tecrübesi ve daha önce yazılmış olan sözlüklerde uygulanan usullerden yararlanarak kurduğu sistem, alfabetik olarak sıralanmış bâb ve fasıllardan teşekkül eder. Bâblarda kelimelerin son kök harfleri esas alınmış ve son harfleri aynı olan kelimeler bir bâbta toplanmıştır. Meselâ, son kök harfleri hemze olan kelimeleri, bâbü'l- elif, son kök harfleri "bā" olanları bābü'l- bā şeklinde alfabetik olarak tertip etmiştir.

el-Cevherî bâbları bu şekilde sıraladıktan sonra fasıllarda kelime köklerinin ilk harflerine itibar etmiş ve fasılları da alfabetik düzende sıralayarak ilk harfleri aynı olan maddeleri bir fasılda toplamıştır. eṣ- Ṣıḥāḥ bu şekilde 28 bâba ve her bâb da 28 fasla ayrılmıştır[83].

Kafiye usulüyle hazırlanmış sözlüklerde aranılan madde, kelimenin son kök harfine bakılarak önce bâbı, ilk kök harfine bakılarak faslı, daha sonra da maddenin ikinci, üçüncü ve diğer harflerinin alfabe sırası takip edilerek bulunur.

---

82 İbn Manẓûr, **Lisânü'l- ʿArab**, I, 7

83 eṣ- Ṣıḥāḥ hakkında daha geniş bilgi için bk. **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 108- 129

İbn Manẓūr Lisānü'l- ᶜArab'ta[84], el-Fīrūzābādī (ölm.817/1414) el-Ḳāmūsu'l- muḥīṭ'te[85], Ebü'l-Feyz Muḥammed Mürteżā b. Muḥammed ez-Zebīdī (ölm.1205/1791) Tācü'l- ᶜarūs min cevāhiri'l-Ḳāmūs'ta[86] ve Aḥmed Fāris b. Yūsuf b. Manṣūr eş-Şidyāḳ (ölm.1304/1887) el-Cāsūs ᶜale'l- Ḳāmūs'ta[87] eṣ- Ṣıḥāḥ'ın tertibini örnek almışlardır[88].

d) **Alfabetik ekol**

Sözlükten istifadeyi kolaylaştırmak yolunda farklı usuller denemiş olan Arap lügatçiler, leksikografinin son aşaması olan tam alfabetik tertip usulünü Hicrî V. asrın başlarında kullanmışlardır. Maddelerin tertibinde bu usulün tatbik edilmesiyle hem son derece muğlak olan kalb sistemi, hem sözlüklerin hacmini artıran kitāb, bāb ve faṣl gibi ana ve ara başlıklar terkedilmiştir.

Alfabetik usul kullanan lügatçiler, maddeleri "hemze", "bā" sırasıyla "yā" harfine kadar alfabetik olarak önce ilk harfe göre, sonra ikinci, üçüncü ve diğer harflere göre tertip etmişlerdir.

Arap leksikografisinde bu usulü ilk önce kimin kullandığı konusunda ihtilaflar mevcut ise de[89], sözlükte maddeleri ilk

---

84 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, II, 25; **GAL. Suppl.**, II, 15; Ahmed Ateş, "İbn Manẓūr", **İA.**, V/II, 768; **Muᶜcemü'l- meᶜācim**, s. 220

85 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, II, 231; C. Brockelmann, "Fīrūzābādī", **İA.**, IV, 653; **Muᶜcemü'l- meᶜācim**, s. 222- 224

86 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, II, 287; **GAL. Suppl.**, II, 398; **Muᶜcemü'l-meᶜācim**, s. 235

87 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, II, 505; **GAL. Suppl.**, II, 867; C. Brockelmann, "Fārisü'ş- Şidyāḳ", **İA.**, IV, 469 - 470; **Muᶜcemü'l- meᶜācim**, s. 240

88 eṣ- Ṣıḥāḥ'ın tertibi, kelime bulmada sağladığı kolaylık bakımından Farsça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlüklerde de örnek alınmış, Ṣıḥāḥu'l- fürs gibi Farsça, eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye gibi Farsça-Türkçe sözlüklerde eserin adı iktibas edilmiş, ayrıca tekmil, tenkit, müntehap, muhtasar ve tercüme yoluyla bu sözlüğün muhtevasından istifadeyle pek çok sözlük telif edilmiştir. Bu sözlükler için bk. **Muḳaddimetü'ṣ-Ṣıḥāḥ**, s. 154 - 212; **Muᶜcemü'l- meᶜācim**, s. 227- 234

89 Bk. **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, s. 104; **el- Meᶜācim**, s. 49; **Muᶜcemü'l- meᶜācim**, s. 242

harflerine göre alfabetik olarak tertip eden ilk lügatçinin Kitābü'l-cîm[90] müellifi Ebû ʿAmr İshâk b. Mirâr eş- Şeybânî olduğu hususunda ittifak vardır. Fakat eş-Şeybânî maddelerin tertibinde yalnızca ilk harflerde alfabe sırasını gözettiği için sistemi eksik uygulamıştır. Arap leksikografisinde bu ekolün kurucusu Ebü'l-Meʿâlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî (ölm.411/1020)'dir[91]. el-Bermekî bu usulü eş- Ṣıhâḥ'ı çok az ilâvelerle alfabetik sisteme göre yeniden tertip ettiği el- Müntehâ fi'l- lüğa (tlf.397/1006-7)'da[92] tatbik etmiştir.

Sözlüklerini bu usulle tertip eden müellifler, maddelerin tertibinde Arapça kelimelerin başında yer alan zaid harflerin esas alınıp alınmaması hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kelimelerin kök harfleriyle zaid harflerini birbirinden ayırt etmede zorluklarla karşılaşılacağını dikkate alanlar, kelimelerin tertibinde zaid harfleri esas almamışlar; zaid harfleri alfabetik sıraya tabi tutan bazı lügatçiler ise, yeri geldikçe bu harflere işaret etmişlerdir. Kelimelerin tertibinde yalnızca kök harflerine itibar edenler çoğunluktadır[93]. İbnü'l- Esîr en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîş ve'l- eşer'de maddelerin tertibinde zaid harfleri esas almış; Muḥyiddîn Ebî Zekeriyâ Yaḥyâ b. Şeref en-Nevevî (ölm.676/1277) Tehẕîbü'l- esmâ' ve'l-lüğât'ta[94] bu harflere itibar etmemiştir. ez-Zemaḫşerî'nin kelimelerin gerçek ve mecaz anlamlarını vermek amacıyla kaleme aldığı Esâsü'l- belâğa'sı bu ekolün en iyi örneği olarak kabul edilmektedir[95]. ez-Zemaḫşerî de maddelerin tertibinde zaid harfleri esas almamıştır.

FARS DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ

90 Eser için bk. **GAL.**, I, 119; **GAL. Suppl.**, I, 179

91 **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥâḥ**, s. 104; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 243, 245; **el-Meʿâcîm**, s. 50

92 Eser ve müellif için bk. **Keşf.**, II, 1858; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 245

93 **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 242

94 Eser için bk. **Keşf.**, I, 514; **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 44

95 Eser için bk. **Muʿcemü'l- meʿâcîm**, s. 246; Hulusi Kılıç, "Esâsü'l-belâğa", **DİA.**, XI, 357; Özek, **ez- Zemaḫşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri**, s. 93-101

İran'ın son imparatorluğu olan Sâsâniler (226-651), Doğu Bizans imparatorluğu ile yaptıkları savaşlar sonunda zayıf düşmüş; akabinde Halife Ömer (13-23 /634-644) zamanında başlayarak ilk Emevî halifesi Muʿâviye (41-60/661-680) dönemine kadar süren Arap fütühatı ile İran'da islâmî dönem başlamıştı. Fethedilen bölgelerin Arap asıllı valiler tarafından yönetilmesi ve valilerin resmî dil olarak Arapçayı kullanmaları sonucunda, bu dil, İran'da ilim dili ve resmî dil olarak kullanılmıştır.

İranlılar İslâmiyeti kabul etmeleriyle beraber Kur'ân dili Arapçayı öğrenme ve öğretme gayretleri içinde olmuşlar, özellikle Abbâsîler döneminde resmî makamlarda tercümanlık, kâtiplik ve vezirlik gibi görevler üstlenmişlerdir. İranlıların bu makamlara tayin edilmeleri, onlara ilmî ve edebî sahada kendi yeteneklerini gösterme fırsatını vermiştir.

Halifelerin teşvikiyle Pehlevî diliyle ve Hindçe yazılmış eserlerin, İbnü'l-Muḳaffā (ölm.142 ?/759), İbrāhîm b. Ḥabîb el-Fezzārî (ölm.183/799)[96] gibi mütercimlerin[97] kalemiyle Arapçaya tercüme edilmeleri ve bu faaliyetlerin çeşitli ilim dallarında mütemadiyen devam etmesi; İbn Küteybe (ölm.276/889), Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā b. Yaḥyā er-Rāzî (ölm.311/923)[98], Ebü'l-Ferec ʿAlî b. el-Ḥüseyn el-İṣfehānî (ölm.356/967)[99] gibi âlim ve müelliflerin eserlerini Arapça yazmaları, İranlıları Arapçaya dair gramer ve Arapça-Farsça sözlükler[100] hazırlamaya sevketmiştir[101]. Diğer taraftan, Tehẕîbü'l- lüġa'nın müellifi el-Ezherî ve Ḳāmūsu'l-lüġa'nın müellifi Fîrūzābādî gibi İran asıllı dilciler de Arap filolojisiyle meşgul olmuşlardır.

---

96 el-Fezzārî için bk. **GAL. Suppl.**, I, 391; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, I, 110

97 Bu mütercimler ve diğerleri için bk. Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, I, 108-110

98 Ebū Bekr er-Rāzî için bk. **GAL.**, I, 233 - 235; **GAL. Suppl.**, I, 417- 421; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, I, 289

99 el-İṣfehānî için bk. **GAL.**, I, 146; **GAL. Suppl.**, I, 225 - 226

100 Tarih boyunca yazılmış Arapça-Farsça, Farsça-Arapça sözlükler ve müellifleri hakkında bilgi için bk. ʿAlî Naḳî-i Münzevî, **Ferheng-nāmehā-yi ʿArabî be Fārsî**, Tahran 1337 hş./1958

101 Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, I, 120- 121, 125; **Ferheng- nāmehā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 7; er-Rādūyānî, **Tercümānü'l- belāġa**, nâşirin önsözü, s. 1

Hicrî V. asır şairlerinden Ḳaṭrān-i Tebrîzî'ye nispet edilen lügat risalesi ile, çağdaşı Esedî-i Ṭûsî'nin Lüġat-i fürs adlı Farsça sözlüğü dışında, Fars leksikografisine dair ciddî ve ilmî çalışmalar, Timurlu sultanlarının teşvikiyle IX.-X. / XV.-XVI. yüzyıllarda Hindistan sahasında telif edilmiş Farsça sözlüklerle başlar[102].

İranlıların İslâm dinini kabul etmeleri ve İran'da üç asra yakın bir süre devam eden Arap hakimiyeti ve buna bağlı olarak siyaset ve ilim dili konumunda olan Arapçanın nüfuzu ile izah edilebilecek sebeplerle İranlılar, Farsça sözlük yazma işine teveccüh etmemişlerdir[103]. Aynı görüşü paylaşanlardan Muḥammed ʿAlî-i Dāʿiyülislām, Ferheng-i Niẓām (tab. Haydarābād 1346-1357/1927/1938) adlı Farsça sözlüğünde, Farsçaya karşı olan bu ilgisizliği, "biz İranlılar şimdiye kadar gaflet içinde bulunmuş, kendi dilimizin sözlüğünü tertip etmemişiz. Halbuki Arapçanın genel sözlüğünü biz yazmışız; garip olan da bu! V./XI. yüzyılın başlarından bugüne kadar Hind müslümanları Farsçayı ilmî lisan olarak öğrenmişler ve İranlılardan daha erken dönemlerde Farsçanın genel sözlüğüne ihtiyaç hissetmişlerdir" sözleriyle dile getirmektedir[104].

Arapçanın zamanla etkisini kaybetmesi neticesinde edebî dil olarak inkişâf eden Farsça, Selçuklular kanalıyla Anadolu'ya, Timurlular vasıtasıyla da Hindistan'a taşınmıştır. IX./XV. yüzyıldan itibaren Hindistan sahasına hakim olmuş sultanlar ve hanedanlar Farsçayı resmî dil olarak kabul etmişler, bu dille ilmî ve edebî eserlerin yazılmasını teşvik etmişlerdir. Farsçanın Hindistan'da geçerli ve yaygın bir dil durumuna gelmesiyle Farsçayı öğrenme ve öğretme ihtiyacı duyulmuştur. Dolayısıyla Farsçaya ilgi duyanlar ve bu dili iyi bilenler, Farsça için gramer kitapları ve sözlükler telif etmişlerdir[105].

Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı

Bazı kaynaklarda adları zikredilen ilk lügat risaleleri ile

---

102 Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, IV, 3; **a. e.**, V/I, 368; **Lüġat-nāme**, I, 180; **Burhān-ı ḳāṭıʿ**, I, nâşirin önsözü, s. 70

103 **Lüġat-nāme**, I, 40

104 Dāʿiyülislām, **Ferheng-i Niẓām**, V, d-h

105 Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 368, 371; aynı mlf., **Ganjîne-i suḫen**, c. I, Tahran, 1363 h. ş., s. 155; **Lüġat-nāme**, I, 41; **Burhān-ı ḳāṭıʿ**, I, nâşirin önsözü, s. 70

günümüze kadar gelebilmiş Lügat-i fürs adlı ilk Farsça sözlük, "Derî" tabir edilen Farsçanın nadir kelimelerinin izah edilmesi maksadıyla kaleme alınmıştır[106].

Derî Farsçası, Sâsânîler'in dili olan Pehlevî dilinin, diğer adıyla Orta Farsça (Pārsī-i meyāne)'nın bir devamıdır[107]. İslâmî dönemde Arap harfleriyle yazılması sonucu yeniden şekillenen bu dil[108], III./IX. yüzyıldan itibaren İran'ın doğu bölgelerinde Tâhirîler (205-259/820-873), Saffârîler (253-290/867-903) ve Sâmânîler (261-389/873-999) gibi mahallî unsurlara dayanan bağımsız ya da yarı bağımsız devletlerin kurulmasıyla etkinlik kazanmış[109]; IV.-V. / X.-XI. asırlarda büyük şair ve ediplerin yetişmesiyle gelişerek önemli bir edebiyat ve ilim dili olmuştur.

Derî Farsçası, çeşitli lehçelerin konuşulduğu İran'ın geniş coğrafyasında yaygınlık kazandıktan sonra, Pehlevî dilinin konuşulup yazıldığı sahalarda yaşayan halk, bu yeni Farsçayı anlamakta güçlük çekmiştir[110]. Asıl sahası Horasan bölgesi olan bu dil, Gazneliler (352-568/963-1186) zamanında İran'ın daha yukarı kesimlerine, güney ve batıya kayarak İsfehan ve Hemedan bölgelerinde de yaygın bir dil haline gelmiş; Selçuklular (429-590/1038-1194) döneminde ise Azerbaycan sahasına intikal etmiştir. "Bu bölgede Derî Farsçası ile karşılaşan halk, bu dille şiir yazan şairlerin kullandığı ve İran'ın güney ve batı Pehlevî dilinde bulunmayan kelimeleri anlamaya yardımcı olacak kitaplara ihtiyaç duymuştur[111].

Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri dışında yaşayan halk, "kendi yerli şiveleriyle konuşuyordu. Bu şivelerle şiir söyleyip kitap da yazdıklarını biliyoruz. Fakat çoğunlukla Derî Farsçasına âşina değildi. Hatta bu bölgelerin bazısında Derî Farsçasını öğrenerek Horasan şairlerini taklitle Farsça kaside yazan şairler bu dille konuşmaktan acizdiler; Horasan şairlerinin şiirlerini ve sözlerini anlamak için bu dili bilen kişilere ve sözlüklere ihtiyaç duydular. Bu şairlerden biri, Azerbaycan'da yaşamış ve anadili Azerîce olan fakat

106 Şafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 369; **Lügat- nāme**, I, 178; **Ferheng-nüvisī**, s. 5

107 Ḫānlerī, **Tārīḫ-i zebān-i Fārsī**, I, 201

108 E. Berthels, "Yeni İran Edebiyatı", **İA.**, V/I, 1042

109 er-Rādüyānī, **Tercümānü'l- belāġa**, nâşirin önsözü, s. 2

110 **Burhān-ı ḳāṭı'**, I, nâşirin önsözü, s. 67

111 **Burhān-ı ḳāṭı'**, nâşirin önsözü, s. 69

Derî Farsçasını doğduğu yerde öğrenen Ḳaṭrān-i Tebrîzî'dir[112]."

İlk Sözlükler ve Yazılış Amaçları

Fars leksikografisine dair ilk çalışmaların Horasan bölgesinde yetişmiş şairlerin şiirlerinde geçen nadir Farsça kelimelerin izah edilmesi maksadıyla V./XI. asırda kaleme alınmış sözlüklerle başladığı görülmektedir.

İlk Farsça sözlükler, ʿĪsā b. ʿAlī ve Ebū Ḥafṣ-i Suġdī 'ye nispet edilmektedir. İbnü'n-Nedîm el-Fihrist'te, muhaddis, dilci ve âlim bir kişi olarak tanıttığı, künyesi Ebu'l-Ḳāsım ʿĪsā b. el-Vezîr ʿAlī b. ʿĪsā b. Dāvūd b. el- Cerrāh el-Baġdādî (ölm.350/961 civarı) olan bir müellifin Kitābü'l- lüġa fi'l-Fārisiyye adlı eseri bulunduğunu kaydetmekte, fakat bu Farsça lügat kitabı hakkında bir bilgi vermemektedir[113].

XI./XVII. asır lügat müelliflerinden Cemalüddîn Ḥüseyn-i İncū Ferheng-i Cihān-gîrî'de, "Ferheng-i Ebu'l-Ḥafṣ Muḥammed Ḳāsım Sürûrî-i Kāşānî Mecmaʿu'l- fürs'te "Risāle-i Ebū Ḥafs-i Suġdî adıyla bir lügat kitabını kaynakları arasında zikretmişlerdir[114]. Bu müellifin, Ebū Ḥafṣ künyesine dayanılarak bazı kaynaklara göre I./VII. asırda[115], genel kabule göre III.-IV. / IX.-X. asır ortalarında yaşamış, 300/912 -3 ya da 306/918 yılında şahrûd adlı musikî aletinin mucidi ve adı Derî Farsçası ile şiir yazan ilk şairler arasında anılan Ebū Ḥafṣ Ḥakîm b. Eḥvaṣ-i Suġdî-i Semerḳandî [116] ile aynı kişi olabileceği tahmin edilmektedir[117].

Derî Farsçasının nadir kelimelerini izah etmek amacıyla sözlük

112 Esedî-i Ṭūsî, **Lüġat-i fürs**, nşr. Fetḥullāh-i Müctebāî, nâşirin önsözü, s. 4

113 **el- Fihrist**, s. 186. Krş. **Ferhenghā- yi Fārsî**, s. 7. ʿĪsā b. ʿAlī için bk. Keḥḥāle, **Muʿcemü'l- müʾellifîn**, VIII, 29; **Esmāʾ**., II, 806

114 **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 121, 127

115 **Şiblî-i Nuʿmānî, Şiʿru'l- ʿacem**, trc. Muḥammed Taḳî-i Gîlānî, c. I, Tahran, 1368 h.ş./1989, s. 19

116 Ebū Ḥafṣ-i Suġdî-i Semerḳandî için bk. Ṣafā, **Tārîḫ-i Edebiyyāt**, I, 178-179; Nefîsî, **Tārîḫ-i naẓm**., I, 27

117 Bk. Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, I, 610; **Burhān-ı ḳāṭıʿ** , I, nâşirin önsözü, s. 66

hazırlayan ilk müellifin V./XI. yüzyıl şairlerinden Ḳaṭrān lakabıyla meşhur Ebū Manṣūr Ḳaṭrān-i Tebrīzī (ölm.482 ?/1089) olduğu hususunda ise tam bir ittifak vardır.

Ḳaṭrān'ın çağdaşı şair Nāṣır-ı Ḫusrev (ölm.481/1088), Mekke seyahatini anlattığı Sefer-nāme'sinde, 438/1046 yılında Tebriz'e vardığında Ḳaṭrān ile buluştuğunu kaydederek aralarındaki görüşmeyi şöyle nakletmektedir: "Tebriz'de Ḳaṭrān adında bir şair gördüm; güzel şiir söylüyordu, fakat Farsçayı iyi bilmiyordu. Yanıma geldi. Müncīk'in[118] Divan'ını ve Daḳīḳī'nin[119] Divan'ını getirdi ve önümde okudu. Onun için zor olan her anlamı bana sordu; ona söyledim. İzahını yazdı[120].

Esedī-i Ṭūsī V./XI. asrın ortalarında yazdığı Lüġat-i fürs adlı sözlüğünün mukaddimesinde, Ḳaṭrān'ın bir sözlük yazdığını "yetenekli şairler gördüm, fakat Derî Farsçasını az biliyorlardı. Şair Ḳaṭrān bir kitap yazdı. Onun tespit ve izah ettiği kelimeler genelde biliniyordu" sözleriyle teyit etmektedir[121]. Muḥammed b. Hinduşāh-i Nahcivānī de 728/1328 yılında Tebriz'de kaleme aldığı Ṣıḥāḥu'l-fürs'ün mukaddimesinde Ḳaṭrān ve sözlüğü hakkında şu bilgileri vermektedir: "Farsça lügat tertibiyle meşgul olan ve onu yazıyla kayıtlı kılan ilk kişi, Ḳaṭrān-i Urūmevī idi. Fakat o üç yüz kelimeden fazla zikretmedi[122]."

Künyesi Ebū Manṣūr Ḳaṭrān b. Manṣūr-i Urūmevī-i Tebrīzī olan şair, aslen Azerbaycan'ın Urumiye halkındandır ve genellikle Tebriz'de yaşamıştır. Azerbaycan bölgesinde yetişmiş şairlerin öncüsü kabul edilen Ḳaṭrān[123], yukarıda verilen bilgilere göre bu lügat risalesini, Azerbaycan bölgesinin edebî merkezi olan Tebriz civarında henüz yaygınlık kazanmamış ve okumuş kesim tarafından

118 Müncīk (Hicrî IV. asrın ikinci yarısı) için bk. er-Rādūyānī, **Tercümānü'l-belāġa**, nâşirin önsözü, s. 93; Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, I, 424- 428

119 Daḳīḳī (Sâmânî devri şairlerinden) hakkında bilgi ve bibliyografya için bk. er-Rādūyānī, **Tercümānü'l-belāġa**, nâşirin önsözü, s. 114- 117

120 Naṣır-i Ḫusrev, **Sefer- nāme**, s. 7- 8

121 Esedī-i Ṭūsī, **Lüġat-i fürs**, nşr. Fetḥullāh-i Müctebāī, nâşirin önsözü, s. 7

122 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, s. 8

123 Ḳaṭrān için bk. Ahmet Ateş, "Ḳaṭrān", **İA.**, VI, 447- 452

manası tam olarak anlaşılmayan ve şiirde nadir olarak kullanılan Farsça kelimelerin anlamlarını kaydetmek suretiyle vücuda getirmiştir. Sefer-nâme'de verilen bilgiler dikkate alınırsa, Ḳaṭrān'ın bugün kayıp halde olan bu eserini, Naṣır-ı Ḫusrev'le görüştüğü 438/1046 yılında ya da bundan kısa bir süre sonra kaleme aldığı söylenebilir.

Ḳaṭrān-ı Tebrîzî'nin Tefâsîr fî lüġat-i fürs, Münteḫab ve Münteḫab-i Ḥakîm Ḳaṭrān adlarıyla anılan[124] bu sözlüğünü, Ḥalîmî Baḥrü'l-ġarâyib'te ve Ḥasan-ı Ḳarabiṣârî Şâmilü'l-lüġa'da[125] kaynakları arasında zikretmektedirler[126].

Günümüze kadar gelebilmiş Farsça sözlüklerin ilki, Esedî-i Ṭûsî'nin Lüġat-i fürs (tlf.465/1073'ten önce)'ü, ikincisi Muḥammed b. Hinduşâh-i Nahcivânî'nin Ṣıḥâḥu'l- fürs (tlf.728/1328)'ü, üçüncüsü de Şems-i Faḫrî'nin Mi'yâr-i Cemâlî (tlf.744/1344) adlı eseridir[127].

Hicrî V. asır şairlerinden olan Ebû Naṣr 'Alî b. Aḥmed Esedî-i Ṭûsî[128], Lüġat-i fürs'ün telif sebebini eserin mukaddimesinde, "Evḥad Erdeşîr b. Deylemsipâr en-Necmî eş- Şâ'ir[129], ben Ebû Manṣûr 'Alî b. Aḥmed el- Esedî eṭ-Ṭûsî'den her kelime için Fars şairlerinden bir şairin sözünden bir ya da iki beyitlik bir misal ihtiva eden bir lügat kitabı istedi" şeklinde açıklamıştır[130].

Lüġat-i fürs, Farsçanın şahit beyitlere dayalı mevcut ilk Farsça sözlüğüdür. Esedî'nin bu sözlüğünü Ṣıḥâḥu'l- fürs'te kaynak olarak

124 Bk. **Keşf.**, I, 426; **Ferhenghâ-yi Fârsî**, s. 14

125 Bk. Bu çalışma, s. 131, 197

126 Ḳaṭrān'ın sözlüğü hakkında ayrıca bk. **Lüġat- nâme**, I, 178- 179; **Ferhenghâ-yi Fârsî**, s. 14- 16; **Burhân-ı ḳâṭı'** , I, nâşirin önsözü, s. 69; **Ferheng- nüvîsî**, s. 5- 6

127 Şems-i Faḫrî, **Mi'yâr-i Cemâlî**, nâşirin önsözü, s. 16

128 Esedî-i Ṭûsî hakkında bibliyografya için bk. Ḫayyâmpûr, **Ferheng-i suḫenverân**, I, 58

129 Evḥad Erdeşîr b. Deylemsipâr için bk. er-Râdûyânî, **Tercümânü'l-belâġa**, nâşirin önsözü, s. 63 v. d.

130 Esedî-i Ṭûsî, **Ferheng-i Esedî**, nşr. 'Abbâs İḳbâl, s. 1- 2. Krş. **a. e.**, nşr. Feṭḥullâh-i Müctebâî, nâşirin önsözü, s. 7; **Ferhenghâ-yi Fârsî**, s. 17

kullanan Muḥammed b. Hinduşāh-i Nahcivānî, eserinde, Lüğat-i fürs hakkında şu bilgileri vermiştir: "Ḳaṭrān'dan sonra, Ebü Manṣūr ʿAlî b. Aḥmed Esedî-i Ṭūsî lügat tertibi ve tanzimiyle meşgul olarak bu ilimde iyi bir gayret gösterdi. Ḳaṭrān'ın derlemiş olduğu sözlüğe pek çok kelime ilâve etti. Esedî'nin derlediği lügat, Ḳaṭrān'ın derlediği lügate hiç benzemiyordu. Fakat Esedi de bâblara fazla riayet etmedi[131]."

Ferheng-i Esedi, Lüğat-i fürs ve Lüğat-i fürs-i Esedî adlarıyla anılan bu sözlük[132], Esedî'nin 458/1066 yılında tamamladığı bugün mevcut olmayan Gerşasb-nāme adlı manzum eserinden sonra ve müellifin ölüm tarihi olarak tahmin edilen 465/1073 yılından önce yazılmıştır[133]. Sözlük üzerinde yapılan değerlendirmelere göre 1196 kelime maddesi, Rūdekî (ölm.329/941), Daḳîḳî, Firdevsî (ölm.411-416?/1020-1025), Ferrūḫî (ölm.429/1038), ʿUnṣūrî (ölm.431/1040) gibi İran'ın doğu bölgelerinde yetişmiş 77 şairden 1335 şahit beyit içeren Lüğat-i fürs[134], muhtevasından da anlaşılacağı gibi, Farsçanın kapsamlı ve genel sözlüğünü hazırlamak amacıyla kaleme alınmamıştır. Horasan ve Mâverâünnehir şairlerinin şiirlerinde ya da divanlarında tesadüf edilen, Farsçanın nadir ve Azerbaycan ile Erran bölgesi şairleri nezdinde anlamları pek bilinmeyen kelimeleri izah ederek şairlere ve şairlerin divanlarını okuyanlara yardımcı olmak maksadıyla kaleme alınmış[135]; eserin tertibi de bu amaca uygun olarak düzenlenmiştir. Bir kafiye sözlüğü olan bu eserde, maddeler, son harfleri esas alınarak tertip edilmiş, sonları aynı harfle biten kelimeler bâb başlıkları altında toplanmış ve bâblar da alfabetik olarak sıralanmıştır. Bâblarda yer alan maddelerin ilk, ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Lügat-i fürs, özellikle

131 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, s. 8

132 Bk. **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 16

133 **Burhān-ı ḳāṭıʿ**, I, nâşirin önsözü, s. 69 v. d.; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 16

134 Esedî-i Ṭūsî, **Ferheng-i Esedî**, nşr. Muḥammed Debîr-i Siyāḳî, nâşirin önsözü, s. 8. Esedî'nin bu sözlüğünü,"Asadi's Neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs" adıyla neşreden Poul Horn (Göttingen, 1897), bu sözlükte yer alan şahit beyitlerin ait olduğu şairleri tespit ederek haklarında kısaca bilgi vermiştir (**Lughat-i Furs**, s. 35 v. dd.).

135 Esedî-i Ṭūsî, **Lüğat-i fürs**, nşr. Fetḥullāh-i Müctebāî, nâşirin önsözü, s. 5. Ayrıca bk. Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, II, 903

Firdevsî'den nakledilen beyitler yanında, eski şairlerin şiirlerinden ve bugün mevcut olmayan manzum Farsça eserlerden örnekler ihtiva etmesi bakımından kıymetli bir şiir mecmuası olarak da büyük bir değer taşımaktadır[136]. Bazı kelimelerin izahlarında Tus, Horasan, Semerkand, Merv, Mâverâünnehir, Fergana, Harezm gibi bölgelerin mahalli şivelerine işaret edilmesi[137] ve bazı kelimelerin bu bölgelerdeki telaffuzlarının gösterilmiş olması yönüyle de Fars filolojisi ve leksikografisinin temel kaynağı olmuştur.

XI./XVII. yüzyılın başlarına kadar yazılmış Farsça sözlükler Lüğat-i fürs'te yer alan maddelerin zenginleştirilmesi, şahit beyitlerin çoğaltılması, eksiltilmesi; izahlarda bir takım tasarrufların yapılması şeklinde bu sözlüğün muhtevasına yapılmış ilâvelerle vücuda getirilmiştir. Hicrî XI. asrın başlarına kadar Farsça sözlüklere duyulan ihtiyaç genelde müellifleri bilinmeyen ve Lüğat-i fürs'ün farklı birer nüshasından ibaret olan bu şekil Farsça sözlüklerle karşılanmıştır[138].

"Esedî'den sonra uzun bir süre hiç kimse yeni bir sözlük hazırlama fikrine kapılmadı. Çünkü Horasan dili Selçuklu saltanatının genişliği bakımından bütün İran sahasında yayıldı ve edebî Farsça hükümdarlığın resmî dili oldu. Derî Farsçasının kelimelerini herkes biliyordu. Az bilenler için Esedî'nin Lüğat-i fürs adlı sözlüğü yeterliydi[139]."

Lüğat-i fürs'ten sonra Farsçadan Farsçaya bilinen en eski sözlük, Şemsüddîn Muḥammed b. Faḫruddîn Hinduşâh b. Sencer-i Naḫcivânî'nin 728/1328 yılında Tebriz'de yazmaya başladığı

136 Esedî-i Ṭûsî, **Ferheng-i Esedî**, nşr. Muḥammed Debîr-i Siyâḳî, nâşirin önsözü, s. 19

137 Esedî-i Ṭûsî, **Ferheng-i Esedî**, nşr. Muḥammed Debîr-i Siyâḳî, nâşirin önsözü, s. 31. Lüğat-i fürs'te işaret edilen şiveler hakkında izahlar için bk. **Ferhenghâ-yi Fârsî**, s. 26

138 Eserin çeşitli nüshaları ve nüshalarının farklılıkları hususunda bk. **Lüğat-i fürs**, nşr. Muḥammed Debîr-i Siyâḳî, nâşirin önsözü, s. 4; **a. e.**, nşr. Feṭḥulâh-i Müctebâî, nâşirin önsözü, s. 5; Ṣafâ, **Târîḫ-i edebiyyât**, V/I, 369. Eser hakkında ayrıca bk. **Lüğat- nâme**, I, 186; Ethe, **India Office mns.**, I, 1321- 1335; **Ferhenghâ-yi Fârsî**, s. 16- 31; **Ferheng- nüvîsî**, s. 6- 7; Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 1951; Moşâr, **Mü'ellifîn-i kütüb-i çâpî**, IV, 108

139 Dâ'iyülislâm, **Ferheng-i Niẓâm**, V, d- e

fürs'üdür.

Şemsüddîn Muḥammed b. Faḫruddîn Hinduşāh-i Naḫcivānî (684 ?-777 ? /1285-1375), Lür devleti atabeklerinden Nuşretüddîn Aḥmed b. Yūsuf Şāh (696-730-33 ?/1297-1330-33) döneminde divan kâtipliği yapmış ve 723-24/1323-24 yılları arasında bu atabek adına yazılmış Tecārübü's- selef adlı eserin müellifi Faḫruddîn Hinduşāh b. Sencer (ölm.728 /1328'den önce)'in[140] oğludur. Muḥammed b. Hinduşāh, İlhanlılar döneminin ilk müslüman Moğol hükümdarı Ebū Sa'îd (716-736/1316-1335) döneminde ve Celâyîrîler zamanında Sultan Şeyḫ Üveys (757-776/1356-1374) döneminde divan kâtipliği yapmıştır. Bu görevini çok uzun bir süre devam ettirmesi münasebetiyle Şems-i Münşî adıyla şöhret bulmuş, bu mesleğin ilmi ve hususiyetlerine dair Düstūru'l- kātib fî ta'yîni'l- merātib adıyla bir eser yazmış ve 767/1366 yılında Tebriz'de tamamladığı bu eserini Sultan Üveys'e takdim etmiştir[141].

Ṣıḥāḥu'l- fürs, el- Cevherî'nin eş- Ṣıḥāḥ'ı yazmadaki amacı ve eserinde kullandığı tertibi örnek alınarak hazırlanmıştır. Ṣıḥāḥu'l-fürs'ün önsözünde sözlüğün yazılmasındaki maksat şu sözlerle açıklanmıştır: "Bütün çaba Farsça kelimeleri tashih etmek gayesiyle bir sözlük hazırlamaya sarfedildi (...) Bu kitabı Ṣıḥāḥu'l- fürs olarak adlandırdım. Çünkü bunun telif amacı ve tertibi, Cevherî'nin Ṣıḥāḥu'l-lüğa'sına uygundur. Ṣıḥāḥu'l- lüğa, Arap kabilelerine ait kelimelerin doğru şekillerini ihtiva ettiği gibi, bu kitap da İran taifelerine ait kelimelerin doğru şekillerini ihtiva eder[142]."

Müellif, önsözde verdiği bilgilere göre, sözlüğe, yaşadığı dönemde yaygın olarak kullanılan kelimeler ile Lüğat-i fürs'te bulunmayan ve Esedî'den sonra yaşamış Mu'izzî (ölm.518-521 ?/1024-1027), Enverî (ölm.563?/1168), Ḫāḳānî(ölm.595?/1199),

---

140 Faḫruddîn Hinduşāh b. Sencer için bk. Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1243 - 1244; Nefisî, **Tārîḫ-i naẓm**, I, 184; Moşār, **Mü'ellifîn-i kütüb-i çāpî**, VI, 793 - 794

141 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, nâşirin önsözü, s. 9. Ayrıca bk. **Keşf.**, I, 754; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1300 - 1303; Nefisî, **Tārîḫ-i naẓm**, I, 184; Moşār, **Mü'ellifîn-i kütüb-i çāpî**, VI, 882

142 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, s. 7, 10

Niẓāmī-i Gencevī (ölm.610/1213), Sa'dī-i Şīrāzī (ölm.691/1292) gibi önemli şairlerin[143] divanlarından derlediği kelimeleri almış ve izahlarını şahit beyitlerle örneklendirmiştir.

Ṣıḥāḥu'l- fürs'ün tertibinde maddeler son harfleri bâb kabul edilerek alfabe sırasına göre 25 bâba taksim edilmiştir. Bâblarda yer alan kelimelerin ilk harfleri "faṣl" kabul edilmiş ve fasıllar da alfabetik olarak sıralanmıştır. Maddelerin ilk harfleri dışında diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. 2300 kelime maddesi ihtiva eden bu sözlükte her madde için bir ya da iki şahit beyit nakledilmiş, şahit beyti bulunamamış bazı Arapça kelimeler için Arapça bir beyit yazılmıştır[144].

Farsçanın bu ilk sözlüklerinde yalnızca şiirde kullanılan izaha muhtaç kelimeler derlenmiş; örnek beyitler de manzum eserlerden seçilmiştir. Sözlük yazan bu şair ve müellifler, Farsçanın bütün kelimelerini derleme düşüncesinde olmamışlardır. Dolayısıyla Hindistan sahasında Fars leksikografisi ile ilgili ciddî ve kapsamlı çalışmalar başlatılıncaya kadar, Farsçanın genel bir sözlüğü hazırlanamamıştır[145].

Hindistan sahasında Fars leksikografisine dair yapılan çalışmalarda, Farsça yazılmış şiirleri, edebî ve ilmî eserleri okuyup anlama gayesi yanında, hazırlanan sözlüklerin Farsçanın öğrenimi ve öğretimi amacına da hizmet etmesi düşünülmüştür. Bu sebeple sözlüklerin mukaddimelerinde Farsça grameri hakkında temel bilgiler vermek ya da sözlüğün mukaddime kısmını gramere ayırmak gibi bir gelenek de teşekkül etmiştir. Bu sözlükler bu özellikleriyle Farsçanın ilk gramer kitapları olarak da kabul edilmektedir[146].

Ḥacîb-Ḫayrāt Mevlānā Refī'-i Dihlevī'nin 747/1347 yılında yazdığı Düstūru'l-efāżıl[147], Bedrüddîn-i Dihlevī'nin 822/1419'da

143 Beyitlerinden örnekler verilen diğer şairlerin adları için bk. **Ṣıḥāḥu'l-fürs**, s. 11

144 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, s. 10. Sözlük için ayrıca bk. **Lüğat- nāme**, I, 187-188; Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1303; **Ferhenghā-yi Fārsī** s. 36- 44; **Ferheng- nüvīsī**, s. 265; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1930

145 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 396; **Ferheng- nüvīsī**, s. 6

146 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 370

147 Eser için bk. **Keşf.**, I, 753; **Ferheng- nüvīsī**, s. 57; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 41- 44

tamamladığı Edātü'l- fużalā'[148], İbrāhîm Ḳıvām-i Fārūḳî'nin 878/1473 yılında telif ettiği Şeref-nāme-i Menyerî[149] ve Muḥammed b. Şeyḫ Lād-i Dihlevî'nin 925/1519 yılında yazdığı Mü'eyyidü'l-fużalā'[150] gibi Hindistan sahasında hazırlanmış ilk Farsça sözlükler[151], Fars edebiyatının önde gelen şairlerinin şiirlerini anlamak gayesiyle yazılmıştır. Bu sözlüklerde yer alan kelimeler yine şairlerin divanlarından derlenmiştir[152].

Hicrî XI. asrın başlarından itibaren Hindistan sahasında yapılan leksikografi çalışmalarında, daha önceki lügat risaleleri, lügat mecmuaları ve sözlüklerin muhtevaları birleştirilme yoluna gidilmiş ve bu suretle daha kapsamlı sözlükler tertip edilmiştir. Bu çalışmalarda Farsça sözlüklerin ikinci derecedeki kaynakları olan Arapça-Farsça sözlüklerden[153], mensur eserlerden, Zend, Pazend ve Avesta dilleriyle yazılmış eski metinlerden de istifade edilerek[154] Ferheng-i Cihān- gīrî, Mecma'u'l- fürs ve Burhān-ı ḳāṭı' gibi muteber ve muhteva yönüyle zengin sözlükler yazılmıştır. Bu sözlüklerde nazımda kullanılan Farsça kelimeler yanında terkip ve ıstılahlara yer verilmiş, mecazlara, istiarelere ve kinayelere de işaret edilmiştir. Lügat ilminin teşekkül etmiş olan usul ve esasları da bu genel sözlüklerde tatbik edilmiştir.

Fars Leksikografisinde Usul

---

148 Eser için bk. **Ferheng- nüvisî**. s. 59; **Ferhenghā- yi Fārsî**, s. 53 - 55; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1919

149 Eser için bk. **Keşf.**, II, 1045; Ethe, **India Office mns.**, I, 1335; **Ferheng- nüvisî**, s. 62; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 59 - 66

150 Eser için bk. Husain, "**Persian Lexicons During the 16th Century A. D. in İndia**", s. 105 - 106; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 371, 373 - 374; **Ferheng- nüvisî**, s. 66; **Ferhenghā- yi Fārsî**, s. 71 - 74; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1958

151 Hindistan sahasında yazılmış Farsça sözlükler ve müellifleri hakkında daha geniş bilgi için bk. 'Alî Naḳî-i Münzevî, **Ferheng- nüvisî der Hind ve Pākistān**, Tahran 1341 h.ş./ 1962; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 371- 379; Husain, "**Persian Lexicons During the 16th Century A. D. in İndia**", s. 99 - 114

152 **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 73

153 **Ferheng- nāmehā-yi 'Arabî be Fārsî**, s. 6

154 Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 369

Farsça sözlükler, Fars leksikografisinde tam alfabetik tertip tarzı uygulanıncaya kadar, çoğunlukla el-Cevherî'nin eṣ- Ṣıḥāḥ'ta kullandığı kafiye sistemiyle tertip edilmiştir. Farsça sözlüklerde bu metodu ilk kez, Muḥammed b. Hinduşāh-i Naḫcivānî Ṣıḥāḥu'l-fürs'te tatbik etmiştir. eṣ- Ṣıḥāḥ'ın adını iktibas eden ve tertibini örnek alan Muḥammed b. Hinduşāh, el-Cevherî'den aldığı ve lügat ilminin temel kaideleri kabul ettiği bu esasları, kendisinden sonra gelecek dilcilere lügat tertibinde uyulması gereken kurallar olarak tavsiye etmiş ve eserinin önsözünde bu esaslara şu sözlerle işaret etmiştir: "Bu ilimde mutlaka olması gereken bâbların fasıllara bölünmesi usulü unutulup gitti. Hal böyleyken kelimelerin orta harflerinin tertibine riayet etmek mümkün mü? Bu şekilde mükerrer kelimeler vaki oluyordu (...) Genel bir sözlük olmadığı için sözlüğe pek çok kelime almak gerekiyordu; zorunlu kelimeler ise bir kenarda bırakılıyordu (...) Farsçayı inceledikten sonra anlaşıldı ki, bir kelimenin aslının bozulmaması ya da başka bir ifadeyle İranlılardan duyulmadan nakledilmesi için şahit beyitlerin zikredilmesi kitabın doğruluğu bakımından gereklidir[155]."

Kafiye sistemi ya da el- Cevherî tarzı, Fars leksikografisinde uzun bir süre takip edilmiş, daha doğrusu Farsça sözlüklerin önemli bir kısmı bu usul üzere tertip edilmiştir. "Farsça sözlüklerin tümünde maddelerin tertibi alfabetiktir. Fakat tam alfabetik bir tertip sistemi kullanılmamıştır. Bazı sözlüklerde maddelerin ikinci harfi "bāb", ilk harfi "faṣl" ya da ikinci harf "faṣl", ilk harf "bāb" kabul edilmiş; bazılarında maddelerin son harfi "bāb", ilk harfi de "faṣl" kabul edilmiştir[156]."

"Farsça sözlüklerde değişik şekillerde tatbik edilen bu usul, Burhān-ı ḳāṭıᶜ müellifi Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef-i Tebrîzî ve onu izleyen kişilerce bir düzene oturtulabilmiştir. Ḫalef-i Tebrîzî'nin takipçileri, farklı bir tarzda tertip edilmiş olan Ferheng-i Cihāngîrî'yi mütalaa ederek bütün Farsça kelimeleri ve bazı terkipleri alfabe düzeniyle sıraladılar. Bu usul, İranlı dilcilerin Avrupalıların bu alandaki çalışma tarzları ve usulleriyle tanışıncaya kadar oturmuş ve sistemli bir metod olarak kabul edilemez. Fars leksikografisindeki son merhale daha sonraki dönemlerde, özellikle İranlı ediplerin Avrupalıların ilmî metoduyla tanıştıkları dönemlerde

155 Ṣıḥāḥu'l- fürs, s. 8 - 11

156 Ṣafā, Tārîḫ-i edebiyyāt, V/I, 370

gerçekleşmiştir[157]."

Bazı önemli Farsça sözlükler ve tertip özellikleri

Mi'yār-i Cemālī ve miftāḥ-i Ebū İsḥāḳī

VIII./XIV. asrın Şems-i Faḫrī adıyla tanınmış edip ve şairlerinden Şemsüddīn b. Faḫruddīn Sa'īd Faḫrī-i İṣfehānī'nin eseri olup kısaca Mi'yār-i Cemālī adıyla bilinir. Mi'yār-i Cemālī, edebi ilimlerin şubelerinden arûz, kafiye, edebî sanatlar ve Farsça sözlük olmak üzere dört bölüm olarak hazırlanmış bir eserdir[158]. Eserin Farsçadan Farsçaya bir sözlük olan dördüncü bölümü, Lüġat-i fürs ve Ṣıḥāḥu'l- fürs'ten sonra bugüne kadar gelebilmiş en eski Farsça sözlüklerin üçüncüsü kabul edilmektedir[159].

Şems-i Faḫrī, bu kitabını Ṣıḥāḥu'l- fürs'ten 16 yıl sonra, 744/1344'te tamamlamış ve eserini Ḥāfız-ı Şīrāzī'nin de memduhu olan İncū oğullarından Fars hakimi Cemālüddīn Ebū İsḥāḳ b. Muḥammed (Maḥmūd) İncū (742-754 /1341 -1353)'ya ithaf etmiştir[160].

Mi'yār-i Cemālī'nin sözlük kısmı, kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Son harfler bâb kabul edilmiş ve maddeler, alfabetik olarak sıralanmış 21 bâba taksim edilmiştir. Bâblarda yer alan kelimelerin ilk, ikinci ve diğer harflerinde ise alfabetik tertibe riayet edilmemiştir. 1799 kelime maddesi ihtiva eden eserde izah edilen kelimeler, genellikle müellife ait şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Mi'yār-i Cemālī'nin sözlük kısmı ilk kez Rus farsolog Carl Saleman tarafından "Şams-i Fachrii Ispahanensis lexicon Persicum" adıyla 1887 yılında Kazan'da neşredilmiştir.

---

157 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 369

158 Şems-i Faḫrī, **Mi'yār-i Cemālī**, nâşirin önsözü, s. 1

159 Ahmet Ateş, **İst. Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler**, İst., 1968, s. 262

160 Mi'yār-i Cemālī ve müellifi için bk. Şems-i Faḫrī, **Mi'yār-i Cemālī**, nâşirin önsözü, s. 1- 12; Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1280 - 1281; Nefīsī, **Tārīḫ-i naẓm**, I, 148- 149; **Lüġat- nāme**, I, 189- 195; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 44 - 46; **Ferheng- nüvīsī**, s. 9; Blochet, **Persans**, IV, 348; Karatay, **TSMK. FY.**, s. 120

Mecmaᶜu'l- fürs

Ferheng-i Sürūrī ve Lüġat-i fürs-i Sürūrī adlarıyla da anılan ve Farsçanın muteber sözlüklerinden kabul edilen Mecmaᶜu'l- fürs, XI./XVII. asırda yaşamış Sürūrī mahlaslı Muḥammed Ḳāsım b. Muḥammed-i Kāşānī tarafından tertip edilmiştir. Sürūrī-i Kāşānī, hayatının ilk yıllarını İsfehan'da geçirdikten sonra 1036/1627 yılı civarında Hindistan'a giderek Timurlu sultanı Şāh Cihān'ın sarayına intisap etmiş ve bu sultanın saltanatı (1037-1068/1628-1658) döneminde bir müddet Hindistan'da kalmıştır[161].

Sürūrī Mecmaᶜu'l- fürs'ün ilk şeklini Safevî sultanı I. Şāh ᶜAbbās'ın emriyle 1008/1599 -1600 yılında İsfehan'da kaleme almıştır. Hindistan'da bulunduğu yıllarda daha önce burada yazılmış sözlükleri inceleme fırsatı bulan müellif, eserinin mukaddimesinde adlarını zikrettiği 16 sözlükten ve bilhassa Hindistan'da bulunduğu sırada henüz telif edilmiş olan Ferheng-i Cihān- gīrī'den de istifadeyle eserini yeniden kaleme alarak daha kapsamlı bir hale getirmiştir. Sürūrī, 1028/1619 yılında tamamladığı eserine Mecmaᶜu'l- fürs adını vermiştir.

Mecmaᶜu'l- fürs, alfabe sırasına göre 24 bâb ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Farsçaya girmiş Arapça kelimeler ile yaygın olarak kullanılan Farsça kelimeler sözlüğe alınmamıştır. İzahlarda kelimelerin hareke kayıtları verilmiş, ayrıca kelimenin okunuşu, aynı harekeleri taşıyan başka bir kelimeyle de gösterilmiştir.

Sözlük ilk harflere itibar edilerek tertip edilmiş; ilk harfler bâb, son harfler de fasıl kabul edilmiştir. İlk ve son harfler dışında, kelimeyi kuran diğer harflerde alfabe sırası gözetilmemiştir. Eserin sonuna Farsça kinaye ve istiareleri muhtevi bir bâb ilave edilmiştir. Mecmaᶜu'l-fürs'te 10.043 madde izah edilmiş; 310 şairden 10 -12 bin arasında şahit beyit nakledilmiştir[162].

---

161 Sürūrī için bk. Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 380 v. d.; Ḫayyāmpūr, **Ferheng-i suḫenverān**, I,450; Moşār, **Mü'ellifīn-i kütüb-i çāpī**, IV, 904

162 Mecmaᶜu'l- fürs, Muḥammed Debīr-i Siyāḳī ve ᶜAlī Ekber-i ᶜİlmī'nin tashihiyle üç cilt metin, bir cilt fihrist olmak üzere dört cilt halinde neşredilmiştir (Tahran, 1338 - 1342 hş./ 1959 - 1963). Sözlük hakkında ayrıca bk. **Lüġat- nāme**, I, 198; **Burhān-ı ḳāṭıᶜ**, I, nâşirin önsözü, s. 56; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 124 - 132; Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 380 - 384; Ethe, **India Office mns.**, I, 1342; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 101; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1953

Ferheng-i Cihān- gīrī

Farsçanın Hindistan sahasında yazılmış ilk kapsamlı sözlüğü kabul edilen Ferheng-i Cihan- gīrī, Hindistan'a yerleşmiş İran asıllı müelliflerden Cemālüddīn Ḥüseyn b. Faḫruddīn Ḥasan İncū-yi Şīrāzī (ölm.1035/1626) tarafından yazılmıştır. İncū hanedanının nüfuzlu bir ailesinden olan müellif, önce Deken sultanlarının sarayına intisap etmiş, daha sonra 994 /1586 yılında Hind hükümdarı Celālüddīn Ekber Şāh'ın sarayında resmî görevlerde bulunmuştur. Ekber Şāh'ın oğlu Sultan Cihān- gīr (1014 -1037 /1605 -1628) döneminde Bahar vilâyeti valiliği yapmış ve bu görevi münasebetiyle 1025/1616 yılında kendisine "ʿAzūduddevle" ünvanı verilmiştir[163].

Ferheng-i Cihān-gīrī, mukaddimesinde adları kaynaklar arasında zikredilmiş 44 sözlüğün yanısıra eski metinler, manzum ve mensur metinler; Gazne, Kâbil, Horasan ve Bedahşan bölgesi şivelerinden ve sözlü kaynaklardan on yılı aşkın bir süre derleme çalışması yapılarak meydana getirilmiş bir eserdir.

Eser 12 "āyīn"e ayrılmış bir mukaddime, ikinci harfler esas alınarak alfabetik olarak sıralanmış 24 bâb ve bir hâtimeden müteşekkildir. Müellif, Hindistan sahasında telif edilmiş Farsça sözlüklerde teşekkül eden geleneği dikkate alarak Ferheng-i Cihān-gīrī'nin mukaddime kısmını Farsçanın dil özellikleri ve gramerine dair bilgilere ayırmış, her āyīn'de bir gramer konusunu izah etmiştir.

"Kinayeler, ıstılahlar ve istiareler; Farsça ve Arapçadan kurulu bileşik kelimeler, diğer maddelerden ayrı olarak eserin hâtime kısmında açıklanmıştır. Bu bölümde yer alan maddeler, tür ve köklerine göre tasnif edilerek her grup bir "der" ve her "der" birkaç "celve"ye ayrılmıştır. Birinci der'de kinayelere, ikinci der'de Farsça-Arapça, Farsça-Türkçe'den mürekkep ya da Arapça bileşik kelime ve terkiplere, üçüncü der'de kuruluşunda yabancı harflerden biri bulunan kelimelere, dördüncü der'de Zend, Pâzend ve Avesta dillerinden gelme kelimelere, beşinci der'de nâdir ve garîb tabir edilen kelimelere yer verilmiştir. Beşinci ve son der'de Zend, Pâzend ve Avesta dilinden alınmış kelimelerin izahları, Sultan Ekber Şāh'ın emriyle Kirman'dan davet edilerek bu dillere ait kelimelerin derlenmesi hususunda müellife yardımcı olmak maksadıyla Agra'ya gönderilen Zerdüşt dinine mensup Erdeşīr adlı bir mubed tarafından

163 Müellif için bk. Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 337; Moşār, **Mü'ellifīn-i kütüb-i çāpī**, II, 722

yapılmıştır[164]."

Ferheng-i Cihān-gīrī'de ikinci harfleri aynı olan kelimeler bir bâbta toplanmış ve bâblarda da maddelerin ilk harfleri fasıl kabul edilmiştir. Yaklaşık on bin kelime maddesi içeren ve Farsçanın muteber sözlüklerinden biri kabul edilen Ferheng-i Cihān-gīrī[165], Hindistan sahasında yazılmış şahit beyitlere dayalı sözlüklerin son örneği olarak gösterilmektedir[166]. Sözlüğün, muhtevasının doğruluğu ve zenginliğine rağmen tertibinin düzensiz olması ve istifadeyi zorlaştırıcı bir usulle tertip edilmiş olması nedeniyle şöhreti, Burhān-ı ḳāṭıᶜ gibi kendisini temel kaynak olarak almış sözlüklerin gölgesinde kalmıştır[167].

Burhān-ı ḳāṭıᶜ

Burhān-ı ḳāṭıᶜ, Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef-i Tebrīzī tarafından 1062/1652 yılında telif edilerek Kutub-şâhîler devletinin ve Gülkende sultanları olarak da adlandırılan hanedanın yedinci sultanı ᶜAbdullāh Ḳuṭb-Şāh b. Sulṭān Muḥammed Ḳuṭb-Şāh (1020 - 1083 /1612 -1672) adına ithaf edilmiştir[168].

Burhān mahlasıyla tanınan müellif, Gülkende'de önce Sultan Muḥammed Ḳuṭb-Şāh (1004 -1020 /1596 -1612)'ın nedimi olmuş, bu sultanın oğlu ᶜAbdullāh Ḳuṭb-Şāh döneminde, 1038 /1628 yılında başvezirliğe atanmıştır[169].

---

164 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 379- 380; Krş. **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 123

165 **Lüğat- nāme**, I, 196

166 **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 130

167 Ferheng-i Cihān- gīrī ilk kez Encümen-i Āsyā-i Bengal tarafından 1293/1876 yılında Lucknow'da taşbasma olarak neşredilmiş, daha sonra da Raḥīm-i ᶜAfīfī tarafından 1351- 1354 h.ş. / 1972- 1975 yılları arasında Meşhed'de üç cilt halinde yayınlanmıştır. Sözlük hakkında ayrıca bk. **Burhān-ı ḳāṭıᶜ**, I, nâşirin önsözü, s. 81- 82; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 117- 124; **Ferheng- nüvīsī**, s. 81- 87; Ethe, **India Office mns.**, I, 1344; Blochet, **Persans**, IV, 349; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1933 v. d.

168 **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, e; krş. **a. e.**, I, nâşirin önsözü, s. 79 - 80

169 Müellif hakkında bibliyografya için bk. Ḫayyāmpūr, **Ferheng-i suḫenverān**, I, 132

Burhān-ı ḳāṭıᶜ, çeşitli baskıları üzerinde yapılan incelemelere göre 19.060 ile 20.215 arasında madde ihtiva etmektedir[170]. Muhtevasının zenginliği ve tam alfabetik tertip edilmiş olması bakımından büyük bir rağbet görmüştür. Bu şöhretinin yanısıra; kelimelerin doğruluk derecesi dikkate alınmadan bulunan her kelimenin sözlüğe dahil edilmesi, Arapça, Hindçe ve Türkçe gibi dillerden alınan kelimelerin kökenlerine işaret edilmemesi, bazı uydurukça kelimelerin doğru şekilleri araştırılmadan esere alınmış olması[171] gibi nedenlerle şiddetli tenkitlere de maruz kalmıştır[172].

Eserin kaynaklarıyla ilgili olarak verilen bilgilere göre bu sözlükte, daha önce kısaca tanıtılan Ferheng-i Cihān- gīrī, Mecmaᶜu'l- fürs, Taḳī ya da Taḳī-i Evḥadī adıyla anılan Taḳī b. Muᶜīnüddīn Muḥammed b. Saᶜdüddīn-i İṣfehānī (ölm.1039 ?/1629)'nin Sürme-i Süleymānī[173] ve Ḥüseyn b. Zeynelᶜābidīn-i Ensārī'nin Ṣıḥāḥu'l- edeviyye[174] adlı eserlerinden istifade edilmiştir[175]. Burhān-ı ḳāṭıᶜ üzerinde yapılan incelemelerde, müellifin adları zikredilen sözlükler dışında başka kaynaklardan da yararlandığı tespit edilmiştir[176]. "Burhān-ı ḳāṭıᶜ, istifade edilen kaynaklarda mezkur maddelerin hepsi alınarak derlenen kelimelerin yeniden tertip edilmesi suretiyle meydana getirilmiştir. Hatta bu sözlüğün Farsça gramerine ait kısmı, Ferheng-i Cihān- gīrī'den alınarak özet halinde verilmiştir[177]."

Burhān-ı ḳāṭıᶜ'da adı zikredilmeyen ve hiç bir tahkik

---

170 **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 143

171 **Burhān-ı ḳāṭıᶜ**, I, nâşirin önsözü, s. 57

172 Burhān-ı ḳāṭıᶜ 'ı tenkit ve yanlışlarını tashih amacıyla kaleme alınmış ve bu sözlükten müntehap ve muhtasar yollu hazırlanmış diğer sözlükler hakkında bk. **Lügat-nāme**, I, 214 - 217; **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s.110 - 116; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 145 - 148

173 Taḳī-i Evḥadī ve Sürme-i Süleymānī için bk. Storey, **Persian Literature**, I/II, 808; **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s. 86; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1929; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 132

174 Eser hakkında bk. **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s. 86

175 **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, d; bk. **a. e.**, I, nâşirin önsözü, s. 81

176 **Burhān-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s. 87

177 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 384

yapılmaksızın alıntı yapılan kaynaklardan biri de, müellifi ve ne maksatla yazıldığı bilinmeyen, hatta dünya dilleri arasında hangi dilin sözlüğü olduğu dahi tespit edilemeyen, Hindistan'da yazılmış Desâtîr adlı bir lügat kitabıdır[178]. Farsçaya uydurma birçok kelimenin girmesine sebep gösterilen bu sözlüğün Burhân-ı ḳāṭıᶜ için de büyük bir kusur teşkil ettiği ifade edilmektedir[179]. Ayrıca sözlükte şahit beyitlere yer verilmeyişi, kinayelerin ayrı birer madde olarak değerlendirilmesi; Yunanca, Süryanice gibi yabancı, Zend, Pâzend gibi eski dillerden çok sayıda kelime alınarak muhtevanın gereksiz yere abartılmış olması, Burhân-ı ḳāṭıᶜ'ın önemli kusurları olarak görülmektedir[180].

Burhân-ı ḳāṭıᶜ, uzun bir mukaddime ile, 29 "goftâr"dan meydana gelmektedir. Mukaddimede, Ferheng-i Cihân-gîrî örnek alınarak eserin telifi, ithafı, telif tarihi ve tesmiyesi gibi kitap hakkında bilgiler verilmiş; dîbâçe ve sözlük kısmında mevcut başlıkların bir fihristi çıkarılarak muhteva kısaca tanıtılmıştır. Daha sonra, Farsçanın kısa bir tarihçesi, Fârsî-i Derî, Pehlevî ve Fârsî adlarıyla anılan dil ya da dillerin sebeb-i tesmiyeleri anlatılmış; Farsçanın harfleri, dil özellikleri ve gramerine dair bilgiler, dokuz "fâ'ide" başlığı altında izah edilmiştir.

Sözlüğün tertibinde maddelerin ilk ve ikinci harfleri esas alınarak aynı harfle başlayan kelimeler, alfabetik olarak tanzim ve tertip edilmiş "goftâr" başlıkları altında toplanmıştır. Ayrıca her goftâr, kelimelerin ikinci harflerine göre yine alfabetik düzende tertip edilmiş "beyân" başlıklarına taksim edilmiştir. Bu tertibe göre; elif-i memdûde ile başlayan kelimeler birinci goftâr ve birinci beyân'da; ilk harfi hemze, ikinci harfi bâ olan kelimeler birinci goftâr, ikinci beyân'da; ilk harfi hemze, ikinci harfi pâ ile başlayan kelimeler birinci goftâr, üçüncü beyân'da toplanmıştır. Bu şekilde tertip edilen maddelerin diğer harflerinde de alfabe sırası gözetilmiştir.

Burhân-ı ḳāṭıᶜ, bir komisyon tarafından on üç nüshadan edisyon kritik yapılarak ilk kez 1234/1818 yılında Calcutta'da

---

178 Desâtîr hakkında daha geniş bilgi için bk. **Lügat- nâme**, I, 44 - 62; **Burhân-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s. 52 - 59

179 **Burhân-ı ḳāṭıᶜ** , I, nâşirin önsözü, s. 52

180 Bu hususla ilgili olarak bk. **Lügat- nâme**, I, 214

neşredilmiş, daha sonra Hindistan ve İran'da defalarca basılmıştır[181].

Farsça-Türkçe olarak hazırlanmış sözlüklerde de temel kaynak olarak kullanılan Burhân-ı ḳāṭıʿ, Mütercim ʿĀṣım Efendi tarafından 1212/1797 yılında Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhân-ı ḳāṭıʿ adıyla tashih ve ilavelerle Türkçeye tercüme edilmiştir.

TÜRK DİLİNDE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ

Türkler İslâm dini ve medeniyeti dairesine girdikten sonra çeşitli bölgelerde Müslüman-Türk devletleri kurmuşlar ve Türklerin bu hakimiyeti, Suriye, Mısır, İran ve Hindistan gibi sahalarda Türk dilinin önemini artırmış[182]; Türk bilginlerine duyulan saygı, Türk kültürüne ve Türkçeye karşı bir ilginin doğmasında önemli rol oynamıştır[183]. Türk olmayanlara, bilhassa Araplara Türkçe öğretmek için Mısır'da, Kıpçak sahasında çeşitli sözlükler ve gramer kitapları yazılmış[184]; Türkçenin sözlüğü ve gramerine dair bu eserlerin çoğu Arap dilciler tarafından kaleme alınmıştır.

Leksikografi Çalışmalarının Başlangıcı

Türk leksikografisi hakkında yapılan çalışmalarda, Türk dilinin ilk gelişme çağlarından başlayarak ortaya konulan eserleri arasında sözlüklerin önemli bir yer tutttuğu ifade edilmektedir[185]. Kaşgarlı Maḥmūd'un Dīvānü lügāti't-Türk'ü ve Harezm bölgesinde Muḥammed b. Ḳayṣ'ın Tıbyānü'l-lügāti't-Türkī ʿalā lisāni'l-Ḳanḳlı adlı eseri, Türkçe için yazılmış ilk sözlüklerdir. Mısır ve Suriye bölgelerinde Memlukler devrinde tertip edilmiş sözlükler de Türk leksikografisi açısından büyük bir değer taşımaktadır.

---

181 Baskıları için bk. Naushahı, **Catalogue of Litho- print**, I, 922. **Burhân-ı ḳāṭıʿ**, I, nâşirin önsözü, s. 124 - 126; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 148 - 149. Eser hakkında ayrıca bk. **Ferheng- nüvisī**, s. 93 - 101; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1922 v. d.; Ayla Demiroğlu, "Burhân-ı ḳāṭıʿ", **DİA**., VI, 432

182 Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 9 v. d.

183 İbn Mühennā, **Kitāb-ı Tercümān-i Fārsī ve Türkī ve Mogolī**, nâşirin önsözü, s. VI

184 Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları**, II, 356

185 Levend, "**Sözlüklerimiz**", s. 4

Türk leksikografisi Kaşgarlı Maḥmûd ile kurulmuş, daha sonra Arap ve İranlı dilciler tarafından sürdürülmüştür. Türkçe söz varlıklarını ihtiva eden sözlükler farklı sahalarda tertip edilmiştir. Başlangıçta Mısır ve Suriye bölgesinde Hakaniye ve Kıpçak Türkçesinin, İran ve Hindistan sahasında da Çağatay Türkçesinin öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla yazılan sözlüklerde, Türkçe kelimeler, bu bölgelerdeki hakim dil göz önüne alınarak Arapça ya da Farsça izah edilmiştir. VIII./XIV. asırdan itibaren Anadolu'da telif edilen sözlükler ise, Türkler için iki önemli dil olan Arapça ve Farsçanın öğrenilmesi ve öğretilmesine yönelik genel bir ihtiyacın hissedilmesine bağlı olarak Farsça - Türkçe, Arapça - Türkçe ya da bu iki dilin de yer aldığı Türkçe açıklamalı sözlükler şeklinde hazırlanmıştır.

İlk Sözlükler, Yazılış Amaçları, Tertip ve Muhtevaları

Türkçenin ilk sözlüğü Divânü lügâti't-Türk'tür. Kaşgarlı Maḥmûd bu eserini 464/1072'de yazmaya başlamış ve 466/1074 yılında Bağdat'ta tamamlayarak muhtemelen 470/1077'de Bağdat'ta halife Muḳtedî Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Ḳâsım ʿAbdullâh'a takdim etmiştir.

Kaşgarlı Maḥmûd Dîvânü lügâti't-Türk'te el- Cevherî'ye kadar gelen süreç içerisinde lügat ilmine dair tespit ve tatbik edilen esas ve usulleri uygulamıştır. O, Türkçe kelimeleri, asıl kaynağından ve tanıklarıyla birlikte derlemiştir. Bu bakımdan eseri yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçenin V./XI. yüzyıldaki dil hususiyetlerini gösteren, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına ve edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, dönemin tıp ve tedavi usulleri hakkında bilgiler içeren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır.

Kaşgarlı Maḥmûd, sözlüğüne malzeme toplamak için Türk illerini bir bir dolaşmış ve doğrudan doğruya kendisinin derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Dîvânü lügâti't-Türk, Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla kaleme alındığı için Türkçeden Arapçaya bir sözlük olarak hazırlanmıştır. Sözlüğün madde başları Türkçe, açıklama kısımları ise Arapçadır. Kelime maddeleri Arap leksikografisi örnek alınarak, yapıları bakımından sekiz ana bölümde toplanmış ve her bölüme "kitâb" adı verilmiştir. Bölüm başlıkları sırasıyla şöyledir: I. bölüm: Kitâbü'l- hemze. Başında hemze bulunan, yani a, e, ı, i, o, ö, u ve ü ünlüleri ile başlayan Türkçe kelimeler bölümüdür. II. bölüm: Kitâbü's- sâlim. Bünyesinde v, y

ünsüzleri bulunmayan ve ünsüzleri ses hadisesine uğramayan kelimeler bölümü olup kelimeyi kuran ünsüzlerin sayısına göre altı gruba ayrılmıştır. III. bölüm: Kitābü'l- mużāf. Bünyesinde aynı cinsten iki ünsüz bulunan kelimeler toplanmıştır. IV. bölüm: Kitābü'l- miṣāl. y ünsüzü ile başlayan kelimeleri ihtiva eder. V. bölüm: Kitābü ẕevāti'ṣ- ṣelāṣe. Ortasında elif, vav, ye üçlüsünden biri bulunan kelimeler bölümüdür. VI. bölüm. Kitābü ẕevāti'l- erbaʿa. Sonunda elif, vav ve ye harflerinden biri bulunan kelimeleri ihtiva eder. VII. bölüm: Kitābü'l- ġunne. Bünyesinde "ng" (nazal n karşılığı) ve "nç" ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür. VIII. Kitābü'l- cemʿ beyne's- sākineyn. Bünyesinde lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rt, rp; st, şt ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür.

Kelimeler yapıları bakımından bu şekilde tasnif edildikten sonra, her bölümde, kelimelerdeki ünsüz sayısı esas alınarak ayrı bir sıralama düzeni uygulanmıştır. Bölümlerde yer alan kelimeler de iki, üç, dört, beş, altı ve yedi harfli oluşlarına göre gruplandırılmış, ayrıca her bölümde önce isimler, ardından fiiller sıralanmıştır.

Dîvânü lügāti't-Türk ilk defa Kilisli Rifat Bilge tarafından incelenerek Arap harfleriyle üç cilt halinde neşredilmiş (İstanbul, 1333-1335 /1915-1917), bu ilk yayından sonra eser ve müellifi üzerinde pek çok araştırma, inceleme ve yayın yapılmıştır[186].

Türk diline ait içerdiği ve işlediği malzeme itibarıyla ikinci sözlük, ez-Zemaḫşerî'nin Muḳaddimetü'l-edeb'idir. Dîvânü lügāti't-Türk'ten sonra Türkçenin tarihî seyrine ışık tutması bakımından büyük bir önem taşıyan Muḳaddimetü'l- edeb, Arapçayı değişik kavimlere tanıtmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu sözlüğün Buhara kütüphanesinde bulunan bir nüshasının mukaddimesinden anlaşıldığına göre, ez- Zemaḫşerî, Harezmşahlar'dan Atsız b. Muḥammed b. Anuş Tigin (521-551/1127-1156)'in emri üzerine, daha önce yazmış olduğu eserini Atsız'ın kütüphanesi için yeniden kaleme alarak bu sultana hediye etmiştir[187].

Hicrî V. asırdan itibaren Harezm sahasında Türkçe ile yan yana Arap ve Fars dilleri de kendi faaliyetlerine devam etmiştir[188].

186 Eser ve müellifi hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk. **Dîvânü Lügāti't-Türk Tercümesi**, I, XI - XXXVI; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 19 - 22 v. dd.; Mustafa S. Kaçalin, "Dîvânü Lügāti't- Türk", **DİA.**, IX, 446 - 449

187 Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 122

188 Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 108

ez- Zemaḫşerî (ölm.538 /1143 -4) de Arap, Fars ve Türk dillerinde eserlerin yazıldığı önemli bir kültür merkezi olan Harezm'de yetişmiştir[189]. O, doğum yeri Harezm'in Zemaḫşer köyüne nispetle ez-Zemaḫşeri nispesiyle meşhur olmuştur. Bir filolog, fıkıhçı, tefsir âlimi, aynı zamanda edip ve şair olan müellifin asıl adı Maḥmûd, künyesi Ebü'l-Ḳāsım'dır. Mekke'de kadılık yapması münasebetiyle kendisine Carullah denmiş, Faḫr-i Ḫvārezm lakabıyla da tanınmıştır.

Konu tasnifli bir sözlük olan Muḳaddimetü'l-edeb, çoğul şekilleri gösterilmiş Arapça isimler; yapılarına göre bâblara ayrılmış ve bâblarda da alfabetik olarak tertip edilmiş ve mastar şekilleri verilmiş fiiller, edatlar, isim ve fiil çekimleri olmak üzere beş bölümde hazırlanmış bir sözlüktür. Eserin bilinen nüshalarının bir kısmında[190], satır aralarında Türkçe, Farsça ve Moğolca tercümeler bulunmakla beraber sözlüğün müellif nüshası bulunamadığından orijinalinin hangi dillerde yazıldığı hususu kesin olarak aydınlatılamamıştır. Bazı araştırmacılar Muḳaddimetü'l-edeb'i Arapça-Farsça bir sözlük olarak kabul ederken[191], Zeki Velidî Togan ise eserin en eski nüshalarının Harezm Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olmalarını dikkate alarak Muḳaddimetü'l-edeb'in Arapçadan Harezm Türkçesi ve Farsçaya bir sözlük olarak hazırlandığı fikrini ortaya koymuştur[192]. Eserin nüshalarında Harezm Türkçesi, Çağatayca, Batı Türkçesi, Farsça ve Moğolca dilleri görülmektedir. Bu da eserin Türk, Moğol ve Farslarla meskûn olan sahalarda okunduğunu ve büyük bir ilgi gördüğünü gösterir[193]. Mukaddimetü'l-edeb'in Harezm Türkçesi ile tercümeli Şuster

189 Harezm'de yazılmış Türkçe eserler için bk. A. Z. Velidî Togan, "**Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler**", TM. (1920), İst., 1928, II, 315 - 345

190 Muḳaddimetü'l- edeb'in nüsha ve tavsifleri için bk. Togan, "**Zemaḫşerî'nin Doğu Türkçesi ile Muḳaddimetü'l- edeb'i**", s. 82 - 88; ez-Zemaḫşerî, **Muḳaddimetü'l- edeb**, nâşirin önsözü, s. 9; Nuri Yüce, "Zemaḫşerî", **İA.**, XIII, 512 - 513; **Ferheng- nāmehā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 44 - 47

191 Bk. Nuri Yüce, "Zemaḫşerî", **İA.**, XIII, 512

192 Bk. Togan, "**Zemaḫşerî'nin Doğu Türkçesi İle Muḳaddimetü'l-edeb'i**", s. 81

193 Müellif, eser, baskıları ve üzerinde yapılan çalışmalar için bk. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 122-126; ez- Zemahşeri, **Muḳaddimetü'l- edeb**, nâşirin önsözü, s. 12 - 14

nüshası, inceleme, metin ve indeks halinde Nuri Yüce tarafından neşredilmiştir (Ankara,1988, 7+229 S.).

Harezmşahlar döneminde Türkçe üzerine kaleme alınmış eserlerden biri de Tıbyānü'l- lüġati't-Türkī ʿalā lisāni'l- Ḳanḳlı'dır. İbn Mühennā Lüġati'nde, Tercümān-ı Türkī ve ʿAcemī ve Moġolī adlı sözlükte, İbrāhīm Ḳıvām-i Fārūḳī'nin Şeref-nāme-i Menyerī (tlf.878/ 1473)'sinde adı zikredilen ve el- Muʿcem fī meʿāyīri eşʿāri ʿAcem'in müellifi Şemsüddīn Muḥammed b. Ḳays-i Rāzī'ye isnad edilen bu önemli eserin bir nüshasına bugüne kadar tesadüf edilememiştir. İbn Mühennā'nın kaydına göre, Tıbyānü'l-lüġāti't-Türkī ʿalā lisāni'l-Ḳanḳlı, son Harezmşah hükümdarı Celālüddīn (617-628/1220-1231) adına yazılmıştır. Harezmşahlar'ın egemenliği döneminde, Kıpçak zümresine mensup bir Türk boyu olan Kanklılar'ın[194] Harezm'de önem ve nüfuz kazandıkları bir zamanda yazılan bu eserin , diğer unsurlara Türkçe öğretmek maksadıyla yine Arapça yazıldığı tahmin edilmektedir[195].

194 Kanklılar için bk. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 109

195 Eser ve müellif hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Mühennā, **Kitāb-ı Tercümān-ı Fārsī ve Türkī ve Moġolī**, nâşirin önsözü, s. VIII; İbn Mühennā, **Kitābü Ḥılyeti'l- insān ve ḥalbeti'l-lisān**, s. 93, 101; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 207; Köprülü, "**Harezmşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı, Muhammed b. Kays ve Eseri**", s. 441- 443; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 126- 129; Dilâçar, **Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 188; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 260

Tercümān-ı Türkî ve ʿAcemî ve Moğolî[196], Seyyid Cemâlüddîn İbn Mühennâ'nın Kitâbü Ḥılyeti'l-insân ve ḥalbeti'l-lisân'ı gibi[197], Türk dilinde ve şivelerindeki kelimeleri içeren, aynı zamanda Arapça, Farsça ve Moğolca kelimelerin de yer aldığı sözlükler, Türkçe için büyük değer taşıyan önemli eserlerdendir. Bunlardan başka Türk diline ait günümüze kadar ulaşamayan eserler yanında, Memlûkler (1250-1517)'in hakimiyeti döneminde, Mısır, Suriye ve bu saha çevresinde egemen bulunan Türkler arasında çoğunluğu oluşturan Kıpçakların dilini öğretmek amacıyla tertip edilmiş sözlükler de önemli bir sayı teşkil etmektedir[198]. Arapça izahlı olan bu sözlüklerin önemli bir kısmı Türkçeye tercüme

196 Eser, birinci kısmı Arapçadan Türkçe (Kıpçak şivesi)'ye, ikinci kısmı Moğolcadan Farsçaya olmak üzere iki bölüm halinde hazırlanmış Arapça izahlı bir sözlüktür. Hollandalı şarkiyatçı Martin Theodor Houtsma bu sözlüğün "Kitâb-ı mecmūʿ -i Tercümān-ı Türkî ve ʿAcemî ve Moğolî ve Fârsî" adıyla kayıtlı bir nüshasını esas alarak eserin birinci bölümünü "Titel Ein Türkish- Arabisches Glossar" adıyla neşretmiş (Leiden, 1894), Rus şarkiyatçılardan Nikolaus Poppe de eserin Moğolca - Farsça kısmı için "Introduction to Altaic Linguistics" adlı bir kitap yazmıştır (Wiesbaden, 1965). Houtsma'nın neşrinde esas aldığı nüsha, 27 Şaban 643/17 Ocak 1246 tarihinde Ḫalîl b. Muḥammed b. Yûsuf el- Ḳonevî tarafından istinsah edilmiştir. Barbara Flemming Houtsma'nın neşrettiği sözlük ile ilgili olarak kaleme aldığı bir makalede, Ḫalîl b. Muḥammed b. Yûsuf el- Ḳonevi'nin eserin müellifi olabileceği hususunda bir kanaat dile getirmiştir ("Ein Alter Irrtum bei der Chronologischen Einordnung des Targuman Turki wa Cağami wa Mugali", **Der Islam**, 1968, band 44, s. 227). Tercümān-ı Türkî ve ʿAcemî ve Moğolî ve Fârsî hakkında ayrıca bk. Omeljan Pritsak, " Das Kıptschakische", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, 1959, I, 75; **Tarama Dergisi**, I, 66; Akalın, **Tarihî Türk Şiveleri**, s. 120

197 Eser üç bölüm halinde tertip edilmiştir. Birinci bölümü Arapça izahlı Farsça bir gramer ve konu tasnifli Arapça - Farsça, ikinci bölümü yine Arapça izahlı Türkçe bir gramer ve Arapça-Türkçe, üçüncü bölümü de Arapça - Moğolca bir sözlüktür. Eserin birinci bölümü P. M. Melioransky tarafından " O Turetskom Yazıke, Kitâb-ı Tercümān-ı Fârsî ve Türkî ve Moğolî" adıyla neşredilmiştir (Saint Petersburg, 1900, 31+ 85 S.). Sözlüğün tamamı ise Kilisli Rıfat Bilge tarafından " İbn Mühennâ Lüğati, Kitâbü Ḥılyeti'l- insân ve ḥalbeti'l- lisân" adıyla neşredilmiştir (İstanbul, 1338-1340, Matbaa-ı Âmire, 8 + 233 S.). Ayrıca bk. **Tarama Dergisi**, I, 66; Taymas, " **İbn Mühennâ Lügati Hakkında**", s. 127- 158; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 145 - 149

198 Bu sözlükler için bk. **Divânü Lüğâti't- Türk Tercümesi**, I, s. VIII - IX; Omeljan Pritsak, " Das Kıptschakısche", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, 1959, I, 74 - 76; İbn Mühennâ, **Kitâb-ı Tercümān-ı Fârsî ve Türkî ve Moğolî**, nâşirin önsözü, s. VIII - XI

edilmek suretiyle neşredilmiştir[199].

Türkçe için Anadolu'da telif edilmiş ilk sözlük,VII./XIII. asırda Faḫruddîn Muḥammed b. Muṣṭafā b. Zekeriyā b. Ḥasan-i Salġūrî (631-733/1233-1313)'nin Anadolu Selçukluları zamanındaki Türkçenin başlıca kurallarını ve kelimelerini kaside halinde toplayan bir eseridir. Faḫruddîn Muḥammed Divrikli olup Gazne'de subaşı olmuş, Melik Nāṣır Muḥammed b. Ḳlavn'a hocalık yapmış ve Şam'da ölmüştür. Kaynaklarda Ḳavā'idü lisāni't-Türk[200] ve Ḳaṣîde fi'n-naḥv[201] adlarıyla anılan ve kaynak olarak da zikredilen bu eser, Batı Türkçesi için büyük bir değer taşımaktadır. Ancak Faḫruddîn Muḥammed-i Salġūrî'nin bu manzum eserinin bir nüshası tespit edilememiştir.

199 Bk. R. Rahmeti Arat, "Kıpçak", **İA.**, VI, 716

200 İbn Mühennā, **Kitab-ı Tercümān-ı Fārsî ve Türkî ve Moġolî**, nâşirin önsözü, s. X - XI; **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi**, I, IX; Levend, " **Sözlüklerimiz** ", s. 5

201 **Keşf.**, II, 1345

BİRİNCİ BÖLÜM

FARSÇA - TÜRKÇE SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ

Türk dili ve şivelerinin yabancı unsurlara öğretilmesi amacıyla farklı sahalarda yazılan sözlükler gibi, Farsçanın öğretilmesi amacıyla Anadolu'da Farsça - Türkçe sözlükler,Türkçenin öğretilmesi maksadıyla da İran, Azerbaycan ve Hindistan sahalarında da Türkçe - Farsça sözlükler yazılmıştır.

Türklerin, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşundan önce Anadolu'ya gelmeye başladıkları bilinmektedir. Türklerin bu göç hareketleri, Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah'ın Anadolu'ya yaptıkları seferlerin akabinde daha da yoğunlaşmıştır. Bu göçler, Alparslan'ın 1071 yılındaki Malazgirt zaferinden sonra daha kalabalık kütleler halinde devam etmiş ve ilk Anadolu Selçuklu Devleti de I. Rükneddîn Süleymân Şâh (1075-1086) tarafından İznik'te kurulmuştur.

Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde Doğu Türkistan'dan Anadolu sınırlarına kadar yayılmış olan Farsça[1], Türkmen ya da Oğuz boyları vasıtasıyla Anadolu'ya taşınmış, Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde, konuşma ve halk edebiyatı dili olarak yaşayan Türkçe yanında, uzun müddet resmî dil olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan ilim dili olarak kullanılan Arapça da nüfuzunu ve önemini korumuştur. Arapçanın etkisi, XII. yüzyılın sonlarına kadar sürer. XII. yüzyılın sonlarında Arapça önemini kaybederek bu dilin yerine Farsçanın geçtiği görülür[2]. Gerek telif, Gerek Arapçadan Farsçaya tercüme yoluyla VI-VIII./XII-XIV. asırlarda Anadolu'da yazılmış Farsça eserlerin mukaddimelerinde[3], havas ve avamdan herkesin anlaması, bunlardan daha çok yararlanılması amacıyla bu eserlerin Farsça yazıldıkları ifade edilmektedir[4].

---

1 er-Rādūyānî, **Tercümânü'l- belâğa**, nâşirin önsözü, s. 44

2 A. Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, II. basım, Ank. 1960, s. 7

3 Bu eserler için bk. Ateş, "**Hicrî VI - VIII. (XII- XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 94- 135. XV. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da Arapça, Farsça ve Türkçe olarak telif ve tercüme suretiyle yazılmış eserlerin muhtelif ilim ve fenlere göre tasnifi ile, bu eserler ve müellifleri için bk. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 259-262; Riyâhî, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, s. 48- 58

4 Bk. Ateş, "**Hicrî VI -VIII. (XII - XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 117, 123, 124, 126, 127

Kadı Burhanüddîn Aḥmed (745-800/1344-1398)'in emriyle ve onun adına, 800/1397-8 yılında yazılan Bezm u Rezm'in müellifi ʿAzîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, eserini Farsça kaleme almasının sebebini açıklarken bu eserlerin telifinde Farsçanın tercih edilmesi hususundaki belli başlı âmillere ve bu dile gösterilen alâkaya şu sözlerle işaret etmiştir: "Hazret-i sultan tarafından bu eserin yazılması, onun övgüye değer işlerinin anlatılması için görevlendirildiğim zaman, onu Arapça yazmak istedim (...) Fakat Rum ülkelerinde yaşayan halkın çoğunun Fars diline meyilli olması ve ona itibar etmesi, o belde sakinlerinin büyük bir kısmının Derî (Fars) dilini konuşup anlaması, fermanların, menşurların, mektupların, muhasebe işlerinin, defterlerin ve diğer hükümlerin tamamının bu dilde kaleme alınması, herkesin aklının Fars nazmı ve nesriyle meşgul olması, bizi Farsça yazmaya yöneltti[5]."

Ahmet Ateş bu yüzyıllarda yazılmış Farsça eserleri tanıtarak bunlardan çıkan sonuçları, biri ʿAlâ'üddîn Keykubad (616-634/1219-1237)'ın cülusuna kadar ve diğeri 616/1219'dan sonraki devir olmak üzere iki dönemde değerlendirmiştir: "I. devrin hususiyeti umumiyetle yerli olması, nazım ve nesirde tasavvuf tesirinin görülmesidir. Hicrî V. asırda başlayarak, VI. asırda kuvvetli şahsiyetler yetiştirmiş olan İran tasavvufunun tesiri bize kadar gelen eserlerde görülmemektedir. Bize gelen ilk eserler Ḥüseyin b. İbrâhîm et-Tiflisî'nin Kamilü't-ṭâʿbir'i, Uṣûlü'l-melâḥim'i, Beyânü'n- nücûm'u gibi ulum-i gaybiyeye ait eserlerdir. Bunlar şüphesiz, geniş bir okuyucu kütlesi için yazılmıştır. Bundan başka yine onun Sıḥḥatü'l-ebdân ile Kifâyetü't- ṭıb'ı ve nihayet Ḳânûnü'l- edeb'i gibi tıbbî ve lügavî eserler iktilâf mahiyetinde olup uzun mesailerle başarılmış görünmektedir. Ḳânûnü'l- edeb'in Farsça olması tahsilde bulunanların Farsçayı tabiî olarak bildiklerini göstermektedir (...) II. devrin en mühim hususiyeti tasavvuf tesirinin çok görülmesidir. Bu zaman Moğol istilâsına tesadüf ettiği için, Moğolların önünden kaçan birçok büyük sûfîler, barınacak en âsûde yeri Anadolu'da gördüklerinden, oraya geliyorlardı. Necmüddîn Dâye, ʿIrâḳî, Mevlânâ, Fergânî bunlardandır. Bunların eserleri bilhassa yüksek sınıfa hitap ettiğinden ve bu zamanda münevverler arasında Farsça konuşulduğu malûm olduğundan, bu hususiyetteki bilgimize bir şey ilâve etmemektedir. Bunların yanında bilhassa avam için yazılmış küçük bir takım risâleler vardır ki, o zamanın lisanî vaziyetini anlamak için daha mühimdir. Bu risâlelerden anlaşılan ilk şey şudur: Anadolu ehli için Farsça Arapçadan daha kolay anlaşılır bir dildir. Arapça olarak yazılmış bir kitap daha az kimseler tarafından anlaşıldığı halde,

5 Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, s. 49

Farsça eserlerin faydası daha umumîdir (...) Şerḥ-i Ḳaṣîde-i İbnü'l-Fāriż'in mukaddimesine göre, 720/1320 tarihinde Antalya'da bir medresede Arapça metinler Farsça olarak izah olunuyordu. Bu lisanî hadisenin, yalnız bir medreseye mahsus olduğunu kabul etmek için şimdilik hiçbir sebep yoktur. Binaenaleyh bu tarihlerde bazı medreselerde tedrisatın Farsça olduğu kabul olunabilir. Bunları şu suretle hulâsa edebiliriz:

I. İlk devirde Farsçanın halk arasında yayılış derecesini bilmiyorsak da, Malatyalı Muḥammed b. Gāzî'nin eserleri Farsça nesrin hakikî birer şaheseri sayılabilir. Mecmaʿu'r-rubāʿiyyāt'ın gösterdiği gibi, Anadolu'da Farsça yazan pekçok şair vardı.

II. İkinci devrede:

1. Moğol istilâsından kaçarak Anadolu'ya gelen büyük sûfîlerin etrafında, Mevlânâ'nın etrafında olduğu gibi, Farsça bilen birer zümre mevcuttu.

2. Şehirlerde Farsça bilen, belki Farsça konuşan halk zümreleri vardı.

3. Farsça 720/1320 tarihine doğru bazı medreselerde tedris lisanı idi[6]."

Selçuklular ve Anadolu Beylikleri zamanında kaleme alınan eserler arasında sözlükler de yer alır. Bu ilk sözlükler Arapça-Farsça olarak tertip edilmiş olup çoğunlukla manzumdur.

Manzum Arapça-Farsça sözlük tarzının Anadolu'da telif edilmiş ilk örnekleri, İsfehan Kadısı Seyfüddîn Zekeriyā'nın torunu, Çemişkezek kadısı Şemsüddin Aḥmed'in oğlu Şükrullāh'ın 640/1242 yılında nazmettiği Zühretü'l-edeb'i[7], VII./XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelerek Çobanoğulları beyi Muẓafferüddîn Yavlaḳ Arslan'a intisap eden Ḥüsāmüddîn Ḥasan b. ʿAbdülmü'min el-Ḫoyî 'nin Naṣîbü'l-fityān ve nesîbü't-tibyān'ı[8], ʿAbdülḥamîd el-Engürî'nin 757/1356 yılında telif ettiği Silkü'l-cevāhir'i[9], Germiyanlı şair

6 Ateş, "**Hicrî VI- VIII. (XII- XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 133 - 135

7 Bk. **Keşf.**, II, 961; **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabî be Fārsî**, s. 122 - 126; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, III/I, 285; Çetin, "**Aḥmedî'nin Mirḳātü'l- edeb'i Hakkında**", s. 221- 222

8 Bk. Bu çalışma, s. 111-112

9 Bk. **Keşf.**, II, 961; **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabî be Fārsî**, s. 162 - 165; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 113; Çetin, "**Aḥmedî'nin Mirḳātü'l- edeb'i Hakkında**", s. 222

Aḥmedî'nin Aydınoğullarından ᶜİsâ Bey (769-793/1348-1391)'in oğlu Hamza Bey için 761-779/1360-1377 yılları arasında nazmettiği tahmin edilen Mirḳâtü'l-edeb'i[10], ve yine Germiyanlı şair Aḥmed-i Dâᶜî (ölm.824/1421'den sonra)'nin Çelebi Sultan Mehmed (816-824/1413-1421) devrinde şehzâde Murad (II. Murad)'ın okuması için yazdığı ᶜÜḳûdü'l-cevâhir'idir[11]. Şerefüddîn Ebu'l-Faẓl Ḥubeyş (Ḥüseyin) b. İbrâhîm b. Muḥammed et-Tiflisî'nin 545/1150 yılında tamamladığı Ḳânûnü'l-edeb'i ise, tespitlere göre, Anadolu'da yazılmış ilk Arapça-Farsça sözlüktür ve mensur olarak yazılmıştır[12]. Tiflîsî, Ḳanunü'l-edeb'in Farsça mukaddimesindeki ifadeye göre, Arapça kelimelerin anlamları Farsça açıklandığında, her okuyucunun ve ilim tahsil edenin bunları daha çabuk anlayacağı düşüncesiyle eserini Farsça açıklamalı bir sözlük olarak tertip etmiştir[13]. Bu sözlükler de VI.-VIII./XII.-XIV. yüzyıllarda Farsçadan bir eğitim dili olarak istifade edildiğini göstermektedir[14].

Türkçe, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'nin son döneminde Karamanoğlu Mehmed Bey'in Türkçeyi

---

10 Bk. Nihad M. Çetin, "**Aḥmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri**", Tarih Dergisi, 1952, II, 103 - 108; aynı mlf., "**Aḥmedî'nin Mirḳâtü'l-edeb'i Hakkında**", s. 217- 230; Ali Alparslan, "**Aḥmedî'nin Yeni Bulunan Bir Eseri, Mirḳâtü'l- edeb**", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1960, X, 35 - 40; Ateş, "**Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar**", s. 116- 117; **Ferheng- nâmehâ- yi ᶜArabî be Fârsî**, s. 183 - 187. Müellif ve diğer eserleri hakkında bilgi ve bibliyografya için bk. Aḥmedî, **İskender -nâme**, nşr. İsmail Ünver, Ank. 1983, nâşirin önsözü, s. 1- 27; M. Fuad Köprülü, " Aḥmedî", **İA.**, I, 216 - 221; Günay Kut, "Aḥmedî", **DİA.**, II, 165 - 167

11 Müellif için bk. İ. Hikmet Ertaylan, **Aḥmed-i Dâᶜî, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, 1952; Günay Kut, "Aḥmed-i Dâᶜî", **DİA.**, II, 56 - 58; ᶜÜḳûdü'l- cevâhir için ayrıca bk. İ. Hikmet Ertaylan, **a. g. e.** , s. 108-116, eserin bir kısmının faksimilesi, **a. e.**, s. 265- 272; **Keşf.**, II, 1156; **Esmâ'.**, I, 119; Karatay, **TSMK. FY.**, s. 116; Rieu, **Persian**, II, 507; Blaşkoviç, **Bratislava**, s. 402; Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 1980, 2000; **Ferheng-nâmehâ-yi ᶜArabî be Fârsî**, s. 177- 182; **Fihrist-i Manisa**, s. 335; **Fihrist-i Meşhed**, I, 321; Ethe, **India Office mns.**, I, 1299; Münzevî, **Pakistan mns.**, III, 1030; Çetin, "**Aḥmedî'nin Mirḳatü'l-edeb'i Hakkında**", s. 222

12 Ḳânûnü'l- edeb için bk. Bu çalışma, s. 353- 354

13 Bu Farsça mukaddime metni için bk. Ateş, "**Hicrî VI -VIII. (XII -XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 100

14 Çetin, "**Aḥmedî'nin Mirḳâtü'l- edeb'i Hakkında**", s. 221

resmî dil ilân etmesi hadisesinin de gösterdiği gibi, Farsçaya nazaran daha da önem kazanmıştı. Yazı dili olarak kullanılmaya başlayan Türkçe, Farsçayı kâfi derecede bilmeyen beylerin saraylarında hakettiği mevkii kazanmıştır. XIV. yüzyılın daha ilk çeyreğine gelindiğinde divan şiirini temsil edebilecek mahiyette eserler yazılmış ve Türkçe divanlar tertip edilmiştir[15]. Bu yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın hemen başlarında, Arapça ya da Farsça için hazırlanmış manzum ve mensur sözlüklerin Türkçe açıklamalı olmaları da bir tesadüf değildir.

İlk Farsça-Türkçe sözlükler ve Yazılış Amaçları

Edebiyat ve şiir sanatının icrasında lisânî ve edebî unsurlarından istifade edilen Farsçanın öğrenilmesi hususundaki zaruret, sözlük müellifleri tarafından dile getirilmiştir. İlk sözlüklerin mukaddimelerinde, daha önce Anadolu'da Arapça için tertip edilen sözlüklerin Farsça izahlı olmalarına işaret edilerek bu sözlüklerden istifade edilmesi, Arapça kelimelerin anlamlarının bilinmesi için önce Farsçanın öğrenilmesi gerektiği ifade edilmiş ve sözlüklerin de Farsçayı ve Farsça kelimelerin anlamlarını öğretmek amacıyla yazıldıkları belirtilmiştir.

Farsçanın öğretimine yönelik Türkçe izahlı sözlüklerin, Arapça için hazırlanmış Farsça açıklamalı lügatlerin dil öğretiminde yetersiz kaldığı bir zamanda devreye girdiği görülmektedir. Farsça-Türkçe sözlükler telif edilmeden önce bu ihtiyacın, manzum ya da mensur Arapça-Farsça sözlüklerde Farsça kelimelerin satır altlarına Türkçe karşılıklarının yazılması suretiyle karşılandığı, Farsça-Türkçe sözlüklerin telifine bu şekil sözlüklerle geçildiği anlaşılmaktadır[16]. Ancak bu şekil Türkçe alt tercümeli Arapça-Farsça sözlükler ihtiyaca cevap vermemiş, bizzat Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılması gereği duyulmuştur.

Tespitlere göre ilk manzum Farsça-Türkçe sözlük yazarı olan Ḥüsâm b. Ḥasan (Ḥüseyin) el-Konevî, Tuḥfe-i Ḥüsâm'ın mensur mukaddimesinde "lügate dair başka türde, Türkçe tercümeli Farsça (...) bir eser yazmayı arzu ettim " diyerek Farsça kelimelerin Türkçe

15 Ö. Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", **DİA**., IX, 393 - 394

16 Nişâbu'ş- Şıbyân'ın bazı nüshalarında (meselâ İst. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye nr. 876'da kayıtlı manzum lügat mecmuasının vr. 105b-126b ve vr. 127b-165a arasında bulunan iki nüshası), Aḥmedî'nin Mirḳâtü'l- edeb'inin Süleymaniye Ktp., Lala İsmail nr. 644'te mevcut nüshasında, İsmail H. Ertaylan'ın "**Aḥmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri**" adlı kitabında ʿÜḳûdü'l-cevâhir'in faksimile halinde kısmen neşrettiği nüshasında, Farsça kelimelerin altlarında Türkçe karşılıklar yazılmıştır (bk. **a. g. e.** s. 108 -116).

karşılıklarını içermesi bakımından eserinin Anadolu'da telif edilmiş olan önceki sözlüklerden ayrıldığına işaret etmiştir[17].

Lütfullāh Ḥalīmī ise Farsça-Türkçe sözlük yazmadaki maksadını açıklarken Anadolu'da telif edilen sözlüklerin Arapça-Farsça olarak tertip edildiklerini belirterek bu sözlüklerden istifade edilebilmesi ve Arapçanın öğrenilebilmesi için önce Farsçanın bilinmesi gereğine işaret etmiş ve Baḥrü'l-garāyib'i kaleme almasındaki maksadı şu sözlerle açıklamıştır:

بل برای دانش تازی نکوست که اکثر با فارسی تفسیر اوست

"Yaʿni bil ki bu lüġatler ʿArabī lüġatleri bilmek içün gereklüdür. Ekşer ʿArabī lüġatlerüñ tefsīri Farsça vāḳıʿ olmuşdur. Çun ki Fārsī maʿlūm ola ol ʿArabī lüġatler maʿlūm olur[18]."

Ḥalīmī 'nin Farsça kelimeleri Türkçe izah etmesindeki maksadı, eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye'de, "kabiliyetli büyüklerin yazdıklarından muteber kitapların çoğunun Farsçayla yazıldığını ve o lügatte onlara rağbet edenlerin çoğunun Fars olmayanlar olduğunu görünce o muteber kitaplarda olanlardan, ondan istifade etmek isteyen bütün talipler için kolaylaştırıcı bir tarzda topladım" şeklinde benzer bir ifadeyle dile getirilmiştir[19]. Yukarıdaki açıklamaların diğer Farsça-Türkçe sözlüklerde de yer aldığı görülmektedir: "Fużalā-yi dehr-i naẓm ve neşr ki kütüb-i lüġāt cemʿ itmişlerdür cümlesiñ Pārsī diliyle şerḥ itmişlerdür. Lā-cerem evvel Pārsī dilin bilmek gerek ve baʿd-ez-ān ʿArabī lüġati bilmek gerek ve çun ʿilm-i lüġāt deñli ʿulūmun kilīdidür[20]."

İlk Farsça-Türkçe sözlüklerin telif sebepleri bu şekilde ifade edilirken XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. ve daha sonraki asırlarda telif edilmiş sözlüklerde, bu sözlüklerin yazılmasının sebepleri arasında başka âmiller de zikredilmiştir. 872/1467-68'de telif edilen Nişārü'l-mülk'te bu âmiller şöyle sıralanmıştır: "Fars dili, fesahat süvarilerinin feraseti ve güzelliğin (güzel dilin) üstatlarının belâgatiyle dillerin en fasihi ve binaların en güzelidir ve o fesahat yenilikleri, üstünlük sanatları, zarif kişilerin divanları ve meşhur risaleler, bu zamanda bu

17 Bk. Bu çalışma, s. 113

18 Ḥalimī, **Lüġat-i Ḥalimī**, yz.,(Safa Odabaşı) vr. 204a

19 Bk. Bu çalışma, s. 153

20 Bk. Bu çalışma, s. 159

dille ortaya konmuştur[21]." Lütfullāh Ḥalîmî 'nin Farsçanın edebî dil özelliklerine işaret eden bu sözleri, Maḥmûd b. Edhem tarafından 896/1491 yılında yazılan Miftāḥu'l-lüġa'nın önsözünde, "Fars dili, belâgat meydanının erleri ve fesahat alanının mizanı arasında dillerin en fasihi ve sözlerin en güzeli olduğundan ve bazıları Arapçayı Farsça ile açıkladığından; âlimlerin birkaç kitabı, risaleler ve divanlar bu dille nazmedildiğinden mecburen yoğun bir çaba ve yeni bir gayretle (...) Farsçanın kurallarını yazıp kullanılma durumunu araştırarak yaygın kelimelerini derleyip bir araya getirdim" şeklinde daha açık bir ifadeyle dile getirilmiştir[22]. Aḥmed b. İsmāʿîl b. İbrāhîm 913/1507'de telif ettiği Tercümān adlı sözlüğünün mukaddimesinde, Türkçe izahlı Farsça bir sözlük yazmadaki maksadını beyan ederken, "dillerin en fasihi ve en yücesi Arapça, Türkçe konuşanlar için ise Farsçadır" sözleriyle Türkler için Farsçanın Arapçadan daha önemli olduğuna işaret etmiştir[23].

ʿAṭfî Aḥmed-i Bosnavî 1123/1710'da tamamladığı Şerḥ-i Tuḥfe'de Farsçanın önemini ve Farsça-Türkçe sözlüklere duyulan ihtiyacı, "baʿde'l-ʿArabiyye bu zebān-ı şîrîn-nümāy olan nükāt-ı garîbe nezāket-i ʿacîbe lisān-ı āḫeri yoḳdur. ʿAle'l-ḫuṣûṣ lisān-ı ehl-i Cennet olması daḫi ḥadîṣ-i şerîf ile münebbet bir ʿabāl-i pür-belāġatdir. Ol ecilden lisān-ı ʿArabiyyeden sonra lisān-ı Pārsî bilmek umūr-ı mühimme mertebesine bāliġ olub bā-vücūd ki devlet-i ʿaliyye-i ʿOṣmāniyenin ebbedullāhları, umūr ve kitābet-i aḥkām ve sāʾir mevādda ekşer bu lisāna daʾir olmağın herkes bu ʿilmin maʿrifetine ṭālib ve rāġib olub birer nüsḫaya muḥtāc olmuşlardır[24]."

Manzum sözlük müelliflerinden Aḥmed Resmî de 1153/1740'ta yazdığı Naẓm-ı Giridî'de[25] Farsça öğrenmenin gereğini,

Güzeldir Fārisî hem luṭfı çoḳdur
Anı bilmekden özge çāre yoḳdur

21 Bk. Bu çalışma, s. 140
22 Bk. Bu çalışma, s. 161
23 Bk. Bu çalışma, s. 200
24 ʿAṭfî Aḥmed-i Bosnavî, **Şerḥ-i Tuḥfe**, yz. (Yz.A. 469), vr.1b - 2a
25 Eser için bk. Bu çalışma, s. 344 v. d.

beytiyle dile getirmiştir[26].

Manzum sözlüklerin bilhassa şairler tarafından kaleme alınmış olması, lügat ilminin esasları gözetilerek tertip edilmiş mensur sözlüklerin ilmiye sınıfına mensup kişilerce hazırlanması ve manzum sözlüklerin şerhlerinin de çoğunlukla müderrisler tarafından yazılmış olması, Farsçanın öğretilmesi işiyle daha çok bu çevrelerin meşgul olduğunu ortaya koymaktadır. Tahsil yaşına gelmiş çocuklara yaşlarına ve kabiliyetlerine göre manzum sözlük okutulmuş, talebelere önce Farsça daha sonra da Arapça öğretilmiştir. Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe olarak pek çok manzum sözlüğün yazılması ve yine küçük yaşta olanların istifade edebileceği tarzda mensur sözlüklerin hazırlanmış olması, Farsça öğretimine küçük yaşlarda başlandığını göstermektedir. ʿAbdülḳādir el-Bağdādî 1078/1667'de yazdığı Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî'de genç yaşlarda Farsça öğrenmekle meşgul olduğunu, "eyyām-ı şebābda ki muḳaddeme-i her feṯḥ-i bābdur taḥṣîl-i zebān-ı Fārisîye güşiş ve derk-i lüġāt ve meʿānîsine verziş olınırdı" sözleriyle ifade ederek bu tedrisata genç yaşlarda başlandığına işaret etmiştir[27].

FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLERİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

I) Manzum Sözlükler

Gramer ve lügate dair manzum eserlere, V./XI. yüzyıldan itibaren tesadüf edilmektedir. Bu ilk örnekler Arap dilciler tarafından telif edilmiş ve kaside tarzında yazılmıştır[28]. Yemenli dilci ve şair İsmāʿil b. İbrāhîm b. Muḥammed er-Ribʿî (ölm.480/1087)'nin Ḳaydü'l- evābid adlı eseri, Ḫalîl b. Aḥmed'inKitābü'l-ʿayn'ındaki kelimeleri havi, kaside tarzında yazılmış Arapça bir sözlüktür. Eserde hadislerde geçen bazı nadir Arapça kelimelerin açıklamaları da nakledilmiştir[29]. ez-Zemaḫşerî'nin 513-514/1119-1120 yılları arasında yazdığı el-

26 Aḥmed Resmî , **Naẓm-ı Girîdî**, yz., vr. 2a

27 el-Bağdādî, **Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî**, yz., vr. 2a

28 Kaside tarzında yazılmış bu eserlerin bazıları için bk. **Keşf.**, II, 1343; **Muʿcemü'l-meʿācîm**, s. 98, 165, 170 - 176, 270, 329

29 **İnbāh.**, I, 226 - 227; **Keşf.**, II, 1367; **Muʿcemü'l- meʿācîm**, s. 204

Mufaṣṣal'ı[30], İbn Mālik adıyla meşhur Cemālüddīn Ebī ʿAbdullāh Muḥammed b. Mālik b. Muḥammed et-Tāʿī (ölm.672/1274)'nin Teshīlü'l-fevāʾid ve tekmīlü'l-meḳāṣıd'ı[31], öğrenciler için yazılmış, Arapçanın temel gramer kurallarını da işleyen önemli manzum eserlerdendir[32]. Edīb Naṭanazzī (ölm.499/1106)'nin Düstūru'l-lüġa ve Kitābü'l-ḫalaṣ adlarıyla bilinen eseri ise, iki dilli manzum sözlük tarzının ilk ve kısmî bir örneğini teşkil eder.

Farslara Arapça öğretmek amacıyla Hicrî V. asırda telif edilen Düstūru'l-lüga, Arapçadan Farsçaya bir sözlüktür. Eserde Arapça gramerine dair bilgiler de yer alır. Ezber edilerek öğrenilmesi maksadıyla gramere dair bilgilerin önemli bir kısmı manzum olarak verilmiştir[33].

İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği, VII./XIII. asır müelliflerinden olan Bedrüddīn Ebū Naṣr Mesʿūd (Maḥmūd) b. Ebī Bekr el-Ferāhī'nin[34] Nişabu'ṣ-ṣıbyān'ıdır[35]. Bu manzum sözlükte Arapça kelimeler Farsça karşılıklarıyla nazmedilmiştir. Eserin bazı kıt'alarında Arap, Fars ve Rum aylarının adları, Peygamber'in ve oğullarının, on iki imamın ve bunların eşlerinin adları, bazı kabilelerin adları gibi bir takım fevaid nazmedilmiş; din, edebiyat, tarih, matematik ve astronomiye dair ıstılahlara da yer verilmiştir. 37 "bend"e taksim edilmiş ve dokuz bahrin değişik vezinleriyle nazmedilmiş toplam 200 beyitten ibaret olan Niṣābu'ṣ-ṣıbyān'da, 1222 Arapça kelime mevcut olup bunlardan 1088'i Farsça karşılıklarıyla birlikte, 134'ü de yalnızca Arapça olarak nazmedilmiştir[36]. VII./XIII. yüzyıldan sonra, Arapça öğrenmek ve öğretmek için mektep ve medreselerde okutulan ve ezberletilen Niṣābu'ṣ-ṣıbyān[37], İran, Anadolu, Türkistan ve özellikle Hindistan'da büyük bir rağbet görmüş[38]; bir ders kitabı olarak

30 Bk. **GAL.**, I, 289; **GAL. Suppl.**, 507

31 Bk. **GAL.**, I, 359; **GAL. Suppl.**, I, 521- 22

32 İbn Ḫaldūn, **Mukaddime**, III, 177- 78

33 Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabī be Fārsī**, s. 19-27

34 Kâtip Çelebi'ye göre (**Keşf.**, II, 1952) 640 / 1242- 3'te ölmüştür.

35 Ethe, **India Office mns.**, I, 1294

36 **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabī be Fārsī**, s. 88; **Lüġat- nāme**, I, 294

37 Ṣafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, III/I, 284

38 Ethe, **India Office mns.**, I, 1294

okutulması münasebetiyle eser için şerhler yazılmıştır[39]. Pek çok yazma nüshası olan bu manzum sözlüğün çeşitli baskıları da mevcuttur[40].

Bilinen ikinci manzum sözlük, Nişābu'ş- şıbyān ile aynı yüzyılda, 640/1242-3 yılında Şükrullāh b. Şemsüddīn Aḥmed b. Seyfüddīn Zekeriyā tarafından telif edilen Zühretü'l- edeb'tir. 48 kıt'a ve 418 beyitten ibaret olan bu eser Farsça mensur bir önsözle başlar. Eserde kıt'alar Arap harfleri sayısı ve sırasına göre tanzim ve tertip edilmiştir. Her kıt'a bir harfe ayrılmış ve her kıt'ada o kıt'anın sırasını oluşturan harfle başlayan Arapça kelimeler Farsça karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Bu şekilde tertip edilmiş ilk yirmi sekiz kıt'a 360 beyitten ibarettir. 29. ve diğer kıt'alarda ise bir konuyla ilgili kelimeler nazmedilmiş, iki kıt'a da Arapça edatlara ayrılmıştır. Eserin önsözünde Nişābu'ş- şıbyān'ın örnek alındığına ya da müellifin Ferāhī'nin eserini gördüğüne dair herhangi bir kayıt yoktur.

Manzum sözlük geleneğinin daha sonraki örneklerini bu çalışmada daha önce adları ve müellifleri zikredilen, Anadolu'da telif edilmiş Arapça-Farsça sözlükler teşkil eder.

Anadolu'da yazılmış manzum sözlüklerin önsözlerindeki ifadelerden anlaşıldığına göre, Farsça-Türkçe sözlüklerden Tuḥfe-i Şāhidī, Arapça-Türkçe sözlüklerden de Lügat-i Ferişteoğlu büyük bir şöhret kazanmıştır.

Mezīd-zāde-i ʿAyıntābī Naẓm-ı ferāʾid'in önsözünde bu iki manzum sözlüğün şöhretini şu beyitlerle ifade etmiştir:

Belī eslāf olandan lügaviler
Ḥaḳīḳat noḳtasında maʿneviler
Ki yazmış her biri bir nāme-i ḫūb
Olubdur dergeh-i ʿirfānda merġūb
Ḫuṣūṣan Şāhidī ve İbn Ferişte
Bular dürr-i lügātı çekdi rişte
(...)

39 Şerhleri için bk. **Ferheng- nāmehā-yi ʿArabī be Fārsī**, s. 118 - 119; **Lüġat-nāme**, I, 298; **Keşf.**, II, 1952; Ethe, **India Office mns.**, I, 1296, **a. e.**, II, 1954; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.** III, 119

40 Baskıları için bk. **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabī be Fārsī**, s. 120- 121; Naushahı, **Catalogue of Litho-print**, I, 318; Moşār, **Müʾellifīn-i kütüb-i çāpī**, VI, 181- 182

Olar ṣubḥ-i dem-i ʿuşşāḳı dutdı
Maḳām-ı büselîkde perde yırtdı
Sedā-yi şöhret-i anların ol ān
Çıḳub inler idi güm güm gürzmān[41]

Manzum Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe sözlük yazarlarından Şemsî, Cevâhirü'l-kelimât'ta İbn Ferişte ve Şâhidî'nin eserlerini anarak bunlardan Tuḥfe-i Şâhidî'nin daha çok rağbet gördüğüne ve okunduğuna şu beyitlerle işaret etmiştir:

Evvel İbn Ferişte fāżıl-ı Rūm
ʿArabî bir lüġāt edüb manẓūm
Baʿde Şâhidî-i mîr-i kelām
Etdi bir ḫoşça nâme ol itmām
Leb-i şâhid gibi o şehd-āsā
Aḳdı ʿuşşāḳa tāzeter helvā[42]

Yazılış Amaçları

Dil öğrenmenin süresini kısaltmak, dil öğretimini kolaylaştırmak ve yabancı dilin kelimelerini karşılıklarıyla birlikte ezberletmek gibi amaçlarla kaleme alınmış manzum sözlükler, klâsik dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur[43]. "Sıbyân" ve "mübtedî" tabir edilen çocuklara ve tahsile yeni başlayanlara ezber yoluyla önemli miktarda kelime ve birtakım gramer kaidelerinin öğretilmesini temin eden, bunun yanında kültür, edebiyat ve arûz bilgileri de sunan manzum sözlükler, nazmın talebeye daha hoş ve cazip gelmesi, vezin üzere kolayca okunması ve tekrar yoluyla kısa sürede ezberlenmeleri bakımından büyük bir rağbet görmüştür. Bu sözlüklerde bazı edebî sanatların, bahir ve vezinlerin öğretilmesi ile şiire ve şairliğe meyilli olanların kabiliyetlerinin geliştirilmesi de arzu edilmiştir. Sözlüklerin manzum olarak yazılmalarındaki maksatlar, bu tür sözlük yazmış müellifler tarafından dile getirilmiştir.

Ebü Naṣr el-Ferâhî Nişâbu'ṣ-ṣıbyân'ın önsözünde, çocukların şiir okumaya hevesli olduklarını, şiirin daha çekici geldiğini, bu

41 Mezîd-zāde-i ʿAyıntābî, **Naẓm-ı ferā'id**, yz., vr. 1b

42 Şemsî, **Cevâhirü'l-kelimât**, yz., vr. 2a

43 Çetin, "**Aḥmedî'nin Mirḳâtü'l-edeb'i Hakkında**", s. 222 (dpn. 24'ün devamı)

münasebetle sözlüğü manzum olarak yazdığını ve eserinin dil öğrenmeyi kolaylaştıracağını ifade etmiştir. Dilin bütün ilimlerin anahtarı olduğunu da belirten müellif, Nişābu'ṣ- ṣıbyān'ı manzum olarak yazmasındaki maksadını şöyle açıklamıştır:

« ... صبيانرا پيش از تعلم لغت رغبت مي افتد بخواندن اشعار پارسي و خوش آمدن شعر طبعهای موزون را غريزيست و تعلم لغت كليد همه علمهاست ؛ قدری ازو شعر كردم تا بی تكلف ياد گيرند »

(Çocukların, dil öğrenmelerinden önce Farsça şiirler okumaya rağbetleri olur. Şiirin çekici gelmesi, münasip mizaçların bir tabiatıdır ve dil öğrenmek bütün ilimlerin anahtarıdır. Külfetsizce öğrenmeleri amacıyla ondan bir miktar nazmettim[44].)

Nişābu'ṣ- ṣıbyān'da ifade edildiği gibi, Türkçe izahlı Farsça ve Arapça sözlüklerde de dilin ilmin anahtarı olduğuna işaret edilmiş; Arapça ve Farsça yazılmış eserlerin okunup anlaşılabilmesi için bu iki dilden birinin ya da her ikisinin öğrenilmesi tavsiye edilmiştir. Bu tavsiyeler Naẓmü'l-esāmī'de şu beyitlerde dile getirilmiştir:

Lüġatdür çun ḳamu ʿilmiñ kilīdi
Ki bizden ön gelenler böyle dedi
Sañа evvel ne gerek añla pes sen
Lüġat taḥṣīline eyle heves sen
Ki tā dil bilmeyince her milelden
Ṣaḥīḥ olmaz ʿibādet her ʿilelden
Teʿallüm itmedin tāzī lüġat bil
Münāsibdür bu zihne Fārisī dil[45]

Şemsī de, Cevāhirü'l-kelimāt adlı manzum Arapça-Türkçe sözlüğünde, yukarıdaki sözlere yakın ifadeler kullanmış, ayrıca bu iki dili bilenin akranları arasında daima üstün olacağını da belirtmiştir:

Baʿde añla ey ḫuceste- ṣıfāt
Oldı cümle ʿulūmuñ aṣlı lüġāt
Bilmek isterse bir kişi ʿilmi
Tā kim āsān ola аña fehmi

44 Ebü Naṣr el-Ferāhī, **Nişābu'ṣ- ṣıbyān**, yz., vr. 105a

45 **Naẓmü'l- esāmī**, yz., vr. 1b

Oḳıya evvel ʿArab dilinde lüġāt
Ḫāne-i dilde evvel yaḳa mişḳāt
Öġrene ṣonra Fārisīde zebān
Maʿrifetde ola fāris-i meydān
ʿArabī bāʿis-i belāġatdür
Fārisī dāʿī-yi feṣāḥatdür
Bu iki dilde şol ki ḥāẕiḳ olur
Dāyim aḳrān içinde fāyiḳ olur[46]

Aḥmed Resmī Naẓm-ı Girīdī'de manzum sözlüklerin kelime ezberlemeyi kolaylaştırmak amacıyla yazıldıklarını şu beyitlerde söylemektedir:

Nice manẓūme yazmış ehl-i ʿirfān
Ki zaḥmet çekmeye ḥıfẓında ṣıbyān
Kimisi Fārisī bābını açmış
Kimi baḥr-i ʿArab dürrini saçmış[47]

Şübḥa-i ṣıbyān adlı manzum Arapça-Türkçe sözlükte de bu hususla ilgili şu beyitlere yer verilmiştir:

ʿİlm-i lüġat emr-i mühim olmaġın
Ḥıfẓını teshīl içün ehl-i yaḳīn
Naẓmıla bir nice lüġat yazdılar
Silk-i meʿānīde dürer dizdiler[48]

Manzum sözlük telifi "fenn-i ḫaṭīr" olarak görülmüş[49] ve bu tarz sözlükler, "hacmi küçük, faydası çok ve ezberi kolay" eserler olarak nitelenmiştir[50]. Manzum sözlüklerde bahir ve vezinler öğretilerek arûz konusunda bilgi verme amacı da güdülmüştür. Bu husus Tuḥfe-i Şāhidī'de şu beyitlerde dile getirilmiştir:

Yaḳīn bildim ki bir nev-reste maʿṣūm
Lüġatler oḳıya veznile manẓūm

46 Şemsī, **Cevāhirü'-kelimāt**, yz., vr. 2a
47 Aḥmed Resmī, **Naẓm-ı Girīdī**, yz., vr. 2a
48 Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmī, **Şübḥa-i ṣıbyān**, s. 3
49 Muḥammed Ṣāliḥ, **Muḥavvel**, yz., vr. 1b
50 Bk. Bu çalışma, s. 120

Aña her ʿilm olur elbette āsān
Olur ʿālemde bir merd-i suḫen-dān[51]

Manzum sözlüklerin bahir ve vezin öğretiminde sağladığı faydaya Şübḥa-i ṣıbyān'da şu beyitlerle işaret edilmiştir:

Ḳanġı ṣabī kim oḳuyub ḥıfẓ ide
ʿĀʾid olur aña nice fāʾide
Zabṭ-ı lüġāt ile olur behre-dār
Vezn ile naẓm içre bulur iḳtidār[52]

Aḥmed Resmî de manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğünde şu beyitleri yazmıştır:

Celîdir herkese luṭf-i ʿamîmi
Müşehheddir hele nefʿ-i ʿaẓîmi
Lüġatle āşnālık kesb iderler
Daḫı vezn ü buḥūru celb iderler[53]

Manzum sözlüklerde mizacı şiir ve şairliğe müsait olanların bu kabiliyetlerinin gelişeceği de ifade edilmektedir:

Naẓmıla bir ṣabī oḳursa lüġāt
Ḫıżr-veş nūş ider ol āb-ı ḥayāt
Ol meʿārifde merd-i māhir olur
Ṭabʿı olurise şāʿir olur
Ḳādir olur o şiʿre inşāya
Mālik olur o naẓma imlāya[54]

Manzum sözlüklerde, fasih dil kullanan şair ve ediplerin nazım ve nesirde kullandıkları kelimeler ile inşâ sanatında kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler nazmedilmiş, nadir olarak kullanılan kelimelere yer verilmemiştir. Nazmedilen kelimelerin fesahat ve belâgate uygun olmasına da dikkat edilmiş, bununla güzel konuşma ve maksadı güzel ifade etme melekesinin kazandırılması, konuşma ve kitabette akıcılığın sağlanması arzu edilmiştir:

---

51 Şāhidî, Tuḥfe-i Şāhidî, s. 4
52 Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmî, Şübḥa-i ṣıbyān, s. 3
53 Aḥmed Resmî, Naẓm-ı Girîdî, yz., vr. 2a
54 Reşîd Yayaköylü, Şerḥ-i Nuḫbe-i Vehbî, s. 2

Şol lüğatler ki ḳullanur fuṣaḥā
Şol edālar ki ḳullanur şuᶜarā
Şol lüğat kim gelürdi inşāda
Anı yazdum kitāba imlāda
Naẓm u neşr içre şol lüğat kim az
Gele, ben daḫı geldüm andan vaz [55]

"Baᶜżı erbāb-ı himmet żabṭ-ı ebvāb ve fuṣūl ve ber vech-i sehūlet maṭlaba vuṣūl ġarażıyla şeh-rāh-ı neşre ve baᶜżı aṣḥāb-ı müknet daḫı ṭüllāba teshīl-i ḥıfẓ-ı lüġat, ṭıbāᶜ-ı müteᶜallimīne leṭāfet ve edā'-i merāmda taḥsīl-i żerāfet ve hüsn-i taᶜbīre selāset īrāşı ḳaṣdıyla tengnā-yi naẓma gittiler[56]."

Manzum sözlüklerin Arapça-Türkçe ya da Farsça-Türkçe olarak kaleme alınmasında, eserin kaleme alındığı yer veya bölgede bu iki dile olan ilgi ve alâka dikkate alınmıştır. Bu husus Sübḥa-i ṣıbyān'ın mukaddimesinde yer alan şu beyitlerden anlaşılmaktadır:

Lākin añın ekşerīniñ maᶜnīsi
Olmaġıla terceme-i Fārisī
Fehm idemez anı bu ehl-i diyār
Ola ḫuṣūṣan oḳuyanlar ṣıġār[57]

Manzum sözlük müellifleri, eserlerinin arûzu iyi bilen muallimler tarafından vezin üzere okutulup ezberletilmesi hususuna önemle işaret etmişler ve manzum sözlük okutanların da bu sanatı, bilhassa arûzu iyi bilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir:

" Evvelā ṭālib-i vezn-i şuᶜūr olan ve bu kitābı okuyan kimesnelere farż-ı ᶜayndır kim kendü muᶜallimlerinden eger ḥāẕiḳ ise ṭarīḳ-i taḳṭīᶜi taᶜlīm olunub ve ḥıfẓ ideler kim işᶜārı nā-mevzūn oḳumayalar[58]."

Yukarıdaki tavsiyeler Keskīn-zāde ᶜOşmān'ın sözlüğünde manzum olarak dile getirilmiştir:

---

55 Şemsī, **Cevāhirü'l- kelimāt**, yz., vr. 3b

56 Reşīd Yayaköylü, **Şerḥ-i Nuḫbe-i Vehbī**, s. 2

57 Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmī, **Şübḥa-i ṣıbyān**, s. 3

58 ᶜAlī Gürcī-i Bektāşī, **Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī**, yz., vr. 2b

Risālem ger dürüst oḳursa ṣıbyān
Muᶜayyen oldı ana heb cümle evzān
Olur ẕihni mücellā hemçu mirāt
Bu fenni ḫvāce görmüş ola kerrāt
Velīken ḳorḳaram bir cāhil aḥmaḳ
Bu fenden hiç müyesser ḳılmamış ḥaḳ
Ne vezne eyler ol taḳṭīᶜi tefhīm
İder ṣıbyāna hem cehlile taᶜlīm[59]

Bazı müelliflerin ifadelerinden bu manzum sözlüklerin 10 ile 20 yaşları arasında okunduğu anlaşılmaktadır. Müellifler de gençliklerinde manzum sözlük okuduklarını ve okuttuklarını söylemektedirler. Bu müelliflerden biri olan Şāhidī, kendisi on yaşında iken ölen babası Hüdāī Ṣāliḥ Dede'nin kendisine manzum sözlükler okuttuğunu, bunlardan önce Tuḥfe-i Ḥüsāmı okuduğunu eserinde ifade etmiştir:

Daḫı maᶜṣūm iken cehd ile merḥūm
Oḳıtmışdı lüġatler baña manẓūm
Oḳıdım evvelā Tuḥfe-i Ḥüsāmı
Muᶜaṭṭar oldı anıñla cān meşāmı[60]

Ḥasan ᶜAynī de yirmi yaşında iken manzum Arapça-Türkçe sözlüklerden Naẓmü'l-leāl'i okuduğunu eserinde kaydetmektedir:

Bi-ḥamdillāh yetişdim bist sāle
Heveskār oldı dil ᶜilm ü kemāle
Oḳudum evvelā Naẓmü'l-leāl'i
Nice mevzūn lüġāt incü miṣāli[61]

851/1447 yılında Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Kātib-i Ankaravī adıyla bilinen Meḥmed b. Velī b. Raẓiyüddīn'in Kātibiyye adlı manzum Arapça-Farsça sözlüğü dışında[62], XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da telif edilen manzum sözlükler, Arapça-Türkçe ve Farsça-

59 Keskīn-zāde ᶜOṣmān, **Manẓūme-i Keskin**, yz., vr. 29a-b

60 Şāhidī, **Tuḥfe-i Şāhidī**, s. 3

61 Ḥasan ᶜAynī, **Naẓmü'l-cevāhir**, s. 5

62 Kātibiyye için bk. **Keşf.**, II, 1367; **Ferheng-nāmehā-yi ᶜArabī be Fārsī**, s. 192

Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Bu iki grup yanında Arapça-Farsça-Türkçe olarak nazmedilmiş sözlükler de telif edilmiştir.

Tespitlere göre manzum Farsça-Türkçe sözlük grubunun ilk örneği, Ḥüsām b. Ḥasan (Ḥüseyin) el-Ḳonevī'nin 802/1399-1400 yılında telif ettiği Tuḥfe-i Ḥüsām adlı eseridir. İlk Arapça-Türkçe sözlük ise ʿAbdüllaṭīf İbn Melek'in VII./XIII. asır sonlarında nazmettiği Lügat-i Ferişteoğlu adlı sözlüğüdür[63].

Tertip Özellikleri

İran ve Hindistan sahalarında telif edilmiş manzum sözlüklere, genellikle "nişāb" adı verilmiş ve bu kelime sözlükler adlandırılırken başka bir kelimeyle ya da müellifin lakap, mahlas ya da nispesiyle Arapça veya Farsça bir terkip halinde kullanılmıştır. Nişāb kelimesini manzum sözlükte ad olarak ilk kez Ebū Naṣr el-Ferāhī kullanmış ve eserine Nişābu'ṣ- ṣıbyān adını vermiştir. Nişāb, üzerinden zekât verilmesi gereken mal miktarı, iki yüz dirhem ya da yirmi dinar gibi zekât vermeyi gerektiren mal miktarı; soy, herşeyin aslı, kökü; dönüş yeri, güneşin battığı yer; herşeyin önü, başlangıcı; rütbe, makam, liyâkat; talih, nasip, kısmet; herşeyin belirli bir miktarı; sınır gibi anlamlar taşımaktadır. Farsçada ise daha çok, mal, altın ve sermaye anlamında kullanılmıştır[64].

Nişābu'ṣ- ṣıbyān iki yüz beyitlik manzum bir sözlüktür. Beyit sayısının iki yüz olması münasebetiyle esere Nişāb adı verilmiştir. "Çünkü iki yüz rakamı, gümüş üzerinden malın zekâtı ile ilgili miktarı olduğundan, müellif, eserinin her beytini bir dirhem gümüşe karşılık göstererek her çocuğun bu iki yüz beyti ezberlediğinde bilgilerinin nişāb derecesine ulaşacağını ve bu miktar bilginin zekâtının, ilim ve edep fakirlerine dağıtılmasının gerektiğini göz önünde tutarak eserine bu adı vermiştir[65]."

Farsça-Türkçe ve Arapçanın da yer aldığı üç dilli manzum sözlüklerin tesmiyesinde ise "Nişāb" yerine, hediye ve armağan anlamında Arapça bir sözcük olan "tuḥfe" kelimesi kullanılmıştır.

63 Lügat-i Ferişteoğlu ve müellifi hakkında bk. Cemal Muhtar, **İki Kur'ân Sözlüğü, Lügat-i Ferişteoğlu ve Lügat-i Kânûn-i İlâhî**, İnceleme- Metin, İstanbul, 1993

64 **Lügat-nāme**, XLVII, 539

65 Enzābī-nejād, "**Ferheng-nāme nüvīsī**", s. 43

Müellifler eserlerini adlandırırken bu kelimeyi Farsça, nâdiren Arapça bir tamlama halinde kullanarak Tuḥfe-i Ḥüsām, Tuḥfe-i Şāhidî, Tuḥfe-i Remzî ve Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'da olduğu gibi, kendi adlarına izafe etmişlerdir. Manzum sözlüklerin adlandırılmasında "tuḥfe"den başka, aynı şekilde "naẓm", "manẓūme" ve "lügat" kelimeleri de kullanılmıştır. Özel bir ad taşıyan manzum sözlükler ise çoğunluktadır.

Manzum sözlükler, genellikle mesnevî tarzında yazılmış bir mukaddime, sözlük kısmı ve yine mesnevî tarzında yazılmış bir hâtime olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Manzum sözlüklerde dinî, lâdinî, edebî ve ilmî eserlerde olduğu gibi esere Cenâb-ı Hakk'a hamd mâhiyetinde "hamdele" ve Hazret-i Peygamber'e salât ve selâmda bulunmak üzere "salvele" ile başlanması geleneğine uyulmuş; mukaddimelerde hamd, salât ve selâmdan sonra, müellifin hayatına dair kısa bilgilere, eserin telif sebebi, tertip özellikleri, tesmiyesi ve telif tarihi gibi eser hakkında bazı bilgilere yer verilerek eser tanıtılmış; dil öğrenmenin faydaları hususunda nasihatlar verilmiştir.

Sözlüklerin hâtimelerini teşkil eden kısımlarda genellikle ebced hesabına dair bilgiler nazmedilerek ebced harflerinin sayısal karşılıkları gösterilmiştir. Sözlüklerin telif tarihleri de bu bölümde ebced hesabıyla söylenmiştir.

Bu eserlerin sözlük kısımları, "kıt'a" başlığını taşıyan, beyit sayıları farklı manzum parçalardan teşekkül etmektedir. "Parça", "bölük" anlamında olan ve nazım terimi olarak da, matla' ve mahlas beyti bulunmayan, iki ya da 9 -10 beyitlik xa xa xa kafiyeli bir nazım şeklinin adı olan kıt'a[66], manzumelerin başında, parça, bölük anlamında bir başlık olarak kullanılmıştır. Kıt'a başlığı altında yer alan manzumeler ise, ilk beyitlerinin kafiyeli ve kafiye örgüsünün aa xa xa ... düzeninde olması bakımından "nazm" şekline uymaktadır[67]. Manzum sözlük şârihleri de manzum parçalar arasındaki ara başlıklarda kullanılan "kıt'a" kelimesini sözlük ve terim anlamıyla izah ederek kelimenin bu başlıklarda parça, bölük ve cüz anlamında kullanıldığına işaret etmişlerdir:

"Ḳıṭ'a, muṣṭalaḥ: bi-maṭla' üç beytden ṭoḳuz beyte dek olmağın ḳıṭ'a-i mezbūre daḥi mecmū'-i Tuḥfe ḳıṭ'aları gibi lügavî pāre ma'nasına ḥaml olunur[68]." "Ḳıṭ'a lügatde bir nesneden bölük ve cüz ve pāre ma'nāsınadır. Iṣṭılāḥ-i ehl-i 'arūżda iki beyitden ṭoḳuz beyte

66 Haluk İpekten, **Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Arûz**, İst., 1994, s. 42

67 Bk. Haluk İpekten, **a. g. e.**, s. 47

68 Ḥātem Aḥmed-i Elbistānî, **Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî**, yz., vr. 2b

ḳadar olan şi're iṭlāḳ olunur. Ziyādeye iṭlāḳı 'umūm mecāz ṭarīḳiyle ḳıṭ'adan ve ḳaṣīdeden e'amm ma'nā murād etmege mebnīdir yaḫud ḳıṭ'anın ma'nā-yi lüġavīsine maḥmūldür[69]."

Manzum sözlüklerde nazm dışında, mesnevî, müstezâd ve terkîb-i bend nazım şekilleri de kullanılmıştır. Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın 32 beyitlik ve alfabetik sıraya göre kafiyeli 9. kıt'ası, Tuḥfe-i Şāhidī'nin 131 beyitlik 27. ve son kıt'ası, Tevfiye'nin 27. kıt'adan 46. kıt'aya kadar olan ve kafiyelerine göre alfabetik olarak tertip edilmiş kıt'aları mesnevî tarzında yazılmıştır. Manzum sözlük kısmı 30 kıt'adan ibaret olan Lüġat-i se zebān'da, 15., 17., 18., 19., 20., 21., 23., 24., 26., 27., 28., 29. ve 30 . kıt'alar da mesnevî tarzındadır. Kān-ı me'ānī'nin ve manzum Arapça-Türkçe sözlüklerden Lüġat-i Yūsuf'un bütün kıt'aları bu nazım şekliyle yazılmıştır. Bu nazım şekli, okumayı ve ezberi kolaylaştırmak düşüncesiyle, bilhassa daha küçük yaştakiler için kaleme alınan sözlüklerde kullanılmıştır. Baḥrü'l- ġarāyib'in 7. ve Lüġat-i Feyzī'nin 5. kıt'alarında müstezâd; yine Baḥrü'l-ġarāyib'in 107 beyit ve beş bendden oluşan 8. kıt'ası terkîb-i bend tarzında yazılmıştır.

Başlıklar, ya kıt'anın sırasını gösteren Arapça veya Farsça bir başlık şeklinde ya da kıt'anın sırası ile birlikte o kıt'anın bahir ve veznini bildiren Arapça yahut Farsça bir mısra halinde yazılmıştır. Bazı sözlüklerde ise bu başlıklar, kıt'ayı takdim eden, kıt'anın vezin ve kafiyesini belirten ya da bir konuya ait kelimelerin nazmedildiği kıt'alarda kelimelerin ağırlıklı özelliklerine işaret eden, kıt'a ile aynı vezinde yazılmış bir mısra ya da bir beyit şeklindedir. Se zebān müellifi Şeyḫ Aḥmed ve Naẓm-ı ferā'id adlı manzum Arapça-Türkçe sözlüğün yazarı Ḥāfıẓ Mezīd-zāde-i 'Ayıntābī ise bu başlıklarda kıt'a yerine "baḥr" ibaresini kullanmışlardır.

Manzum sözlükler, toplam kıt'a sayısı, kıt'aları oluşturan beyit ve toplam beyit sayısı itibarıyla birbirinden farklıdırlar. Bu farklılıklar sözlüklerin Farsça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe olmalarından da kaynaklanmaktadır. Manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerin, kıt'a ve toplam beyit sayıları Farsça-Türkçe sözlüklere nispetle daha fazladır.

Manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin kıt'a sayıları 10 ile 81 arasında, Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerin ise kıt'a sayıları 11 ile 100 arasında değişmektedir. Farsça-Türkçe sözlüklerden Tuḥfe-i Şemsî 81 kıt'a,Tuḥfe-i Vehbî 57, Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ 36, Tuḥfetü'l-ma'nā 17,

69 Reşîd Yayaköylü, **Şerḥ-i Nuḫfe-i Vehbî**, s. 32

Naẓmü'l-esāmī 15 ve Lüġat-i manẓüme de 10 kıt'adır. Diğerlerinin kıt'a sayıları da 36 ile 19 arasında değişmektedir. Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerden Naẓmü'l-cevāhir 100 kıt'a, Tuḥfe-i zībā 74, Tuḥfe-i Nuṣḥī 55, Lüġat-i ʿAbdülkerīm 16, Naẓm-ı Girīdī 14 ve en az olarak da Lüġat-i Feyżī 11 kıt'adır. Diğerlerinin kıt'a sayıları da 25 ile 43 arasında değişmektedir.

Manzum sözlüklerin kıt'a sayıları ile sözlük kısımlarını teşkil eden beyitlerin sayısı arasında da doğru bir orantı yoktur. Kıt'a sayısı az olan bazı manzum sözlükler, toplam beyit sayısı itibarıyla diğerlerinden daha fazla olabilmektedir. Bu da kıt'aların beyit sayılarında herhangi bir sınırlamanın getirilmediğini göstermektedir. Manzum sözlüklerde kıt'aların beyit sayıları 2 ile 218 arasında, sözlük kısımları itibarıyla toplam beyit sayıları ise 104 ile1300 arasında değişmektedir. Farsça-Türkçe sözlüklerden Lüġat-i manẓüme'nin sözlük kısmının toplam beyit sayısı 116, Güher-rīz'in 124, Manẓüme 168, Kān-ı meʿānī 644, Baḥrü'l- garāyib 756 ve Tuḥfe-i Vehbī de 788 beyittir. Diğer manzum sözlüklerin toplam beyit sayıları ise 200 ile 500 arasında değişmektedir. Üç dilli manzum sözlüklerden Naẓmü'l-cevāhir'in sözlük kısmı 1300 beyit, Tuḥfetü'l-iḥvān 841, Tuḥfe-i zībā 821, Menāẓīmü'l- cevāhir 327, Manẓüme-i Keskīn 218 ve Lüġat-i ʿAbdülkerīm ise 107 beyittir.

Manzum sözlüklerin muhtevaları, kıt'a ve beyit sayıları birbirinden farklı olmakla beraber, bir takım usul ve esaslarla nazmedilmiş olmaları münasebetiyle tertipleri ortak özellikler taşır. Manzum sözlüklerden istifadeyi ve bu eserlerin okunmasını kolaylaştırmak için getirilen bu usul ve esasların başlıcaları şunlardır[70]:

1. Aynı bahir ve vezinde yazılmış beyitler "ḳıṭʿa" ibaresini taşıyan başlıklarla birbirinden ayrılmıştır.

Arapça ya da Farsça ibarelerle yazılan başlıklarda kıt'anın kaçıncı kıt'a olduğu belirtilerek kıt'anın nazmında kullanılan bahir ve veznin adı söylenmiştir. Bazı müellifler bu başlıkları kıt'a ile aynı vezinde bir mısra ya da bir beyit şeklinde yazarak ayrıca nazım şekline, nazmedilen kelimelerin ağırlıklı özelliklerine ya da konusuna ve kafiyesine de işaret etmişlerdir. Bazı örnekler:

Tuḥfe-i Ḥüsām'da:

70 Ḥalīmī Baḥrü'l-**ġarāyib**'in mukaddimesinde, eserin tertip özellikleri hakkında bilgi verirken manzum sözlüklerin tertibinde dikkate alınan bu usul ve esasların bazılarını zikretmiştir (bk. Bu çalışma, s. 128-129. Ayrıca bk. Aksoy, **Hasan Aynî ve Naẓmü'l- cevāhir**, s. 14- 15

Ḳıṭʿatü't-tāsiʿa fi'l-meşneviyi'l-muḳaffā bi-tertībi ḥurūfi'l-hecā

ve

Ḳıṭʿatü'ş- şālişe ʿaşere fi'l-meşādır ġāliben ve ġayrihümā nādiren

Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'da:

Nümūden-i zemīn ve ḥayvānāt ve berzger

ve

Nümūden-i taʿbīrāt-i kātib

Naẓmü'l-cevāhir'de:

Şehā ʿilm-i meʿānī rūḥ şod diger fünūn ḳālib

ve

Ḳıṭʿa der ʿilm-i beyānest ıştılāḥāteş ʿacīb

Tuḥve-i Vehbī'de:

Ḳıṭʿa çun cāme-i çesbīde bālā-yi suḥen

Feʿilātün feʿilātün feʿilātün feʿilün

Tuḥfe-i Remzī'de:

Ez bāġ-i ʿirfān bārhā āverdem ey ʿālī-cenāb

2. Takti beyitlerinin yazılması

Kıt'aların nazmında kullanılan bahir ve veznin bilinmesi ve beyitlerin bu vezin üzere okunup daha kolay ezberlenmesi amacıyla genellikle kıt'a sonlarına aynı vezinde bir ya da iki takti beyti yazılmış ve bahrin adı söylendiği gibi veznin tef'ileleri de açık bir şekilde yazılmıştır. Bir beyitlik takti beyitlerinde veznin tef'ileleri ilk mısrada, iki beyit olanlarda da üçüncü mısrada kaydedilmiştir.

Ebū Naṣr el-Ferāhī'nin Niṣābu'ṣ-ṣıbyān'ı ve Ḥüsām-i Ḫoyī'nin Nāṣībü'l-fityān ve nesībü't-tibyān'ı gibi ilk manzum sözlüklerin orijinalleri ya da en eski nüshaları taktisizdir[71]. İlk manzum Farsça-Türkçe sözlük olan Tuḥfe-i Ḥüsām 'da takti için "beyt-i müzeyyel" adıyla ilâve bir beyit yazılmış, ancak bu beyitlerde bahrin adı ve vezni söylenmemiştir. Bununla beraber Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın bazı nüshalarında takti beyti olarak her kıt'a başında dörder beytin ilâve edildiği görülmektedir[72]. Hatta Ḥalīmī ve Şāhidī gibi müellifler bu takti

71 **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabī be Fārsī**, s. 130

72 Meselâ Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. 286 numarada kayıtlı manzum lügat mecmuasının 9b-19a varakları arasında yer alan nüshasında her kıt'a başında dörder beyit yer almaktadır.

beyitlerini kıt'a sonlarına yazdıklarını söylemelerine rağmen Baḥrü'l-ġarāyib ve Tuḥfe-i Şāhidī'nin bazı nüshalarında, hem kıt'a başlarında, hem kıt'a sonlarında bu beyitlerin yazılmış olduğu görülmektedir. Bilhassa kıt'a başlarında yer alan takti beyitlerinin sonradan ilâve edildiği anlaşılmaktadır. Bir vezin için söylenmiş bazı takti beyitlerinin birkaç manzum sözlükte de yer aldığı görülmektedir. Örneğin hezec bahrinin "mefāʿīlün mefāʿīlün feʿūlün (mefāʿīl) vezniyle yazılmış olan Baḥrü'l-ġarāyib'in ikinci kıt'asının başında yer alan,

Dil-i ʿāşıḳ eger nezdīk eger dür
Olur yāriñ ḫayāli ile mesrūr
Mefāʿīlün mefāʿīlün mefāʿīl
Hezec baḥri müseddes geldi maḳṣūr

yukarıdaki beyitler[73], Lāmiʿī Çelebī'nin Lüġat-i manẓūme'sinin 1. kıt'asının başında aynı şekilde yer almaktadır[74]. Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın 12. kıt'asının başında yer alan,

İlāhī tā felek bāḳī vü ʿarş ü ferş ola ḳāʾim
Saña ʿömr-i ebed virsün Ḫudā-yi bāḳī-i dāʾim
Mefāʿīlün mefāʿīlün mefāʿīlün mefāʿīlün
Hezec baḥri müşemmendür ki iczāsı ḳamu sālim

şeklindeki beyitler[75] de Naẓmü'l- esāmī'nin ilk kıt'asının başında aynı şekilde görülmektedir[76].

Bu takti beyitlerinin yazılması müellifler tarafından bir kural olarak kabul edilmiş ve bu kurala da uyulmuştur. ʿOṣmān b. Ḥüseyin-i Bosnavī, Manẓūme adıyla 991/1583 yılında nazmettiği sözlüğünde bu takti beyitlerinin önemini şu sözlerle dile getirmiştir:

---

73 Ḥalīmī, **Baḥrü'l- ġarāyib**, yz., Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. 286, vr. 20b-21a

74 Lāmiʿī Çelebi, **Lüġat-i manẓūme**, yz., İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye 1014, vr. 119a

75 Bk. Ḥüsām b. Ḥasan (Ḥüseyin) el-Ḳonevī, **Tuḥfe-i Ḥüsām**, yz., Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. 286, vr. 15b

76 Bk. **Naẓmü'l- esāmī**, yz., Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. 286, vr. 2a

Ki her ḳıṭ'ada bir baḥr ola mestūr
Ziḥāfātı ola içinde meẕkūr
Ki tā ṭālib olan ṣıbyāna āsān
Olub vezn ögrene ḳalmaya nādān [77]

Şāhidî, kıt'a sonlarına dörder beyit halinde yazdığı bu takti beyitlerinden bazen ilk mısrası Türkçe, ikinci mısrası Farsça, bazen de ilk mısrası Farsça, ikinci mısrası Türkçe olarak yazdığı ilk beyte "beyt-i hümāyūn" adını vermiştir:

Tamām oldukça her bir ḳıṭ'a mevzūn
Yazardım anda bir beyt-i hümāyūn
Geh ola Fārisî bir mıṣra'ı hem
Biri Türkî ola ne bîş ü ne kem
Geh Türkî Fārisîye ola muḳābil
Bilür ehli k'olur bu naẓm müşkil [78]

Ḥasan 'Aynîde Şāhidî'yi örnek alarak Naẓmü'l-cevāhir'de aynı tabiri kullanmış ve her kıt'anın taktii için yazılmış son iki beyte bu adı vermiştir:

On üç beyte olub her ḳıṭ'a merhūn
İki āḫirdeki beyt-i hümāyūn
Beher beyti sekiz cevherle pürdür
Ki her ḳıṭ'a taḳrîben yüzer dür [79]

Ḥüsām b. Ḥasan el-Ḳonevîvezne ve veznin taktiine örnek olarak yazdığı bu beyitler için "beyt-i müzeyyel" tabirini kullanmış, manzum sözlük şârihleri ise bu örnek beyitlere genellikle "ḳıṭ'a-i rubā'iyye" demişlerdir.

Farsça-Türkçe sözlüklerin nazmında, remel, hezec, hafîf, recez, mütekârib, muzâri, münserih, müctes, serî, müktezab, kâmil, tavîl ve vafir olmak üzere 13; Arapça-Farsça-Türkçe grubunda ise yukarıda sayılanlara ilâve olarak basît, medîd ve mütedârik olmak üzere 16 arûz bahri kullanılmıştır.

---

77 'Oşmān b. Ḥüseyin-i Bosnavî, **Manẓūme**, yz., İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. 997, vr. 5b

78 Şāhidî, **Tuḥfe-i Şāhidî**, s. 7

79 Ḥasan 'Aynî, **Naẓmü'l-cevāhir**, İst. (Dâru't-tıbaati'l- Âmire), 1250/1834, s. 7

Bizzat incelenen 13 manzum Farsça-Türkçe sözlüğün, sözlük kısımlarını teşkil eden toplam 380 kıt'adan, 165 kıt'a remel (%43.42), 78 kıt'a hezec (%20.52), 36 kıt'a hafîf (%9.47), 29 kıt'a recez (%7.63), 20 kıt'a mütekârib (%5.26), 16 kıt'a muzâri (%4.21), 14 kıt'a münserih (%3.68), 10 kıt'a müctes (%2.63), 2 kıt'a müktezab (%0.52), 1 kıt'a kâmil (%0.26), 1 kıt'a tavîl (%0.26), 1 kıt'a vâfir (%0.26) bahri ile yazılmıştır.

İncelenen 14 manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlükte, toplam 530 kıt'adan, 223 kıt'a remel (%42.07), 110 kıt'a hezec (%20.75), 76 kıt'a recez (%14.33), 23 kıt'a hafîf (%4.33), 21 kıt'a münserih (%3.96), 20 kıt'a müctes (%3.77), 17 kıt'a mütekârib (%3.20), 15 kıt'a muzâri (%2.83), 6 kıt'a kâmil (%1.13), 5 kıt'a vâfir (%0.94), 3 kıt'a müktezab (%0.56), 3 kıt'a serî (%0.56), 2 kıt'a basît (%0.37), 2 kıt'a medîd (%0.37), 2 kıt'a mütedârik (%0.37) 2 kıt'a tavîl (%0.37) bahri ile nazmedilmiştir.

3. Kıt'alar farklı anlayışlarla tertip edilmiştir.

Manzum sözlüklerde kıt'aların ard arda sıralanışında çoğunlukla bir düzen takip edilmemiştir. Menāẓimü'l- cevāhir, Tevfiye, Tuḥfe-i Vehbî, Tuḥfe-i zîbā, Naẓmü'l- cevāhir, Tuḥfe-i Nuṣḥî, Güher-rîz ve Tuḥfe-i Remzî adlı sözlüklerde ise kıt'alar, kafiyeler ve redifleri göz önünde tutularak son harflerine göre, elif harfinden ye harfine kadar alfabetik bir düzende tertip edilmiştir.

4. İlk kıt'ada dinî terimlere yer verilmiştir.

Manzum sözlüklerin ilk kıt'alarında Allah'ın ve Peygamber'in ad ve sıfatlarının zikredilmesi, bazı dinî terimlerin nazmedilmesi bir gelenek halini almış ve bu münasebetle ilk kıt'alara "ḳıṭ'a-i şer'iyye" adı verilmiştir. Sünbül-zâde Vehbî bu adı Tuḥfe-i Vehbî'nin ilk kıt'asının başlığında "Ḳıṭ'a-i şer'iyye der ḥarf-i elif ez ibtidā" şeklinde zikretmektedir[80].

5. Yabancı kelimeler ve Türkçe karşılıkları numaralanmıştır.

Manzum sözlüklerde, beyitlerde önce yabancı dile ait kelimenin, daha sonra da Türkçe karşılığının nazmedilmesine ve bu sıranın takip edilmesine dikkat edilmiştir. Ancak bir beyit içerisinde yabancı dile ait bir kelimenin diğer müteradiflerinin verilmesi, vezin gereği kelime ile Türkçe karşılığının yer değiştirmesi, Arapça, Farsça kelimeler ile Türkçe karşılıklarının ayrı mısralarda zikredilmesi, kelimeler ve karşılıkları yanında vezni tamamlamak için ara ve zaid kelimelere yer verilmesi gibi sebeplerle bu usul tam olarak tatbik edilememiştir. Bu nedenle nazmedilen yabancı kelimeler ile Türkçe karşılıklarının karıştırılmaması ya da karşılıkların hangi kelimeye ait olduğunun

80 Sünbül-zâde Vehbî, Tuḥfe-i Vehbî, İst. (Hâc Muharrem Ef.) 1278/1862, s. 9

Bizzat incelenen 13 manzum Farsça-Türkçe sözlüğün, sözlük kısımlarını teşkil eden toplam 380 kıt'adan, 165 kıt'a remel (%43.42), 78 kıt'a hezec (%20.52), 36 kıt'a hafîf (%9.47), 29 kıt'a recez (%7.63), 20 kıt'a mütekârib (%5.26), 16 kıt'a muzâri (%4.21), 14 kıt'a münserih (%3.68), 10 kıt'a müctes (%2.63), 2 kıt'a müktezab (%0.52), 1 kıt'a kâmil (%0.26), 1 kıt'a tavîl (%0.26), 1 kıt'a vâfir (%0.26) bahri ile yazılmıştır.

İncelenen 14 manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlükte, toplam 530 kıt'adan, 223 kıt'a remel (%42.07), 110 kıt'a hezec (%20.75), 76 kıt'a recez (%14.33), 23 kıt'a hafîf (%4.33), 21 kıt'a münserih (%3.96), 20 kıt'a müctes (%3.77), 17 kıt'a mütekârib (%3.20), 15 kıt'a muzâri (%2.83), 6 kıt'a kâmil (%1.13), 5 kıt'a vâfir (%0.94), 3 kıt'a müktezab (%0.56), 3 kıt'a serî (%0.56), 2 kıt'a basît (%0.37), 2 kıt'a medîd (%0.37), 2 kıt'a mütedârik (%0.37) 2 kıt'a tavîl (%0.37) bahri ile nazmedilmiştir.

3. Kıt'alar farklı anlayışlarla tertip edilmiştir.

Manzum sözlüklerde kıt'aların ard arda sıralanışında çoğunlukla bir düzen takip edilmemiştir. Menāẓimü'l- cevāhir, Tevfiye, Tuḥfe-i Vehbî, Tuḥfe-i zîbā, Naẓmü'l- cevāhir, Tuḥfe-i Nuṣḥî, Güher-rîz ve Tuḥfe-i Remzî adlı sözlüklerde ise kıt'alar, kafiyeler ve redifleri göz önünde tutularak son harflerine göre, elif harfinden ye harfine kadar alfabetik bir düzende tertip edilmiştir.

4. İlk kıt'ada dinî terimlere yer verilmiştir.

Manzum sözlüklerin ilk kıt'alarında Allah'ın ve Peygamber'in ad ve sıfatlarının zikredilmesi, bazı dinî terimlerin nazmedilmesi bir gelenek halini almış ve bu münasebetle ilk kıt'alara "ḳıṭ'a-i şer'iyye" adı verilmiştir. Sünbül-zāde Vehbî bu adı Tuḥfe-i Vehbî'nin ilk kıt'asının başlığında "Ḳıṭ'a-i şer'iyye der ḥarf-i elif ez ibtidā" şeklinde zikretmektedir[80].

5. Yabancı kelimeler ve Türkçe karşılıkları numaralanmıştır.

Manzum sözlüklerde, beyitlerde önce yabancı dile ait kelimenin, daha sonra da Türkçe karşılığının nazmedilmesine ve bu sıranın takip edilmesine dikkat edilmiştir. Ancak bir beyit içerisinde yabancı dile ait bir kelimenin diğer müteradiflerinin verilmesi, vezin gereği kelime ile Türkçe karşılığının yer değiştirmesi, Arapça, Farsça kelimeler ile Türkçe karşılıklarının ayrı mısralarda zikredilmesi, kelimeler ve karşılıkları yanında vezni tamamlamak için ara ve zaid kelimelere yer verilmesi gibi sebeplerle bu usul tam olarak tatbik edilememiştir. Bu nedenle nazmedilen yabancı kelimeler ile Türkçe karşılıklarının karıştırılmaması ya da karşılıkların hangi kelimeye ait olduğunun

80 Sünbül-zāde Vehbî, **Tuḥfe-i Vehbî**, İst. (Hâc Muharrem Ef.) 1278/1862, s. 9

bilinmesi gibi maksatlarla numaralama sistemine gerek duyulmuştur.

Bir beyitte ya da kıt'ada nazmedilen yabancı dilin kelimeleri, üzerlerine bir çizgi çekilmek suretiyle belirlenmiş ve birbirinin karşılığı olan kelimeler, aynı rakamla işaretlenmiştir. Örneğin kıt'anın birinci beytinde yer alan ilk Farsça kelimeye "1" rakamı konmuş ve bu kelimenin Türkçe karşılığına da "1" rakamı yazılmıştır. Farsça bir kelimenin diğer Farsça müteradifleri; Arapça-Farsça ve Türkçe manzum sözlüklerde de aynı anlamda olan Arapça, Farsça kelimeler ile bunların Türkçe karşılıkları da yine aynı rakamla gösterilmiştir. Rakamlar kelimelerin altlarına yazılmış ve bu rakamlarda 1'den 9'a kadar, bazı manzum sözlüklerde de 1'den 12'ye kadar olan sayılar kullanılmıştır. Örnek:

Baḥrü'l-garāyib:
1. kıt'a

İzed Ḫudāy Teñri mīnū behişt uçmaḳ
1 1 1 2 2 2

Düzeḫ direng ṭamu vu rivāḳ kāh çardaḳ
3 3 3 4 4 4

(...)

Enguşt barmaḳ oldı enguştvāne yüksük
9 9 1 1

Enguşterī yüzüktür kālūc gerçi barmaḳ [81]
2 2 3 3

Tuḥfe-i Şāhidī'nin Tophāne-i ʿĀmire istihkâm alayları litografya destgahlarında yapılmış1275/1858 tarihli baskısı gibi, bazı tablarında da bu numaralama usulü görülmektedir.

Kıt'ada ve manzum sözlükte nazmedilen kelimelerin sayısının tespit edilmesinde de bir kolaylık sağlayan bu usul, XVIII. yüzyıldan sonra pek kullanılmamıştır. Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmī ve Sünbülzāde Vehbī, manzum sözlüklerde bu işin zorluğuna dikkat çekmişler ve

81 Ḥalīmī, **Baḥrü'l-garāyib**, yz., Erz., Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. 286, vr. 20b

kelimeleri numaralandırmaya gerek olmadığını ifade etmişlerdir:

Lafẓı muḳaddem ʿaḳabince hemān
Tercemesi buldı añа iḫtirān
Lafẓıla maʿnāsı idüb izdivāc
Ḳalmadı surḫ u raḳama iḥtiyāc [82]
Yaʿni vażʿ-ı raḳama ḥācet yoḳ
Böyle zaḥmet çekecek ḥālet yoḳ [83]

Muhteva Özellikleri

Manzum sözlüklerde çoğunlukla isim ve sıfat türünden kelimelere yer verilmiş, bunların yanında Farsça fiillerin mâzî ve muzârî kökleri, çekimli fiiller ve fiillerin mastar halleri de gösterilmiştir. Mastar halinde verilen fiiller genellikle bir ya da iki kıt'ada toplanmıştır. Bazı manzum sözlüklerde Farsça deyimlere de yer verilmiş, bu deyimler Tuḥfe-i Şāhidî, Tuḥfe-i Vehbî ve Tuḥfe-i Remzî'de olduğu gibi son kıt'alarda nazmedilmiştir. Bilhassa uzun manzum sözlüklerde dinî terimlere, tasavvufî ıstılahlara ve edebî mazmunlara da yer verilerek bu kelimeler yoluyla bazı bilgiler öğretilmek istenmiştir. Bilhassa kıt'aların son beyitlerinde örnekleriyle birlikte edebî sanatlara yer verilmiştir. Beyit ve nazmedilen kelime sayısı itibarıyla manzum sözlüklerin en hacimlisi olan Naẓmü'l- cevāhir'in bazı kıt'alarında İslâmın şartları, namazın farzları ve Kur'ân surelerinin adları gibi dinî, Arap harfleri ve anlamları, gramer terimleri gibi lisanî, arûz ve kafiye gibi edebî bilgiler verilmiş; mantık, felsefe, astronomi, hendese, hesap, fıkıh, hadis ilimleri ve tasavvuf terimleri nazmedilmiştir.

Naẓmü'l- cevāhir'e ʿİzzu ẓafer adıyla bir şerh yazan Aḥmed Ṣāfî, adı geçen manzum sözlük hakkındaki mütalaalarını, "... sāʾirler gibi sade lüġat beyānına maḥṣūr olmayub ānıñla bile nice nice fevāʾid ve leṭāʾif ve ḥaḳāyıḳ ve meʿārif ve iltizāmāt ve sāʾir muḥsinātlar beyān ile emṣāline fāʾiḳ ve taʿlîm-i teʿallümüne meşġūl olanları maʿlūmāt-ı külliye muḥṣîline sāʾiḳ ve nice fünūn ve fevāʾid-i celîleyi kāfil ve mütekeffil ..." sözleriyle ifade ederek manzum sözlüklerle öğretilen ve

82 Meḥmed b. Aḥmed er-Rūmî, **Sübḥa-i ṣıbyān**, s. 3

83 Sünbül-zāde Vehbî, **Tuḥfe-i Vehbî**, İst. (Hâc Muharrem Ef.) 1278/1862, s. 9 - 10

bu eserleri okumakla kazanılan bilgilere de işaret etmiştir[84].

Manzum sözlüklerde yabancı dilden nazmedilen kelime sayısı 500 ile 3000 arasında değişmektedir. Sözlük kısmı 300 beyitten ibaret olan Tuḥfe-i Ḥüsām'da 1350, 756 beyitten oluşan Baḥrü'l-ġarāyib'te 2930, 388 beyitlik Tuḥfe-i Şāhidī'de 1600, 261 beyitten meydana gelen Tuḥfe-i Remzī'de 1250 civarında Farsça kelime nazmedilmiştir.

Bazı müellifler ise sözlüklerinde nazmettikleri kelime sayısını eserlerinde rakamlarla ifade etmişlerdir. Bunlardan Ḥasan Rıżāyī sözlük kısmı 644 beyitten ibaret olan Kān-ı meʿānī'de 2319 Farsça kelime, Ḥayret Meḥmed Efendi manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük olan Tuḥfe-i zībā'nın 821 beyitlik sözlük kısmında, 1450'si Arapça ve 1450'si Farsça olmak üzere toplam 2900 kelime nazmettigini kaydetmişlerdir. ʿOṣmān Şākir b. Muṣṭafā'nın 1300 beyitlik Müşelleş-nāme'sinde 1250 Arapça, 1121 Farsça ve bunların karşılığı olarak da 1019 Türkçe kelime, Ḥasan ʿAynī'nin 1300 beyitlik Naẓmü'l-cevāhir'inde 5000 Arapça ve 5000 de Farsça olmak üzere toplam 10.000 kelime nazmedilmiştir.

Kaynakları

Manzum sözlük müellifleri eserlerini kaleme almadan önce mensur sözlüklerden kelime derleme çalışması yapmışlar ve daha sonra, derledikleri kelimeleri nazmetme yoluna gitmişlerdir. Bu bakımdan manzum sözlüklerin kaynakları mensur sözlüklerdir . Bazı müellifler kullandığı kaynağı ya da sözlüğünde nazmettiği Farsça kelimeleri hangi sözlükten derlediğini söylemişlerdir. Kān-ı meʿānī 'nin yazarı Ḥasan Rıżāyī kaynaklarını

Oldı Uḳnūm-i ʿacem Şāhidī birle taṣṭīr
İsmine Kān-ı meʿānī deyü itdüm taʿbīr

ve

Getürdüm naẓm içün gāhīce bundan
Lüġat kim buldum Uḳnūm-i ʿacem'den

şeklindeki beyitlerde[85] Farsça kelimeleri, Farsçadan Farsçaya mensur bir sözlük olan Uḳnūm-i ʿacem'den ve Tuḥfe-i Şāhidī'den seçtiğini

84 Aḥmed Ṣāfī, **ʿİzzu ẓafer**, yz., c. I, TSMK. Yeniler Kitaplığı nr. 80, vr. 2a

85 Bu beyitler için bk. Bu çalışma, s. 301, 303

ifade etmiştir.

Ancak başka bir manzum sözlüğün kusurlarını gidermek maksadıyla ya da nazire olarak yazılanlar ile Tuḥfe-i Remzî gibi muhtasar manzum sözlükler, bir ya da birkaç manzum sözlükten istifadeyle ve onları ihtisar etmek suretiyle meydana getirilmişlerdir. Bu şekilde telif edilen manzum sözlüklerin en iyi örneği Tuḥfe-i Şâhidî'dir. Tuḥfe-i Ḥüsâm'a nazire olarak kaleme alınan Tuḥfe-i Şâhidî, Tuḥfe-i Ḥüsâm'da mevcut Farsça kelimelerin yeniden ve başarılı bir şekilde nazmedilmesiyle vücuda getirilmiştir[86].

Bazı müellifler ise sözlüklerini herhangi bir kaynak kullanmadan yazdıklarını söylemektedirler. Bu müelliflerden biri de Müşelleş-nâme'nin yazarı ʿOşmân Şâkir b. Muṣṭafâ'dır. Müellif eserini kaynak kullanmadan ve yalnızca ezberinde olan Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmak suretiyle yazmış ve bunu da eserin mukaddimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir:

Velâkin yoġidi yanımda ferheng
Ne Niʿmet vardı ey dilber-i şeng
Ne baḳdım Ḳâmûs'a ne Cevherî'ye
Lüġat-i mücmel'e ne Aḫterî'ye
Hemân ḥıfẓımda bulınan lüġâtıñ
Getirdim baʿżını baʿżı nükâtın [87]

Manzum sözlükler medrese, dergâh ve mekteplerde, alet dersleri arasında bir ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberletilmiştir. Bu tarz dil öğretiminde bir manzum sözlük yeterli görülmemiş, birden fazla sözlük okutulmuştur. Bu münasebetle okutulan ya da okutulacak olan manzum sözlükler bir araya getirilmiş ve bu şekilde manzum sözlük mecmuaları oluşturulmuştur. Kütüphanelerde "Câmiʿu'l-lüġât" ya da

86 Dâʾiretü'l- iḫtişâr ve't- taʿlîl ʿale'l- ikşâr ve'ṭ- ṭaṭvîl (tlf.1114/1703) adıyla Tuḥfe-i Şâhidî'ye Arapça olarak teferruatlı bir şerh yazan İbrâhîm b. Süleymân el-Ezherî el- Enṣârî, Tuḥfe-i Ḥüsâm ile Şâhidî'nin Tuḥfe'si arasında bir karşılaştırma yapmış ve bu çalışmasını "Şerḥu kelimât elletî ehmelehâ eş-Şâhidî mine't-Tuḥfeti'l-Ḥüsâmiyye" başlıklı bir risalede değerlendirmiştir. Bu risalede, Tuḥfe-i Ḥüsâm 'da olup Tuḥfe-i Şâhidî'de yer almayan 300 kadar Farsça kelime alfabetik olarak tertip edilerek izahları yapılmıştır. Adı geçen müellifin bu risalesi için bk. **Dâʾiretü'l-iḫtişâr ve't- taʿlîl ʿale'l- ikşâr ve'ṭ- ṭaṭvîl**, yz., İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. 3224, vr. 558b - 582b

87 Bk. Bu çalışma, s. 371

"Mecmūʿa-i lüġāt" adlarıyla kayıtlı bu mecmualar, öğretilen dile göre Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ya da Farsça-Türkçe şeklinde tertip edilmişlerdir.

İki mecmuada yer alan manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin zikri, bu grup sözlüklerin en çok okunanları hakkında bir fikir verebilecektir.

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. 977 numarada kayıtlı bir mecmuada sırasıyla şu sözlükler yer almaktadır:

1. Tuḥfe-i Ḥüsām,vr.6b - 22a
2. Tuḥfe-i Şāhidī, vr. 22b - 42b
3. Tuḥfe-i Lāmiʿī, vr. 43b - 49b
4. Lüġat-i manẓūme, vr. 50b - 60b
5. Naẓmü'l- esāmī, vr. 61b - 70a
6. Baḥrü'l- ġarāyib, vr. 71b - 78b
7. Uʿcūbetü'l- ġarāyib, vr. 80b - 78b

Aynı kütüphanenin Süleymaniye kısmı 876 numarada kayıtlı başka bir mecmuada ise şu sözlükler bulunmaktadır:

1. Cevāhirü'l- kelimāt (Arapça-Türkçe), vr. 1b - 20b
2. Baḥrü'l- ġarāyib, vr. 21b - 41b
3. Naẓmü'l- esāmī, vr. 42b - 49a
4. Tuḥfe-i Şāhidī, vr. 50b - 66a
5. Baḥrü'l- ġarāyib, vr. 66b - 71b
6. Tuḥfe-i Ḥüsām,vr.71b - 82b
7. Lüġat-i İbn Ḳalender (Türkçe-Arapça), vr. 83b - 99b
8. Niṣābu'ṣ- ṣıbyān (Arapça-Farsça), vr. 105b -126b
9. Niṣābu'ṣ- ṣıbyān (Türkçe alt tercümeli), vr. 127b -165b

Manzum sözlükler, kelimelerin okunuşlarının verilmesi, kelimelerin bilinen anlamlarının bir yerde zikredilmesi gibi hususlarda ihtiyaca cevap vermemişlerdir. Bu bakımdan manzum sözlüklerin mensur sözlüklere nazaran eksik kalan yönleri, şerhler yazılmak suretiyle giderilmiştir. Bu eserlerde nazmedilen kelimelerin hareke kayıtlarını vermek, mevcut anlamlarını ve Türkçe karşılıklarını zikretmek, kelime ve gramer bilgilerini artırmak, bahir ve vezinler hakkında daha geniş bilgi vermek gibi gayelerle, ezberde en çok tercih edilen ya da okutulan sözlüklere şerhler yazılmıştır. Tespitlere göre manzum Farsça-Türkçe sözlüklerden Baḥrü'l- ġarāyib, Tuḥfe-i Şāhidī ve Tuḥfe-i Vehbī; Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden de Naẓmü'l-cevāhir şerhedilmiştir. Adları anılan sözlükler arasında en çok

çalışma Tuḥfe-i Şāhidī üzerine yapılmıştır. Bu manzum sözlük için yazılan eserler ellinin üzerindedir.

Farsça - Türkçe Manzum Sözlükler

Bu araştırmada Anadolu sahasında yazılmış toplam **32** manzum sözlük tespit edilmiştir. Bunların **16**'sı Farsça-Türkçe olup **12**'si yazma halde, **4**'ü de matbudur. Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük sayısı ise **16** olup bunlardan **13**'ü yazma halde, **3**'ü de matbudur. Bu sözlüklerin ad ve müellifleri, telif tarihi sırasıyla şöyledir:

a) **Yazma haldeki Farsa -Türkçe sözlükler**

1. Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mültekāt-i Sāmī, Ḥüsām b. Ḥasan (Ḥüseyin) el-Ḳonevī,tlf. 802/1399-1400

2. Baḥrü'l-ġarāyib, Lütfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf, tlf. 850/1446

3. Şādiyye, Meḥmed b. Yaḥyā-i Ḳonevī, tlf. 889/1484

4. Lüġat-i manẓūme, Lāmiᶜī Çelebi, tlf. 933/1527'den önce

5. ᶜİlm-i lüġāt, ᶜİmād-zāde Velī b. Yūsuf-i ᶜİmādī, tlf.968/1560 ya da önce

6. Manẓūme, ᶜOşmān b. Ḥüseyin-i Bosnavī, tlf.991/1583

7. Naẓmü'l-esāmī, mlf. bilinmiyor, tlf. X/XVI. yüzyılın ikinci yarısı

8. Kān-ı meᶜānī, HasanRıżāyī,tlf.1082/1671

9. Tuḥfetü'l-Ḥāfız, Ḥāfız ᶜAbdullāh b. Ḥalīl b. ᶜAlī, tlf.1174/1761

10. Tuḥfe-i Şemsī, Şemsī, tlf. XII./XVIII. yüzyıl sonları

11. Naẓm-ı bedīᶜ, ᶜİlmī ᶜAlī Efendi, tlf.1224/1809

12. Tuḥfetü'l-maᶜnā, ᶜOşmān-ı Şıḳlovīsī, tlf.1268/1852

b) **Matbu Farsça - Türkçe sözlükler**

1. Tuḥfe-i Şāhidī, Şāhidī İbrāhīm Dede, tlf.921/1515 (İst.1264/1848)

2. Tuḥfe-i Vehbī, Sünbül-zāde Vehbī, tlf.1197/1782 (İst. 1213/1797)

3. Güher-rīz, Süleymān Dürrī, tlf.1263/1867 (İst. 1267/1851)

4. Tuḥfe-i Remzī, Ahmed Remzi Akyürek, tlf.1343/1924 (İst.1344/1925)

c) **Yazma haldeki Arapça - Farsça -Türkçe sözlükler**

1. Uᶜcūbetü'l-ġarāyib fī naẓmi'l- cevāhiri'l- ᶜacāyib, Behāᵓüddīn İbn ᶜAbdurraḥmān-ı Maġalḳaravī, tlf.827/1424

2. Lüġat-i ᶜAbdülkerīm, tlf.1002/1594

3. Fetḥu'l-fettāḥ, Ṣunᶜī-i Malatyavī, tlf.1008/1599

4. Genc-i leāl, Gencī Pīr Meḥmed, tlf.1041/1631

5. Menāẓīmü'l- cevāhir, Ḫākī Muṣṭafā-i Üsküdārī, tlf.1042/1632-3

6. Tevfiye, ᶜAbdurraḥmān Zāhidī-i Ḳonevī, tlf.1133/1721

7. Se zebān, Şeyḫ Aḥmed, tlf.1135/1723

8. Lüġat-i Feyżī, Eşref Feyżī, tlf.1149/1736

9. Naẓm-ı Giridī, Aḥmed Resmī b. İbrāhīm-i Giridī, tlf.1153/1740

10. Manẓūme-i Keskin, Keskin b. ᶜOṣmān, tlf.1171/1758

11. Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān, Muṣṭafā ᶜİlmī b. İbrāhīm, tlf.1186/1772

12. Müşelleş-nāme-i Şākir, ᶜOṣmān Şākir b. Muṣṭafā-i Bozoḳī, tlf.1210/1795-6

13. Ḫayrü'l-lüġāt, Süleymān Ḫayrī, tlf.1309/1891'den önce

c) **Matbu Arapça - Farsça -Türkçe sözlükler**

1. Tuḥfe-i zībā, Ḥayret Meḥmed Efendi, tlf.1234/1819 (Bulak,1242/1826)

2. Naẓmü'l- cevāhir, Ḥasan ᶜAynī, tlf. 1236/1821 (İst.,1241/1826)

3. Tuḥfe-i Nuṣḥī, Naṣūḥ Efendi, tlf.1839-1861 arası (İst.,1297/1880)

II. **Mensur Sözlükler**

Anadolu'da telif edilen ilk mensur Farsça-Türkçe sözlükler, VIII./XIV. yüzlılın sonları ile IX./XV. yüzyılın ilk yıllarında kaleme alınmıştır. Tespitlere göre ilk manzum sözlük olan Tuḥfe-i Ḥüsām (tlf.802/1399-1400) ile mevcut ilk mensur sözlük olan Miftāḥü'l- edeb (tlf.803/1400-1)'in aynı yıllarda yazılmış olmaları da dikkati çeken bir husustur.

Farsça-Türkçe sözlük yazımı, henüz bir nüshası tespit edilemeyen ʿAbdülḥamîd-i Sivâsî'nin Lüccetü'l- ʿacem'i ve Muṭahhar b. Ebî Ṭâlib'in Miftâḥü'l-edeb'inden sonra, diğer bir ifadeyle XV. yüzyılın hemen başlarından itibaren hız kazanmış; Farsça-Türkçe sözlük telifi bir önceki yüzyıla göre artarak devam etmiştir. XV. yüzyılda yazılan sözlükler, Lütfullâh Ḥalîmî b. Ebî Yûsuf 'un 850-872/1446-1468 yılları arasında yazılan ve Lüğat-i Ḥalîmî adıyla bilinen sözlüğü hariç, diğer mensur sözlükler, Farsça öğretimin başlangıcında okunmak üzere hazırlanmış muhtasar sözlüklerdir. Bunlar da Farsça kelimelerin manzum sözlükler gibi ezber yoluyla öğretilmesi maksadıyla kaleme alınmış pratik kullanımlı eserlerdir. Münyetü'l-mübtedî ve Tuḥfetü'l-hâdiyye gibi konu tasnifli sözlüklerin de bu gruba dahil olduğu pratik kullanımlı sözlüklerde, Farsça kelimeler belli bir usulde tertip edilmiş ve kelimelerin bir ya da iki anlamı ve bunların Türkçe karşılıkları zikredilmiştir. Kolayca okunmaları ve mükerreren okunmak suretiyle ezber edilmeleri düşüncesinden hareketle hazırlanan bu şekil sözlüklerin önemli örnekleri arasında, Miftâḥü'l-edeb, Nişârü'l-mülk, eṣ-Ṣıḥâḥu'l- ʿacemiyye ve Ṣıḥâḥu'l-ʿacem sayılabilir. Lüğat-i Ḥalîmî Farsça kelimelerin hareke kayıtlarını vermesi, mevcut anlamlarını ve Türkçe karşılıklarını zikretmesi, kelimeleri müştak ve mürekkep olmaları bakımından tahlil etmesi ve şahit nakletmesi yönüyle XV. yüzyılda yazılan sözlükler arasında müstesna bir yere ve kıymete sahiptir. Bu yüzyılda yazılan ve yukarıda adları zikredilen diğer sözlüklerde ise, lügat ilminin temel esasları olarak kabul edilen hususlar görülmemektedir. Lüğat-i Ḥalîmî'nin bu özelliği, müellifin şahit beyitlere dayalı Farsçadan Farsçaya sözlükleri kaynak olarak kullanmasıyla da alâkalıdır.

Esedî-i Ṭûsî'nin Lüğat-i Fürs'ü, Şemsüddîn Muḥammed b. Faḫruddîn Hinduşâh b. Sencer-i Naḫcivânî'nin Ṣıḥâḥu'l-fürs'ü, Şemsüddîn b. Faḫruddîn Saʿîd Faḫrî-i İsfeḥânî'nin Miʿyâr-i Cemâlî'si gibi şevâhide dayalı Farsçadan Farsçaya sözlükler, XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılmış mensur Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli kaynaklarındandır. Bu Farsça sözlükler yanında Arapçadan Farsçaya lügatlerden de istifade edilmiştir. Kaynak olarak gösterilen Arapça-Farsça sözlükler arasında Edîb Naṭanazzî'nin "Kitâbü'l-ḫalaṣ", diğer adıyla "Düstûru'l-lüğa"sı (tlf.V./XI. yüzyıl), el-Meydânî'nin "es-Sâmî fi'l-esâmî"si (tlf.497/1104) ve ez-Zemaḫşerî'nin "Muḳaddimetü'l-edeb"i başta gelmektedir.

Yukarıda adları zikredilen sözlüklerin Türk dilciler tarafından

kaynak olarak kullanılmasıyla, Lüğat-i Ḥalîmî, Miftāḥu'l-lüğa, Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Lüğat-i Niʿmetullāh, Cāmiʿu'l-fürs ve Tuḥfetü's-seniyye gibi XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılan hacimli sözlüklerde, şahit beyitlere yer verilmiş, bu sözlüklerde örnek beyitlerin nakledilmesi ihmal edilmemiştir. Bu iki yüzyıl ile XVII. yüzyılda, ilmî esaslara riayet edilerek muhtevalı sözlüklerin hazırlanması, XVI. yüzyılda yoğunlaşan Farsça yazılmış edebî eserleri şerh ve tercüme etme faaliyetleriyle de bir parelellik arzetmektedir[88]. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. ve takip eden yüzyıllarda yazılan mensur sözlüklerde, bir iki istisna dışında, nitelik yönünden bir gerileme görülmektedir. Bu yüzyıllara ait sözlükler, Lüğat-i Ḥalîmî, Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Cāmiʿu'l-fāris, Lüğat-i Niʿmetullāh ve Tuḥfetü's-seniyye gibi XV. ve XVI. yüzyılda hazırlanmış sözlüklerden istifadeyle ya da bu hacimli ve muteber sözlüklerden seçme ve bunları özetleme yoluyla yazılmışlardır. Ancak 1092/1681 yılında telif edilen Lisānü'l-ʿacem, 1212/1797 yılında tercüme yoluyla hazırlanan Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ ve Meḥmed ʿİzzed'in XIX. yüzyılın sonlarında tamaladığı Ḳāmüs-i Fārisî, hacim, kıymet ve muteberlik bakımından XVI. yüzyıldan sonra yazılmış sözlükler arasında müstesna bir yere sahiptirler.

Ḥasan Şuʿûrî 1092/1797 yılında tamamladığı Lisānü'l-ʿacem'in mukaddimesinde XVIII. yüzyılın sonlarına kadar telif edilmiş Farsça-Türkçe sözlüklerin genel bir değerlendirmesini yaparak, muhtasar ve şevâhidsiz sözlükler ile ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Bundan aḳdem keşîde-i silk-i teʾlîf ve resîde-i ḥudûd-ı taṣnîf olan lüğat kitablarının ekşeri istişhād ile taḥrîr ve maḥalle münāsib ebyāt îrādı ile taṣṭîr olunmuşdur. Ezān cümle diyār-ı Rūm'da müstaʿmel ve nezd-i ʿurefāda şerîf ve mütedāvil olan Baḥrü'l- ġarāyib-i Ḥalîmî, Lüğat-i Niʿmetullāh kitābları ebyāt-ı müsteşhidātla teʾlîf olunmuş idi. Mürûr-ı eyyāmla nice bu'l-fużûl, nā-dān ve ḥurd ve pā-yi bî-iẓʿān terk-i ebyāt ve ḳaṣr-ı eşʿār etmekle meẓkûr kitābları iẓʿānları gibi ḥarāb ve idrāḳları gibi bî-āb eylemişlerdir[89]."

Ḥasan Şuʿûrî 'nin tenkit ettiği mensur sözlüklerin muhtasar ve şevâhidsiz olarak hazırlanmasında başlıca iki gaye göz önünde tutulmuştur. Bunlardan ilki, bir taraftan devam eden satırlarda yer

88 Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Reyâhî, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, s. 223- 230

89 Ḥasan Şuʿûrî, **Lisānü'l-ʿacem**, II, 451a

alan maddeler arasında aranılan kelimenin bulunmasını kolaylaştırmak ve sözlüğün kolayca okunmasını temin etmek suretiyle sözlükten istifadeyi pratik hale getirmek; diğeri de, bunların kısa sürede istinsah edilmeleri ve kolayca yazılmaları sebebiyle istinsah yoluyla çoğaltılmalarını ve daha ucuza temin edilmelerini sağlamaktır. Bilhassa hacimli sözlüklerin muhtasar ve müntehapları yazılırken yukarıdaki hususlar dikkate alınmıştır.

Lüğat-i Niʿmetullāh'ın bir muhtasarını hazırlayan Faḫruddīn b. Yaḥyā b. Faḫruddīn el-Ḥüseynī el-Mavṣılī 1106-1110/1695-1698 yıllarında tamamladığı Muḫtaṣar-ı Lüğat-i Niʿmetullāh'ın mukaddimesinde, Lüğat-i Niʿmetullāh'ı ihtisar etmesindeki maksadını, "... lüğat-i fürs beyānında bir nüsḫa-i müfīd ve muḫtaṣar arzūsı olmağla kitāb-ı Niʿmetullāh ol bābda bir teʾlīf-i muʿteber oldığı işāret olunub ancaḳ bir miḳdār ṭūlī oldığından istinsāḫında istişkāli müşāhede olmağın kitāb-ı meẕkūrın meşhūr ve müstaʿmel olan lüğatlerin bu ḥaḳīr tertīb-i ḥurūf-i hecā üzere taḥrīr ve tehẕīb itmesin ol yār-i vefā-dāra ʿahd idüb (...) īfāsı taṣmīm olunub kitāb-ı merḳūmıñ (...) iḫtiṣārına şürūʿ olındı" sözleriyle açıklamıştır [90].

Tuḥfetü's-seniyye'yi "Nuḫbetü't-Tuḥfe" (tlf.1059/1649) adıyla ihtisar eden Aḥmed b. ʿAlī b. Aḥmed, adı zikredilen sözlüğün muhtasarını hazırlamaktaki gayesini, "Tuḥfe'nin ḥaşv ve zevāyidin ve elfāẓ-ı ʿArabiyye ve şevāhidin ṭayy idem ki muḫtaṣar, müfīd ve ṣaġīrü'l-ḥacm ve sehlü'l- kitābe olmağla her ṭālibü'l- ʿilm, faḳīr kitābeti ile müstefīd ola" sözleriyle ifade etmiştir[91]. Yine aynı sözlüğün bir özetini hazırlayan ʿAbdurraḥmān Ḫişālī ise maksadını manzum olarak beyan etmiştir:

Ḳıymeti hem kendi çoḳ gördüm anı
İştirā vu yazma güç buldum anı
Eyledüm ḳaṣd itmege kim iḫtiṣār
Tā ki ola dostlara bir yādgār[92]

90 Bk. Bu çalışma, s. 236-237

91 Bk. Bu çalışma, s. 254

92 Bk. Bu çalışma, s. 256

Tertip Özellikleri

Mensur sözlüklerin tertibi, Arap leksikografisinin usul ve kaideleri çerçevesinde iki esas üzerine kurulmuştur. Anlamı esas alan sözlük yazarları pratik amaçlarla hazırladıkları sözlüklerini konu gruplarına göre düzenlemişler; kelimeyi esas alan müellifler de maddelerin tertibinde farklı alfabetik sistemler kullanmışlardır.

Alfabetik Sözlükler

Mensur sözlükler, farklı şekillerde tatbik edilmiş bir alfabe sistemiyle tertip edilmişlerdir. Bu sistem, maddelerin yalnızca ilk harfleri ya da ilk harfler ile son harfleri esas alınmak suretiyle kısmen alfabetik ya da tam alfabetik olmak üzere farklı şekillerde uygulanmıştır.

Yalnızca ilk harflerin esas alındığı sözlüklerde, aynı harfle başlayan kelimeler bir bölümde toplanmış ve bu bölümler "ḥarf", "bāb" ve "faṣl" gibi başlıklarla ya da başlıksız olarak harf sırasına göre düzenlenmiştir. Bu bölümlerde yer alan maddelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Münyetü'l-mübtedî, Müşennā ve müşelleş, Cinānü'l- cinās, Meşādır-ı elsine-i erbaʿa, Mā-lā büdde, Sofyalı Çelebi Muṣṭafā'nın Farsça-Türkçe sözlüğü ve Lügat-i meşhūre-i Fārisî bu tarzda tertip edilmişlerdir.

Bazı sözlük yazarları ise ilk harfleri aynı olan ve bir "bāb" ya da "faṣl" başlığı altında toplanan maddeleri, ilk harflerinin harekelerine göre tasnif etmişlerdir. Bu tasnifte, ilk harfleri ve harekeleri aynı olan kelimeler, "meftūḥa" (üstün), "meksūre" (esre) ve "mażmūme" (ötre) şeklinde gruplandırılmıştır.

İlk harfleri harekelerine göre tasnif etme usulünü ilk kez Edîb Naṭanazzî Kitābü'l-ḫalaṣ ya da Düstūru'l-lüġa adıyla bilinen Arapça-Farsça sözlüğünde kullanmıştır. Bu sistemi daha sonra Şerefüddîn Ebu'l-Faẓl Ḥubeyş (Ḥüseyn) b. İbrāhîm b. Muḥammed et-Tiflîsî Ḳānūnü'l- edeb adlı Arapça-Farsça sözlüğünde uygulamıştır. Yine Maḥmūd b. ʿÖmer b. Maḥmūd b. Manṣūr'un Müheẕẕibü'l-esmāʾ fî mürettebi'l-ḥurūf ve'l- eşyā isimli[93] Arapça-Farsça sözlüğünde de bu usul tatbik edilmiştir. Bu usul maddelerin yalnızca ilk harflerinin hareke kayıtlarında bir kolaylık ve kısalık sağlamışsa da Arapça-Farsça

93 Eser için bk. **Ferheng-nāmehā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 131-136

sözlüklerde fazla kullanılmamıştır[94].

Yazma halde olan Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli bir kısmında, Farsça kelime maddeleri bu usule göre tertip edilmiştir. Bu hareke sisteminin kullanıldığı sözlüklerin bazılarında, yalnızca ilk harflerde, bazılarında ilk ve ikinci harflerde alfabetik sıra gözetilmiş, bazılarında da kelimeler alfabetik olarak sıralanmıştır.

Miftāḥü'l- edeb, Ṣıḥāḥu'l- ʿacem, Miftāḥu'l-meʿānī, Lügat-i Niʿmetullāh ve Lisānü'l- ʿacem gibi, toplam 33 mensur sözlük bu tarzda hazırlanmıştır. Bu usulün mensur Farsça-Türkçe sözlüklerde XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar kullanıldığı görülmektedir.

İlk harfleri harekelerine göre tasnif etme usulünü kullanan lügatçilerden biri olan Ḥasan Şuʿūrī, bu tertip sistemini kullanmadaki maksadını, Lisānü'l- ʿacem'de, " ... istiḫrāc-ı maṭlūbuñ teshīl ve teysīri içün (...) her ferde mütāliʿası eshel ve her ṭālibin müşkili ḥal ve Fārisīde ṣāḥib-yed-i ṭūli olmayanlara istinbāt ve istiḫrāc-ı lüğat āsān (...) olmaḳ emniyesiyle ... " şeklinde açıklamıştır[95]. Bu tertip tarzının aranılan kelimenin bulunmasında ve maddelerin hareke kayıtlarının yazılmasında kolaylık sağladığı Tercümān-ı Fārisī'de, "bundan aʿlā tertīb olmaz; zīrā lüğatı ve maʿnāsı yektā ḳılmala satṛına yazılur ve kesret-i bāba ve fuṣūle iḥtiyāc olmayub kitābeti ve bulması āsān olur" şeklinde ifade edilmiştir[96].

Alfabetik usulde tertip edilen bazı sözlüklerde kafiye sistemi de uygulanmıştır. Secili nesirde ve şiirde seçme kelimeler kullanan müellif ve şairlerin işlerini kolaylaştırmak amacıyla tercih edilen bu sistem, Arap leksikografisinde ilk önce el- Cevherī tarafından tatbik edilmiş, daha sonraları Arapça, Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe sözlüklerde de kullanılmıştır. Arapça-Farsça sözlük müelliflerinden et-Tiflisī, Ḳānūnü'l- edeb'te bu sistemi kullanmış ve bu sistemin şairlerin şiirde kafiye bulmalarına yardımcı olduğuna sözlüğün önsözünde kısaca işaret etmiştir:

« ... این کتاب در ادب اهل عجم را اصل و قانونی بزرگ است خاصه شاعر را از بهر قافیه شعر ... »

(Bu kitap, edebiyatta, İranlıların büyük bir esas ve kanunudur

94 **Ferheng-nāmehā-yi ʿArabī be Fārsī**, s. 69

95 Ḥasan Şuʿūrī, **Lisānü'l-ʿacem**, I, 2b, 3a

96 **Tercümān-ı Fārisī**, yz., Ank. Milli Ktp. nr. Yz.A. 415, vr. 2a

şiirin kafiyesi bakımından bilhassa şair için[97])

Bu kafiye sisteminde el-Cevherî'nin Ṣıḥāḥ'ı, Fîrûzâbâdî'nin Ḳāmûs'u, İbn Fâris'in Mücmel'i ve Muṭarrazî'nin Muġrib'i örnek alınmıştır[98]. Cevherî ve Fîrûzâbâdî'yi örnek alan müellifler, sözlüklerinde maddelerin son harflerini "bâb", ilk harflerini de "faṣl"; İbn Fâris ve Muṭarrazî'yi örnek alanlar da son harfleri "faṣl", ilk harfleri de "bâb" kabul ederek fasıl ve bâbları alfabetik olarak tertip etmişlerdir.

Bu usulde tertip edilmiş Farsça-Türkçe sözlüklerde de son harfleri aynı olan Farsça kelime maddeleri bâb ya da fasıl başlığını taşıyan bölümlerde toplanmış ve bu bölümlerde yer alan kelimelerin tertibinde ilk harfler, eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye, Şâmilü'l-lüġa ve Tuḥfetü's-seniyye gibi sözlüklerde kelimenin ikinci ve diğer harfleri de alfabetik olarak tertip edilmiştir.

Câmiʿu'l-fâris, Lüġat-i Minyas-oğlu, Lisânü'l- ʿacem gibi 11 mensur Farsça-Türkçe sözlük kafiye usulü esas alınarak hazırlanmıştır.

Bazı lügatçiler farklı anlayışlarla tatbik ettikleri bu alfabetik sistemde, sözlüklerin istinsahında kolaylık sağlamak düşüncesiyle sözlüklerinde bâb ve fasıl başlıklarını kullanmamışlar; aranılan kelimenin kolayca bulunması için bölümleri ve bölümlerde yer alan maddeleri tam alfabetik olarak sıralamaya çalışmışlardır.

Lüġat-i Ḥalîmî, Nişârü'l-mülk, Tuḥfetü'l-emṣâl, Ḳāmûs-i Fârisî gibi, 10 mensur Farsça-Türkçe sözlük kısmen ya da tam alfabetik bir tarzda hazırlanmıştır.

Konu Sözlükleri

Konu tasnifli sözlükler, muhtelif konulara dair kelimelerin uygun ve kısa başlıklar altında toplanması suretiyle tertip edilmiş sözlüklerdir. Konu tasnifli sözlüklerin sayıları dikkate alındığında bu tarz sözlüklerin tercih edilmediği görülecektir. Tespitlere göre konu tasnifli sözlüklerin sayısı **8**'dir. Bunlardan **4**'ü yazma, **4**'ü de matbudur. Bu tarzda hazırlanmış ilk sözlük Tuḥfetü'l-hâdiyye olup 864/1460 yılından önce telif edilmiştir. Diğerleri ise, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Dârüşşafaka, Rüşdiye ve muallim mekteplerinde okutulan Farsça dersleri için hazırlanmış sözlüklerdir.

---

97 Bk. Ateş, "**Hicrî VI-VIII. (XII.-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 101

98 Mevżûʿâtü'l- ʿulûm, s. 147-148

Tuḥfetü'l-hādiyye, Tercümānü'l-meᶜārif, Aḳṣā'l-ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb, Mecmaᶜu'l-lüġāt, Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ᶜArabī ve Fārisī, Lüġat-i erbaᶜa, Ünsü'l-lüġāt ve Lüġat-i Fārisiyye konu tasnifli olarak hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlüklerdir.

Bunlardan Aḳṣā'l-ereb, Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ᶜArabī ve Fārisī, Ünsü'l-lüġāt ve Lüġat-i Fārisiyye matbu, diğerleri yazma haldedir.

Yukarıda adları anılan konu tasnifli sözlükler arasında, Tercümānü'l-meᶜārif Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe, Aḳṣā'l-ereb ve Mecmaᶜu'l-lüġāt Arapça-Farsça-Türkçe, Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ᶜArabī ve Fārisī Arapça-Türkçe-Farsça, Ünsü'l-lüġāt Türkçe-Arapça-Farsça, Lüġat-i erbaᶜa ise Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca olarak hazırlanmıştır.

Bu tür sözlükler de kelimelerin ezber yoluyla öğrenilmesi maksadıyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan bu tarz sözlüklerin ihtiva ettiği söz varlıklarının sayısı diğer sözlüklere göre daha azdır.

Konu sözlüklerinde kelimeler anlamlarına göre tasnif edilmiştir. Bir konuyla ilgili kelimeler, genellikle bâb başlıkları altında toplanmış ve bâblar da fasıl başlıklarıyla alt bölümlere ayrılmıştır. Örneğin Tuḥfetü'l-hādiyye dört fasıldan ibaret olup 800'ü aşkın Farsça kelime, Mecmaᶜu'l-lüġāt yedi bâb ve otuz altı kıt'adan ibaret olup 2693 kelime ihtiva eder. On ana bölüm ve on üç alt bölümden meydana gelen Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ᶜArabī ve Fārisī'de toplam 1287 madde verilmiştir. Bunlardan 429'u Arapça, 429'u da Farsçadır. Kırk yedi fasıldan ibaret olan Ünsü'l-lüġāt'ta 2079 madde yer alır; bunlardan 579'u fiildir. Kırk dört konu başlığı ihtiva eden Lüġat-i Fārisiye'de 2888 Farsça kelime mevcuttur.

Farsça-Türkçe Tertibine Göre

Mensur sözlükler, yazma halde olanlar, eski harflerle ve latin harfleriyle basılmış olanlar olmak üzere üç grupta toplanmaktadır.

Bu çalışmada tespit edilebilen mensur sözlüklerin sayısı **105** olup bunlardan **68**'si yazma halde, **20**'si eski harflerle, **17**'si de latin harfleriyle basılmıştır. **105** mensur sözlük arasından **66**'sı Farsça-Türkçe şeklinde hazırlanmıştır.

Türkçe-Farsça Tertibine Göre

Türkçe kelimeleri madde başı yapıp bunların doğrudan Farsça karşılıklarını veren sözlüklerin sayısı **9** olup bunlardan İbrāhīm

Miskîn'nin Türkçe-Farsça sözlüğü (tlf.1075/1664) ile Meḥmed ʿİzzet'in İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisî ya da Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārisî (tlf.1908-9) adlı sözlükleri olmak üzere **2**'si yazma halde, diğerleri ise son asırda yazılmış matbu sözlüklerdir. Bunların sayısı da **7**'dir.

Birkaç Dilde Yazılmış Sözlükler

Farsça-Türkçe mensur sözlüklerde bu iki dil yanında, Arapça, İngilizce, Fransızca ve Yunanca gibi diğer yabancı dillerin kelimelerine de yer verilmiştir. Gerek yazma halde, gerekse matbu olan çok dilli sözlüklerde en çok Arapçanın yer aldığı görülmektedir.

Bu çalışmada Türkçe ve Farsçanın dışında başka bir dilin ya da dillerin kelimelerini içeren **26** sözlük tespit edilmiştir. Bunlardan **15**'i yazma, **8**'i eski harfli Türkçe ile matbu, **3**'ü de Latin harfleriyle basılmıştır.

Yazmalardan Maʿdenü'l-meʿārif ve Meḥmed Esʿad'ın Behçetü'l-lüġāt'ı, matbulardan Meḥmed Esʿad'ın Lehcetü'l-lüġāt'ı, Nāẓım b. Meḥmed'in Tercümānü'l-lüġāt'ı ve Meḥmed Rifʿat'in Mirʿatü'l-lüġāt'ı Türkçe-Arapça-Farsça; yazmalardan Şinâsi - Caʿfer b. Ḥācı Dāvūd 'un Mecmaʿu'l-lüġāt'ı ve Vaḳārî'nin Mecmaʿu'l-lüġāt'ı, matbulardan Kitāb-ı Tercümān-ı Türkî ve ʿArabî ve Fārisî Arapça-Türkçe-Farsça; yazmalardan Müstaḳîm-zāde Süleymān b. Saʿdüddîn'in Elsine-i şelāşe'si Arapça-Farsça-Türkçe; matbulardan Āṣafî Efendi'nin Lüġat-i ʿAzîziye'si Farsça-Arapça-Türkçe; yazmalardan Muḥammed Muḥyî-i Gülşenî'nin Meşādır-ı elsine-i erbaʿa'sı Farsça-Türkçe-Arapça-Bâlibilen; Ḥāfız İbrāhîm-i Ḫanyevî'nin Lüġat-i erbaʿa'sı Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca; yazmalardan Ḥāc Ḥasan 'ın üç bölümden ibaret Tercümānü'l-meʿārif'i Arapça-Farsça-Türkçe/Türkçe-Arapça-Farsça ve Farsça-Türkçe-Arapça; matbulardan Aḥmed Nāşid - İbrāhîm Ġanî'nin iki bölümden oluşan Zübdetü'l-lüġāt'i Arapça-Türkçe/ Farsça-Türkçe; Moralı Ḥasan Efendi 'nin iki bölümden oluşan Zübdetü'l-lüġāti'l-Lehce'si Türkçe-Arapça/Türkçe-Farsça; Ḥüseyin Remzî 'nin Ünsü'l-lüġāt'ı Türkçe-Arapça-Farsça-Fransızca olarak hazırlanmıştır. Ayrıca yazmalardan Derviş Siyāhî-i Lārendevî'nin Lüġat-i müşkilāt-ı eczā'sında Arapça-Farsça kelimeler yanında Yunanca; Mîrzā-zāde Aḥmed Neylî'nin Mā-lā büdde minhu li'l-edîb mine'l-meşhūr ve'l-ġarîb'inde Moğolca; Hezārfen Ḥüseyin Çelebi'nin Lisānü'l-eṭibbā'sında Yunanca, Ermenice ve Süryanice kelimelere yer

verilmiştir[99].

Telif tarihlerine göre mensur sözlüklerin adları ve müellifleri şöyledir:

a) **Yazma sözlükler**

1. Miftāḥu'l-edeb, Muṭahhar b. Ebī Ṭālib-i Lādiḳī, tlf.803/1400-1

2. Lüccetü'l- ʿacem, ʿAbdülḥamīd (Ḥamīdüddīn) -i Sivāsī, tlf. 850/1446'dan önce

3. Münyetü'l-mübtedī, mlf. bilinmiyor, tlf. IX./XV. yüzyılın ilk yarısı

4. Lüġat-i Ḥalīmī, Lüṭfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf, tlf. 850-872/ 1446-1468 arası

5. Tuḥfetü'l-hādiyye, Muḥammed b. el-Ḥāc İlyās, tlf. 864/1460'dan önce

6. Nişārü'l-mülk, Lüṭfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf, tlf. 872/1467-8

7. Miftāḥu'l-meʿānī, Fevrī b. ʿAbdullāh, tlf. 892/1487

8. Miftāḥu'l-lüġa, Maḥmūd b. Edhem, tlf. 896/1491

9. Vesīletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd, Ḫaṭīb Rüstem el-Mevlevī, tlf. 903/1498

10. Müşkilāt-ı Şeh-nāme, İbrāhīm el-Ḥāfız eż-Żaʿīfī, tlf. IX./XV. yüzyılın ikinci yarısı

11. Cāmiʿu'l-fāris, Şeyḫ Aḥmed el-Bardaḫī, tlf. 907/1501-2

12. Mecmaʿu'l-lüġāt, Şināsī - Caʿfer b. Ḥācı Dāvūd, tlf. X./XVI. yüzyılın başları

13. Şāmilü'l-lüġa, Ḥasan b. Ḥüseyin b. ʿİmād el-Ḳarahiṣārī, tlf. 910/1504

14. Lüġat-i münteḫab (Münteḫab-i Vesīletü'l-meḳāṣıd), mlf. bilinmiyor, tlf. 910/1504-5

15. Tercümān, Aḥmed b. İsmāʿīl b. İbrāhīm, tlf. 913/1507

16. Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Kemāl Paşa-zāde Şemsüddīn Aḥmed b. Süleymān, tlf. 929-940 / 1523-1534 arası

---

99 Latin harflerle basılı sözlüklerden Naci Kasım'ın **On Beş Dille Konuşma Kitabı**, Türkçe- İngilizce- Amerikanca- Fransızca- Almanca- İtalyanca- Rusça- Arapça- Farsça- Rumca- Yunanca- Arnavutça- Ermenice- Yahudice- İspanyolca; Mevlüt Sarı'nın **Sözlük**'ü Türkçe- İngilizce- Arapça- Farsça; Kadir Golkarıyan'ın **Mohek**'i Türkçe- İngilizce- Farsçadır.

17. Lügat-i Niᶜmetullāh, Niᶜmetullāh b. Aḥmed b. Mübārek er-Rümī, tlf. 947/1540

18. Lügat-i Bostān-ı Şeyḫ Saᶜdī-i Şīrāzī, mlf. bilinmiyor,tlf. 957/1550'den önce

19. Tertīb-i Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Aḥmed b. Ḫızır el-Üskübī el-ᶜUlvī, tlf. 957/1550

20. Tercümān-ı Fārisī, ᶜAlī b. Velī, tlf. 957/1550

21. Tuḥfetü'l-ᶜuşşāḳ, mlf. bilinmiyor, tlf. 958/1551'den önce

22. Cāmiᶜu'l-fürs, İnegöllü Muṣṭafā İbn. Meḥmed b. Yūsuf, tlf. 971/1563'ten önce

23. Tuḥfetü's- seniyye ile'l- Ḥażreti'l-Ḥaseniyye, Derviş Meḥmed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lütfullāh, tlf. 988/1580

24. Müşennā ve müşelleş, Münşī Meḥmed b. Bedrüddīn, tlf. 991/1583

25. Cinānü'l- cinās, Münşī Meḥmed b. Bedrüddīn, tlf. 992/1584

26. Maᶜdenü'l-meᶜārif, mlf. bilinmiyor, tlf. X./XVI. yüzyıl

27. Lügat-i Gülistān, mlf. bilinmiyor, tlf. X./XVI. yüzyıl

28. Meşādır-ı elsine-i erbaᶜa, Muḥammed Muḥyī-i Gülşenī, tlf. 1000/1591 ya da önce

29. Müşkilāt-ı Gülistān, mlf. bilinmiyor, tlf. 1001/1593

30. Lügat-i Minyas- oğlu, Minyas- oğlu, tlf. 1004/1596

31. Düstūru'l- ᶜamel, Riyāzī Meḥmed, tlf. 1016/1607

32. Meyādīnü'l-fürsān, Şeyḫī ᶜAbdülmecīd-i Sivāsī, tlf. 1022/1613

33. Lügat-i Gülistān (Mxt.261), mlf. bilinmiyor, tlf. 1035/1626'dan önce

34. Lügat-i müşkilāt-ı eczā, Derviş Siyāhī-i Lārendevī, tlf. 1035/1626

35. Nuḥbetü't-Tuḥfe, Aḥmed b. ᶜAlī b. Aḥmed, tlf. 1059/1649

36. Farsça Sözlük, Naḳīb-zāde Niᶜmetī Çelebi, tlf. 1070/1660'dan önce

37. Türkçe-Farsça Sözlük, İbrāhīm Miskīn, tlf. 1075/1664

38. Muḫtaṣar-ı Tuḥfetetü's- seniyye, ᶜAbdurraḥmān Ḫisālī b. Süleymān, tlf. 1080/1669-70

39. Tuḥfetü'l-emşāl, Ḥüsāmī, tlf. 1082/1671 ya da önce

40. Tercümānü'l-meᶜārif, Ḥāc Ḥasan, tlf. 1085/1674

41. Münteḫab-ı Ferheng-i Şuᶜûrî, Ḥasan Şuᶜûrî, tlf. 1092/1681

42. Muḫtaṣar ve münteḫab-ı Ferheng-i Şuᶜûrî, İbrâhîm Maḥmûd b. İbrâhîm b. Süleymân, tlf. 1095/1684

43. Lisânü'l- eṭibbâ', Hezârfen Ḥüseyin Çelebi, tlf. 1103/1691'den önce

44. Muḫtaṣar-ı Lügat-i Niᶜmetullâh, Faḫruddîn b. Yaḥyâ b. Faḫruddîn el-Ḥüseynî el-Mavṣılî, tlf. 1106-1110/1695-98

45. Şânî Lügati, mlf. bilinmiyor, tlf. 1113/1701'den önce

46. Lügat-i Târîḫ-i Vaṣṣâf, Naẓmî-zâde Ḥüseyin b. ᶜAlî Naẓmî-i Bağdâdî, tlf. 1118/1706

47. Terceme-i Emṣâl-i ᶜArab ve ᶜAcem, Meḥmed b. Aḥmed el-Ḥâc Muṣallî tlf. 1122/1710

48. Mecmaᶜu'l-lügât, İbrâhîm Ḥâlis-i Pazarofcavî, tlf. 1143/1731

49. Behcetü'l-lügât, Meḥmed Esᶜad, tlf. 1145/1732

50. Mâ-lâ büdde minhu li'l-edîb mine'l-meşhûr ve'l-ğarîb, Mîrzâ-zâde Aḥmed Neylî, tlf. 1157/1748

51. Elsine-i şelâşe, Müstaḳîm-zâde Süleymân b. Saᶜdüddîn, tlf. 1182/1768

52. Lügat-i tedḳîḳât-ı fürsiyye-i Necîb, tlf. 1191/1777

53. Müretteb Müfredât-ı Siyâhî, Muṣṭafâ-i Üsküdârî, tlf. 1193/1779

54. Miftâḥ-ı Gülistân, ᶜAlî b. Ḥâcı ᶜOşmân, tlf. XII./XVIII. yüzyıl

55. Lügat-i Bahâristân, mlf. bilinmiyor, tlf. XII./XVIII. yüzyıl

56. Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye, mlf. bilinmiyor, tlf. 1216/1801 ya da önce

57. Naḳlü'l-meḥâfil li'l- efâżıl, Yûsuf-zâde Meḥmed Emîn Vâṣıḳ, tlf. 1808-1839 arası

58. Mecmaᶜu'l-lügât, Vaḳârî, tlf. 1264/1848

59. Cevhere, mlf. bilinmiyor, tlf. 1266/1850

60. Lügat-i Fârisiyye, Aḥmed Râsîm, tlf. 1270/1853'ten önce

61. Farsça-Türkçe Sözlük, Sofyalı Çelebi Muṣṭafâ, tlf. 1279/1863

62. Muḫtaṣar Ḳâmûs-i Fârisî, Meḥmed ᶜİzzet, 1298/1881

63. Siyer-i Veysî Lügati, mlf. bilinmiyor, tlf. XIX. yüzyıl

64. Lügat-i erbaᶜa, Ḥâfıẓ İbrâhîm-i Ḥanyavî tlf. XIX. yüzyıl

65. Ḳâmûs ve Cep Lügati, Aḥmed Feyżî, tlf. 1890-1910 arası

66. Ḳāmūs-i Fārisī, Meḥmed ʿİzzet, tlf. 1902-1905

67. İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī yāḫud Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārisī, Meḥmed ʿİzzet, tlf. 1909

68. Meṣādır-ı lisān-ı Fārisī, Aḥmed Bādī, tlf. 1910'dan önce

b) **Eski harflerle basılmış sözlükler**

1. eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye, mlf. bilinmiyor, tlf. 871-877/1467-1473 arası (Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī'ye nispet edilerek neşredilmiştir, nşr. Ġulām-Ḥüseyn-i Bīgdilī,Tahran,1361 h.ş./1982, Merkez-i neşr-i dānişgāhī, 253 S.)

2. Ṣıḥāḥu'l- ʿacem, mlf. bilinmiyor, tlf. 872-939/1467-1532 arası ("Lüġat-nāme-i Ṣıḥāḥu'l- ʿacem" adıyla nşr. Ġulām-Ḥüseyn-i Bīgdilī, 1366 h.ş./1987, İntişārāt-i vāḥid, 483 S.)

3. Lüġat-i Şāh-nāme, ʿAbdülḳādir el-Bağdādī, tlf. 1069/1659 (nşr. Carolus Salemann, Petropol, 1895, 19 + 247 S.)

4. Lisānü'l- ʿacem, Ḥasan Şuʿūrī, tlf. 1092/1681 (İst.1155/1742)

5. Aḳṣā'l- ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb, İsḥāḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi, tlf. 1117/1705 (İst.,1313/1895)

6. Lehcetü'l-lüġāt, Meḥmed Esʿad, tlf. 1145/1732 (İst., 1216/1801)

7. Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ, tlf. 1212/1797 (İst., 1214/1799)

8. Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī - ʿArabī ve Fārisī, mlf. bilinmiyor (İst., 1274/1858)

9. Zübdetü'l-lüġāt, Aḥmed Nāşid- İbrāhīm Ġanī (İst., 1274/1858)

10. Lüġat-i ʿAzīziye, Āṣafī Efendi,(İst.,1287/1870)

11. Reh-nümā-yi sehūlet, mlf. bilinmiyor (İst.,1861-1876 arası)

12. Zübdetü'l-lüġāti'l-Lehce, Moralı Ḥasan Efendi (İst.,1287-88/ 1870-71)

13. Tercümānü'l-lüġāt, Nāẓım b. Meḥmed (İst.,1288-89/1871-72)

14. Mirʿatü'l-lüġāt, Meḥmed Rifʿat (İst.,1293/1876)

15. Lüġat-i Burhān-ı ḳāṭıʿ, mlf. bilinmiyor (İst.,1302/1885)

16. Ünsü'l-lüġāt, Ḥüseyin Remzī, (İst.,1305/1888)

17. Zübde-i lüġāt-ı Fārisiyye, Ḥüseyin, (İst.,1308/1891)

18. Lüġat-i Fārisiyye, Ḥatīce Naḳiyye, (İst.,1310/1892)

19. Lüğat-i meşhûre-i Fârisî yâḫud Sermâye-i Fedâî, Meḥmed Saʿîd (İst., 1311/1893)

20. Ferheng-i Şuʿûrî, nşr. Mehmed Cemal (İst.,1314/1896)

c) **Latin harflerle basılmış sözlükler**

Latin harflerle basılmış Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça ya da Farsça ve Türkçe kelimelerin yer aldığı çok dilli sözlükler, bu çalışmada, yukarıdaki başlık altında, sözlük adı, müellifi, basım yeri, basım tarihi ve varsa diğer baskılarıyla birlikte bir liste halinde verilmiştir[100].

FARSÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLERİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

Yazma halde olan mensur Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli bir kısmı, iki ayrı bölüm halinde tanzim edilmiş; Farsça isim, sıfat, edat, zarf ve zamir türünden kelimeler "isimler" bölümünde, fiiller de ayrı bir bölümde verilmiştir. Münyetü'l-mübtedî, Tuḥfetü'l-hâdiyye, Ṣıḥâḥu'l-ʿacem, Vesîletü'l-meḳâṣıd gibi bazı sözlüklerde önce Farsça fiiller, daha sonra isimler; Miftâḥu'l-meʿânî, eṣ-Ṣıḥâḥu'l-ʿacemiyye, Câmiʿu'l-fâris ve Şâmilü'l-lüğa gibi bazı sözlüklerde de önce isimler, daha sonra da fiiller tertip edilmiştir. Lüğat-i Ḥalîmî, Lisânü'l-ʿacem, Ḳâmûs-i Fârisî gibi bazı sözlüklerde de Farsça isim ve fiiller aynı bâb ya da fasıllarda bir arada verilmiştir. Meṣâdır-ı elsine-i erbaʿa, Meyâdînü'l-fürsân ve Meṣâdır-ı lisân-ı Fârisî adlı sözlüklerde ise yalnızca Farsça fiiller yer almaktadır.

Mensur sözlüklerin önemli bir kısmında Farsça gramerine yer verilmiş; Lüğat-i Ḥalîmî, Câmiʿu'l-fâris, Vesîletü'l-meḳâṣıd, Tuḥfetü's-seniyye ve Lüğat-i Minyas-oğlu adlı sözlüklerde de arûz, edebî bilgiler, tarihî takvimler, gezegenler ve burçlar gibi, sözlüklerin muhtevasına uygun düşmeyen konulara ve muhtelif bilgilere de yer verilmiştir.

Eğitim ve Öğretim Amaçlı Sözlükler

Farsça metinlerde sık kullanılan ve öğrenilmesi öncelik arzeden Farsça kelimelerin öğretilmesi ve bunların Türkçe karşılıklarıyla ezberlenmesi amacıyla yazılan manzum sözlükler yanında, konu sözlükleri ve alfabetik sözlüklerin önemli bir kısmı, kolayca

100 Bk. Bu çalışma, s. 432- 434

okunabilecek tarzda hazırlanmış pratik kullanımlı sözlüklerdir. Bu sözlüklerde lügat ilminin maddelerin hareke kayıtlarını vermek, kelimelerin mevcut anlamlarını ve karşılıklarını zikretmek ve şahit nakletmek gibi temel prensipleri dikkate alınmamış, yalnızca kelimelerin en yaygın olan anlamı ve bunun Türkçe karşılığı verilmiştir. Sözlüğün kolayca okunması ve bu yolla ezberlenmesi, aranılan kelimenin kolayca bulunması gibi gayeler göz önünde tutularak hazırlanan bu tarz sözlüklerde, Farsça kelime maddeleri harekeli bir şekilde yazılmış, Türkçe karşılıkları maddelerin karşılarına ya da altlarına kaydedilmiştir. Bu sözlüklerde sayfalar 5 ile 7 arasında değişen sütunlar halinde tanzim edilmiştir.

Miftāḥu'l- edeb, Münyetü'l-mübtedî, Tuḥfetü'l-hādiyye, Nişārü'l-mülk, eş-Şıḥāḥu'l- ʿacemiyye, Şıḥāḥu'l- ʿacem, Miftāḥu'l-lüğa, Müşkilāt-i Şeh-nāme, Vesîletü'l-meḳāṣıd, Şāmilü'l-lüğa, Tercümān ve Lüğat-i Minyas-oğlu bu tarzda hazırlanmış mensur Farsça-Türkçe sözlüklerdir.

Gerek pratik amaçlarla kaleme alınmış muhtasar, gerek ilmî gayelerle hazırlanmış hacimli sözlüklerde, Farsçanın gramerine dair bir bölüm ayrılmıştır. Yazma halde olan 68 mensur sözlüğün **24**'ünde, eski harfli Türkçe ile matbu 18 sözlüğün **4**'ünde gramere ait bir bölüm yer almaktadır. Bilhassa IX./XV. ve X./XVI. yüzyıllarda telif edilmiş sözlüklerin önemli bir kısmında, XI./XVII. XII./XVIII. yüzyıllarda yazılmış sözlüklerin de çok azında gramere yer verilmiştir. Gramer konuları bazı sözlüklerde yalnızca örneklerle, bazılarında kısaca ve bazı sözlüklerde de ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Yazmalardan, Lüğat-i Ḥalîmî, Miftāḥu'l-meʿānî, Miftāḥu'l-lüğa, Vesîletü'l-meḳāṣıd, Lüğat-i Niʿmetullāh, Tuḥfetü's-seniyye, Meyādînü'l-fürsān, Nuḫbetü't-Tuḥfe, Türkçe-Farsça sözlük, Münteḫab-i Ferheng-i Şuʿûrî, Lüğat-i tedḳîḳāt-ı fürsiyye-i Necîb, Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye ve Ḳāmūs-i Fārisî'de, matbulardan Lisānü'l- ʿacem, Aḳṣā'l- ereb ve Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ'da gramer konuları Türkçe; Miftāḥu'l- edeb, Nişārü'l-mülk, Şıḥāḥu'l- ʿacem, Müşkilāt-ı Şeh-nāme, Şāmilü'l-lüğa ve Tercümān'da Farsça; eş-Şıḥāḥu'l- ʿacemiyye, Câmiʿu'l-fāris ve Câmiʿu'l-fürs'te de Arapça-Türkçe olarak izah edilmiştir.

İlmî Sözlükler

İçerdikleri Farsça kelime maddesi bakımından zengin olan bu sözlükler, bilhassa Farsçadan Farsçaya, Arapçadan Farsçaya ya da daha önce telif edilmiş olan Farsçadan Türkçeye sözlüklerden istifade

edilerek hazırlanmış daha hacimli sözlüklerdir. Bu sözlüklerde Farsça kelimelerin hareke kayıtları yazıyla verilmiş, okunuşları hususundaki ihtilaflar belirtilmiş, kelimelerin bilinen anlamları ve Türkçe karşılıkları verilmiş, maddeler sarf yönünden incelenmiş ve maddeler için şahit beyitler nakledilmiştir. Bu sözlüklerde madde başları ile bunların izahları ve Türkçe karşılıkları devam eden satırlarda yazılmıştır.

Yazmalardan Lügat-i Ḥalîmî, Miftāḥu'l-lüġa, Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Lügat-i Niʿmetullāh, Cāmiʿu'l-fürs, Tuḥfetü's-seniyye, Lügat-i Şāh-nāme, Ḳāmûs-i Fārisî ve matbulardan da Lisānü'l-ʿacem bu özelliklere sahip mensur sözlüklerdir.

Eser Sözlükleri

Farsça yazılmış manzum ve mensur eserler için hazırlanmış özel sözlüklerdir. Sözlüğü hazırlanan eserler şunlardır:

a) **Mesnevî**

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin, ilmî ve tasavvufî ıstılahların, deyim ve edebî mazmunların izahı amacıyla kaleme alınan Mesnevî sözlükleri arasında, Şeyḫî ʿAbdülmecîd-i Sivâsî'nin Mesnevî'den derlediği Farsça basit ve bileşik fiillerin Türkçe karşılıklarını veren Meyādînü'l-fürsān adlı eseri dışında, diğer Mesnevî sözlükleri Farsça izahlıdır[101].

Ḫaṭîb Rüstem, Şâhidî ve Şemsî gibi Mevlevî sözlük yazarları da, özellikle Mevlevîlerin ve Mevlevî ailelerin tahsil çağına gelmiş çocuklarının okumaları ve istifade etmeleri amacıyla sözlük yazmışlar ve eserlerinde yer alan Farsça kelimelerin bir kısmını Mesnevî'den derlemişlerdir. Ḫaṭîb Rüstem Vesîletü'l-meḳāṣıd'ı Mevlevî ailelerin çocuklarına Farsça öğretmek amacıyla kaleme almış ve eserinde Farsçanın gramerini manzum olarak anlatmıştır. Şâhidî İbrâhîm Dede Mevlevîlerin Mesnevî'ye karşı ilgi ve rağbetlerini artırmak, onları Mesnevî okumaya teşvik etmek amacıyla Tuḥfe-i Şâhidî'de nazmettiği bazı Farsça kelimeleri Mesnevî'den derlemiştir. Şemsî de Tuḥfe'sinde, Mevlevîleri memnun etmek ve onların hayır dualarını almak düşüncesiyle Mesnevî'den seçtiği ve "dür-i şehvār" tabir ettiği Farsça

101 Mesnevî sözlükleriyle ilgili olarak, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Araştırma Görevlisi İbrahim Kunt tarafından " **Mesnevî Sözlükleri ve ʿAbdüllaṭîf b. ʿAbdullāh'ın Leṭāʾifü'l-lügāt**ı" konulu Yüksek Lisans tezi (Konya, 1996) hazırlanmıştır.

kelimeler nazmetmiştir.

b) **Bostān ve Gülistān**

Saʿdī-i Şīrāzī'nin Bostān ve Gülistān adlı eserlerinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin ve zor beyitlerin izahı için yazılmış sözlüklerdir. Bu sözlüklerin çoğu risale mahiyetinde olup, ʿAlī b. Ḥācı ʿOşmān'ının Miftāḥ-ı Gülistān adlı eseri dışında diğerlerinin müellifleri bilinmemektedir. Bu çalışmada Lüğat-i Gülistān, Miftāḥ-ı Gülistān, Müşkilāt-ı Gülistān ve Lüğat-i Gülistān-ı Saʿdī adıyla **4** Gülistān sözlüğü, Lüğat-i Bostān-ı Şeyḫ Saʿdī-i Şīrāzī adıyla **1** Bostān sözlüğü tanıtılmıştır.

c) **Bahāristān**

Bu çalışmada, ʿAbdurraḥmān-i Cāmī'nin Bahāristān adlı eserinde geçen Arapça, Farsça kelimelerin, Arapça ibare ve cümlelerin izahı için yazılmış yanlızca bir sözlük risalesi tespit edilmiştir.

d) **Şah-nāme**

İranlı şair Firdevsī'nin Şāh-nāme'sinde geçen izaha muhtaç Farsça kelimelerin, şahıs ve yer adlarının ve anlaşılması güç beyitlerin açıklanması için kaleme alınmış tek sözlük, ʿAbdülḳādir el-Bağdādī'nin Lüğat-i Şāh-nāme'sidir.

e) **Tārīḫ-i Vaṣṣāf**

Tārīḫ-i Vaṣṣāf'ın okunup anlaşılması için XVIII. yüzyılın ilk yarısında iki sözlük hazırlanmıştır. Bunlardan biri Naẓmī-zāde Ḥüseyin b.ʿAlī'nin Lüğat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf'ı, diğeri de Mīrzā-zāde Aḥmed Neylī'nin Mā-lā büdde minhu li'l-edīb mine'l-meşhūr ve'l-garīb'idir.

f) **Tārīḫ-i Nādirī**

Mīrzā Mehdī Ḫān-i Esterābādī'nin Tārīḫ-i Nādirī adıyla Nādir-şāh Afşār'ın tarihine dair Farsça eseri[102] için Lüğāt-ı Tārīḫ-i Nādirī adıyla bir sözlük hazırlanmıştır. Sözlüğün yalnızca yedi sayfasının fotoğrafı görüldüğünden burada tanıtımı uygun görülmüştür.

---

102 Eser için bk. Storey, **Persian Literature**, II, 322- 324

Lügāt-ı Tārīḫ-i Nādirī

Nüsha tavsifi:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib Kitaplığı I, **5644**

Eserin ilk yedi sayfasının fotoğrafları, portakal renginde Ferrania adlı, İtayla patentli bir fotoğraf zarfı içinde muhafaza edilmektedir. Fotoğrafların alındığı nüsha da tespit edilememiştir.

Eserin müellifi bilinmemektedir.

Baş: 1. sayfa

لغات تاريخ نادرى

باب الالف المدوده

آب انبار : كبير صو صارنجلرى بر اورنده بنا ايدوب باراندن مجتمع اولان صولرى ايام صيفده صو قتنده صنعتله چشمله و باغله اجرا ايدرلر.

Son: 7. sayfa

... ييلامشى و قشلامشى ييلاق و قشلاق اتخاذ ايتمك

g) **Siyer-i Veysī**

Veysī mahlasıyla meşhur, Osmanlı edip ve şairi Üveys b. Meḥmed'in bol miktarda Arapça ve Farsça kelime kullanarak sanatlı bir üslupta yazdığı Siyer-i Veysī, diğer adıyla Dürretü't-tāc fī sīreti ṣāḥibi'l-miʿrāc adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin izahı için Siyer-i Veysī Lügati adıyla bir sözlük hazırlanmıştır. Sözlüğün kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir.

Alan Sözlükleri

Bir konuya ait kelimelerin derlenerek Türkçe karşılıklarının verildiği sözlüklerdir. Bu tür sözlüklerin konulara göre tasnifi şu şekildedir:

a) **Tıp sözlükleri**

Hastalık, ilaç ve hastalıkların tedavisinde kullanılan bitki ve benzerleri için Arapça, Farsça ve diğer dillerde kullanılan kelimelerin ve tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarını veren ve izahlarını yapan sözlüklerdir. Derviş Siyāhī-i Lārendevī'nin Lügat-i müşkilāt-ı eczā'sı, Hezārfen Ḥüseyin Çelebi'nin Lisānü'l-eṭibbā'sı ve Muṣṭafā-i Üsküdārī'nin Müretteb Müfredāt-ı Siyāhī'si bu maksatlarla yazılmış tıp sözlükleridir. Bu sözlükler XVII. ve XVIII. yüzyıllarda telif edilmiştir.

Yukarıda adları geçen ve bu çalışmada da tanıtılan bu

sözlüklerden başka, Medine'de yaşamış edip, tarihçi ve hekim Medyen b. ʿAbdurraḥman el-Ḳaysūnî el-Mışrî (969-1044/1562-1634)'nin Arapça Ḳāmūsü'l- eṭibbā' ve nāmūsü'l- elibbā' adlı tıp lügati[103] kaynak ittihaz edilerek, tercüme ve ilâveler yoluyla iki tıp sözlüğü daha yazılmıştır. Bunlardan biri, Sultan III. Mehmed, I. Ahmed ve I. Mustafa dönemleri hekimlerinden Nūḥ b. ʿAbdülmennān'ın Terceme-i Ḳāmūsü'l- eṭibbā' ve nāmūsü'l-elibbā' adlı tıp lügatidir. Çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan muhtelif ilaç ve macunların terkipleri, tanımları ve kullanımlarına dair açıklamalardan ibaret olan bu eserde Arapça, Farsça ve Türkçede hastalık ve ilaç adı olarak kullanılan 200'ün üzerinde tıp teriminin tanım ve izahı yapılmıştır. Eserin bir nüshası İst., Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Pş. 2015 numarada mevcuttur.

Diğeri de Meḥmed b. Aḥmed b. İbrāhîm-i Edirnevî'nin aynı adla yazdığı tıp sözlüğüdür. Müellif, Edirne ve İstanbul'da tahsilini tamamladıktan sonra Hindistan'a giderek on yıl kadar tababetle ilgilenmiş, bu arada Şāh Cihān (1627-1658)'ın özel doktorluğunu yapmıştır. Tıp sözlüğünü Hindistan'dan dönüşünde, 1088/1677 yılında kaleme alan müellif, eserinde Hintçe, Arapça, Farsça ve Türkçedeki hastalık ve ilaç adları ile ilaçların terkipleri hakkında tarifler ve açıklamalar yapmıştır[104]. Açıklamalar Türkçedir. Eserin yazma bir nüshası İst., Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Pş. 2012 numarada kayıtlıdır.

İnşa sözlükleri

Resmî ve özel yazışmalarda sıkça kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri içeren inşa sözlüklerinde, her üç dildeki kelimeler bir arada verilerek Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları, Türkçe kelimelerin de müteradifleri verilmiştir. Muhtevaları itibarıyla, bu çalışmanın II. bölümünde değerlendirilmeleri uygun görülmediğinden bu çalışmada tespit edilebilen inşa sözlükleri burada kısaca tanıtılacaktır.

Risāle-i lügat
Müellifi bilinmiyor

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., A. N. Tarlan **81**

103 Müellif ve eser için bk. **GAL.**, II, 364; **GAL. Suppl.**, II, 492; **Keşf.**, II, 1306; **Tıp Yazmaları**, s. 320

104 Bk. **OM.**, III, 236; A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İst., 1970, s. 141

206 x 123 (175 x 110) mm. ebadında, sırtı harap, kahverengi meşin, örselenmiş bir cilt içinde; 62b - 70b varakları arasındadır. Sayfaların satır sayısı değişik olup metin nesih hatla yazılmıştır. Vr. 67b'de Hisar makamında yazılmış bir güfte yer almaktadır.

Bu risalede özel yazışmalarda sıkça kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmektedir. Eserin müellifi, adı ve yazılış tarihi belli değildir. Risalede Arapça ve Farsça kelimeler bir tertibe bağlı olmadan gelişigüzel sıralanmıştır.

Baş (vr.62b):

درون مکاتبده استعمالی کثیر و تحریری وفیر اولان لغت عربی و فرسی معنالرینه اشارت اولنور ...

Son (vr.70b):

شتاب عجله دیمك ، دلربوده کوکل قبلامش ، دلپذیر کوکل قبول ، پناه صغنمق ، مراسم نشانلو

Arapça - Farsça Sözlük

Türkçe tercümeli Arapçadan Farsçaya bir inşa sözlüğü olup müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir. Arapça kelimeler ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. İlk harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Arapça kelimelerin karşılarına Farsça, satır altlarına da Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Eserde, resmî kişilerin ve ileri gelenlerin Farsça mektuplarında ve yazışmalarında sıkça kullandıkları Arapça kelimelere yer verilerek bunların Farsça karşılıkları, satır altlarına da Türkçe tercümeleri yazılmıştır.

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **4831**

Sırtı ve kenarları yaldız, gömme şemseli, zincirekli siyah bir cilt içinde; 203 x 121 (140 x 75) mm. ebadında, 133b - 183a varakları arasında olup 10 satırlıdır. Arapça kelimeler harekelidir. Nesih hatla yazılmış olup bâb başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Baş (vr.133b):

بعد از حمد نا معدود و درود نا محدود تسوید این اوراق که مشتمل بر شرح معنا الفاظ تازی که میان افاضل و اکابر در محاورت و مراسلت پارسی متداول و مستعمل است .

باب الالف المفتوحه : الله خدای سزای پرستش تابمغه لایق ، احد یك بیر

Meğz-i inşā

Müellifi bilinmemektedir. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri içeren, alfabetik olarak düzenlenmiş bir inşa sözlüğüdür. Bir nüshası Kahire, Dārü'l-kütüb 44 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha Muḥammed Ṣādıḳ tarafından 1226/1811 yılında istinsah edilmiştir[105].

Baş:
آغاز الله جل شانه و عم نواله - ابتدا هر نسنه نك اولى ، ابقاء پايدار اولمق

Risāle-i lüğāt
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., Yz.A. **4134**
235 x 165 (150 x 105) mm. ebadında, sırtı kahverengi meşin, üzeri desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde yer alan bir lügat mecmuasının vr. 9a-15a arasındadır. Maddeler siyah mürekkeple, Türkçe karşılıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Yazışmalarda sıkça kullanılan bazı Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin diğer müteradifleri ile bunların Türkçe karşılıkları verilmektedir.

Baş (vr.9a):
درون مكاتبده تحرير و قيد اولان و استعمالى كثير اولان بعضى عربى ، بعضى فارسى لغتلرى معنالريله تحرير اولنور يعنى يازيلور و بيان اولنور
خداى و يزدان و پروردگار و كردكار : بونلر الله تعالانك اسمى شريفلريدر

Lüğat-i bī- cevher (tlf.1215/1800)
Aḥmed Cāvid

Arapça, Farsça ve Türkçede noktasız harflerden oluşan kelimeleri madde başı yapıp bunların bazen Arapça, bazen Farsça ya da Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. Tek özelliği madde başı olan kelimelerin noktasız harflerden kurulu olmasıdır. Eser tarihçi Aḥmed Cāvid tarafından kaleme alınmıştır.

105 Eser, nüsha ve tavsif için bk. Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2020

Aḥmed Cāvid, İstanbul'da doğmuş ve 1787 yılında Hazine-i Hümâyûn hizmetkârı olarak saraya girmiş, sarayda bulunduğu sırada III. Selim tarafından önemli olayları kronolojik sırayla yazmakla görevlendirilmiştir. Bu görevi ve Ḥadīḳa-i veḳāyi' adlı eserini yazması münasebetiyle sarayda "vakanüvīs-i Enderūn" adıyla bilinmiştir. 1803'te hâcelik rütbesiyle İstanbul şehremanetine atanmış ve bu görevde iken aynı yıl ölmüştür.

Müellifin tarihe dair Münteḫābāt-ı Cāvid Bey ya da Tārīḫ-i Cāvid Aḥmed Bey adıyla bilinen iki ciltlik yazma, 1757-1798 yılları arasındaki vezirâzâmların biyografilerini içeren Vird-i muṭarrā adında matbu bir eseri vardır[106].

Lüğat-i bī-cevher

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **970**

Ebru kâğıt kaplı, 335 x 205 (250 x 105) mm. ebadında, V+ 63+ VII varaktır. Serlevha tezhipli, sayfalar çerçeveli, 21 satırlı, talik yazıyla yazılmıştır. İtmam ve ferağ kayıtları yoktur. Başta bâb ve fasıl fihristi yer alır. Maddeler ve başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Değerlendirmede esas alınan nüshada ve eserin mukaddimesinde sözlüğün adı kayıtlı değildir. Eser, kütüphane kayıt fişinde içeriğine uygun olarak "Lüğat-i bī- cevher" adıyla, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi kısmı 1187 numarada bulunan ikinci bir nüshası da "Lisān-ı şelāşe üzere mürettep lüğat" adıyla kayıtlıdır. Fehmi Ethem Karatay da bu nüshayı aynı adla tavsif etmiştir[107].

Sözlük, önsözünde belirtildiğine göre 1215 yılı Muharrem ayı başlarında (Mayıs-Haziran1800) yazılmıştır. Eser, müellifin mukaddimede "ḥurūf-i cevherden sālim" tabir ettiği, ا, ح , د , ر , س , ص , ط , ع , ك, ل , م , ن ve و harflerinden kurulu Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri içermekte ve bunların karşılıklarını vermektedir. Sözlük, 13 fasıl ve 174 bâb üzerine kurulmuştur. Yukarıda geçen harflerin her biri bir fasıl kabul edilmiş ve fasıllar alfabetik olarak sıralanmıştır. Maddelerin tertibinde ilk ve ikinci harfler dikkate alınmıştır. Fasıllarda yer alan kelimelerin ilk ve ikinci harfleri de bâb kabul edilmiş ve bâblar da yukarıdaki harf sırasına göre tertip

106 Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 341- 343; Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 367; Abdülkadir Özcan, "Ahmed Cāvid", **DİA.**, II, 52- 53

107 Bu nüshanın tavsifi için bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 17

edilmiştir. Türkçe kelimeler her bâb'ın sonunda, "müstaʿmel olan Türkî" başlığı altında toplanmıştır. Bazı fasıllarda yer alan maddeler dörder beyitlik kıt'alar halinde manzum olarak verilmiştir. "Müstaʿmel olan Türkî" başlığı altında yer alan Türkçe kelimelerin Türkçe müteradifleri verilmiştir.

Eser, inşâda ve noktasız harflerle yazılacak sanatlı yazılarda bir kaynak olarak kullanılması amacıyla hazırlanmıştır. Eserin sonunda bu tür kelimelerle yazılmış inşâ ve mektup örnekleri, güzel sözler, bir vecize ve bir hutbe de yer almaktadır (vr. 58a-63a).

Sözlük, Zemaḫşerî'nin Muḳaddimetü'l- edeb ve Esāsü'l-belāġa adlı Arapça, Muḥmammed b. ʿAbdülḫāliḳ'in Kenzü'l-lüġa adlı Arapça-Farsça ve Ferheng-i Cihān- gîrî ile adlarını zikretmediği bazı sözlüklerden istifadeyle hazırlamıştır.

Baş (vr.1b):

حمد اول الله كه اودر محمود　　عالم السر واحد و مودود

عالم اولدر رسوم اعمالە　　موصل اولدر مراد و امالە

Son (vr.58a):

هود : يهود

هول : ترس و بيم

هور : اقيجى قوم

Diğer nüshaları:

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **971**; TSMK., Emanet Hazinesi, **1187** (1801)

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 17

Deyim Sözlükleri

Farça deyim, atasözü ve kinayeleri Türkçe izah eden ve Türkçe karşılıklarını veren sözlüklerdir. Bu çalışmada **11** deyim sözlüğü tespit edilmiş olup bunlardan **8**'i yazma halde, **2**'si eski harfli Türkçe matbu, **1**'i de latin harfleriyle basılmıştır.

Yazma halde olanlardan, Riyāzî Meḥmed'in Düstūru'l- ʿamel'i, Mîrek Muḥammed-i Naḳş-bendî'nin Nevādirü'l- emṣāl'i, Ḥüsāmî 'nin Tuḥfetü'l- emṣāl'i, Şuʿûrî'nin Münteḫab-i Ferheng-i Şuʿûrî'si ve Muḫtaṣar ve Münteḫab-i Ferheng-i Şuʿûrî olmak üzere beşi XVII. yüzyılda, İbrāhîm Ḥālis-i Pazarofcavî 'nin Mecmaʿu'l-emṣāl'i ve

Muḥammed Necîb'in Lügat-i tedḳîḳât-ı fürsiyye-i Necîb'i XVIII. yüzyılda ve Cevhere adlı sözlük de XIX. yüzyıl ortalarında yazılmıştır.

Ḥasan Şu'ûrî'nin Lisânü'l- 'acem adlı sözlüğünün Farsça deyimleri içeren birinci defteri ile Mehmed Cemal'in neşrettiği Ferheng-i Şu'ûrî eski harflerle basılmıştır.

Son Farsça-Türkçe deyimler sözlüğü ise Prof. Dr. Naci Tokmak tarafından hazırlanarak Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü adıyla neşredilmiştir.

Farklı Amaçlarla Hazırlanan Sözlükler

Özel gayelerle hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlükler şunlardır:

1. **Deḳâyiḳu'l-ḥaḳâyıḳ**

Kemâl Paşa-zâde Şemsüddîn Aḥmed b. Süleymân tarafından 1523-1534 yılları arasında telif edilmiştir. Sözlük, anlam ve yazılışları bakımından birbirine yakın, eş anlamlı, eş sesli ya da zıt anlamlı Farsça kelimeleri incelemek ve anlam farklılıkları ile mana inceliklerine işaret etmek maksadıyla hazırlanmıştır.

2. **Müşennâ ve müşelleş, Cinânü'l-cinâs**

991/1583 yılında telif edilen Müşennâ ve müşelleş ile 992/1584 yılında telif edilen Cinânü'l-cinâs adlı bu iki sözlük, birbiriyle cinas teşkil eden Farsça kelimeleri derlemek ve bunların Türkçe karşılıklarını vermek maksadıyla kaleme alınmıştır. Her iki sözlük Münşî Meḥmed b. Bedrüddîn tarafından hazırlanmıştır.

3. **Meşâdır-ı elsine-i erba'a**

Muḥammed Muḥyî-i Gülşenî tarafından müslümanlar arasında ortak bir dil olarak kullanılması maksadıyla icad edilen ve Bâlibilen adı verilen dilin öğrenilmesi amacıyla 1000/1591 ya da bu tarihten önce yazılmış bir sözlüktür. Sözlüğün müellifi Muḥyî-i Gülşenî'dir.

4. **Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Askerî Terimler Sözlüğü**

Farsça-Türkçe ve Türkçe-Farsça olarak iki ayrı sözlük halinde hazırlanmıştır. Kâmil Yaşar Uyar tarafından hazırlanan bu sözlüklerde askerî terimler derlenmiştir.

Tercüme Yoluyla Telif Edilen Sözlükler

Arapça-Farsça ya da Farsça sözlüklerin tercüme edilmesi suretiyle hazırlanmış sözlüklerdir.

1. **Akṣā'l- ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb**

Maḥmūd b. ʿÖmer ez-Zemaḫşerī'nin Muḳaddimetü'l-edeb adlı sözlüğünün İsḥaḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi tarafından 1117/1705 yılında tamamlanmış tercümesidir.

2. **Elsine-i şelāşe**

Kemālüddīn Ḫubeyş b. İbrāhīm b. Muḥammed'in Ḳānūnu'l-edeb fī żabṭi kelīmāti'l- ʿArab adlı Arapçadan Farsçaya sözlüğünün Türkçeye tercümesi olup 1182/1768 yılında Müstaḳīm-zāde Süleymān b. Saʿduddīn tarafından tercüme ve telif edilmiştir.

3. **Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ**

Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef-i Tebrīzī'nin Burhān-ı ḳāṭıʿ adlı Farsçadan Farsçaya sözlüğünün tercümesidir. Sözlük, Aḥmed Āṣım tarafından 1212/1797 yılında tercüme ve telif edilmiştir.

Müntehap, Muhtasar ve Mürettep Sözlükler

Bunlar, hacimli sözlüklerin istinsahını kolaylaştırmak ve bu yolla daha fazla kimse tarafından temin edilmelerini sağlamak, istifadeyi ve okumayı kolaylaştırmak gibi maksatlarla, muhtevalı ve muteber sözlüklerdeki harake kayıtlarının, kelimelerin anlamları ve Türkçe karşılıkları dışındaki izahların, sözlükte yer alan nadir Farsça kelimelerin, şevahidin ve sözlüğün muhtevasına uygun düşmeyen fevaidin atılması ya da maddelerin daha kolay bulunması amacıyla sözlükte yer alan kelimelerin alfabetik olarak tertip edilmesi suretiyle meydana getirilmiş sözlüklerdir.

Müntehap, muhtasar ve alfabetik tertipleri yapılan mensur Farsça-Türkçe sözlükler ile bu yolla hazırlanmış lügatler şunlardır:

I. Vesīletü'l- meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd, Ḫaṭīb Rüstem el-Mevlevī

1. Lüğat-i münteḫab, mlf. bilinmiyor

II. Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Kemāl Paşa-zāde Şemsüddīn Aḥmed

1. Tertīb-i Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Aḥmed b. Ḫıżır el-Üskübī

III. Lüğat-i Niʿmetullāh, Niḥmetullāh b. Aḥmed b. Mübārek er-Rūmī

1. Muḫtaṣar-ı Lüğat-i Niʿmetullāh, Faḫruddīn b. Yaḥyā b. Faḫruddīn el-Ḥüseynī el-Mavṣılī

IV. Tuḥfetü's-seniyye ile'l- Ḥażreti'l-Ḥaseniyye, Deşişî Meḥmed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lütfullāh

1. Nuḫbetü't-Tuḥfe, Aḥmed b. ʿAlî b. Aḥmed

2. Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's- seniyye, ʿAbdurraḥmān-ı Ḥisālî

3. Muḫtaṣar-ı Lüġat-i Deşîşe, mlf. bilinmiyor

V. Lüġat-i müşkilāt-ı eczā, Dervîş Siyāhî-i Lārendevî

1. Müretteb Müfredāt-ı Siyāhî, Muṣṭafā-i Üsküdārî

VI. Lisānü'l- ʿacem, Ḥasan Şuʿûrî

1. Münteḫab-i Ferheng-i Şuʿûrî, Ḥasan Şuʿûrî

2. Muḫtaṣar ve münteḫab-i Şuʿûrî

VII. Lehcetü'l-lüġāt, Meḥmed Esʿad

1. Behcetü'l-lüġāt, Meḥmed Esʿad

2. Zübdetü'l-lüġāti'l-Lehce, Moralı Ḥasan Efendi

3. Tercümānü'l-lüġāt, Nāẓım b. Meḥmed

4. Mirʿatü'l-lüġāt, Meḥmed Rifʿat

5. Muḫtaṣaru Lehcetü'l-lüġāt, ʿAlî Kāşif b. ʿÖmer

VIII. Ḳāmūs-i Fārisî, Meḥmed ʿİzzet

1. Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisî, Meḥmed ʿİzzet

Metin Sözlükleri

Mektepler ve üniversitelerin Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dallarında okutulmak üzere seçilmiş Farsça metinler için hazırlanmış sözlüklerdir. Bu metin sözlükleri bu çalışmada ayrıca değerlendirilmemiş, önemli olanlardan bazıları bu başlık altında tanıtılmıştır.

Eskiden ülkemizde bugünkü orta okul ve lise dengi olan okullarda okutulan Farsça dersleri için hazırlanmış ve eski harfli Türkçe olarak basılmış metin ve gramer kitaplarının bazılarında lügatçe de verilmiştir.

Bunların muhteva itibarıyla en zengin olanlarından biri ve diğer metin sözlükleri aşağıda sıralanmış ve kısaca tanıtılmıştır.

1. Muḥîṭ-i uṣûl-i Fārisî

Meḥmed Cemālüddîn tarafından yazılan Muḥîṭ-i uṣûl-i Fārisî, İstanbul'da, 1327/1910 yılında Matbaa-i Āmire'de 212+III sayfa olarak basılmıştır.

Farsça bir gramer kitabı olan bu eserin 129.- 211. sayfaları

arasında bir lügatçe de verilmiştir. Kitabın, "heveskārān-ı zebān-ı Fārisîye ḳolaylıḳ olmaḳ ve iḳtiżā eyledikçe müşteḳāt-ı Fārisiyeniñ ṣaḥîḥ aṣılları derḥāl bulunmagla beraber taṣrîfāt-ı muḳteżiyeye daḥi miṣāl tedārik edilmek üzere bir ḥayli meṣādır-ı Fārisiye cem' edilmiş olduğundan meṣādır-ı Fārisîyeye bir lüğatçe olmaḳ üzere ḥurūf-i hecā tertîbi üzerine ber-vech-i zîr derc ve tenmîḳ olunur" şeklindeki bir açıklamayla[108] başlayan bu sözlük kısmında, alfabetik sırayla tertip edilmiş Farsça fiiller mastar halleriyle verilerek Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bu sözlük kısmında 810 Farsça mastar yer almaktadır. Mastarlar, dört sütun halinde tanzim edilmiş sayfalarda, dar sütunlara alt alta ve harekeli olarak kaydedilmiş, Türkçe karşılıkları da geniş sütunlarda ve maddelerin karşılarına yazılmıştır. Fiillerin muzâri kökleri ise gösterilmemiştir.

2. **Farsça Grameri**

Ahmet Ateş ve Abdülvehhāb Tarzî tarafından klâsik yeni Farsçanın öğretimine mahsus olarak ve Farsça öğrenecek öğrencilerin istifadesine sunulmak amacıyla hazırlanan Farsça Grameri, ilk defa İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü tarafından iki ayrı cilt halinde yayınlanmış; gramer ve metinleri içeren I. cilt (VIII+198 S.) 1942 yılında, Lügatçe ve bibliyografya olan II. cilt (IV+264 S.) 1945 yılında neşredilmiştir. Farsça Grameri'nin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş diğer baskıları[109], tek cilt olarak yapılmıştır.

Kitabın ikinci cildi ya da ikinci kısmı, Farsça yazılmış eserlerdeki muhtelif nevi üsluplar ile alışkınlığı temin etmek gayesi düşünülerek yapılmış seçme manzum ve mensur metinlerin sözlüğüdür. Farsça Grameri'nin asıl sözlükleri kullanmak melekesini kazanmamış öğrencilere bir sözlük olmak üzere hazırlanmış ikinci bölümünde yer alan kelimelerin türlü anlamları arasında, özellikle metinlerde kasdedilmiş olan anlamları verilmiş olup, diğer anlamlar kaydedilmemiştir. Sözlük, çok nadir, hatta bazen büyük sözlüklerde dahi rastlanılmayacak bazı kelimeleri ihtiva etmesi bakımından büyük bir kıymet taşımaktadır.

Farsça Grameri'nin sözlük kısmında, 5240 civarında kelime madde başı yapılmıştır. Maddeler arasında özel adlar, klâsik metinlerde geçen bazı ıstılah ve deyimler ve bazı ibareler de yer almaktadır. Ayrıca

108 Meḥmed Cemâlüddîn, **Muḥîṭ-i uṣûl-i Fārisî**, İst. (Matbaa-i Âmire), trs., s. 129

109 Eserin baskıları için bk. Nihad M. Çetin, "**Ahmed Ateş, Hayatı ve Eserleri**", ŞM., 1972, VII, 9, 10, 14, 18; Ahmed Ateş, **Farsça Grameri** (Tercüman Yayınları, 1982), s. II

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

izahlarda madde başı olan kelimeyle kurulan terkiplere de yer verilmiştir.

3. **Farsça Tarihî Metinlerden Seçmeler**

Tahsin Yazıcı ve Nazif Hoca tarafından, üniversitelerin edebiyat fakültelerinde Farsça derslerine katılan Tarih bölümü öğrencilerinin metin ihtiyaçlarını karşılamak ve Farsça öğrenmelerine yardımcı olmak gayesi ile hazırlanmıştır (İst.,1968; VII+162+126 S.; İ.Ü. Yayınlarından: Nr. 1381 — Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Basımevi).

Türk öğrencilerin ilgisini çekmek için daha çok Türk tarihi ile ilgili metinlerden seçilmiş parçaları ihtiva eden bu kitapta, seçilen metinlerin anlaşılması amacıyla, bir sözlük ile Ahmed Ateş ile Abdülvehhâb Tarzî'nin birlikte hazırladıkları Farsça Grameri adlı eserden hülâsa edilmek suretiyle bir dilbilgisi özeti de yer almaktadır. Kitabın 29 -155. sayfaları arasında yer alan sözlük kısmında metinlerde geçen bütün kelimeler alınmış ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu sözlük kısmında 5000 civarında Farsça kelime maddesi bulunmaktadır.

4. **Çağdaş İran Nesrinden Seçmeler**

Tahsin Yazıcı ve ʿAlî Mîlânî tarafından hazırlanmıştır (İst.,1978; XI+152+4+176 S., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: Nr. 2439 — Şarkiyat Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Basımevi).

Daha çok günümüz Farsçasını öğrenmek isteyenler için bir okuma kitabı olarak hazırlanmış bu eser, İranlı çağdaş öykü yazarlarının eserlerinden derlenmiş hikâyelerden oluşur. Eserde, seçilmiş metinler için de bir sözlük verilmiştir. Kitabın 1- 152. sayfaları arasında yer alan sözlük kısmında, yaklaşık 5400 kelime mevcuttur. Sözlükte yer alan kelime, deyim ve tâbirlere özellikle metinlerde kastedilen manalar verilmeye çalışılmıştır.

4. **Eski İran Nesrinden Seçmeler**

Tahsin Yazıcı, A. Naci Tokmak ve Mehmet Kanar tarafından üniversitelerin Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dallarında tahsil yapan öğrencilerin, derslerde okuyacakları metin ihtiyacını karşılamak gayesi ile hazırlanmıştır (İstanbul, 1983; XIX+292 S., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: Nr. 3097- Edebiyat Fakültesi Basımevi).

Kitapta yer alan metinler, edebiyat, tarih, tasavvuf, din ve diğer alanlarda yazılmış olan eserlerden seçilmiştir. Eserin 169 -278. sayfaları arasında metinlerde geçen Farsça kelimeler için bir sözlük verilmiştir. Sözlük bölümünde 3750 civarında madde yer alır. Kelimelerin anlamları verilirken daha çok metinde geçtiği yerdeki anlamı göz önünde tutulmuştur.

5. **Türkçe Öğreniyoruz I, Türkçe - Farsça Açıklamalı Sözlük**

Abdüsselam Bilgen tarafından hazırlanmıştır (Ank.,1984, 57 S.). TÖMER (A.Ü.Türkçe Öğretim Merkezi)'de yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan Türkçe Öğreniyoruz seri isimli kitapların birinci cildindeki Türkçe okuma metinlerinde geçen kelime, deyim ve atasözlerini açıklamak ve Farsça karşılıklarını göstermek üzere Türkçe-Farsça olarak hazırlanmış bir lügatçe ve kitaptır. Kelime, deyim ve atasözleri önce konu sırasına göre, daha sonra kitabın sonunda da alfabetik olarak verilmiştir.

6. **Türkçe Öğreniyoruz II, Türkçe - Farsça Anahtar Kitap**

Ziya Gök tarafından hazırlanmıştır (Ank., 1986).

TÖMER tarafından yabancılara Türkçe öğretiminde okutulan Türkçe Öğreniyoruz seri isimli kitapların ikinci cildinde geçen Türkçe kelime, deyim ve atasözlerinin Farsça karşılıkları verilmiştir. Maddeler önce konu sırasına göre, daha sonra da alfabetik olarak dizilmiştir.

Ve Diğerleri

Bu başlık altında, çeşitli kütüphanelerde tespit edilip, adı, müellifi ve telif tarihi bilinmeyen küçük çaptaki lügat risaleleri ve hangi sözlüğe ait olduğu tespit edilemeyen baş ve sondan eksik bazı yazma sözlük nüshaları arasında önemli olanlardan bazılarının kısaca tavsifleri, bazılarının da yalnızca kütüphane kayıt numaraları verilecektir.

Kitāb-ı elfāẓ

Müellifi bilinmiyor

Mensur Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük risalesidir.

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **1806**

204 x 145 (140 x 94) mm. ebadında, ciltsiz bir mecmuanın 6a-29a varakları arasındadır. Sayfalar 9 satırlı olup, nesih hatla yazılmıştır. İtmâm ve ferağ kayıtları yoktur. Bâb başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Risalede Arapça kelime maddeleri ilk harfleri esas alınarak alfabetik sırayla bâblara ayrılmıştır. Yaklaşık 1630 Arapça kelime maddesinin önce Farsça, daha sonra da Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

Baş (vr 6a):

كتاب الفاظ

باب الالف

ابتدا ـ آغاز كار ـ اشك اولى ، انتها ـ پايان كار ـ اشك آخرى ، ابا پذران ـ

اتالر، ابنا - پسران - اوغللر

Son (vr.29a):

یائیس - نومیذ - امیدسز ، یبس - خشکی - قورلق

Eserin bir nüshası aynı mecmuanın 40b -71b varakları arasında mevcuttur.

Kitābü'l-muʿcez fi'l-lüġa
Müellifi bilinmiyor
Konu tasnifli, mensur Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Nüsha tavsifi:
Yukarıda tavsifi yapılan mecmuanın 29a - 45a varakları arasındadır.

Arapça kelimeler konu gruplarına göre tasnif edilerek Farsça karşılıkları verilmiş, Türkçe karşılıklar ise maddelerin altlarında ve satır aralarına kaydedilmiştir. Ancak vr.27a'dan itibaren Türkçe karşılıklar yazılmamıştır.

Baş (vr.29a):

كتاب الموجز فی اللغه
الباب الاول فی الاسماء المطعلقة علی الله تعالی
الله و اله له - خذای سزای پرستش - طبمغه لایق تکری ، الرحمن - بخشاینده - بغشلیجی

Son (vr.45a):

الفلاء و الفداء ابغ خود را بدان از بلا برهانند والله اعلم بالصواب

Yine aynı mecmuanın 4b - 6a varakları arasında, Türkçe karşılıklar satır aralarına yazılmış Arapça-Farsça bir sözlüğün, bir kısmı mevcuttur. Bu parçanın, yukarıda tanıtılan Kitābü'l-muʿcez fi'l-lüġa'ya ait olması da muhtemeldir. Bu varaklarda Arapça, Farsça ve Türkçede aynı anlamda kullanılan kelimelere yer verilmiştir.

Baş (vr.4b):

الفصل فی بیان لغات مشترکات
عین - چشم - چشمه - پیکار - کوز ، زانو - دز ، آفتاب دخی کونش

Farsça-Türkçe manzum sözlük
Müellifi bilinmiyor

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye **1014**
Ebru kâğıt kaplı, miklepli, şirazesi dağınık bir cilt içinde, 128 varaktan ibaret manzum sözlük mecmuasının 68b - 72a varakları arasındadır. İstinsah kaydı yoktur.

Adı ve müellifi bilinmeyen bu manzum sözlük, toplam 4 kıt'a ve 62 beyitten ibarettir. İlk kıt'ası 11 beyit olup hezec bahriyle; 27 beyitlik ikinci kıt'ası hafîf, 11 beyitlik üçüncü kıt'ası remel ve 13 beyitlik dördüncü kıt'ası da hafîf bahrinde yazılmıştır. İmlâ ve nüsha hususiyetlerine göre eserin IX./XV. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olması muhtemeldir.

Baş (vr.68b):

خذا تکری بهشت اوچمق طمو دوزخ دکز دریا
صو آدی آب یل باددر سوق سرد اسیدر گرما

Son (vr.72a):

کم اوزادرسك سوزمی شاه اوله سین
معنی کلجسین بلوب آگاه اوله سین
سکا چلب بر نصیب روز قیله چون معنی ارنلرنه همراه اوله سین
تمت بعون الله

Arapça, Farsça ya da yalnızca Farsça isimleri içeren sözlük risaleleri yanında, Farsça fiillerin mastar hallerini, fiillerin bazı müştaklarını ve ağırlıklı olarak fiillerle ilgili gramer bilgilerini içeren yazma halde pekçok risale vardır. Kütüphanelerde "Emşile-i Fârisî", "Emşiletü'l-Fârisiyye" ve "Taşrîf-i Fârisî" adlarıyla kayıtlı olan bu tür anonim risalelerin bazıları da "Risâle-i lüğat" adıyla kayıtlıdırlar. Çoğu mukaddimesiz olup müellifleri ve telif tarihleri bilinmeyen bu özellikteki risaleler de bu çalışmaya dahil edilmemiş, bunlardan bir iki örnek vermekle iktifa edilmiştir.

Risâle-i lüğat
Müellifi bilinmiyor

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., Yz.A. **4794**
225 x 160 (158 x 80) mm. ebadında, şirazesi dağınık, mukavva ciltli bir lügat mecmuasının 1b-10a varakları arasındadır.

Bu lügat risalesi, "Der beyân-ı lügathâ-yi ʿArabiyye" (vr.1b -6b) ve

"Der beyān-i lüġathā-yiFārisiyye" (vr.6b -9b) başlıkları altında, Arapça ve Farsça olmak üzere iki bölümden ibarettir. Her iki bölümde maddelerin Türkçe karşılıkları maddelerin altlarına ve satır aralarına yazılmıştır. Arapça kelimelerin yer aldığı birinci kısımda 504, Farsça kelimelerin yer aldığı ikinci bölümde de 264 kelimenin Türkçe karşılığı gösterilmiştir. İkinci bölümün sonunda, günlerin Farsça, Arapça adları (vr.9b) ve ebced hesabında kullanılan harfler ve sayısal değerleri verilmiştir (vr.10a).

Baş (vr.1b):

در بیان لغتهای عربیه

ارسال کوندرمك ، اجلال اولولق ، ابلاغ بیلدرمك

Son (vr.9b):

یوق بوش ، یاد آنمق ، یار یابانجی ، یار دوست

Risāle-i lüġat (tlf.1278/1261-2)

Ṣāliḥ Efendi

Nüsha tavsifi:

Konya, İHK., F. N. Uzluk **6699**

Karton üzerine desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde; 160 x 210 (110 x 155) mm. ebadında, 6 satırlı 46 varaktır. Müellifin talik hattıyla 1278/1261-2 yılında yazılmıştır. Türkçe karşılıklar ince talik ile satır aralarına kaydedilmiştir.

Risalenin başında Farsçanın imlâ hususiyetleri, می çekim eki, Farsça fiil ve mastarlarla ilgili bazı kaidelere dair kısa açıklamalar yer alır (vr.1b-2a). Farsça fiillerin mastar halleri, ilk harfler fasıl kabul edilerek alfabetik sıraya göre 20 fasla ayrılmıştır. Ṣāliḥ Efendi adlı bir müellif tarafından yazılan bu risalede, 105 Farsça fiilin mâzî ve muzârî zamanlarda üçüncü tekil şahısla çekimli halleri ve müştakları ile bunların Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Baş: vr.1a

هذا رساله لغت صالح افندی

بسم ... آفریدن - آفرید - می آفرد - آفریننده - آفریده

Son: vr.45b

بیاب - بیابید - میاب - میابید - یابنده - یابندگان - یافته

یافتگان تم تالیفه و کتبته سنه ۱۲۷۸

Yazma ihtiva eden kütüphanelerde "Lüğat", "Lüğat-i Fārisī", "Fārisī lüğat", "Lüğat-i Fārisī ve Türkī", "Risāle fī lüğati'l-Fārisiyye", "Risāle fi'l-lüğa", "Kitābü'l-lüğati'l-Fārisiyye ilā Türkiyye", "Farsça-Türkçe lügat", "Farsça-Türkçe lügat risalesi" gibi değişik adlarla kayıtlı olan bazı Farsça-Türkçe lügat risalelerinin kütüphane kayıt numaraları ve varak durumları şöyledir:

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **4527** (vr.1b-44b), Yz.B. **181** (vr.1b-41a), Yz.A. **2654** (vr.34b-54a), Yz.A. **2527** (vr.1b-44b), Yz.B.A. (A) **4739** (vr.13b-44a), Yz.B.A (A) **4739** (vr.13b-44a), Yz.B.A. (A) **4840** (vr.16a-26b)

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3259** (vr.1b-20a), **3721** (vr.7a-26b, 1185 h.), **3736** (vr.95a-116b); Reisülküttâp **1211** (vr.1b-12b); Yozgat **501** (vr.44a-53b); İ.Ü. Merkez Ktp., T. **2783** (vr.45b-75a)

Kayseri, Raşid Ef. Ktp., **1491** (vr.11a-25b)

Konya, İHK., F. N. Uzluk **6878** (vr.1b-31b)

Manisa, İHK., **2685** (vr.120a-132b)

İKİNCİ BÖLÜM

YÜZYILLARA GÖRE FARSÇA - TÜRKÇE SÖZLÜKLER

(Anadolu Sahası)

Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mülteḳāt-i Sāmī (tlf.802/1399-1400)

Ḥüsām b. Ḥasan (Ḥüseyin) el-Ḳonevī

Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mülteḳāt-i Sāmī, kısa ve meşhur adıyla Tuḥfe-i Ḥüsām ya da Tuḥfe-i Ḥüsāmī, tespitlere göre Anadolu'da yazılmış ilk manzum sözlüktür. Eserin değerlendirmede esas alınan nüshasında müellifin adı Ḥüsām b. Ḥüseyin el-Ḳonevī şeklinde kayıtlıdır. Ancak gerek Tuḥfe-i Ḥüsām'ın tespit edilebilen nüshalarında, gerek nüshasının bulunduğu bazı kütüphanelerin yayınlanmış kataloglarında, müellifin adı Ḥüsām İbn Ḥasan el- Ḳonevī şeklinde kayıtlıdır[1]. Tuḥfe-i Ḥüsām hakkında bilgi veren eserlerde de müellifin adı Ḥüsām İbn Ḥasan-ı Ḳonevī şeklinde zikredilmekte ve müellif hakkında çok az bilgi verilmektedir.

Şāhidī İbrāhīm Dede, 921/1515 yılında nazmettiği Tuḥfe-i Şāhidī'nin önsözünde;

Oḳıdım evvelā Tuḥfe-i Ḥüsāmı
Muʿaṭṭar oldı anıñla cān meşāmı

şeklindeki bir beyitle bu manzum sözlüğü okuduğunu ifade etmiş[2]; Tuḥfe-i Şāhidī'nin bazı şârihleri de yukarıdaki beytin şerhinde Ḥüsām b. Ḥasan el- Ḳonevī ve eseri hakkında şu bilgileri vermişlerdir: "Ḥüsām, Ḳosṭanṭıniyye'nin fātiḥi Sulṭān Meḥmed zamanında yaşamış, eserini onun adına ve onun istegiyle naẓmetmişdir[3]." "Ḥüsām, lügatde keskin ḳılıç maʿnāsınadır. Bu maḥalde İbn Ḥasan-ı Ḳonevī'nin laḳabıdır[4]."""Ḥüsām ,Fātiḥ Sulṭān Meḥmed zamanında kendi ismine naẓm eylemişdir[5]."

Şârihlerin müellif hakkında verdiği bilgiler doğru değildir. Çünkü

---

1 **Fihrist-i Bursa**, s. 29; **Sarejevo**, I, 111; **Müşul**, I, 115

2 Şāhidī, Tuḥfe-i **Şāhidī**, s. 3

3 el-Bağdādī, **Şerḥu Tuḥfetiş- Şāhidī**, yz., vr. 3a. Krş. Meḥmed Murād en-Naḳşbendī, **Müẓeyyelü'l- ḫafā'**, s. 8

4 Muṣṭafā ʿİṣāmüddīn, **Gülşen-i Şāhidī**, yz., vr. 13b

5 Şāhin- zāde , **Tuḥfetü'l-vüzerā'**, yz., vr. 5b

ileride görüleceği üzere Tuḥfe-i Ḥüsām, Fâtih Sultan Mehmed (1444 -1446+1451-1481) döneminden önce, 802/1399-1400 yılında nazmedilmiştir.

Nispesinden Konyalı olduğu anlaşılan müellif, eserin Farsça önsözünde, Tuḥfe-i Ḥüsām'dan önce Hediyyetü'l-iḫvān adıyla manzum bir eser yazmış olduğunu belirtmekte, ancak kendisi ve adını zikrettiği eseri hakkında bilgi vermemektedir.

Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **2563**

Mavi bej kaplı; 200 x 140 (130 x 95) mm. ebadında, 180 varaklık bir mecmuanın 133b - 154a varakları arasındadır. Sayfalar 13 satırlı olup harekeli nesih hatla 27 Cemâziyelevvel 1151 / 12 Eylül 1738 tarihinde istinsah edilmiştir. Sayfalar kırmızı cetvelli ve çift sütunludur. Eserin önsüzünde yer alan özel adlar ve kıt'a başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Nazmedilen Farsça kelimeler kırmızı keşidelidir.

Tuḥfe-i Ḥüsām Farsça mensur bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede sözlüğün tam adı Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî şeklinde kaydedilmiştir:

vr.134a

« ... در میان قطعها قطعه مثنا بترتیب حروف تهجی انشا کرده و نام تحفه حسامی از ملتقات سامی نهاده (...) شد . »

(Kıt'alar arasında alfabe sırasıyla mesnevî tarzında bir kıt'a yazılarak Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî adı koyuldu.)[6]

Sözlüğün kısa ve meşhur adı, eserin mesnevî tarzında yazılmış hâtimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde Tuḥfe-i Ḥüsām olarak zikredilmiş ve sözlüğün telif tarihi ile ithafına dair şu bilgiler verilmiştir:

vr.154a

Bu naẓm ki Tuḥfe-i Ḥüsām est be- nām
Bī- çāre Ḥüsām elinden iş bulubdur niẓām

6 Eserin tespit edilebilen nüshaları çoğunlukla Tuḥfe-i Ḥüsāmî adıyla kayıtlıdır. Ancak bunlardan İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye 876 numarada bulunan nüshasında eserin adı Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî-i esāmî, Erzurum, Atatürk Ünv. S. Özege Ktp., ASL. 286/2 numarada mevcut nüshasında da Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî ve esāmî şeklinde yazılmıştır.

Yazıldı sekiz yüz ikinci yılda
Devletlü şeh Orhan Beg adına

Yukarıdaki beyitlere göre Tuḥfe-i Ḥüsām, 802/1399-1400 yılında Sultan Orhan Bey adına nazmedilmiştir. Müellif eserin mensur mukaddimesinde Orhan Bey'in bir "sulṭān-zāde" olduğunu belirterek memduhunu "sulṭān-zāde-i muʿaẓẓam", "şāhen- şāh-ı aʿẓam" ve "mālik-i riḳāb-ı ümem" sıfatlarıyla anmış ve künyesini de Ebü'l-Muẓaffer Orḫan Beg b. Ḳaraman şeklinde kaydetmiştir (vr.134a-b)[7].

Tuḥfe-i Ḥüsām, Ḥüsām-i Ḫoyī adıyla anılan şair ve müellif Ḥüsāmüddīn Ḥasan b. ʿAbdülmüʾmin'in Naṣîbü'l- fityān ve nesîbü't-tibyān adlı manzum Arapça - Farsça sözlüğü örnek alınarak bu esere bir nazire maksadıyla kaleme alınmıştır. Tuḥfe-i Ḥüsām'ın yirminci kıt'asının son beytinde Ḥüsām-i Ḫoyī 'nin sözlüğüne şu beyitte telmih yapılmıştır.

vr.153b - 154a
Eger ol Ḥüsām-i şāʿir bu Ḥüsāmī bir göreydi
Deyüben zehī ṭuraydı sözi defterin düreydi

Yukarıdaki beytin ilk mısrasında "Ḥüsām-i şāʿir" adıyla anılan kişi, Ḥüsāmüddīn Ḥasan b. ʿAbdülmüʾmin-i Ḫoyī'dir. Ḥüsām-i Ḫoyī Hicrî VII. asırda yaşamış ve bu asrın ortalarında Anadolu'ya gelerek Çobanoğulları (1080 - 1309) beyi Muẓafferüddīn Yavlaḳ Arslan b. Alp-

7 Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın atfedildiği Ebü'l- Muẓaffer Orḫan Beg b. Ḳaraman adından bu beyin Karamanlılar (1250-1487)'a mensup bir bey olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Karamanoğulları beyliğine dair kaynaklarda eserin telif tarihi olan 802/ 1399-1400 yıllarında bey olarak tarihe geçmiş böyle bir isme ve bu tarihlerde yaşamış Orhan Bey adlı bir şehzâdeye tesadüf edilememiştir (bk. M. C. Şihâbeddin Tekindağ, "Karamanlılar", **İA.**, VI, 316 - 330; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 1- 38; İbrahim Hakkı Konyalı, **Konya Tarihi**, Konya, 1964; aynı mlf., **Karaman Tarihi**, İst., 1967; Tahsin Ünal, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya, 1986; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, c. II, Ank., 1989, s. 59- 67). Tuḥfe-i Ḥüsām'ın telif tarihi Saruhanoğulları (1300-1410) beyliğinin üçüncü beyi Muẓafferüddīn İsḥāḳ Bey (ölm. 790/ 1388)'in oğlu Orḫan Bey (ölm. 812/ 1412)'in beylik dönemine tekabül etmekle beraber, Onhan Bey'in Karamanoğlu olarak anılması, Tuḥfe-i Ḥüsām'ın bu Saruhan beyi adına yazılmış olması ihtimalini zayıflatmaktadır (Saruhanoğulları beyliği ve Orhan Bey için bk. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 89- 91

Yürek (1280 ?-1292)'e intisap etmiş ve bu intisabından dolayı el-Muẓafferî lakabını almıştır. Şair Ḥüsâm-i Ḫoyî 'nin yukarıda adı geçen Arapça - Farsça manzum sözlüğünden başka, Muẓafferüddîn Yavlaḳ Arslan adına ithaf ettiği Nüzhetü'l- küttâb (tlf.684/1285), Emîr Maḥmûd (1300 - 1309) adına yazılmış Ḳavâ'idü'r- resâ'il, kendi oğlu için kaleme aldığı Ġunyetü'l- küttâb ve Rüsümu'r- resâ'il adlı inşâ ve münşeâta dair Farsça eserleri vardır. Bu eserler, Ḥüsâm-i Ḫoyî 'nin Anadolu'daki ilmî ve edebî faaliyetlerin önemli temsilcilerinden biri olduğunu göstermektedir[8].

Tuḥfe-i Ḥüsâm bazı kaynaklarda yanlışlıkla Ḥüsâm-i Ḫoyî 'ye nispet edilmektedir[9]. ʿAlî Naḳî-i Münzevî Arapça- Farsça sözlükleri tanıttığı eserinde, Tuḥfe-i Ḥüsâm ile ilgili olarak, "Farsça kelimeleri Türkçeye tercüme etmiştir. Nâzım Ḥüsâm-i Ḫoyî, Muẓafferî lakaplı ve Ḥüsâm mahlaslı şair Ḥüsâmüddîn Ḥasan b. ʿAbdülmü'min, Naṣîbü'l-fityân adlı Arapça - Farsça lügatin de nâzımıdır. Mûṣul Yazmaları Kataloğu müellifi (Sâlim ʿAbdürrezzâḳ Aḥmed) yirmi kıt'alık manzum Farsça - Türkçe bir sözlüğü Ḥüsâm b. Ḥasan el- Ḳonevî'ye nispet etmiştir. Ben bu lügatin Ḥüsâmüddîn Ḥasan b. ʿAbdülmü'min'in Tuḥfe-i Ḥüsâm adlı manzum lügatiyle aynı eser olduğuna ihtimal veriyorum" şeklinde gıyabî bir bilgi vermektedir. Ancak ʿAlî Naḳî-i Münzevî'nin bu bilgileri doğru değildir.

Ḥüsâm-i Ḫoyî, Naṣîbü'l- fityân ve nesîbü't- tibyân'ın önsözünde verdiği bilgilere göre eserini Ebû Naṣr el- Ferâhî'nin Nişâbu'ṣ-ṣıbyân'ını mütalaa etmiş ve sözlüğünü Nişâbu'ṣ- ṣıbyân'ın kusurlarını gidermek amacıyla kaleme almıştır[10]. Naṣîbü'l- fityân, Farsça mensur bir mukaddimeyle başlar. Sözlük kısmı 50 kıt'aya taksim edilmiş 350 beyitten ibarettir. Müellif eserin son beytinde adını Tuḥfe-i Ḥüsâm'da zikredildiği şekilde kaydetmiştir:

حسام شاعر از معنی است ساحر زهی قادر سخن الله اکبر

8 Ḥüsâm-i Ḫoyî ve eserleri hakkında bk. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s. 325; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 213;Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar**, c. I, Ank., 1991, s. 24 - 25; **Ẕerîʿa.**, IX, 236

9 Bk. **Ẕerîʿa.**, IX/I, 236; Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 1967, 2020

10 Ḥüsâm- i Ḫoyî, **Naṣîbü'l-fityân ve nesîbü't-tibyân**, yz., vr. 120a

(Şair Ḥüsām mana bakımından büyüleyicidir. Söz pek güçlüdür; Allahu ekber.)[11]

Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın önsözünde sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.134a

« ... چون از نظم کتاب هدیة الاخوان فراغت میسر گشت داعیه باطن بران شد که نوعی دیگر در لغت نسخه بزبان فارسی سازد مترجم بترکی و بعضی از پهلوی پردازد مشتمل بر بیست قطعه سیصد بیت باوزان مختلف و در میان قطعها قطعه مثنا بترتیب حروف تهجی انشا کرده و نام تحفه حسامی از ملتقات سامی نهاده و هر لغت پارسی یا پهلوی علامت سرخی زده شد و باقی ترکی تا دانید و در آخر هر قطعه بیتی مذیل بران وزن نه بران قافیه آورده شد ... »

(Hediyyetü'l- iḫvān kitabının nazmını tamamlamak mümkün olunca lügate dair başka bir türde, Türkçe tercümeli Farsça, bazı kelimeleri Pehlevice, değişik vezinlerde nazmedilmiş yirmi kıt'a ve üçyüz beyti kapsayan bir eser yazmayı arzuladım. Kıt'alar arasında mesnevî tarzında alfabetik olarak bir kıt'a yazılarak Tuḥfe-i Ḥüsāmî ez mülteḳāt-i Sāmî adı koyuldu. Her Farsça ya da Pehlevice kelime kırmızıyla işaretlendi; bilesiniz ki geri kalan kelimeler Türkçedir. Herbir kıt'anın sonunda vezni aynı, kafiyesi farklı ilâve bir beyit nakledildi.)

Tuḥfe-i Ḥüsām Farsça manzum-mensur bir mukaddime ile yirmi kıt'a ve bir hâtimeden ibarettir. Sözlük kısmı 300 beyit ve hâtimesi de 5 beyit olmak üzere toplam 305 beyitten meydana gelmektedir. Kıt'aların beyit sayısı 6 ile 19 arasında değişir. Kıt'a sonlarında, kıt'anın veznine örnek olarak mesnevî tarzında Türkçe bir beyit yer almaktadır. Bu takti beyitlerinde bahir ve veznin adı söylenmemiştir. Sözlüğün dokuzuncu kıt'ası 32 beyit olup mesnevî tarzında yazılmış ve beyitlerin kafiyeleri Farsça alfabe sırasına göre tertip edilmiştir. Kıt'aların nazmında on bahir kullanılmıştır. Bunlandan hezec bahri ile 6, remel ile 3, muzâri, münserih ve recez bahirleri ile 2, müktezab, müctes, mütekârib ve serî bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir. Tuḥfe-i Ḥüsām'ın 15 beyitten ibaret 13. kıt'ası, yalnızca Farsça fiillere ayrılmış ve bu kıt'ada toplam 62 fiilin mastar hali; tamamında ise 1350 Farsça kelime Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir.

Mukaddimede Tuḥfe-i Ḥüsām 'ın kaynakları hususunda bilgi verilmemiştir. Bununla beraber, muhtelif nüshalarda "Tuḥfe-i Ḥüsāmî

11 Ḥüsām- i Ḫoyî, **Naṣîbü'l- fityān ve nesîbü't-tibyān**, yz., vr. 154b. Eser hakkında ayrıca bk. **Ferhenghā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 126- 130; **Lüġat- nāme**, I, 300

ez mülteḳāt-i Sāmī", "Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mülteḳāt-i Sāmī-i esāmī" ve "Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mülteḳāt-i Sāmī ve esāmī" şeklinde yazılı olan eserin adında yer alan "Sāmī", "Sāmī-i esāmī" ve "Sāmī ve esāmī" ibare ve terkipleri, el-Meydānī nispesiyle bilinen Aḥmed b. Muḥammed en-Nişābūrī'nin es- Sāmī fi'l- esāmī (tlf.497/1104) adlı konu tasnifli Arapça- Farsça sözlüğünü hatırlatmaktadır. Sözlüğün adını teşkil eden diğer ibareler de dikkate alındığında "sāmī" kelimesiyle doğrudan es-Sāmī fi'l- esāmī'ye atıf yapıldığı ve müellifin Tuḥfe-i Ḥüsām'da nazmettiği Farsça kelimeleri es- Sāmī fi'l-esāmī'den derlediği söylenebilir.

Tuḥfe-i Ḥüsām ile ilgili olarak daha önce Tuḥfe-i Şāhidī'den nakledilen beyitten de anlaşılacağı üzere, bu manzum sözlüğün bir müddet okunduğu ve okutulduğu anlaşılmaktadır. Fakat Tuḥfe-i Ḥüsām , arûz hususunda taşıdığı bazı kusurlar nedeniyle ve bilhassa Tuḥfe-i Şāhidī'nin telifinden sonra rağbetten düşmüştür. Tuḥfe-i Şāhidī şârihlerinden ʿAbdülḳādir el- Bağdādī, yukarıda nakledilen ve Şāhidī'nin Tuḥfe-i Ḥüsām'ı okuduğunu ifade ettiği beytin şerhinde Tuḥfe-i Ḥüsām'a dair mütalaasını, "Tuḥfe-i Şāhidī gibi vezinleri güzel, zevkli ve akıcı değildi" sözleriyle ifade etmiş[12]; Şāhin- zāde ʿAlī Dilkesīr de, "Tuḥfe-i Ḥüsāmī, bu kitāb (Tuḥfe-i Şāhidī) miḳdārındadır ve lüğat-ı Fārisiye'nin tercemesindedir. Lākin bu kitāb gibi evzānı müheẕẕebe degildir" sözleriyle Tuḥfe-i Ḥüsām'ın vezin hususundaki kusurlarına işaret etmiştir[13].

Baş (vr.133b):

حمد و سپاس و ثنائی بی قیاس صانعی را که از نقطه نطفه در مشیمه رحم نقوش نفوس انسان را پیدا فرمود ... اما بعد چنین گوید جامع این کلمات و ناظم این لغات ... حسام بن حسین القنوی ...

Son (vr.154a):

بو نظم که تحفه حسامست بنام بیچاره حسام الندن ایش بلبدر نظام

یازلدی سکز یوز ایکنجی یلده دولتلو شه اورخان بك آدینه

12 el- Bağdādī, **Şerḥu Tuḥfeti'ş- Şāhidī**, yz., vr. 3a. Krş. Meḥmed Murād en- Nakşbendī, **Müẕeyyelü'l- ḫafā'**, s. 8

13 Şāhin- zāde, **Tuḥfetü'l-vüzerā'**, yz., vr. 5b

Ferağ kaydı (vr.154a):
تمت تحفه حسام بعون الملك العلام و صلى الله على سيدنا محمد ... تحريرا فى جماز الاولى من يوم ٢٨ اليوم اثنين سنه ١١٥١

Diğer nüshaları:
Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib I, **3048**; TDK. Kitaplığı, Yz.A. **499**
Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1398**/2 (991 h.)
Erzurum, Atatürk Ünv. S. Özege Ktp., ASL. **286**/2
İst., Belediye Ktp., M. Cevdet 104; İ.Ü. Merkez Ktp., T. **3598**; Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **977**; Süleymaniye **876**/5

Nüsha ve tavsif için bk.
Fihrist-i Bursa, s. 29; **Sarejevo**, I, 111; Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 1967, 2020; **Mūṣul**, I, 115

Miftāḥu'l-edeb (tlf.803/1400-1 ya da önce)
Muṭahhar b. Ebî Ṭālib-i Lādiḳî (Lārendî ?)

Miftāḥu'l-edeb iki bölümden oluşan mensur Farsça-Türkçe bir sözlük olup Lâdikli Muṭahhar b. Ebî Ṭālib adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır[14]. Anadolu'da ilk Farsça-Türkçe sözlük müelliflerinden biri olan Muṭahhar b. Ebî Ṭālib-i Lādiḳî'nin Ravżatü'l- evzān adlı Türkçe bir arûz risalesi[15] bilinmekle beraber kaynaklarda müellif hakkında bilgi verilmemektedir.

Miftāḥu'l-edeb
Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **187**
Sırtı kahverengi meşin, şirazesi kopuk, miklepli, kâğıt kaplı mukavva bir cilt içinde; 184 x 133 (135 x 85) mm. ebadında, 183 varaklık bir mecmuanın 1b- 43b varakları arasındadır. 9 satırlı olup, ...? b. Aḥmed b. Yūsuf b. Bedr'in talik hattıyla

14 **Keşf.**, II, 1758; Riyāżî-zāde, **Esmā'ü'l- kütüb**, s. 302; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 67; **Lüġat-nāme**, I, 185; Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 17. Miftāḥu'l-edeb'i kaynak olarak kullanan IX. /XV. yüzyıl lügat müelliflerinden Lütfullāh Ḥalîmî müellifin nispesini "Lādiḳî" (bk. Ḥalîmî, **Lüġat-i Ḥalîmî**, yz. (Yz.A. 361), vr.194b), Nihad M. Çetin ise "Lārendî" şeklinde kaydetmişlerdir (bk. Nihad M. Çetin, "Arûz", **DİA.**, III, 433).

15 Bu risale için bk. Nihad M. Çetin, "Arûz", **DİA.**, III, 433

803/ 1400- 1 yılında istinsah edilmiştir. Sayfalar 9'ar sütun halinde tanzim edilmiş; Farsça kelimeler ve bâb başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Miftāḥu'l-edeb Farsça kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede yalnızca kaynakların adları söylenmiş ve bölümler ile içeriklerine işaret edilmiştir. Eserin adı ise sözlüğün Farsça fiilleri ihtiva eden birinci bölümünün sonunda Miftāḥu'l-edeb olarak kaydedilmiştir:

vr.20a

«... در خاتمت بحمدلله که مفتاح الادب را تمامش کرده ام بعون خالق معین کرده ام ...»

(Sonunda Allah'a şükür ki Miftāḥu'l-edeb'i tamamladım, yaratıcının yardımıyla muayyen kıldım.)

Miftāḥu'l-edeb'in yalnızca kaynakların adlarını ve bölümlerin muhtevaları hakkında kısa bir tanıtımı içeren mukaddimesi şöyledir:

vr.1b

« بدانك اين الفاظ پارسي در اسامي و مصادر الافعال و تاج المصادر و دستوراللغه و مصنفات امام جارالله علام و مصنفات امام ابو عبدالله حسين بن احمد و ديگر مصنفات ادبا چون اصطلاحات و رسائل و امثال و مجموع الامثال و فرايد الادباء و قلايد و تراتب اقراب چهار نوع يافته شد يكى اسما ، دوم افعال ، سوم مضمرات ، چهارم حروف و اسماء ذكر كرده شد. »

(Bil ki bu Farsça sözcükler, Esāmī, Meṣādirü'l-efʿāl, Tācü'l-meṣādır, Düstūru'l- lüġa'da ve ʿAllāme İmām Cārullāh'ın eserleri ve İmām Ebū ʿAbdullāh Ḥüseyin b. Aḥmed 'in eserlerinde; ediplerin ıstılahlar, risaleler, atasözleri mecmuaları gibi diğer eserlerinde, ediplerin müfredatları ve muasırların derlemelerinde dört türde bulundu. Birincisi isimler, ikincisi fiiller, üçüncüsü zamirler, dördüncüsü edatlar ve isimler zikredildi.)

Önsözde ve itmâm kaydında Miftāḥu'l- edeb'in telif tarihine dair bir kayıt görülmemektedir. Değerlendirmede esaş alınan nüsha, 803/1400-1 yılında istinsah edilmiştir. Buna göre Miftāḥu'l- edeb'in bu yılda ya da bu tarihten önce telif edilmiş olması gerekmektedir. Ḥalīmī Baḥrü'l-garāyib (tlf.850/1446)'te ve Fevrī b. Aḥmed b. ʿAbdullāh Miftāḥu'l- meʿānī (tlf.892/1487)'de Miftāḥu'l- edeb'i kaynak olarak kullanmışlardır.

Miftāḥu'l- edeb iki bölüm halinde hazırlanmış; birinci bölüm (vr.1b-12a) Farsça fiillere, ikinci bölüm (vr. 20a-43b) de isimlere ayrılmıştır. Birinci bölümün baş kısmı Farsçanın gramerine ayrılarak "ḥurūf" başlığı altında Farsçadaki ب , با , بی , بر , را , ز , از , نزد , بعد , جز , غیر edatlarının kullanımları, devamında da Farsça çoğul kuralları ve zamirler hakkında bilgi verilmiş (vr.1b-3b) ve kaideler Farsça izah edilmiştir. Fiillerin sonunda da (vr.12a-20a) fiillerle ilgili kaideler ve fiil çekimleri verilmiştir. Bu kısımda yer alan konular "faṣl fī aḳṣāmi'l-ʿaşere" ana başlığı altında toplanmış; " maṣdar", māżī", "mużāriʿ", "fāʿil", "mefʿūl", "emr", "nehy", "ḥāl", "nefy" ve "caḥd" alt başlıkları altında da ilgili konular yalnızca örneklerle gösterilmiştir.

Her iki bölümde yer alan maddelerin tertibinde, ilk harfler önce "kitāb", daha sonra da "bāb" kabul edilerek kitāb ve bāb'lar alfabetik olarak sıralanmış; bâblarda yer alan maddeler, ilk harflerinin harekelerine göre meftūḥa, mażmūme ve meksūre şeklinde tasnif edilmiştir. Kelimelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Her kelime maddesi için bir Türkçe karşılık yazılmış; iki ya da daha fazla anlamı olan kelimeler, ayrıca madde başı yapılmıştır. Birinci bölümde 280 Farsça fiil, ikinci bölümde de 760 civarında kelime yer almaktadır. Türkçe karşılıklar maddelerin altlarına kaydedilmiştir.

İkinci bölümdeki maddelerin önemli bir kısmını bileşik isimler ile müştak kelimeler teşkil etmektedir. Sözlüğün birinci bölümünde nadir olarak kullanılan Farsça fiiller göze çarpmaktadır. Bazı örnekler:

vr.5b

پندمیدن (pendemīden) : yürek ḳatmaḳ

پلمالیدن (pelmālīden) : cevrüşmek

پیوسیدن (peyvesīden) : ummaḳ ve ṣanu ṣanmaḳ

vr.6b

چقیدن (çaḳīden) : ḳazuḳ soḳmaḳ

سرنگیدن (serengīden) : yercüleşmek

vr.9a

شریدن (şerīden) : ṣu şorlamaḳ

شغودن (şüğüden) : el ḳırtlamaḳ

vr.9b

غولیدن (gülīden) : ḳaçurmaḳ ve kişkirmek

فـــراشـــيـــدن (ferāşīden) : ürpermek ve ḳan pımḳışmaḳ, pıḳışmaḳ

Miftāḥu'l-edeb, kaynaklarından anlaşıldığına göre daha çok Arapça- Farsça sözlüklerden istifadeyle hazırlanmıştır.

Baş (vr.1b):

بدانك اين الفاظ پارسى در اسامى و مصادر الافعال ...

Son ve itmâm kaydı (vr.43b):

يكتا هر بر وقت ، يكسان دكلبر ، يكانه يلونوز ، يكانكى يلوكزلق

تمت الكتاب بعون الله الملك الخلاق الحمدلله على التمام و الصلوة على رسوله افضل الانام

Ferağ kaydı (vr.43b):

قد وقع الفراغ من يد العبد الضعيف المختاج الى رحمة الله اللطيف الخير ...(؟) بن احمد بن يوسف بن بدر عاملهم الله بلطفه الخطير فى تاريخ سنه ٣ و ٨ مائة

Yazma nüshaları:
Tespit edilemedi.

Uᶜcūbetü'l-ġarāyib fī naẓmi'l-cevāhiri'l-ᶜacāyib (tlf.827/ 1424)

Behāᵓüddīn İbn ᶜAbdurraḥmān el-Maġalḳaravī

Uᶜcūbetü'l-ġarāyib fī naẓmi'l-cevāhiri'l-ᶜacāyib, Behāᵓüddīn İbn ᶜAbdurraḥmān el-Maġalḳaravī tarafından yazılmış manzum Arapça-Farsça- Türkçe bir sözlüktür[16].

Behāᵓüddīn-i Maġalḳaravī, Yıldırım Bayezid (1389-1402) ve Fâtih Sultan Mehmed dönemi müelliflerindendir. Bugün Tekirdağ'a bağlı Malkara ilçesinden olan müellif, kısaca Uᶜcūbetü'l- ġarāyib adıyla anılan bu eserinin mukaddimesinde Behāᵓ el- Maġalḳaravī adıyla tanındığını zikretmektedir. Müellif tahsilini tamamladıktan sonra uzun

16 **Tarama Sözlüğü**, I, 80

bir müddet müderris olarak görev yapmıştır[17].

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi kayıtlı olmayan, fakat eserlerinden XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılan müellifin Uᶜcūbetü'l- ġarāyib'ten başka, 800/ 1397-8 yılında Meḥmed b. Ḥacı Baḫşı el- Kütahyevī adlı bir şahıs için nazmettiği Muḥammediye[18], Edirne'de yazılmış olup 812 /1409 yılında Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi adına telif ettiği Muᶜaşşerātü's- siḥriyye fi'l- ebyāti'l- fikriyye[19] adlı Arapça- Farsça ve Tācü'l- menāẓım[20] adlı manzum Arapça- Türkçe sözlükleri vardır. Görevi münasebetiyle eserlerini Arapça ve Farsçanın öğretimi maksadıyla kaleme alan müellifin, bu iki dile ve arûz ilmine vakıf olduğu anlaşılmaktadır.

Uᶜcūbetü'l-ġarāyib fī naẓmi'l-cevāhiri'l-ᶜacāyib

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp. MFA. **3039**

İst., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail 640 numarada kayıtlı, 197 x 137 (145 x 72) mm. ebadında, 13 satırlı, 28 varak; İsmāᶜīl b. Sinān tarafından 24 Receb 1017/ 4 Kasım 1608 tarihinde nesih hatla istinsah edilmiş nüshanın mikrofilmi

Eser, Arapça mensur bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede Türkçe beyitler de yer almaktadır. Sözlüğün kısa ve meşhur adı aşağıdaki beyitlerde,

Bu resme naẓm-ı lü'lü' ṣanᶜatlü ṭatlu ṣulu
ᶜİlm-i lüġatde ḳanı bu vaż'-ı bü'l- ᶜacāyib
Bu luṭfıla Behā'dan aṣḥāb-ı naẓm içinde
Ḫoş yādgār olubdur Uᶜcūbetü'l- ġarāyib

Uᶜcūbetü'l- ġarāyib (vr.3a), mukaddimenin sonunda da eserin tam adı, «... و سميته باعجوبة الغرايب فى نظم الجواهر العجايب» (ve ona Uᶜcūbetü'l- ġarāyib fī naẓmi'l- cevāhiri'l- ᶜacāyib adını verdim) şeklinde

17 Ẕeyl., I, 99; **OM.**, I, 251; **İstanbul Kütüphanelerinde ... Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler**, s. 20

18 Bk. **Keşf.**, II, 1619; **Ferheng-nāmehā-yi ᶜArabī be Fārsī**, s. 192

19 Bk. **Keşf.**, II, 513; Ẕeyl., II, 513; **GAL. Suppl.**, II, 312; **Tarama Dergisi**, I, 98; **TÜYATOK. 03**, s. 388

20 Bk. Ẕeyl., II, 210; **TÜYATOK. 03**, s. 392

kaydedilmiştir (vr.3b).

Müellif, "hacmi küçük, faydası çok; ezberi kolay, nazmı okyanustan çıkarılma, dizilmiş inciler gibi" anlamındaki ifadelerle nitelediği eserini (vr.3b), Meḥmed ve Aḥmed adlarındaki iki oğlunun ezber yoluyla Arapça ve Farsça öğrenmeleri amacıyla yazmış (vr.1b- 2a) ve 12 Rebiyülâhir 827 / 14 Mart 1424 tarihinde, müderris olarak bulunduğu, bugün Selçuk adını taşıyan İzmir'in Ayaslug kazasında tamamlamıştır (vr.28b).

Uʿcūbetü'l- ġarāyib, Arapça, ayrıca Arapça metnin ve şiirlerin kısmen Türkçe özeti ve tercümesi olmak üzere dört beyitlik Türkçe bir kıt'a ve 14 beyitlik bir nazm'ı içeren manzum - mensur bir mukaddime ile, 36 kıt'aya taksim edilmiş toplam 436 beyitten meydana gelmektedir. Eserin sözlük kısmı 400 beyit olup, 36 beyit takti için söylenmiştir. Kıt'aların beyit sayısı 5 ile 12 arasında değişmektedir. Kıt'aların nazmında sekiz bahir kullanılmış; bunlardan hezec bahri ile 15, recez ile 6, remel ile 5, hafîf ile 3, müctes, münserih ve mütekârib bahirleri ile 2'er ve müktezab bahri ile de 1 kıt'a nazmedilmiştir. Her kıt'anın sonunda bir takti beyti yer almaktadır.

Eserini kolay vezinleri tercih ederek ve beyitleri edebî sanatlarla süsleyerek nazmettiğini ifade eden müellif (vr.2b - 3a), aşağıdaki beyitte,

Bu bir ṭayyib müşelleşdür ki anı
Bulunmaz cevne-i ʿaṭṭār içinde

sözlüğün üç dildeki kelimelerin karşılıklarını ihtiva ettiğine işaret etse de, eseri daha çok Arapça - Türkçe ağırlıklı manzum bir sözlüktür. Eserde aynı anlamda olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler nazmedilmemiş; bazen Arapça, bazen de Farsça kelimeler yalnızca Türkçe karşılıklarıyla nazmedilmiştir. Uʿcūbetü'l- ġarāyib Arapça ve Farsça olmak üzere 2.800'ü aşkın kelime ihtiva etmektedir.

Baş (vr.1b):

الحمدلله الذى زين الجنان بانوار رحمته و نوّر الجنان بانوار حكمته ... و بعد فيقول المفتقر ... المدعوّ ببهاء المغالقروى ...

Son ve itmâm kaydı (vr.28a -b):

مستفعلن مستفعلن مستفعلن اشبو كتاب
ساكه بهادن نظمله كور نيجه خوب

تعلیم در

تم تنظیمه مع التنمیق　　یوم بی من ربیع الآخر
واقعا فی شهور عام زکض　　بطن آیوثلوغ لا الظاهر
رحم الله من تامل فیه　　و دعا لی بلفظه الطاهر
(ای یوم الثانی عشر - ای فی شهور عام سبع و عشرین و ثمانمائه)

Ferağ kaydı (vr.28b):

قد وقع الفراغ من تنسیق هذه الدرة البیضاء وتنظیمها و تنمیق هذه الشمسة الزهراء ... یوم الرابع و عشرین من شهر رجب المرجب الواقع فی شهور حول سبع عشر بعد الالف فی بندر ... اسماعیل بن سنان ...

Diğer nüshaları:

İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **948**; İ.Ü. Merkez Ktp., T. **3852** (866 h.); Süleymaniye Ktp., Hasan Pş. **1102** (mlf. nüshası), Reşid Ef. **977, 978**

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas 3151 (863 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s.15-16; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 126 -127

Lüccetü'l- ʿacem (850/ 1446'dan önce)
ʿAbdülḥamīd (Ḥamīdüddīn)-i Sivāsī

ʿAbdülḥamīd ya da Ḥamīdüddīn-i Sivāsī adlı bir müellif tarafından yazılmış bu sözlük, ilk kez Lütfullāh Ḥalīmī ' nin Baḥrü'l-ġarāyib ve Ḥasan b. Ḥüseyin b. ʿİmād-ı Ḳaraḥiṣārī'nin Şāmilü'l-lüġa (tlf.911/1505)'sında kaynak olarak zikredilmekte ve her iki sözlükte "Lücce" adıyla anılmaktadır.

Ḥalīmī Baḥrü'l-ġarāyib'in önsözünde "Lücce" ibaresiyle Lüccetü'l- ʿacem'e şu beyitte işaret etmiştir:

لجه پر درّ دریای دری　　نقد معیار جواهر فاخری

(Derī denizinin inci dolu lücce (ortası, engin yeri)'si, Fāḫirī'nin cevherlerinin Miʿyār (ölçü)'ının nakdi.)

Ḥalīmī, Lüġat-i Ḥalīmī'nin ikinci defterinde, "Lücce" kelimesiyle

bu sözlüğe işaret ettiğini, "Lücce, denizüñ ortasına, derüñ yirine dirler. Bunınla işāret eyledi Lüccetü'l- ʿacem adlu kitāba ki ʿAbdülḥamīd-i Sivāsī cemʿ eylemüşdür" sözleriyle açıklamıştır[21].

Ḥalīmī, müellifin adını ʿAbdülḥamīd, Ḥasan-ı Ḳaraḥiṣārī de Şāmilü'l- lüġa'sında Ḥamīdüddīn şeklinde kaydetmiş ve sözlüğün mukaddimesinde müellif ve eserine şu sözlerle işaret etmiştir:

« ... و عقلاء اهل كمال اين عصر طالب رسائل فحول برين موجب يكى را نام لجه است مولانا حميدالدين سواسى جمع كرده است ... »

(Bu asrın yetişkinlerinin akıllıları seçkin risalelere taliptirler; bu sebeple birinin adı, Sivaslı Mevlānā Ḥamīdüddīn'in derlediği Lücce'dir[22].)

Kâtip Çelebi "Lüccetü'l-ʿacem min lüġati'l-fürs" adıyla kaydettiği bu sözlük için, "Vesīletü'l-meḳāṣıd sahibi zikretmiştir" şeklinde bir bilgi vermektedir[23]. Ancak Ḫaṭīb Rüstem'in Vesīletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l- merāṣıd (tlf.903/ 1497-8) adlı sözlüğünde Lüccetü'l- ʿacem'e dair bir kayda tesadüf edilmemiştir. Diğer kaynaklarda da sözlük ve müellifinin adı dışında bilgi verilmemektedir[24].

Baḥrü'l- ġarāyib ve Şāmilü'l- lüġa'da kaynak olarak zikredilen ve nüshası tespit edilemeyen Lüccetü'l- ʿacem'in, Baḥrü'l- ġarāyib'in yazıldığı 850 /1446 yılından önce telif edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Münyetü'l-mübtedī (tlf.IX./XV. yüzyılın ilk yarısı)

İki bölümden oluşan mensur bir sözlük olup müellifi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
Ark., Milli Ktp., Yz.A. **2201**
Sırtı ve kenarları kahverengi meşin, üzeri kâğıt kaplı; 190 x 145 mm. ebadında

21 Ḥalīmī, **Lüġat-i Ḥalīmī**, yz. (Yz.A. 361), vr. 194a- b

22 Ḳaraḥiṣārī, **Şāmilü'l-lüġa**, yz., vr. 2a

23 **Keşf.**, II, 1547

24 Lüġat-nāme, I, 184; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 67; Riyāzī-zāde, **Esmāʾü'l-kütüb**, s. 269; Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 17

bir lügat mecmuasının 70b - 100b varakları arasındadır. Sayfalar 9 satır olup talik hatla yazılmıştır. Müstensihi belli değildir. Farsça ve Türkçe kelimeler harekelidir.

Farsça mensur mukaddimede sözlüğün adı Münyetü'l- mübtedî olarak kaydedilmiş, ancak müellifi ve telif tarihi hususunda bilgi verilmemiştir. Mukaddimenin Farsça yazılmış olması ve metinde Farsçanın eski imlâ hususiyetlerinin görülmesi, Münyetü'l-mübtedî'nin XV. yüzyılın ilk yarısında telif edilmiş olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Sözlüğün adının hiçbir Farsça- Türkçe sözlükte anılmaması ve kaynak olarak zikredilmemesi de Münyetü'l-mübtedî'nin eski ve Anadolu'da yazılmış ilk Farsça - Türkçe sözlüklerden biri olduğuna delildir. Sa'îd Nefîsî 188 Farsça sözlüğün yalnızca adlarını sıraladığı "Fihrist-i ferhenghā- yi Fārsî adlı makalesinde bu sözlüğün adını "Lüğatü'l- mübtedî" şeklinde zikretmektedir[25].

Münyetü'l- mübtedî tahsile yeni başlayan çocuklar için hazırlanmış bir sözlüktür. Eser Farsça bir önsözle başlar. Önsözde hamdele ve salveleden sonra sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

« ... این کتاب الفاظی چند است در زبان فارسی جهت طلبه لغت که در افواه خلق متداولست و معاورست محظوظ گردند نخستین ابواب مصادر بر نسق حروف معجم مبوب ساخته آمذ و دوم ابواب اسما بر همان نمط پرداخته غیر از نه حروف که ایشانرا ثا و حا و ذال و صاد و ضاد و ظا و عین و قاف اند که از دایره وجود بیرون اند گرچه نیز لغت آید قلیل و نادر و منقول باشذ که در میان ابواب ذکر خواهد بوذ و این کتاب منیة المبتدی نام نهاده شد . »

(Bu, Farsçada, halkın ağzında yaygın ve geçerli olan kelimeyi öğrenme bakımından yararlanacakları birkaç kelimenin kitabıdır. Önce mastarların bâbları alfabe harfleri sırasınca bâblara ayrıldı. İkincisi, isimlerin bâbları, varlık dairesi dışında olan ث , ح , ذ , ص , ض , ظ , ع , ق harfleri dışında, aynı tarzda yazıldı. Onlardan da kelime gelse de az, nadir ve menkul olup bâbların arasında zikredilecektir. Bu kitaba Münyetü'l- mübtedî adı verildi.)

Münyetü'l- mübtedî'de önce Farsça fiiller, daha sonra da isimler tertip edilmiştir. Her iki bölümde maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Maddeler, satırlarda aralıklı olarak, bazen beş, bazen de altı, yedi sütun halinde yazılmış; Türkçe karşılıkları da Farsça kelimelerin alt, üst ya da yan

25 Lügat- nāme, I, 184

boşluklarına kaydedilmiştir. Aynı anlamda olan kelimeler ayrı madde olarak verilmiştir. Bâblarda yer alan kelimeler alfabetik değildir. Her iki bölüm de yirmi bâba ayrılmıştır.

Münyetü'l-mübtedî, birinci bölümde 363 fiil, ikinci bölümde de 1920 kelime olmak üzere toplam 2283 madde içeren muhtasar bir sözlüktür. Sözlükte, yazılı metinlerde sıkça geçen ve yaşayan Farsçanın kelimeleri derlenmiştir. Çok yaygın olan ve bilinen Farsça kelimelerin karşılıkları yazılmamış, Farsçaya geçmiş Türkçe ve Türkçede kullanılan Farsça kelimeler için yalnızca "maʿrūf" kaydı düşülmüştür.

Baş (vr.70b):

شکر و سپاس بر آن قادریرا که بیك نظر رحمت خلق از کتم عدم بدینمومه وجود آورد ... اسعدك الله فی الدارین که این کتاب الفاظی چند است ...

Son (vr.100b):

یغما معروف ، یکبار بر کز ، یك بر ، یازده اون بر ، یل بهادُر یکانه یلکوز ، یخنی روشنالق ، یم دکز تمت

تمت بعون الله و حسن تفیق (توفیق) تمت .

Diğer nüshaları:
İst., Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed **543**/2

Baḥrü'l-ġarāyib (850 / 1446)
Lütfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf

Tespitlere göre Anadolu'da yazılmış manzum Farsça - Türkçe sözlüklerin ikincisi olan Baḥrü'l-ġarāyib, ilk kısmı sözlük, ikinci kısmı muhtelif fevaid ve edebî sanatlar, üçüncü kısmı arûz ve gramer olmak üzere üç bölümden oluşan manzum bir eserdir. Müellifi Ḥalīmī adıyla meşhur Lütfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf'tur.

Kaynaklarda, eserlerinde adını Lütfullāh b. Yūsuf ya da Ebī Yūsuf el-Ḥalīmī şeklinde zikreden müellifin İran asıllı olduğu belirtilmekte[26], yalnızca Osmanlı Müellifleri'nde Ḥalīmī'nin dedesinin Sivaslı, kendisinin de Amasyalı olduğu kaydedilmektedir[27]. ʿĀlī, Künhü'l-

26 **Sicill.**, II, 241

27 **OM.**, I, 273

aḫbār'da müellifi, "diyār-ı ʿAcem'den gelmiş, Dımışḳ-ı Şām-ı cennet-meşāmda temekkün ḳılmış bir ehl-i maʿrifet idi" sözleriyle tanıtmaktadır.

Ḥalīmī, Fatih Sultan Mehmed ile II. Bayezid dönemlerinde yaşamış ve bazı Osmanlı şehzadelerine, bilhassa II. Bayezid'e hocalık yapmıştır. Fatih'in idaresi altında Sivas'ta kadılık görevinde bulunmuş, bu münasebetle "Sivas kadısı" olarak da bilinmiştir. Farsçayı en iyi bilen lügat müelliflerinden biri olarak kabul edilen Ḥalīmī[28], Fatih devri Osmanlı vezirlerinden, aynı zamanda şiirde ʿAdnī mahlasıyla Türk edebiyatında bir mevki sahibi olan Mahmud Paşa'dan da himaye görmüştür.

Lüṭfullāh Ḥalīmī isim benzerliği nedeniyle Kastamonolu ʿAbdülḥalīm b. ʿAlī ile karıştırılmış; bu sebeple, Sultan Selim'e hocalık yaptığı[29], İran seferinde İdris-i Bitlīsī ve Tāc-zāde Caʿfer Bey ile birlikte Yavuz Sultan Selim'in maiyetinde bulunduğu[30] ve 922 /1516 yılında vefat ettiği[31] şeklinde Kastamonulu Ḥalīmī Çelebi 'ye ait bilgiler[32], Baḥrü'l- ġarāyib müellifi Lüṭfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf'a isnad edilmiştir.

Kâtip Çelebi Ḥalīmī'nin II. Bayezid'in saltanatı döneminde, 900 /1495 yılında maktülen vefat ettiğini kaydetmiştir. Fakat bu tarih doğru değildir. Çünkü müellifin 902 /1496 yılında telif ettiği bir eseri bilinmektedir. Bu bakımdan Ḥalīmī'nin 902 /1496 yılından sonra ölmüş olması gerekmektedir.

Müellif manzum eserler yazmış olmasına rağmen şairlik yönüyle anılmamıştır. ʿĀşık Çelebi'ye göre, "naẓmı meşhūr ve şiʿri meẕkūr degil" ise de[33], Baḥrü'l- ġarāyib'in ikinci kısmında arûz ve edebî sanatlara dair verdiği bilgilerle ve manzum eserleriyle şiire ve nazma

---

28 Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, IX. Bk. Bu çalışma, s. 171

29 Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 128

30 Ḳāmūsü'l- aʿlām, III, 1978

31 **Esmāʾ.**, I, 840; **Sicill.**, II, 241

32 Ḥalīmī Çelebi için bk. Ḳınalı- zāde, **TŞ.**, I, 307; Mecdī Meḥmed, Ḥadāʾiḳ, s. 386; **Künhü'l- aḫbār'ın Tezkire Kısmı**, s. 175

33 ʿĀşıḳ Çelebi, **MŞ.**, s. 89; Ḳınalı- zāde, **TŞ.**, I, 303

vukufunu göstermiştir[34].

Daha çok Farsçayla meşgul olduğu anlaşılan müellifin Baḥrü'l-garāyib dışında Lügat-i Ḥalīmī ve Nişārü'l-mülk adlarında iki Farsça-Türkçe sözlüğü daha vardır. Diğer eserleri ise şunlardır:

1. Gülşen-i zibā. Tıbba dair ilmî ve amelî olmak üzere iki bölümden mürekkep Farsça manzum bir eserdir. 863 /1459 yılında tamamlanmış ve Fatih Sultan Mehmed adına ithaf edilmiştir[35]. 2. Mirātu't- tā'ibīn. Tasavvufa dair Farsça mensur bir eser olup 865 /1461 yılında telif edilmiştir[36]. 3. Muḫtaṣaru'l- işkāl ve Şerḥ-i Muḫtaṣaru'l-işkāl. Fıkha dair bir eserdir. Eser önce Arapça yazılmış, daha sonra da Türkçe şerhi yapılmıştır. 4. Ḥāşiyetü'l- Ḥalīmī ʿale'l-Ḥayālī.Yine fıkıhla ilgili bir eser olup Türkçe yazılmıştır. 5. Ḳaṣīdetü't- tā'iyye ve Şerḥu Ḳaṣīdeti't- tā'iyye. Tasavvufa dair Arapça yazılmış bir kasidedir. Müellif tarafından Arapça olarak şerhedilmiştir. Bu kaside 882 /1477 yılında yazılmış ve Fatih Sultan Mehmed'e takdim edilmiştir[37]. 6. Muṣarraḥatü'l- esmā'. Arapçadan Farsçaya mensur bir sözlüktür. Eser, adıyla düşülen telif tarihine göre, 882 /1447 yılında yazılmış ve II. Bayezid'e ithaf edilmiştir[38]. 7. Ferā'iż-i Ḥalīmī. Miras hukuku ile ilgili Arapça yazılmış bir metin ve şerhinden ibaret olup 902 /1497 yılında telif edilmiştir[39].

Baḥrü'l-garāyib
Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., Yz.A. **2906**
Ebru kâğıt kaplı, şirazesi dağınık, miklepli bir cilt içindedir. 212 x 138 (150 x 85)

34 Müellif için ayrıca bk. **Keşf.**, I, 225; **a. e.**, II, 1226; **Esmā'.**, I, 840; Mecdî Meḥmed, **Ḥadā'iḳ.**, s. 386; Müstaḳîm-zāde, **Mecelle.**, vr.188b; Gibb, **OP.**, II, 267, 386; **Ẕerîʿa.**, XVII, 1; Nefisî, **Târîḫ-i naẓm**, I, 258; Mustafa Erkan, "Bahrü'l- garâib", **DİA.**, IV, 513; **Tarama Dergisi**, I, 52

35 Eser için bk. Bavlav, **Fatih Sultan Mehmed Devrinde Telif, Terceme ve ...Tıp Eserleri ve İlaçlar**, s. 46 - 51; **Tıp Yazmaları**, s. 203

36 Bk. **TÜYATOK. 34**, IV, 153

37 **OM.**, I, 273

38 **Ẕeyl.**, II, 494; **Ferheng-nāmehā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 200- 203; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2029

39 **Keşf.**, II, 1246; Rieu, **Turkish**, s. 138; **Sarajevo**, II, 883

mm. ebadında; 13 satırlı, 70 varaktır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup Farsça kelimelerin üzeri kırmızı keşidelidir. Eserin manzum dîbâçe kısmı baştan eksik, sondan da bir iki varağı noksandır.

Baḥrü'l-garāyib, müderris ve müstensihlerin bir takım tasarruflarına maruz kalmış, bu sebeple de aslından uzaklaşmış manzum sözlüklerden biridir. Eserin bilhassa manzum lügat mecmualarında yer alan nüshalarının çoğuna, sözlüğün manzum dîbâçesi ile, ikinci ve üçüncü kısımları hiç alınmamıştır. Bu bakımdan müellif nüshası görülmeden eser ile ilgili olarak mevcut nüshalar üzerinde yapılacak değerlendirmeler hatadan uzak olmayacaktır.

Baḥrü'l-garāyib, değerlendirmede esas alınan nüshanın önsözünde yer alan aşağıdaki tarih beytine göre, 850 / 1446 yılında nazmedilmiştir:

vr.1a

شد ز هجرت هشتصد و پنجاه سال کین گهرها شد منظم چون لآل

(Bu cevherler Hicretin sekiz yüz elli yılında inci gibi dizildi)[40]

Baḥrü'l-garāyib üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümü manzum Farsça-Türkçe sözlük, ikinci bölümü muhtelif konulara, nazım türleri ve edebî sanatlara dair tanımları ve temel bilgileri, üçüncü bölümü de arûz ve Farsçanın gramerine dair bilgileri ihtiva eder. Üçüncü bölümde yalnızca Farsça fiillerin muzâri kökleri ve fiil çekimleriyle ilgili kısımlar mensurdur. Baḥrü'l-garāyib'in ilk iki bölümü 1017 beyitten meydana gelmektedir[41].

Eserin sözlük kısmı 21 beyitten ibaret bir önsözle başlar. Ancak daha önce de işaret edildiği gibi, görülebilen nüshaların hiçbirinde önsöz metni tam olarak mevcut değildir. Değerlendirmede esas alınan nüshada, mesnevî tarzında Farsça yazılmış dîbâçenin sondan yalnızca 8 beyti, İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye 876 numarada kayıtlı lügat mecmuasının 21b - 41b varakları arasında yer alan nüshada ise dîbâçenin baştan 12 beyitlik kısmı mevcuttur.

Baḥrü'l-garāyib'in manzum mukaddimesini teşkil eden beyitler, Lütfullāh Ḥalîmî tarafından sözlüğün şerhi olarak kaleme alınmış ve müellifin adına nispetle Lügat-i Ḥalîmî adıyla bilinen iki defterden müteşekkil mensur sözlüğün ikinci defterinin başından itibaren tek tek yazılarak izah edilmiştir. Lügat-i Ḥalîmî'nin her iki defterini de ihtiva

40 Bu tarih beyti bazı nüshalarda da görülmektedir. Bk. Rieu, **Turkish**, s.138 ; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 55

41 Krş. Mustafa Erkan, "Bahrü'l- garâib", **DİA.**, IV, 513

eden nüshalarından istifadeyle Baḥrü'l-ġarāyib'in manzum dîbâçesinin metnini kurmak da mümkündür. Lüġat-i Ḥalîmî'nin ikinci defterinde Baḥrü'l-ġarāyib'in mukaddimesine ait 21 beyit şerhedilmiştir.

Baḥrü'l-ġarāyib'in sözlük kısmını teşkil eden kıt'aların sayısı muhtelif nüshalarda hemen hemen aynı olmakla beraber, manzum sözlük kısmının toplam beyit sayısı büyük ölçüde farklılık arzeder. Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre Baḥrü'l-ġarāyib'in sözlük metni toplam 756 beyitten meydana gelmektedir. Beyitler 19 kıt'aya taksim edilmiştir. Kıt'aların beyit sayısı, 16 ile 69 arasında değişmekte olup diğer manzum sözlüklere oranla daha fazladır. 22 beyitten oluşan 7. kıt'a müstezâd tarzında; 107 beyitlik 8. kıt'a da 5 bendden mürekkep terkib-i bend tarzında nazmedilmiştir. Kıt'aların nazmında 8 bahir kullanılmış; hezec bahri ile 6, hafîf, muzâri, müctes, mütekârib, recez ve remel bahirleri ile 2'er kıt'a, münserih bahri ile de 1 kıt'a nazmedilmiştir.

Baḥrü'l-ġarāyib'in mukaddimesinde sözlüğün tertip ve usulü hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler, manzum sözlüklerde takip edilen usulleri de açıklar mahiyettedir. Ḥalîmî bu beyitleri Baḥrü'l-ġarāyib'in ikinci defterinde şöyle izah etmiştir:

لف و نشر اصلا نیاوردم درین همچنان در هیچ مصراعی رهین

Leff ü neşr aṣlā getürmedüm bu kitābda yine ancılayın hiç bir mıṣrā'da merhūn getürmedüm. Şöyle ki, ol mıṣrā'da bir lüġat gele ve daḫı ānuñ tefsîri ikinci mıṣrā'da gele. Zîrā ki leff ve neşr daḫı, merhūn daḫı mübtedî olanlara teşvîşden ḫālî degildür.

هر عبارتها که باشد فاصله رسم شد بر فرق او صاد از صله

Her 'ibāretler ve lafıẓlar ki zāyid gelmişdür "geldi" ve "oldı" gibi, ānlaruñ üzerine zenciferle bir "ص" resm eyledüm ṣıla lafẓından aḫz idüben.

وانچه تفسیرش مقدم آمدست در برش یك میم معلم آمدست

Ya'ni şol lüġatler ki tefsîri kendüden evvel geçmiş ola üzerinde zenciferle bir "م" āña nişān olmışdur.

مشترك را در برش دالست شین وز ترادف فا نشان آمد یقین

Ya'ni ol lüġat ki bir nice ma'nîde müşterekdür üzerine zenciferle bir "ش" āña 'alāmetdür. Ya'ni çunki bir yerde nice lüġatler bir ma'nāya gele üzerlerine nişān olmaḳ içün bir "ف" med

olınmışdur.

پیش هر قطعه شده قبل الشروع نام بحر او مبین با فروع

Yaʿni her ḳıṭʿanuñ evvelinde ol ḳıṭʿaya şürūʿ itmezden ökden baḥrinüñ adı beyān olınmışdur, fürūʿı ile yine ol ḳıṭʿanuñ vezninde.

آخر هر قطعه بر تحریض و وزن ختم شد تا سهل گردد جای حزن

Yaʿni her ḳıṭʿanuñ āḫiri mübtedīye taḥrīz itmek üzerine ve ānuñ veznini beyān itmek üzerine ḫatm oldı tā nesne ekmeye ve ekin bitmeye yarar ola arı ve ḳaḳı yirke anda ekin tebeh olmaz.

ذکر کردم بینما القسمین هم ز اصطلاحات و قوانین اهم

Ẕikr eyledüm iki ḳısmuñ arasında yaʿni beyān-ı esāmīden fāriġ oldıḳdan ṣoñra ve beyān-ı meṣādır ve taʿrīfātına şürūʿ itmezden ökden dürlü dürlü ıṣṭılāḥlardan ve dürlü dürlü mühüm olan ḳānūnlardan[42].

Baḥrü'l-ġarāyib'in yalnızca isim ve isim türünden kabul edilen kelimeleri ihtiva eden sözlük kısmında 2930 civarında Farsça kelime nazmedilmiştir[43].

Sözlüğün "ḳısm-ı şānī" başlığını taşıyan ikinci bölümü (vr.47b - 53b) ise, 16 kıt'aya taksim edilmiş 109 beyitten meydana gelir. Kıt'aların konu başlıkları ve beyit sayıları şöyledir:

1. Kıt'a : Fī esmāʾi'ş- şuhūri'r-Rūmiyye ve Mekkiyye, eyyāmü küllü vāḥidin minhā (3 beyit)

2. Kıt'a : Fī esmāʾi'ş-şuhūri'l-mersūme bi-tārīḫi'l-Fürs ve't-tārīḫi'l- Mekkī, Selcūḳī bi'l- iʿtibāreyn (4 beyit)

3. Kıt'a : Fī esmā ve'l- eyyāmi'l- ḫamseti'l- müserraḳa (2 beyit)

4. Kıt'a : Fī esmāʾi eyyāmi külli şehrin min şuhūri'l-Fürs (5 beyit)

5. Kıt'a : Fī esmāʾi'l- kevākibi's- sebʿati's- seyyāre ve'l- burūci'l-işnā ʿaşere ʿale't- tertīb (2 beyit)

6. Kıt'a : Fī kemiyyeti eyyāmi lebiṣi'ş-şems fī külli mine'l-burūc (2 beyit)

42 Nakledilen beyitler ve şerleri için bk. Ḥalīmī,**Lügat-i Ḥalīmī**, yz., Ank., (Yz.A. 361), vr. 195a - 197a; **a. e.**, (Safa Odabaşı), vr. 203b - 205a

43 Bursalı Mehmed Tahir Baḥrü'l- ġarāyib'te nazmedilen kelime sayısını 5286 olarak kaydetmiştir (bk. **OM.**, I, 273).

7. Kıt'a : Fi'l- mevâḳiyyeti'l- maḫṣûṣa mine's- seneti'ş- şemsiyye (16 beyit)

8. Kıt'a : Fî maḥẕûrâti Mûsâ ʿaleyhi's- selâm (4 beyit)

9. Kıt'a : Fî maʿrifeti ġurâri'ş- şuhûri'r- Rûmiyye (5 beyit)

10. Kıt'a : Fî tecnîsâti's- sebʿa (13 beyit)

11. Kıt'a : Fî teşbîhâti's- sebʿa (4 beyit)

12. Kıt'a : Fî ḳavâʿidi'l- muʿammiyât (17 beyit)

13. Kıt'a : Fî ıṣṭılâḥâti ehli ḥisâb elletî lehâ duḫile fî fenni'l- muʿammâ (6 beyit)

14. Kıt'a : Fî ḳâʿideti żarbi'l- aʿdâd (9 beyit)

15. Kıt'a : Fî iḫrâci'l- aʿdâdi'l- mużmire (5 beyit)

16. Kıt'a : Fî inḳisâmâti'l- ḥurûf bi- ḥasebi'ṣ- ṣıfât (12 beyit)

Bu kıt'alardan 14., 15. ve 16. kıt'alar Farsça olarak nazmedilmiştir.

"Ḳısm-ı şâliş" başlıklı üçüncü bölümde önce manzum sözlük kısmında yer alan kıt'aların nazmında kullanılan bahirler ve vezinleri dikkate alınarak arûza dair bilgiler verilmiş (vr.53b - 60b), eserin geri kalan kısmı (vr.53b - 60b) Farsçanın gramerine ayrılmıştır. 8 kıt'aya ayrılmış toplam 152 beyitten ibaret olan bu bölümün konu başlıkları ve beyit sayıları şöyledir:

1. Kıt'a : Fi'l- hezeci'l müşemmeni's- sâlim (35 beyit)

2. Kıt'a : Ḳâʿidetü'l- musammaṭ fi'l- mużâriʿi'l- aḫreb (21 beyit)

3. Kıt'a : Fi'r- remeli'l- maḥbûni'l- maḳṣûr (39 beyit)

4. Kıt'a : Fi'l- hezeci'l- müseddes (8 beyit)

5. Kıt'a : Fi'r- remeli'l- müseddesi'l- maḥbûni'l- maḥẕûf (2 beyit)

6. Kıt'a : Fi'r- remeli'l- müseddesi'l- maḥẕûf (2 beyit)

7. Kıt'a : Fi'l- hezeci'l- müseddesi'l- maḥẕûf (8 beyit)

8. Kıt'a : Fî ṭarîḳi'l- iştiḳâḳi'l- emşile mine'l- meşâdır ʿalâ vechi'l- cümel (37 beyit)

Daha sonra "Fî taṣarrufâti'l- emşileti'l- meşâdır" başlığı (vr.62a) altında Farsça fiil çekimlerine yer verilmiş ve kaidelerle ilgili bilgiler mensur olarak Farsça anlatılmıştır. Önce « دانستن (dânisten), bilmek » fiili örnek verilerek bu fiilin mastar halinin ayrı ve bitişik şahıs zamirleriyle çekimi ve edilgen şeklinin çekimi yapılmıştır. Devamında

aynı fiil örnek gösterilerek zamanların kuruluşu anlatılmıştır. Konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

1. Nefyü'l-meşâdır 2. İsmü zemân ve'l-mekân 3. Nefyü ismi'z-zemân ve'l-mekân 4. el- Mâżî 5. Nefyü'l- mâżî 6. Ḥikâyetü'l-ḥâl fi'l-mâżî 7. el-Ḥâl fi'l-mâżî 8. el-Ḥâl 9. el-Müstaḳbel 10. Nefyü'l-müstaḳbel 11. Emrü'l- ġâyib 12. Nehyü'l-ġâyib 13. Emrü'l-ḥâżır 14. İsmü'l- fâ'il 15. Nefyü ism 16. İsmü'l- mef'ûl 17. Nefyü ismi'l- mef'ûl

Son konunun devamında,

الی آخره اینست طریقه تصرف لطف است که کرده این تلطف

beytiyle başlayıp,

تغییر که گفته بودم اجمال یك یك بشنو بصیغه حال

beyti ile sona eren Farsça yazılmış 11 beyitlik bir mesnevî yer almaktadır (vr.68b-69a). Bu son beyitte de işaret edildiği gibi, yine Arapça bir başlık altında, Farsça mastarların muzari köklerini göstermek amacıyla üçüncü kısmın 8. başlığı altında manzum olarak verilen mastarların şimdiki zamanda üçüncü tekil şahısla çekimli şekilleri yazılmıştır.

Baḥrü'l-ġarâyib, önsözde adları kısaca zikredilen sözlüklerden istifadeyle hazırlanmıştır. Müellif kaynaklarını aşağıdaki beyitlerde zikretmiştir:

لجه پر در دریای دری نقد معیاری جواهر فاخری
بر تفاسیر صحاح و منتخب با شواهد گشته مفتاح الادب
و اندر افعال و اسماء و حروف هست سامی شان مظبوط الحروف

Müellifin yukarıdaki beyitlerde işaret ettiği kaynaklar ve müellifleri sırasıyla şöyledir:

1. Lücce = Lüccetü'l- 'acem, 'Abdülḥamîd (Ḥamîdüddîn)-i Sivâsî

2. Mi'yâr = Mi'yâr-i Cemâlî ve miftâḥ-i Ebû İshâḳî, Şems-i Faḫrî (Şemsüddîn Muḥammed b. Faḫrüddîn-i İşfehânî)

3. Tefâsîr = Tefâsîr fi'l-lüġati'l-fürs, Ebû Manṣûr Ḳaṭrân-i Tebrîzî

4. Ṣıḥâḥ = Ṣıḥâḥu'l- fürs, Muḥammed b. Hinduşâh-i Naḫcivânî

5. Münteḫab = Münteḫabü'l- fürs, Ebü'l- Feth Bendâr b. Ebî Naẓîr-i Ḫâṭırî[44]

44 Eser ve müellif için bk. **Keşf.**, II, 1848

6. Şevāhid = Ferheng-i Esedî, Esedî-i Ṭūsî

7. Miftāḥü'l- edeb, Muṭahhar b. Ebî Ṭālib-i Lādiḳî

8. Efʿāl, esmāʾ ve ḥurūf = Muḳaddimetü'l- edeb, Cārullāh Ebi'l-Ḳāsım Maḥmūd b. ʿÖmer b. Aḥmed ez- Zemaḫşerî

9. Sāmî-i şān = es-Sāmî fi'l- esāmî (Arapça - Farsça), el- Meydānî Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. İbrāhîm en- Nişābūrî

10. Mażbūṭu'l-ḥurūf = Bu ibareyle el-Meydānî'nin edatlar ve arkaik kelimelere dair bir eserine işaret edilmiştir[45].

Baḥrü'l-ġarāyib'in İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye 876 numarada bulunan nüshası ve Lüġat-i Ḥalîmî'nin Ank., Milli Ktp., Yz.A. 361 numarada mevcut nüshasının vr.194b'den itibaren başlayan ikinci defterine göre,

Baş:

بسمك اللهم فتاح القلوب　　كاشف الاسرار علام الغيوب
ما اختفى منك الاخافى يا عليم　　ترزق الفجار برا يا حليم
سمع الدعوات فى كل اللسان　　تقبل الحاجات من كل البيان

Esas alınan nüshaya göre sözlük kısmının sonu (vr47b):

ختم اولدى بوراده قسم اسما　　اى جان جهان سكا اوزون ياش
مفعول مفاعيلن مفاعيل　　بولمادى بو نقش هيچ نقاش

Nüsha şu fiillerle sona eriyor (vr70b):

... و نگه می کند ، می ریزد ، می آمرزد ، می افشاند ، غویه می زند ، می هراسد ، می غرد ، می ترسد ، می چسباند

Diğer nüshaları:
Afyon, Gedik Ahmed aşa İHK. **18313**/1
Amasya, Beyazıt İHK. **977** (910 h.)
Ank., Milli Ktp., Yz.A. **1834** (1283 h.)
Erzurum., Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. **286**/3

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **57**/2 (936 h.), F. **258** (976 h.); Süleymaniye Ktp., İzmir **681**, Kasidecizade **683**, Laleli **3555**, Süleymaniye **876**/ 2-4; TSMK., Revan Köşkü **1898**
Manisa, İHK. **6595**/3
Kütahya, Vahit Paşa İHK. **403**

45 Kaynaklar ve kaynaklara dair açıklamalar için ayrıca bk. Ḥalîmî, **Lüġat-i Ḥalîmî** , yz. (Yz.A. 361), vr. 196a- b

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 21; **TÜYATOK. 03**, s.384; **Fihrist-i Manisa**, s. 337; Mavṣılî, **Kitābü maḫṭūṭāt** s. 66

Lüğat-i Ḥalîmî (tlf.850-872/1446-1467-8)
Lütfullāh Ḥalîmî b. Ebî Yūsuf

Lüğat-i Ḥalîmî mensur Farsça-Türkçe bir sözlük, aynı zamanda Baḥrü'l-ġarāyib'in ikinci ve üçüncü kısımlarının şerhidir.

Nüsha tavsifi:

Konya, Safa Odabaşı özel kitaplığında mevcut nüsha

Gömme şemseli, şirazeli, kenarları zencirekli, sırtı meşin kaplama, miklepsiz, koyu kahverengi mukavva bir cilt içinde; 200 x 134 (150 x 80) mm. ebadında, 19 satırlı, I + 244 + V varaktır. Nesih hatla Üveys b. Güner tarafından 953 /1546 yılında istinsah edilmiştir. Başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfa kenarlarında izah ve ilâveler vardır.

Müellif, Farsça mensur mukaddimede bu sözlüğü, Baḥrü'l-ġarāyib'in bir şerhi olarak yazdığını ifade etmiş (vr.1b), ancak bu sözlüğüne özel bir ad zikretmemiştir. Bu sebeple sözlük, kaynaklarda muhtelif adlarla anılmış, nüshaları da kütüphane katalog fişlerine değişik adlarla kaydedilmiştir.

Kâtip Çelebi Baḥrü'l-ġarāyib'i tanıtırken, "Ḥalîmî adıyla meşhur, kadı Lütfullāh İbn Yūsuf'un eseridir. Manzum ve mensur olarak telif edilmiş, daha sonra onun izahına dair başka bir kitap daha yazmıştır. O da Ḳā'ime ve Ḳāsımiyye adıyla meşhurdur. İki defteri muhtevidir; birincisi lügate, ikincisi arûz, kafiye ve bedî'e dairdir" şeklinde bilgi vermiştir[46].

Kâtip Çelebi'nin verdiği bu bilgiler diğer kaynaklarca da dikkate alınarak Lüğat-i Ḥalîmî'nin ilk defteri ya da eserin tamamı Ḳā'ime[47] ve Ḳāsimiyye adlarıyla anılmıştır[48]. Blochet, Paris, Bibliotheque

46 **Keşf.**, II, 225, 1315

47 Bk. **Esmā'.**, I, 840; Rieu, **Suppl.**, s. 116; **Ẕerî'a.**, XVII, 1; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1920, 2012; **Lüğat-nāme**, I, 195; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 262; **Ferheng-nüvisî**, s. 260; **Ferheng- nāmehā-yi 'Arabî be Fārsî**, s. 201

48 Bk. Blochet, **Turcs**, I, 84, 393; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, IV, 113; Nefîsî, **Tārîḫ-i naẓm**, I, 258

Nationale 1014 numarada Nişārü'l-melik adıyla kayıtlı ve yanlışlıkla aynı adla tanıttığı Lügat-i Ḥalīmī için, "eser iki bölümden meydana gelmiştir. Müellifin sözüne göre, eserin ikinci bölümüne "Ḳāsımiyye" adı verilmiştir" şeklinde bir açıklama yapmıştır[49]. Farsça - Türkçe sözlük müelliflerinden Maḥmūd Edhem, Şāmilü'l-lüġa (tlf.911/1505)'nın mukaddimesinde kaynaklarını zikrederken bu sözlüğü "Risāle-i Ḳāsımiyye", Ḥalīmī'nin manzum sözlüğünü de Baḥrü'l-ġarāyib adıyla zikretmiştir[50].

Ḥalīmī' nin diğer eserleri ve sözlüklerinin muhtelif nüshalarında yapılan incelemelerde Ḳā'ime ve Ḳāsımiyye adına tesadüf edilememiştir[51]. Tezkirelerde ise Baḥrü'l- ġarāyib şerhinin "Lügat-i Ḥalīmī adıyla meşhur, halk arasında bu adla makbul ve mezkur" olduğu müşterek bir ifadeyle belirtilmektedir[52].

Bu sözlüğün tespit edilebilen nüshaları çoğunlukla Baḥrü'l-ġarāyib, Lügat-i Ḥalīmī, bazıları da Şerḥ-i Baḥrü'l-ġarāyib ya da İżāḥ-ı Baḥrü'l- ġarāyib adlarıyla kayıtlıdır. Ancak müellifin bu şerhi, Lügat-i Ḥalīmī adıyla meşhur olmuş ve daha sonra telif edilmiş Farsça-Türkçe sözlüklerde de aynı adla kaynak olarak zikredilmiştir.

Lügat-i Ḥalīmī'nin telif tarihi ile ilgili eserde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Fakat Lügat-i Ḥalīmī'nin Baḥrü'l-ġarāyib'in telif tarihi olan 850/1446 yılından sonra yazıldığı kesindir. Diğer taraftan, Ḥalīmī, 872/1467-8 yılında bu sözlüğün bir özeti olarak Nişārü'l- mülk adıyla bir sözlük daha hazırlamıştır. Dolayısıyla Lügat-i Ḥalīmī' nin yazılış tarihini 850-872 /1446-1467-8 yılları arasında aramak gerekmektedir.

Lügat-i Ḥalīmī'nin, birinci defterinde Ertuğrul Gazi'den II. Bayezid'e kadar, sekiz Osmanlı padişahının her biri bir Cennet

---

49 Blochet, **Persans**, IV, 353 - 354. Blochet Ḥalīmī'nin Nişārü'l- mülk'ünü Lügat-i Ḥalīmī ile karıştırmıştır.

50 Bk. Bu çalışma, s. 197

51 Ḳāsımiyye adı ayrıca Ḥalīmī'nin tıbba dair Farsça manzum Gülşen-i zībā adlı eserine de izafe edilmektedir (bk. **OM.**, I, 273; A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İst. 1970, s. 72; Osman Şevki, **Türk Tabâbeti Tarihi**, Ank., 1991, s. 183

52 ʿĀşıḳ Çelebi, **MŞ.**, s. 89; Ḳınalı- zāde, **TŞ.**, I, 303; **Künhü'l- aḫbār'ın Tezkire Kısmı**, s. 176

kapısına teşbih edilerek adları Bāyezīd b. Meḥmed b. Murād b. Meḥmed b. Bāyezīd b. Murād b. Orḫān b. ʿOşmān b. Ertuğrıl şeklinde sıralanmış (vr.205b - 206a), fakat II. Bayezid için herhangi bir ünvan zikredilmemiştir. Bu husus dikkate alınarak sözlüğün 1455 yılında yedi yaşında iken Amasya sancak beyliğine atanan II. Bayezid'in Amasya'daki beyliği sırasında, 1455-1467 yılları arasında Amasya'da yazıldığı tahmin edilebilir.

Lügat-i Ḥalīmī okuyucuların ricası üzerine, Baḥrü'l-ġarāyib'teki zorlukları gidermek, kelimelerin manalarını izah etmek ve Baḥrü'l-ġarāyib'in ikinci ve üçüncü defterinde manzum olarak işlenen konu ve kaideler hakkında daha geniş bilgi vermek amacıyla yazılmıştır. Müellif bu maksadını mukaddimede ifade etmiş, ayrıca tertip ve muhtevayla ilgili olarak da şu bilgileri vermiştir:

vr.1b

«... چون بهر ضبط زبان ملاحت کتاب جامع پر لطافت بر رشته نظم کشیده بودم و بانواع قوانین و لطایف آراییده و بنام بحر الغرایب اشتهار داشته و هر کسی بر وی دستی افراشته اما در مشکلاتش که متردد گشتند بر سوی حقیر و فقیر متردد گشتند پس بر حرص نیاز ایشان رأفتی بردم و قصد توضیح این کتاب کردم و شرح او را بر دو دفتر تعبیر کردم و در هر دفتری صد هزاران فواید تعلیم ... دفتر اول در بیان لغات بتایید ابیات ثقات مرتب بر ترتیب حروف هجا ...»

(Güzellik dilini (Farsçanın kelimelerini) kaydetmek için güzellik dolu kapsamlı bir kitap nazmetmiş, türlü kurallar ve latifelerle bezemiştim ve Baḥrü'l- ġarāyib adıyla şöhret kazanmıştı. Herkes o kitaba rağbet etmişti. Fakat halledemedikleri müşkiller için bendenize baş vurdular. Bu durum karşısında onların ısrarlı isteklerini kıramadım ve bu kitabı izah etmeye karar verdim. Şerhini de iki defterde açıkladım; her defterde yüzbinlerce faydalı bilgi öğrettim. Birinci defter, kelimelerin, doğruluğunda şüphe olmayan beyitlerin teyidiyle açıklanmasına dair olup alfabetik sırayla tertip edilmiştir.)

Lügat-i Ḥalīmī'nin birinci defterinde, Baḥrü'l- ġarāyib'in sözlük kısmında yer alan Farsça kelimeler alfabetik olarak tertip edilmiş ve ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Maddelerin tertibinde bâb ve fasıl başlıkları kullanılmamıştır. Lügat-i Ḥalīmī bu özelliğiyle tam alfabetik olarak hazırlanmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür. Harflerde maddelere geçilmeden önce, her harf hakkında açıklama yapılmış; ا , ب , ش gibi edat olarak da kullanılan harflerle ilgili bilgi verilmiştir. Türkçe yapılan bu açıklamalar Farsça beyitlerle de örneklendirilmiştir. Harflerin anlam

ve görevlerine dair açıklamalardan sonra ilgili harfle başlayan kelimelere geçilmiştir.

İzahlarda kelimelerin hareke kayıtları verilmemiştir. Kelimeler Türkçe karşılıkları yanında sarf yönünden de tahlil edilmiş, müştak kelimeler, bileşik isim ve sıfatlar nahiv yönünden incelenmiştir. Bazı örnekler:

vr.6b

آزمون , آزمودن , آزمایش (āzmūn, āzmūden, āzmāyiş) : birbirinden müştaḳ lafıẓlardur; āzmūden maṣdardur ve ṣınamaḳ maʿnāsına yaʿni tecrübe itmekdür. Müstaḳbelātında vāv elif'e ḳalb iderler, baʿdinde bir yā ziyāde iderler āzmāyed ve āzmāyende dirler. Āzmāyiş ve āzmūn maṣdardur. Esedī:

یکی تیغ نو دارد الماس گون بزخم تو خدایش کرد آزمون

vr.7a

آسا (āsā) : esnemek nevbāʾ maʿnāsına ism-i maṣdar ve maṣdarında āsā keşiden dirler ve beñdeş maʿnāsına daḫı gelür müşk-āsā ve ʿanber- āsā gibi ve āsūden lafẓundan ṣīġa-i emrdür ve baʿżı terkīblerde ṣıfat daḫı istiʿmāl olınur dīv- āsā ve meh- āsā gibi

آسایش (āsāyiş) : rāḥat ve dincelmek; ism-i maṣdardur āsūden lafẓundan

vr.10a

آمیختن (āmīḫten) : ḳarışmaḳ ve ḳarışdurmaḳ; müstaḳbelātında ḫā zā'ya ḳalb olınur āmīzed ve āmīzende dirler

آمیز (āmīz) : āmīḫten lafẓundan müştaḳdur ism-i maṣdardur; ṣıfat daḫı istiʿmāl olınur ḳarışuḳ maʿnāsına ve ṣīġa-i emrdür ve baʿżı terkīblerde ṣıfat daḫı istiʿmāl olınur şeker- āmīz gibi

Lüġat-i Ḥalīmī'de maddeler için nakledilen şahit beyitler, daha çok Şems-i Faḫrī'nin Miʿyār-i Cemālī adlı eserinden nakledilmiştir[53]. Ayrıca Esedī'nin Lüġat-i fürs'ünde mevcut bazı nadir Farsça kelimeler

53 Lüġat-i Ḥalīmī'de nakledilen şahit beyitler ve şairleri ile ilgili Simon Assemani tarafından bir çalışma yapılmıştır (Rieu, **Turkish**, s. 138).

Miʿyār-i Cemālī ve Lüğat-i Ḥalīmī'de de görülmektedir[54].

Lüğat-i Ḥalīmī'nin madde sayısı, Baḥrü'l-ğarāyib'e göre daha fazladır. Sözlüğün İst., Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa 1449 numarada Şerḥ-i Baḥrü'l-ğarāyib adıyla kayıtlı nüshasında, her harfin sonunda ilgili harfte mevcut Farsça kelimelerin toplamı haşiyede kaydedilmiş ve bu şekilde eserin sonunda, itmâm kaydından sonra maddelerin genel toplamı "mecmūʿ-i lüğāt" ibaresi altında (vr.212a) 6060 olarak tespit edilmiştir[55].

Baḥrü'l-ğarāyib'in asıl şerhi ikinci defterdir. İkinci defterin başında bu bölümün muhtevasına şu cümleyle işaret edilmiştir:

vr.203a

« ... دفتر دوم در بیان عبارات غیر ظاهره و قواعد معتبره از اول تا آخر »

(İkinci defter başlangıçtan sona kadar, açık olmayan sözlerin ve yaygın kuralların açıklanması hakkındadır.)

Bu açıklamadan sonra, Baḥrü'l- ğarāyib'in mukaddimesinde yer alan beyitler satır satır izah edilmiştir. Daha sonra eserin sözlük kısmını teşkil eden kıt'aların başlarında, ilgili kıt'anın nazmında kullanılan bahir ve vezni gösteren beyitler kıt'a sırasına göre şerhedilmiş, bahir ve tef'ileleri hakkında geniş bilgi verilmiştir.

Baḥrü'l- ğarāyib'i tanıtırken eserin ikinci ve üçüncü kısımlarının münderecatına dair verilen konu başlıkları, Lüğat-i Ḥalīmī'nin ikinci defterinde de aynı sırayla ele alınarak ilgili konular ve kaideler, aynı başlıklar altında genişçe anlatılmış, bilhassa cinas, teşbih, mecaz ve muamma sanatlarına dair kurallar örnekleriyle izah edilmiştir. Muamma konusunda, Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve dönemin önemli şahsiyetleri için lügaz söylenmiştir.

İkinci defterde yer alan cinas, teşbih, mecaz ve muamma konularını içeren kısımlar ile, Farsça mastarlar ve gramere dair olan bölümler, zamanla ayrı birer risale haline getirilmiştir[56].

Lüğat-i Ḥalīmī gerek tertip, gerekse usul yönüyle daha sonraki

---

54 Ethe, **India Office mns.**, I, 1321

55 Krş. **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 264

56 **Risāle-i fenn-i tecnīsāt ve teşbīhāt ve mecāzāt**, İst., Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. 430/7, vr.67b - 70a; **Risāle-i fenn-i muʿammiyāt**, aynı ktp., Aşir Ef., 430 /35, vr. 140b- 145a; **Meşādır-Ḥalīmī**, aynı ktp., Reşid Ef. 977, vr. 66a - 71b

önemli kaynaklarından biri olmuştur. Nüshalarının çokluğu eserin şöhretini ve gördüğü alakayı teyit etmektedir.

Baş (vr.1b):

حمد بلیغ و ثناء بی دریغ خذایرا جل جلاله و عم نواله که شرح کننده صدورست از بهر اسلام ... و بعد چنین می گوید ضعیف و شکسته بال ... لطف الله بن یوسف الحلیمی شکر مساعیه ...

I. Defter, Son (vr.203a):

اگرچه خانه عمرم یهیده کرد بجور اساس عمر وی اندر امان حق بادا

II. Defter, Son (vr.244b):

صاحب آرا ، رأیلر اسی که صواب تدبیرلر ایدر. قصور ، قصرك جمعی در یعنی کوشکلر

Ferağ kaydı (vr.244b):

تمت الکتاب بعون الله الملك الوهاب و علی رسوله افضل الصلوات ... علی ید العبد الضعیف اویس بن کونر المحتاج الی رحمة الله ... فی سنه ۹۵۳

Diğer nüshaları:

Afyon, Gedik Ahmed Paşa İHK. **18385**

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **681**, **1545**, M. Ozak I, **1153**; Milli Ktp., Yz.A. **127** (1189 h.), Yz.A. **361**/1, Yz.A. **536** (957 h.), Yz.A. **815** (906 h.), Yz.A. **2270**/2, A. Ötüken **9**, **2558** (932 h.); TDK. Kitaplığı, Yz.A. **161**, Yz.A. **201** (1009 h.), Yz.A. **202** (925 h.)

Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1413**, Ulu Cami **3435**, Orhan **1617**

Çorum, İHK. **1883** (968 h.)

İst., Atıf Ef. Ktp. **2746** (988 h.); Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6920**/2, **6894** (992 h.), **6943**; Belediye Ktp., Belediye **84**; Hacı Selimağa Ktp., Hüdaî Ef. **1675**, Kemankeş **654**; İ.Ü. Merkez Ktp., T. **446**, T.**623**, T.**1309** , T.**1382** (964 h.), T.**1404** (1058 h.), T.**1593**, T.**3638**, T.**3644**, T. **5799**; İslam Araştırmaları Ktp. **56**; Köprülü Ktp., Köprülü **199** (957 h.), Ahmed Paşa **316** (984 h.), **317**, **1567** (957 h.); Millet Ktp., A. Emirî, Lgt.**57**/1 (936 h.); Süleymaniye Ktp., A.N. Tarlan **183** (951 h.), Ayasofya **4744**, **4766**/2, **4739**, **4740**, Bağdatlı Vehbi **1923**, Beşirağa **638** (979 h.), Carullah **2037**, **2038** (961 h.), Çelebi Abdullah **377**, Damad İbrahim **1138**, Erzincan **89** (896 h.), Esad Ef. **179**, **3281**, Fatih **5237** (968 h.), **5238**, Hacı Mahmud **5443** (948 h.), Hüsrev Pş. **734**, İsmihan **423**, İzmir **517** (959 h.), **643** (954 h.), Kadızade Mehmed **534**, Laleli **3602**, **3603**, **3604**, Nafiz Pş. **1449**, Reşid Ef. **972**, Serez **3673**, Süleymaniye **1012**, Şehid Ali Pş. **2634** (938 h.), **2635** (988 h.), Tercüman Gazetesi Y. **132**, Yeni Cami **1156**, Yozgat

651; TSMK., III. Ahmed **2763**, **2769**, Bağdat Köşkü **381**, Emanet Hazinesi **1182**, **2033**, Revan Köşkü **1876**, **1899**; TDVİA. Ktp. **10666**

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **1040**, **1060**

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3167**, S. Hüseyin **1173**

Kütahya, Vahid Paşa İHK., **399**; Zeytinoğlu İlçe HK. **559**, **1145**

Manisa, İHK. **2828**/1 (915 h.), **2859**, **2860** (928 h.), **3652** (1005 h.), **5300**, **6540**, **6542** (956 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Köprülü Ktp. Yz., III, 199; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 19 - 21; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 432; **TÜYATOK. 34**, I, 56; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 35, 55; Kut, **Tercüman Gazetesi**, I, 323; Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s. 28 -32; **Fihrist-i Manisa**, s. 13, 14, 152, 370; **Fihrist-i Bursa**, s. 13, 184, 185; Blaşkoviç, **Bratislava**, s. 403; Blochet, **Persans**, IV, 353 - 354; aynı mlf., **Turcs**, I, 84, 393; Rieu, **Suppl.**, s. 117; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 128-129; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, III, 46 - 48; **Kekelidze Institute mns.**, s. 37; Krafft, **K.K. Orientalischen** s. 8; **Fihrist-i Marʿaşî**, I, 193; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2012; **Müşul**, IV, 176; Rieu, **Turkish**, s. 137 - 138; **Ẕerîʿa**, XVII, 1

Nişārü'l- mülk (tlf.872 /1467 -8)

Lüṭfullāh Ḥalîmî b. Ebî Yüsuf

Ḥalîmî'nin üçüncü Farsça - Türkçe sözlüğü olan Nişārü'l- mülk, Lüğat-i Ḥalîmî'nin birinci defterinin muhtasarıdır[57].

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp. Yz.A. 1160

Sırtı siyah meşin, üzeri sarı karton kapaklı bir cilt içinde; 205 x 142 (165 x 95) mm. ebadında, 7 satırlı, 85 varaktır. Müellif tarafından talik hatla yazılmıştır. Başlıklar ve Farsça kelime maddeleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Maddeler harekelidir. Nüsha Baḥrü'l- ġarāyib adıyla kayıtlıdır.

Nişārü'l-mülk, Lüğat-i Ḥalîmî'nin birinci defterinde yer alan Farsça kelime maddelerinin Türkçe karşılıkları dışında kalan açıklamalar ve şahit beyitlerin atılması yoluyla meydana getirilmiş

57 **Keşf.**, II, 1926; **Esmāʾ.**, I, 840; **Sicill.**, II, 241; Mustafa Erkan, " Bahrü'l-garâib ", **DİA.**, IV, 513; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 264 - 267; Şafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, IV, 113

muhtasar bir sözlüktür. Ḥalîmî, eserin Farsça önsözünde verdiği bilgilere göre, bu sözlüğüne Nişārü'l-mülk adını vermiş ve eserini, yazıldığı tarihte Amasya valisi olan II. Bayezid'e ithaf etmiştir.

Nişārü'l-mülk Farsça bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.2a -b

« ... زبان فارسی بفراست فارسان فصاحت و بلاغت استادان ملاحت افصح السنه و املح ابنیه است و آن بدایع فصاحت و صنایع براعت و دواوین کبار و رسایل نامدار که بدین زبان درین زمان صورت تجلی یافته است ... پس بنا به غرض ملاحت بالذات و ضبط اغراض ثقات تتبع اسلوب این زبان کرده و جهت استعمالاتش بضبط آورده بهر عنادل حدایق مکاتب کتاب جامع جمیع مطالب بسلك نظام آورده بودم و بحر الغرایب نام کرده . باز باشارت امر واجب الامتثال ... از بهر استحفاظ با ترتیب حروف و الفاظ سفری مفنن و دفتری مقرر بر نهج بسط و تمهید و شرح و تقیید به تسوید آوردم و این درای درر دری را بصورت نظم و نثر درگاه عالم پناه شهزاده جوانبخت محلی تاج و تخت ... السلطان بن السلطان سلطان بایزید بن محمد خان و اسم این درر دری نثار الملك نهاده شد و بر وفق تاریخ افتاده ... »

(Fars dili, fesahat süvarilerinin feraseti ve güzelliğin (güzel dilin) üstatlarının belâgatiyle dillerin en fasihi ve binaların en güzelidir ve o fesahat bediaları, üstünlük sanatları, zarif kişilerin divanları ve meşhur risaleler, bu zamanda bu dille ortaya konmuştur. O halde varlıktaki güzelliğin maksadına ve güvenilir kişilerin niyetlerinin yazılmasına binaen bu dilin üslubunu araştırıp istimali yönüyle kaydederek mektep bahçelerinin bülbülleri için bütün konuları içeren bir kitap nazmetmiş ve Baḥrü'l- ġarāyib adını vermiştim. Yine uyulması zorunlu emrin işaretiyle, öğrenilmesi maksadıyla alfabetik olarak sanatlı bir kitap ve açma, genişletme, şerh ve şahit gösterme usulüne dayalı bir defter yazdım ve bu Derî Farsçasının incilerinin büyük yıldızını nazım ve nesir şeklinde, dünyanın sığınağı, iyi talihli şehzâde, tac ve tahtın süsü, sultan oğlu sultan, Mehmed Han'ın oğlu Sultan Bayezid'in dergâhına (hediye ettim) ve bu parlak incilerin adı Nişārü'l-mülk koyuldu ve tarihe uygun düştü.)

Nişārü'l-mülk adıyla sözlüğün yazıldığı tarih de söylenmiştir. Eserin adında yer alan harflerin ebced hesabına göre toplamı 872 sayısını vermektedir. Buna göre Nişārü'l-mülk 872 /1467-8 yılında telif edilmiştir.

Sözlüğün yukarıdaki mukaddime metninin devamı Farsçanın gramerine ayrılarak önce "dāl-i mühmele" ve "dāl-i muʿceme"nin farkına işaret edilmiş, ardından çoğul yapım kuralları örneklerle izah edilmiştir. Gramere dair bu izahlar Farsçadır.

Müellif Lüġat-i Ḥalīmī'de olduğu gibi Nişārü'l- mülk'te de bâb ve fasıl başlıkları kullanmamış; ilk harfleri aynı olan kelimeler alfabetik sırayla "ḥarfü'l- elif", "ḥarfü'l- bā" gibi başlıklar altında toplanmıştır. Maddeler alfabetik olarak tertip edilmiş, kelime maddelerinin yazımında yalnızca ikinci harfler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Her harfte, maddelere geçilmeden önce, harfin anlamı ve varsa görevi üzerinde durulmuştur. Harflerin anlam ve görevlerine dair açıklamalar Lüġat-i Ḥalīmī'de Türkçe, Nişārü'l-mülk'te ise Farsçadır. Sayfalar altı, yedi ya da sekizer sütun halinde tanzim edilerek Türkçe karşılıklar maddelerin altlarına ya da uygun boşluklara yazılmıştır. Sözlük, 5550 civarında Farsça kelime ihtiva etmektedir.

Lüġat-i Ḥalīmī 'de mevcut, nadir Farsça kelimeler Nişārü'l-mülk'e alınmamış; Lüġat-i Ḥalīmī'deki şahit beyitler de nadiren zikredilmiştir. Lüġat-i Ḥalīmī'de bir Farsça kelimenin bilinen anlamları Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilirken Nişārü'l- mülk'te bir ya da iki karşılık yazılmıştır.

Baş (vr.1b):

بسم ... و بلطف الله العليم الحكيم حمد و سپاس بى حد و قياس مر عالم السر و الخفيات و مالك ملك و الجهات را كه ... و بعد چنين مى گويد ضعيف شكسته بال ... لطف الله بن ابى يوسف الحليمى ...

Son (vr.85a):

يوهه دلوجه ، يهيدن تراك اخمق و خاطرى نهلمق ، يهيه ييلا ، ييلاغ ييلاق

İtmâm kaydı (vr.85b):

تم بلطف الله العليم الحليم الحكيم يدى جامعه الضعيف النحيف لطف الله يوسف بن ابى يوسف الحليمى سار الله مساعيه و جعل الى الخير داعيه .

Diğer nüshaları:

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **1504**/2 (1236 h.)

Konya, Bölge Yz. Ktp. **1329**/2 (988 h.); Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3167**

Nüsha ve tavsif için bk.

Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 129; Rieu, **Turkish**, s. 138;

Blochet, **Persans**, IV, 354; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2034

Tuḥfetü'l-hādiyye
Muḥammed b. el-Ḥāc İlyās

Tuḥfetü'l-hādiyye, "Dānisten" ve "Lügat-i Dānisten" adlarıyla da bilinen muhtasar bir gramer kitabı ve sözlüktür. Muḥammed b. el-Ḥāc İlyās adlı bir müellif tarafından yazılmıştır.

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **3263**

Cilt kapakları kopuk, tamir görmüş, miklepsiz, şirazesiz; 143 x 205 mm. ebadında bir lügat mecmuasının 41a-58b varakları arasındadır. Sayfalar 9 satırlı olup talik hatla yazılmıştır. İtmâm ve ferağ kaydı yoktur. Başlıklar ve maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Sözlüğün Lügat-i Dānisten adıyla kayıtlı, Ank., Milli Ktp. **Yz.A. 1676** numarada kayıtlı lügat mecmuasının 42b- 69b varakları arasında ve Risāle-i Dānisten adıyla aynı kütüphanenin **Yz.A. 2201** numarada mevcut lügat mecmuasının 61a - 69a varakları arasında bulunan nüshaları da görülmüş ve değerlendirmede dikkate alınmıştır.

Asıl adı Tuḥfetü'l- hādiyye olmakla beraber, sözlüğün Farsça mastarları içeren birinci kısmı « دانستن /Dānisten » mastarıyla başlaması münasebetiyle bu mensur Farsça-Türkçe sözlük, "Dānisten", "Lügat-i Dānisten" ve "Risāle-i Dānisten" adlarıyla da bilinmektedir.

Yazma nüshaların bir kısmında Tuḥfetü'l-hādiyye'nin Farsça önsöz metni mevcut değildir. Önsöz kısmı eksik olan nüshalar, "Dānisten", "Lügat-i Dānisten" ve "Risāle-i Dānisten" adlarıyla kayıtlı olduğu gibi, yazma nüshasının bulunduğu kütüphanelerin yayınlanmış kataloglarında da aynı adlarla ya da asıl adıyla tavsif edilmiştir. Tuḥfetü'l- hādiyye adıyla kayıtlı nüshaların çoğunda eserin önsözü mevcuttur. Ank., Milli Ktp. Yz.A. 697 numarada bulunan lügat mecmuasının 39b - 65b varakları arasında mevcut nüshada, eserin mukaddimesi olmamakla beraber, eserin başında, sözlüğün adı « هذا كتاب دانستن تحفة الهادية » şeklinde kaydedilmiştir (vr.39b). Yine aynı kütüphanenin Yz.A. 3263 numarada kayıtlı ve değerlendirmede esas alınan nüshasında, mukaddimede eserin adı kayıtlı olduğu halde, adı «

هذا الكتاب دانستن » şeklinde kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu kayıtlar da Tuḥfetü'l-hādiyye'nin Dānisten adıyla bilindiğini göstermektedir.

Eserin gerek mukaddimesi mevcut nüshalarında, gerekse eksik nüshalarında, metinde bazı farklılıklar görülse de[58] bunlar, kısım ve bâbların tertibi ve muhtevaları itibarıyla aynı sözlüğe aittir. Sözlüğün British Museum'da Dānisten ve Tuḥfetü'l-hādiyye adlarıyla kayıtlı nüshalarını tavsif eden Carls Rieu da bu hususla ilgili kanaatini, "müellifin Dānisten adlı lügatinin Tuḥfetü'l-hādiyye adlı lügatinden farklı bir başlangıcı vardır. Fakat yine de aynı eser olarak görünmektedir" sözleriyle ifade etmiştir[59].

Tuḥfetü'l-hādiyye çocuklar ve Farsçayı yeni öğrenenler için hazırlanmış, konu tasnifli muhtasar bir sözlük, aynı zamanda Farsçanın temel gramer konularını da içeren bir gramer kitabıdır. Eser, telif sebebi ve bölümler hakkında bilgiler ihtiva eden Farsça bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede telif tarihi hakkında bilgi verilmediğinden sözlüğün yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir.

Tuḥfetü'l-hādiyye'nin tespit edilebilen nüshaları arasında istinsahı en eski olan nüshası, İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş 664 numarada bulunmaktadır. Lügat-i Fārisī adıyla kayıtlı bu nüsha, kahverengi deri kaplı, şemseli, dağınık bir cilt içinde; 180 x 135 (140 x 95) mm. ebadında, 8 satırlı, 50 varaktır. Talik hatla 864 /1460 yılında istinsah edilmiştir. Ank., Milli Kütüphane'de, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nden nakledilmiş yazma eserler arasında, 2865 numarada kayıtlı, deri ciltli; 195x138 (126x96) mm. ebadında bir lügat mecmuasının 1b -14b varakları arasında mevcut bir nüshası da ʿAlī b. Ḥācı b. Ḥıżır'ın talik hattıyla 879 yılının Ramazan ayında (Ocak 1475) yazılmıştır. Hacı Selimağa nüshasına göre Tuḥfetü'l-hādiyye'nin 864/1460 yılından önce telif edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tuḥfetü'l-hādiyye'nin Farsça mukaddimesinde, hamdele ve

---

58 Meselâ Ank., Milli Ktp. Yz.A. 697/2 numarada kayıtlı nüshada, mukaddime bulunmadığı gibi, sözlüğün "ḳavāʿid" kısmı, fasıl ve kısım başlıklarının bazıları atlanarak istinsah edilmiştir. Aynı kütüphanenin Yz.A. 4895 numarada mevcut, lügat mecmuasının 135a - 139a varakları arasında bulunan 1026 /1617 istinsah tarihli nüshasında, Tuḥfetü'l- hādiyye'nin birinci kısmında yer alan Farsça mastarların bu nüshada (دانستن , دانانیدن , شناختن , شناسانیدن , آموختن , آموزانیدن , خواندن , خوانانیدن , آمدن , آیانیدن) gibi geçişli ve ettirgen şekilleri de ilâve edilmiştir. Bu tür tasarruflar yanında, bazı nüshalarda başlıklar Arapça, bazılarında da Farsça yazılmıştır.

59 Rieu, **Turkish**, s. 141

salveleden sonra sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Milli Ktp. Yz.A. 3263, vr.41b - 42a

« ... چنین می گوید احوج الناس محمد بن الحاج الیاس چون صبیان متعلم دانش اتعلم لغت عربی رعبت میداشتند بگفتن زبان فارسی پس بجهت تعلیم ایشان این کتاب را بر نسق علم تصریف ساخته شد و آن مشتمل است بر ده قسم و چهار فصل ساخته ام . قسم اول مصدر ، قسم دوم ماضی ، قسم سوم مستقبل ، قسم چهارم حال ، قسم پنجم امر ، قسم ششم نهی ، قسم هفتم نفی ، قسم هشتم جحد ، قسم نهم اسم فاعل ، قسم دهم اسم مفعول. فصل اول در اسماء سماوی و ارضی ، فصل دوم در اعضاء اناسی ، فصل سوم در اسماء صناعت ، فصل چهارم در اسماء حیوانات و او را تحفة الهادیه نام نهاده شد . »

(İnsanların en muhtacı Muḥammed b. el-Ḥāc İlyās[60] şöyle söyler : Arapçayı bilme ilmini öğrenen çocukların Farsça konuşmaya ilgileri olduğundan bu kitap onların öğrenmesi için sarf ilmi tarzında yazıldı. O, on kısmı ihtiva eder ve dört fasla ayırdım. Birinci kısım mastar, ikinci kısım mazî, üçüncü kısım müstakbel, dördüncü kısım hâl, beşinci kısım emir, altıncı kısım nehy, yedinci kısım nefy, sekizinci kısım cahd (olumsuzlama), dokuzuncu kısım ism-i fāʿil, onuncu kısım ism-i mefʿūl; birinci fasıl gök ve yer isimleri hakkında, ikinci fasıl insanların organları hakkında, üçüncü fasıl meslek adları hakkında, dördüncü fasıl hayvan adları hakkındadır. Ona Tuḥfetü'l- hādiyye adı verildi.)

Mukaddimede de ifade edildiği gibi, sözlüğün ilk on kısmı Farsçanın gramerine ayrılmıştır. Milli Ktp. Yz.A. 3263 numaralı nüshaya göre, birinci kısımda 224 Farsça mastarın Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu kısımda yer alan mastarlar gelişigüzel sıralanmıştır. Diğer kısımlarda ise, gramer konularına dair izahlar yapılmaksızın yalnızca konuyla ilgili iki ya da üç örnek verilmiş ve bu örneklerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bazı örnekler:

Yz.A. 2201, vr.62b, Yz.A. 3263, vr.42a

el- Ḳısmu't- tāsiʿ fi'l- ismi'l- fāʿil

دانده (dānende): bilici; شناسنده (şināsende): anlayıcı

Cemʿu ismi'l- fāʿil

60 Görülen nüshalarda müellifin adı Muḥammed b. el-Ḥāc İlyās şeklinde kayıtlı iken, Ank., TDK. Kitaplığı Yz.A. 178 numarada mevcut nüshada (vr.2b), müellifin adı Ṭurmış b. Ḥācı İlyās şeklinde yazılıdır.

دانندە گان (dānendegān): biliciler; شناسندە گان (şināsendegān): anlayıcılar

Tuḥfetü'l-hādiyye'nin sözlük kısmı konu gruplarına göre düzenlenerek dört fasla ayrılmış; birinci fasılda gökyüzü, yeryüzü ve bunlarla ilgili kelimeler, ikinci fasılda insan, sıfatları ve organları, üçüncü fasılda meslek adları ve bu mesleklerde kullanılan alet adları, dördüncü fasılda da hayvan adlarına dair kelimeler toplanmıştır. Fasılların içerdikleri madde sayısı görülen nüshalara göre şöyledir:

Milli Ktp.	Yz.A.3263	Yz.A. 1676	Yz.A.2201
I. Fasıl:	232 F. kelime	277F.kelime	245 F. kelime
II. Fasıl:	228 = =	279 = =	237 = =
III. Fasıl:	185 = =	198 = =	170 = =
IV. Fasıl:	160 = =	126 = =	160 = =
Toplam:	**805** madde	**880** madde	**812** madde

Tuḥfetü'l-hādiyye'nin sonunda "Ḥesāb- i Fārisī" başlığı altında Farsça sayılar da gösterilmiştir.

Mukaddime kısmı mevcut Yz.A. 3263 numaralı nüshaya göre,

Baş (vr.41b):

هذا الكتاب دانستن

بسم ... الحمد لله الغنى القوى الجبار و الصلوة و السلام على النبى الامى ...

اما بعد چنين مى گويد ...

Mukaddime kısmı eksik Yz.A. 2201 numaralı nüshaya göre,

Baş (vr.61b):

هذا رساله دانستن لغت فارسى

بسم ... دانستن بلمك ، شناختن اكلمق ، آموختن اوكرنمك ، خواندن اوقيمق

Son (Yz.A.3263, vr58b):

هشت هزار سكز بيك ، نه هزار طقز بيك ، ده هزار اون بيك و قص على هذه قاعده

پادشی در آخر مصدر شین بیار دانش ، ستایش ، آموزش
تمت الکتاب بعون الله الملك الوهاب

Son (Yz.A. 2201, vr.69a):

صد یوز ، صد هزار یوز بیك ، ده هزار اون بیك ، صد هزار یوز بیك ، ده صد هزار یوز کره اون بیك ، صد صد هزار یوز کره یوز بیك

Diğer nüshaları:

a) Tuḥfetü'l- hādiyye adıyla kayıtlı olanlar

Adana, İHK. **169**/12, **855**/1 (1033 h.)

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **1676**/2, Yz.A. **2532**/3 (1120 h.), A. Ötüken **187**/2, **2540**; A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **1373**, M. Ozak I, **683**; TDK. Kitaplığı Yz.A. **178**, Yz.A. **528**

Bursa, İnebey Ktp., Çelebi **1172** (1074 h.)

İst., Belediye Ktp., M. Cevdet, K. **374**; Millet Ktp., A. Emirî, F. **263** (1160 h.)

Konya, Bölge Yz. Ktp. **447**/1 (baştan eksik)

Manisa, İHK. **2578**/2

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK.01, III, 557; **Fihrist-i Manisa**, s. 371, 374; **Fihrist-i Bursa**, s. 34; Blochet, **Turcs**, I, 85; **a. e.**, II, 242; Rieu, **Turkish**, s. 141; Kraftt, **K.K. Orientalischen**, s. 6; **Sarajevo**, I, 383; **Fihrist-i Marʿaşî**, VI, 58; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, IX, 66

b) Diğer adlarla kayıtlı olanlar

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., M. Con **169**; Milli Ktp. Yz.A. **697**/2 (1106 h.), Yz.Bes. A. (A) **4767**, Yz.A. **4895** (1026 h.), Yz.A. **5502**/1 (984 h.); A. Ötüken **2616**/1; TBMM. Ktp., LK. **279**/3; TDK. Kitaplığı Yz.A. **159** (1113 h.)

İst., Belediye Ktp. K. **568**/5 (1092 h.); Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef. **6115**/4

Manisa, İHK. **2578**/2, **2854**/4, **2865**/1

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK. I, s. 51; Bayraktar, **Atatürk Kitaplığı ... İndeks Kataloğu,** I, 31; **Fihrist-i Manisa**, s. 371, 374, 375, 376; Blochet, **Turcs**, I, 358, 399; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 130, 145, 146; **Sarajevo**, I, 116; **a .e.**, II, 700; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, VIII, 74; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2010 (seri nr.19.207)

eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye (tlf. 850-877/1446-1473 arası)
Müellifi bilinmiyor

Değişik kişilere nispet edilen bu sözlüğün müellifi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. F.B. **33**

Salbek şemseli, siyah meşin ciltli, 200 x 140, muhtelif satırlı, II+ 86 varaktır. Aḥmed b. Ḥıżır'ın talik hattıyla 4 Muharrem 904/22 Ağustos 1498 tarihinde istinsah edilmiştir. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları satır altlarına siyah mürekkeple kaydedilmiştir. Bazı varakların haşiyelerinde notlar vardır.

eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye, yaygın adıyla Ṣıḥāḥu'l-ʿacem[61], Arapça mensur bir mukaddime ile, isimler, fiiller ve gramer olmak üzere üç bölümde hazırlanmış Farsça-Türkçe bir sözlük olup müellifi ve telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda, eserin nüshaları üzerine düşülmüş notlarda ve kütüphane kayıt fişlerinde, eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye'nin müellifi olarak, Faḫruddîn Hinduşāh b. Sencer b. ʿAbdullāh-i Naḫcivānî, kısa ve meşhur adıyla Hinduşāh-i Naḫcivānî[62] ve onun oğlu, Şems-i Münşî adıyla meşhur Şemsüddîn Muḥammed b.

---

61 Sözlüğün adı, Arapça mukaddimesinde eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye şeklinde yazılmış olmakla beraber, sözlük daha çok Ṣıḥāḥu'l-ʿacem adıyla bilinmekte ve kaynaklarda da bu adla anılmaktadır.

62 Bk. **Keşf.**, II, 1074; **Esmā'.**, II, 511; Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānî, **Ṣıḥāḥu'l-ʿacem**, nâşirin önsözü, s. 5 v. d.; Blochet, **Turcs**, I, 394; **Muḳaddimetü'ṣ-Ṣıḥāḥ**, I, 210; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1998; **Fihrist-i Manisa**, s. 215; **Ferhenghā-yi Fārsî**, s. 256. Hinduşāh-i Naḫcivānî, 723-724/1323-1324 yılında Lur Atabeklerinden Nuṣretüddîn Aḥmed b. Yūsuf Şāh (730-765 /1330-1364) adına yazılmış Tecāribü's-selef (eser, ʿAbbās İḳbāl-i Āştiyānî tarafından kitap ve müellif hakkında geniş bir önsözle birlikte neşredilmiştir, Tahran, 1313 h.ş./1934) 'in müellifidir. Hinduşāh-i Naḫcivānî hakkında bk. **Keşf.**, I, 344; Ṣafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1243 - 1244; Nefîsî, **Tārîḫ-i naẓm**, I, 184; Moşār, **Mü'ellifîn-i kütüb-i çāpî**, VI, 793

Hinduşāh-i Naḫcivānī[63], Yaḥyā el-Emīrī er-Rūmī el-Ḳaraşī[64], Yaḥyā b. Baḫşı[65], Birgivī (Birgili) adıyla meşhur Meḥmed b. Pīr ʿAlī[66], Şeyḫ Cüneyd el-ʿAcemī[67] ve Ḥüseyin b.Meḥmed[68] gibi değişik şahısların adları zikredilmektedir.

Kaynaklarda daha çok Ṣıḥāḥu'l-ʿacem adıyla anılan bu sözlüğün başta Faḫruddīn-i Naḫcivānī ile oğlu Şemsüddīn Muḥammed b. Faḫruddīn-i Naḫcivānī'ye ve bu ikisinden başka, Yaḥyā el-Emīrī er-

63 Şafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, III/I, 287; Nefīsī, **Tārīḫ-i naẓm**, I, 184; Muḥammed b. Hinduşāh-i Naḫcivānī, **Düstūru'l-kātib fī taʿyīni'l- merātib**,nşr. ʿAbdülkerīm ʿAlī-oğlı ʿAlī-zāde, Moskova, 1964, nâşirin önsözü, s. X- XI; Eynullah Medetli, "**Eski Türk Yurdu Nahçıvan**", Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, 1993, I, 47. Nüshalar genellikle Şemsüddīn Muḥammed b. Hinduşāh-i Naḫcivānī adına kayıtlıdır. 767/1366 yılında yazılan Düstūru'l- kātib'in müellifi olan Şems-i Münşī Muḥammed b. Hinduşāh-i Naḫcivānī, 728/1328 yılında Ṣıḥāḥu'l- fürs adıyla Farsçadan Farsçaya bir sözlük de yazmıştır.

64 **Keşf.**, II, 1074; **Ẕeyl**, XV, 11; **Lüġat- nāme**, I, 182; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1998

65 **OM.**, I, 199; Riyāzī-zāde, **Esmāü'l- kütüb**, s. 205; Ank., Milli Ktp. Yz.A. 165, Yz.A. 175, Yz.A. 176, Yz.A. 396; İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş 650, İ.Ü. Merkez Ktp., T.1430 numarada mevcut nüshalar bu müellif adına kayıtlıdır. Yaḥyā b. Baḫşı (ölm. 840/1436), IX./XV. yüzyıl âlim ve müelliflerinden olup daha çok dinî ilimlerle meşgul olmuş ve fıkha dair eserler yazmıştır. Biyografisini veren kaynaklarda (bk. Mecdī Meḥmed, **Ḥadāʾiḳ**, s. 343; **Esmāʾ**., II, 530; **OM.**, I, 199) Yaḥyā b. Baḫşı'nın dil ve lügat ilmiyle de ilgilendiğinden söz etmemektedirler. Bu kaynaklara göre müellifin künyesi, Zeynüddīn Yaḥyā b. Baḫşı b. İbrāhīm er- Rūmī el- Ḳaraşī'dir. Dolayısıyla Yaḥyā el- Emīrī er- Rūmī el- Ḳaraşī ile Yaḥyā b. Baḫşı adlarıyla aynı şahış kastedilmiş olmalıdır.

66 **Keşf.**, II, 1074; **GAL.**, II, 586; **GAL. Suppl.**, II, 657; **Tarama Sözlüğü**, I, LXVI; Nefīsī, **Tārīḫ-i naẓm**, I, 395; **Muḳaddimetü'ṣ- Ṣıḥāḥ**, I, 210; Karatay, **TSMK. FY.**, s. 113; **Fihrist-i Bursa**, s. 150; **Fihrist-i Manisa**, s. 125. eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'nin değerlendirmede esas alınan 904/1498 istinsah tarihli nüshasına göre, sözlüğün Birgivī Meḥmed b. Pīr ʿAlī (929-981/1523-1573) tarafından yazılmış olması düşünülemez. Bu hususla ilgili olarak ayrıca bk. Atsız, **İst. Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası**, İst., 1966, s. 2; Krş. Emrullah Yüksel, "Birgivi", **DİA.**, VI, 194; A. Turan Arslan, **İmam Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, İst., 1992, s. 127- 128

67 İst., Süleymaniye Ktp., Fatih 5204 numarada bulunan nüshası bu müellif adına kayıtlıdır.

68 Ank. TDK. Kitaplığı Yz.A. 162 numarada mevcut nüsha bu müellif adına kayıtlıdır.

Rūmī el-Ḳaraşī ve Birgivī Meḥmed b. Pīr ʿAlī'ye nispet edilmesi[69], Keşfü'ẓ-ẓünūn'da eser hakkında verilen bilgilerden kaynaklanmaktadır. Kâtip Çelebi, gerçekte aynı eser olmakla beraber, iki ayrı esermiş gibi değerlendirip Ṣıḥāḥu'l-ʿacem ve Ṣıḥāḥ-ı ʿacemiyye adları altında şu bilgileri vermektedir:

صحاح العجم :لهندوشاه النخجوانى المتوفى ٧٣٠ رتبه على ترتيب الصحاح العربى و هو مختصران قديم و هو معروف بديرينه مختصر و جديد. قال فيه لما رايت اكثر كتب المشايخ مدونة بلغة الفرس و كان اكثر راغبيها غير فارس فجمعت منها على وجه يسهل تناوله و جعلت لكل حرف على الترتيب بابا مستقلا و قيدت الحروف على لا يحفى و سميته به لكونه على اسلوب صحاح العربيه . و للشيخ يحيى الاميرى الرومى القرشى.

(Ṣıḥāḥu'l-ʿacem 730/1330'da ölen Hinduşāh-i Naḫcivānī'nindir. Onu Arapça Ṣıḥāḥ tertibince düzenledi. O da iki muhtasardır. Biri, eski olup Dīrīne-i muḫtaṣar (eski muhtasar) adıyla bilinir. Diğeri de yenidir. Onda şöyle dedi: Büyüklerin kitaplarının çoğunun Farsçayla yazıldığını ve onlara rağbet edenlerin Fars olmayanların olduğunu görünce, onlardan, istifadeyi kolaylaştıran bir tarzda topladım ve her harf için sırayla ayrı bir bâb yaptım. Harfleri gizli olmayacak şekilde kaydettim ve onu Arapça Ṣıḥāḥ tarzında olduğu için onunla adlandırdım. Ve Şeyḫ Yaḥyā el-Emīrī er-Rūmī el-Ḳaraşī'nindir[70].)

صحاح عجميه : رسالة بالفارسية لمولانا محمد ابن پير على المعروف

69 Bunların dışında kalan diğer müelliflerin adları ise, eserin nüshaları üzerine düşülmüş notlarda ve bu nüshaların kütüphane kayıt fişlerinde görülmektedir. Bu kayıtlardan en kayda değer olanı, İst., Süleymaniye Ktp., Fatih 5204 numarada kayıtlı; ebru kâğıt kaplı, 172 x 112 (125 x 55) mm. ebadında, 11 satırlı, 74 varaklık bir mecmuanın 1b - 67a varakları arasında bulunan, Ḥüseyin b. Ḥacı Ḳalfa tarafından Muharrem 892/Aralık 1486 tarihinde Bursa Kaplıca Medresesi'nde yazılan nüsha üzerinde görülmektedir. Eserin Şeyḫ Cüneyd el-ʿAcemī tarafından telif edildiğine dair kayıt şöyledir:

«هذا كتاب الصحاح المعجمه فى لغة الفرس تاليف الشيخ الجنيد العجمى»

Bu nüshada, eserin önsözde ve ferağ kaydında sözlüğün adı, eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye şeklinde yazılıdır. Ancak gerek önsöz kısmında, gerek itmâm kaydında müellif adı görülmemektedir.

70 **Keşf.**, II, 1074

... اوله الحمد لله الذی الهمنا اللغات و العبارات...ببرکلی المتوفی سنة

(Birgilî adıyla bilinen Mevlânâ Meḥmed İbn ʿAlî (ölm...)'nin Farsça bir risalesidir. Başı ...'dır[71].)

Kâtip Çelebi'nin Ṣıḥâḥu'l- ʿacem ile Ṣıḥâḥ-ı ʿacemiyye adları altında verdiği bilgiler eṣ- Ṣıḥâḥu'l- ʿacemiyye'ye aittir. Kâtip Çelebi'nin bu eseri isim benzerliği nedeniyle Şemsüddîn Muḥammed b. Hinduşâh'ın Ṣıḥâḥu'l-fürs'ü ile karıştırdığı ve yanlışlıkla Muḥammed b. Hinduşâh'ın babası Faḫruddîn Hinduşâh'a nispet ettiği, diğer müellif adlarını da eserin değişik nüshaları üzerinde gördüğü akla gelmektedir.

Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler arasında üzerinde durulması gereken diğer bir husus da eṣ- Ṣıḥâḥu'l- ʿacemiyye'nin biri eski, diğeri de yeni olmak üzere iki ayrı şeklinden bahsetmesidir. Bu bilgilerden bu eserin ilk şeklinin "dîrîne", sonradan yazıldığı anlaşılan ikinci şeklinin de "cedîd" adıyla bilindiği sonucu çıkmaktadır[72].

Kâtip Çelebi eski Ṣıḥâḥu'l- ʿacem demekle, Arapça bir mukaddimeyle başlayıp Farsça isimler, fiiller ve gramer olmak üzere üç bölüm halinde tertip edilmiş ve eṣ- Ṣıḥâḥu'l- ʿacemmiyye adı verilmiş bu sözlüğü; yeni Ṣıḥâḥu'l- ʿacem adıyla da bazı kaynaklarda "muḳaddimesiz Ṣıḥâḥu'l- ʿacem" ya da Ṣıḥâḥu'l- ʿacemî ve Ṣıḥâḥ-ı ʿacem adlarıyla anılan ve ileride tanıtılacak olan[73] başka bir Farsça-Türkçe sözlüğü kastetmiştir. Bu mukaddimesiz Ṣıḥâḥ-ı ʿacem, adı ve müellifi kesin olarak bilinmemekle beraber, bölümleri ve bölümlerinin tertibi, muhtevası itibarıyla eṣ-Ṣıḥâḥu'l-ʿacemiyye'ye benzemesi sebebiyle Ṣıḥâḥu'l- ʿacem ya da Ṣıḥâḥ-ı ʿacem, daha yeni ve geniş bir muhtevaya sahip olması bakımından da Ṣıḥâḥu'l-ʿacem-i cedîd ve Ṣıḥâḥu'l- ʿacem-i kebîr adlarıyla anılmıştır.

Kâtip Çelebi'nin bu bilgileri Lûġat-i Niʿmetullâh'ın önsözünden almış olması muhtemeldir. Farsça-Türkçe sözlük yazarlarından ilk kez Niʿmetullâh b. Aḥmed b. Mübârek, bu iki sözlüğü kaynakları arasında zikretmektedir. Niʿmetullâh 957/1540 yılında yazdığı eserinin Farsça

71 **Keşf.**, II, 1074

72 Ḥasan-i Şuʿûrî, Lisânü'l-ʿacem'in mukaddimesinde kaynaklarını söylerken Dîrîne adıyla bilinen eski Ṣıḥâḥu'l- ʿacem'i "Ṣıḥâḥ-ı ʿacem-i ṣaġîr" ve Cedîd adı verilen yeni Ṣıḥâḥu'l-ʿacem'i de "Ṣıḥâḥ-ı ʿacem-i kebîr" adlarıyla zikretmektedir (**Lisânü'l-ʿacem**, I, 2b).

73 Bk. Bu çalışma, s. 168 - 173

mukaddimesinde, bu iki sözlüğü, "Muḫtaṣar Ṣıḥāḥ-ı ʿacem-i dīrīne ve Ṣıḥāḥ-ı ʿacem-i cedīd adlarıyla zikretmekte, ancak müelliflerini belirtmemektedir[74]. Deşişī de 988/1580 yılında tamamladığı Tuḥfetü's-seniyye'nin muhtelif yerlerinde bu iki sözlüğü yalnızca Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye ve Ṣıḥāḥu'l- ʿacem adlarıyla anmaktadır[75].

Ġulâm-Ḥüseyn-i Bīgdilī, yanlışlıkla Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī'ye nispet ettiği eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'yi Çekoslavakya'nın Bratislava Müzesi Kütüphanesi'nde mevcut, 961/1554 istinsah tarihli bir nüshasını esas alarak Ṣıḥāḥu'l- ʿacem adıyla neşretmiştir (Tahran, 1361 h.ş./1982, Merkez-i neşr-i dānişgāhī, 253 S.). Nâşir Ṣıḥāḥu'l- ʿacem'e yazdığı önsözde, Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilere ve Lüġat-nāme'nin müellifi Dihḫudā'nın Kitāb-ḫāne-i Lüġat-nāme'de mevcut Ṣıḥāḥu'l-ʿacem'in bir nüshasının ilk varaklarına yazdığı, "babası (Hinduşāh b. Sencer)'nın lügatçi olması, oğlu (Ṣıḥāḥu'l-fürs müellifi Muḥammed b. Hinduşāh)'nun da bu sahayla ilgilenmesine ve babası Ṣıḥāḥu'l-ʿacem'i yazdığı için onun da Ṣıḥāḥu'l-fürs'ü yazmasına sebep olmuştur" şeklindeki notlarına dayanarak[76] eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'nin Hinduşāh-i Naḫcivānī tarafından yazılmış olduğunu kabul etmektedir[77]. Bīgdilī bu iddiasını kuvvetlendirmek için de hiçbir delil göstermeksizin, Hinduşāh'ın Farsça, Türkçe, Arapça ve Pehlevî dillerini bildiğini ve bu sebeple sözlüğünü yazmadaki maksadının Farsçayı yeni öğrenen Azerbaycan halkına yardımcı olmak; oğlu Muḥammed Hinduşāh'ın amacının ise Farsça konuşanlar için Farsçadan Farsçaya hacimli bir lügat kitabı telif etmek olduğunu öne sürmekte[78], hatta eserini Fars diline aşık olanlara ve Farsçayı sevenlere bir armağan olarak hediye ettiğini ve bu münasebetle de eserine ikinci bir ad

74 Bk. Bu çalışma, s. 232

75 Deşişī Muḥammed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lütfullāh, **Tuḥfetü's-seniyye**, yz., Konya, Yusufağa Ktp. nr. 7517, vr. 4b, 32b, 34b, 36a, 38a - b ve diğer varaklar

76 Bk. Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī, **Ṣıḥāḥu'l-ʿacem**, nâşirin önsözü, s. 7; Krş. **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, nâşirin önsözü, s. 14

77 Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī, **Ṣıḥāḥu'l-ʿacem**, nâşirin önsözü, s. 14

78 Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānī, **Ṣıḥāḥu'l-ʿacem**, nâşirin önsözü, s. 5, 10

olarak "Tuḥfetü'l- ᶜuşşāḳ" adını verdiğini söylemektedir[79]. Bîgdilî, bu sözlükte Farsça kelimelere verilen Türkçe karşılıkların VII.-VIII./XIII.-XIV. yüzyıl Azerbaycan Türkçesine ait olduğunu, Azerbaycan Türkçesine ilk kez Hicrî XII. asırda yazılmış metinlerde tesadüf edilmesi bakımından Ṣiḥāḥu'l-ᶜacem'in büyük değer taşıdığını ifade etmektedir[80]. Bîgdilî'nin müellif ve eser hakkındaki değerlendirmeleri, eṣ- Ṣiḥāḥu'l- ᶜacemiyye'yi mutlaka Hinduşāh'a izafe etmek amacıyla yapılmış mesnedsiz yorumlardan ibarettir. Çünkü Farsçanın bilinen ve bugün mevcut olan en eski sözlüklerinden biri Esedî-i Ṭūsî'nin Lügat-i fürs'ü, diğeri de Muḥammed b. Hinduşāh'ın Ṣiḥāḥu'l-fürs'üdür. Eğer eṣ- Ṣiḥāḥu'l- ᶜacemiyye, Dihḫudā ve Bîgdilî'nin ifade ettikleri gibi Ṣiḥāḥu'l-fürs'ten önce yazılmış olsaydı, bu lügatin önsözünde Fars leksikografisinin tarihçesinden bahisle, Ḳaṭrān-i Tebrîzî ve Esedî-i Ṭūsî'nin adlarını ve onların Farsça sözlüklerini anan ve bu sözlüklerden yararlandığına işaret eden Muḥammed b. Hinduşāh[81], babasının Ṣiḥāḥu'l- ᶜacem ya da eṣ-Ṣiḥāḥu'l- ᶜacemiyye adıyla daha önce bir sözlük telif ettiğini mutlaka zikrederdi. Bu da Hinduşāh-i Naḫcivānî'nin böyle bir sözlük yazmadığını gösterir. En önemli husus ise eserin Anadolu'da ve Batı Türkçesiyle yazılmış olmasıdır. Sözlüğün İran'da yeterince bilinmemesi, İran kütüphanelerinde bir iki nüshasının bulunmasına karşın Türkiye kütüphanelerinde otuzu aşkın nüshasının tespit edilmesi, eṣ- Ṣiḥāḥu'l-ᶜacemiyye'nin Anadolu'da telif edildiğinin önemli bir kanıtıdır. Diğer taraftan eṣ- Ṣiḥāḥu'l- ᶜacemiyye'nin önsözünden eserin Arapça-Farsça olarak tertip edilmiş bazı sözlüklerden sonra kaleme alındığı açık bir şekilde ifade edilmekte, hatta Anadolu'da yazılan ilk Farsça-Türkçe sözlüklerde de işaret edildiği gibi, Arapça için hazırlanmış muteber sözlüklerin Farsça kaleme alınması ve bu eserlere daha çok İranlı olmayanların rağbet etmeleri münasebetiyle sözlüğün Farsça-Türkçe olarak tertip edildiği söylenmektedir.

eṣ- Ṣiḥāḥu'l- ᶜacemiyye, eserin telif sebebi ve tertibine dair bilgilerin yer aldığı Arapça bir önsöz ile başlar. Önsözde hamd ve senâdan sonra sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

---

79 Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānî, **Ṣiḥāḥu'l- ᶜacem**, nâşirin önsözü, s. 5, 13. Ġulām-Ḥüseyn-i Bîgdilî, esere yazdığı önsözü "**İsnād-i nādir-i İslāmî der kitābḫānehā- yi Şuravî**" adlı makalesinde de özet halinde yayınlamıştır (Āmūziş-i edeb-i Fārsî, sāl-i çehārum, şümāre-i hefdehum-hicdehum, 1368 h. ş./1989, s. 21 v. d.).

80 Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānî, **Ṣiḥāḥu'l- ᶜacem**, nâşirin önsözü, s. 15

81 **Ṣiḥāḥu'l-fürs**, s. 8

vr.1b -2a

«فلما رايت اكثر الكتب المعتبرة من المصنفات المشايخ المهرة مدونة بلغت الفارس و كان اكثر راغبها فى تلك اللغة غير فارس جمعت منها ما فى تلك الكتب تداوله على وجه يسهل لكل طالب تناول و جعلت فى حق الاخر لكل حرف على الترتيب بابا مستقلا ثم جعلت فى كل باب فى حق الاول على ترتيب كل حرف يوجد فصلا و اعتبرت فى الوسط ما بعد الاول و ان اشتركت فيه كلمتان اعتبرت ما بعد الاول ثم و ثم الى الانتهاء و التمام ثم عدت الى اول الاعتبار و اصل المقام و قيدت الحروف و الحركات المشتبهة و جعلت الاسما و الفعال و ما يتبعها قسما آخر و قدمت الاسماء لوجه لا يستتر لمن باشر و سميته بالصحاح العجميه لكون على اسلوب الصحاح العربية...»

(Kabiliyetli büyüklerin yazdıklarından muteber kitapların çoğunun Farsçayla yazıldığını ve o dilde onlara rağbet edenlerin çoğunun Fars olmayanlar olduğunu gördüğümde o muteber kitaplarda olanlardan, ondan istifade etmek isteyen bütün talipler için kolaylaştırıcı bir tarzda topladım. Son harfi esas alarak sırasıyla, her harf için bir bâb yaptım. Sonra bütün bâblarda son harfi esas alarak faslın bulunduğu her harf tertibince düzenledim ve ilk harften sonraki orta harfe itibar ettim. Onda iki kelime ortak olursa ilk harften sonrakine, ve sonrakine ve daha sonrakine itibar ettim. Sonra esas alınan ilk harfe ve köke döndüm. Benzer harfleri ve harekeleri kaydettim. İsimleri bir bölüm, fiilleri ve onlarla ilgili olanları başka bir bölüm yaptım. İsimleri, müracaat edenlerin kolayca istifade edecekleri şekilde verdim. Arapça Ṣıḥāḥ üslubuna göre olduğu için onu eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye ile adlandırdım.)

Mukaddimede Arapça-Farsça olarak kaleme alınmış bazı sözlüklerden istifade edildiği belirtilmekte, ancak kaynakların adları söylenmediği gibi, telif tarihi hususunda da bilgi verilmemektedir. Daha önce de değinildiği gibi, bu sözlük ilk kez Lüġat-i Niʿmetullāh'ta kaynak olarak zikredilmektedir. Diğer taraftan değerlendirmede esas alınan nüsha da 904/1498 tarihinde istinsah edilmiş olduğuna göre eserin telif tarihini IX./XV. yüzyılda aramak gerekmektedir.

eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye'nin tespit edilebilen nüshaları arasında istinsahı itibarıyla en eski tarihli olanları, XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Eserin İst., Süleymaniye Ktp., Ayasofya kısmı nr. 4697'de kayıtlı nüshası, Zilhicce 877/Nisan 1473 yılında; aynı kütüphanenin Fatih 5402 numarada mevcut nüshası, Ḥüseyin b. Ḥacı Ḳalfa tarafından Muharrem 892/Aralık 1486; Kayseri Râşid Ef. Ktp., Râşid Ef. Eki 2431 numarada bulunan nüshası 894/1489 yılında; İst., TSMK. Koğuşlar Kitaplığı 1197 numarada kayıtlı bir nüshası da 899/1494 yılında kopya edilmiştir. Tespit edilebilen diğer nüshaları ise X./XVI. yüzyıl ve daha sonrasında yazılmıştır.

Bu nüshalardan 877/1473 istinsah tarihli Ayasofya nüshasına göre eserin bu yıldan önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu nüshanın eserin telif tarihine yakın bir nüsha olması da mümkündür. Çünkü Lütfullāh Ḥalīmī 850/1446 yılında nazmettiği Baḥrü'l-ġarāyib'te bu eseri, kaynak olarak kullandığı sözlükler arasında zikretmediği gibi, 850-872 /1467-68 yılları arasında yazdığı Lüġat-i Ḥalīmī'de de eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye'yi kaynak olarak kullanmamıştır. Baḥrü'l- ġarāyib'i yazarken daha önce telif edilmiş olan sözlüklere ulaşmaya çalışan Ḥalīmī 'nin bu sözlükten haberdar olmaması da mümkündür. Fakat yine de 877/1473'te ve daha sonraki yıllarda yazılmış nüshalarına tesadüf edilen eṣ-Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye'nin Baḥrü'l-ġarāyib'ten sonra ve 850-877/1446-1473 yılları arasında telif edildiği ihtiyatlı bir tahmin olarak söylenebilir[82] .

eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye, Farsça isimler, fiiller ve gramer olmak üzere üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre, isimlere ayrılan birinci bölümde (vr.2a- 61b) yaklaşık 4200 kelime maddesinin, fiillere ayrılan ikinci bölümde (vr. 61b -73b) de yaklaşık 420 fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Karşılıklar, maddelerin üzerine ya da satır aralarına ve boşluklara hafif yatay şekilde yazılmıştır. Farsça kelimelerin okunuşları harekeyle gösterilmiş, bazen hareke kayıtları da verilmiştir. Bu hareke kayıtları Arapça olarak yazılmıştır. Bazı maddelerin anlamları ve izahları nadiren de olsa Farsçadır. Örnekler:

vr. 2a-b

el-Ḳısmu'l- evvel: Bābü'l- elif ve faṣluhu

ای بار خدایا (ey bār-i Ḫudāyā): ey çelim Tañrı

(هذا الاسلوب قیاسی فی کل منادی بکلمة ای و بدونها ترکت فی هذا الکلمة ترتیب المعهود لیکون الابتداء باسم الله تعالی مثل قول الشعراء ساقیا، عاشقا ، صنما، ای ساقیا، ای عاشقا، ای صنما)

ازآن شما (ezān-i şümā): sizüñ

(یجوز بحرف الالف الثانی مع الزاء و کذا فی ما بعده)

ازآن ما (ezān-i mā): bizüm

اژدها (ejdehā): (بالزاء الفارسی و یجوز بالجیم مقام الزاء)

82 **Tarama Dergisi** (I, 61)'nde eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'nin Cāmiʿu'l- fāris'in bir muhtasarı olduğu belirtilmektedir. Her iki sözlüğün bölümlerinin sıralanışı, muhtevaları ve maddelerin tertibi itibarıyla birbirine benzemesi ve eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'nin de muhtasar bir sözlük görünümünde olması bu kanaate sebep olmuştur. Ancak bu sözlüğün, 907/1502'de telif edilen Cāmiʿu'l- fāris'in muhtasarı olması mümkün değildir.

اسفید پا (esfîd-pā): bozca aş (يجوز بالبا مقام الفاء منه)

آشنا (āşnā): biliş (و فيهما بالمد و بعد المهملة فى الاول التحتانيتين و بعد المعجمة فى الثانى بالنون اى النقطتين يكونان تحت الكلمة)

Maddelerin tertibinde son harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Bâblarda yer alan kelimelerin ilk harfleri de faşl kabul edilmiş ve her bâbın ilk harfleri alfabetik olarak fasıllara ayrılmış; maddelerin ikinci, üçüncü ve diğer harflerinde de alfabetik sıra gözetilmiştir. İkinci bölümde ise bâb başlıkları kullanılmayarak fiiller alfabetik olarak tertip edilmiş on dokuz fasla ayrılmıştır.

İkinci bölümün sonunda "el- Ḳavā'id ve'l- emşile" başlıklı, zamanlara göre fiil çekimlerinin gösterildiği bir ek bölüm yer alır (vr. 73b-86a). Yukarıdaki başlık altında bu kısımla ilgili Arapça bir açıklama yer alır. Bu açıklamada şu bilgiler verilmiştir:

vr. 73b

« اعلم كما ان الصرفيون جعلو الفعل و ما يشتق منه ميزانا و وزنوا غيره به كذالك جعلنا ما يرادفه فى الفارسى اعنى كردن يحرج منه ميزانا و بينا فيه القواعد و الامثلة ليقاس عليه غيره مهما امكن انما بينا بالعربية لان تفسير الفارسى لا ينفع غير العجم زيادة نفع ... »

(Bil ki, gramercilerin "fi'l" ve ondan türeyenler için bir ölçü yaptıkları ve diğerlerini de onunla kalıplaştırdıkları gibi biz de onun Farsçadaki karşılığı olanından, yani "كـردن = kerden (yapmak) " fiilinden bir ölçü çıkararak yaptık ve diğerleriyle mümkün olduğunca kıyas edilmesi için kuralları, isim ve fiil çekim kalıplarını onunla açıkladık. Farsçanın Farsça ile izah edilmesi İranlı olmayanlar için çok fayda vermediğinden Arapça açıkladım.)

Bu açıklamaların devamında "كـــردن" fiilinin mâzî ve muzâri köklerinden türetilen müştakların Arapça emsile kalıpları ve sırasına göre çekimleri yapılmış ve Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bu çekimlerin devamında "el-emşiletü'l-muṭarride" başlığı altında, Farsça genel fiil ve isim çekimlerinin örnekleri verilmiştir. Çekimlerle ilgili kurallar Arapça olarak kısaca anlatılmıştır. Gramere dair konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

vr. 74b - 85a

1. el- Māżiyü'l- ma'lüm
2. el- Ḥikāye 'ani'l- ḥāli'l- māżiyye mine'l- ma'lüm
3. = = = mine'l-mechūl

4. el- Mużāriʿu'l- maʿlūm
5. = mechūl
6. el- Maṣdar
7. el- Caḥdü'l- mechūl
8. el- Caḥdü'l- maʿlūm
9. Mechūlü mübālaġati'l- caḥd
10. Maʿlūmü nefyi'l- ḥāl
11. Mechūlü =
12. Maʿlūmü nefyi'l- müstaḳbel
13. Mechūlü =
14. Maʿlūmü teʾkīdi nefyi'l- müstaḳbel
15. Mechūlü = =
16. Mechūlü emri'l- ḥāżır
17. Maʿlūmü nehyi'l- ḥāżır
18. Maʿlūmü emri'l- ġāyib
19. Mechūlü =
20. Maʿlūmü nehyi'l- ġāyib
21. Mechūlü =
22. İsmü'z- zemān ve'l- mekān
23. İsmü't- tafżīl
24. İsmü't– taṣġīr

Baş (vr.1b):

الحمد لله الذى الهمنا اللغات و العبارات و يسرنا جريانها على الالسنة و ساير الآلات و الصلوة على حبيبه ... و بعد فلما رايت اكثر الكتب المعتبرة ...

Son ve itmâm kaydı (vr.86a):

نحو: پسرك و دخترك و غيرهما و قد مر بسبب الانحصار فى الصيغتين مرارا . قد تمت الصحاح العجميه بحسن التوفيق و التيسير التى لا بد منها لكل طالبا الفارسى من الصغير و الكبير.

Ferağ kaydı (vr. 86a):

و قد وقع الفراغ من تحريره على يدى الفقير احمد بن حضر وفقه الله لمراضيه ... فى يوم الاربع من شهر المحرم الحرام من اربع تسعمائة

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **542/1** (975 h.), Yz.A. **834/2**, Yz.A. **3219** (911

h.), Yz.A. **3650** (950 h.), A. Ötüken **80**; TDK.Kitaplığı Yz.A.**162** (900 h.), Yz.A. **165**, Yz.A. **175** (916 h.), Yz.A. **176**, Yz.A. **396** (944 h.)

Bursa,İnebey Ktp., Haraççı **1418/1**

İsparta, Halil Hamit Paşa İHK. **1849** (926 h.)

İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6861**; Belediye Ktp., K. **217**, M. Cevdet **426**; Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **650**; İ.Ü. Merkez Ktp., T.**1430**; Millet Ktp., A. Emirî, Lgt.**139/1**, F.**4206** (1144 h.); Süleymaniye Ktp., A. N. Tarlan **189/1** (921 h.), Ayasofya **4697** (877 h.), **4698** (901 h.), Bağdatlı Vehbi **1966**, Esad Ef. **1691**, Fatih **5204** (892 h.), Halet Ef. **795**, İsmihan Sultan **424/1** (912 h.), İzmir **674** (913 h.), Laleli **3571**, **3572** (952 h.), Saliha Hatun **162**, Serez **3717** (891 h.), Şehid Ali Pş. **2646**, Tırnovalı **1805**, **1835**; TSMK., III. Ahmed **2697**, Koğuşlar **1197** (899 h.), Revan **1885** (928 h.), **1886** (940 h.)

Kayseri, Râşid Ef. Ktp., **26807** (1121 h.), **26888/2**, Râşid Ef. Eki **26431**/1 (894 h.)

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **7398**

Manisa, İHK. **2872/2** (938 h.), **2883**

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK.01,III,552; **TÜYATOK.34**,I,55; Karatay, **TSMK. TY.**, II,20, 22; aynı mlf., **TSMK. FY.**, s.113; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, IV,120; Bayraktar, **Atatürk Kitaplığı... İndeks Kat.**, I, 7; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s.584; aynı mlf., **Kayseri Râşid Ef. Yz. Kat.**, I, 317; **a. e.**, II, 486; **Fihrist-i Bursa**, s.150; **Fihrist-i Manisa**, s.125, 182; Blochet, **Turcs**, I,394, 395; Münzevî, **Nüsḫahā**, III,1998; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, V,78; **a. e.**, XII,54, 55

Şādiyye (tlf.889/1484)

Meḥmed b. Yaḥyā-i Ḳonevî

Eserin bir nüshası Musul Mektebetü'l- evḳāfi'l- ʿāmme Kütüphanesi Huciyyāt 234 numarada kayıtlı bir mecmua içerisindedir. Fihrisü maḫṭūṭāti Mektebeti'l- evḳāfi'l- ʿāmme fi'l-Müṣul'un müellifi Sālim ʿAbdürrezzāḳ Aḥmed'in verdiği bilgilere göre, Şādiyye, Nişābu'ṣ- ṣıbyān örnek alınarak Meḥmed b. Yaḥyā-i Ḳonevî adlı bir müellif tarafından 889/1484 yılında telif edilmiş manzum Farsça-Türkçe bir sözlüktür[83].

83 Müṣul, I, 115; Ayrıca bk. **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabî be Fārsî**, s. 8, 115; **Lüğat-nāme**, I, 296; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1992

Miftāḥü'l- meᶜānī (tlf. 892/1487)
Fevrī b. ᶜAbdullāh

Miftāḥü'l- meᶜānī, Fevrī b. ᶜAbdullāh adlı bir müellif tarafından yazılmış iki bölümden ibaret mensur bir sözlüktür.

Eser, bazı kaynaklarda yanlışlıkla Fevrī Aḥmed İbn ᶜAbdullāh'a nispet edilmektedir[84]. Kaynakların Fevrī Efendi, Aḥmed b. ᶜAbdullāh, Mevlānā Fevrī, Aḥmed Fevrī, Fevrī Aḥmed Efendi gibi adlarla andıkları ve şiirde Fevrī mahlasıyla bilinen Fevrī Aḥmed İbn ᶜAbdullāh ile Miftāḥü'l-meᶜānī'nin müellifi ayrı kişiler olmalıdır. Çünkü şair Fevrī Aḥmed, Şam müftüsü ve oradaki Süleymaniye Medresesi müderrisi iken Zilkade 978/Mart 1571'de ölmüştür. Şair Fevrī'nin ölümü ile 892/1487'de yazılan Miftāḥu'l- meᶜānī'nin telif tarihi arasında 84 yıllık uzun bir zaman farkı vardır. Bu da eserin şair Fevrī'ye aidiyeti hususunda şüphe uyandırmaktadır. Diğer taraftan, Fevrī Aḥmed hakkında geniş bilgi veren çağdaşı ᶜĀşık Çelebi, tezkiresinde, onun bir sözlük yazdığından bahsetmemektedir[85]. Kâtip Çelebi ise, doğru özellikleriyle tanıttığı Miftāḥu'l-lüġa'nın şair Füsūnī İbn ᶜAbdullāh tarafından yazıldığını kaydetmektedir[86].

Miftāḥu'l-meᶜānī
Nüsha tavsifi:
Ank. Milli Ktp., A. Ötüken **432**
Sırtı kahverengi meşin, üzeri toprak renkli pandizot kaplama, şirazeli, miklepli, tamir görmüş bir cilt içinde; 210 x 125 (150 x 75) mm. ebadında, 15 satırlı, I + 68 varaktır. Talik hatla yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Farsça kelimeler kırmızı keşideli olup bazıları harekelidir. Nüshada sözlüğün mastarlar kısmı eksiktir.

Eserin Türkçe yazılmış mukaddimesinde adını "aḥvec-i ᶜibādullāh Fevrī b. ᶜAbdullāh" şeklinde kaydeden müellif (vr.1b), sözlüğe verdiği adı da

84 **Esmā'**., I, 147; **OM.**, I, 399

85 ᶜĀşık Çelebi, **MŞ.**, s. 203 - 212; Fevrī Aḥmed ve eserleri için ayrıca bk. Nevᶜī-zāde ᶜAṭāī, **Ḥadā'iḳ**, II, 142-143; **Künhü'l-aḫbār'ın Tezkire Kısmı**, s. 321- 322; **Semā-ḫāne-i edeb**, s. 196; Müstaḳīm-zāde, **Mecelle.**, vr. 342b; aynı mlf., **Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭīn**, s. 98; **OM.**, I, 392-393; **Sicill.**, IV, 28; **Ḳāmūsu'l- aᶜlām**, V, 3448; **Divanlar Kat.**, I, 155

86 **Keşf.**, II, 1880; Krş. **Lüġat- nāme**, I, 185. Şair Füsūnī için ayrıca bk., Ḳınalı-zāde, **TŞ.**, II, 750; ᶜĀşık Çelebi, **MŞ.**, s. 195; **Sicill.**, IV, 21

"ve bu kitāba Miftāḥu'l- meʿānī ad ḳodum" şeklinde zikretmiştir.

Miftāḥü'l-meʿānī 892/1487 yılında tamamlanmış ve eserin telif tarihi önsözde yer alan mesnevî tarzında yazılmış aşağıdaki beyitlerde şöyle söylenmiştir:

vr.2b

Muṣṭafā'nuñ hicretinden ey piser
Bil sekiz yüz ṭoḳsan ikide meger
İrişüb ʿavn-i ḫudāvendi enām
K'oldı bu dürr-i gerān-māye temām

Eser, müellifin bir dostunun ricası üzerine kaleme alınarak ilim talep edenlerin istifadesine sunulmuştur. Mukaddimede Miftāḥü'l-meʿānī hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-2a

"İḫvāndan birisi birgün ben faḳîr-i ḥaḳîrden iltimās idüb eydür fużalā-yi dehr-i naẓm ve neşr ki kütüb-i lüġat cemʿ itmişlerdür cümlesin Pārsî diliyle şerḥ itmişlerdür. Lā-cerem evvel Pārsî dilin bilmek gerek ve baʿd-ez-ān ʿArabî lüġati bilmek gerek ve çun ʿilm-i lüġat deñli ʿulūmuñ kilididür siz daḫı luṭf idüb zebān-ı Fārisîden bir nice elfāẓ cemʿ idüb bir yādgār sebebiyle ṭālib-i ʿilm ve rāġib-i maʿrifet olanlar fāyide ṭutalar ve ol fāyide sebebiyle sizi düʿā-yi ḫayrla yād ideler ümîẓdür ki ol düʿā sebebiyle Ḥaḳ ḥażretinde maġfūr olasız. Pes bu faḳîr ol ʿazîzün dürr-i pendini ḳabūlüm güşında güşvār idüb himmet ṭaleb itdüm bu kitāba şürūʿ itdüm. Pes Ḥaḳḳın ʿavniyle ve anlaruñ himmet-i berekātında az müddetde temām itdüm. Tenbîh: Bu kitāb münḳasımdur iki ḳısm üzre: Evvel esmāʾdur ve ḳısm-ı şānî efʿāldür ve ikisinüñ ortasında mużmirāt ve ḥurūf bile ẕikr olınmışdur ve her ḳısm ḥurūf-i heca tertîb üzre menāzîl-i ḳamere münāsibdür. Bist u nuh bāb üzre riʿāyet olmışdur ve her bāb ḳırḳ üç bāb üzre mübevvebdür. Evvel fetḥa, ikinci kesre, üçüncü żamme ve ḥarf-i evvel ki bābdur anıñ mā-baʿdindeki ḥurūf daḫı riʿāyet olınmışdur ve efʿāl ḳānūn-i ḥarf üzre ṣarf olınmışdur (...) Baʿżı Müşkilāt-i fürs'den ve Miftāḥu'l- edeb'den ve daḫı buldığım lüġatlerden cemʿ idüb bu kitāba derc eyledüm ve bir nice ṣanāyiʿ ḫarc eyledüm."

Miftāḥu'l-meʿānî'nin isimler kısmı, maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilerek alfabetik sıraya göre 29 bâba taksim edilmiştir. Bâblarda yer alan

kelimeler, üçlü hareke sistemine göre tasnif edilmiş ve ikinci harfler de faṣl kabul edilmiştir. Okunuşlarında tereddüt ve hataya düşülmesi muhtemel Farsça ve Türkçe kelimeler harekelenmiştir. Farsça kelimeler için bir ya da iki Türkçe karşılık gösterilmiş, şahit beyit nakledilmemiştir. Farsça isimleri ihtiva eden bu bölümde 5400'ü aşkın madde mevcuttur.

Birinci bölümün sonunda gramere dair bilgilere yer verilmiş; Farsça çoğul kaideleri, ism-i taṣġīr, ism-i tafżīl, zamirler ve ön-edatlar gibi isimlere mahsus gramer konuları örneklerle izah edilmiştir (vr.65a-68a).

Eserin değerlendirmede esas alınan nüshasında Farsça fiilleri içeren ikinci kısmı eksiktir. Bu sebeple bu bölümün muhtevası bilinmemektedir.

Müellif Miftāḥu'l-meᶜānī'yi yazarken temin edebildiği bazı lügat kitaplarından istifade ettiğini mukaddimede belirtmiş, ancak Muṭahhar b. Ebī Ṭālib'in Miftāḥu'l- edeb'i ve Esedī-i Ṭūsī'nin Müşkilāt-i fürs ya da Lüğat-i fürs adlarıyla anılan Farsça sözlüğü dışında, başka bir kaynağın adını zikretmemiştir.

Baş (vr.1b):

سپاس بی حد و ثنای بی عد اول پادشاهه که شرف نطقله صنف انسانی غیر اصناف اوزرنه مفخم و معظم ایلدی ... اما بعد احوج عباد الله فوری بن عبدالله ایدر ...

Son (vr. 68a):

... در ما درسن یعنی بزده دیمکدر و باقیسن دخی بوکه قیاس ایله و اما افعالده زاید چوق آز کلور انشاء الله شرح اولنه تمت

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Miftāḥu'l-lüġa (tlf. 896/1491)
Maḥmūd b. Edhem

Bir mukaddime ve iki bölümden oluşan mensur bir sözlük olup Nakşibendî şeyhi Maḥmūd b. Edhem tarafından hazırlanmıştır[87].

Maḥmūd b. Edhem Amasya'da doğmuştur. Babası ise Akşehirlidir. Müellifin Miftāḥu'l-lüġa'dan başka, Arapça gramerine dair Tuḥfetü'l- edeb şerḥu lüġati'l-ᶜArab ve inşâ sanatı ile ilgili Gülşen-i inşā' adlı eserleri bilinmektedir. Müellif Gülşen-i inşā'yı özetleyerek ayrı bir kitap yazmış, daha sonra da özet halinde yazdığı bu kitaptan seçmeler yaparak ve dilini sadeleştirerek bir mukaddime ve iki makaleden ibaret bir eser daha

87 **Keşf.**, II, 1770; **Tarama Dergisi**, I, 57; Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, VIII; Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 19

meydana getirmiştir[88].

Miftāḥu'l-lüğa

Nüsha tavsifi:

Ank. Milli Ktp. Yz.A. **2700**

Sırtı ve kenarları kahverengi meşin, üzeri kâğıt kaplı bir cilt içinde; 225 x 164 (155 x 105) mm. ebadında, 17 satırlı, 90 varaktır. Talik ile yazılmış; başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Miftāḥu'l-lüğa, yaygın olarak kullanılan ve Farsça eserlerde sıkça geçen kelimeleri içeren bir sözlüktür. Eser Sultan II. Bayezid adına ithaf edilmiştir. Eserin mukaddimesi Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde kaleme alınmış; giriş cümleleri Arapça, telif sebebi ve ithafa dair kısımlar Farsça, eserin tertibi hakkında verilen bilgiler de Türkçe yazılmıştır. Mukaddimede sözlük hakkında şu bilgiler yer alır:

vr. 1b-2a

«... چون لغت فرس میان مبارزان میدان بلاغت و میزان مضمار فصاحت افصح لغات و املح عبارات گشته و بعض عربیه را بلغت فرس تفسیر کرده و چند کتب مشایخ و تواریخ و رسائل و دواوین بدین لغت در سلك نظم آمده لاجرم بسعی شدید و جهد جدید (...) قوانین لغت فرس را ضبط کرده و موضع استعمالش بتتبع نموده و لغت متداول را جمع و ترکیب ساخته و باسم مفتاح اللغة موسوم گردانید. این کتاب نیز همچو سایر کتب لغات مدونه متداول گشته (...) السلطان ابن السلطان سلطان بایزید خان بن سلطان محمد خان ازین جمع و ترتیب مقصود کلی و غرض اصلی عرض نیاز و خدمت و دعاء اثبات خشمت بدان دولت صفات را که (...) این جمع و ترتیب برای نو آموزان لغت فرسست اسناد است .

Bu kitāb bir muḳaddime ve iki bāb üzerine mürettebdür. Emmā muḳaddime lüġat-i fürsde kelimāt-ı müştaḳḳanıñ ṭarīḳ-i iştiḳāḳın ve emşile-i muṭarridesin beyān ider. Bāb-i evvel meşādır ve mużāri' şīġaların beyān ider, bāb-i şānī esmā'-i edātı beyān ider.»

(Fars dili, belâgat meydanının erleri ve fesahat alanının mizanı arasında dillerin en fasihi ve sözlerin en güzeli olduğu, bazı Arapça kitapları Farsça açıkladıkları, âlimlerin birkaç kitabı, tarihler, risaleler ve divanlar bu dille nazmedildiğinden, mecburen yoğun bir çaba ve yeni bir gayretle Farsçanın kurallarını yazıp kullanım durumunu araştırarak yaygın kelimeleri derleyip bir araya getirdim ve Miftāḥü'l-lüğa adıyla adlandırdım. Bu kitap da, yazılmış diğer sözlükler gibi yaygınlaştı. Sultan oğlu Sultan, Sultan Mehmed Han'ın oğlu Sultan Bayezid Han bu derleme ve tertipten

88 Ẕeyl., II, 1505; OM., I, 160

genel maksat ve asıl amaç, niyazın ve hizmetin arzı ve devlet sıfatlı o haşmetlinin varlığını tastikin duasıdır. Bu derleme ve tertip Farsçayı yeni öğrenenlere isnad edilmiştir.)

Müellif eserin mukaddime kısmında adını anmadığı gibi telif tarihine dair bilgi de vermemiştir. Miftāḥu'l-lüġa'nın Wien Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek'te mevcut müellif hattı nüshasının tavsifini yapan Güstav Flügel'in verdiği bilgilere göre, eser, 896 yılı Cemaziyelâhir ayının sonlarında (Mayıs 1491) tamamlanmıştır[89].

Miftāḥu'l-lüġa'nın sözlük kısmı iki bâba ayrılmıştır. Birinci bâbta (vr.2b-12b) önce Farsçanın isim, fiil ve edatlarla ilgili gramer kaideleri Türkçe olarak izah edilmiş, daha sonra da fiillerin mastar şekilleri alfabetik olarak tertip edilmiştir. Bu kısımda gramere dair işlenen konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

1. İsm, fiʿl ve ḥarf (ism ve envāʿ-i ism: İsm-i müştaḳ veya ġayr-i müştaḳ ki aña ism-i cāmid dirler)
2. İsm-i müştaḳ (ism-i fāʿil, ism-i mefʿūl ve ṣıfāt-i müşebbehe ve ism-i maṣdar)
3. Fiʿl (fiʿl-i māżī, mużāriʿ, emr ve nehy)
4. Fiʿl-i mużāriʿ ve ṭarīḳ-i iştiḳāḳı
5. Farsça maṣdarların semāʿī ve ḳıyāsī olan mużāriʿ kökleri ḥaḳḳında
6. Emr-i ġāʾib ve ṭarīḳ-i iştiḳāḳı
7. Nehy-i ġāʾib ve = =
8. Ṣīġa-i mechūl ve = =
9. İsm-i fāʿil ve ṭarīḳ-i iştiḳāḳı
10. Ṣīġa-i müşebbehe ve =
11. İsm-i mefʿūl ve = =
12. Maṣdar ve ḳısımları (ism-i maṣdar ve ḥāṣıl bi'l-maṣdar, maṣdar-ı lāzımı müteʿaddī ḳılmaḳ)

Daha sora bir "faṣl" başlığı altında fiile bitişen şahıs zamirleri açıklanmış; کردن fiili örnek verilerek mâzî ve muzâri zamanlarının etken, edilgen ve olumsuz şekillerinin yalnızca III. tekil şahısla çekimli şekilleri ve emir kipi gösterilmiştir. Devamında da ism-i fāʿil, ṣıfat-ı müşebbehe ve ism-i mefʿūlün tekil ve çoğul şekilleri ile mastarları ve câmid isimleri çoğul yapma kaideleri izah edilmiş (vr.5b-12b); bu bilgilerden sonra Farsça fiillerin alfabetik tertibine geçilmiştir.

89 Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 124

Fiillerin Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılmış, ayrıca her fiilin muzâri kökü verilmiştir. Bu da eserin en önemli özelliklerinden biridir. Müellif, fiilleri muzâri kökleriyle birlikte vermesinin sebebini, "çun lüġat-i fürsde mużāriᶜ ṣīġalarınuñ baᶜżı semāᶜī olub maṣdardan aḫẕi ṭarīḳ-i vāḥid üzere olmayub teᶜallüm-i lüġat-i fürs ḳaṣd iden mübtedīye ṣīġalaruñ żabṭı āsān olmaġiçün her maṣdaruñ ṣīġası mużāriᶜ ṣīġasıyla ẕikr olındı" sözleriyle açıklamıştır (vr.7a-b). Bu bölümde 400 civarında Farsça fiil yer almaktadır.

Miftāḥü'l-lüġa'nın ikinci bâbını (vr.13b-90a) çoğunlukla bileşik ve türemiş kelimeler teşkil eder. Maddelerin tertibinde ilk harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Bâblarda yer alan maddeler de ilk harflerinin harekelerine göre meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde ayrıca tasnif edilmiştir. İkinci, üçüncü ve diğer harflerde de alfabetik sıraya riayet edilmiştir. ب ve پ , ج ve چ , ر ve ژ , ك ve گ harfleriyle başlayan kelimeler bir bâbta toplanmış, Arapçaya mahsus ث , خ , ذ , ص , ض , ط , ظ ve ع harfleri ile başlayan kelimeler sözlüğe dahil edilmemiştir.

Eser kelime maddesi yönüyle zengin bir sözlük değildir. Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre 520 madde ihtiva eder. Meselâ ب ve پ bâbında 109, ك ve گ bâbında 77, د bâbında 43 madde; ر bâbında 19 , ف bâbında 8, ش bâbında 6, و bâbında da 3 kelime zikredilmiştir. Maddelerin izahlarında ise zaman zaman ayrıntıya gidilmiştir. Kelimeler önce sarf yönünden tahlil edilmiş, daha sonra kelimenin mevcut anlamları ve Türkçe karşılıkları söylenmiştir. Gerektiğinde her anlam için ayrı bir şahit beyit nakledilmiştir. Örnek:

vr.13b

آذرگشسب (āẕer-guşesb): mürekkebdür; bir cüzʾi āẕer'dür yanar od maᶜnāsına, bir cüzʾi de guşesb'dür. Bu daḫı mürekkebdür ki bir cüzʾi müstaḥsen maᶜnāsına guş dirler. Bir cüzʾi de esb'dür ki terkīb olıcaḳ elifi ḥaẕf olınmışdur ki mecmūᶜı yaᶜni guş ile esb āteş-gedeler aṣḥābından birine laḳab olmışdur. آذر کشیدن - آذرگشسب (āẕer kuşīden - āẕer-guşesb) ise mecūsī ṭabduġa odlardan bir odın adıdur ki meẕkūr laḳab ile mülaḳḳab olan kimesneye nisbet olınur. Āteş-gedesini ol binā itmişdür. Maᶜnā-yi meẕkūr Firdevsī'nün bu beytinden ẓāhirdür. Beyt:

چنان برد در خواب آتش پرست　　همه آتش ببری فروزان بدست

فروزان بکردار گردان سپهر　　چو آذر گشب و خردار و مهر

āteş-gedesini kim binā itdiyse adını aña nisbet iderler. Meşelā

Borzîn binā itdügi āteş-gedenin odına āẕer-i Borzîn dirler. Nite ki bunda vāḳi'dür. Beyt:

سزاوار این جستن کین منم　　بردم تیز برزین منم

āẕer-guşesb ismin āteş-gede içinde yanan oda iṭlāḳ itdikleri, nite ki bunda vāḳi'dür:

زیبا کرده جان فرود و زرسب　　همی بر فروزم چو آذرگشسب

āteş-gedenin kendüsün de iṭlāḳ iderler. Nite ki bunda vāḳi'dür:

زده موبدش لعل زرین براسب　　شده نام آن خانه آذرگشسب

āẕer-guşesb cümlesi de isim olubdur bir pehluvāna. Nite ki bunda vāḳi'dür:

شهید چنین گفت آذرگشسب　　بند ماموز تر ز جنگ زرسب

Müellif Miftāḥü'l-lüġa'nın telifinde istifade ettiği kaynakların adlarını zikretmemiştir. Ancak eserin metni içerisinde, özellikle isimler kısmındaki Farsça kelimelerin izahlarında, "Baḥrü'l-ġarāyib ṣāḥibi" ibaresine sık sık tesadüf edilmektedir (meselâ bk. vr.33a, 36a, 42b, 43b, 46b, 48a, 49a, 55a, 60b). Buradan da eser yazılırken Baḥrü'l-ġarāyib (Lüġat-i Ḥalîmî) ten istifade edildiği anlaşılmaktadır. Müellif bazı maddelerin izahlarında ve Türkçe karşılıkları hususunda yer yer Lütfullāh Ḥalîmî'yi tenkit de etmiştir (bk. vr.39a-b, 62a).

Baş (vr.1b):

حمد نا محدود و ثنای نا معدود واجب الوجود را بفضل هویدا کرد و نوع انسانرا بتکریم ولقد کرمنا بنی آدم معزیز و مکرم داشته ...

Son (vr.90a):

...بو تفصیل سابقا یانك صدرنده ایراد اولنمشدر یك یك بر بر دیمکدر نته که بو بیتده واقعدر بیت

بدان یك بیك خال و آیین من　　که بر من چه کردند آن انجمن

تمت بعون الله تعالی

Diğer nüshaları:

Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **141** (992 h.); TDK. Kitaplığı Yz.A. **6157**

Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1417**

İst., Atıf Ef. Ktp. **2705** (967 h.); Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6920**; Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **516**; İ.Ü. Merkez Ktp. T. **3639** (1007 h.); Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **63** (971 h.), Lgt. **523/3**; Süleymaniye Ktp., Karaçelebizade **341** (897 h.), Laleli **3619** (1080 h.); TSMK., III. Ahmed **2765**

Manisa İHK. **2854**/6

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 39; **Fihrist-i Manisa**, s. 376; **Fihrist-i Bursa**, s. 220; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,124

Müşkilât-ı Şâh-nâme (tlf. muhtemelen IX./XV. yüzyılın ikinci yarısı)

İbrâhîm el-Ḥâfız eż-Żaᶜîfî

Eserin tespit edilebilen ve görülen nüshalarında müellifin adı kayıtlı değildir. Flügel ise, Müşkilât-ı Şâh-nâme'nin Berlin Bibliothek Nationale Mxt. 38 numarada mevcut bir nüshasının tavsifinde eserin Seyyid İbrâhîm el-Ḥâfız eż-Żaᶜîfî adlı bir müellif tarafından telif edildiğini söylemektedir[90].

Nüsha tavsifi:

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **252**

Sırtı vişne çürüğü renginde, üzeri yeşil ebru kâğıt kaplı, daha sonradan üzeri mukavva ile örtülmüş, şirazeli, miklepli bir cildi vardır. 210 x 150 (170 x 100) mm. ebadında, 11 satırlı, 86 varaktır. Muḥammed b. Muṣṭafâ'nın talik hattıyla 954 yılı Cemâziyelâhir ayının (Temmuz-Ağustos, 1547) sonlarında Çarşamba günü yazılmıştır. Bâb başlıkları ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Maddelerin ikinci harfleri, maddeden önce, kelimenin hemen başında kırmızı mürekkeple belirlenmiş; sayfalar dörder sütun halinde düzenlenmiştir.

Eser Farsça bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede esere Müşkilât-ı Şâh-nâme adı verildiği kaydedilmektedir. Bu ad, eserin İranlı şair Firdevsî'nin Şâh-nâme'si için hazırlanmış özel bir sözlük kanaatini uyandırsa da, eser Şâh-nâme sözlüğü değildir. Mukaddimede de eserin Şâh-nâme için kaleme alındığı hususunda bir açıklama yer almamaktadır.

Müşkilât-ı Şâh-nâme'nin önsözünde müellif adını zikretmediği gibi telif tarihi ile ilgili bilgi de vermemiştir. Değerlendirmede esas alınan nüsha 954/1547 yılında kopya edildiğine göre eserin telif tarihini bu yıldan önce aramak gerekmektedir. Sözlüğün IX./XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü eserin Farsça önsözü, üslup itibarıyla aynı yüzyılda telif edilen Münyetü'l-mübtedî'ye çok benzemekte, bölümlerinin tertibi itibarıyla da Tuḥfetü'l-hâdiyye'yi hatırlatmaktadır.

Müşkilât-ı Şâh-nâme dört bölüm halinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde Farsça fiiller tertip edilmiş, ikinci ve üçüncü bölümler gramere ayrılmış, dördüncü bölümde de isimlere yer verilmiştir.

90 Bk. Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 111

Eserin Farsça mukaddimesinde tertip ve muhtevayla ilgili şu bilgiler verilmiştir:

vr.1a-b

«... این الفاظ چند است در زبان پارسی برای جهت طلبه جمع کردم لغتی که در افواه خلق متداول است هر کسی که زبان فارسی را آموختن طلب کند این کتاب را یاد داند و در استعمال آورد مقصود او حاصل شود و این کتاب بر چهار گونه است ؛ اول مصادر فارسی استخراج کرده است بر حروف تهجی مبوب ساخته غیر از هشت حروف که ایشان ثاء و حاء و ذال و صاد و ضاد و طاء و عین و غین و قاف اند که در تلفظ پارسی نیامده است ، دوم در قواعد امثله پارسی ، سوم در انواع امثله ، چهارم در اسماء است بر نسق مصادر از این نیز از چهار حروف نیامده است ایشان ثاء و ذال و ضاد و ظاء. این کتاب را مشکلات شاهنامه نام نهادم. »

(Bu, Farsçada öğrenci için halkın ağzında geçerli olan kelimeyi topladığım birkaç sözcüktür. Farsçayı öğrenmek isteyen herkes bu kitabı öğrenir ve kullanır; onun maksadı hasıl olur. Bu kitap dört tür üzerinedir. Önce Farsça mastarlar çıkarılarak Farsçanın teleffuzunda kullanılmayan sekiz harf — bunlar ث , ح , ذ , ص , ض , ط , ع , غ ve ق'tır — dışında, alfabetik olarak bâblara ayrıldı. İkincisi Farsça fiil çekim kuralları hakkında, üçüncüsü emsile türleri hakkında, dördüncüsü de mastarlar tarzında isimler hakkındadır. Bundan da dört harften getirilmemiştir. Onlar ث , ذ , ض ve ظ'dır. Bu kitaba Müşkilāt-ı Şāh-nâme adını koydum.)

Birinci bölümde (vr.1b-16a) Farsça fiillerin, dördüncü bölümde (vr.19b-86b) de isimlerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Bâblarda yer alan maddeler de ilk harflerin harekelerinin meftûha, meksûre ve mazmûme oluşlarına göre tasnif ve tertip edilmiştir.

Birinci bölümde geçişsiz fiillerin geçişli halleri de madde başı yapılmış, bu türden fiillerin bazen Türkçe karşılıkları yazılmış, bazen de yalnızca "müteʿaddī" ibaresi kullanılmıştır. Bu bölümde 1256 Farsça fiil yer almaktadır.

İkinci ve üçüncü bölümde işlenen gramer konuları Farsça izah edilmiştir. İkinci bölümün başında fiillere (efʿāl-i sitte: emr-i ḥāżır, mużāriʿ, fāʿil, mefʿūl, emir ve nehiy) bitişen edatlar, fiillerin sonuna bitişen şahıs ekleri (ـند , yā-yi sākine, ـیت , ـد , ـم) ve fiillerin başında kullanılan muzâri ekleri ve olumsuzluk edatlarının (ی , ن , م , می , نمی) kullanımları ve fiil çekimleri örneklerle anlatılmıştır. Daha sonraki konular on "ḳāʿide" başlığı altında anlatılmıştır. İşlenen konular sırasıyla şöyledir:

vr.16a-17b

1. Ḳāʿide: Fiilin sonuna gelen harfler ve mastar ekleri
2. = : Fiillerin başına ve sonuna bitişen edatlar
3. = : Muzâri fiil
4. = : Daha önceki konularda örnek verilmiş fiillerin muzâri kökleri ve çekimleri
5. = : İsm-i fāʿil
6. = : Emir kipi
7. = : Fiilleri olumsuz yapma
8. = : Fiillerin mâzî ve muzâri köklerinden kelime türetme kuralları
9. = : Emir ve muzâri fiillere bitişen elif
10. = : Geçişsiz fiilleri geçişli yapma

Üçüncü bölüm (vr.17b-19a)'da fiillerle ilgili kurallar ve fiil çekimleri örneklerle gösterilmiştir. İşlenen konular sırasıyla şöyledir:

1. Fiillerin mastar hallerini çoğul yapma ve örnekleri
2. Geçişli fiillerin mastar haliyle çoğul yapılması ve örnekleri
3. Geçişsiz fiillerin olumsuz şekli ve örnekleri
4. Geçişli fiillerin olumsuz şekli ve örnekleri
5. Geçişsiz fiillerin çoğul hallerinin olumsuz şekli ve örnekleri
6. Geçişli fiillerin çoğul hallerinin olumsuz şekli ve örnekleri
7. Mâzî fiilin çekimi
8. Mużāriʿ-i iltizāmînin çekimi
9. Geçişli ve geçişsiz fiillere göre gelecek zamanın olumlu-olumsuz çekimi
10. Mużāriʿ ve mużāriʿ-i iḫbārî'nin olumlu ve olumsuz çekimi

İsimlerin yer aldığı dördüncü bölüm, yaklaşık 6360 kelime maddesi içermektedir. Birden fazla anlamı olan Farsça bir kelime her anlamı için ayrı bir madde başı olarak yazılmış ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Türkçede de kullanılan Farsça kelimelerin karşılıkları söylenmemiş, bu tür kelimeler için "maʿrūf" ibaresi yazılmıştır. Farsça kelimelerin okunuşları harekeyle gösterilmiştir.

Baş (vr.1a):

شکر و سپاس بی قیاس بر آن قادریرا که بیك نظر رحمت خلق را از کتم عدم بدینمومه صحراء وجود آورد ... بدانك اسعدك الله فی الدارین که ...

Son (vr.86b):

... یوز پارس ، یوزدار پارسجی ، یویه آرزومند ، یون رجا ، خواست

Ferağ kaydı (vr.86b):

تمت بعون الله و حسن توفيق و صلى الله على سيدنا محمد ... كاتبه عبد الضعيف النخيف ... محمد بن مصطفى غفر الله ... تمت فى يوم چهارشنبه فى وقت الصباح من اواخر شهر المبارك جمادى الآخر بعناية رب العالمين فى تاريخ سنه ٩٥٤

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp. Yz.B.A.(A) **4831**/7; TDK. Kitaplığı Yz.A. **210**, Yz.A. **447**
Antalya, Elmalı İlçe HK. **2985**
İst., Belediye Ktp., M. Cevdet K.**171**

Nüsha ve tavsif için bk.
TÜYATOK.07, III, 6; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,111

Ṣıḥāḥu'l-ʿacem (tlf. 872-939/1467-1532 arası)
Müellifi bilinmiyor

Lütfullāh Ḥalīmī'nin Lüġat-i Ḥalīmī ve Nişārü'l-mülk adlı sözlüklerinden istifadeyle yazılmış Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Bu sözlüğün müellifi kesin olarak bilinmemektedir. Eser, bazı nüshalarının üzerine düşülmüş notlarda, kütüphane kayıt fişlerinde ve kataloglarda Ṣıḥāḥu'l-ʿacem, Ṣıḥāḥ-ı ʿacem ya da Ṣıḥāḥ-ı ʿacemī adlarıyla

tespit edilmiş ve başta Hinduşāh-i Naḫcivānī olmak üzere[91] , Ayāsī[92], Maḥmūd Ayāsī[93], Emīr Ḥüseyin el-Ayāsī [94], Mevlānā Ayas-zāde ve Ayas

91 Ġulām-Ḥüseyn-i Bīgdilī, eserin Tataristan'ın Kazan şehrinde mevcut, sondan oldukça eksik bir nüshasını esas alarak "**Lüġat-nāme-i Ṣıḥāḥu'l-ʿacem**" adıyla neşretmiştir (1366 h.ş./1987, İntişārāt-i Vāḥid, 483 S.). Bīgdilī esere yazdığı önsözde (s. 2-10), esas aldığı nüshanın, ن harfinden ی harfine kadar, sondan eksik olduğunu ve eserin bu eksik kısmını Niʿmetullāh'ın Lüġat-i Niʿmetullāh adlı sözlüğünden tamamladığını söylemektedir (s. 10). Nâşir yazdığı önsözde, eserin adının Ṣıḥāḥu'l- ʿacem olduğunu, yaklaşık 10.000 Farsça kelimenin Türkçe karşılığını içerdiğini; müellifi ve telif tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Hinduşāh'ın Ṣıḥāḥu'l- ʿacem (eṣ- Ṣıḥāḥu'l-ʿacemiyye)'inden bir müddet sonra yazıldığını, eserin metninde yer yer Ṣıḥāḥu'l- ʿacem'den alıntı yapılıp müellifinin Hinduşāh adıyla zikredilmiş olduğunu ifade etmektedir. Bīgdilī esere yazdığı önsözü " **İsnād-i nādir-i İslāmī der kitāb-ḫānehā-yi Şuravī**" adlı makalesinde (Āmūziş-i edeb-i Fārsī, sāl-i çehārum, 1368 h.ş./1989, şümāre-i hefdehum-hicdehum, s. 21) özet halinde yayınlamıştır.

92 Eserin A.Ü. DTCF. Ktp., M. Ozak I, 694 numarada mevcut; şirazeli, miklepli, orta şemseli, siyah meşin cilt içinde, müstensihi ve istinsah tarihi bilinmeyen nüshasının baş zahriyesinde "Lüġat-i Ayāsī, Lüġat-i Fārisī-i Ayāsī", ilk varakta da "Lüġat-i Fārisī" kayıtları görülmektedir. Bursa İnebey Ktp., Genel 1332 numarada kayıtlı nüshanın zahriyesinde de "Lüġat-i Ayāsī" ibaresi yer almaktadır.

93 Eserin British Museum Add. 7686 numarada mevcut nüshası Maḥmūd Ayāsī adına kayıtlıdır. Nüshanın tavsifinde verilen bilgilere göre, İsmāʿīl b. İbrāhīm el- Bağdādī tarafından 1066/1656 yılında istinsah edilmiş bu nüshasının ilk varağında «هذا لغت ایاسی ، نامها محمود» kaydı mevcuttur (Rieu, **Turkish**, s. 143-144). Rieu, bu kaydı, "muhtemelen müellifin ya da ihtisar edenin adıdır" şeklinde yorumlamıştır.

94 Viyana Kraliyet Kütüphanesi'nde mevcut bir nüshasını tanıtan Güstav Flügel, eserin tavsifinde şu bilgileri vermiştir: " Müstensihi bilinmeyen, Cemāziyelevvel 1023/Haziran 1614 istinsah tarihli nüshanın ferağ kaydındaki nota göre, sözlüğün müellifi Emīr Ḥüseyin el-Ayāsī 'dir. Nüsha, müellif hattı nüshasından kopya edilmiştir. Eserde 10. 000 isim, 1200 fiil mevcuttur. Eser, Übersetzung Von Tengnagel tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Bu tercüme az sayıda tab edildiğinden eserin matbu nüshasına nadiren tesadüf edilebilmektedir. Von Tengnagel ayrıca müellif ve eser hakkında bilgi de vermiştir" (Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 146 - 147).

Paşa-zāde[95] gibi isimlere nispet edilmiştir.

Ṣıḥāḥu'l- ᶜacem

Nüsha tavsifi:

Konya, Yusufağa Ktp. **7039**

Miklepli, şirazesiz, kenarları meşin, üzeri kâğıt kaplı, dağınık ciltli; 212 x 155 (135 x 80) mm. ebadında olup 7 satırlı, 229 varaktır. Farsça kelimeler harekelidir. İstinsah kaydı yoktur. Bâb ve başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Fiiller, gramer ve isimler olmak üzere üç bölüm halinde düzenlenmiş olan bu sözlük, eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'de de kısaca değinildiği gibi, Lüġat-i Niᶜmetullāh ve Keşfü'ẕ- ẕünün'da Ṣıḥāḥu'l- ᶜacem-i cedîd ve Lisānü'l-ᶜacem'de de Ṣıḥāḥu'l-ᶜacem-i kebîr adıyla zikredilmekte, bazı kaynaklarda da Ṣıḥāḥu'l- ᶜacem-i bî-muḳaddime adıyla anılmaktadır[96]. Eserin değerlendirmede esas alınan nüshasında ve tespit edilebilen nüshalarında eserin mukaddimesi olmadığı gibi, yayınlanmış yazma eser kataloglarında bu sözlüğe ait nüshaların tavsiflerinde de eserin mukaddimesiz olduğu belirtilmektedir[97]. Bu sözlük, bazı yönlerden eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'ye benzemesi sebebiyle eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'nin yeniden kaleme alınmış ikinci bir şekli sanılmıştır. Ancak Ṣıḥāḥu'l- ᶜacem adıyla bilinen bu sözlük ile eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye arasında bariz farklar vardır. Her iki sözlük üç bölüm halinde tertip edilmiş olmakla beraber, eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'nin bölümleri isimler, fiiller ve gramer; bu sözlüğün bölümleri ise fiiller, gramer ve isimler şeklinde düzenlenmiştir. eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'de kelime maddeleri son harfler bâb, ilk harfler de fasıl kabul edilmiş; bu sözlükte ise maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblarda yer alan kelimelerin ilk harfleri de meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde tasnif edilerek alfabetik düzende sıralanmıştır. Her iki sözlüğün en önemli farklılığı ise gramere dair kısımlarda görülmektedir. eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ᶜacemiyye'de gramer

95 İst., Köprülü Ktp., II. Kısım 315 numarada kayıtlı, müstensihi ve istinsah tarihi bilinmeyen, kahverengi deri ciltli; 176 x 130 (125 x 75) mm. ebadında, 267 varaklık bir nüshası, Ayas Paşa- zāde Lüġati adıyla Mevlānā Ayas- zāde adına kayıtlıdır. Nüshanın ilk varağının "a" yüzünde kırmızı mürekkeple " Mevlānā Ayas-zāde'nin tertip ettiği lügattir. Sahibi Yaḥyā en-Naḳşbendî" anlamında Farsça olarak şu ibare yazılıdır:

لغت كه مولانا اياس زاده كرده است ، صاحبه يحيا النقشبندى

Ayrıca bk. **Tarama Dergisi**, I, 99

96 **Ṣıḥāḥu'l- fürs**, nâşirin önsözü, s. 13

97 Bk. Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 1; **Fihrist-i Bursa**, s. 186; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 146; Rieu, **Turkish**, s. 143

konuları Arapça anlatılmış iken, bu eserde Farsça olarak izah edilmiştir. eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'deki gramer konuları yalnızca isim ve fiil çekimleri ile ilgilidir. Bu sözlüğün gramer konuları arasında ise, zamanlara ve fiil çekimlerine yer verilmemiştir. Bu farklılıkları dikkate alarak Ṣıḥāḥu'l-ʿacem adıyla bilinen bu sözlüğün eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'nin yeniden yazılmış ikinci bir şekli olduğunu söylemek ve bu iki sözlük arasında bir ilgi kurmak güçtür.

Eserde Lütfullāh Ḥalīmī 'nin Baḥrü'l-ġarāyib (Lüġat-i Ḥalīmī)adlı sözlüğünden istifade edildiğini gösteren, «یرید به الحلیمی فی بحر الغرایب (Ḥalīmī Baḥrü'l-ġarāyib'te demek ister) ve «کذا قال افضل المتاخرین لطف الله بن ابی یوسف» (Son dönem lügat müelliflerinin en üstünü Lütfullāh b. Ebī Yūsuf'un dediği gibi) şeklinde kayıtlar vardır (vr. 37b). Sözlüğün gramere dair ikinci kısmında da "Vāʿiẓü'ş-şuʿarāʾi'l-müslimīn" ünvanıyla anılmış Bedrüddīn Maḥmūd b. Yemīn adlı bir müellifin Farsça gramerine dair Ġurefü'l- ʿaliyyīn adlı bir eseri zikredilmektedir (vr. 30b)[98].

Bu eserin en önemli kaynağı, Ḥalīmī'nin 872/1467-68 yılında yazdığı Nişārü'l- mülk'üdür. Eserde bu sözlüğün adı anılmamakla beraber, gramere dair olan kısımlar, ileride de görüleceği gibi, Nişārü'l- mülk'ten alınmıştır. Dolayısıyla bu sözlüğün Nişārü'l- mülk'ten sonra, eserin tespit edilebilen nüshaları arasında istinsah tarihi en eski olanı 939/1532 yılında kopya edildiğine göre[99], 872-939/1467-1532 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilebilir.

Eser üç bölüm halinde düzenlenmiş; birinci bölüm Farsça fiillere, ikinci bölüm gramere, üçüncü bölüm de isimlere ayrılmıştır.

Yaklaşık 1100 fiil içeren birinci bölümde[100] (vr. 1b-30a) maddeler, ilk harfler bâb kabul edilerek alfabetik sıraya göre yirmi bâba ayrılmıştır. Bâblarda yer alan fiiller, ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilerek alfabetik düzende tertip edilmiştir. Mastar halinde verilen fiiller harekelenmiş, Türkçe karşılıkları da satır aralarına yazılmıştır.

---

98 Ġurefü'l- ʿaliyyīn Ḥalīmī'nin Nişārü'l- mülk'ünde de zikredilmektedir. Ancak bu eser ve müellifi hakkında bilgi tespit edilememiştir.

99 Bu nüsha İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 253 numarada kayıtlıdır. Mukavva kaplı bir cilt içinde olup; 197 x 140 (130 x 70) mm. ebadında muhtelif satırlı, 131 varaktır. Talik hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. İtmâm kaydı vr. 131a'da şöyledir:

«تمت الکتاب فی شهر جمازی الاول سنه تسع و ثلث و تسعمائة»

Bu kaydın eserin telif tarihine ait olması da ihtimal dahilindedir.

100 Güstav Flügel bu bölümde yer alan madde sayısını 1200 olarak tespit etmiştir (Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 147).

Gramere ayrılmış "el- Ḳavā'id ve mā- yettebi'uhā" başlıklı ikinci bölüm (vr. 30a-36b) ise, sekiz fasla ayrılmıştır. Birinci fasılda "dāl-i mühmel" ve "dāl-i mu'cem" harfleri arasındaki fark; ikinci fasılda da isimleri çoğul yapma kuralları Farsça olarak anlatılmıştır. Bu iki fasıl Nişārü'l- mülk'te Farsça mukaddimeden sonra yer alır. Üçüncü fasılda da, bir gramer özelliği olan, edat ya da ek olarak kullanılan ve kelimeye bitişen ا , ب , ت , ز , ش , ك , گ , م , ن , و , ه ve ی harfleri, görevleri ve kelimeye kazandırdıkları anlamlar hakkında bilgi ve örnekler verilmiştir. Bu bilgiler Nişārü'l- mülk'te bu harflerin başında ve yine Farsça olarak yer almaktadır. Konuyla ilgili verilen örnekler, şahit beyitler ve Farsça izahlar her iki eserde aynıdır.

"Der iştiḳāḳ-i emşile-i muḫtelife" başlığını taşıyan dördüncü fasılda da Farsça kurallı ve kuralsız fiillerin muzâri köklerini bulmaya dair kaideler anlatılmış; beşinci fasılda şimdiki zaman fiil ekleri olan می ve همی , fiile bitişen şahıs ekleri, iltizâmî ve emir kipinde kullanılan ب edatı, ism-i fā'il ekleri ve ayrı şahıs zamirleri hakkında; altıncı fasılda da fiillerin başına gelen ن ve م olumsuzluk ekleri; yedinci fasılda da fiillerin mâzî köküne bitişen ار ism-i maṣdar eki, است ek-fiili ve bunların kullanımlarıyla ilgili bilgi ve örnekler verilmiştir. Sekizinci fasılda fiillerin muzâri köklerine gelen ا , ان , نده ism-i fā'il ekleri, ش ism-i maṣdar eki ve geçişsiz fiilleri geçişli yapan انيد eki ve kullanımlarıyla ilgili bilgi ve örnekler verilmiştir. Dördüncü fasıldan sonraki konular, Nişārü'l-mülk'ün sonunda yer almaktadır.

İsimlere ayrılmış üçüncü bölümün sonunda, maddeler yine birinci bölümdeki tertibe göre düzenlenmiştir. Bu bölümde (vr. 37a-229a) 8100 civarında Farsça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir[101].

Baş (vr.1a):

القسم الاول فى المصادر الباب الاول فى الالف المفتوحه

آب آوردن - علتى بر سنب ستور پديد آمدن - مصادر، آب گشادن - آن باشد كه آب در دست ستور افتد و آن رنجى است كه چارپايانرا باشد و شكافند آنرا تا آب از آنجا بيرون شود ، آجستن - آغاج و طاش دكمك

101 Güstav Flügel'e göre bu bölüm 10.000 madde ihtiva etmektedir (Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 147).

Son (vr.229a):

يوگان آنه رحمی ، يون بالنون ايركچه سی ، يوهه دلوجه طغان و يويمول ديدكلری قوشدر ، بعضلر قره كوز ديرلر ، يهه مثله

والله اعلم بالصواب قد صحه هذا النسخة الشريف اضعف عباد الله و مختاج الی مغفرة ربه و غفرانه

Diğer nüshalar:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., M. Ozak I, **694**; Milli Ktp., A. Ötüken **3568**; TDK. Kitaplığı Yz.A. **512**

Bursa, İnebey Ktp., Genel **1332**

İst., İ.Ü. Merkez Ktp. T.**4048**; Köprülü Ktp., II. Kısım **315**; Millet Ktp., A. Emirî, F. **253** (939 h.); Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud **5428**/2

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **4266** (1065 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,146-147; Blochet, **Turcs.**, II,240; Rieu, **Turkish**, s.143-144; Blaşkoviç, **Bratislava**, s.401; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III,1; **Fihrist-i Bursa**, s.186

Mecmūʿu'l-lüġāt (X./XVI. yüzyıl başları)

Şināsî - Cāfer b. Ḥacı Dāvūd

Eseri ilk kez tanıtan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre Mecmūʿu'l-lüġāt, XVI. yüzyılın başlarında Kastamonu'nun Ilısu kazasından Şināsî adlı bir müellif tarafından kaleme alınmış, ancak müellifin ölümü üzerine yarım kalan eser, aynı yerden Cāfer b. Ḥacı Dāvūd tarafından tamamlanmıştır. Yirmi sekiz bâbtan meydana gelen bu sözlükte Arapça kelimeler madde başı yapılarak Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmiştir[102] .

Uzunçarşılı eser hakkında başka bir bilgi vermemekte, ayrıca gördüğü nüshanın yerini de belirtmemektedir. Yapılan araştırmalarda da eserin nüshasına tesadüf edilememiştir.

Vesîletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd (tlf. 903/1498)

Ḫaṭîb Rüstem el-Mevlevî

Mevlevî tarikatine mensup Ḫaṭîb Rüstem adlı bir müellif tarafından yazılmış mensur bir sözlük, aynı zamanda manzum-mensur bir gramer

102 Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 87 (dpn. 1)

kitabıdır[103].

Müellifi hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
Ankara, Milli Ktp. Yz.A. **638**

Sırtı siyah, kenarları kahverengi meşin, desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde; 220 x 146 (157 x 96) mm. ebadında, 22 satırlı, 71 varaktır. Aḥmed b. Muṣṭafā'nın nesih hattıyla Zilkade 1004/Haziran 1595 tarihinde Halep'te yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş, sayfalar 5, 6 ve 7'er sütun halinde düzenlenmiştir. Maddeler harekelenmiştir.

Mevlevî olan müellif Vesîletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd adını verdiği ve kısaca Vesîletü'l-meḳāṣıd adıyla bilinen bu eserini Mevlevî ailelerinin eğitim yaşına erişmiş ve ilim tahsil edecek olan çocukları için kaleme almış ve sözlüğünü 903 yılı Şaban ayının ortalarında (Nisan1498) tamamlamıştır. Eserin telif tarihi hâtimede yer alan aşağıdaki beyitte ebced hesabına göre söylenmiştir:

vr.71b

Çun temām oldı nıṣf-ı Şa'bānda
Yazdı tārīḫini berāt-ı münīr[104]

Vesîletü'l-meḳāṣıd'ın mukaddimesi Farsça yazılmıştır. Mukaddimede eserin telif sebebi ve tertibi hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-2a

«... چون مولوی زادگان بعون عناية يزدان حفظ قرآن كردند چنانكه ايشانرا اهل الله و امين الله و خادم الله گفتن لازم آمد پس خواستم كه از ساير علوم هم بهره مند شوند بطريق سلوك محصلين ابتدا بلغات تازی كنند ديدم كه آنها نيز بی زبان پارسی آسان نمی گردد. اين رساله را كسی كه او فارسی را خود سر از پا ندانست است تازی را چه داند از آن جهت جمع كردم و قوانين كليات فرس را بقدر الواسع و الطاقه بنظم آوردم تا طالبانرا خوب و راغبانرا مرغوب نمايد و نيز پيش از همه مباحث ما تتوقف عليها را اشارت نمودم تا سالك طريقت را بشارت باشد و ترتيب حروف تهجی را در مصادر و اسما بكار بردم ديگر حركات ثلثه را اعتبار نكردم تا خوانندگان و جويندگانرا در يافتن آسان شود (...) باب اول در ترتيب مصادر و اوزان و حالات آنها كه مشتملست بر ترتيب فصل و هر فصلی بر سه حالات . باب دوم در ترتيب امثله

103 Bk. **Keşf.**, II, 2010; **Esmā'.**, I, 367; **OM.**, II, 361; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 34; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 197; Nefîsî, **Târîḫ-i naẓm**, I, 258

104 İkinci mısradaki "berāt-i münīr" terkîbinde yer alan harflerin toplamı 903 sayısını vermektedir.

من المختلفة و المطردة و تغييرات و ابدالات آنها كه مشتملست بر نه قسم و پنجاه و دو نوع. باب سوم در ترتيب اسماء موجودات من الاصول و المخترعات مشتملست بر بيست فصل و هر فصل بترتيب حروف من الادات و الظروف و الاعداد (...) و او را وسيلة المقاصد الى احسن المراصد نام نهادم اميدست خوانندگانش بمطالب علوم رسند.»

(Mevlevî oğulları Tanrı'nın yardımıyla Kur'ân'ı ezberledikten sonra- öyle ki şimdi onlara Allah'ın yakın kulları, emin kulları ve Allah'ın dininin hizmetçileri demek gerekli oldu- onların diğer ilimlerden de istifade etmelerini, ilim öğrenenlerin yolunca önce Arapça kelimeleri öğrenmeye başlamalarını istedim. Onların da Farsça olmaksızın kolay olmayacağını gördüm. Bu risaleyi Farsçayı hiç bilmeyen kişinin Arapçayı da bilemeyeceği için derledim ve isteyenlere güzel, arzu edenlere çekici görünmesi maksadıyla Farsçanın bütün kurallarını genişçe ve gücüm yettiğince nazmettim ve herşeyden önce, tarikat mensubuna müjde olması için de üzerinde durulması gerekli konulara işaret ettim. Mastarlarda ve isimlerde alfabe sırasını kullandım; bulmakta okuyanlara ve arayanlara kolay olması için üç harekeye itibar ettim. Birinci bâb, mastarların, kalıpların ve durumlarının tertibine dair olup yirmi faslı ve her bir fasıl üç hali içerir. İkinci bâb, değişik ve genel fiil çekimleri, değişim ve dönüşümlerine dair olup on kısım ve elli iki "nev'"i kapsar. Üçüncü bâb, asıl ve müştak varlık isimlerinin tertibine dair olup yirmi faslı kapsar; her fasıl alfabetik olup edatlardan ve sayılardan mürekkeptir. Ve ona Vesîletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd adını koydum. Umulur ki okuyucuları ilimlerin meselelerine ulaşırlar.)

Bir mukaddime, üç bâb ve bir hâtimeden meydana gelen eserin birinci bâbında (vr.2a-11a) Farsça fiiller verilmiştir. Mastarlar, ilk harfler esas alınarak yirmi fasla ayrılmış, her fasıl ilk harflerin harekesine göre meftûha, meksûre ve mazmûme sırasıyla üç "ḥāl"e taksim edilmiştir. İlk harf dışında, diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre bu bölümde basit ve bileşik olmak üzere toplam 755 fiil zikredilmiştir[105] . Geçişsiz fiillerin geçişli şekilleri de madde başı yapılmış ve Türkçe karşılıkları yazılmış, fakat muzârî kökleri gösterilmemiştir.

Bu bölümün sonunda, fiillerin mastar hallerinin çoğul yapılması, geçişsiz fiillerin geçişli hale getirilmesi ve bileşik fiillerle ilgili gramer kaideleri Türkçe olarak nazmedilmiştir. Kıt'lar mesnevî tarzında yazılmış; manzum olarak verilen bilgilerden sonra da konuyla ilgili örnekler verilmiştir (vr. 11a-12a). Kıt'aların konu başlıkları ve beyit sayıları sırasıyla şöyledir:

105 Kâtip Çelebi bu bölümde yer alan madde sayısını 1095 (**Keşf.**, II, 2010), Aḥmed-i Münzevî ise 980 olarak tespit etmiştir (Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2009).

1. İşāretün ilā ḳānūni'l- cemīᶜ mine'l-meṣādır bi't-Türkiyye (1 beyit)

2 İşāretü'ş- şürūᶜ ile'l-meṣādıri'l-lāzime tekünü müteᶜaddiyen bi't-Türkiyye (15 beyit)

3. İşāretü aḥvāli'l-meṣādıri'l-mürekkebe bi'l- esmāᵓ bi't-Türkiyye (12 beyit)

Sözlüğün ikinci bâbı (vr.11b-26b) fiillerle ilgili gramer konularına ayrılmıştır. Bu bölüm dokuz kısım ve elli iki nevᶜe ayrılmıştır. Başta كردن fiili örnek verilerek bu fiilin mâzî ve muzârî köklerinden elde edilen müştaklar, Arapça sarf sistemine göre sıralanmış ve Türkçe karşılıkları yazılmış ve daha sonra da fiil çekimlerine geçilmiştir. Burada manzum ve mensur olarak anlatılmış diğer konu başlıkları ve verilen örnekler şöyledir:

1. Der beyān-i zamān ve mekān (7 beyit)

2. el-Emṣiletü'l-muṭarride mine'l-māżī

3. Sebeb-i iḫtiyār ve iḫtiṣār (5 beyit)

4. el-Ḳısmü evvel fī emṣileti'l-māżī ve envāᶜihā es- sitteti bi't-Türkiyye (4 beyit)

5. en-Nevᶜü'l- evvel fī müfredi'l-māżī: آفريد (āferīd) yaratdı

6. en-Nevᶜü'ş- şānī fī cemᶜi'l-māżī: آمدند (āmedend) geldiler

7. en-Nevᶜü'ş- şāliş fī muḫāṭabi'l-māżī: آفريدى (āferīdī) yaratdın

8. en-Nevᶜü'r- rābiᶜ fī cemᶜi muḫāṭabi'l-māżī: آمديد (āmedīd) geldiniz

9. en-Nevᶜü'l-ḫāmis fi'l-mütekellim vaḥdehu: آفريدم (āferīdem) yaratdım

10. en-Nevᶜü's- sādis fi'l-mütekellim meᶜa'l- ġayr: آمديم (āmedīm) geldik

11. el-Emṣiletü'l-muṭarride mine'l-mużāriᶜ

12 İşāretün ile'l- elḳābi'l- mużāriᶜ ve taᶜrīfi aḥkāmihā bi't-Türkiyye (25 beyit)

13. İşāretün ilā ḥurūfi'l- bedel ve'l-mübeddel ᶜanhü ve tafṣīlātihā bi't-Türkiyye (41 beyit)

14. İşāretün ilā ibdāli'l- kelimāt bi'l- kelimāt (12 beyit)

15. el- Ḳısmü'ş- şānī fī emṣileti'l- mużāriᶜ ve envāᶜihā es- sitteti (3 beyit)

16. en- Nevᶜü'l- evvel fī müfredāti'l- mużāriᶜi'l- meftūḥati'l- ḥāleti fi'l- ᶜaṣl (1 beyit)

16. başlık altında, birinci bâbta izlenen usul aynen takip edilerek bu kısımda yer alan tüm mastarların muzâri kökleri, iltizâmî kipin III. tekil şahısla çekimli şekilleriyle verilmiş ve Türkçe karşılıkları da yazılmıştır.

17. en-Nevʿü'ş-şānī fī cemʿi'l-mużāriʿi'l-meftūḥati'l-ḥāleti'l-ʿaṣl

Birinci kısımda olduğu gibi her nevʿ bir şahsa ayrılmıştır. Dokuzuncu kısma kadar her bir kısımda yer alan konular, fiile bitişen altı şahıs ekiyle örneklendirilmiştir.

18. el-Ḳısmü'ş-şāliş min emṣileti'l-ḥāl ve envāʿihā es-sitteti

19. el-Ḳısmü'r-rābiʿ (5 beyit)

20. el-Ḳısmü'l-ḫāmis fi'n-nehy ve envāʿihā el-ḫamsete bi't-Türkiyye (5 beyit)

21. el-Ḳısmü's-sādis fī emṣileti'n-nehy ve envāʿihā es-sitteti (4 beyit)

22. el-Ḳısmü's-sābiʿ fī emṣileti'l-caḥd ve envāʿihā es-sitteti bi't-Türkiyye (4 beyit)

23. el-Ḳısmü'ş-şāmin fī emṣileti'l-fāʿil ve envāʿihā es-sitteti (4 beyit)

24. el-Ḳısmü't-tāsiʿ fī emṣileti ismi mefʿūl ve envāʿihā es-sitteti bi't-Türkiyye (35 beyit)

25. Der beyān-i fevāyid-i kelimāt ki mużāfun ileyh-i esmāst (27 beyit)

Vesīletü'l-meḳāṣıd'ın üçüncü bâbı (vr. 27a-70a) ise, isimlere ve isimlerle ilgili gramer konularına ayrılmıştır.

Bu bâbta yer alan maddeler de yine birinci bâbtaki tarzda tertip edilmiştir. Farsça kelimelerin hareke kayıtları verilmemiş, bazı kelimeler ise harekelenmiştir. Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları satır altlarında verilmiş, her kelime için birer Türkçe karşılık zikredilmiştir. İsimler bâbında yaklaşık 5.700 madde derlenmiştir[106]. İsimlerin tertibinden sonra edatlar, zarflar, sayılar ve öğrenilmesinde yarar görülen bazı bilgiler manzum ve mensur olarak anlatılmıştır. Bu kısımda (vr. 65b-70a) yer alan konu başlıkları ve beyit sayıları şöyledir:

Der tertīb-i meʿānī-i ḥurūf mine'l-edāt ve'ż-żurūf ve'l-aʿdāt ve'l-vuḳūf

Bu başlıkta işaret edilen konular önce mesnevî tarzında yazılmış dört beyitlik kıt'ayla tarif edilmiş, daha sonra aşağıdaki başlıklar altında yeniden işlenmiştir:

1. Emṣiletü'l-münādī ve'l-münācāt neşren

2. Ve'l-münādiyü'l-manẓūmeti minhā (4 beyit)

106 Krş. **Keşf.**, II, 2010; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2009

3. Emşiletü'l- edāt mine'l- elifi'l- meftūḥati

4. Emşiletü'l- edāt mine'l-bā' naẓmen ve nesren (4 beyit)

5. Emşiletü'l- edāt mine't- tā' naẓmen (4 beyit)

6 Emşiletü'l- edāt mine'l- cīm naẓmen ve neşren (4 beyit)

7. Emşiletü'l- farḳ beyne'd- dāl ve'ẕ- ẕāl naẓmen (4 beyit)

8. Emşiletü'ẕ- ẓurūf mine'd- dāl

9. Fī esmā'iş- şuhūr bi't- tāzī

10. Der beyān-i fuṣūl-i erba'a ve nāmhā-yi māhhā bi's- Süryāniyye

11. Der beyān-i nāmhā-yi şuhūr bi'l- Fārisiyye

12. Der nāmhā-yi sitāregān-i revende

13. Der nāmhā-yi burchā ki seyyārāt ber ānhā mī gerdend

14. Der beyān-i a'dād

Farsça öğretmek maksadıyla hazırlanan Vesīletü'l- meḳāṣıd, her üç bâbta yer alan konu başlıklarının da gösterdiği gibi, gramer ağırlıklı ve pratik amaçlarla kaleme alınmış bir eserdir. Eserde gramere dair birinci bâbta 32, ikinci bâbta 182, üçüncü bâbta da 20 olmak üzere toplam 234 beyit yer alır. Bu bakımdan eseri tespitlere göre, Anadolu'da Farsça için yazılmış ilk manzum gramer kitabı olarak da değerlendirmek mümkündür.

X./XVI. yüzyıl lügat müelliflerinden Muḥammed Deşişī, Tuḥfetü's-seniyye adlı sözlüğünün mukaddimesinde bu eseri "her lüğatin altına ma'nası İcāz üzere yazmağın mübtedîler fehm itmeyüb ve Ḳarahişārī fesāḥat üzere olmamağın ba'zı türlü lüğatler ki ol vilāyetde mütedāvildür fehm olınmaz hem muḫtaṣardur" şeklinde tenkit etmiştir[107].

Vesīletü'l- meḳāṣıd'dan seçme yapılarak "Lüğat-i münteḫab" adıyla bir sözlük hazırlanmıştır.

Baş (vr.1b):

الحمد لله رب الارباب ميسر المسير و الصعاب الذى خلق آدم من التراب ... اما بعد چنين مى گويد اضعف عباد الله القوى خطيب رستم المولوى چون مولوى...

İtmâm kaydı (vr.71b):

چون تمام اولدى نصف شعبانده يازدى تاريخنى برات منير

107 Deşişī Muḥammed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lütfullāh, **Tuḥfetü's- seniyye**, yz., Konya, Yusufağa Ktp. nr. 7517, vr. 3a

Ferağ kaydı (vr. 71b):

تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب على يد افقر الورى احمد بن مصطفى عقا عنهم در محروسه حلب در روز پنجشنبه ذى القعده من شهور سنه اربع و الف من هجرة النبوية.

Diğer nüshaları:

Afyon, Gedik Ahmet Paşa İHK. **17525**/2 (1013 h.)

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., M.Con **154**; Milli Ktp. Yz.F.B. **81** (973 h.), Yz.F.B. **82**/2 , Yz.A. **498** (978 h.), Yz.A. **638** (1004 h.), Yz.A. **834**/1, Yz.A. **3760**, Yz.A. **4937** (1125 h.); A. Ötüken **87** (953 h.)

Bursa, İnebey Ktp., Çelebi **1156**/2, Genel **1954**, Orhan **1614** (944 h.)

İst., Belediye Ktp., M. Cevdet **276/2**; Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **667**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**427**, T.**509**, T.**1879** (926 h.), T.**2995**/2, T.**3324** (965 h.), T.**5806**; Nurosmaniye Ktp., **4325**, **4722**, **4888** (972 h.); Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. **389** (903 h.), Ayasofya **4784**, Esad Ef. **3117**, Hamidiye **1437** (1163 h.), Pertevniyal **734**; TSMK., Bağdat Köşkü **386** (1128 h.)

İzmir, Milli Ktp. **1750**/1

Kayseri, Râşid Ef. Ktp., Râşid Ef. Eki **1064**

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**,II,34; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s.195; **Fihrist-i Bursa**, s.52, 247; Yardım, **İzmir Milli**, II,553; Blochet, **Turcs.**, I,396; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,147; Krafft, **K.K. Orientalischen** s.7; Zettesteen, **Uppsala**, II,167; Rieu, **Turkish**, s.138-139; Münzevî, **Nüsḫahā**, III,2009; **Müşul**, I,195; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, III,71

Lüġat-i müntehab (tlf.910/1504-5)

Müellifi bilinmiyor

Vesîletü'l- meḳāṣıd'dan seçme yoluyla, 910/1504-5 yılında hazırlanmıştır. Bu müntehap Farsça bir girişle başlar.

Sözlüğün bir nüshası Afyon, Gedik Ahmed Paşa İHK. 17525/2 numarada "Lüġat-i müntehab" adıyla kayıtlıdır.

Baş (vr.169a):

الحمدلله و الصلوة على سيد رسله محمد و على آله و اصحابه اجمعين اما بعد بدانكه اين لغتيست منتخب از وسيلة المقاصد ...

Nüsha ve tavsif için bk:

TÜYATOK.03, s. 387

Câmiᶜu'l-fâris (tlf. 907/1502)
Aḥmed el-Bardaḫî

Câmiᶜu'l- fâris, mensur Farsça-Türkçe bir sözlük, aynı zamanda Farsçanın grameri; Rûmî ve Celâlî takvimleri, gezegen ve burçlar, nazım türleri, edebî sanatlar ve arûz olmak üzere beş bölümden ibaret hacimli bir eser olup Aḥmed el-Bardaḫî tarafından yazılmıştır. Müellifin adı eserin yalnızca İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 39 numarada mevcut nüshasında kayıtlıdır[108]. Eserin tespit edilebilen diğer nüshalarında ise müellifin adına dair herhangi bir kayıt görülmemektedir. Yukarıda zikredilen nüshanın vr. 227b'de yer alan itmâm kaydı şöyledir:

« ... تم الكتاب جامع الفارسی بعون الله تعالی خیر ذکره و عزم شأنه علی جامع هذا الکتاب احمد البردخی غفر الله لهما و لجمیع المسلمین و المسلمات و المؤمنین و المؤمنات الاحیاء منهم و الاحوات فی یوم العاشر شوال المبارك من سنة سبع و تسعمائة »

Bu nüsha Millet Kütüphanesi'ne Ali Emirî tarafından nakledilmiştir. Ali Emirî Efendi bu nüsha üzerine bazı notlar da düşmüştür. Vr. 1a'da yer alan notlar arasında, eserin adı ve müellifi, "Kitâbü Câmiᶜu'l- edebi'l- Fârisî li- Şeyḫ Aḥmed el-Bardaḫî el- Amîdî" şeklinde kaydedilmiştir. Bu kaydın hemen altında eserin bölüm başlıkları yazılmıştır. Aynı yüzde, Ali Emirî'ye ait, "Diyarbekir, ᶜAlî Emîrî" ibarelerini taşıyan mühür vardır. Mührün kenarında da "Bardaḫî, Bardaḳlı Diyarbekir (Amid) şehrinin Ḳalᶜa ḳapusıyla Tag ḳapusı arasında el-yevm daḫı Bardaḳlı nâmıyla maᶜrûf bir maḥalle ismidir" notu yazılıdır.

Ali Emirî, bu eseri "Âmid şehriniñ Aḳḳoyunlılar zamanındaki şiᶜr ve inşâ ve evzân ve ᶜarûżuna bir nümûne" adlı makalesinde (Amid-i Sevdâ,16 Nisan 1325, nr. 5, s. 67-74) tanıtmış ve bu makalesinde eser hakkında şu bilgileri vermiştir:

108 Nüshanın tavsifi: Sırtı meşin, miklepsiz, şemsesiz, tamir görmüş, koyu vişne renkli bir cilt içinde; 310 x 220 (200 x 125) mm. ebadında, 15 satırlı, 227 varaktır. Müellifin nesih hattıyla 10 Şevval 907/18 Nisan 1502 tarihinde yazılmıştır. Fasıl ve bâb başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Nüshada eserin mukaddimesinin yalnızca telif sebebi ve muhtevayla ilgili bilgileri içeren 15 satırlık kısmı mevcut olup mukaddimenin geri kalan kısmı ve î harfinin önemli bir bölümü eksiktir. Nüshada eserin mukaddime metninin mevcut kısmında eserin ve müellifinin adı ve eserin ithafına dair bilgiler yer almamaktadır

"Kütüphane-i fâkirde Sürûrî-i Kadîm'iñ Baḥrü'l-meʿârif'inden daha muḳaddem, Aḳḳoyunlılar zamânında Amid şehrinde yazılmış bir kitâb-i nâdir mevcûddur. Müʾellifi Aḥmed el- Bardaḫî el- Amidî ḥażretleridir ki zamânında muʿallim-i lisân-i edeb olan bu fʿâżıl, Amid şehriniñ Ḳalʿa ḳapusıyla Tag ḳapusı arasında vâḳıʿ Bardaḳlı maḥallesinde 850/1446 ḥudûdunda dünyaya gelmekle Aḳḳoyunlı mülûkundan meşhûr Uzun Ḥasan'ıñ 855/1451 senesinden iʿtibâren ve mülḥaḳâtındaki mebâdî-i ḥükümetini idrâk eylemiş, 873/1468-69 senesinde memâlik-i İrâniyye'yi żabṭ ederek Tebrîz'e naḳl-i merkez-i ḥükümet eyledikten soñra Diyarbekir vâliliğine taʿyîn eylediği maḫdûmı edîb-i meşhûr Sulṭân Yaʿḳûb ve baʿdehu Mardin ve Amid'de icrâ-yi ḥükümet eyleyen müşârun ileyhiñ ʿamûca-zâdesi Ḳâsım Pâdişâh b. Cihân-gîr ile hem-meclis-i müsâḥabet olmuş idi.

Kitâbını Ḳâsım Pâdişâh'ın evâḫir-i ḥükümeti olan 907/1502 senesinde ikmâl eylemişdir ki Aḳḳoyunlılar zamânındaki edebiyâtıñ bir âyîne-i ḥaḳîḳati olmağla beraber zamân-ı Sürûrî-i Kadîm'iñ Baḥrü'l-meʿârif'inden yarım aṣır muḳaddemdir.

Bu kitâbıñ bir ḳıymet-dârlığı da Yavuz Sulṭân Selîm Ḫân Ḥażretleriniñ Amid şehrini feṭḥ ve teshîr buyurmalarından(893/1488) on dört sene muḳaddem yazılmış olmasıdır ki şehr-i meẓkûruñ o târîḫden daha evvelki Türkçesiyle edebiyât-i ʿOṣmâniyeniñ duḫûlünden soñra ḥâṣıl olan farḳa bir miḳyâs oldığından lisânımıza pek büyük teʿalluḳ ve münâsebeti vardır[109].

Makalesinde bu eseri Anadolu'da yazılmış ilk belâgat kitabı olarak da değerlendiren Ali Emirî, eserin adını Kitâb-ı Câmiʿ-i envâʾü'l- edebi'l- Fârisî şeklinde kaydetmekte ve eserin 907/1502 yılında yazıldığını söylemektedir.

Eserin asıl adı Câmiʿu'l- fâris'tir. İlk kez Ali Emirî tarafından tanıtılan eserin bu nüshası, eserin tespit edilebilen ve istinsah tarihleri bilinen nüshalarının en eskisidir. Ancak eserin mukaddimesinin baştan 15 satırlık kısmı hariç, geri kalan kısımları eksiktir. Bu sebeple Ali Emirî adı

109 Ali Emirî'nin adı geçen makalesinde müellif ve eser hakkında verdiği bilgiler, Şevket Beysanoğlu'nun **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları** adlı eserinde (c. I, İst., 1957, s. 51- 54) ve Kemal Eraslan'ın "**Eski Bir Belâgat Kitabı**" adlı makalesi (Birinci Milli Türkoloji Kongresi, İst., 6-9 Şubat 1978, Tebliğler, İst., 1980, s. 3-8)'inde özet halinde aktarılmış, ayrıca bu iki çalışmada Câmiʿu'l- fâris'in bölümleri, bölümlerin içerikleri hakkında bilgi ve örnekler verilmiştir.

geçen makalesinde eserin adını muhtevasına binaen kaydetmiştir. Ayrıca nüshada eserin ithafına dair kısımlar eksik olduğundan makalede bu hususa değinilmemiştir.

Câmiʿu'l-fâris'in İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 71 numarada kayıtlı nüshasının baş zahriyesinde de sonradan yazılmış "Aḥmed Bardaḫî el Amidî" kaydı görülmektedir. Fakat eserin diğer nüshalarında müellifin adına dair açık bir kayıt görülmemektedir. Bu sebeple eser bazı kaynaklarda Muḥammed b. Hinduşâh-i Naḫcivânî'ye[110] ve bazı kaynaklarda da Kemal Paşa-zâde'ye nispet edilmiştir[111]. Eserin Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. 2616 ve Millet Ktp., Ali Emirî, F.251 numarada mevcut nüshalarının zahriyelerinde de Câmiʿu'l-fâris'i Kemal Paşa-zâde'ye ait gösteren sonradan yazılma kayıtlar görülmektedir.

Câmiʿu'l-fâris
Nüsha tavsifi:
Konya, İzzet Koyunoğlu Ktp. **13622**
Üzeri kahverengi deri kaplı, miklepli, mukavva ciltli; 355 x 170 (200 x 125) mm. ebadında, 17 satırlı, 135 varaktır. Aḥmed b Aḫî Beg es- Ṣonyavî (Ṭonyavî ?)'nin talik hattıyla 950 yılı Cemaziyelevvel ayının başlarında (Ağustos 1543) yazılmıştır. Fasıl başlıkları ve maddelerin ikinci harfleri kırmızı mürekkeple belirlenmiş, Farsça kelimeler harekelenmiştir. Bazı varakların kenarlarında Seyyid Ali adlı bir şahsın Farsça kelimelerin izahlarına dair notları vardır.

Eser Farsça yazılmış uzun bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede, eserin telif sebebi, kim adına yazıldığı, bölümleri ve muhtevaları hakkında bilgi verilmiştir. Değerlendirmede esas alınan nüshada ve eserin mukaddime kısmında müellifin adı ve telif tarihine dair herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Değerlendirmede esas alınan nüshada eserin adı şöyle kaydedilmiştir:

vr. 2a:

«... چون جامع الفاظ فرس شد نامش جامع الفارس نهادم ...»

(Farsçanın kelimelerini kapsadığından adını Câmiʿu'l-fâris koydum.)

İst., Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. 2616 numarada mevcut nüshada ise eserin adı « چون جامع الفاظ فرس شد نامش جامع الفرس نهادم» "Câmiʿu'l-

110 Jean Deny," L'Osmanlı Moderne et le Turk de Turquie", **Philologiae Turcicace Fundamenta**, 1959, I, 233

111 **Keşf.**, I, 566; Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 1978; Atsız," **Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri**", s. 79; **Tarama Dergisi**, I, 96

fürs" şeklinde (vr. 2a); İst., Millet Ktp., A. Emirî, F.251, Lgt.71 ve Ank. Milli Ktp., A. Ötüken 176 numarada kayıtlı nüshalarda da "Câmiʿu'l- fâris" şeklinde yazılmıştır.

Tam bir nüsha olması bakımından değerlendirmede esas alınan Koyunoğlu nüshasına göre, eser Mehmed Paşa ve oğlu Mahmud Bey adına yazılmıştır. Bu nüshada Câmiʿu'l- fâris'in hamd ve senâ cümlelerinden sonraki mukaddime metni şöyledir:

vr. 1b-2a

«... بدان که سید زبان عربی و عجمیست و در لغت عربی چندان کتابها هست که جامع الفاظ عربست حصوصا صحاح الجوهری در لغت تازی مجمع است و از غیرش مستغنیست اما در زبان عجمی اگر چه فصحا و بلغا بالفاظ عجم در کتابها جمع کرده اند لکن هیچ کتابی نیست که جامع لغت عجم بود و مستغنی از سایرش شود. پس در بال این داعی و فقیر گاه گاه خلجان می گردد که در لغات فرس کتابی جمع کنم که مجمع الفاظ فارس بود و از سایر کتابهاش مستغنی شود و از اسماء و افعال و حروف را همه مستقلا یاد بکنم و زبان عجم بچه خوانده شود روشن کنم و بعد زان اسماء بشهور از تواریخ سریانی بحسب سنه شمسیه و عدد ایام مسترقه و نامهای ماه فرس و نام ستاره سیاره گان معتبره و نامهای برجهاش و روش شمس را و باصل و قاعده که در سنه شمسیه از عیاد و اوقات مخصوصه معتبره اظهار کند بحسب ماههاء سریانی که ملقبست بماههای روم و بایام مخذورات موسی و بضابطه از بهر غره را ذکر کنم و بعد زان قواعد شعریه و تجنیسات و تشبیهات و غزلیات و مجازات مرسل را و بعروض و اصل تعمیه را یاد بکنم بگردش ایام و فتور عالم مانع بود بدرآن وقت که دستور اعظم سپهسالار معظم مفخر الامراء و الکبراء مجمع العلماء و الفضلآء و ملاذ الغرباء و کهف الفقراء مربی العقلاء و محب الاتقیاء عزیز العصر مجمع الفضائل فرید الدهر مجموع الخصائل منبع الجود و الکرم معدن اللطف و النعم عمدة الملوك و السلاطین فخر الدولة و الدین مغیث الاسلام و و المسلمین اعنی به محمد پاشا ادام عزه و اقباله بران نسق مذکور مجمع این کماب اشاره کرده اید الله عمره و عمر ولده بالویة النحر و هو ایضا ذخیر الزمان منبع الامان امیر الامراء امین الامناء و هو مؤید فی السماء و المنصور علی الاعدآء اعنی به محمود بگ ادام الله ایام دولته بلطف و کرمه ـ یارب نگه دارش باد بحق و آله الامجاد ـ زائل مبادش پرتو شموس دولت ایشان از سربنده گان خاطر پریشان که غریب و فقیر و مریض و یتیم بنعت اینان زندگانی کرده اند و همه پریشان از نعمت ایشان خاطر جمع کرده اند و سده او مرکز علماء محققانست و واصفان فضلش فضلاء مدققانست که ذات لطیفش ممدوح اکابر آفاقست و مجمع مکارم اخلاق اللهم یسر مرادهما و اجعل کل خیر امالهما

. پس عذرم نماند که پرورده این خاندانم پس آغاز این کتاب کردم و بعض قانون این الفاظ آنست در باب حرف آخر و درفصل حرف اول و مابعده معتبر است برسم صحاح العربی و چون جامع الفاظ فرس شد نامش جامع الفارس نهادم و بر پنج قسم مشتمل کردم قسم اول در اسماء قسم دوم در افعال قسم سوم در حروف قسم چهارم در اسماء شهور از تاریخ سریانی و متعلقاتش قسم پنجم در قواعد شعریه و متعلق او . توقع از کرم اخلاق بزرگان آنست که از عیب کمتران نظر بپوشند و از دعاء خیر من که کتاب را و این حقیر را فراموش نکنند که مقصود جمع کردن این دعاست. »

(Bil ki dilin efendisi Arapça ve Farsçadır. Arapçada, Arapçanın kelimelerini toplayan birkaç kitap vardır. Özellikle Cevherî'nin Ṣıḥāḥ'ı Arapça lügatte kaynaktır ve başka bir sözlüğe muhtac etmez. Fakat Farsçada, fesahat ve belâgat sahipleri Farsçanın kelimelerini kitaplarda toplamışlarsa da Farsçanın kelimelerini bir arada toplayan ve bir diğerine muhtac etmeyen hiçbir kitap yoktur. Bu sebeple, bu talepkârın ve fakirin gönlünde, Farsçada, Farsçanın kelimelerini toplayıcı ve diğer kitaplara muhtac etmeyecek bir kitap derleyeyim; isimleri, fiilleri ve edatları, hepsini ayrı ayrı zikredeyim, Farsçanın neye dendiğini anlatayım, ondan sonra Süryânî tarihlerinden Şemsî yılına göre ayların adlarını ve nakıs günlerin sayısını, Fürs ayının günlerinin adlarını, önemli gezegenlerin adlarını, burçların adlarını, güneşin hareketini, Rum ayları ve Musa'nın sakındığı günler olarak adlandırılmış Süryânî aylarına göre açıklayarak Şemsî yılda önemli bayramları ve özel vakitleri ve Kamerî ayın ilk günlerinin genel kuralını zikredeyim; ondan sonra şiirin, gazellerdeki cinasların, teşbihlerin, mecâz-ı mürsellerin ve arûzun kaidelerini ve muammanın esasını zikredeyim diye zaman zaman çarpıntı olurdu. Günlerin dönmesi ve dünyanın sükûnu maniydi. Muazzam kumandan, emirlerin ve büyüklerin kıvancı, âlimlerin ve fazıl kişilerin encümeni; garipleri seven, fakirlerin sığınağı, akıllıların eğitmeni, müttakileri seven, asrın azizi, faziletlerin encümeni, dönemin teki, meziyetlerin sahibi, cömertliğin ve keremin kaynağı, bağış ve nimetlerin madeni, padişahların ve sultanların dayanağı, devletin ve dinin kıvancı, İslâmın ve müslümanların bereketi, yani Mehmed Paşa —Onun yüceliği ve ikbâli devamlı olsun— bu kıymetsiz lügatin zikredilen tarzda hazırlanmasına işaret ederek — Allah onun ömrünü ve oğlunun ömrünü uzun etsin— aynı şekilde zamanın sermayesi, emniyetin kaynağı, emirlerin emini— O gökte teyit edilmiş ve düşmanlara karşı kendisine yardım edilmiştir— yani, Mahmud Bey — Allah onun devletinin günlerini lütfu ve cömertliğiyle devam ettirsin— Ya Rab yüce ailesinin hakkı için onun koruyucusu ol. Onların devletinin güneşinin ışığı, gönlü perişan kulların başından eksik olmasın. Çünkü garip, fakir, hasta ve yetim bunların nimetiyle yaşamışlar ve bütün zavallılar onların nimetinden huzurlu olmuşlardır. Onun eşiği doğruyu araştıran âlimlerin merkezidir ve onun faziletini vasfedenler, doğruyu araştıran fazıl kişilerdir ki onun güzel

zatı ufukların büyüklerinin memduhu, ahlâkın güzelliklerinin toplandığı yerdir— Tanrım onların dileklerini kolaylaştır ve onların bütün arzularını yerine getir— Bu aile tarafından yetiştirildiğim için bahanem kalmadı. Hasılı bu kitaba başladım. Bu kelimelerin bazı kuralları odur ki; Arapça Sıhah usulüne göre, bâbta son harf ve fasılda ilk harf ve daha sonrakiler muteberdir. Farsçanın kelimelerini kapsadığından adını Câmi'u'l- fâris koydum ve beş bölüm olarak tertip ettim. Birinci kısım isimler, ikinci kısım fiiller, üçüncü kısım edatlar, dördüncü kısım Süryânî tarihinden ayların adları ve onunla ilgili konular, beşinci kısım şiir kuralları ve onunla ilgili konular hakkındadır. Büyüklerin ahlâkının cömertliğinden beklenen, daha küçüklerin aybına göz yummaktır. Benim hayır duamdan dolayı kitabı ve bu değersiz kulu unutmasınlar, çünkü bunu toplamanın maksadı duadır.)

Bu mukaddimeye göre müellif, Mehmed Paşa ve oğlu Mahmud Bey'den himaye görmüş ve Mehmed Paşa'nın isteğiyle kaleme aldığı eserini bu ikisine ithaf etmiştir.

Câmi'u'l- fâris'in İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt.71 numarada mevcut nüshasındaki önsöz metni, yukarıdaki metinle aynı olmakla beraber, bu nüshada ithafa dair kısımlarda « ... منبع الجود و الكرم معدن اللطف و النعم عمدة الملوك و السلاطين فخر الدوله و الدين ... محمد پاشا ... ايد الله عمره و عمر ولده بالوية النحر ... ايضا ذخير الزمان منبع الامان امير الامراء امين الامناء ... به محمود بك» sözleri atlanarak yazılmış olduğundan mukaddimede Mehmed Paşa ve Mahmud Bey'in adları görülmemektedir.

İst., Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. 2616 ve Ank., Milli Ktp., A. Ötüken 176 numaralarda kayıtlı nüshalarda ise, eserin ithafa dair kısımlarında II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Ahmed (1465-1513) ve Sultan III. Süleyman (1687-1691)'ın adları zikredilmektedir. Bu iki nüshada Câmi'u'l-fâris'in mukaddimesinin baş ve eserin muhtevasıyla ilgili kısımları aynı olup ithafa dair kısımları, eseri bu iki sultana ithaf ve takdim edecek şekilde değiştirilerek yeniden yazılmıştır. Bu iki nüshadaki mukaddime metninin, değerlendirmede esas alınan ve yukarıda yazılan önsöz metnine göre farklı kısımları şöyledir:

Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. 2616, vr.1b-2b
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken 176, vr. 1b-2b

«... مجازات مرسل را و بعروز و اصل تعميه را ياد بكنم تا نزد ارباب اين فنون مرغوب شود و مشكلات ايشان بعون حق جل و عالى بمراجعت اين كتاب حل بود و دل ايشان از كدر معضلات فارغ شود و بآن وقت اين حقير دعا گوى را از دعاء خير ياد بكنند و اگر در تقصيرات و سهو مطلع بودند باصلاح حمل كنند كه قاعده بزرگان آنست كه از عيب كهتران نظر بپوشند بل كه اصلاح او را جهد كنند پس خلاف وعده

نکردم دران نسق که یاد کردم بعنایت جهان آفرین این کتاب تمام شد و در میان اهالی اشتهار یافت تا که بر سمع مبارك سلطان اعظم خاقان معظم حاکم سلاطین العرب و العجم شمس الدوله و الدین معدن الفضل و الیقین - مثنوی

فریدون شوکت و جمشید فر　　بحکمش مطیع شد بر و بحر
دشمن شکن و مملکت گشا　　حاتم طای گم شد نزدش در سخا

بمحابات عمر در عدالت از نوشین روان مشهورتراست و حسن اوصاف او در عالم همچو ماهتاب منور است. بیت:

هر کرا ابر عنایت او سایه داد　　باران لطفش او را میوه داد
در ملکش همچو مهدیست آن شاه سرفراز
باهم سیر کند گرگ و گوسفند و کبك و باز
خلق عالم در سایه عدلش جمله شاد　　از درون دل بگویند شها زایل مباد

مثنوی

یك سحر هاتف قدرت ناگاه آواز داد　　مخسب بر خیز چندان غافل مباد
بر ثنای آن شاه گیتی مشغول کن　　تا در دل عالم مقبول کن
بگو وصف عدل آن شهریار　　چون بود در دستت این دم اختیار
او را مسام شد بعون حق تحت و تا　　هلاك شد هرکه او را قصد کرد اعوجاج
یك شهیست آن مثل او نه آمد در روزگاه
چندان که دوران کردند لیل و نهار
بلبل جان در بوستان شد فرح　　چون بدید آن شاه جهان را بی ترح
گفت یاراب عمر این سلطان ممدود کن
هرچه مقصودش او را موجود کن
سلطان ابن سلطان است آن شاه　　تغیر مباد چندانکه باشد مهرو ماه
اعنی سلطان احمد بن بایزید خان　　عدل و دادش ضیا دهد در جهان
شموس دولتش یارب پایدار کن　　بلطف و کرم عون و عنایت یار کن

برسید و بلطف کرم شاهی این دعا گوی فقیر را بفرمود که بخزینه محروسه اش بنویسم امتثالا للامر تعالی تحریر کردم و امید دارم که در خاك آن آستانه عالم آرا مقبول شود از مطالعه کرشمه سلطان این کتاب معزول نبود و طالبان و راغبان این کتاب را طالبتر و راغبتر بودند و بر مشام همچون گل بوی دهد هر که ببوید فائده یابد و بعد زین از بهر خدمت سلالة السلاطین و عرق زبدة الخواقین شهزاده

جوان بخت سزاوار تاج و تخت رحل قدر کیوان رفعت زهره جبین مریح هیبت آفتاب جمالش در فلك دولت منور است و آثار سلطنت در ناصیه آفتابش مشهودتر است سلیمان سلطنت و سکندر قدر و دولت فریدون فر نوشین روان عدالت در جود سخا همچو ابر بهاریست و نوشتن عطایش عطارد عاجزترست و هو ابنه و عنده مقبول و خیر امالهما مسئول اعنی سلطان ابن سلطان سلطان سلیمان بن ابراهیم خان بن احمد خان بیت :

یارب جناب دولتش پایدار کن　　لطف و کرمت باو یار کن
عمر او مزید کن در سال و ماه　　چندان که دور کند مهر و ماه

نوشتم بکرم اخلاق خداوندیش امید دارم که مقبول حضرت شود و بنظر عنایتش مطالعه این کتاب بفرماید و چون جامع الفاظ فرس شد نامش جامع الفرس نهادم و در باب حرف آخر و در فصل حرف اول و ما بعد معتبر کردم بر رسم صحاح عربی و بر پنج قسم مشتمل کردم قسم اول در اسما ، قسم دوم در افعال ، قسم سوم در حروف ، قسم چهارم در اسماء شهور از تاریخ سریانی و متعلقش ، قسم پنجم در قواعد شعریه و متعلق او و توقع از کرم بزرگان آنست که از عیب ... »

(Bu ilmin erbabı nezdinde ilgi görmesi, zorlukların yüce ve ulu Hakk'ın yardımıyla bu kitaba müracaatla çözülmesi, gönüllerinin güçlüklerin kederinden arınması ve o zaman bu duacı değersiz kulu hayır dua ile anmaları, kusurları ve hataları anladıklarında düzeltmeye meyletmeleri maksadıyla mecazı mürsellerin, arûzun ve muammanın esasını öğreteyim. Çünkü büyüklerin kuralı küçüklerin aybını görmezlikten gelip bilakis onu düzeltmeye çalışmaktır. O halde, belirttiğim şekilde sözümün dışına çıkmayarak âlemin yaratıcısının yardımıyla bu kitap tamamlandı ve halkın arasında şöhret kazanıp, yüce sultan, ulu hakan, Arap ve Acem sultanlarının hakimi, devletin ve dinin güneşi, fazilet ve doğru bilginin madeninin;

Mesnevî

Feridun gibi yüce, Cemşid gibi ulu...
Kara ve deniz onun hükmüne boyun eğdi
Düşmanı yenen ve ülke fetheden...
Cömertlikte Hâtem-i Tây onun yanında kayboldu

Adaletle ömür sürmede Anûşirevân'dan daha meşhur ve onun vasıflarının güzelliği dünyada mehtap gibi parlaktır.

Beyit:

Onun iyilik bulutu kime gölge saldıysa onun lütuf yağmuru ona meyve verdi

O başı dik şah kendi mülkünde bir Mehdî gibidir; kurt ve koyun, keklik ve şahin birlikte yaşar

Dünya halkı onun adalet gölgesinde hep mutludur. Gönüllerinden "Ey şah sen eksik olma!" derler

Mesnevî

Bir seher vakti kudretin gizli sesi ansızın seslendi: "Uyuma, kalk; o kadar gafil olma!

Dünyanın kalbinde onu sevgili yapıncaya kadar dünyanın o padişahının övgüsüyle meşgul ol

O padişahın adaletini anlat; bu an nasıl elinde irade olabilir?

Hakkın yardımıyla taht ve taç onun oldu; her kim ona muhalefet kastettiyse helâk oldu

Öyle bir padişahtır ki o, zaman içinde, gece ve gündüzün döndüğü müddetçe, onun gibisi gelmedi."

Can bülbülü bu dünyanın padişahını kedersiz görünce, bahçede sevindi

"Ya Rab" dedi "bu sultanın ömrünü uzat, arzusu neyse onu var et

Sultan oğlu sultan olan o padişah güneş ve ay durdukça değişmesin

Kastım Bayezid Han'ın oğlu Sultan Ahmed'dir. Onun adaleti dünyaya ışık saçar

Ya Rab onun devlet güneşini daim kıl; yardım ve iyiliğinin lütuf ve cömertliğiyle ona yardım et

mübarek kulağına ulaşınca padişahlığın cömertlik lütfuyla bu duacı fakire Hazine-i mahrûsesine yazmamı buyurdu. Yüce emre uyarak yazdım. Dünyayı süsleyen o âsitânenin toprağında kabul görmesini, sultanın göz ucuyla mütalaa edip bir kenara atılmamasını, bu kitabı isteyenlerin ve bu kitaba alâka duyanların daha istekli ve daha ilgili olmalarını ve burna gül gibi koku vermesini, koklayan herkesin fayda bulmasını umarım. Bundan sonra, sultanların sülalesine hizmet için ve hakanların seçkin ırkı, iyi talihli şehzâde, taç ve tahtın lâyığı, Satürn gibi yüce, Satürn gibi yüksek, Venüs alınlı, Mars heybetli— cemalinin güneşi devlet göğünde aydındır; saltanatının eserleri güneşinin alnında daha da bellidir— Süleyman saltanatlı, İskender kudretli, Feridun gibi ulu devletli, Anûşirevân adaletlidir. Bulutun cömertliğinde bahar bulutu gibidir. Onun bağışlarını yazmakta Utarit daha da aciz kalır. O, onun oğludur ve onun nezdinde makbuldür— Allah mesul oldukları emellerini hayırlı kılsın— Kastettiğim sultan oğlu sultan, Sultan Ahmed Han oğlu Sultan İbrahim oğlu Sultan Süleyman için;

Beyit

Ya Rab onun devletinin eşiğini ebedî kıl, lütuf ve keremini ona yardımcı kıl

Güneş ve ay döndükçe, ay ve yıllarca onun ömrünü uzat

yazdım. Onun sahiplik ahlâkının cömertliğiyle hazret tarafından kabul görmesini, iyilik gözüyle mütalaa buyurmasını umarım. Farsçanın kelimelerini kapsadığı için adını Cāmiʿu'l-fürs koydum. Arapça Ṣıḥāḥ tarzında, bâbta son harfe, fasılda ilk harfe ve daha sonrasına itibar ettim ve beş kısım üzere düzenledim. Birinci kısım isimler, ikinci kısım fiiller, üçüncü kısım edatlar, dördüncü kısım Süryânî tarihinden ayların adları ve onunla ilgili konular, beşinci kısım şiir kuralları ve onunla ilgili konular hakkındadır. Büyüklerin ahlâkının cömertliğinden beklenen...)

Bu önsöz metninde Cāmiʿu'l- fāris'in halk arasında şöhret kazandığı ve şöhretinin II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Ahmed'in kulağına kadar gittiği ve onun isteği üzerine ve onun adına takdimle Devlet Kütüphanesi için bir nüshasının yazıldığı ifade edilmektedir. 1483 yılında veliaht olan Şehzâde Ahmed'in övgüsüne dair olan kısımların devamında da Sultan III. Süleyman'ın adı anılmakta, buradan da eserin bir nüshasının bu sultan adına yazıldığı ve bu münasebetle Cāmiʿu'l-fāris'in ithafa dair kısımlarında değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır[112]. Ancak eseri bu iki sultan adına yazıp takdim eden şahıslar, hem kendi adlarını, hem eserin müellifinin adını kaydetmemişlerdir.

Cāmiʿu'l- fāris, ilk önce Mehmed Paşa ve oğlu Mahmud Bey adına yazılmıştır[113].

Ali Emirî, başta zikredilen makalesinde eserin müellifi Aḥmed Bardaḫī'nin Akkoyunlu Sultan Yaʿḳūb (1478-1490) ve amcaoğlu Ḳāsım Padişah b. Cihan-gīr'in sohbet meclislerine katıldığını, eserini de Ḳasım

112 İst., Millet Ktp. A. Emirî, F. 251, A. Ötüken ve Şehid Ali Pş. nüshalarında Cāmiʿu'l-fāris'in önsöz metni aynıdır. Ancak F. 251 nüshası, ikinci önsözdeki mesnevî ve diğer beyitler ile ithafa dair ibareler atlanarak istinsah edilmiş olduğundan bu nüshada Şehzâde Ahmed ve III. Süleyman'ın adları görülmemektedir. **Tarama Sözlüğü** (I, XVII)'nde Cāmiʿu'l- fāris'in Sultan I. Ahmed (1603 - 1617) adına yazıldığı kaydedilmekte; Atsız da bu eserin II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Ahmed adına yazılmış olduğunu söylemektedir (bk. Atsız, **"Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri"** , s. 79)

113 Eserin Koyunoğlu, Bursa, İnebey Ktp., Çelebi 1156/1, Kahire Ünv. Ktp., Farsça Sözlükler 14 (tavsifi için bk. **Kahire Üniv. Ktp. TY. Kat.**, I, 109) ve Kitāb-ḫāne-i Merkezī-i Danişgāh-i Tahran 38665 (tavsifi için bk. Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1978) numaralarda kayıtlı nüshaların mukaddimelerinde de Mehmed Paşa ve Mahmud Bey'in adları geçtiğinden tavsiflerde eserin bu kişiler adına yazıldığı belirtilmektedir.

Padişah döneminin sonlarında, 907 /1502'de tamamladığını söylemektedir. Dolayısıyla Mehmed Paşa ve Mahmud Bey'in Akkoyunlular (1467-1501) zamanında aranması gerekmektedir. Akkoyunlular'da[114] bu iki isme tesadüf edilmektedir. Bunlardan biri, Uzun Hasan'ın oğullarından Yusuf'un oğlu Mehmed Mirzâ (1498-1500)'dır. Kaynaklarda Sultan Mehmed Mirzâ'nın Mahmud adında bir oğlu olduğundan söz edilmemekte, ayrıca "Paşa" ünvanıyla da anılmamaktadır. İkincisi de Damad Uğurlu Mehmed Mirzâ (Paşa) (ölm. 1477)'dır. Uğurlu Mehmed, Fatih Sultan Mehmed tarafından Sivas beylerbeyiliğine atandığı için Paşa ünvanıyla da anılmıştır. Uğurlu Mehmed'in Mahmud adında bir oğlu vardır. Ancak Mahmud Mirzâ'nın da 1491'de öldürüldüğü bilinmektedir. Eser, Ali Emirî'nin verdiği bilgilere göre, gerçekten Diyarbakır'da yazılmış ise, bu Mehmed Paşa ve Mahmud Bey'in Uğurlu Mehmed Paşa ve oğlu Mahmud Mirzâ olması muhtemeldir. Fakat bu durumda eserin 907/1502'de değil de, Uğurlu Mehmed Paşa'nın ölümünden önce, 810/1407 yılında ya da bu tarihten önce yazılmış olması gerekmektedir. Bu bakımdan 907/1502'de tamamlanan Cāmiʿu'l- fāris'in Uğurlu Mehmed Paşa ve oğluna ithaf edilmiş olması düşünülemez. Ali Emirî'nin tanıttığı nüshada eserin ithafa dair kısımları düşmüş olduğundan bu husus aydınlatılamamaktadır. Ancak tarih itibarıyla bu nüshanın, Cāmiʿu'l-fāris'in bizzat Aḥmed Bardaḫī tarafından 907/1502 yılında Şehzâde Ahmed adına yazılmış bir nüshası olması da ihtimal dahilindedir. Bu durumda müellifin Diyarbakırdan ayrılıp II. Bayezid döneminde Osmanlı sarayına intisap ettiği de düşünülebilir.

Cāmiʿu'l- fāris her iki önsözde de belirtildiği gibi beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm Farsça isimlere, ikinci bölüm fiillere, üçüncü bölüm de edatlara ayrılmıştır. Dördüncü bölümde (vr.120b-124a) Rûmî ve Celâlî takvimlerinde yer alan ay adları, bunların başlangıç tarihleri ile zamanı, takvimlerin kullanılış usulleri, her takvimde yer alan bayramlar ve önemli günler; gezegenlerin adları, bunların burçları ile hareketleri, bunlara verilen adların sebepleri, Arabî ayların ilk günlerinin bulunma usulleri anlatılmıştır. Beşinci bölüm (vr.124b-134b) ise edebî bilgilere ayrılmıştır. "Ḳavāʿid-i şiʿriyye" başlıklı bu bölümde sırasıyla, beyit, mesnevî, rubâî, kıt'a, kasîde, tercî, gazel, medh, hicv, mersiye, neşîd, tercüme, nazm, nesr, nazîre, nakîze , müveşşeh, müstezâd, kafiye, matla', mahlas, tac-beyt, tarsî, reddü'l-acz alâ sadr, îham, cinas ve çeşitleri, teşbîh ve çeşitleri; arûzun ve vezinlerin temel kuralları, bahir ve adları, muamma ve türleri ile

114 Akkoyunlular için bk. M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", **İA.**, I, 251- 270; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s. 188 - 208

ilgili tanımlar yapılarak temel bilgiler ve örnekler verilmiştir[115].

Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre Câmiʿu'l- fâris'in isimlere ayrılmış birinci bölümünde (vr.2a- 99a) yaklaşık 7.000 kelime maddesi bulunmaktadır. Maddelerin tertibinde mukaddimede belirtildiği gibi son harfler bâb kabul edilmiş ve bu bölüm 29 bâba taksim edilmiş ve bâblarda da ilk harflere itibar edilmiştir. Devam eden satırlarda yer alan maddelerin yalnızca Türkçe karşılıkları yazılmış, maddelerin hareke kayıtları verilmediği gibi şahit beyit de nakledilmemiştir. Nadir olarak kullanılan Farsça kelimeler esere dahil edilmemiştir. Bu bölümün sonunda, "faṣl fi'l-muẓmirât" ve "miṣâlü'l- esmâʾi'l- efʿâl" başlıkları altında Farsça zamirler ve çeşitleri ile çoğul ekleri ve çoğul yapma kuralları ve mastar çeşitleri üzerinde durulmuştur. Bu kurallar önce Arapça, daha sonra da Türkçe anlatılmıştır.

İkinci bölümde (vr.99a-116a) ise 1.200 civarında fiil derlenmiştir. Geçişsiz fiillerin geşişli halleri de madde başı yapılmış; bazı fiillerin Farsça müteradifleri de açıklamalarda zikredilmiştir. Fiillerin Türkçe karşılıkları verildikten sonra, bazı fiillerin muzâri köklerini göstermek üzere geniş zamanda üçüncü tekil şahısla çekimli halleri ve ism-i fâʿil halleri yazılmıştır. Fiillerin sonunda da, Farsça isim ve fiil çekimlerini ihtiva eden "Tetimme fihe'l-ḳavâʿid ve'l-emşile" başlıklı bir bölüm yer alır (vr. 111a). Başlığın altında bu kısımla ilgili olarak kısa bir açıklama yapılmıştır. (اعلم كما ان صرفيون جعلو الفعل و ما يشتق منه ...) sözleriyle başlayan bu açıklama metni, eṣ- Ṣıḥâḥu'l- ʿacemiyye'nin fiilleri içeren ikinci bölümünün sonunda yer alan "el-Ḳavâʿid ve'l- emşile" başlığı altında yer alan metin ile aynıdır. Devamında da eṣ- Ṣıḥâḥu'l- ʿacemiyye'de olduğu gibi "el-Emşiletü'l-muḫtelife" başlığı altında كردن fiili örnek verilerek bu fiilin mazî ve muzâri kökünden elde edilen müştakları Türkçe karşılıklarıyla birlikte yirmi bir kalıp altında Arapça emsile sırasına göre yazılmış ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Daha sonra, "el-Emşiletü'l-muṭarride" başlığı altında aynı fiil örnek gösterilerek kip ve zamanlara göre fiil çekimleri verilmiştir. Bu kısımda yer alan konu başlıkları şöyledir:

1. Muṭarridâtü'l-mâżiyi'l-maʿlûm
2. Mâżiyü'l-mechûl

115 Ali Emirî, Câmiʿu'l-fâris'in beşinci bölümünün bazı kısımlarını adı geçen makalesinde neşretmiştir (**Amid-i Sevdâ**, 16 Nisan 1325, nr. 5, s. 68 - 74).

3. el-Ḥikāye ʿani'l-ḥāli'l-māżiyye mine'l-maʿlūm
4. = = = mine'l-mechūl
5. Muṭarridātü mużāriʿi'l-maʿlūm
6. Mużāriʿu'l-mechūl
7. Muṭarridātü maṣdar
8. İsm-i fāʿil
9. İsm-i mefʿūl
10. Muṭarridātü caḥdi'l-maʿlūm
11. Caḥdü'l-mechūl
12. Maʿlūmü mübālaġati'l-caḥd
13. Mechūlü = =
14. Muṭarridātü maʿlūmi nefyi'l-ḥāl
15. Mechūlü nefyi'l-ḥāl
16. Muṭarridātü maʿlūmi nefyi'l-müstaḳbel
17. Mechūlü nefyi'l-müstaḳbel
18. Muṭarridātü maʿlūm teʾkīdü nefyi'l-müstaḳbel
19. Mechūl teʾkīdü nefyi'l-müstaḳbel
20. Muṭarridātü maʿlūmi emri'l-ḥāżır
21. Mechūlü emri'l-ḥāżır
22. Maʿlūmü nefyi'l-ḥāżır
23. Mechūlü = =
24. Muṭarridātü maʿlūmi emri'l-ġāyib
25. Mechūlü emri'l-ġāyib
26. Maʿlūmü nehyi'l-ġāyib
27. Mechūlü = =
28. Muṭarridātü ismi'z-zemān ve'l-mekān
29. Muṭarridātü ismi't-tafżīl
30. = ismi't-taṣġīr

Bu başlıklardan da anlaşılacağı üzere Cāmiʿu'l-fāris'in ikinci bölümünde bilhassa gramere ait kısımlarda eş- Şıḥāḥu'l- ʿacemiyye'den istifade edilmiştir.

Eserin Farsça edatlara ayrılmış üçüncü kısmında (vr.116a-120b) Farsça alfabe harfleri, " faṣlü ḥarfi'l-elif", "faṣlü ḥarfi'l-bā" şeklinde, alfabetik sıraya göre yirmi yedi fasla ayrılmış, yalnızca bir gramer özelliği olan ve edat olarak kullanılan harfler hakkında bilgi verilmiş ve konuyla ilgili olarak örnek beyitler yazılmıştır. Bu kısımdaki açıklamalar Türkçe olup Lüġat-i Ḥalīmī'den alınmıştır. Ayrıca Cāmiʿu'l-fāris'in dördüncü ve beşinci bölümleri de Baḥrü'l-ġarāyib'in ikinci kısmından ve Lüġat-i Ḥalīmī'nin de ikinci defterinden istifadeyle yazılmıştır.

İnegöllü Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf, Cāmiʿu'l-fāris'in ilk üç bölümünü Cāmiʿu'l-fürs adlı sözlüğüne almış, ancak Cāmiʿu'l-fāris'in birinci bölümünde yer alan isimleri kendi eserinde hareke kayıtları ve nadir olarak kullanılanları da şahitleriyle birlikte nakletmiştir. Bunun dışında, Cāmiʿu'l-fāris'in bir müntahabı yazılmış ve ikinci bölümü de bir gramer kitabı olarak ayrıca istinsah edilmiştir.

Baş (vr.1b):

حمد و سپاس و ثنای بی قیاس بران خذای فرمانده را که موجود کرد از عدم
بنده را و صلوة و درود بر روح پاك محمد المصطفی را که ...

Son (vr.134b):

بلکل کم معماده لطافت و ظرافت اولدر کم هم معنای بیت و هم معنای معما اولا
و هم معنای بیت اول نامك صاحبنه مناسب اولا

Ferağ kaydı (vr.134b):

تم کتاب جامع الفارس بعون الله الملك الغفار و هو العزیز الستار بیاضا
صحیحا ثانیا علی ید احمد بن اخی بك الصونیاوی (الطونیاوی؟) اللهم اغفر لنا ... فی
اوائل جمادی الاولی سنة خمسین و تسعمائة و هو اعلم بالصواب

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **176**
Bursa, İnebey Ktp., Çelebi **1156**/1
İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **39**, Lgt. **71**, F. **251**; Süleymaniye Ktp.,

Şehid Ali Pş. **2616**[116]

Nüsha ve tavsif için bk.
Finrist-i Bursa, s. 52; Münzevî, **Nüsḫahā**, III,1978

Münteḫab-i Cāmiᶜu'l-fürs
Müellifi bilinmiyor

Eser, Cāmiᶜu'l- fāris'in Farsçada edat olarak kullanılan harflerin görevleri ve kelimeye kazandırdıkları anlamları hakkında açıklamaların yer aldığı üçüncü bölümünü içermektedir. Cāmiᶜu'l- fāris'in adı, nüshanın başında Cāmiᶜu'l- fürs şeklinde kaydedilmiş ve müellifi olarak da Kemal Paşa-zâde'nin adı yazılmıştır.

Nüsha tavsifi:
A.Ü. DTCF. Ktp., M. Con, A. **351**
Cilt kapakları kopuk, 150 x 114 (120 x 70) mm. ebadında, 15 satırlı, 8 varaktır. Başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiş, metin talik hatla yazılmıştır.

Baş (vr.1b):
كمال پاشا زاده افندى مرحومك جامع الفرس نام لغتندن اخراج اولنمشدر
حرف الالف : معناى الف رجل شريف دمك اولور بلكل كم همزه مفتوحه كه عرب دلنده ...

Son (vr.8a):
شعر- دلم هلاك شدى از فراقت دگر خير نيافتى از وصالت تمت

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

116 Atsız,"**Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri**" adlı makalesinde (ŞM., 1966, VI, 79), Cāmiᶜu'l-fürs adı altında Cāmiᶜu'l- fāris'in nüshalarını verirken İ. Ü. Merkez Ktp. T. 3768 numarada kayıtlı bir nüsha göstermektedir. Bu nüsha Deḳāyiḳu'l- ḥaḳāyıḳ'a aittir. Yine İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 139/1 ve TDK. Kitaplığı Yz.A. 199 numarada kayıtlı nüshaların başında eserin Cāmiᶜu'l-fāris olduğunu belirten notlar mevcut olup bu nüshalar bu adla kayıtlıdır. Bu son iki nüsha, es-Ṣıḥāḥu'l- ᶜacem (cedîd)'e aittir.

el-Emşiletü'l-muḫtelife (tlf. 1194/1780)
Müellifi bilinmiyor.

Cāmiᶜu'l-fāris'in ikinci bölümünün sonunda yer alan "el-Ḳavāᶜid ve'l-emşile" ve "el-Emşiletü'l-muḫtelife" başlıklı, fiil çekimlerini gösteren kısmından istifadeyle 1194/1780 yılında yazılmıştır, fakat kimin tarafından yazıldığı belli değildir.

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. Yz.B.A (A) **4739**
196 x 126, yazı ebadı ve satır sayısı muhtelif, meşin sırtlı, miklepli, ebru kağıt kaplı bir cilt içerisinde yer alan bir lügat mecmuasının 1b - 12b varakları arasındadır.

Bu risalenin başında Cāmiᶜu'l- fāris'in ikinci bölümünün sonunda "el-Ḳavāᶜid ve'l-emşile" başlıklı kısmının başlangıcındaki Arapça kısa önsöz metni yer alır.

Baş (vr.1b)
الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على خير خلقه محمد و اله اجمعين اما بعد فاعلم كما ان صرفيين جعلوا الفعل ...

Cāmiᶜu'l- fāris'in ikinci bölümünün sonunda yer alan "el-Ḳavāᶜid ve'l-emşile" ve "el-Emşiletü'l-muḫtelife" başlıklı kısımları, bir gramer kitabı olarak ayrıca istinsah edilmiştir. Gramere dair "el-Emşiletü'l- Fārisiyye" ya da "el-Emşiletü'l- muḫtelife" adıyla kayıtlı bazı nüshaların Cāmiᶜu'l-fāris'e ait olması muhtemeldir.

Şāmilü'l-lüġa (tlf. 910/1504)
Ḥasan b. Ḥüseyin b. ᶜİmād el-Ḳarahiṣārī

İki bölümden oluşan mensur Farsça-Türkçe bir sözlük olup Afyonkarahisarlı Ḥasan b. Ḥüseyin b. İmād tarafından telif edilmiştir[117].

117 Bk. **Ẕeyl.**, II, 39; **Esmā'.**, I, 290; **OM.**, I, 273; **Tarama Sözlüğü**, I, LXIX; Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, VIII; Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 14-17; Nasrattınoğlu, **Afyonkarahisarlı Şairler, Yazarlar, Hattatlar**, s. 176; Şafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, V/I, 391- 392; **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 268 - 280; **Ferheng-nüvisî**, s. 260

Âlim şahsiyetler yetiştirmiş İmadoğlu ailesinin bir ferdi olan Ḥasan-ı Ḳarahiṣārī, 841/1437-8 yılında Afyon'da doğmuştur. Afyonkarahisar'da yetişmiş ve Ḳarahiṣārī nispesiyle tanınmış olan şair ve müellif Ḥasan-ı Ḳarahiṣārī, Afyon'da müftülük ve Hisarardı Medresesi'nde yıllarca müderrislik yapmış olan XV. asrın âlim ve saygın kişilerinden ʿİmād Dede (754-858/1353-1454)'nin torunu ve 805-895/1402-1490 yılları arasında yaşayan Ḥüseyin Ḳarahiṣārī'nin de oğludur. İlk tahsilini dedesinden almış, ʿAbdürraḥīm-i Ḳarahiṣārī ve İshaḳ Faḳīh gibi âlimlerin de öğrencisi olmuştur. Otuz yaşına kadar Afyonkarahisar'da tahsiline devam ettikten sonra o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan Edirne'ye giderek tahsiline devam etmiş ve Şāmilü'l-lüġa adlı sözlüğünü de buruda yazmıştır. Müellifin ölüm tarihi bilinmemektedir[118].

Şāmilü'l-lüġa
Nüsha tavsifi:
Ank. Milli Ktp. Yz. Bes. A. (A) **4895**
Kahverengi meşin kaplı, şemseli, miklepli, şirazesi dağınık, 200 x 145 (130 x 95) mm. ebadında bir lügat mecmuasının 1b-134b varakları arasındadır. Sayfalar 7 satırlı olup 7'er sütun halinde tanzim edilmiş; metin talik ile yazılmış ve söz başları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Nüshada eserin gramere ayrılmış kısımları eksiktir.

Şāmilü'l-lüġa, Farsça bir önsözle başlar. Önsözde eserin telif sebebi, kaynakları ve tertibine dair şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-4a
«... چنین گوید (...) حسن بن حسین بن عماد القراحصاری بدانید این الفاظ چندی که در گفتن دری در نزد فضلا و در زبان اذکیا و در گفتار ظرفاء این روزگار با فر و بها مطلوب است و عقلاء اهل کمال این عصر طالب رسائل فهول برین موجب یکی را نام لجه است مولانا حمید الدین سیواسی جمع کرده است و معیار جمالی که ابو منصور فاخری ترتیب کرده است و صحاح الفرس که هندوشاه نخجوانی تالیف کرده است و منتخب که حکیم قطران ارمی تصنیف کرده است و شواهد که حسین طوسی اسدی جمع کرده است و مفتاح الادب که مولانا مطهر لادیقی نوشته است و مقدمة الادب که جارالله علامه تحریر کرده است و سامی که مولانا تاج الدین کردری تالیف کرده است و مشوق که مولانا علاء الدین بلخی بظهور آورده است و رساله قاسمیه که قاضی سیواس مولانا لطف الله الحلیمی المسفور نظم کرده است و تحفه

118 Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 5-14; Nasrattınoğlu, **Afyonkarahisarlı Şairler, Yazarlar, Hattatlar**, s. 175

نام رساله و مجمع نام کتاب این مجموع مزبور را جمع کردیم و همه را بعد از تتبع بسیار بظبط آوردیم و بر دو قسم پرداختیم . قسم اول در بیان اسماء دری بر وجهی که پیش از این برین نمط کسی ترتیب نکرده است و این صنعت ننموده مثلا از اول حرف الف تا بحرف یا برای هر حرف تهجی یك بابی ساختم غیر از حرف صاد و ضاد و طا و ظا و عین که در زبان دری در آخر اسماء نیامده است (...) و باز هر حرفی از حروف تهجی که در اول هر اسم آمذه بعد بر سه نوع مرتب کردم اولش مفتوح ثانیش مکسور ثالثش مضموم تا یافتن مطلوب بر طالب آسان شود و قسم دوم در مصادر و در تصرفاتش چندان فصول و بسی قواعد و اصول مندرج آمد (...) و سبب به ظهور آمدن این گلستان فصاحت و بوستان ملاحت آن بود که شهریار این زمان میمون (...) ابو النصر سلطان بایزید بن سلطان محمد بن سلطان مراد خان (...) چون این باده رنگین و گلشن مزین به زینت چین به نزد این سلطان مزکور دولت و دین رسید رجاء واثق است از آفتاب قبول آن خورشید عالمتاب والا ذره ای برین حقیر تابد و در قبولش مقبول افتد (...) و این مجله مشکل گشا را شامل اللغه نام نهاده شد. »

(Ḥasan b. Ḥüseyin b. ʿİmād el-Ḳarahiṣārī şöyle der: Biliniz ki bu birkaç kelime, Derî Farsçasını konuşmada bu zamanın büyükleri nezdinde, akıl sahiplerinin dilinde ve zarif kişilerin sözünde büyük bir kıymetle talep edilir ve bu asrın kemâl ehlinin akıllıları seçkin risalelere taliptirler. Bu sebeple; birinin adı Mevlânâ Ḥamîdüddîn-i Sivāsî'nin derlediği Lücce'dir; Ebū Manṣūr-i Fāḫirî'nin tertip ettiği Miʿyār-i Cemālî, Hinduşāh-i Naḫcivānî'nin telif ettiği Ṣıḥāḥu'l-fürs, Ḥakîm Ḳaṭrān-i Urume'nin yazdığı Münteḫab, Ḥüseyn Ṭūsî-i Esedî'nin derlediği Şevāhid, Mevlānā Muṭahhar-i Lādiḳî'nin yazdığı Miftāḥu'l-edeb, Cārullāh ʿAllāme'nin yazdığı Muḳaddimetü'l- edeb, Mevlānā Tācüddîn-i Kerderî'nin yazdığı Sāmî, Mevlānā ʿAlāʾüddîn-i Belḫî'nin meydana getirdiği Müşevviḳ, adı anılan Sivas kadısı Mevlānā Lütfullāh el-Ḥalîmî'nin nazmettiği Ḳasımiyye, Tuḥfe adlı risale ve Mecmaʿ adlı kitap. Bu adları anılanların tümünü topladık ve hepsini pekçok araştırmadan sonra kaydettik ve iki kısım üzerine hazırladık. Birinci kısım, bundan önce kimsenin bu tarzda tertip etmediği ve bu sanatı göstermediği bir şekilde Derî Farsçasının isimlerinin beyanı hakkındadır. Meselâ; elif harfinin başından yâ harfine kadar, Derî Farsçasında isimlerin sonunda gelmeyen ع , ظ , ط , ض , ص harfinden başka, her alfabe harfi için bir bâb yaptım ve yine alfabe harflerinden bir ismin başında gelmiş her harfi, arayanın aranılanı bulmasının kolaylaşması için birincisi üstün, ikincisi esre, üçüncüsü ötre olarak üç nevʿ üzerine tertip ettim. İkinci kısım mastarlar hakkında ve çekimleri

hakkında olup birkaç fasıl ve pek çok kaide ve esas dercedildi. Bu fesahat gül bahçesinin ve güzellik bağının ortaya çıkmasının sebebi, bu uğurlu zamanın şehriyarı Ebu'n-Naṣr Sultan Murad Han oğlu Sultan Mehmed'in oğlu Sultan Bayezid, bu renkli kadeh ve pili süsle süslenmiş gül bahçesi, devlet ve dinin adı geçen bu sultanına ulaşınca, o âlemi aydınlatan yüce güneşin kabul güneşinden bir zerrenin bu hakire parlamasının ve kabulünde makbul olmasının emin ricasıdır ve bu zorluk çözen mecelleye Şāmilü'l-lüġa adı koyuldu.)

Önsözde Şāmilü'l-lüġa'nın ne zaman yazıldığı hususunda bilgi verilmemiştir. Eserin en eski istinsah tarihli nüshası, Afyon, Gedik Ahmed Paşa İHK. 589 numarada mevcut olup Ḥasan b. Ḳāṣım tarafından 910 yılı Şevval ayının ortalarında (Nisan 1504) Edirne'de yazılmıştır. İmadoğlu ailesi ve Ḥasan-ı Ḳarahiṣārî hakkında bir araştırma yapan ve bu çerçevede Şāmilü'l-lüġa'yı da tanıtan Mehmet S. Aygen, bu nüshayı görmüş ve nüshayı istinsah eden kişinin, müellifin amcaoğlu olduğunu tespit ederek bu sözlüğün 910/1504 yılında tamamlandıktan sonra aynı yıl Edirne'de temize çekildiği kanaatine varmıştır[119].

Şāmilü'l-lüġa iki bölüm halinde hazırlanmıştır. Birinci bölüm Farsça isimlere, ikinci bölüm fiillere ayrılmış ve ikinci bölümün sonunda Farsçanın gramerine de yer verilmiştir.

Birinci bölümde (vr.4a-116a) 9.100'ü aşkın kelime maddesi mevcuttur. Maddelerin tertibinde ilk ve son harflere itibar edilmiştir. Maddelerin son harfleri bâb kabul edilerek son harfleri aynı olan kelimeler bir bâbta toplanmış ve bâblar da alfabetik olarak sıralanmıştır. Bâblarda yer alan kelimelerin ilk harfleri "nev'" kabul edilmiş ve nev'ler alfabe sırasıyla dizilmiştir. İlk harfler de ayrıca üçlü hareke usulüne göre tasnif edilmiştir. Birinci bölümde kelimelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıraya uyulmuş; fiiller kısmında da yalnızca ilk harfler ve harekeleri esas alınarak diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Farsça kelimeler harekelenmiş, Türkçe karşılıkları da satır altlarına yazılmıştır[120]. Eserde Türkçede de kullanılan Farsça kelimeler için "ma'rūf" ibaresi yazılmış;

---

119 Ḥasan b. Ḳāṣım ve nüshanın itmam kaydı için bk. Aygen, **İmadoğlu Hasan Karahisârî**, s. 5, 17; Bazı kaynaklarda ise sözlüğün 947/1540 yılında yazıldığı kayıtlıdır. Bk. **Ẕeyl.**, II, 39; **Esmā'.**, I, 290; **TÜYATOK. 03**, s. 391; Rieu, **Turkish**, s. 139; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1992. Ayrıca krş. **Tarama Sözlüğü**, I, LXIX

120 Mehmet S. Aygen İmadoğlu Hasan Karahisârî adlı kitabında Şāmilü'l-lüġa'dan alfabetik sıraya göre her harften yaklaşık 15'er kelime seçmek suretiyle örnekler nakletmiştir (s. 21- 32).

sözlüğe nadiren alınmış Arapça kelimeler "ع" harfi ile belirtilmiştir.

Eserde Farsça izahlı sözlüklerden yapılan alıntılar bazen kaynaktan olduğu gibi nakledilmiştir. Önsözde adları zikredilen kaynaklar arasında en çok Miʿyār-i Cemālī'den istifade edilmiş ve alıntıların sonunda kaynağın adı kaydedilmiştir.

Şāmilü'l-lüġa'nın fiillere ayrılmış ikinci bölümünde (vr. 116a-134b) 1.000'e yakın fiil verilmiştir. Fiillerin muzâri kökleri ve Türkçe karşılıkları gramer kısmında verildiği için bu bölümde Türkçe karşılıklar yazılmamıştır. Eserde ön-edatlarla kullanılan bileşik fiillere de yer verilmiş, ayrıca geçişsiz fiillerin de geçişli şekilleri madde başı yapılmıştır.

Önsözde de belirtildiği gibi, ikinci bölümün sonu Farsçanın gramerine ayrılmıştır. Gramere dair bilgiler Farsçadır. Ancak değerlendirmede esas alınan nüshada eserin bu kısmı düşmüştür. Muḥammed Debīr-i Siyāḳī Ferhenghā-yi Farsī (s.272-280)'de Şāmilü'l-lüġa'nın gramere dair kısmının metnini olduğu gibi nakletmiştir. Eserde gramere dair olan konular 9 "ḳāʿide"ye ayrılmıştır.

Baş (vr.1b):

حمد بی حد و ثنای بی عد مران عالمی را که آدم صفی را بر سایر عالمیان بشرف ... اما بعد چنین گوید اقل الفقراء و اضعف العباد حسن بن حسین بن عماد القراحصاری ...

Son (vr.134b):

... نیاذانیذن ، نیوشیذن ، نیوشانیذن ، نُبشتن ، نویشتن ، نوشتن

Diğer nüshaları:

Afyon, Gedik Ahmet Paşa İHK. **17524**/2 (eski nr. **589**)

Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **1684**

İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **663**; Süleymaniye Ktp., Ayasofya **4695**, Şehid Ali Pş. **2633**; TSMK., Bursa **385** (995 h.), III. Ahmet **2695**

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II,27; **TÜYATOK. 03**, s. 391; Rieu, **Turkish**, s.139; Münzevī, **Nüsḫahā**, III,1992

Tercümān (tlf. 913/1507)
Aḥmed b. İsmāʿīl b. İbrāhīm

Fiiller ve isimler olmak üzere iki bölümden oluşan eser Aḥmed b. İsmāʿīl b. İbrāhīm adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

Müellif hakkında bir bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan **424**

Sırtı siyah bez, üzeri kâğıt kaplı, şirazeli, miklepli bir cilt içinde; 178 x 132 (145 x 90) mm. ebadında bir lügat mecmuasının 72b - 115a varakları arasındadır. Sayfalar 7 satırlı olup Yaḥyā b. Ḥıżır'ın talik hattıyla Receb 913 (Kasım 1507) yılında, Pazar günü yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş, Türkçe karşılıklar satır aralarına yazılmıştır.

Tercümān, eserin telif sebebi ve tertibi hakkında bilgilerin verildiği Farsça kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.72b

«... فصیح ترین و اعلی ترین زبانها زبان تازیست و اهل ترکی زبانها زبان پارسی . پس خواستم که ترجمانی سازیم و نسخه پردازیم تا آنان که بتعلم زبان ملیح بشتابند بسبب این نسخه یاره بوی را باشد اگرچه متقدمان ترجمانهای بسیار کرده اند و لکن بضبط و قاعده نیاورده اند پس این بنده کمینه خواست طریقه ای نماید تا فهم مبتدیان بگشاید ...»

(Dillerin en fasihi ve en üstünü Arapça, Türkçe konuşanlar için Farsçadır. Bu sebeple, güzel dili öğrenmeye teşebbüs edenler için ola ki ona yardımcı olur diye bir Tercüman ve bir nüsha yazmak istedim. Öncekiler pek çok tercüman yazmışlarsa da gramer bilgileri nakletmemişlerdir. Bu yüzden tahsile başlayanların idrakini açmak için bir yol göstermek istedim.)

Mukaddimede esere verilen adla ilgili açık bir kayıt yoktur. Ancak yukarıdaki açıklamalardan Farsça öğrenmek isteyenler için kaleme alınmış bu eser, önsözde ve itmâm kaydında "Tercümān" adıyla anılmıştır. Eserin 913/1507 yılında telif edildiği itmâm kaydından anlaşılmaktadır.

Tercümān'da önce Farsça fiiller, daha sonra da isimler tertip edilmiştir. Maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilerek her iki bölüm alfabetik sıraya göre yirmi bâba ayrılmış ve kelimeler ilk harflerin harekesine göre meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde tasnif edilmiştir. Maddelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabe sırası gözetilmemiştir. Eserin fiiller kısmı 529, isimler kısmı da yaklaşık 3540 madde ihtiva eder.

Birinci bölümde Farsça ön-edatlarla teşkil edilen bileşik fiillere yer verilmiş, bilhassa بر ve در ön-edatlarıyla birlikte kullanılan fiiller bir başlık altında toplanmıştır. Örnekler:

vr. 74a

لغتهای چندست که با بر استعمال می کنند چنانکه گویی بر هم شدن

Daḫı nice lüġatler var kim "ber" ile isti'māl olur, nite ki dersin:

بر هم شدن (ber hem şoden): bir bir üzerine olmaḳ

بر آغالیدن (ber āġālīden): ḳandurmaḳ

بر در آمدن (ber der āmeden): ḳapu üzerine gelmek

بر افژوانیدن (ber efjuvānīden): belletmek

بر آمدن بر چیزی ، بر آمدن جوان (ber āmeden-i cüvān, ber āmeden ber çīzī): یعنی بقدر رسیدن و یا کسی بدعوی بر آمدن یعنی ازو بچنگ بستن Nesne üzerine gelmek yaḫud gelmiş, ya'ni boya irişmek; daḫı kimseyle da'va yuḳaru gelmek, ya'ni ḥaḳḳın andan çengle almaḳ

vr.76b

و لغتهای چند است که با در استعمال می کنند چونان که گویی

در آمدن (der āmeden): gelmek

در رفتن (der reften): gitmek

در کردن (der kerden): içre eylemek

در شدن (der şoden): içerü almaḳ

در افتادن (der üftāden): düşmek

در آویختن (der āvīḫten) : asmaḳ

در پیچیدن (der pīçīden): dürmek

در دوخت کردن (der düḫt kerden): dürmek

در یافتن (der yāften): añlamaḳ

در بستن (der besten): bağlamaḳ

Bu bölümün sonunda fiillerle ilgili gramer kaidelerine yer verilerek Farsça mastarlar hakkında kısa bir açıklama yapılmış ve "آمدن" fiili örnek verilerek mâzî, muzâri zamanların ve emir sigalarının şahıslara göre çekimi ve olumsuz şekilleri; ism-i fā'il ve ism-i fā'il'in çoğul şekli örneklerle gösterilmiştir. Gramer konuları Farsça izah edilmiştir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İsimler kısmında kelimelerin tertibinde ilk harfler ve harekelerine itibar edilmiş, maddelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Kelimeler için yalnızca bir Türkçe karşılık yazılmıştır.

Baş (vr.72a):

سپاس و ستایش خذایرا که سزای پرستن ویست لا غیر لا اله الا هو یحیی و یمیت بیده الخیر و آنکه را آفریده کار جمله کایناتست ... اما بعد چنین گوید ناظم این درر غرر و جامع این فراید احمد بن اسماعیل بن ابراهیم غفر الله لهم ...

Son (vr.115a):

المضمومه : یوغ بیوندرق ، یوز پارس ، یوزدان پارسلق ، یون ایر کچسی ، یوهه دلوجه طغان

İtmâm ve ferağ kaydı (vr.115a):

تمت الکتاب بعون الله الملك الوهاب فی شهر مبارك رجب المرجب فی یوم یك شنبه فی وقت العشا. کاتب الخط یحیی بن حضر غفر الله له ... تاریخ سنة ثلاثة عشرة و تسعه مائة.

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfe-i Şāhidī (tlf. 921/1515)
Şāhidī İbrāhīm Dede

Mevlevî şeyhlerinden Şāhidī İbrāhīm Dede'nin manzum Farsça-Türkçe sözlüğüdür.

Meşhur adı Şāhidī, asıl adı İbrāhīm olan müellif, 875/1470 yılında, Aydın ili Menteşe sancağına bağlı bir kasaba olan bugünkü Muğla şehrinde doğdu. Muğla Mevlevî dergâhı şeyhi Hüdāī Ṣāliḥ Dede (ölm. 885/1480)'nin oğlu olan Şāhidī, ilk eğitimini on yaşına kadar babasından aldı. Kendisi on yaşındayken babasının ölümünden sonra dokuz yıl kadar Muğla'da kaldı. Daha sonra İstanbul ve Bursa'ya giderek bu şehirlerde tahsiline devam etti.

Şāhidī, sırasıyla Lazkiye Mevlevîhanesi şeyhi Fānî Dede ve Paşa Çelebi'ye mürid olarak batınî ilimlerde bu şeyhlerden dersler aldı. Daha sonra Muğla defterdârı, aynı zamanda Karahisar Mevlevîhanesi şeyhi Dîvāne Meḥmed Çelebi (ölm. 1544'ten sonra)'nin ününü duyan Şāhidī, Kütahya'ya giderek Dîvāne Çelebi'ye mürid oldu ve şeyhinin vasıtasıyla Mevlevîliğe intisap etti. Bu intisabı münasebetiyle Mevlânâ'yı ziyarete geldiğinde bir müddet Konya'da kaldı. Ömrünün sonlarına doğru Dîvāne

Çelebi'nin Karahisar'daki dergâhında ikamet ederek Mesnevî okutmakla meşgul oldu. Şeyhinin ölümünden sonra Seyyid Kemal Zaviye'si post-nişîni oldu. Şâhidî, Dîvâne Çelebi'nin kabrini ziyaret maksadıyla 957/1556 yılında Karahisar'da bulunduğu sırada öldü.

Şâhidî zahiri ilemlerle pek meşgul olmamıştır. Farsça ve Türkçe olarak kaleme aldığı manzum eserleri tasavvufî mahiyettedir. Şöhreti şairliğinden değil, Tuḥfe-i Şâhidî adını verdiği manzum sözlüğünden kaynaklanır. Gülşen-i Tevhîd, Gülşen-i esrâr, Gülşen-i vaḥdet, Gülşen-i ʿirfân, Ṣoḥbet-nâme, Müşâhedâtü'ş-Şâhidî ve Türkçe mürettep divan onun diğer eserleridir[121].

Tuḥfe-i Şâhidî
İst., 1275, Tophâne-i Âmire, 63 S., taşbasma

Şâhidî'nin ilk eseri olan Tuḥfe-i Şâhidî, manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin en meşhuru ve türünün de en iyi örneği olarak kabul edilmektedir.

Müellif eserini kendi mahlasıyla adlandırmış ve eserine verdiği adı önsözde şu beyitte zikretmiştir:

Çu elṭâf-ı Ḫüdâ gösterdi itmâm
Didim ben daḥi Tuḥfe-i Şâhidî nâm (s.7)

Eser Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde, 921/1515 yılında nazmedilmiştir. Hâtimede eserin telif tarihi şu beyitlerde söylenmiştir:

Tuḥfemiñ târîḫini bil ey hümâm
Bu ḥesâb üzre it bu mıṣraʿdan şümâr
Ḳaldı senden Şâhidî nev-yâdgâr
Fâʿilâtün fâʿilâtün fâʿilât (s. 63)

Son beytin ilk mısrasında yer alan harflerin ebced hesabına göre

---

121 **Keşf.**, II, 1505; **Ẕeyl.**, II, 377, 378; **Esmâ'.**, I, 27; Ḳınalı-zâde, **TŞ.**, I, 510; ʿÂşık Çelebi, **MŞ.**, s. 244; Nevʿî-zâde ʿAṭâʾî, **Ḥadâʾik**, II, 488; Müstaḳîm-zâde, **Mecelle.**, vr. 270b; Esrâr Dede, **Teẕkire**, s. 149- 150; **Semâ-ḫâne-i edeb**, s. 105; **OM.**, I, 92; **Sicill.**, III, 132; **Lügât-ı târîḫiyye**, IV, 131; Muṣṭafâ ʿİsâmüddîn, **Gülşen-i Şâhidî**, yz., vr. 23a - 24a; Meḥmed Murâd en-Naḳş-bendî, **Müẕeyyelü'l-ḫafâʾ**, s. 5 - 13; Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, s. 132 - 140; **Künhü'l-aḫbâr'ın Tezkire Kısmı**, s. 232; Gibb, **OP.**, IV, 176, 257

toplamı, sözlüğün telif tarihi olan 921 sayısını vermektedir[122].

Şâhidî, dîbâçenin sebeb-i telif kısmında (s. 3-4), on yaşında iken kaybettiği babası Hüdâî Dede'nin kendisine manzum sözlükler okuttuğunu, bunlar arasında önce Tuḥfe-i Ḥüsâm'ı okuyup ezberlediğini ve tahsil hayatında bunun yararlarını bizzat tecrübe ettiğini ifade eder. Eserini bu tecrübelerini dikkate alarak ve manzum sözlüklerin tahsil çağına gelmiş çocukların dil ve ilim öğrenmelerini kolaylaştırdığı fikrinden hareketle kaleme alan müellif, bu maksadını şu beyitlerde dile getirmiştir:

Yaḳîn bildim ki bir nev-reste maʿṣûm
Lügatler oḳıya veznile manẓûm
Añа her ʿilm olur elbette âsân
Olur ʿâlemde bir merd-i suḫen-dân (s. 4)

Eserin telifinde ezber yoluyla dil öğrenme yanında, arûzun öğretilmesi de göz önünde tutulmuştur:

Murâdım bu ki Tuḥfem bula şöhret
Gele evzânile eṭfâle ḳudret
(...)
İdeler fürsile evzânı ḥâṣıl
Olalar ʿilm-i Mevlânâ'ya ḳâbil (s.7-8)

Mevlevî ve Mevlânâ aşığı, aynı zamanda Mesnevî şârihi olan Şâhidî, Mesnevî okuyanların eserinden istifade etmelerini de arzu etmiş, bir bakıma Tuḥfe-i Şâhidî'yi Mevlevî ailelerin çocukları için hazırlamıştır:

Getürdüm Mesnevî'den çoḳ ġarâʾib
Ki ola Mevleviler añа râġib (s. 6)

Bu beyitte de işaret edildiği gibi, Mesnevî'yi okumak ve Mevlânâ'nın fikirlerini anlamak isteyenler genel olarak, Mevleviler ise özel olarak Mesnevî'ye rağbet ve itibar ettikleri için Mesnevî'de geçen bazı nadir Farsça

---

122« قالدی سندن شاهدی نو یادگار » . Bazı nüshalarda "ḳaldı" kelimesi «قلدی» şeklinde imlâ edilmiş olduğundan Tuḥfe-i Şâhidî'nin telif tarihi 920/1414 olarak bilinmiştir. Bk. Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 135; Rieu, **Turkish**, s. 139; Gibb, **OP.**, IV, 257; Blaşkoviç, **Bratislava**, s. 330

kelimeler derlenerek Mesnevî'deki anlamlarıyla nazmedilmiştir[123].

Tuḥfe-i Şāhidî, Ḥüsām b. Ḥüseyin el-Ḳonevî'nin Tuḥfe-i Ḥüsām adlı sözlüğüne bir nazire olarak kaleme alınmıştır. Şāhidî, Tuḥfe-i Ḥüsām'ın müellifini önsözde hayırla yad ettikten sonra bu hususa şu beyitle işaret etmiştir:

Diledim kim yazam bir ḫoşça nāme
Naẓîre ola ol Tuḥfe-i Ḥüsām'a (s. 5)

Tuḥfe-i Şāhidî bir mukaddime, beyit sayıları 5 ile 20 arasında değişen toplam 27 kıt'a ve bir hâtimeden meydana gelir. Eserin mesnevî tarzında yazılmış 61 beyitlik mukaddimesinde, hamdele ve salveleden sonra sözlük hakkında tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. Eserin hâtimesi de mesnevî tarzında yazılmış 6 beyitlik bir tarih kıt'asından ibarettir. Sözlük kısmını oluşturan kıt'aların toplam beyit sayısı 388'dir. Buna göre eser toplam 455 beyit olarak nazmedilmiştir[124].

Ancak eserin yazma nüshalarında toplam beyit sayısı daha fazla görünmektedir. Çünkü yazma nüshalarda Tuḥfe-i Şāhidî'nin aslında olmayan, kıt'a başlarına sonradan ilâve edilmiş takti beyitleri mevcuttur. Bu manzum sözlüğün şârihleri de eserin toplam beyit sayısı hakkında farklı sayılar söylemektedirler. Muṣṭafā ʿİsāmüddîn'in tespitlerine göre; "evvel-i Tuḥfe'den "Şāhidiyye" ḳavlinin āḫirine varınca mecmūʿ-i ebyātı 505'tir. 60 ḫuṭbe ve dîbāçe içündür. 389'u ḳıṭʿalar içündür ve daḫı taḳrîben ḳıṭʿalarının lügatleri mükerrerler ʿadd olınaraḳ 1619'dur[125]. Nādîde Aḥmed Ḥāfıẓda Tuḥfe-i Şāhidî'nin kıt'a sayısını 29, toplam beyit sayısını 399, nazmedilen Farsça kelimelerin toplam sayısını da 1600 olarak kaydetmektedir[126]. Ahmet Hilmi İmamoğlu'nun çalışmasındaki tespitlere göre Şāhidî'nin manzum sözlüğünde Farsça kelime sayısı, mükerrer kelimeler hariç, 1400'dür. Bu kelimelerden 184 madde çekimli veya mastar

123 ʿAbdülḳādir el- Bağdādî, Şāhidi'ye yazdığı Türkçe şerhte, Mesnevî'den derlenmiş Farsça kelimeleri tespit etmiş ve bu kelimelerin iki kıt'ada nazmedildiğine işaret etmiştir (bk. **Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî**, yz., vr. 2a ve 4b).

124 Krş. İmamoğlu, **Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şāhidî'nin Sözlüğü**, s. 33 - 34

125 Muṣṭafā ʿİsāmüddîn, **Gülşen-i Şāhidî**, yz., vr. 223b.

126 Nādîde Aḥmed Ḥāfıẓ, **Şerḥ-i Şāhidî**, yz., TSMK., Bağdat Köşkü nr. 391 (ilgili notlar nüshanın baş zahriyesindeki fihristte yer alır).

haliyle fiillerdir[127].

Tuḥfe-i Şāhidī'nin nazmında 12 bahir kullanılmıştır. 7 kıt'a hezec, 6 kıt'a recez, 3 kıt'a remel; muzârî ve mütekârib bahirleri ile 2'er, hafîf, kâmil, müktezab, müctes, münserih, tavîl ve vâfir bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiş, aynı bahrin kullanıldığı kıt'alarda da bu bahrin farklı vezinleri tercih edilmiştir. Eserin son kıt'ası olan 131 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış 27. kıt'asında daha çok mastarlara ve deyimlere yer verilmiştir.

Her kıt'anın sonunda, nazmın vezni, "beyt-i hümâyûn" adı verilen, bir mısrası Farsça, diğer mısrası bunun Türkçe tercümesi olan birer beyit ile örneklendirilmiş; son beyitlerde de bahrin adı ve tef'ileleri aynı vezinde zikredilmiştir. Bu şekilde kıt'a sonlarına yazılmış takti beyitlerinin toplamı 56, sözlük metnini teşkil eden beyitlerin sayısı ise 334'tür.

Şāhidī, Tuḥfe-i Ḥüsām'ın muhtevasından büyük ölçüde istifade etmiştir. Adı geçen eseri ve müellifini dîbâçede anan Şāhidī, onun manzum sözlüğünü örnek aldığını, bu eserden yararlandığını ifade ederek kendi eserinin Tuḥfe-i Ḥüsām'dan farklı yönlerine şu beyitlerle işaret etmiştir:

Diledim ki yazam bir ḫoşça nāme
Naẓîre ola ol Tuḥfe-i Ḥüsām'a
(...)
Ne deñlü varise anda cevāhir
Getürdüm bunda illā ki ola nādir
Ḳodum anları ki isti'māli yoḳdur
Velî olmayan anda bunda çoḳdur
(...)
Olan baḥrān da vardır bunda ammā
Daḥi var bunda nice baḥr-i ra'nā
Yoḡ anda daḥi ḳıṭ'a oldukça āḫir
Getürdüm baḥrini içinde bir bir

Yukarıdaki beyitlere göre, Tuḥfe-i Ḥüsām'da nazmedilen Farsça kelimelerin önemli bir kısmı Tuḥfe-i Şāhidî'ye alınmış, nadir olarak kullanılan kelimeler ise esere dahil edilmemiştir.

127 İmamoğlu, **Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şāhidî'nin Manzum Sözlüğü**, s. 35. Farsça kelimelerin alfabetik indeksi için bk. **a. e.**, s. 147- 161

Tuḥfe-i Şâhidî şârihlerinden ʿAbdülḳâdir el-Bağdâdî, Tuḥfe-i Ḥüsâm ile Tuḥfe-i Şâhidî arasında bir karşılaştırma yaparak Tuḥfe-i Ḥüsâm'da olup da Tuḥfe-i Şâhidî'de nazmedilmemiş 220 Farsça kelime tespit etmiş ve şerhte bu kelimeleri bir liste halinde vererek hareke kayıtlarını ve Türkçe karşılıklarını da zikretmiştir[128].

Tuḥfe-i Şâhidî yazıldıktan sonra büyük bir şöhret kazanmış; Farsça kelimelerin vezne uygun bir şekilde nazmedilmiş olması, eserin şöhretinde önemli rol oynamıştır. Eser bu özelliğinden dolayı gerek medreselerde, gerek diğer eğitim kurumlarında hem arûz, hem dil öğretiminde uygulamalı bir ders kitabı olarak okunmuş ve ezberletilmiştir.

Tuḥfe-i Şâhidî hakkında değerlendirme yapanlar eserin şöhretini ve sağladığı pratik yararları güzel sözlerle dile getirmişlerdir. ʿÂşık Çelebi Tezkire'sinde eseri, "bir mübârek manẓûm lüğati vardur ki her küdek ki oḳumuşdur pîr-i maʿrifet olmuşdur ve her ġabî-i ṣabî ki ezberlemişdür ḥâfıẓ-ı lüğat-i ʿArabiyyet ve şerîʿat olmuşdur" sözleriyle takdim etmiş[129]; ʿÂlî de "beyne'n-nâs maḳbûl ve taʿlîm-i eṭfâle ʿarûż-ı ġayr-i medḫûl olan lüğat daḫı bunuñ teʾlîfidür. Ḥaḳ budur ki ḫûb ve muʿteber eşerdür. Ḳavâʿid-i ʿarûżiyye min vechin ol lüğatde müʾeddâ ve muʿteberdür" sözleriyle değerlendirmiştir[130]. ʿAṭfî Aḥmed-i Boşnavî 1123/1711 yılında Tuḥfe-i Şâhidî'ye yazdığı şerhte, eserin şöhretine ve sağladığı pratik faydalara "ʿilm-i fürse dâʾir ve evzân ve buḥûru ḥâʾiz pesendîde-i rüzgâr, maḳbûl-i ekâbir ve eṣâğir, muʿtemid-i ḫavâṣ ve ʿavâm, iki yüzün fâʾidesi ʿamm, hem maʿrifet-i buḥûr ve naẓma delîl hem semt-i maʿrifete mübtedîlere vâżıḥ-ı sebîl olan manẓûme-i keşîru'n-nefʿleri ki bu ana gelince naẓîri sibḳat itmiş degildir" sözleriyle işaret etmiştir[131].

Tuḥfe-i Şâhidî pek çok yazma nüshası bulunan eserlerden biri olmakla beraber, müellif nüshası bugüne kadar tespit edilememiştir. Yazma nüshalarının çokluğu eserin gördüğü ilgi ve alâkayı bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Nüshaları, Tuḥfe-i Şâhidî, Tuḥfe-i Şâhidiyye, Lüğat-i Şâhidî,

128 Bu Farsça kelimeler için bk. el-Bağdâdî, **Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî**, yz., vr. 2a - 4b

129 ʿÂşık Çelebi, **MŞ**., s. 244a

130 Bk. **Künhü'l-aḫbâr'ın Tezkire Kısmı**, s. 232

131 ʿAṭfî Aḥmed-i Boşnavî, **Şerḥ-i Tuḥfe**, yz. (F. N. Uzluk), vr. 2a

Kitāb-ı Şāhidî ve Manẓūme-i Şāhidî gibi adlarla kayıtlıdır[132].

Yalnızca Ankara Milli Kütüphane'de mevcut nüshalarının kayıt numaraları şöyledir:

Yz.A. **72**, Yz.A. **406**, Yz.A. **533**/1 (1199 h.), **533**/4 (1173 h.), Yz.A. **575**, Yz.A. **680** (1302 h.), Yz.A. **696** (1173 h.), Yz.A. **913**/2 (1164 h.), Yz.A. **1388**/2, Yz.A. **1648** (1125 h.), Yz.A. **1751**, Yz.A. **1833** (1126 h.), Yz.A. **1982**/1-2 (1169 h.), Yz.A. **2369**, Yz.A. **2532**/1, Yz.A. **2576**/1, Yz.A. **2654**/1, Yz.A. **2727**/2 (1218 h.), Yz.A. **2734**/8, Yz.A. **2738**/2 (1218 h.), Yz.A. **2761**, Yz.A. **2773** (1197 h.),Yz.A. **2801**, Yz.A. **2822**/1 (1148 h.), Yz.A. **2893**, Yz.A. **2994**, Yz.A. **3031**/2, Yz.A. **3263**/1, Yz.A. **3318**/2, Yz.A. **3600** (1085 h.), Yz.A. **3717** (1084 h.), Yz.A. **4011**/1, Yz.A. **4123** (1218 h.), Yz.A. **4209**, Yz.A. **4273**, Yz.A. **4539**/1, Yz.A. **4544**, Yz.A. **4587**, Yz.A. **4659**, Yz.Bes. A. (A) **4748**, Yz.A. **4980**

Tuḥfe-i Şāhidî 1264-1284/1848-1867 yılları arasında beş kez basılmıştır. İlk baskısı 1264 yılında, İstanbul, Matbaa-i Âmire'de (63 S., taşbasma), son baskısı da 1284'te İstanbul, Tophane-i Âmire İstihkam Alayları Litografya Destgahları'nda (64 S., taşbasma) yapılmıştır[133].

Anadolu'da Tuḥfe-i Ḥüsām ile başlayan manzum Farsça-Türkçe sözlük telifi, Tuḥfe-i Şāhidî'den sonra, bu sözlüğün şöhretine binaen büyük bir hız kazanmıştır. Eserin dil ve belli başlı vezinlerin öğretilmesinde sağladığı yararlar, eğitim ve öğretimle meşgul olanların Arapça-Türkçe, Farça-Türkçe ya da bu üç dilin yer aldığı manzum sözlükler telif etmelerinde önemli bir teşvik unsuru olmuştur. Manzum sözlük müellifleri, eserlerinde, Şāhidî'nin Tuḥfe'sinden ilham aldıklarını, onun şöhretinden

---

132 Yazma nüsha ve tavsifleri için bk. Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s. 113 - 116; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 23 - 24; aynı mlf., **TSMK. FY.**, I, 112 - 113; **Köprülü Ktp. Yz.**, III, 305, 306, 310; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 111-112, 116, 123, 180-181, 311, 424; **TÜYATOK. I**, s. 228; **TÜYATOK. II**, s. 237; **TÜYATOK. 01**, I, 556; **TÜYATOK. 03**, s. 393; **TÜYATOK. 06**, I, 52; **TÜYATOK. 07**, III, 11, 12; **Fihrist-i Manisa**, s. 31, 248 - 249; **Fihrist-i Bursa**, s. 30 - 32, 185, 231, 276, 373; Süheyl Ünver, "**Birleşik Amerika'daki Mevlevîlik**", Tarih- Coğrafya Dünyası, 15 Aralık 1959, s. 472; Örnek, **Süleymaniye Ktp. Türkçe Mesnevî Yz. Kat.**, s. 95 - 102; Blochet, **Turcs**, I, 86, 88, **a. e.**, II, 239, 395, 398; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 135 - 136; Rieu, **Turkish**, s. 139 - 141; Krafft, **K. K. Orientalischen**, s. 8; Zettersteen, **Uppsala** II, 168 - 169; **Rekopısow**, V/II, 65, 123, 145; Blaşkoviç, **Bratislava**, s. 330; **Sarajevo**, III, 453 - 456, 458 - 459; **Verzeichnıs**, s. 38; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 1968- 1969; **Fihrist-i Mar'aşî**, XIV, 153; **Müşul**, I, 193; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, V, 8 - 9, 22 - 26

133 Baskıları için bk., **EHB, T.E.K.**, III, 981; **Özege (Yazar)**, IV, 1496; Çögenli, M. Sadi, **EHB. Türkiye Türkçesi Sözlükleri**, s. 38

bir nebze de olsa nasiplenmek istediklerini belirtmeden edememişlerdir. Tuḥfe-i Şāhidī'nin ezber yoluyla dil öğreniminde ve bunun yanısıra temel vezinlerin öğretilmesinde bir ders kitabı olarak okunması ve okutulması münasebetiyle bu manzum sözlüğün pek çok şerhi yapılmıştır. Eserden istifadeyi artırmak gayesiyle kaleme alınan bu çalışmalar amaçlarına göre şu başlıklar altında toplanabilir:

a) Şerhleri
b) Tercümeleri
c) Alfabetik tertipleri
d) Bahir ve vezinlerin izahı için yazılanlar
e) Nazire ve tazminleri
f) Diğerleri

a) **Şerhleri**

Tuḥfe-i Şāhidī, en çok okunan ve okutulan manzum sözlük sıfatını haizdir. Tuḥfe-i Şāhidī için yazılan eserler, manzum sözlük olması itibarıyla mensur sözlüklere nispetle eksik kalan yönlerini tamamlamak, vezin ve takti üzere okunarak kolayca ezberlenmesini ve bu yolla da bahir ve vezinlerin uygulamalı bir şekilde öğrenilmesini temin etmek, genç yaşlardaki okuyuculara arûza dair daha geniş bilgiler vermek, istinsah ve bir takım tasarruflar yoluyla zamanla tahrife uğramış kelime ve beyitleri tashih etmek, arûz hususundaki kusurlarını gidermek gibi amaçlarla kaleme alınmıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmı müderrisler tarafından kaleme alınmıştır. Tuḥfe-i Şāhidī şârihlerinden ʿİzzed-i Toḳādī, bu manzum sözlük için şerhlerin ve yardımcı kitapların yazılmasındaki sebepleri, "Tuḥfe-i Şāhidī beyne'l-enām eşher ve lügat-i mütedāvileyi müştemile, maḳbūle ve muʿtebere ve muʿallim ve müteʿallimi ekşer olmağla baʿżı erbāb-ı dāniş şürūḥ-i mufaṣṣıla-i günāgün (...) teʾlīf ve inşā eylemişlerdir" sözleriyle özetlemiştir[134].

Eser için yazılan bu şerhlerin muhtevalarının ortak özellikleri maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Tuḥfe-i Şāhidī'de nazmedilen Farsça kelimelerin hareke kayıtları verilmiş; gramer özelliği taşıyan bileşik ve müştak kelimelerin kısaca tahlilleri yapılarak gramer kuralları hakkında kısa açıklamalar yapılmış; kelimenin mevcut anlamlarının Türkçe karşılıkları zikredilmiştir. Farsça kelimenin varsa diğer müteradifleri de verilmiştir.

134 ʿİzzed-i Toḳādī, Tuḥfe-i ʿİzzedī, yz., vr. 1b

2. Farsça kelimelerin Arapça karşılıkları da yazılmıştır.

3. Nadir olarak kullanılan Farsça kelimeler için şahit beyit nakledilmiştir.

4. Beyitlerde kullanılmış edebî sanatlar hakkında bilgi verilmiştir.

5. Kıt'anın nazmında kullanılan bahir ve vezinleri ve veznin tef'ileleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

6. Beyitlerde vezni bozan ya da kusur teşkil eden hususlara işaret edilmiştir.

7. Kıt'a sonlarında yer alan ve "beyt-i hümâyûn" adı verilen örnek beyitler taktili bir şekilde yazılmıştır.

Telif tarihi sırasına göre Tuḥfe-i Şâhidî şerhleri ve bazı nüshaları

1. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Sûdî-i Bosnavî, tlf. 1006/1598'den önce
İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye **866**

2. Taʿrîbu Tuḥfeti'ş-Şâhidî, ʿAbdülḳâdir b. ʿÖmer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, tlf. 1050-1078/1640-1667 arası
İst., Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî **567**, Yeni Cami **1129**, Yozgat **753** (1094 h.)

3. er-Risâle ʿale'ş-Şâhidî, Ḳara İbrâhîm Efendi, tlf. 1071/1661'den sonra
İst., Atıf Ef. Ktp. **2006**; Millet Ktp., A. Emirî, Edb. **257** (1104 h.)

4. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, ʿAbdülḳâdir b. ʿÖmer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, tlf. 1078/1667
Amasya, Beyazıt İHK. **968**; İst., Köprülü Ktp., M. Asım Bey **685** (1086 h.)

5. Tuḥfetü'l-mülûk, ʿAbdurraḥmân b. ʿAbdullâh-i Ḳuddûsî, tlf. 1093/1682
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2456** (1165 h.); İst., Süleymaniye Ktp., Fatih **5199** (1161 h.); Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3150**; Manisa İHK. **5299**

6. Teẕkiretü'l-müntehî ve ifâdetü'l-mübtedî, Aḥmed b. Meḥmed Selâmî İbn Eğriboz, tlf. 1105/1695
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2674**; İst., Hacı Selimağa Ktp., Selimağa **963** (1149 h.)

7. Dâʾiretü'l-iḫtiṣâr ve't-taʿlîl ʿale'l-iḳṣâr ve'ṭ-ṭaṭvîl, İbrâhîm b. Süleymân el-Ezherî el-Enṣârî, tlf. 1114/1703
Amasya, Beyazıt İHK. **941**; İst., İ.Ü. Merkez Ktp., T. **3973**;

Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3224** (1171 h.); TSMK., Revan Köşkü **1907**

8. Şerḥ-i Tuḥfe, ʿAṭfî Aḥmed-i Boşnavî, tlf. 1123/1711
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **469** (1167 h.); İst., Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi **1736**; Konya, İHK., F. N. Uzluk **6886** (1169 h.)

9. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, İbrâhîm Vahdî Efendi, tlf. 1123/1711
İst., Süleymaniye Ktp., Halet Ef. İlâvesi **205**

10. Şerḥu Tuḥfe-i Şâhidî, İbrâhîm b. Süleymân el-Ezherî el-Enṣârî, tlf.1130/1717
Ank., TDK. Kitaplığı Yz.A. **180** (1195 h.)

11. Tuḥfe-i Mîr, Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Meḥmed b. ʿAbdülbâḳî, tlf. 1131/1719
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2829** (1198 h.); İst., Nurosmaniye Ktp. **4756** (1147 h.), Süleymaniye Ktp., Halet Ef. **571**, **572** (1198 h.)

12. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Ḥüseyin (Nûrî) el-Keşfî el-Ḳarahiṣârî eş-Şarḳî, tlf. 1134/1722'den önce
İst., Atıf Ef. Ktp. **2721**/1 (1158 h.), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6850** (1230 h.)

13. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Aḳovalı-zâde Ḥâtem Aḥmed,tlf. 1143/1730-1
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **969**, TDK. Kitaplığı Yz.A. **251** (1160 h.); İst., Köprülü Ktp. **684**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi **1918**, Laleli **3562**

14. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, ʿAlî Gürcî-i Bektâşî, tlf. 1143-1153/1731-1740 arası
İst. Hacı Selimağa Ktp., Selimağa **962** (1153 h.)

15. Feyżü'l-hâdî fî ḥalli müşkilâti Şâhidî, Meḥmed ʿİsmet b. İbrâhîm, tlf. 1153/1740
İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6849** (1247 h.); Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **962**/2 (1209 h.), Uşşaki **52**

16. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Muṣṭafâ İbn Mîrzâ, tlf. 1153/1740
İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **959** (1153 h.)

17. Şerḥu Tuḥfeti'ş-Şâhidî, İbrâhîm b. Süleymân el-Ezherî el-Enṣârî, tlf. 1159/1746
Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3146**/1

18. Gülşen-i Şâhidî, Muṣṭafâ ʿİsâmüddîn b. ʿAbdullâh, tlf. 1163/1750
İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **960** (1163 h.); Konya, Yusufağa Ktp. **664** (1171 h.)

Yusufağa Ktp. **664** (1171 h.)

19. Tuḥfetü'l-vüzerâ', Şâhin-zâde ʿAlî Dilkesîr el-Marʿaşî, tlf. 1173/1759

Ank., Milli Ktp. Yz.A. **4853**, Yz.A. **726**/3

20. Tuḥfe-i taḳṣîrî, ʿAlî-i Ruhâvî, tlf. 1174/1761

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Edb. **256** (1231 h.); Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **961** (1231 h.)

21. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Nâdîde Aḥmed Ḥâfıẓ , tlf. 1176/1763

İst., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail **659**; Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3144**, **3148**

22. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, Muḥammed Necîb, tlf. 1195/1781

İst., Süleymaniye Ktp., Serez **3681** (1195 h.)

23. et-Tuḥfetü'l-Ḥicâbiyye ʿale't-Tuḥfeti'ş-Şâhidiyye, Yorgancı-zâde ʿAlî Ḥicâbî ,tlf. 1225/1810

İst., Süleymaniye Ktp., Denizli **284** (1237 h.)

24. Müzeyyelü'l-ḥafâ', Meḥmed Murâd en-Naḳş-bendî, tlf. 1255/1839

Matbu; İst. 1256 (1840), Matbaa-i Amire, 129 S.

Müellifi bilinmeyen şerhler

25. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, tlf. 1121/1709'dan önce

İst., Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar **409** (1121 h.); Ank., Milli Ktp. Yz.A. **5475** (ilk on kıt'anın şerhini havi, sondan eksik)

26. Celâl-i Tuḥfe-i Şâhidî, tlf. 1122/1710 ya da önce

İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **465** (1122 h.)

27. Sürûr ʿale'ş-Şâhidî, tlf. 1157/1744 ya da önce

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **55**

28. Şerḥ-i Şâhidî, tlf. muhtemelen XII./XVIII. yüzyılın ikinci yarısı

Ank., Milli Ktp., Yz.A. **2932** (1200 h.)

29. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, tlf. muhtemelen XIII./XIX. yüzyılın ikinci yarısı

İst., Süleymaniye Ktp., Hüsrev Pş. **720**

30. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî, tlf. 1269/1853

Tuḥfe-i Şâhidî'nin 1269,1271,1275 ve1284 tarihli baskılarında sayfa kenarlarında yer alan haşiyedir.

Nüshası tespit edilemeyen ya da görülemeyen şerhler

31. Ḥulle-i manẓūme, Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād el-Mostārī el-Bosnavī, tlf. 1110/1698-9

Bk. OM., II,30-32; Esmā'., II,443

32. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī ve tercümān-i lüġāt-i Şāhidī, Karadenizli Ahmed Efendi, tlf. 1111/1700

Nüsha ve tavsif için bk. Blochet, Turcs, II,396

33. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, Zekī ʿAlī Efendi, tlf. 1123/1711' den önce

Bk. Şeyḫī Meḥmed, Veḳāyiʿ., II,462; Sālim, Teẕkire, s.124; İbrāhīm Vaḥdī Efendi, Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, yz., İst., Süleymaniye Ktp., Halet Ef. İlâvesi, nr. 205, vr. 10a, 11a

34. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, Fā'iż Efendi, tlf. 1123/1711' den önce

Bk. Şeyhī Meḥmed, Veḳāyiʿ., II,407-408; Esmā'., II,444; Sicill., IV,417; Divanlar Kat., III,629; İbrāhīm Vaḥdī Efendi, Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, yz., İst., Süleymaniye Ktp., Halet Ef. İlâvesi, nr. 205, vr. 10a

35. Ebī İsḥāḳ İbrāhīm b. ʿAbdullāh.

Bk. OM., I,342

36. Ḥayātī Aḥmed-i Elbistānī

Bk. Esmā'., I,183; OM., I,284

37. Penbe-zāde Erzen er-Rūmī.

Bk. Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., II, 61 (seri nr. 185)

38. Aḥmed b. Şaʿbān en-Neccār el-ʿUtābī.

Bk. Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., I,63 (seri nr. 192)

b) Tercümeleri

Tuḥfe-i Şāhidī'nin yurtdışı, bilhassa Avrupa ülkeleri kütüphanelerinde mevcut yazma nüshaları, Latince, İngilizce ve Almancaya tercüme edilmiş, başka bir ifadeyle bu nüshalarda Farsça ya da Türkçe kelimelerin Latince, İngilizce ve Almanca karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. Bazı nüshalarda da Farsça kelimelerin Arapça karşılıkları gösterilmiştir[135].

Yanyalı Meḥmed Esʿad b. ʿAlī (ölm. 1157/1744)'nin de Tuḥfe-i Şāhidī'yi Rumcaya tercüme ederek ülkesine gönderdiği ve Yanyalıların bu tercüme sayesinde Farsçaya rağbet ettikleri Ādāb-ı ẓurefā'da

135 Bu şekil tercümeler, mütercimleri ve nüshaları için bk. Rieu, **Turkish**, s. 139 - 140, 146; Rieu, **Suppl.**, s. 117

kaydedilmektedir[136].

Mevlevî şeyhlerinden Musa Dede (ölm. 1157/1744) de Tuḥfe-i Şāhidî'yi okuyanların Farsça ile birlikte Arapça da öğrenmelerine yardımcı olmak amacıyla manzum Arapça-Türkçe bir sözlük yazmıştır. Eserinde adını Mūsā el-Mevlevî eṭ-Ṭrablusî şeklinde zikreden Musa Dede[137], 1136/1724 yılında tamamladığı eserine Taʿrîbü'ş-Şāhidî adını vermiştir. Toplam 461 beyitten ibaret olan bu eserde Tuḥfe-i Şāhidî'deki Farsça kelimeler Arapça karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir[138]. Taʿrîbü'ş-Şāhidî yine Mevlevî şeyhlerinden Nāṣır Seyyid ʿAbdülbāḳî Dede (1765-1821) tarafından 1215/1801 yılında Şerḥ-i Taʿrîbü'ş-Şāhidî adıyla şerhedilmiştir.

c) Alfabetik tertipleri

1. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidî, Şeyḫ Aḥmed el-Mevlevî, tlf. 1617-1623 arası
İst., Süleymaniye Ktp., Laleli **3561**

2. Tuḥfe-i ʿİzzetî berāy-i tefrîḳ-i lügāt-i Şāhidî ve taʿrîb-i Şāhidî, ʿİzzet-i Ṭoḳādî, tlf. 1206/1792
İ.Ü. Merkez Ktp. T. **1281**

3. Muḥavvel, Ḥāc Torun Sāliḥ Efendi, tlf. 1247/1832
A.Ü. DTCF. Ktp., M. Con **743**

4. Kāşifü'l- ezkiyā, Meḥmed Saʿîd İbn Yūsuf Efendi, tlf. muhtemelen XIII./XIX. yüzyıl
İst., Köprülü Ktp., M. Asım Bey **680**

d) Bahir ve vezinlerin izahı için yazılanlar

Tuḥfe-i Şāhidî'yi okuyabilecek yaşta olanlara önceden arûza dair bilgiler vermek amacıyla yazılmış bu eserlerde, Tuḥfe-i Şāhidî'nin nazmında kullanılan bahir ve vezinler ile arûz kuralları hakkında bilgiler verilmiş, vezinlerin taktii için her kıt'adan bir ya da iki beyit taktili bir şekilde yazılmıştır. Tespit edilebilenler şunlardır:

136 Rāmiz, **Ādāb-ı ẓurefā'**, s. 3b; Ayrıca bk. **OM.**, I, 235; **Esmā'.**, I, 205

137 Musa Dede için bk. Şeyhî Meḥmed, **Veḳāyiʿ.**, III, 681; **OM.**, I, 103

138 Eserin bazı nüshaları: İ.Ü. Merkez Ktp. T.1272; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi 1996, Nafiz Pş. 1453 (1144 h.)

1. Miftāḥ-i ḳavā'id-i Tuḥfe, 'Aṭfī Aḥmed, tlf. 1123/1710 ya da sonra
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **469**/2; Kütahya, Zeytinoğlu İlçe HK. **379**/2 (1160 h.); Samsun, Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa İlçe HK. **410** (1182 h.)

2. Risāle fī beyāni vechi tesmiyeti buḥūri Tuḥfeti'ş-Şāhidī, 'Alī Ferdī b. Muṣṭafā el-Ḳayserī, tlf. XII./XVIII. yüzyıl
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2688**/5, Yz.A. **3567** (1152 h.); İst., Belediye Ktp., M. Cevdet **104**; Konya, Bölge Yz. Ktp. **102**/3 (1157 h.)

3. Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, 'Abdurraḥmān b. 'Alī el-Ḳozānī el-Ḥākī el-'Aynī, tlf. XII./XVIII. yüzyıl ortaları
Ank. Milli Ktp. Yz.A. **3263**/5

4. Buḥūr ve evzān-i Tuḥfe-i Şāhidī, mlf. bilinmiyor, tlf. XIII./XIX. yüzyıl
İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **649**/2

5. Taḳṭī'-i Tuḥfe-i Şāhidī, Derviş Fedāī, tlf. XII./XVIII. yüzyılın sonları
Ank., TDK. Kitaplığı, Yz.A. **272**

Bursalı Mehmed Tahir Ṣadrüddīn-zāde Feyżullāh Efendi (ölm.1180/1766'dan sonra)'nin de Tuḥfe-i Şāhidī'nin nazmında kullanılan bahir ve vezinlerin izahına dair ayrıntılı bir eser yazdığını kaydetmektedir[139]. Ancak Feyżullāh Efendi'nin bu eseri tespit edilememiştir.

e) Nazire ve tazminleri

Tuḥfe-i Şāhidī'ye nazire olarak kaleme alınmış manzum Farsça-Türkçe sözlüklerde eserin muhtevasından istifade edilmiş; nazire amacıyla kaleme alınmış manzum Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçe sözlüklerde Tuḥfe-i Şāhidī'nin vezinleri örnek alınmıştır. Tespit edilebilen nazire ve tazminler şunlardır:

Farsça-Türkçe

1. Taẕmīn-i Tuḥfe-i Şāhidī, Ḳuṣūrī 'Ömer, tlf. 1126/1714
İst., Süleymaniye Ktp., Tercüman Gazetesi Kitaplığı Yz. 319

2. Naẓīre-i Tuḥfe-i Şāhidī, 'Abdurraḥmān el-Ḥalvetī, tlf.1182/1768
Bk. Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., VI,31 (seri nr. 94)

---

139 **OM.**, II, 370

3. Manẓūme-i Keskin, Muṣṭafā Keskin b. ʿOṣmān, tlf. 1171/1758
Bk. Bu çalışma, s. 348 v. d.

Arapça-Türkçe

1. Tuḥfe-i Fedāī, Fedāī Meḥmed-i ʿAyıntābī, tlf. 1044/1634
İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. 3190
2. Müfīdü'l-müstefidīn, müellifi bilinmiyor, tlf. 1053/1643
İst., Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Pş. 1021/3
3. Naẓm-ı ferā'id, Ḥāfiẓ Mezīd-zāde-i ʿAyıntābī, tlf.1109/1697-8
Ank., Milli Ktp. Yz.A. 507

e) Diğer çalışmalar

İst., Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş 649'da kayıtlı; şirazeli, miklepli, kahverengi deri ciltli; 211 x 156 mm. dış ebadında, arûza dair muhtelif risaleleri havi, 85 varaklık bir mecmuanın vr. 1b-10b arasında bulunan bir risalede, Tuḥfe-i Şāhidī'de, İstanbul Türkçesinde kullanılmayan Türkçe kelimeler tespit edilerek bunların İstanbul Türkçesindeki karşılıkları ile Farsça karşılıkları yazılmıştır.

Bu manzum sözlük ile ilgili son çalışma, Ahmet Hilmi İmamoğlu tarafından yapılmış ve eser hakkında, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'na bağlı olarak "Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şāhidī'nin Sözlüğü, Metin-İnceleme" (Erzurum-1993) adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır.

Lügat-i manẓūme (933/1527'den önce)
Lāmiʿī Çelebi

Lügat-i Manẓūme, Bursalı şair ve müellif Lāmiʿī Çelebi'nin manzum Farsça-Türkçe sözlüğüdür.

Tam adı Maḥmūd b. ʿOṣmān b. ʿAlī en-Naḳḳāş b. İlyās olan Lāmiʿī, XVI. yüzyıl Türk edebiyatının önemli mutasavvıf şair ve müelliflerinden biridir. Bursa'da, 877/1472 yılında doğduğu tahmin edilen Lāmiʿī, iyi bir tahsil görmüş ve velüd bir müellif olarak tebarüz etmiştir. O, ilk eserlerini II. Bayezid döneminde kaleme almış, Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in saltanat yıllarında bir şair ve müellif olarak dikkatleri çekmeye başlamıştır. Lāmiʿī, kendisinin ilk eserlerinden olan mensur Hüsn ü dil adlı eserini I.

Selim'e ithaf etmiştir. Eserlerinin çoğunu Kânûnî (1520-1566) döneminde kaleme alan müellif, Şerefü'l-insân, Vâmık u ʿAzrâ, ʿİbret-nâme, Şemʿ u pervâne gibi manzum ve mensur eserlerini de bu padişaha takdim etmiştir. Kânûnî'nin vezirlerinden İbrahim Paşa'nın da himayesine mazhar olan Lâmiʿî, 938/1532 yılında Bursa'da ölmüştür.

Nakşibendîliğe derinden bağlı olan Lâmiʿî, özellikle İranlı şair ve müellif ʿAbdurrahmân-i Câmî ve eserleriyle ilgilenmiştir. Câmî'nin Şevâhidü'n-nübüvve ve Nefeḥâtü'l-üns gibi önemli eserlerini Türkçeye tercüme etmiş ve bu çevirileri ve edebî faaliyetleri sebebiyle kendisine Câmî-i Rûm lakabı verilmiştir. Manzum, mensur ve manzum-mensur olarak telif ettiği eserleri kırkı aşmaktadır[140].

Lügat-i manẓûme

Nüsha tavsifi:

Ank. Milli Ktp. Yz.A. **2320**

Kenarları meşin, desenli kâğıt kaplı bir cildi olan manzum lügat mecmuasının 39a - 46a varakları arasındadır.

Eser 15 beyitlik bir mukaddime ile 10 kıt'adan meydana gelir. Mukaddimede hamd ve senâ ve selât ve selâma dair sözler nazmedilmiş olup eser hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu bakımdan sözlüğün telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

Lâmiʿî, 933/1527 yılında Kânûnî Sultan Süleyman adına yazdığı Şerefü'l-insân adlı eserinin önsözünde daha önce yazmış olduğu eserlerini zikrederken bu sözlüğün adını "Lügat-i manẓûme" adıyla anmıştır. Buradan da Lügat-i manẓûme'nin 933/1527 yılından önce telif edildiği anlaşılmaktadır[141].

Lügat-i manẓûme değerlendirmede esas alınan nüshaya göre 169 beyitten müteşekkildir[142]. 15 beyitlik mukaddimesi mesnevî tarzında yazılmıştır. Sözlük kısmı 10 kıt'aya taksim edilmiştir. Eserin altıncı kıt'ası

140 Müellif, eserleri ve hakkında bibliyografya için bk. Abdülkadir Karahan, "Lâmiʿî", **İA.**, VII,10-15; Ayan, "**Lâmiʿî Çelebi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri**", s. 43 - 65

141 Abdülkadir Karahan, "**Lâmiʿî**", İA., VII, 12; Ayan, "**Lâmiʿî Çelebi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri**", s. 57

142 Krş. İmamoğlu, **Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî'nin Sözlüğü**, s. 35

14; 1., 4., 7. ve 10. kıt'alar 15, diğer kıt'alar ise 16'ar beyittir. Kıt'a başlarında ve kıt'a sonlarında ikişer beyitlik takti beyti yer almaktadır. 6. ve 7. kıt'alarda ise vezne örnek olarak yalnızca birer beyit yazılmıştır. Takti beyitlerinde, birinci beyit kıt'ayla aynı vezinde olup Türkçedir. İkinci beytin ilk mısrasında veznin tef'ileleri, ikinci mısrada bahri söylenmiştir. Kıt'a sonlarındaki takti beyitlerinde ise, öğüt verici ve özendirici sözler nazmedilmiş; ikinci beyitlerin ilk mısralarında veznin tef'ileleri tekrarlanmış, ikinci mısralarda da ilk beyitlere uygun sözler yazılmıştır.

Eserde sekiz değişik bahir kullanılmış; hezec ve remel bahirleri ile 2, muzârî, müctes, münserih, mütekarib, recez ve serî bahirleri ile de birer kıt'a nazmedilmiştir.

Lügat-i manzûme'de yaygın olarak kullanılan ve öncelikle öğrenilmesi uygun görülen 500 civarında Farsça kelime mevcuttur. Kıt'a sayısının azlığı dikkate alınarak eserin daha küçük yaştaki çocuklar için yazıldığı söylenebilir.

Baş (vr.39a):

ایده لم اول اول حق آدنی یاد — که عالم اولدی بر امریله بنیاد

مکانی یوق خدای لا مکاندر — نشانی یوق قدیم و بی نشاندر

Son (vr.46a):

بودر لا معینك سکا پندیکم — کمال اهلینه قل قلورسك طپو

فعولن فعولن فعولن فعول — اچیلور طپو ایله قوتلو قپو

Diğer nüshaları:

Ank., Milli Ktp. Yz.A. **742**, Yz.A. **2267**/1-2, Yz.A. **2416**, Yz.A. **2467**, Yz.A. **2483**/2 (1165 h.), Yz.A. **2320**/3; A. Ötüken, K. **2567**, K. **2569**; TDK. Kitaplığı, Yz.A. **159**

Bursa, İnebey Ktp., H. Çelebi **1158**/1

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Manzum **1267**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**2785**; Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. **322** (980 h.), Hacı Mahmud **6118**/3, Lala İsmail **654**/2, Süleymaniye **1014**/8, Reşid Ef. **977**/3

Manisa, İHK. **6595**/4

Nüsha ve Tavsif için bk.

TÜYATOK. 34, IV, 444; **Fihrist-i Bursa**, s. 231; Abuladze, **Kekelidze Institute mns.**, s. 48; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, VIII, 52

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ (929-940/1523-1534 arası)
Kemāl Paşa-zāde Şemsüddîn Aḥmed b. Süleymān

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, anlam ve yazılışları birbirine yakın, eş anlamlı, eş sesli ya da zıt anlamlı Farsça kelimelerin kullanım farklılıklarını ve mana inceliklerini göstermek amacıyla yazılmış bir sözlüktür. Müellifi, Kemāl Paşa-zāde Aḥmed b. Süleymān'dır.

Asıl adı Aḥmed, lakabı Şemsüddîn olan müellif, Fatih Sultan Mehmed dönemi emirlerinden olan büyükbabası Kemāl Paşa'ya nispetle, İbn Kemāl ve Kemāl Paşa-zāde adlarıyla ün kazanmıştır. Tımarlı sancak beylerinden Süleymān Çelebi'nin oğlu olan Kemāl Paşa-zāde, 873/1468-9 yılında Tokat'ta doğmuştur. Baba tarafından üst rütbeli bir subay, anne tarafından da ilmiye sınıfına mensup bir ailede yetişerek gençlik çağında askerliğe intisap etmiş ve bir sipahî olarak II. Bayezid devri seferlerine katılmıştır. 897/1492 yılında Arnavutluk seferinde yapılan bir divan toplantısında Tokatlı müderris Molla Lütfî (ölm.900/1495)'ye gösterilen saygı ve itibardan etkilenerek ordudan ayrılıp ilmiye sınıfına geçmiştir. Yüksek tahsilini kısa bir sürede tamamlayarak 911/1505 yılında Edirne'deki Ali Bey (Taşlık) Medresesi müderrisliğine tayin edilmiş ve aynı zamanda II. Bayezid tarafından Osmanlı tarihi yazmakla da görevlendirilmiştir. Daha sonra İstanbul'daki Sahn-i Semân ve Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesi gibi dönemin önemli ve büyük medreselerinde görev yapmıştır. 922/1516 yılında Edirne kadılığına atanan Kemāl Paşa-zāde, kısa bir süre sonra (Haziran 1516) Anadolu kazaskerliğine getirilmiş ve bu ünvanla Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine katılmıştır. Bu sefer dönüşünde, 925/1519 yılında bu görevinden alınarak Edirne Dârülhadîs müderrisliğine tayin edilmiştir. Kânûnî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından altı yıl sonra, 932/1526 yılında Şeyhülislâmlığa atanmış ve bu görevdeyken 2 Şevval 940/16 Nisan 1534 tarihinde ölmüştür.

Kemāl Paşa-zāde asıl şöhretini Kânûnî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından sonra yakalamış ve önemli eserlerini bu sultan döneminde kaleme almıştır. Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî'nin dış siyasetinde bilgisi ve fikirleriyle önemli rol oynamıştır. Eserleri, araştırmalara göre, önemli bir kısmı risale olmak üzere 300'ü aşmaktadır. Tarih, edebiyat, Arap dili ve grameri, Fars dili ve grameri, dinî konular, tasavvuf, felsefe gibi muhtelif konu ve sahalarda eser yazmış ve eserlerinin önemli bir kısmını Arapça kaleme almıştır. Osmanlı'nın kuruluşundan 17 Safer 933/13 Kasım 1526 Mohaç seferi dönüşüne kadar geçen zamanı içine alan on defterden mürekkep Târîḫ-i ᶜĀl-i ᶜOşmān ve 7777 beyitten meydana gelen Yûsuf u

Züleyhā mesnevîsi, Divan'ı ve Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ adlı sözlüğü en önemli Türkçe eserlerinden kabul edilmektedir[143].

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ

Nüsha tavsifi:

Konya, Yusufağa Ktp. **436**

Koyu kahverengi yaldız cetvelli, kabartma yaldız şemseli bir cildi vardır. 280 x 250 (150 x 145) mm. ebadında, 17 satırlı, 141 varaktır. Meḥmed Behāî'nin talik hattıyla yazılmıştır. Ferağ kaydı yoktur. 2a - 20a varakları arasında Risāle-i yā'iyye yer alır.

Müteradif kelimelerin anlamlarında mevcut cüz'î farklılıkların incelenmesi önemli edebî konulardan biridir. Bazı dilciler kelimenin mutlak anlamıyla eş anlamlı kelimelerin varlığını inkâr etmişler ve ne zaman iki kelime bir manada kullanılsa, iki kelime arasında mütekellimin kastettiği anlam itibarıyla mutlaka ince bir farklılığın olduğuna inanmışlardır[144].

Kemāl Paşa-zāde de bu düşünceden hareketle hazırladığı sözlüğünde, yazılışları itibarıyla birbirine benzer, eş sesli ve birbiriyle kafiye teşkil eden ya da aynı anlamda kullanılan, anlamca birbirine yakın Farsça kelimelerin anlamlarındaki inceliklerini ve kelimelerin yapı farklılıklarını incelemiştir. Müellif böyle bir sözlük yazmadaki maksadını ve eserin telif sebebini mukaddimede şöyle açıklamıştır:

143 Eserleri, eserlerinin konulara göre tasnifi ve nüshaları için bk. Atsız, "**Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri**", s. 71- 112. Müellif hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk. İsmet Parmaksızoğlu,, "Kemâl Paşa- zâde", **İA.**, VI, 561- 566; Kemāl Paşa- zāde, **Yūsuf u Züleyhā**, s. 7- 21; Ahmet Uğur, **İbn Kemal**, Ankara, 1987; **Şeyhülislâm İbn Kemal**, haz. Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Ankara, 1989; Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 68 - 71; Gibb, **OP.**, II, 347 v. dd. Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ için ayrıca bk. **Keşf.**, I, 758; **Tarama Dergisi**, I, 96; **Tarama Sözlüğü**, I, XXII; Mustafa Özkan, "Dekâiku'l- hakâik", **DİA.**, IX, 111

144 Bk. **el-Bülġa**, s. 210 - 212; ʿAlî-rıżā Żekāvetî, "**Tayf-i maʿnāyî**", Neşr-i dāniş, sāl-i heştum, şümāre-i devum, 1366 h.ş./1987, s. 46

vr. 20b

"Çün yārī-i bārī-i bī-çünla zebān-ı Derī'de ki rīb ve ʿaybdan berīdür ve cenān ehlinün iḫtiyār itdükleri ṣaḥīḥ ve faṣīḥ lisānlaruñ biridür bu risāle-i rengīn-kelāle ve şīrīn-meḳāleyi tertīb ḳıldum eşcār-ı eşʿārda olan izhār-ı esrārı iẓhārla ol lisān-ı rūşen-beyānuñ gülşen-i pur-ṣafāsınun temāşāsında enbā-yi zamān tertīb ḳıldum. Müteşābih lüġatlerüñ ḥaḳīḳatlerine müteʿallik daḳīḳeleri müştemil oldığından ötüri adını Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ urdum."

Eser, Kânûnî dönemi sadrazamlarından Makbul İbrahim Paşa (1493 ? -1536)'ya ithaf edilmiş, müellifin ifadesine göre İbrahim Paşa'ya hediye edilmeye lâyık görülmüştür (vr.20b). Yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eser İbrahim Paşa'ya ithaf edildiğine göre, onun sadrazamlıkta bulunduğu 929-942/1523-1536 yılları arasında, müellifin ölüm tarihi de dikkate alınırsa, 929-940/1523-1534 tarihleri arasında telif edildiği düşünülebilir. Kemāl Paşa-zāde hayatının büyük bir kısmını Edirne'de geçirdiğine göre Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ı da burada kaleme almış olması muhtemeldir.

Kısa bir mukaddimeyle başlayan eser, değerlendirmede esas alınan nüshaya göre, başta zikredilen özellikleri haiz 423 Farsça kelime maddesi içermektedir[145]. Esere zıt anlamlı Farsça kelimeler de dahil edilmiştir. Maddelerin tertip ve sıralanışında belirli bir düzen takip edilmemiş; kelimeler anlamca birbirine yakın, eş anlamlı, zıt anlamlı ve eş sesli oluşlarına göre gruplandırılmıştır. Önce bu özelliklerde olan iki ya da daha fazla kelime madde başı olarak yazılmış, daha sonra da sırasıyla bunların anlam ve yapıları bakımından izahları yapılmıştır.

Her maddenin önce okunuşu yazılmış, okunuşlarında farklılık olan kelimelerin hareke farklılıkları belirtilmiş ve örnekleri beyitlerde gösterilmiştir. Daha sonra kelimenin anlamları üzerinde durulmuş ve Türkçe karşılıkları zikredilmiş, her anlam için ayrı şahit beyit nakledilmiştir. Sözlükte 786 Farsça, 39 Türkçe şahit beyit bulunmaktadır. Bunlardan başka, 2 Arapça beyit, Farsça olarak 11 rubâî, 6 mısra, 2 nazm, 2 şiir, 2 kıt'a, 2 muamma; Türkçe olarak da 1 latife, 1 nazm, 2 şiir, 1 mısra örnek olarak verilmiştir. Nakledilen beyitlerin şairleri genelde zikredilmemiştir. Zikredilenler arasında en çok Firdevsî ve Ḥāfıẓ-ı Şīrāzī'nin adları geçmektedir.

145 Atsız, kelime sayısını "400 kadar" şeklinde zikretmektedir (bk. **ŞM.**, 1966, VI, 78). Mustafa Özkan da eserde 411 madde tespit etmiştir (bk. **DİA.**, IX, 111). Flügel ise, "kelime sayısı 100'ü geçmez" diyerek eserin muhtevasıyla ilgili yanlış bir tespitte bulunmuştur (bk. Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 131).

Eserde maddelerin yapıları üzerinde bilhassa durulmuş, bunların türemiş ya da bileşik oluşlarına işaret edilerek, madde müştak ise türeme şekli, bileşik ise bileşimi oluşturan öğeler ele alınarak izah edilmiş ve bu açıklamalar arasında ilgili gramer kaideleri üzerinde durulmuştur. Farsça olup Türkçede de kullanılan kelimeler için "lüğat-i müştereke" kaydı düşülmüştür.

Müellif Ḥalîmî'nin Baḥrü'l-garāyib (Lüğat-i Ḥalîmî)'inden istifade etmiş, fakat pek çok yerde bu eseri bazen ağır bir dille tenkit etmiştir.

Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ta incelenen kelimeler ve kelime gruplarının listesi şöyledir:

گویا, / vr. 23b : گفت, گفتا /vr. 22 : گوی ، گفت / vr. 20b :گفتار ، سخن
/ vr. 25b : پارسی ، دری ، پهلوی / vr. 24b : پیام , پاسخ / vr. 24a : گو یا
vr. : مرغ زار ، مرغزا / vr. 27b : خرد آن ، سخن دان/ vr. 26b : بستان ، گلستان
vr. : جهان بان ، جهان دار / vr. 29b : گیر ، دار / vr. 29b : شکر بار ، تلخ بار / 28b
سنگین ، / vr. 32b : نیکو ، نیك / vr. 32b : او ، آن / vr. 30b: ایشان ، شان / 30a
آزر ، / vr. 35a : درود ، برزگشت / vr. 34b : نوشین ، شیرین / vr. 33b : رنگین
روستا ، کند ، / vr. 36b : همپا ، پاداش ، پاداش / vr. 36a : آتش ، اخکر ، انگشت
هین ، / vr. 39a : کدکده ، خانه ، خان / vr. 38b : خدای ، خدای / vr. 37b :دهقان ، ده
کم ، بیش ، کاست ، / vr. 40b : پیشین ، نخستین ، پیش ، نخست / vr. 40a : هان
vr. : باده، می / vr. 42b : مست ، سرخوش / vr. 42b : مهتر ، بهتر / vr. 41b : فزون
/ vr. 44b : بط ، قاز / vr. 44a : شاهین ، چرخ ، باز / vr. 43b : گون ، رنگ / 43a
کرانه ، / vr. 45b : کور ، خر / vr. 45b : رنگ ، بز / vr. 45a : غرم ، میش ، گوسفند
: دد ، دام / vr. 46b : گوساله ، میش ، گاو / vr. 46a : کوزن ، کاو / vr. 46a : خوك
روان ، / vr. 47b : بلغاری ، ادیم ، کمیخت ، چرم / vr. 47a : شست ، دام / vr. 47a
vr. : دستان ، دستان / vr. 49b : شاید ، باید / vr. 49a : تیز ، زود / vr. 47b : جان
: نزدیك ، نزد ، بر ، زی / vr. 51a : دیگر ، جز / vr. 50b : هنوز ، نوز ، نیز / 50a
/ vr. 53a : تاریك ، تار / vr. 52b : میوه ، بار ، بر / vr. 52a : سینه ، بر / vr. 51b
: نوك ، بلادك ، پیلك ، ناوك ، خدنك / vr. 54a : کلك ، خامه / vr. 53b : بهار ، برگ
خنچر / vr. 56a : قربان ، کیش ، ترکش / vr. 56a : زنبورك ، چرخ ، کمان / vr. 54b
: کژك ، دهره ، ناخج / vr. 57a : دورباش ، خشت ، زوپین / vr. 56b : ، شمشیر ، تیغ
گوژ ، / vr. 58a : برده ، برده ، پرستار ، رمی ، کنیزك ، کنیز، غلام ، بنده / vr. 57b
خرد ، / vr. 61b : زور توش ، توان ، تاب / vr. 60a : تاب ، پیچ ، خم / vr. 59b : گژ
/ vr. 63b : آوه ، یافه ، یاوه ، لیوه / vr. 63a : سراسیمه ، سرسام / vr. 62b : هوش
کور ، نابینا ، / vr. 64b : زن ، شوی ، مرد ، مردم ، مردمك / vr. 64a : کیمیا ، سیمیا

/ vr. 67a : آفتاب ، خورشید / vr. 66a : جمشید ، جم / vr. 65b : بینا ، دیده ، چشم
/ vr. 69b : چراگاه ، چرا ، کیازار ، مهرکیا ، کیا / vr. 68a : کیان ، کیخسرو ، خسرو
سا، وش، / vr. 72b : چیز، چه / vr. 71a : چرا ، چون / vr.70a : پادشای پادشاه
دون ، نادان ، دان ، دان / vr. 73b : سربسر، سرتاسر، سراسر / vr. 72b : مانند، چون
سرما ، سرد ، / vr. 76b : سترك ، بزرگوار بزرگ ، کلان ، کوچك ، خرد / vr. 74a :
چنگال / vr. 78b : پنجره ، روزن / vr. 78a : کوف کوچ ، جعد / vr. 77a : گرما گرم
تر، / vr.80b : سار ، سر / vr. 79b : یال ، پش ، بال ، پر / vr. 79a : ، چنگل ، چنگ
vr. 83a : آبگینه ، شیشه ، مینا / vr. 83a : نمناك ، نمگین / vr. 82a : ژاله ، نم ، ناو
ناسزا ، / vr. 85b : ورسان ، ورا ، ور / vr. 84a : دیدار ، رخسار ، رخ ، چهره ، روی/
ستون / vr. 88b : کان ، آن ، هان / vr. 87a : پیکر ، تنه ، تن ، کالبد / vr. 86a :سزا
فرود ، فراز ، کوتاه ، کرد ، پهن ، دراز / vr. 89b : ، دار ، هیمه ، هیزم ، چوب ، درخت
vr. : زمین ، مرز ، بوم ، بر / vr. 95a : ، برز ، زبر ، زیر ، بلند ، پست ، ژرف ، شیب
ته ، توی / vr. 98a : یکی ، یك / vr. 98a : ام ، این / vr. 97a : آسمان ، سپهر / 96b
هراس ، باك ، ترس / vr. 103a : بی ، نی ، نا / vr. 99b : گاه ، جای / vr. 98b : ، تای
دهلیز ، / vr. 105b : خسك ، خس ، خاشاك ، خاشه ، خارا ، خار / vr. 103b : ، بیم
vr. : تشت ، لکن ، شمعدان / vr. 108a : ژیان ، دژرم ، نژند / vr. 106b : دروازه ، در
vr. : نفرین ، آفرین ، آفرین / vr. 109b : ترسا ، گبر / vr. 109a : قبا ، جامه / 108b
/ vr. 111b : پهلوانی ، پهلوان ، پهلوان / vr. 111a : دهان ، بیان ، ژیان / 110b
باز ، پوشیده ، راز ، هویدا ، آشکارا ، نهان ، پیدا / vr. 112b : اورنك ، اورنك ، تحت
vr. : نیش ، زهر / vr. 115b : فرهنگ ، سرهنگ ، آهنگ ، هنگ / vr. 114a : ، پنهان
بودن ، / vr. 117b : میزبان ، میز ، مهمان / vr. 117a : سروش ، فرشته / 116b
vr. : پس ، بس / vr. 120a : باور ، شاهد ، یارا ، یار ، دوست / vr. 118a : هستی
/ vr. 123b : بهره ، روزی ، روزه / vr. 123a : بام ، هنگامه ، هنگام ، گاه / 121b
vr. 127a : بهم ، باو / vr. 126a : سنگین ، گران / vr. 124b : زفت ، درشت ، سخت
vr. : در دریا بدریا / vr. 129b : همیون ، هما / vr. 129a : پشه ، زنبور ، مگس /
بارو ، / vr. 131a : کاف ، شکاف ، چاك ، پاره ، ژنده / vr. 130a : ترا ، بتو / 130a
پیمودن / vr. 133b : یزدان ، ایزد / vr. 133a : هندو ، هندی / vr.132b : باره ، دز
: زندگانی ، زندگی / vr. 135a : خرچنگ ، خرگوش / vr. 134a : یازیدن، یاز ، کام
ابرش ، ویژه ، جرمه ، فنك ، سمند ، نوند ، / vr. 137b : ستور ، اسب / vr. 135b
vr. 140b : تاز ، ترك ، پوی ، تك/ vr.138b : باره ، پور، شیده ، شبدیز

Eserde ilk iki madde şöyle izah edilmiştir:
vr. 20b-22a

گفتار ، سخن (suḫen, goftār) : Suḫen, ḥarf-i sīnin fetḥası ve ḥarf-i

ḫānıñ żammesi ile müstaʿmeldür. Nite ki bu beyitde vāḳiʿdür:

فاتحه فکرت و ختم سخن　　حمد خدایست بر او ختم کن

Ḥarf-i sīniñ żammesi ve ḥarf-i ḫānıñ fetḥasıyla da müstaʿmeldür. Nite ki bu beyitde ẓāhirdür. Beyt:

بسا جایها گفته اند این سخن　　بکن نیکویی و بدریا فکن

Suḫenin maʿnāsı sözdür ki lisān-i ʿArabiyyede ana kelām dirler. Lafẓiyye ve nefsiyye-i kelām nice şāmil ise; nite ki bu beyit añа delālet ider. Beyt:

ان الکلام لفی الفؤاد و انما　　جعل اللسان علی الفؤاد دلیلا

Suḫen daḫı söz daḫı öyle şāmildür, her birine iṭlāḳ olınur. Kelām-i melfūẓa suḫen didikleri bu beyitde ẓāhirdür. Beyt:

سخن آخر بدهن می گذرد موزی را

سخنت تلخ نخواهی دهنت شیرین کن

Kelām-i nefsiyyenin menbaʿı dil oldığına ki lisān-ı Türkīde añа göñül dirler bu beyitlerde añа işāret vardur:

Gevher-i kān-i kun fe-kān sözdür
Bu kelāmı işit ḳalan sözdür
Baḥr-i ḳudretdür ādemi anda
Ṣadef olmışdurur göñül sözdür

Söze henüz telaffuẓ olınmadan "suḫen" iṭlāḳ olındığı Ḫvāce Ḥāfiẓ'ıñ bu beytinde ẓāhirdür:

زبان کلك تو حافظ چه شکران گوید

که گفته سخنت می برند دست بدست

Gofte-i suḫen'in maʿnāsı ki sözіñ söylenmişi dimekdür delālet ider ki sözіñ henüz söylenmamişine de söz iṭlāḳ olınırmış. Söylendiginden ṣonra söze suḫen-i gofte dirler. Daḫı söylenmedin suḫen-i nā-gofte dirler. Nite ki bu beyitde ẓāhirdür. Beyt:

بسی گفته اند این مثل در جهان

سخن گفته سیم است و نا گفته زر

Beyt-i evvel budur. Beyt:

بگفتار بسیار کم کن شتاب　　که خاموشی بودن به از درد سر

Gofte, nā-gofte sözіñ ṣıfatıdur. Añа suḫen-i gofte; nā-gofte mütekellim ṣıfatıdur. Nite ki Şeyḫ Saʿdī'niñ bu beytinde ẓāhirdür. Beyt:

تا مرد سخن نگفته باشد　　عیب هنرش نهفته باشد

Ne-gofte'niñ aṣlı nā-goftedür. Nā'dan elif ḥaẕf olınmışdur. Taḫfîfen elifiñ ḥaẕfı lisān-ı Fārisîde şāyi'dür. Nite ki mevāżı'-ı müte'addidde miṣālleri gelse gerekdür bi-iẕni'l-lāh te'ālā. Goftār'ın ma'nāsı sözi dimekdür inci düzmek gibi. 'Arab añа naẕm-ı kelām dir. Nite ki Firdevsî'nin bu beytinde ẓāhirdür. Beyt:

بغیری زبان تیز بگشاده ئی بگفتار داد سخن داده ئی

Goftār, kāf-ı 'acemînüñ żammesiyledür. Kāf-ı 'Arabînüñ fetḥasıyla olıcaḳ ma'nāsı "sırtlan" olur. Goftār, reftār, dîdār gibi terkîb-i ḥarfî olan elfāẕ-ı mürekkebedendür. Meẕkür lafıẓlaruñ birer cüzleri ār'dur ki ma'nāsı getüricidür. İsm-i fā'ildür āverden'den. Aṣlı ārende'dür, terḫîm olınmışdur. Terḫîm ki āḫir-i her kelimeden ba'ż-ı ḥurūfıñ ḥaẕfidur. Lisān-ı Fārisîde şāyi'dür. Mevāżı'-ı keşîrede emşilesine iṭṭilā' ḥāṣıl olsa gerekdür, bi-iẕni'l-lāh te'ālā. Goftār'ın ma'nā-yi terkîbîsi söz getüricidür. Naẕm-ı kelāma sözi getürmege bā'iṣ oldığından ötüri goftār dirler. Bā'iṣ-i fi'le fā'il ismin isti'āre iderler. Her dilde vāḳı'-ı şāyi'dür. Tertîb-i terkîb muḳteżāsı 'ibāret-i ār'ı ki mużāf'dur "goft" üzerine ki mużāfu'n-ileyh'dür taḳdîm di. Meẕkür lafẓ ma'nā-yi 'āmm-i terkîbîden ma'nā-yi ḫāṣṣ-ı 'alemîye naḳl olıcaḳ ḳā'ide-i terkîb taġyîr olınub mużāf te'ḫîr oldı. Bu taġyîr meẕkür naḳliñ cümle-i 'alāyimindendür. Bir dürlü daḫı 'alāmeti vardur. Yeri geldikde tebyîn olınsa gerekdür bi-iẕni'l-lāh te'ālā. 'Alāmet-i mezbür lisān-ı Fārisîde olan esāmî-i mürekkebede şāyi'dür. Meşelā şāhān-şāh, şāh-merdān, şāh-İrān, şāh-Türān, şāh-Şirvān dirler. Aṣılları şāh-i şāhān, şāh-i merdān, şāh-i İrān, şāh-i Şirvān dirler. 'Alem olmalarıyla taḳdîm-te'ḫîr olub muḳteżā-yi ma'nā-yi terkîbi taġyîr olınmışdur. Kelām-i manẓūmede ki lisān-ı Türkîde añа gelici dirler mecāzen goftār iṭlāḳ olınur. Nite ki Firdevsî'nin bu beytinde vāḳi' olubdur. Beyt:

بگفتار پیغامبرت راه جوی دل از ترکها بدین آب شوی

Bu beyitde goftār ol ma'nāyadur. Beyt:

عصمت مکن اندیشه ز گفتار رقیبان

آواز سگان کم نکند رزق گدا را

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ın önemine ilk kez Muallim Naci Mecmūʿa-i Muʿallim'de değinmiş ve bu dergide eserin ilk on beş kelimesini ve eserden seçtiği bazı kısımları tefrika halinde yayınlamıştır[146]. Muallim Naci eser hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır.

"Bu kitābın nāmı ne ḳadar müşteher ise nüsḫası o ḳadar nādir olduğından erbāb-ı mütalaʿaya bir ḫıdmet olmaḳ üzere bu ḥaftadan iʿtibāren mecmūʿamızıñ ḳabına derci münāsib görülmüşdür.

Şurasını şimdiden ʿarż edelim ki biz Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ'i kütüb-i nāfiʿadan ʿadd edenlerden olduğumuz ḥalde münderecātınıñ kāmilen mekārin-i ṣıḥḥat bulunduğunu ḳabūl edenlerden degiliz. Bu bābda erbāb-ı iḳtidār ṭarafından beyān-i mülāḥaẓāt edilmesi arzu olunur mevāddandır. Hele encümen-i teftīş ve muʿāyene aʿżām-i kirāmından edīb-i deḳāyıḳ-şinās Ḥabīb Efendi ḥaẓretleri kitābı tenḳīd yollu bir eşer vücūda getirecek olursa pek çoḳ istifāde olunur sanırız[147]."

Şair ve yazar Halil Edib (1863-1912) de Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ı Ḫazīne-i fünūn mecmuasında yine tefrika halinde eserin ilk yirmi üç maddesini izahlı ve tenkitli bir şekilde neşretmiştir[148]. Halil Edib de sözlük hakkındaki değerlendirmelerini şöyle dile getirmiştir:

"Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ'iñ münderecātı müşāru'n-ileyhiñ buyurdukları vech ile kāmilen meḳārin-i ṣıḥḥat degildir, baʿżı maḥalleri şāyān-ı tenḳīddir. Merḥūm müşāru'n-ileyhiñ bu ḫıdmeti īfāya iḳtidārları müsellem olduğı halde ber vech-i maʿrūż-ı kitābıñ bu yolda neşri tetebbuʿāt-ı keşīreye muḥtāc olduğından bu vaẓīfeyi diger erbāb-ı iḳtidāra terk ile kendileri yalñız metn-i kitābı mecmūʿanıñ ḳabına derc etmekle iktifā buyurmuşlardır. Halbuki anıñ da ancak iki üç ṣaḥīfe ḳadarını neşr idebildiler. Kitābıñ mecmūʿaya alunmayub da ḳabına ṭabʿ idilmesi ise muḥtāc-ı tenḳīd olduğındandır. Yoḳsa bu ḫuṣūṣ eşer-i nefīs-i mezbūruñ şānını tenzīl etmez.

---

146 Bk. Muallim Naci, "Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ", **Mecmūʿa-i Muʿallim**, 1305-6/1887-8 (Birinci ve İkinci sene), nüsha 24 - 55, s. 193, 197, 201, 205, 209, 213, 217

147 Muallim Naci, "Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ", **Mecmūʿa-i Muʿallim**, 1305/1887 (Birinci sene), nüsha, 24, s. 193

148 Halil Edib, "Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ", **Ḫazīne-i fünūn**, sene I (1311/1893), aded 5, 6, 8, 9, 15, 19, 23, 24, 25, 31, 35, 36

Kitābıñ tenḳīdini merḥūm Ḥabīb Efendi'ye taḥmīl etmek istemişler idi. Muʿallim Feyżī Efendi'nin ehliyet-i müsellemeleri bu ḫuṣūṣ içün maʿa ziyāde kāfīdir. ʿAbd-i ʿāciz bu vaẓīfeyi īfāya kendimde iḳtidār-ı tām görememekle beraber Cenāb-ı İbn Kemāl ve ḥażret-i muʿallimīñ rūḥāniyetlerini şād eylemek niyyet-i ḫālişasıyla ve baʿżı iḫvāndan gördügüm teşvīk üzerine (...) tenḳīd ve tevżīḥ ile neşrine ibtidār eyledim[149]."

Halil Edib Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ın bazı kısımlarını "Mekteb" mecmuasında da yayınlamıştır[150].

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'da yalnızca Lütfullāh-i Ḥalīmī'nin Baḥrü'l-ġarāyib adlı eseri ile Tācü'l-meṣādır adlı Arapça-Farsça sözlüğün adı zikredilmekte (bk. vr. 52b, 53a, 56a), buradan da bu iki eserden istifade edildiği anlaşılmaktadır.

Kemāl Paşa-zāde'nin bu sözlüğü, kendisinden sonra yazılan Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli bir kısmında kaynak olarak kullanılmış, bazı sözlük müellifleri tarafından da tenkit edilmiştir. Tuḥfetü's- seniyye müellifi Lütfullāh Deşişī, Lügat-i Niʿmetullāh sahibi Niʿmetullāh b. Aḥmed ve Düstūru'l- ʿamel müellifi Riyāzī, Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'ı en çok eleştiren sözlük müelliflerindendir.

Eser, Farsça müteşâbih, müterâdif ve mütezâd kelimeleri incelemesi bakımından Farsça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlükler arasında ilk ve tek örnektir.

Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ Üsküplü Aḥmed b. Ḫıżır tarafından 957/1550 yılında alfabetik olarak tertip edilmiştir. Eserin bazı nüshalarının başında da kelime maddelerinin fihristi çıkarılmış ve kelimelerin varak numaraları gösterilmiştir[151].

Baş (vr. 20a):

سپاس بی قیاس خدای بی همتایه که گلزار بدیع الآثار بیاننده ازهار رنگین معانی اظهار ایلدی ...

149 Halil Edib, "Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ", **Ḫazîne-i fünûn** sene I (1311), aded 5, s. 36

150 **Mekteb**, nr. III, 34 (Muharrem 1313), s. 347- 349, nr. III, 36 (Safer 1313), s. 451- 452

151 Eserin böyle bir nüshası, İst., Süleymaniye Ktp., Serez 3848 numarada kayıtlı lügat mecmuasının 68b - 128b varakları arasında olup vr. 68b-70a arasında kelime maddelerinin alfabetik tertibini gösteren bir fihrist yer alır. Bu fihristte Farsça kelimeler cetvel içerisine alınmış ve sayfa numaraları gösterilmiştir. Bu fihristte 406 madde mevcuttur.

Son (vr. 140b):

هرکه خواند دعا طمع دارم　　زانکه من بنده کنهکارم

فاتحه فکرت و ختم سخن　　حمد خداییست برو ختم کن

Ferağ kaydı (vr. 141a):

دبیر حقنده وجوبی در قشر　　بی توقف حکم شرع کردگار

توبه ایلرسه اگر عمرو حبیث　　خرب موجعدر اکا انجام کار

محمد بهائی عفی عنه

Diğer nüshaları:

Ank., Milli Ktp., A. Ötüken, **86**, **143**/1; A.Ü. DTCF. Ktp., M. Ozak I, **446**, **989**, **1299**, M. Ozak II, **325**, M. Con **148**, İ. Saib **1256**, **2515**; TDK. Kitaplığı, Yz.A. **200**

Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **882**

Çorum, İHK. **813** (954 h.)

İst., Atıf Ef. Ktp. **2052**, **2714**/1; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6925**/2 (971 h.), **6925**/2 (971 h.), **11411**, **11917**/2, **16338**/2; Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **34**, Lgt. **35**; Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş **440** (999 h.), **665**/3 (976 h.), Hacı Selimağa **1234**/2; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**173** (1025 h.), T.**814**, T.**1385**/2, T.**1465**, T.**1902**/2, T.**3526**/2, T.**3768**/3 (1007 h.), T.**5791** (977 h.), T.**9723** (1070 h.); Köprülü Ktp., M. Asım Bey **674**; Nurosmaniye Ktp. **4206**, **4207**, **4750**, **4751**; Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu **690**/2, **691**, Amcazâde Hüseyin Pş. **372**, Aşir Ef. **378**/1 (969 h.), Ayasofya **4674**, **4675**, **4676**/2 (972 h.), Bağdatlı Vehbi **1975**/2 (959 h.), Carullah **1652**, Düğümlü Baba **445**, Esad Ef. **2589** (1003 h.), **3212**, **3213**, Fatih **4190**, **5100** (1012 h.), **5183** (1006 h.), **5188**/2 (1066 h.), **5189**/2 (1012 h.), **5190**/2, **5191** (1098 h.), Hacı Mahmud **5447** (979 h.), **5457**/2, **5476**, **6126**, Hüsrev Pş. **514**, **515**/2 (981 h.), İsmihan Sultan **413**, İzmir **792**, Lala İsmail **419** (994 h.), **652**, Laleli **1725**/2 (977 h.), **3554**/2, **3647**/2, Murad Molla **1522** (979 h.), Nafiz Pş. **1472**/2, Reisülküttap **794**, **1211** (971 h.), Reşid Ef. **955**, **739**/2, Serez **3848**/2, Süleymaniye **856**, Şehid Ali Pş. **2624**, Tahir Ağa Tekke **392** (1062 h.), A. N. Tarlan **184**/2, Veliyüddin Ef. **3104**, Yozgat **479**, Zühdü Bey **57** (1070 h.); TSMK., Emanet Hazinesi **1181**, Müze **826**, **1223** (962 h.), **1226**, **1235**

İzmir, Milli Ktp. **1424**/1

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **892**/1 (972 h.), **1029** (978 h.)

Kütahya, Vahid Paşa İHK, **407** (990 h.)

Manisa, İHK. **1142**, **2749**, **2750**, **2873** (987 h.), **2874**, **5248**/4

Samsun, 19 Mayıs İHK. **579**

Nüsha ve tavsif için bk.

Atsız, "**Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri**", s.78; **TÜYATOK.07**, V,57; **TÜYATOK. 34**, I,136; **a. e.**, III,168, 476; Karatay, **TSMK. TY.**, II,26;

Köprülü Ktp. Yz., III,304; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 60, 147; Yardım, **İzmir Milli**, II, 557; Gülensoy, "**Bursa Ktüphanelerinde Bulunan Türkçe..**", s. 49; **Fihrist-i Manisa**, s. 56, 383; Blochet, **Turcs**, I,96-97, 358, 394; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,130, 132; Rieu, **Turkish**, s.141-142; **Turkish Handschriften**, III,182; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, VIII, 41-43; **Fihrist-i Marʿaşî**, IX,59

Tertîb-i Deḳâyiḳu'l-ḥaḳâyıḳ (tlf. 957/1550)
Aḥmed b. Ḥıżır el-Üskübî el-ʿUlvî

Eser, Deḳâyiḳu'l ḥaḳâyıḳ'ın alfabetik tertibi olup ʿUlvî adıyla tanınan Üsküplü Aḥmed b. Ḥıżır adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır. Kâtip Çelebi müellifin bir şair olduğunu söylemektedir[152]. Osmanlı Müellifleri'nde ise müellifin adı Aḥmed b. Ḥaḳḳı şeklinde geçmektedir[153].

Nüsha tavsifi:
Ank. Milli Ktp. Yz.A. **4831**
Sırtı kahverengi meşin, kenarları yaldız, gömme şemseli, zencirekli, siyah deri bir cilt içinde; 203 x 121 (93 x 50) mm. ebadında, 35b -130a varakları arasında olup 21 satırlıdır. Nesih yazıyla istinsah edilmiştir. Sahifeler kırmızı cetvelli, Farsça kelimeler ve başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eser Farsça bir önsözle başlar. Önsözde eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:
vr. 35b-36a

« ... سلطان العلماء المتاخرين و خاتم الفقهاء المجتهدين شمس الله و الدين مجمع مجموع علوم و مفخر علماء مملكت روم اعنى المرحوم و المغفور له كمال پاشا زاده دقايق الحقائق نام كتابيرا در بيان اهالى و اعالى معتبر و در زبان ازكيا و در گفتار ظرفا متعاور است پيش از ترتيب حروف تهجى كردنش و بر قاعده اسلوب آوردنش از دار ازلى بدار اخرى انتقال و ارتحال كرده بود از آن سبب از كتاب مذكور چيزى افاده كردن دشوار و مشقتش بى شمار و بمطلوب وصول يافتن متعبر و مقصود را دخول غير ميسر است لاجرم اين ضعيف شكسته بال و نحيف سر گشته حال المحتاج بجانب الهى احمد بن حضر الاسكوبى المعروف بعلوى بترتيب حروف تهجى كرد و آن عبارتها كه در صحائف كتاب مرقوم مكتوب بود بلا زياده ولا نقصان كرد (...) حركت نخست لغتها اش و حروف پارسى اش در بسيار كتب معتبر ديد و بسلك بيان آورد و حرفى باعتبار حركات ثلثه به سه نوع كرد. اول فصل مفتوحه ثانيا مكسوره ثالثا مضمومه

152 **Keşf.**, I, 758

153 **OM.**, I, 223; Krş. Mustafa Özkan, "Dekâiku'l- hakâik", **DİA.**, IX, 111

آورد تا لغت مطلوب آسان شود.»

(Son dönem âlimlerinin sultanı, müctehid fakihlerin sonuncusu, millet ve dinin güneşi, bütün ilimleri kendinde toplayan, Anadolu âlimlerinin kıvancı, yani merhum ve magfur Kemâl Paşa-zâde, halkın ve büyüklerin sözünde muteber; zekâ sahiplerinin dilinde ve zarif kişilerin sözünde dolaşan Deḳāyiḳu'l-ḥaḳā'iḳ adlı kitabı alfabetik olarak tertip etmeden ve üslûp düzenine getirmeden önce, dünyadan ahirete intikal ve göç etmişti. Bu sebepten, adı geçen kitaptan bir şey ifade etmek zor, çilesi sayısız ve istenene ulaşmak güç ve amaca erişmek kolay değildir. Mecburen, ʿUlvî diye tanınan ben Üsküplü Aḥmed b. Ḫıżır alfabetik olarak tertip ettim ve adı geçen kitabın sayfalarında yazılı olan ibareleri, ne eksik ne fazla, naklettim. Kelimelerin ilk harekelerini ve Farsça harflerini birçok muteber kitapta görüp beyan ettim. Aranılan kelimenin kolay bulunması maksadıyla bir harfi üç hareke itibarınca üç nevʿe ayırdım; birincisi meftûha faslı, ikincisi meksûre faslı, üçüncüsü de mazmûme faslıdır.)

Eser 957/1557 yılında tamalanmış ve telif tarihi eserin sonundaki tarih beytinde yer alan "nihāyet yāft" ibaresiyle belirtilmiştir. Bu ibaredeki harflerin ebced hesabına göre toplamı eserin telif tarihi olan 957 sayısını vermektedir.

Baş (vr.35b):

حمد بی همال و مدح نا مثال بر آن مزین الفاظ فصیح و مرتب عبارات ملیح را
که مفیض فیض الهام و ملهمه خیر الکلام بوده ... و بعد سلطان العلماء ...

Son ve itmâm kaydı (vr. 129b-130a):

بدان یك بیك حال و آیین من که به من چه کردند بسخن
تمت بعون الله الملك المستعان
چو شد ترتیب این نسخه تمام این دم بعون الله
سروش غیب عالم گفت تاریخش نهایت یافت
سنه ۹۵۷

Diğer nüshaları:
Kütahya, Zeytinoğlu İlçe HK. **1125**
İst., Süleymaniye Ktp., Reisülküttap **1090**/1, Reşid Ef. **956**

Lüğat-i Niᶜmetullāh (tlf. 957/1540)
Niᶜmetullāh b. Aḥmed b. Mübārek er-Rūmî

Farsça-Türkçe sözlükler arasında önemli bir yeri olan Lüğat-i Niᶜmetullāh, Sofyalı Niᶜmetullāh b. Aḥmed b. Mübārek tarafından yazılmıştır.

Asıl adı Ḫalîl Şüfî olan müellif Sofya'da doğmuştur. Memleketinde bir süre minecilik sanatıyla uğraşmış ve mesleğinde ustalaşarak ün kazanmış, daha sonra İstanbul'a gelip yerleşmiştir. İstanbul'da Nakşbendî tarikatına intisap ederek Emir Buharî zaviyesi şeyhi ᶜAbdüllaṭîf Efendi'nin hizmetine girmiş ve bu zaviyede kütüphane memuru olarak görev yapmıştır. Eserini de bu görevi sırasında hazırlayan Niᶜmetullāh, 969/1562 yılında İstanbul'da ölmüştür[154].

Lüğat-i Niᶜmetullāh
Nüsha tavsifi:
Konya, Yusufağa Ktp. **470**
Sırtı ve kenarları meşin, üzerü ebru kâğıt kaplı, şirazeli, miklepli bir cildi vardır. 210 x 160 (175 x 100) mm. ebadında, 25 satırlı, 132 varaktır. Muḥammed b. Mûsā el- Ḳāżî'nın talik hattıyla Cemaziyelevvel 957/Mayıs 1550 yılında yazılmıştır. Bâb başlıkları ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup maddelerin üzeri kırmızı keşidelidir.

Lüğat-i Niᶜmetullāh, değerlendirmede esas alınan nüshada görülen itmâm kaydına göre, 957 yılı Cemâziyelevvel ayının sonlarında (Haziran 1550) telif edilmiştir. Eser Farsça bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede eserin telif sebebi, kaynakları ve tertibi hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr. 1b-2a

«... بر خاطر فاتر این بنده بیچاره و بی مایه اعنی نعمة الله بن احمد بن مبارك الرومی را خطور کرد که از کتابهای لغت فارسی لغتها جمع کنم و کتابی سازم که از این بیچاره یادگار ماند و باشد که کار کسی را شاید.

154 Müellif ve eser için bk. **Keşf.**, II, 1965; **Esmāᵓ.**, II, 497; Nevᶜî-zāde ᶜAṭāî, Ḥadāᵓiḳ , s. 74- 75; **OM.**, I- 40; **Sicill.**, IV, 574; E. Berthels, "Nimetullah", **İA.**, IX, 285; **Tarama Dergisi**, I, 56; **Tarama Sözlüğü**, I, XLVIII; Rieu, **Turkish**, s. 143; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 173; Blochet, **Turcs** , II, 399; **Ferhenghā- yi Fārsî**, s. 280 - 283; **Ferheng-nüvisî**, s. 260; Şafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 392; M. Muhammedova, "**Lüğat-i Niᶜmetullāh Hakkında Bazı Kayıtlar**", Respuplica El Yazmalar Paneli'nin Eserleri, c. II, Bakü, 1963, 72- 80; Nesib Göyaşov - İrade Vezirova, "**Niᶜmetullāh Lügati'nin Fiil Sistemi**", Azerbaycan Dilinin Tarihi Leksikasına Dair Tetkikler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Bakü, 1988, s. 99 - 103

از این بهتر چه باشد هیچ کاری که در عالم بماند یادگاری
دستم بزیر خاك چو خواهد شدن تباه
باری بیادگار بماند خط سیاه

(...) با بسیار گوشش از چندین لغات جمع کردم همچو اقنوم عجم و قاسمیه لطف الله حلیمی و وسیلة المقاصد و لغت قره حصاری و صحاح عجم دیرینه مختصر و صحاح عجم جدید و جز اینها از بسیار کتب چیدم بر سه قسم مرتب ساختم اول مصادر آوردم که اصل است بعد از آن قواعد این زبان دری ایراد کردم بعد از آن اسماء جامد و مشتقه آوردم و ترتیب حروف را بر اقنوم عجم مرتب کردم. اول باب مفتوحه و ثانیا مکسوره و ثالثا مضمومه تا یافتن لغت مطلوب آسان شود و حرکت اولش معلوم شود و در تفسیر معنای هر لغت علی حد توضیح کردم قطعا لفظ معروف ننبشتم از بهر آنکه احتمالست لغتی نزد بعضی مجهول باشد پی آن بهتر است لفظ معروف ننویسم بقدر طاقت تفسیر کنم برای آنکه من بنده این جمع را برای عوام ناس کردم خواص این چنین را محتاج نیستند و از خواص تضرع آنست که اگر نظر شریفان این بضاعة مزجات را افتد معذور فرمایند و هر عیبش را بدامن عفو ستر کنند و باصلاحش اقدام نمایند و نامش را بنام خود اضافت کردم یعنی لغت نعمة الله نهادم . »

(Bu zavallı ve değersiz kulun, yani Niʿmetullāh b. Aḥmed b. Mübārek er-Rūmī'nin zayıf gönlünden Farsça lügat kitaplarından kelimeler derleyip bu acizden yadigâr kalacak bir kitap yazmak geçti. Ola ki bir kimsenin işine yaraşır.

Dünyada bir yadigâr kalacak bundan daha iyi hiçbir iş var mı?
Elim toprak altında çürüdüğünde hiç olmazsa siyah hattım yadigâr kalsın.

Büyük bir gayretle Uḳnūm-i ʿacem, Lüṭfullāh Ḥalīmī'nin Ḳāsımiyye'si, Vesīletü'l-meḳāṣıd ve Ḳaraḥiṣārī'nin sözlüğü, Muhtasar Ṣıḥāḥ-ı ʿacem-i dīrīne ve Ṣıḥāḥ-ı ʿacem-i cedīd gibi birkaç sözlükten topladım ve bunlardan başka, birçok kitaptan derledim. Üç kısımda tertip ettim. Önce esas mastarları naklettim. Sonra bu Derî dilin kaidelerini açıkladım. Ondan sonra müştak ve câmid isimleri naklettim. Harflerin sırasını, aranılan kelimenin bulunmasının kolaylaşması ve ilk harfin harekesinin bilinmesi için harfleri Uḳnūm-i ʿacem tertibince, önce bâb-ı meftûha, ikinci olarak bâb-ı meksûre, üçüncü olarak bâb-ı mazmûme şeklinde tertip ettim. Her kelimenin anlamının izahı hususunda mümkün mertebe açıklama yaptım. Bazıları katında bir kelimenin bilinmesi, bazıları katında bilinmemesi ihtimaliyle "maʿrūf" lafzını kesinlikle yazmadım. Bu derlemeyi havas için değil de avam için yaptığımdan "maʿrūf" lafzını yazmayıp gücüm yettiğince açıklamam daha iyidir. Havasın böyle bir

sözlüğe ihtiyacı yoktur. Havastan rica odur ki bu değersiz esere nazarları değerse mazur görüp her kusurunu af eteğiyle örtsünler, onu tashih etmeye teşebbüs etsinler. Adını, kendi adıma izafetle Lüğat-i Niʿmetullāh koydum.)

Yukarıda da belirtildiği gibi eser üç bölüm halinde hazırlanmıştır. İlk bölüm fiillere ayrılmış ve 1278 Farsça masdarın Türkçe karşılığı verilmiştir. Geçişsiz fiillerin geçişli şekilleri de madde başı yapılmış, bunların karşılarına da genellikle "müteʿaddī" ibaresi yazılmıştır.

"Ḳavāʿid-i zebān-ı Fārisī" başlığını taşıyan ikinci bölüm gramere ayrılmıştır. Müellif bu bölümün içeriğini, "bu muḳaddemāt lüğat-i fürsde olan kelimāt-ı müştaḳḳanıñ ṭarīḳ-i iştiḳāḳıñ ve emṣilesiñ beyān ider ve ḥurūf-i tehecciden her ḥarf ne maʿnāya istiʿmāl olınur anı beyān ider" sözleriyle özetlemiş (vr. 15a), devamında ا, ب, ت, ر, ز, ش, ك, م, ن, و, ه ve ى harflerinin görevleri, anlam ve kullanımları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Daha sonra da sırasıyla, ḳāʾide der iştiḳāḳ, ḳāʾide-i nefy, ḳāʾide-i nehy, iştiḳāḳ-ı ism-i fāʿil, iştiḳāḳ-ı ism-i mefʿūl, ḳāʾide-i taṣġīr, ḳāʾid-i cemʿ-i esmāʾ başlıkları altında ilgili konular örneklerle anlatılmıştır (vr. 15a-20a).

Sözlüğün üçüncü bölümünde isimler yer alır. Maddeler, birinci bölümde olduğu gibi, ilk harfler esas alınarak yirmi altı bâba ayrılmış ve ilk harfler harekelerine göre tasnif edilmiştir. Maddelerin ikinci ve diğer harflerinde de alfabetik sıra gözetilmiştir. Bu bölüm yaklaşık 14.600 kelime maddesi içermektedir[155]. Farsça kelimelerin mevcut anlamları zikredilmiş; kaynaklara göre okunuşlarında ihtilaflar olan kelimelerin hareke farklılıkları belirtilmiş ve kaynağın adı da söylenmiştir. Türkçe karşılıklarda bir ihtilaf söz konusu olunca bu ihtilaflar bir arada verilmiştir. Müellif bu hususlarda kendi tercihini de belitmiştir. Türkçede de kullanılan Farsça kelimeler için "lüğat-i müştereke" kaydı düşülmüştür. Eserde nadir Farsça kelimeler için Firdevsī, Esedī-i Ṭūsī, Senāī, Şems-i Faḫrī, Kātibī, Ḥāfız ve Saʿdī gibi şairlerden örnek beyitlerin nakledildiği de görülmektedir. Şahid beyitlerin önemli bir kısmı Şems-i Fāḫrī'den alınmıştır. Mukaddimede zikredilmemekle beraber, Şems-i Faḫrī'nin Miʿyār-i Cemālī adlı Farsça sözlüğü kaynak olarak kullanılmış, yer yer tenkit dahi edilmiştir. Müellifin diğer bir kaynağı da Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'tır (vr.97a). Kemāl Paşa-zāde'nin bu sözlüğü bir iki yerde anılmasına rağmen, eser üzerinde bir inceleme

155 Flügel, masdarları da dahil ederek, sözlükte 15.829, yaklaşık 16.000 kelime maddesi bulunduğunu söyler (Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 137). Krş. **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 273

yapan O. Blau, bu alıntılardan hareketle Niʿmetullāh'ın, Kemāl Paşa-zāde'nin talabesi olabileceği kanaatine varmıştır[156].

Müellif, kaynaklardan aktardığı açıklamalara tenkit yollu ilâvelerde bulunmuştur. Bu ilâveler arasında özellikle Türkçenin mahalli lehçelerine dair kayıtlar ile müellifin etnografya müşahedeleri dikkat çekmektedir.

O. Blau Lügat-i Niʿmetullāh'ın bir bölümünü, Über Niʿmatullah's Persich-Türkisches Wörterbuch adıyla yayınlamış (ZDMG., 1978, XXXIII, 484-494), Castellus da Lexicon Heptaglotton adlı eserinin Farsça kısmında Lügat-i Niʿmetullāh'tan istifade etmiştir[157].

Faḫruddīn b. Yaḥyā el-Mavṣılī de Lügat-i Niʿmetullāh'ı özetleyerek "Muḫtaṣar-i Niʿmetullāh" adıyla bir sözlük yazmıştır.

Baş (vr.1b):

حمد بی قیاس و شکر با سپاس آن مالك بی همتای را که ملکش بی انباز است ... ناگاه بر خاطر فاتر این بنده بیچاره و بی مایه اعنی نعمة الله بن احمد بن مبارك الرومی ...

Son ve itmâm kaydı (vr. 132a):

یویو بویمل قوشدر، یویه آرزومند ، یهه مثله ، یهره مثله . تمت
تمت فی آخر جمادی الاول من سنة سبع و خمسین و تسعمائة
یارب نگاه دار تو ایمان آن کسی
کاین خط من بخواند و بر من دعا کند

Ferağ kaydı (vr. 132a):

تمت هذا النسخة الشریفة بید العبد الضعیف المحتاج الی مرحمة رب العالمین محمد بن موسی القاضی من تلامیز مفتی الثقلین محی الدین افندی ابن حلبی الفناری التاریخ المزبور سنة سبع و خمسین و تسعمائه

Diğer nüshaları:

Afyon, Gedik Ahmed Paşa İHK. **17525**/1 (1013 h.), **17527** (1001 h.)

Amasya, Beyazıt İHK., Beyazıt **940**/1 (1133 h.), **940**/2 (996 h.), **948** (1092 h.), Beyazıt **950** (957 h., mlf. nüshası)

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., M. Ozak I, **146**, M. Ozak II, **232**, İ. Saib II, **22**, **1810**, **1909**; Milli Ktp., F.B. **82**/1 (1095 h.), Yz.A. **416**, F.B. **459**, F.B. **486**, Yz.A. **1091**, Yz.A. **1370** (1087 h.), Yz.A. **1470**, Yz.A. **2136** (983 h.), Yz.A. **2285**, Yz.A. **2682** (1078 h.), Yz.A. **3483**, B.A. (A) **4934**, MFA. (A)

156 Bk. Rieu, **Turkish**, s. 143

157 Rieu, **Turkish**, s. 143; H. Berthels, "Nimetullah", **İA**., IX, 285

740; A. Ötüken **68**; TDK. Kitaplığı Yz.A. **170**, Yz.A. **184**, Yz.A. **190** (993 h.), Yz.A. **213**, Yz.A. **451**, Yz.A. **452** (947 h.), Yz.A. **469**, Yz.A. **506** (1016 h.), Yz.A. **521** (970 h.)

Bursa, İnebey Ktp., Genel **1554** (977 h.), Ulu Cami **3447**

Çorum İHK. **1842**

İsparta, Halil Hamit Paşa İHK. **2074**

İst., Atıf Ef. Ktp. **2748**, **2749**; Belediye Ktp., K. **138**; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6887**, **6888**, **6889**, **6890**; Millet Ktp., A. Emirî, Lgt.**105** (1051 h.), Lgt.**106**, Lgt.**107**, F. **257**; Hacı Selimağa Ktp., Hüdai Ef. **1673** (1047 h.), Kemankeş **665**; İ.Ü. Merkez Ktp. T. **195**, T. **380**, T. **395**, T. **509**, T. **526**, T.**1316**, T.**1876**, T.**1914**, T. **2944**, T. **3521**, T. **5802** (1069 h.), T. **8531** (984 h.); Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed **1568**; M.Ü.İF. Ktp., Öğüt **1188** (1047 h.); Nurosmaniye Ktp. **4286**, **4287**, **4288** (1009 h.), **4289**, **4290** (978 h.), Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. 387 (971 h.), Bağdatlı Vehbi **1986** (1097 h.), Damad İbrahim **1139**, **1140** (985 h.), Darülmesnevi **588** (957 h.), Fatih **3558**, **3540**, **5241**, **5247**, Hacı Mahmud **5441**, **5445**, **5484**, Hamidiye **1424**, **1425**, İzmirli İ. Hakkı **2827**, Lala İsmail **668** (981 h.), Laleli **3605** (1125 h.), **3606** (957 h.), **3607**, Musalla-Medrese **2050** (1029 h.), Süleymaniye **1113**, Şehid Ali Pş. **2671** (982 h.); TSMK., Bağdat Köşkü **385** (995 h.), Emanet Hazinesi **2032** (1007 h.)

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **1031** (987 h.), Râşid Ef. Eki **1056** (973 h.) **1057** (1142 h.)

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3165**, **3166**; İHK., F. N. Uzluk **6663**, **6891**, Yusufağa Ktp. **505**, **7039**, **7099** (1017 h.), **7591**

Kütahya, Vahit Paşa İHK. **403**, Zeytinoğlu İlçe HK. **306** (971 h.), **352** (973 h.), **1029**

Manisa, İHK. **2861** (1034 h.), **2862** (958 h.), **3041**, **6543** (975 h.), **6544** (964 h.)

Nevşehir, HK., Damat İbrahim Pş. **24** (992 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK. 03, s. 387; **TÜYATOK. 07**, I, 226, **a. e.**, V,49-50, **TÜYATOK. 34**, I, 56, 144, **a. e.**, IV, 444; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III,128 -129; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 27-28; **Köprülü Ktp. Yz.**, III, 200; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 174; Blochet, **Turcs**, I, 396, 399; Flügel, **Kaiserlich mns.**,I,132, 137, 138; **Verzeichnıs**, s.38; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2020 - 2022; **Fihrist-i Marʿaşî**, III,169; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, XI, 56 - 60; **Fihrist-i Manisa**, s.156-157; **Fihrist-i Bursa**, s.187-188; **Kitābü maḫṭūṭāt**, s. 222; Müşul, I,195

Muḫtaṣar-i Lüġat-i Niʿmetullāh (tlf. 1106-1110/1695-1698) Faḫruddīn b. Yaḥyā b. Faḫruddīn el-Ḥüseynī el-Mavṣılī

Musullu Faḫruddīn b. Yaḥyā el-Ḥüseynī adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır. Eserin mukaddimesinde müellifin künyesi, Seyyid Faḫruddīn b. es-Seyyid b. es-Seyyid Yaḥyā b. es-Seyyid Faḫruddīn el-Ḥüseynī el-Mavṣılī şeklinde kayıtlıdır.

Müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

Ank. Milli Ktp. Yz.A. **151**

Şemseli, kahverengi sahtiyan ciltli; 164 x 103 (116 x 62) mm. ebadında, 13 satırlı, 169 varaktır. Müellif hattı nüshasından nesih hatla istinsah edilerek 5 Cemâziyelevvel 1157/16 Haziran 1744 tarihinde yazılmıştır. Müstensihi belli değildir. Bâb başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup Farsça kelimeler kırmızı keşidelidir.

Eser, müellifin dostu, aynı zamanda Musul muhafızı Çelebi Yusuf Paşa (ölm.1123/1711)'nın divan kâtibi Mustafa Efendi adlı bir şahıs için yazılmıştır. Eserin telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak mukaddimede, Çelebi Yusuf Paşa'nın[158] vezir ünvanıyla anılması, eserin onun Sultan II. Ahmed (1691-1695) tarafından vezirliğe tayin edildiği 1106/1695 yılından sonra kaleme alındığını göstermektedir. Yusuf Paşa daha sonra, 1110/1698-9 yılında Özi valiliğine atanmış, 1122/1710'da da görevinden azledilmiştir. Dolayısıyla eserin 1106-1110 /1695-1698 yılları arasında telif edilmiş olması muhtemeldir.

Mukaddimenin telif sebebi kısmında eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr. 1b-2a

"... el-Mavṣılī'nin eḥibb-i iḫvān olan vāḳıf-ı mevāḳıf-ı hüşmendi ve ʿāric-i meʿāric-i ercümendi, eʿnā nāfiẕu'l-ḳavl Muṣṭafā Efendi ki muḥāfiẓ-ı Müṣul, vezīr-i ẕī-şān Çelebi Yūsuf Paşa ḥażretleriniñ kātib-i dīvānı olub bir müddet ʿulūm-i maḳbūl ve menḳūl taḥṣīline (...) ihtimām idüb baʿde neylü'l-merām ʿulūm-i ḥaḳāyıḳ semtine daḥi ʿinān-cünbān olduḳda kütüb-i Fārisiyeden müʾellefāt-ı Mevlānā maḥdūm-i vālā-maḳāmı ʿAbdurraḥmān-i Cāmī (...) ḥażretleriniñ baʿżıların istiʿmāl idüb ol sebeble lüġat-i fürs beyānında bir nüsḫa-i müfīd ve muḫtaṣar arzūsı olmaġla kitāb-ı Niʿmetullāh ol bābda bir teʾlīf-i muʿteber oldığı işāret olunub ancaḳ bir miḳdār ṭūlī oldığından istinsāḫında istişkāli müşāhede olmaġın kitāb-ı

158 Çelebi Yusuf Paşa için bk. **Sicill.**, IV, 660

meẕkūrın meşhūr ve müstaʿmel olan lüġātlerin bu ḥaḳīr tertīb-i ḥurūf-i hecā üzere taḥrīr ve tehẕīb itmesin ol yār-i vefā-dāra ʿahd idüb (...) İfāsı taşmīm olunub kitāb-ı merḳūmıñ minvāl-i maʿhūd üzere iḫtişārına şürūʿ olındı."

Eser, Lüġat-i Niʿmetullāh'ın tertip özelliği eses alınarak hazırlanmıştır. Ancak, Farsça fiiller ve isimler ayrı bölümlerde verilmeyerek bir bâb içerisinde, ayrı başlıklar altında tertip edilmiştir. İlk harfler bâb kabul edilmiş ve ilk harfleri aynı olan kelimeler harekelerine göre önce fiiller, daha sonra da isimler sıralanmıştır.

Eser, Lüġat-i Niʿmetullāh'ın bir özeti olarak yazılmış, bu münasebetle adı geçen sözlükte mevcut olan fakat çok nadir olarak kullanılan Farsça kelimeler ile bu sözlüğün Farsçanın gramerine dair olan ikinci bölümü ve şahit beyitler esere dahil edilmemiştir. Bunların yanında, kelime maddelerinin hareke kayıtları, okunuşlar ve anlamlarla ilgili olarak diğer kaynaklardan yapılan nakillere de yer verilmemiştir. Müellif Lüġat-i Niʿmetullāh'taki Türkçe karşılıkları bazen muhafaza etmiş, bazen de izahları ve Türkçe karşılıkları sadeleştirme yoluna gitmiştir. Bazı örnekler:

Lüġat-i Niʿmetullāh
vr. 2a

آب آوردن (āb āverden): ṭavar ayaġına su inmek ʿilleti żāhir olmaḳ

آب گشادن (āb güşāden): ṭavar ayaġına inen suyı çıḳarmaḳ

آبستن (ābesten): yüklü olan dişi eger ki sīġa-i maṣdardur ḥāmil olmaḳ maʿnāsına gerekdi lākin isimdür ḥāmil maʿnāsınadur. Kātibī:

مبند بر شتر حرص رخت حجره جسم
که رخت حجره گرانست اشتر آبستن

vr. 13b

ا (ā): bi'l-med be-maʿnā-yi ey bār-i ḫudā ve be-māʿnā-yi āb yaʿni su ve āmeden lafẓından emirdür, gel dimekdür

آبا (ābā): meddile, be-maʿnā-yi ʿacaba; ḳaṣrıla āş maʿnāsına ve be-maʿnā-yi ḫūriş ve āşāmīden

Muḫtaṣar-ı Lüġat-i Niʿmetullāh
vr. 2a

آب آوردن (āb āverden): ṭavar ayaġına su getürmek

آب گشادن (āb güşāden): ṭavar ayaġına inen suyı çıḳarmaḳ

آبستن (ābesten): yüklü olmaḳ, yaʿni ḥāmile olmaḳ

vr. 4a

Î (ā): āmeden lafzından emirdür, yaʿni gel dimekdür

Ɩ̀Î (ābā): bi'l-ḳaṣr, āş ve ḫüriş maʿnāsına ve içmek

Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre sözlüğün fiilleri ihtiva eden birinci bölümünde 111 fiil; isimleri içeren ikinci bölümünde de 10.000 civarında kelime maddesi yer alır.

Baş (vr.1b):

حمدا لمن بحمده الحامدون بكل لغة و لسان و شكرا لمن بشكره الشاكرون ... اما بعد فقير عديم البضاعة و حقير قليل الاستطاعة السيد فخرالدين بن السيد يحيى بن السيد فخر الدين الحسينى الموصلى نك احب احوانى ...

Son (vr.169a):

يونيوس يازك ابتدا آيى ، يوه دلوجه طوغان ، يوهه مثله ، يويه ارزومند ، يهره مثله

Ferağ kaydı (vr.169a):

والحمد لله و نحده والصلوة و السلام ... تم هذا المختصر منقولا من خط من اختصره بعون الملك الاكبر فى يوم الخميس من شهر جمادى الاول فى نصف الآخر سنة ١١٥٧ ه.

Diğer nüshaları:

Yurtiçinde tespit edilemedi.

Eserin 1197/1783 istinsah tarihli ikinci bir nüshası, Musul Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesinde mevcuttur (bk. **Müşul**, VIII,109; **Kitābü maḫṭūṭāṭ**, s.174).

Lüğat-i Bostān-ı Şeyḫ Saʿdī-i Şīrāzī (tlf. 956/1549 ya da önce)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:

A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **1438**

Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içinde; 201 x 144 (145 x 80) mm. ebadında, 6 satırlı, I + 56 varaktan ibaret bir mecmuanın 19b - 38a varakları arasındadır.

Saʿdī-i Şīrāzī'nin Bostān adlı eseri için hazırlanmış bir lügat risalesi olup müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir. Eserin Kahire Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kısmı 2748 numarada "Lüğat-i Bostān"

adıyla kayıtlı 65 varaktan ibaret bir nüshası, Meḥmed b. ʿAbdullāh'ın nesih hattıyla 956/1549 yılında istinsah edilmiştir[159]. Buna göre Lüğat-i Bostān-ı Şeyḫ Saʿdī-i Şīrāzī adını taşıyan ve aynı adla kayıtlı olan bu sözlük, 956/1549 yılında ya da bu tarihten önce telif edilmiş olmalıdır.

Bu sözlükte, Bostān'dan derlenmiş Arapça ve Farsça olarak 1200 civarında kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak tertip edilmiş ve bâblarda yer alan kelimeler ilk harflerin harekesine göre tasnif edilmiştir. Kelimeler Bostān'da geçtiği şekilde alınmış ve Türkçe karşılıklar satır aralarına kaydedilmiştir.

Baş (vr.19b):

هذا كتاب لغة بوستان شيخ سعدى شيرازى رحمة الله

بسم ... آلا كيزلو نعمت و عظمت ، السخايا جمع سخا ، اديم يير يوزى و صتحيان ، اهيمت قيلچ و بيچاق چكمك و قصد ايلمك ...

Son (vr.38a):

يثرب مدينه ، باب الباء المضمومة يوز پارس ، يغشى النهار كوندز قيلر

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Cāmiʿu'l-fāris ya da **Tercümān-ı Fārisī** (tlf. 957/1550
Müellifi bilinmiyor

Nüsha tavsifi
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **415**

Şirazeli, miklepli, açık kahverengi bez kaplı bir cildi vardır. 148 x 90 (125 x 65) mm. ebadında; 19 satırlı, IV+ 199+ V varaktır. ʿAlī b. Velī'nin talik hattıyla 961 yılı Muharrem ayının ortalarında (Aralık 1553) istinsah edilmiştir. Sayfalar kırmızı çerçeveli; Farsça kelimeler kırmızı keşideli olup maddeler harekelidir.

Eserin iki nüshası tespit edilebilmiştir. Biri değerlendirmede esas alınan, 961/1553 istinsah tarihli nüsha, diğeri de Ank. Milli Ktp. Yz. FB.458 numarada kayıtlı olan 957/1550 istinsah tarihli nüshadır. Eserin her iki nüshasında da müellifin adı kayıtlı değildir.

Tespit edilebilen bu iki nüsha ʿAlī b. Velī tarafından istinsah edilmiştir. Her iki nüsha, mukaddime, bölümler ve bölümlerde yer alan maddelerin tertip ve sırası ve Türkçe karşılıkları itibarıyla aynı esere ait olmakla beraber, her iki nüshada esere ait mukaddime kısmında ve itmâm kayıtlarında sözlüğün adı farklı şekilde ve değişik ifadelerle kaydedilmiştir.

159 Bu nüshanın tavsifi için bk. **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, VIII/73

Esas alınan nüshada esere verilen ad, "bu lüğāt Tercümān-ı ʿArabiyye'ye müşābih oldığıçün Tercümān-ı Fārisī deyü tesmiye olındı" şeklinde kaydedilmiştir (vr.2a). Ank., Milli Ktp. Yz.FB. 458 numarada mevcut nüshada ise eserin Cāmiʿu'l-fāris adıyla adlandırıldığı, "ümīd şöyledür ki beyne'n-nās mütedāvil olub ekşer-i ṭālibler bu lüğāt ki Cāmiʿu'l-fāris ismiyle müsemmā bulmuşdur ki ..." sözleriyle ifade edilmiştir (vr.11a).

Cāmiʿu'l-fāris adını taşıyan ve istinsah tarihi daha eski olan Yz.FB. 458 numaralı nüsha yine ʿAlī b. Velī tarafından 957 yılı Şaban ayının sonlarında (Eylül 1550) yazılmıştır.

Tercümān-ı Fārisī, diğer adıyla Cāmiʿu'l-fāris, bir mukaddime ve iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Mukaddimede sözlüğün telif sebebi hakkında şu açıklamalar yer alır:

A. Ötüken 415, vr.1b
Yz.FB. 458, vr.10b

"...Ey ṭālib-i ʿirfān ve ey rāğib-i burhān bilgil ve āgāh olgıl ki ʿArabiyyetden şoñra ʿilm-i Fürs meşāyiḫ ve ʿulemāʾ ve fużalā ve ümerā ve ẓurafāʾ belki ekşer-i nās ḳatında maḳbūl ve merğūbdur ve ṭālib bunuñla kemāle yetişüb celī ve mütekellim olur ve meşāyiḫ-i kibār kitāblarınıñ esrārına vāḳıf olur; ḥaḳāyıḳ ve deḳāyıḳ fehm idüb ẓerāfet ḥāṣıl ider (...) Pes gerekdür ki tekmīl-i kemāle ve taḥṣīl-i ẓerāfete ṭālib ve rāğib olanlar bu cāmiʿ lüğāte teʿalluḳ ideler."

Eserin birinci bölümü Farsça fiillere, ikinci bölümü de isimlere ayrılmıştır. Her iki bölümde maddelerin ilk harfleri esas alınmış ve ilk harfler de üçlü hareke sistemine göre tasnif ve tertip edilmiştir. Tertipte, önsözde "Tercümān-ı ʿArabī" adıyla anılan, müellifi bilinmeyen "Tercümānü'l-lüğa" adlı Arapça-Farsça sözlük[160] esas alınmış ve kelimelerin tertibiyle ilgili eserin mukaddimesinde şu bilgiler verilmiştir:

A. Ötüken 415, vr.1b-2a
Yz.FB. 458, vr.11a

"...Ekşer Fārisī muʿteber lüğatlerden tamām ihtimāmla cemʿ olınub müretteb ve müfennen ḥurūf-i tehecci ile Tercümān-ı ʿArabī uslūbı üzere meftūḥ ve meksūr ve maẓmūm ḳayd olındı. Şöyle ki ḥarf-i elifin mā-baʿdi bā olsa tā üzere muḳaddem ṭutılub ve tā, şā üzerine taḳdīm olına. Tā āḫire degin bu tertīb riʿāyet olındı. Bundan aʿlā tertīb olmaz. Zīrā lüğatı ve

160 Eser için bk. **Keşf.**, I, 397; **Ferheng- nāmehā- yi ʿArabī ve Fārsī**, s. 261-262

maʿnâsı yektâ ḳılmala ṣaṭrına yazılur ve kesret-i bâba ve fuṣûle iḥtiyâc olmayub kitâbeti ve bulması âsân olur."

Baş (A. Ötüken 415, vr.1b):
الحمد لله العلى القوى المتين و الصلوة على النبى الامى الامين ... اما بعد اى طالب عرفان و اى راغب برهان بلگل ...

Son (vr. 199b):
يوهه دلوجه طغان و كركز دخى درلر بعضلر بويمول درلر ، يهه مثله ، تم الكتاب

Ferağ kaydı (vr.199b):
تم ترجمان الفارسى بعون الهه الملك العلام فى يد على بن ولى فى اواسط شهر محرم الحرام سنة احدى و ستين و تسعمائة اللهم اغفرلى و لوالدى ... رحم الله نظر فيه و دعى لكاتبه

Yz.FB. 458
Baş (vr.10b): Aynı
Son (vr.163b): Aynı
İtmâm kaydı (vr.163b):
تم جامع الفارس تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب فى يد على ابن الولى فى اواخر شهر شعبان المعظم سنة سبع و خمسين و تسعمائة و صلى الله ...

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfetü'l-ʿuşşāḳ (tlf. 958/1551'den önce)
Müellifi bilinmiyor.

Farsçada en çok kullanılan ve öğrenilmesinde yarar görülen kelimeleri ihtiva eden risale mahiyetinde Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eser, Flügel'in verdiği bilgilere göre, Farsçayı sevdirmek ve Fars dilini sevenlere hediye edilmek gayesiyle kaleme alınmıştır. Eserde Farsça konuşmaya yönelik örnek cümlelere de yer verilmiştir[161].

Eserin tespit edilebilen nüshaları arasında istinsah tarihi en eski olanı, Wien Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek, Teng. nr. 86'da kayıtlıdır. Flügel'in tavsif ettiği bu nüsha, Cemâziyelâhır 958/Haziran 1551 tarihinde yazılmıştır. Buna göre eserin bu tarihten önce telif edilmiş olması gerekir.

Tuḥfetü'l-ʿuşşāḳ'ın ikinci bir nüshası Sarayova, Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi 6473 numarada mevcut olup 1207/1792'de istinsah

161 Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 143; Krş. **Sarajevo**, III, 454

edilmiştir[162]. Diğer bir nüshası da Kaiserlich Königlichen Orientalischen Akademie'de bulunmaktadır[163].

Flügel'in tavsifine göre eserin başlangıcı:

بنام خدای عز و جل آغاز کردم و بر نعمتش شکر آوردم و نام این رساله تحفة العشاق نهادم (تا) هر کس بزبان فارسی عاشق شود ...

ʿİlm-i lüġāt (tlf. 968/1560 ya da önce)

ʿİmād-zāde Velī b. Yūsuf-i ʿİmādī

71 kıt'adan ibaret manzum Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Şiirde ʿİmādī mahlasını kullanan ʿİmād-zāde Velī b. Yūsuf tarafından nazmedilmiştir.

ʿİmād-zāde Velī Çelebi adıyla tanınan müellif İskilip'te doğmuştur. Manisa müftülüğünden emekli olan dayısı Köse Bozan Efendi'den mezun olarak kadılık görevinde bulunmuş ve bu münasebetle Kadı Veli adıyla da bilinmiş ve şiirde ʿİmādī mahlasını kullanmıştır. Fāʾiżī müellifin ölüm tarihini 1003/1595 olarak kaydetmektedir[164].

Bu manzum sözlüğün tespit edilebilen tek nüshası, İran/Tahran, Kitāb-ḫāne-i ʿUmūm-i Āyetullāh Baḫfī-i Marʿaşī 2048 numarada kayıtlı, 53 varaklık bir mecmuanın 29-53 varakları arasında mevcut olup Aḥmed b. Vildān-i Akçeşehri'nin nesih hattıyla Rebiyülâhir 968/Aralık1560 tarihinde istinsah edilmiştir.

Nüsha, Seyyid Aḥmed-i Ḥüseynī tarafından tavsif edilmiş ve tavsifte eserin adı "ʿİlm-i lüġāt" şeklinde tespit edilmiş, ancak nazım tarihi hakkında bir bilgi verilmemiştir[165].

Tavsifte eser hakkında verilen bilgilere göre ʿİlm-i lüġāt, 71 kıt'adan müteşekkildir. Kıt'alar kâfiye ve rediflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir.

162 Tavsif için bk. **Sarajevo**, III, 454

163 Nüsha ve tavsif için bk. Krafft, **K. K. Orientalischen**, s. 39

164 Kef-zāde Fāʾiżī, **Zübdetü'l-eşʿār**, yz., vr. 81b

165 Eser hakkında verilen bilgiler ve tavsif için bk. **Fihrist-i Marʿaşī**, VI, 58- 59

Eserin başlangıcı ve sonu şöyledir:

اول الله حضرتنه اوله حمد بر دوام
هم رسولينه اولا نيجه صلوتيله سلام
دخى آلينه اوله اصحابنه نيجه درود
داخى شونلاره كه انلارى ايدنمشدر امام

Son:

هم خير اوله ختمى دخى — آمين يارب العالمين
مستفعلن مستفعلن — بحر رجز در بو حنين

Cāmiᶜu'l-fürs (tlf. 971/1563'ten önce)
Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf

Aḥmed el-Bardaḫī'nin telif ettiği Cāmiᶜu'l-fāris'in ilk üç bölümünü ihtiva eden ve adı geçen sözlüğün Farsça isimler ve fiiller kısmında yer alan maddelerin alfabetik olarak düzenlenmiş şekli olan Cāmiᶜu'l-fürs, İnegöllü Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf tarafından tertip edilmiştir[166].

Kaynaklarda müellif hakkında yeterli bir bilgi verilmemektedir. Bağdatlı İsmail Paşa Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf'un 1129/1717 yılında öldüğünü kaydetmiştir[167]. Eserin değerlendirmede esas alınan nüshası 971/1563 yılında yazıldığına göre, İsmail Paşa'nın verdiği tarih yanlış olmalıdır.

Cāmiᶜu'l-fürs
Nüsha tavsifi:
İst., Köprülü Ktp. **1540**
Şirazeli, sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva cilt içinde; 255 x 150 (163 x 80) mm. ebadında, 20 satırlı, 212 + III varaktır. ᶜAbdürraḥīm el- İstanbulī b. Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed el- Mışrī'nin talik hattıyla Rebiyülevvel 971/Ekim 1563 tarihinde Bağdat'ta yazılmıştır. Fasıl başlıkları ve Farsça kelime maddeleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfa kenarlarında tashih ve ilâveler mevcuttur.

Cāmiᶜu'l-fürs bir mukaddime ve üç bölüm üzerine düzenlenmiştir. Birinci bölümde Farsça isimler, ikinci bölümde fiiller tertip edilmiş, üçüncü bölüm ise Farsçanın gramerine ayrılmıştır. Eser Arapça yazılmış bir

166 **Keşf.**, I, 566; **OM.**, II, 261 (dpn. 1); **Tarama Sözlüğü**, I, XVIII
167 **Esmāᵓ.**, II, 444

mukaddimeyle başlar. Mukaddimede eserin telif tarihine dair bilgi verilmemiştir. Değerlendirmede esas alınan nüsha sözlüğün tespit edilebilen nüshaları arasında istinsah tarihi en eski olanıdır. Buna göre Cāmiᶜu'l-fürs'ün 971/1563 yılından önce telif edildiği söylenebilir.

Cāmiᶜu'l-fürs'ün Arapça mukaddimesinde sözlük ve kaynakları hakkında şu bilgiler verilmiştir.

vr. 1b-2a

«... هذا مختصر فی علم اللغه. جمعته من کتاب معیار جمالی للامام العلامه شمس الفخری و صحاح الفرس و المشکلات و غیرها من الکتب المدونة فی فن اللغة و اخذ منها ما یدلل صعابه . لما رایت احسن اصول لغة الفرس ترتیبا و اوفرها تهذیبا و اسهلها تناولا و اکثرها متداولا سمیته جامع الفرس و اقتصرت فیه علی مالا بد کل عالم من معرفته و حفظه لکثرة استعماله و جریانه علی الالسن مما هو الاهم و اجتنبت فیه غویص اللغة و غریبها طلبا لاختصار و تسهیلا للحفظ و ضممت فیه فواید کثیرة من بحر الغرایب و غیره من اصول اللغة الموثوق بها اردت ان اذکر فیه من الفواید التی زدتها علی الاصل الامالم اجده فی اصول اللغة المعتمد علیها و رتبته علی ترتیب حروف التهجی و جعلت مشتملا علی ثلثة اقسام : القسم الاول فی الاسماء و الثانی فی المصادر و الثالث فی القواعد و ما یتبعها.»

(Bu, lügat ilmine dair bir muhtasardır. Onu âlimlerin imamı Şems-i Faḫrī'nin Miᶜyār-i Cemālī kitabından, Ṣıḥāḥu'l-fürs, Müşkilāt ve lügat ilminde tertip edilmiş diğer kitaplardan derledim ve onlardan zor olanlarına işaret edilenleri aldım. Tertip olarak Farsçanın en iyi usulünü görünce onun süsünü artırdım, el uzatıp alınmasını kolaylaştırdım, yaygın olanlarını çoğaltım ve onu Cāmiᶜu'l-fürs adıyla adlandırdım. Onda, bütün dünyada, onun bilgisinden, kullanımının çokluğundan dolayı ezberinden ve daha önemli olan diğer diller üzerine akıcı oluşundan dolayı gerekli olacakları kısalttım. Onda, lügatin ve bilinmeyen kelimelerin derinliklerine inmekten kaçınarak özet olmasını ve ezberini kolaylaştırmayı istedim. Baḥrü'l-ġarāyib ve doğruluğu onaylanmış diğer lügatlerden pek çok bilgi topladım. Aslından derleyip bir araya getirdiğim, ancak muteber sözlüklerden doğruluğunu teyit etmediğim bilgileri de zikretmek istedim ve onu alfabetik olarak tertip ettim ve üç kısmı şâmil olmak üzere düzenledim. Birinci kısım isimlere, ikincisi mastarlara ve üçüncüsü gramer ve onunla ilgili konulara dairdir.)

Cāmiᶜu'l-fürs'te mukaddimede adları anılan kaynaklar dışında, bazı Arapça, Arapça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlüklerden de istifade edilmiş ve bunlar metin içerisinde zikredilmiştir. Tespit edilebilen diğer kaynaklar, el-Cevherī'nin eṣ-Ṣıḥāḥu'l- lüġa'sı, el- Meydānī'nin es- Sāmī fi'l- esāmī'si,

Lügat-i Maḥmūd, Maḥbūbü'l- ʿārifīn, Tācü'l- ʿarūs ve Ḥüsām b. Ḥasan (Ḥüseyin)-i Ḳonevī'nin Tuḥfe-i Ḥüsāmī'dır.

Cāmiʿu'l- fürs'ün asıl kaynağı ise Aḥmed el- Bardaḫī'nin Cāmiʿu'l-fāris'idir. Müellif, beş bölümden oluşan Cāmiʿu'l-fāris'in Farsça isimler, fiiller ve Farsçanın gramerini içeren ilk üç bölümünü almış ve bölümleri de aynı şekilde düzenlemiştir. Fakat İnegöllü, Cāmiʿu'l-fāris'in isimler ve fiiller kısmında yer alan maddeleri, kendi sözlüğünde alfabetik olarak tertip etmiştir. Cāmiʿu'l- fürs'ün Cāmiʿu'l-fāris'ten farkı, maddelerin tertibinde yapılan alfabetik düzenleme ile, bilhassa isimler kısmında yer alan maddelerin izahlarında, müellifin, Farsça kelimeleri yukarıda adları geçen sözlüklerden tetkik ve mukayese yoluyla kelime maddelerinin hareke kayıtları ve anlamlarına dair yaptığı ilâvelerdir. Aḥmed el-Bardaḫī Cāmiʿu'l-fāris'te herhangi bir kaynağın adını anmamış, kelimelerin okunuşlarındaki hareke farklılıklarına değinmemiş ve şahit beyit de nakletmemiştir. İnegöllü ise alıntı ve nakil yaptığı yerlerde kaynağın adını zikrettiği gibi, nadiren de olsa şahit beyit nakletmiştir.

Müellif gramer kısmında da Cāmiʿu'l-fāris'ten ayrılan bazı ilâveler yapmıştır. Her iki sözlüğün gramere dair fasıl başlıkları ile konu alt başlıkları ve sırası hemen hemen aynı olmakla beraber, Cāmiʿu'l-fürs'te bazı konuların sırası farklıdır. İnegöllü Cāmiʿu'l-fāris'te olmayan 3., 4., 5. ve 6. fasıllardaki gramer konularını eserine dahil etmiştir. Her iki sözlükte gramer konuları Arapça izah edilmiştir. Fakat İnegöllü, Cāmiʿu'l-fāris'ten naklettiği bu Arapça izahları kendi eserinde Farsçaya tercüme etmiştir. Müellif bu kaidelerin hem Arapça, hem Farsça olarak izah etmesinin sebebini üçüncü kısmın ve eserin sonunda şöyle açıklamıştır:

vr. 216a

«... و انما بینا بالفارسی بعد البیان بالعربی لانه لولم نبین به لم ینتفع به من لم یتفطن بالعربی زیادة نفع.

"Yaʿni ʿArabiyle beyān itdigimden soñra Fārisī ile de beyān eyledim ki nāsdan baʿżı kimesneler ʿArabī terkībden maʿnā aḫẓ idemez. Eyle olsa ol ṭāyife ḳavāʿidin hiç nesne istifāde idemezler añların istifādelerinden ötüri Fārisī ile yazdım ki anlara daḫi ziyāde nefʿ ḥāṣıl ola."

Eser üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Farsça isimler, ikinci bölümde fiiller tertip edilmiş, üçüncü bölüm de gramere ayrılmıştır. Birinci ve ikinci bölümde ilk harfler bâb kabul edilmiş, ilk harfler ayrıca harekelerine göre tasnif edilmiştir. İkinci ve diğer harfler ise alfabetiktir. İlk bölümde 10.200'ü aşkın madde yer almaktadır. Farsça kelimeler harekelendiği için okunuşları verilmemiş, doğrudan kelimenin

Türkçe karşılığı ya da karşılıkları yazılmıştır. Farsçadan Farsçaya sözlüklerden yapılan alıntılar yer yer kaynakta geçtiği şekliyle Farsça olarak verilmiş, bazen de Türkçeye tercüme edilmiş ve alıntı ve naklin sonunda kaynağın adı zikredilmiştir.

Eserin ikinci kısmı, 1.300 civarında fiil içermektedir. Bu bölümde fiillerin ikinci harfleri yeşil mürekkeple belirlenmiş ve madde başına yazılmıştır.

Üçüncü kısım ise altı fasla taksim edilmiş ve her fasıl alt başlıklara ayrılmıştır. Konu başlıkları altında verilen bilgiler önce Arapça, daha sonra da Farsça anlatılmıştır. Kaideyle ilgili olarak verilen örneklerin de Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

Gramere dair fasıl ve alt konu başlıkları şöyledir:

1. Faṣl-i cemᶜ-i Fārisī

Ḥarfü'l-elif, edāt-ı istifhām ve edāt-ı nidā; Ḥarfü'l-bā, edāt-ı bā; Ḥarfü't-tā, żamīr-i ḫiṭāb; Ḥarfü'l- cīm, ᶜalāmet-i taᶜrīb; Ḥarfü'l-ḥā; Ḥarfü'l-ḫā'i'l- muᶜceme; Ḥarfü'd-dāl; Ḥarfü'r-rā'i'l- mühmele; Ḥarfü'z-zā'i'l-muᶜceme; Ḥarfü'ş-şīn; Ḥarfü'ṣ-ṣād, Ḥarfü'ṭ- ṭā'; Ḥarfü'l- ᶜayni'l-mühmele Ḥarfü'l-kāf; Ḥarfü'l-mīm; Ḥarfü'n-nūn; Ḥarfü'l- vāv; Ḥarfü'l- hā'; Ḥarfü'l-

Tetimme fihe'l-ḳavāᶜid ve'l- emṣile

(كـردن fiili örnek verilerek mâzî, muzâri ve istikbâl zamanlarının şahıslara göre çekimleri gösterilmiştir.)

el-Emṣiletü'l-mutarridāt

el-Māżiyü'l-maᶜlūm, el-Māżiyü'l-mechūl; el- Ḥikāye ᶜani'l-ḥāli'l-māżiyye mine'l-maᶜūm, el-Ḥikāye ᶜani'l-ḥāli'l-māżiyye mine'l-mechūl; el-Emṣiletü'l-muṭarride mine'l-mużāriᶜi'l-maᶜlūm, el-Emṣiletü'l-muṭarride mine'l-mużāriᶜi'l-mechūl; Emṣālü ismi'l-fāᶜil; Emṣālü ismi'l-mefᶜūl; Emṣālü'l-caḥdi'l-maᶜlūm, Emṣālü'l-caḥdi'l-mechūl; Emṣālü maᶜlūmi mübālaġati'l-caḥd, Emṣālü mechūli mübālaġati'l-caḥd; Emṣālü maᶜlūmi nefyi'l-ḥāl, Emṣālü mechūli nefyi'l-ḥāl; Emṣālü maᶜlūmi nefyi'l-müstaḳbel, Emṣālü mechūli nefyi'l-müstaḳbel; Emṣālü maᶜlūmi nefyi teᵓkīd; Emṣālü maᶜlūmi emri'l-ḥāżır, Emṣālü mechūli emri'l-ḥāżır, Emṣālü maᶜlūmi nehyi'l-ḥāżır, Emṣālü mechūli nehyi'l-ḥāżır; Emṣālü maᶜlūmi emri'l-ġāyib, Emṣālü mechūli emri'l- ġāyib, Emṣālü maᶜlūmi nehyi'l-ġāyib, Emṣālü mechūli nehyi'l- ġāyib; İsmü'z- zemān ve'l- mekān; İsmü'l- ālet; bināᵓü'l-merre ve'n-nevᶜ; İsmü't-tafṣīl; İsmü't-taṣġīr

2. Faṣl der iştiḳāḳ-i emṣile-i muḫtelife

(Farsçadaki kurallı ve kuralsız fiillerin muzâri köklerinin

bulunmasına dair kaideler anlatılmıştır.)

3. Faṣl-i mī ve hemī

4. Faṣl-i ʿalāmet-i nefy

5. Faṣl-i ilḥāḳ-i elif ve rā be-āḫir-i siga-i māżī; Lafẓ-i est, rābıṭa-i est

6. Faṣl-i terkīb-i vaṣf

Baş (vr.1b):

الحمد لله الذى ابرز بالعلم بهجة رياض الشرع و اظهر به قوانين الاصل و الفرع والصلوة ... و بعد فقال العبد المفتقر الى العلى الجلى مصطفى بن محمد بن يوسف الاينه كولى هذا مختصر ...

Son ve itmâm kaydı (vr.216a-b):

انلرك استفاده لرندن اوترى فارسى ايله يازدم كه انلره دخى زياده نفع حاصل اولا الحمد لله الاتمام و الصلوة على خير الانام و على آله الكرام و اصحابه العضام.

Ferağ kaydı (vr.216b):

قد وقع الفراغ عن تنميقه و تم على يد العبد الضعيف النخيف عبد الرحيم الاستانبولى بن محمد بن محمد بن محمد المصرى فى بلدة بغداد ... فى شهر ربيع الاول سنة احدى و سبعين و تسعمائة من هجرة النبوية رحم الله عبدا ينقل كتابى هذا اليه و يستفد منه يدعو الى بالدعاء الخير و صلى الله على سيدنا محمد ... در دار السلام بغداد حميت عن الفساد و الاضداد نوشته شد .

Diğer nüshaları:

Ank., TDK. Kitaplığı Yz.A. **448** (971 h.)

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3455**/2 (İlk bölümün bir kısmını içerir, sondan eksik)

Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye (tlf. 988/1580)
Deşişî Meḥmed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lüṭfullāh

Kısa adıyla Tuḥfetü's-seniyye ve müellifin nispesine izafetle Lüġat-i Deşişî adlarıyla da bilinen bu mensur Farsça-Türkçe sözlük, Deşişî lakabıyla tanınan Meḥmed b. Muṣṭafā b. Lüṭfullāh tarafından yazılmıştır.

Kaynaklarda müellif hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Amasyalı olduğu söylenmektedir[168].

Deşişe, öğütülmüş tahılın et ya da hurma katılıp Mekke ve Medine imaretlerinde Haremeyn fakirlerine dağıtılmak üzere pişirilen bir çeşit

168 Bk. **Tarama Dergisi**, I, 54; **Tarama Sözlüğü**, I, XXVI

çorbanın adıdır. Bu ad zamanla Haremeyn fakirlerine vakfedilen bir sadakanın adı olmuş ve Deşîşe sadakası daha sonra resmî bir vakıf haline dönüştürülmüştür. Osmanlılar döneminde bu vakıfların muhasebesi ve Deşîşe sadakasının dağıtımı amacıyla Deşîşe nâzırları tayin edilmiştir[169]. Müellif Mısır'da uzun bir süre kalarak Deşîşe vakıflarının muhasebe işlerinde görev yapmış, bu münasebetle Deşîşî nispesiyle anılmıştır[170].

Bağdatlı İsmail Paşa müellifin 988/1580 yılında öldüğünü kaydetmekte[171], Kâtip Çelebi ise bu tarihi Tuḥfetü's-seniyye'nin telif yılı olarak göstermektedir[172]. Eserin Afyon, Gedik Ahmed Paşa 18345 numarada mevcut 1015/1606 istinsah tarihli nüshasında müellifin 1001/1593 yılında vefat ettiğine dair bir kayıt düşülmüştür[173].

Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye

Nüsha tavsifi:

Konya Yusufağa Ktp. **7517**

Şemseli, salbekli, kenar zencirekli, miklepli, kahverengi meşin bir cilt içinde; 284 x 158 (203 x 66) mm. ebadında, 29 satırlı, 353 varaktır. Nesih hatla 6 Şaban 1146/12 Ocak 1734 tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihi belli değildir. Serlevha tezhipli, sayfalar yaldız cetvelli olup bâb başlıkları ve maddeler kırmızı, kelimelerin ikinci harfleri ise kelime maddesinden önce yeşil mürekkeple belirlenmiştir. Baş zahriyenin "b" yüzünde bâbların fihristi ve sayfa numaraları verilmiştir.

Kısaca Tuḥfetü's- seniyye adıyla bilinen ve bu adla anılan eser, Anadolu'da ve diğer lügat müellifleri arasında, müellifin nispesine izafetle, Lügat-i Deşîşî adıyla da meşhur olmuştur. Eser 988/1580 yılında tamamlanarak III. Murad (1574-1595) döneminde, 985-998/1577-1590 tarihleri arasında Mısır beylerbeyi olan Sokullu-zâde Hasan Paşa'ya ithaf edilmiştir[174].

Deşîşî Meḥmed b. Muṣṭafā eserine uzun bir mukaddime yazmış ve mukaddimede eserin telif sebebi, tertibi ve kaynakları hakkında şu bilgileri vermiştir:

169 Daha geniş bilgi için bk. Seyyid Muḥammed es- Seyyid, "Deşîşe", **DİA.**, IX, 214 - 215

170 Müstaḳîm-zâde, **Mecelle.**, vr. 213b

171 **Esmâ'.**, II, 255

172 **Keşf.**, I, 367

173 Bk. **TÜYATOK. 03**, s. 394

174 Hasan Paşa için bk. M. Tayyib Gökbilcin, "Hasan Paşa", **İA.**, V/I, 325- 329

vr.2a-3b

"...Zebān-ı Fārisīden maʿlūmı olmayan, kütüb-i lüġatden tefeḥḥuṣ ve taṣaffuḥ itdikde cehele-i nüssāḫ taḥrifātından ekşeri ġalaṭ olub şübhesini izāle ve defʿ idemeyüb Fārisīde çīst nedir bilmeyen kimseye Fārisī lüġat yazdıracaḳ ḥāl ne minvāl üzere olur? Gāh lüġatin nışfını lüġat-i vaḥde ṣanub ʿalā-ḥide yazub ve nışf-ı āḫirini tefsīr ile yazub ve gāh ber ʿaḳs bir nüsḫa-i ġarībe ẓuhūra getürüb ve meẕkūr nüsḫadan nice nüsḫalar ve nesḫ olınan nüsḫadan daḫı nice ṣūretler ṣafḥa-i beyāzında cilveger olub her yazılan birbirinden saḳīm ve ebter olmaġın ıṣlāḥa aṣlā ḳabiliyyet ḳalmayub meşaḳḳat ve taṣḥīḥini reʾsen intisāḫ ve teʾlīfe ḥadīl olub eʿālī-i şiḳāt naẓarından sāḳıṭ ve dūr olmaġla hicr-i mehcūra bedīl olmaġın intifāʿı mezīl ve nefʿi ḳalīl olıcaḳ. Bu faḳīr-i ḳalīlü'l- beżāʿa bī- ser ü pānıñ ve ḥaḳīr-i ʿadīmü'l- istiṭāʿanıñ ḫāṭırına bu ḫāṭıra ḫuṭūr ve ʿubūr ider idi ki bir nüsḫa cemʿ idüb bir vechle żabṭ u rabṭ eyleyem ki eger nāsiḫ yañlış yazarsa daḫi ehl olan belki zebān-ı Fārisī ile ednā āşnālıġı olan ıṣlāḥına ḳādir ola. Lākin ārzū-yi bülend-pervāzı ve maʿrifet-perdāzı üzere olan ṭabʿım şāh-bāzı bu bevāyiḳ-i ruzgār-ı nā-sezā ve ʿavābiḳ-i çerḫ-i şaʿbeze-bāzdan şikeste-bāl ve āşufte-ḥāl olmaġla ḫāme-i mişkīn-nāme żabṭ ve ḳaydına ẓafīr ve fāʾiz olamadı (...) Nāgāh tebāşir-i ṣubḥ-iḳbāl ve ġabāşīr-i ṭāliʿ-i nīl- emāl tutuḳ-i ufuḳ ġaybından manẓara-i şehādet üzere cilveger olub (...) saʿdu'z-zamān ve sāʿidü'l- iḳbāl yaʿni eyālet ve ḥükümet-i diyār-ı celīlü'l- iʿtibār, cemīlü'l- āşār-ı Mışır (...) Paşā-yi muʿaẓẓam Ḥasan Paşa (...) ẕikr olınan lüġatiñ tertībi ve mülāḥaẓa olınan uṣūlüñ terkībi ḫāk-pā-yi şerīf-i şeref-aḳvāllerine ʿarż olındıḳda bu bende-i bī-irtiyāblarına ḫiṭāb-ı müsteṭāb buyurub itmām eyle deyü fermān-ı celīlü'ş- şānları ẓuhūr ve zühūr bulmaġın (...) itmām ve iḫtimāmı emrinde tevfīḳ ve iʿānet-i ricā idüb ibtidā olındı.

Ṣūret-i tertīb-i lüġāt: Evvelā esmāʾ-i cāmide ve müştaḳa, baʿde meṣādır, baʿde ḳavāʿid-i fürs beyān olınur ve tertīb olınan lüġātiñ evvel ve āḫirine iʿtibār idüb meşelā evvelā evveli ḥarf-i bā ve āḫiri ḥarf-i elif olanı baʿde evveli ḥarf-i tā ve āḫiri ḥarf-i elif olanı ilā āḫir-i ḥurūfi't-tehecci ve her bābıñ evvelinde olan elifiñ evvel memdūdesini baʿde maḳsūre, baʿde meksūre, baʿde maẓmūmesini bu ṣūret üzere taḥrīr eyledim. Bābü'l-

elifi'l-memdūde: Āsā, āhen-sā; Elifü'l-maḳsūre: Ebā, ejdehā, ezîrā; Elifü'l-meksūre: İbā, istā, ey besā; Elifü'l-mażmūme ustā, ūrā, ūyā. Baʿde evveli ḥarf-i bā, āḫiri ḥarf-i elif gelicek nevʿ-i evvelühū el-bāü'l-meftūḥa deyü ḳayd olınub uṣlūb-i meẓkūr üzere evvel meftūḥa, baʿde meksūre, baʿde mażmūme ilā āḫir-i ḥurūf-i tehecciî her ḥarf evvelinde ne ḥarf ise nevʿ-i evvelühū deyü ḳayd olınub āḫir ḥarf-i elif olan lüġāt tamām olub āḫiri ḥarf-i bā olan lüġāta ibtidā olındıḳda bābü'l-bāʾ nevʿ-i evvelühū el- elifü'l-memdūde deyü ketb olınub baʿde meftūḥa, baʿde meksūre, baʿde mażmūmesi yazılub ilā āḫir-i ḥurūf-i tehecciî āḫir-i tā olan lüġāta geldikde bābü't-tāʾ nevʿ-i evvelühu el- elifü'l- memdūde deyü uṣlūb-i sābıḳ üzere ʿale't- tertîb yazılur (...) Kütüb-i mütedāvil olan aṣḥāb-ı lüġāt ki Mevlānā Lüṭfullāh Ḥalîmî ve Niʿmetullāh ve Vesîletü'l- meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd ṣāḥibi Ḫaṭîb Rüstem-i Mevlevî ve Ḳaraḥiṣārî'dür ki müteḳaddimîn kütübini tetebbuʿ idüb taḥrîr itmişlerdür. Şol lüġatde ki müttefiḳlerdür yazılub ve iḫtilāfları vāḳiʿ olan lüġatı daḫi mufaṣṣal yazub ve baʿżısı ziyāde bir ḳaç maʿnāya daḫi ki naḳl itmişlerdür ol daḫi taḥrîr olınub baʿde ʿallāme-i zamān, nüʿmān-i devrān, ferîd-i dehr, vāḥîd-i ʿaṣr, merḥūm Kemāl Paşa-zāde (...) Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ nām lüġat-i fāyiḳinde ẓikr olınan aṣḥāb-ı lüġatden ziyāde taḥḳîḳātı var ise "fāżıl-ı muḥaḳḳıḳ Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ'da böyle taḥḳîḳ ve tedḳîḳ itmişler" deyü ẓikr olınmışdur. Ve baʿżı erbāb-ı lüġāt bir lüġatiñ maʿnāsını ẓikr idüb baʿde bir ḳaç ismi gelse fülān maʿnāsınadur deyü ol gelen lüġate ḥavāle iderler (...) Her lüġatin ismi hurūf-i tehecciden ḳanḳı ḥarfde geldise ḥaşiyesinde cemîʿ adları yazılub sāʾir adları daḫi maḥallerinde ketb olınub tekrār geldikde sāʾir esâmîsi fülān isminde meẓkūrdur deyü işāret olınur ve nefʿden ḫālî olmadığı ẓāhirdür. Ve nevādir ve tevārîḫden ve fevādir-i ḥesābdan ve sāʾir mezāyādan münāsebetile gāh metin ve gāh ḥavāşîde ḫayli fevāʾid derc olınmışdur. Meselā Ḥażret-i Süleymān'ın (...) ḫaşmet ve ʿaẓmet ve salṭanātı bābında ve İskender'iñ nesebi tafṣîlinde ve āyînesiniñ terkîb-i tertîbinde ve sāʾir baʿżı selāṭîn-i Fürsān nesebi ve isminiñ sebeb-i tesmiyesinde ve taż'îf ve şaṭranc-mişāl uʿcūbe ve vażʿınıñ sebebi ve ḥeşābı ẓikrinde ve sāʾir nice leṭāyife ki her biri zamānla nice kütüb müṭālaʿasından cemʿ olınmışdur bu kitābda derc eyledüm (...) Bu bende-i pür-ḳuṣūr daḫi ʿizz-i ḥużūr-i lāmiʿu'n-nūr fāʾiżü's- sürūrlarına ʿarż-ı

hediyye ḳaṣd idüb ism-i sāmīleri münāsebetiyle bu kitābı et-Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye nāmıyla maʿnūn ḳıldım."

Sözlük ile ilgili bu bilgilerden sonra, "Muḳaddime-i kitāb-i müsteṭāb" başlıklı ikinci bir mukaddime yazılarak Sâsânî padişahları, Derî Farsçası ve Farsçanın "Derî" adıyla adlandırılmasının sebebi ve bu dilde kullanılan Arapça asıllı kelimeler ile Derî Farsçasında olup da Arapçada olmayan چ ، پ ، ژ ve گ harfleri hakkında bilgi verilmiştir (vr.4a-5b). Mukaddimenin devamı, Farsçanın gramerine ayrılarak, Farsça isimler ve türleri; mastarlar ve yapıları, mâzî ve muzârî kökleri ve bu köklerden kelime türetme şekilleri ile ilgili kaideler açıklanmış ve maddelere geçilmiştir. Eserde, Farsça isim ve fiiller aynı bâblarda sıralanmıştır.

Mukaddimede de belirtildiği gibi, Farsça kelimelerin yararlanılan kaynaklarda bulunabilen bütün anlamlarının ve Türkçe karşılıklarının bir arada verilmesine çalışılmıştır. Yalnızca "lüğat-i ġarîbe" ya da "mervî" kaydının düşüldüğü kelimeler için şahit beyit nakledilmiştir. Bu şahit beyitlerin önemli bir kısmı Şems-i Faḫrî'nin Miʿyār-i Cemālî adlı Farsça sözlüğünden alınmıştır.

Tuḥfetü's- seniyye yazılırken mukaddimede adları ve müellifleri zikredilen Farsça-Türkçe sözlükler yanında Farsça-Farsça sözlüklerden, Muḥammed Hinduşāh-i Naḫcivānî'nin Ṣıḥāḥu'l-fürs'ü ve Uḳnūm-i ʿacem; Farsça-Türkçe sözlüklerden eṣ- Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye, Ṣıḥāḥu'l- ʿacem ve İnegöllü Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf'un Cāmiʿu'l-fürs'ü; Arapça- Farsça sözlüklerden el- Meydānî'nin es-Sāmî fi'l- esāmî adlı sözlüğü ve Lāmiʿî'nin Şerḥ-i Gülistān adlı eseri de kaynak olarak kullanılmıştır.

Tuḥfetü's- seniyye bir taraftan önsözde adları anılan Farsça-Türkçe sözlüklerin kelime hazinesini kapsayan bir hacme, diğer taraftan da tarih, edebiyat ve edebiyat tarihi açısından ihtiva ettiği bilgilerle, maddelerle ilgili ya da ayrı olarak nakledilen latîfe, nükte, rivâyet, hikâye, efsane ve manzum parçalarla oldukça zengin ve geniş bir muhtevaya sahiptir. Bu özelliğiyle Lüğat-i Ḥalîmî ve Cāmiʿu'l-fürs'e benzeyen Tuḥfetü's-seniyye'de, 14.000 civarında kelime maddesi yer almaktadır.

Eserde sözlük dışı yer alan bazı konuların başlıkları şöyledir:

1. On iki burcun esāmîsi ve aʿdādı ve sāʾir umūrı beyānındadır (vr.150a)

2. Sebʿa-i seyyārenin esāmîsi ve sāʾir umūrı beyānındadır (vr.150b)

3. Ḫānehā-yi kevākib-i seyyāre der naẓm (vr.151b)

4. Evc-i kevākib-i seyyāre der naẓm (vr.151b)

5. Ṣadaḳatü'l- kevākibi's- seyyāre ve ʿadetühā ʿalā meẕhebi ehli'l-Hind (vr.151b)

6. Taḳvīmlerde yazılan tevārīḫ beyānında, taʿrīfü't- tārīḫ (vr.153b)

7. Fürs-i ḳadīm ḥaḳḳında (vr.156b)

8. Celālī tārīḫi ve Kıbṭī tārīḫi (vr.156b)

9. Ẕikr-i kemiyyet-i ʿaded ve beyān-i enbiyā (vr.158b)

Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye'nin muhtasarları yazılmıştır. Aḥmed b. ʿAlī b. Aḥmed 1059/1649 yılında Nuḫbetü't-Tuḥfe adıyla bir muhtasar, daha sonra da 1080/1669-70 yılında Ḫisālī mahlaslı ʿAbdurraḥmān b. Eyyüb b. Süleymān bu eseri özetleme yoluyla sözlük telif etmişlerdir. Tuḥfetü's- seniyye'nin 1216/1801 yılında tamamlanmış, fakat müellifi bilinmeyen bir muhtasarı daha vardır.

Baş (vr.1b-2a):

سپاس ستایش اساس و ستایش بی قیاس و حمد بی غایت و شکر بی نهایت آفریدگار پر افعالت ... اما بعد بو افقر عباد الله محمد بن مصطفی بن شیخ لطف الله عفی عنهم زبان فارسیدن ...

Son (vr.352b):

یلی ساحلدر یالی معناسنه ترکیده ده مستعملدر دکز یالیسی دیرلر مشهور و متعارفدر. تمت الکتاب الغه الدشیشه بعون الله الملك الوهاب

زانکه سالك ازین بهارستان چند گلها و غنجها چیده

İtmâm kaydından sonra yukarıdaki beyit ile sona eren 10 beyitlik bir manzume yer alır.

Ferağ kaydı (vr.353a):

قد وقع الفراغ من تحریر هذه اللغة الحسنیة بید الحقیر فی یوم الخمیس فی وقت العصر فی تسعة شعبان المعظم سنة ستة و اربعین و مائة و الف.

Diğer nüshaları:

Afyon, Gedik Ahmed Paşa İHK. **18345** (1015 h.)

Ank., Milli Ktp. Bes. A.(A) **4937** (1125 h.); A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib I, **1038**

İst., Atıf Ef. Ktp. **2716**; Köprülü Ktp., M. Asım Bey **656**, **657**, **658**, **659**, **660**, Fazıl Ahmed Paşa **1520**; Nurosmaniye Ktp. **4280** (1086 h.), **4281** (1026 h.), **4282** (1049 h.), **4283** (994 h.); Süleymaniye Ktp., Ayasofya **4745**, Damad İbrahim **1118**, Esad Ef. **3210**, **3211** (1083 h.), Fatih **5243**,

Hamidiye **1392**, H. Hüsnü Pş. **1098**, Lala İsmail **645**, Laleli **3558**, Reisülküttâp **1110**, Süleymaniye **989** (1141 h.), Yeni Cami **1157**, Yusufağa **368**; TSMK. Bağdat Köşkü **383**, **384** (1118 h.), III. Ahmed **2755**, **2756**, **2757**

Kayseri, Râşid Ef. Ktp., Râşid Ef. Eki **1061**

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 28 - 29; **Köprülü Ktp. Yz.**, II,178; **a. e.**, III, 300, 301; **TÜYATOK. 03**, s. 394; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 130, 194; Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s. 99 v. d.; Blochet, **Turcs.**, I, 393 - 394; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,135, 138

Muhtasarları:

1. **Nuḥbetü't-Tuḥfe** (tlf. 1059/1649)

Aḥmed b. ʿAlī b. Aḥmed

Nuḥbetü't-Tuḥfe, Aḥmed b. ʿAlī b. Aḥmed adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır[175]. Müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3283**

Koyu kahverengi mukavva ciltli; 240 x 130 (175 x 70) mm. ebadında, 27 satırlı, IV + 224 varaktır. ʿAbdüllaṭīf Luṭfī b. ʿAbdullāh'ın nesih hattıyla Muharrem 1099/Ekim 1687 tarihinde istinsah edilmiştir. Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Nüshanın vr. 225b - 230b arasında Tuḥfetü's- seniyye'den istihrac edilen Arapça kelimelerin fihristi yer alır.

Nuḥbetü't-Tuḥfe, Tuḥfetü's-seniyye'deki Arapça kelimelerin, şahit beyitlerin, sözlüğün muhtevasına uygun düşmeyen latîfe, nükte, hikâye, efsane gibi metinlerin ve muhtelif konulara dair fevâidin çıkarılması suretiyle hazırlanmıştır. Tuḥfetü's-seniyye'nin gramere dair izahları içeren ikinci mukaddime kısmı da esere özet halinde alınmıştır. Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarına fazla bir müdahale yapılmamış; hareke kaydı ve Türkçe karşılıkları dışındaki izahlar esere dahil edilmemiştir.

Maddelerin tertibinde Tuḥfetü's- seniyye esas alınmış, ancak Farsça isimler ile fiiller Tuḥfetü's-seniyye'den farklı olarak iki ayrı bölümde toplanmıştır.

Nuḥbetü't-Tuḥfe'nin önsözünde şu bilgiler verilmektedir:
vr.1b-2a

175 Bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 30; **Tarama Sözlüğü**, I, LXI

"Meḥmed Çelebi İbn Şeyḫ Lütfullāh Tuḥfe-i seniyye-i Ḥaseniyye'sin teʾlīf ve ibdāʿ itmiş lākin keşīrü'l- eşyā ḳalīle īrād itmekle ṭabʿa keder ve ḫalel ve gīr; bā-ḫuṣūṣ Tuḥfe ṣāḥibi lüġate münāsebeti olmayan eşyāyı ve elfāẓ-ı ṣarfeyi ḫılṭ ve ʿArabīyi Fārisīden farḳ itmemekle ḫabṭ-ʿişvā gibi żabṭ itmekle ḫāṭıra seʾmet ve melūl virmegin bu faḳīr-i ḳalīlü'l-beżāʿa (...) Aḥmed b. ʿAlī b. Aḥmed Tuḥfe'niñ ḥaşv ve zevāyidin ve elfāẓ-ı ʿArabiyye ve şevāhidin ṭayy idem ki muḫtaṣar, müfīd ve ṣaġīrü'l-ḥacm ve sehlü'l- kitābe olmaġla her ṭālibü'l- ʿilm faḳīr kitābeti ile müstefīd ola (...) Bu kitāb-ı fāḫir min ḥaysü'l- evvel ve'l- āḫir gīr ve Tuḥfe mebnāsı üzerine tarṣīf ve bir muḳaddime ve ḥurūf-i hecā üzerine yirmi sekiz bāb ve her bāb yirmi sekiz faṣl ve ḫātime üzerine tertīb ve teʾlīf olunub (...) Nuḫbetü't-Tuḥfe nāmı ile müsemmā ve maʿnūn oldı."

Değerlendirmede esas alınan nüshanın 225b-230b varakları arasında, "Tuḥfe-i Ḥaseniyye'den iḫrāc olunan elfāẓ-ı ġarībe-i ʿArabiyyedir" başlığı altında, Tuḥfetü's- seniyye'de madde başı yapılmış Arapça kelimeler derlenerek bir liste halinde verilmiştir. Bu listede 740 Arapça kelime son harflerine göre tertip edilerek Türkçe karşılıklarıyla birlikte yazılmıştır.

Baş (vr.1b):

الحمد رب العالمين و الصلوة و السلام على سيد الاولين و الآخرين ... و بعد حمد و سپاس بى غايه و شكر بى قياس و بى نهايه خالق آفريدگار مدبر ليل و نهار ...

Son (vr.224b):

يوشيدن اشتمك ، يوييدن آرزولمق ، يوغيدن بويندرق اورمق

Ferağ kaydı (vr.224b):

اين نسخه بى همال و كتاب عديم المثال بخامه اضعف عباد الله عبد اللطيف لطفى بن عبد الله نوشته شد در محرم الحرام لكاتبه

خط در رخ نگار مرا با نظام شد لطفى درين صحيفه كتابت تمام شد

Diğer nüshaları:
Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1297**
İst., TSMK., Revan Köşkü **1887**
Manisa, İHK. **5991**/5

Nüsha ve tavsif için bk.
Karatay, **TSMK. TY.**, II,30; **Fihris-i Bursa**, s. 236

2. **Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye** (tlf. 1080/1669-70)
ʿAbdurraḥmān Ḫiṣālī b. Süleymān

Bu muhtasar Saruhanlı şair ʿAbdurraḥmān Ḫiṣālī tarafından yazılmıştır. Şiirde Ḫiṣālī mahlasını kullanan müellif, Medine kadılığı yapmış olan Kara Davud-zāde Süleyman Çelebi (ölm.975/1567-8)'nin oğludur. Müderris olarak da görev yapan ʿAbdurraḥmān Ḫiṣālī'nin Tercīḥu'l-beyyināt, el-ʿAṭā fī şerḥi'l-Mülteḳā adlı eserleri ve Türkçe bir Dîvân'ı bilinmektedir[176].

Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye
Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Yeni Cami **1165**
Miklepli, şirazesi dağınık, siyah meşin ciltli; 207 x 139 (158 x 77) mm. ebadında, 21 satırlı, V + 257 varaktır. Talik hatla yazılmıştır, istinsah kaydı yoktur. Sayfalar kırmızı cetvellidir; maddelerin ilk ve son harfleri kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup Farsça kelimeler kırmızı keşidelidir.

Eser, Tuḥfetü's- seniyye'deki Farsça kelime maddelerinin yalnızca hareke kayıtları, anlamları ve Türkçe karşılıkları alınmış ve aynı tertipte hazırlanmıştır. Eser mesnevî tarzında yazılmış otuz bir beyitlik bir mukaddime ile başlar. Müellif bu mukaddimede, Deşişî'nin sözlüğündeki Farsça kelimelerde herhangi bir tasarrufta bulunmadığını, mevcut kelimelerin tamamını eserine aldığını belirtmektedir (vr.2a). Ancak tâlî kısımlar Nuḫbetü't-Tuḥfe'de olduğu gibi esere dahil edilmemiştir.

Mukaddimede verilen bilgilere göre eser dört aylık bir sürede yazılarak 1080/1669-70 yılında tamamlanmıştır. Telif tarihi, hâtimede yer alan aşağıdaki beyitte şöyle söylenmiştir:

vr.257b

Buldı bu itmāmı biñ seksende hem
Eyleyüb dört ayda taḥrīr-i şitāb

Eserin telif sebebi mukaddimede yer alan şu beyitlerde dile getirilmiştir:

vr.1b

Bu lisān-ı fürsde buldum bir kitāb
Çoḳ lüġate eylemiş evvel intisāb

176 **Keşf.**, I, 327; **Esmā'.**, I, 550; **Ẕeyl.**, I, 281, 500; **a. e.**, II, 102; **OM.**, I, 295; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 28 - 29

Kim Deşîşe yād iderler nām aña
Raġbet itmiş cümle ḫās u ʿām aña
Eylemiş tafṣîli gördüm çoḳ ziyād
Virmiş aña bî-nihāye imtidād
Çoḳ ḥikāye eylemiş besṭ aña hem
Beyt istişhādı itmiş daḥi żam
Ḳıymeti hem kendi çoḳ gördüm anı
İştirā vu yazma güç buldum anı
Eyledüm ḳaṣd itmege kim iḫtiṣār
Tā ki ola dostlara bir yādgār

Baş (vr.1b):

حمد اکا کیم ایلدی خلق عالمی داخی ایجاد ایتدی نسل آدمی
اول نسلدن ایلدی هم انبیا با خصوص اول پیشوای اصفیا

Son (vr.257b):

بو کتابه ایلین برکز نظر اتسه نوله بر دعای مستطاب
بو فقیره داعی یه هم مغفرت ویره الهی ایت دعامز مستجاب

Diğer nüshaları:
İst., TSMK., Yeniler Kitaplığı **3997**

Nüsha ve tavsif için bk.
Karatay, **TSMK. TY.**, II,28

3. **Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye** (tlf.1216/1801 ya da önce)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
İ.Ü. Merkez Ktp. T.**1615**
Şirazeli, miklepli, sırtı ve kenarları vişne çürüğü renginde deri, üzeri ebru kâğıt kaplı bir cildi vardır. 235 x 160 (175 x 80) mm. ebadında, 31 satırlı, 207 varaktır. Talik hatla Rebiyülâhir 1216/Ağustos 1801 tarihinde istinsah edilmiştir. Serlevha tezhipli, 1b ve 2a yaldız cetvellidir. Bâb ve fasıl başlıkları ve kelime maddeleri kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup kelimelerin üzeri kırmızı keşidelidir.

Değerlendirmede esas alınan bu nüshanın kütüphane kayıt fişinde eserin müellifi olarak Ḥüseyin-i Kefevî adı yazılmıştır. Baş zahriyede de eserin adı "Muḫtaṣar-ı Lüġat-i Deşîşe" şeklinde kayıtlıdır. Ancak bu kayıt

sonradan düşülmüştür. Mukaddimede eserin adı ve müellifine dair herhangi bir kayıt mevcut olmadığı gibi, eseri Ḥüseyin-i Kefevî'ye nispet edecek bir işaret de görülmemektedir.

Ḥüseyin-i Kefevî ise muhtemelen müderris ve ömrünün sonlarına doğru Mekke kadılığı yapmış olan Ḥüseyin b. Rüstem-i Kefevî (ölm.1602) olmalıdır. Ancak bu şahıs hakkında bilgi veren kaynaklar, onun böyle bir sözlük kaleme aldığına dair bir bilgi vermemekte ve eserleri arasında zikretmemektedirler[177].

Bu muhtasar da diğerleri gibi Tuḥfetü's- seniyye'den istifadeyi ve istinsahını kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınmıştır. Eserde Tuḥfetü's-seniyye'nin tertibine bağlı kalınmış; sözlük dışı konular diğerlerinde olduğu gibi esere alınmamıştır.

Eserin telif sebebi, "Deşîşe denmekle maʿrûf Tuḥfetü's- seniyye ilâ Ḥażreti'l- Ḥaseniyye nâmıyla şöhret-şiʿâr olan lüğat-i Fârisiyyenin yalñız tertîbi vechle ḳavâʿid ve fevâʾidini ve sâʾir lüğatlerini muḫtaṣar ve müfîd olaraḳ taḥrîr ve mütâlaʿa edende âsân olmaḳ üzere teshîl içün (...) taḥrîre âğâz olundu (...) Mufaṣṣalâtını maṭlûb edenler ẕikr ve beyân olunan lüğat-i mezbûra mürâcaʿat eylesünler" şeklinde açıklanmıştır (vr.1b). Esere bilhassa "mervî" ve "lüğat-i ġarîbe" kaydı düşülen Farsça kelimeler dahil edilmemiştir.

Baş (vr.1b):

سپاس و شناس اساس و ستایش بی قیاس و حمد بی غایت و شکر بی نهایت ... بعد ذا دشیشه دنمکله معروف تحفة السنیه ...

Son (vr.207b):

یلی ساحل یالی معناسنه ترکیده دخی یالی دیرلر . تمت بعون الله تعالی و تبارك و تقدس

Ferağ kaydı (vr.207b):

قد وقع الفراغ من تحریر هذا الکتاب من هجرة النبوی سنة شهر ربیع الآخر ستة و عشر و ماتین و الالف

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

---

177 Ḥüseyin-i Kefevî ve eserleri için bk. Nevʿî-zâde ʿAṭâî, **Ḥadâʾiḳ.**, II, 454; **Esmâʾ.**, I, 321; **OM.**, I, 276; **Sicill.**, III, 185; Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 251; Mehmed Çavuşoğlu, "**Bir Zarif Adam**", Hisar, Mart, 1977, XVII, 12 - 13; **Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, s. 220

Manẓūme (tlf. 991/1583)

ᶜOṣmān b. Ḥüseyin el- Bosnavī

Farsça-Türkçe manzum bir sözlük olup Bosnalı ᶜOṣmān b. Ḥüseyin adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir. Müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **977**

Kahverengi deri kaplı, şemseli, miklepli, şirazesi dağınık; 200 x 130 (150 x 75) mm. ebadında manzum lügat mecmuasının 50b - 60b varakları arasındadır. Sayfalar 13 satırlı olup müellifin talik hattıyla 6 Muharrem 991/30 Ocak 1583 tarihinde Pazar günü yazılmıştır. Kıt'a başlıkları, vezinler ve kelimelere koyulan numaralar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Kelimeler harekeli olup haşiyelerde müellife ait notlar yer almaktadır.

Eser manzum bir önsözle başlar. Müellif mukaddimede kendisi hakkında fazla bir bilgi vermemekte, yalnızca aşağıdaki beyitte adının ᶜOṣmān olduğunu söylemektedir:

vr.51b

Bu naẓmıñ nāẓımı bīçāre ᶜOṣmān
Ricā eyler duᶜā- yi ḫayr her ān

İtmâm kaydında ise müellifin adı ᶜOṣmān b. Ḥüseyin el-Bosnavī şeklinde kaydedilmiştir.

Sözlüğe "Manẓūme" adı verildiği önsözde yer alan şu beyitlerde söylenmiştir:

vr.51b

Be- ᶜavn-i ḫaḳ tamām oldu vu nāmı
Olub Manẓūme buldu iḫtimāmı
Ġaraż benden eşer ḳala bu nāme
Sebeb ola duᶜā vu nīk-nāma

Eserin telif tarihi ferağ kaydında bilmeceli olarak söylenmiştir. Bu kayda göre Manẓūme, 6 Muharrem 991/30 Ocak 1583 tarihinde Pazar günü tamamlanmıştır. Telif yılı ayrıca eserin son beytinde ebced hesabına göre de düşülmüştür:

vr. 60a

Naẓm-ı dil-keş olsa sañma bu kelām
Bī-ḳuṣūr oldu çu tārīḫi nizām

Yukarıdaki beytin ikinci mısrasının sonunda yer alan "نظام" [nizām] kelimesinde yer alan harflerin ebced hesabına göre toplamı eserin telif yılı

olan 999 sayısını vermektedir.

Manẓūme, kolayca ezberlenmesi düşüncesiyle basit vezinlerle ve hacmi küçük tutularak nazmedilmiş bir sözlüktür. Mesnevî tarzında yazılmış mukaddimesi 42 beyit ve sözlük kısmı 19 kıt'aya taksim edilmiş 168 beyit olmak üzere toplam 210 beyitten oluşan bu sözlükte, 805 Farsça kelime Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Müellif eserin kıt'a, beyit ve kelime sayılarını mukaddimede yer alan aşağıdaki beyitlerde ebced hesabına göre söylemiştir:

vr.51a

Ḥesābın ḳıṭ'anıñ bil lafẓ-ı "ṭay"dan
Al ebyātıñ nişābın lafẓ-ı "rey"den
Hem a'dād-ı lüġāt ey serv-i āzād
Eger ḫvāhī ḥesābeş gīr ez "żād"

Manẓūme'nin on dokuzuncu kıt'ası 27 beyit olup mesnevî tarzında yazılmıştır. Yalnızca birinci kıt'a 12 beyit olup diğer kıt'aların beyit sayısı 6 ile 10 arasında değişir. Her kıt'aya bir başlık yazılmış ve başlıklarda sadece bahrin adı söylenmiştir. Her kıt'anın sonunda bir takti beyti yazılmış; beytin ilk mısrasında veznin tef'ileleri, ikinci mısrasında da bahrin adı verilmiştir.

Kıt'aların nazmında 9 bahir kullanılmış; bunlardan 4 kıt'a hezec ve remel, 3 kıt'a mütekârib, 2'er kıt'a hafîf ve recez, 1'er kıt'a da muzâri, müctes, münserih ve serî bahirleri ile nazmedilmiştir.

Müellif, gramer özelliği olan Farsça kelimeleri haşiyelerde ilgili kaide hakkında kısa açıklamalar yaparak izah etmiştir. Beyitlerde genellikle önce Farsça kelime, daha sonra Türkçe karşılığı verilmiştir. Bunun tersi durumlarda, beytin kenarına Türkçe kelimenin önce nazmedildiğini belirtmek üzere "muḳaddemü'l-ma'nā" kaydı düşülmüştür. Birden fazla anlamı olan ve nadir kullanılan Farsça kelimeler de haşiyelerde izah edilmiş ve bazen de bunlar için şahit beyit nakledilmiştir. Müellif bu açıklamalarda Lüġat-i Ni'metullāh'tan istifade etmiştir.

Müellif yine haşiyelere yazdığı notlarda beyitlerde kullandığı mera'at-i naẓīr, tecnīs-i tām, tecnīs-i muṭarref, tecnīs-i ḫaṭ, tecnīs-i nāḳış, leff ü neşr-i müretteb, leff ü neşr-i ġayr-i müretteb ve teżād gibi edebi sanatlara da işaret etmiştir.

Baş (vr.50b):

بسم الله الرحمن الرحيم لا آلا الا آلاء الله الكريم
سپاس و منت اول خلاق پاكه كه عقل و فهم و دانش ويردى خاكه

Son (vr.60a):

فاعلاتن فاعلاتن فاعلات بو رمل بحری در ای پاکیزه ذات
نظم دلکش اولسه صکمی بو کلام بی قصور اولدی چو تاریخی نظام

İtmâm kaydı (vr.60b):

قد نظمه و رتبه بعناية الملك الغنى العبد المذنب الفقير الى رحمة ربه العلى عثمان بن حسين البوسنوى ... و اتمه يوم الاحد فى النصف الاول بعد الخمس الاول من الثلث الاول من اسدس الاول من النصف الاول و التسع و التاسع من الثلث الثالث من هجرة من قال كنت نبيا ...

Diğer nüshaları:
İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **977/4**

Müşennâ ve Müşelleş (tlf. 991/1583
Münşî Meḥmed b. Bedrüddîn

Müşennâ ve Müşelleş birbiriyle cinas oluşturan Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ihtiva eden, iki bölüm halinde düzenlenmiş bir sözlük olup Münşî Meḥmed b. Bedrüddîn tarafından hazırlanmıştır[178].

Tam adı Muḥyiddîn Meḥmed b. Bedrüddîn el- Aḳḥiṣârî eṣ- Ṣaruḫânî el-Münşî olan ve Münşî lakabıyla tanınan müellif, Akhisar'da doğmuştur. İlk tahsilini Akhisar ve Manisa'da tamamlamış, daha sonra İstanbul'a gelerek yüksek tahsiline devam etmiştir. Mezuniyetinden sonra bazı medreselerde görev yapmış, 963/1556 yılında kadılık göreviyle Mısır'a gönderilmiştir. 981/1573 yılında Akhisar'da yazmaya başladığı Tefsîr-i Münşî ismiyle bilinen Nezîlü't- tenzîl adlı tefsirini Sultan III. Murad (1574-1595)'a takdim edince 982/1574 yılında Mekke'de şeyhülharemliğe atanmıştır. Ömrünün sonuna kadar bu görevde kalan müellif, 1001/1593 yılında Mekke'de ölmüştür[179].

Şairlik yönü de olan Münşî Meḥmed, dil, edebiyat ve edebî ilimlerle meşgul olmuş ve bu sahalarda eserler yazmıştır. Farsçayla ilgili olarak, Müşennâ, Müşelleş ve Cinânü'l- cinâs adlı sözlükler; Arapçayla ilgili olarak Risâletü'l- eżdâd, Risâle fi'l- elfâẓ elletî vużi'at 'alâ ṣîġati'l- cem' ve

178 **Tarama Dergisi**, I, 99; Ṣafâ, **Târîḫ-i edebiyyât**, V/I, 393

179 Nev'î-zâde 'Aṭâî, **Ḥadâ'iḳ**, 321; **Keşf.**, I, 459; **a. e.**, II, 1333; **Esmâ'.**, II, 260; Müstaḳîm-zâde, **Mecelle.**, vr. 409a; **OM.**, II, 20; **Sicill.**, IV, 130; **GAL.**, II, 439

Lüğatçe-i muᶜarrebāt-i ᶜArabiyye adlı eserler telif etmiştir. Bunlardan başka, Şerḥu muḳaddimeti'l-Cezeriyye, Sevābiğu'n- nevābiğ, Şerḥ-i Maḳāmāt-i Ḥarīrī, Uṣūl-i taḳrīb fi't- taᶜrīb, Tırāzü'l-Bürde, Neşveᵓü'l-berāᶜa fī vaṣfi şeᵓni'l-yerāᶜa, Ḳalemiyye ve ed-Dürrü'l-menżūd fi'l-ḫabri'l-mevrūd adlı eserleri de bilinmektedir[180].

Müşennā ve Müşelleş

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail **655**

Yaldız şemseli, salbekli, çeharguşe, şirazeli, miklepli, mukavva ciltli; Müşennā, Müşelleş ve Cinānü'l- cinās'ı içeren 210 x 140 (150 x 80) mm. ebadında, 163 varak bir mecmuanın 1b - 44b/ 45b - 57b varakları arasındadır. 21 satırlı olup başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfalar yaldız çerçevelidir. Ḥāfız İsmāᶜīl'in nesih hattıyla 1181/1767 yılında yazılmıştır.

Müşennā ve Müşelleş söz sanatlarının bir türü olan cinas ve cinas çeşitlerine örnek teşkil eden Farsça kelimelerin derlenmesiyle meydana getirilmiş bir sözlüktür. Arapçada bu türden olan kelimeleri ihtiva eden çok sayıda lügat risaleleri ve sözlükler yazılmıştır. Farsçada ise bu şekil sözlüklere sık tesadüf edilmemektedir. Eser bu eksikliği gidermek ve müellifin daha kapsamlı bir cinas sözlüğü olan Cinānü'l- cinās adlı eserinin önsözünde belirtiğine göre, yazılarında ve eserlerinde cinaslı kelimeler kullanmak, bilhassa bu sanatın ilmini öğrenmek isteyenlere bir kitapçık olarak hazırlanmıştır.

Müşennā

Müşennā kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede eserin telif sebebi şu ifadelerle açıklanmıştır:

vr.1b-2a

"...Fārisīniñ nevᶜ-i şerefine delāleti olub teᶜallüm ve tekellümü mendūb olmağı işᶜār edüb iki maᶜnā bile maḥṣūl ve mecmūᶜ olmağın bu bābda vażᶜ-i maḳbūl üzere bir eşer-i eşīr-işār olınmaḳ ḫāṭıra ṭūlūᶜ itdikde lisān-ı ᶜArab olan kelimāt-ı müşelleşeye eᵓimme-i edeb taᶜarruż edüb ol bābda muḫtaṣar ve muṭavvel nice kitāb teᵓlīf olunub fāris-i meydān-ı melāḥat olan lüğat-i Fārisī daḫi bu maḳūle elfāẓa müştemil iken ile'l-ān

180 Eserleri için bk. **Keşf.**, I, 459, 853; **a. e.**, II, 1333; **Ẕeyl.**, II, 648; **Esmāᵓ.**, II, 260; **OM.**, II, 20 - 21; **GAL.**, II, 439; **GAL. Suppl.**, II, 651, 812; Keḥḥāle, **Muᶜcemü'l-müᵓellifīn**, IX, 99; **a. e.**, XI, 320

eḥad mültefit olmamağın bu faḳîr (...) Meḥmed b. Bedrüddîn-i Münşî ulu'l- elbâba teẕekküre içün bu vâdî-yi imtiyâz-bâdîde elbâb edüb (...) şecere-i eymenden teʾlîf ve telfîḳ înâs olunduḳda (...) lâmiʿa-i lüġat (...) vâḳiʿ oldu."

Müşennâ, 991/1583 yılında tamamlanmıştır. Eserin telif tarihi mukaddimede yer alan aşağıdaki Farsça beyitte ebced hesabına göre düşülmüştür:

vr.2a

ز هاتف بتاریخ این طرز نو　　مثنی محمد ظریف آمده

(Hâtif'ten bu yeni tarz tarihle Mehmed'in Müşennâ'sı zarif oldu.)

Beytin son satırında yer alan "ظـریـف آمــده" ibaresindeki noktalı harflerin elif-i memdûde ile birlikte toplamı, eserin telif tarihi olan 991 sayısını vermektedir.

Müşennâ'da toplam 210 Farsça kelime maddesi yer almaktadır. Cinas sanatının kurallarına göre birbiriyle cinas teşkil eden kelimeler, ikili kelime grupları halinde eşleştirilmiş ve ilk harfler esas alınarak tertip edilmiştir. Önce cinaslı iki Farsça kelime madde başı yapılmış, daha sonra ilk kelimenin Türkçe anlamı ve varsa diğer anlamları zikredilmiş ve örnek olarak da bir ya da iki Farsça şahit beyit nakledilmiştir. Ardından ikinci kelime de aynı şekilde açıklanmıştır. Maddelere örnek olarak, eserde "Elif" harfinde şu maddeler yer almaktadır:

آذر ـ آذار (āẕer- āẕār) / ایسان ـ آسان (āsān- Īsān) / آستین ـ آستان (āstān- āstīn) / آموز ـ آمیز / آسیب ـ آسیاب (āsīb- āsyāb) / اوستا ـ آستی (āstī- ūstā) / اینجا ـ آنجا (āncā- Încā) / آویز ـ آواز (āvāz- āvīz) / ارزن ـ ارزان (erzen- erzān) / ارمون ـ ارمان (ermān- ermūn) / است ـ است (est- ust) / افسون ـ افسان (efsūn- efsān) / اندوز ـ انداز (endāz- endūz) / انگور ـ انگار (engār- engūr) / انگشت ـ انگشت (enguşt- engişt)

آذر ve آذار kelimelerinin izahı da şöyledir:

آذر ـ آذار- آذر (āẕer): Ḳarı, zen, mecûs, od, ceẕve maʿnâsına. ʿÂṭṭâr:

زاهد افسرده سوز عشق اگر خواست

شخص سرما خورده را میلی بسوی آذرست

Āẕertūş ol cānverdür ki od içre maʿīşet eder. Āẕergūn od renginde bir çapaḳdır ḫaṭmi derler. آذار (āẕār): Tārīḫ-i Fürs aylarından bir ay adıdır. Ḥāfıẓ:

ابر آذری بر آمد باد نوروزی وزید
وجه می میخواهم و مطرب که می گوید رسید

Ḥaẕf-i elif ile de lüġatdir. Ferāhī:

دو تشرین و دو کانین پس انك شباط و آذر و نیسان ایارست
حزیران و تموز آب و ایلول نگه داری که از من یادگارست

Baş (vr. 1b):

سپاس و ستایش خلوص نمایش اخلاص آرایش اول خالق خارق الاختراع ... و بعد عن الدیلمی اذا اراد الله امرا ...

Son (vr.44b):

یال : حیوانده بال کبی در طیورده ع .
یال و پلنگ و بال کلنك از هوا بسوخت

İtmâm kaydı (vr.44b):

تم المثنا علی النهج الاسنی مصنفه شیخ الحرمین الشریفین محمد المنشی النقشبندی ختمه الله بالحسنی

Müşelleş
(vr. 45b-57b)

Münşī'nin yine aynı amaçla hazırladığı ve Müşelleş adını verdiği bu sözlükte, iki ya da üç harfli olup ilk ya da ikinci harfleri üç değişik harekeyle okunabilen Farsça kelimeler derlenerek üçlü gruplar halinde tertip edilmiş ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Müşennā'da olduğu gibi Müşelleş'de de açıklanan Farsça kelimeler için örnek beyitler nakledilmiştir.

Örnek:

ا - ای - او (ā- ī- ū): ا (ā) med ile āmeden emriniñ muḫaffefidir. Bā'ya mīm dāḫil olsa hemzesi yā'ya ḳalb olunub beyā ve meyā denilir. Medsiz evā'il-i edevāta dāḫil olur güyā ḥarf-i nidādır:

ابا آبگینه کجا ساخت سنگ آ بی جرم را نیست جورت روا

ve eşnāʾ-i esmāda ziyāde olunub müsāvāt ve müḳābele ifāde eder:

لبالب است ز خون جگر پیاله ما

Pīçāpīç, berāber, serāser ve keşākeş ve imşālinde bu maʿnā melḥūẓdur. Münādī āḫirine lāḥıḳ olur. Ḥarf-i nidādan ʿavż Allāhümme'nin mīm'i gibi. Ḥüdāyā, reh-nümāyā, kerdigārā; ve müstegāşe de lāḥıḳ olur:

دردا عنان صبر و قرارم ز دست رفت

ای (iy): Kesrile ḥarf-i nidādır. Münācāt:

ای بار خدا بحق هستی — شش چیز مرا مدد فرستی

علم و عمل و فراخ دستی — ایمان و امان تندرستی

او (ū): Żamīr-i münfaṣıl-ı ġāʾibdir "hüve" maʿnāsına medlülü şey-i mübhemdir. Nevʿ-i ẕikr ile taʿayyün bulur. Münşī:

هست خذا در دو سرا یار و دوست — مایه وجود همه را جود اوست

Müşennā ile aynı yılda telif edilen Müşelleş'te 558 kelime maddesi derlenmiştir. Her ikisinde toplam olarak 767 madde mevcuttur.

Baş (vr.45b):

باسمك اللهم و بحمدك حرف الالف : آ ، ای ، او آ مد ایله آمدن ...

Son (vr.57b):

... و هرلك یوز بیك ، هون و هر هون عثمانی عیارینجه اللی ایکی اقچه اولور و العهدة المخبر

Ferağ kaydı (vr.57b):

تمت و بالخیر عمت بمیقات رابغ بطریق مکة المکرمة فی منتصف رمضان سنة الف من الهجرة

Diğer nüshaları:

(Müşennā ve Müşelleş bir arada olarak)
İst., İ.Ü. Merkez Ktp. T. **2787** (1180 h.), T.**1858**/2 (994 h.)
Manisa, İHK. **2858**, **5248**/3

Yalnızca Müşennā
İst., İ.Ü. Merkez Ktp. T. **3468**

Nüsha ve tavsif için bk.
Fihrist-i Manisa, s. 382; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, IX, 67

Cinānü'l-cinās (=Ravżatü'l-cinās) (tlf. 992/1584)
Münşî Meḥmed b. Bedrüddîn

Münşî'nin Cinānü'l-cinās adlı bu eseri, Müşennā ve Müşelleş'in muhtevası biraz daha genişletilerek meydana getirilmiş edebî bir sözlüktür. Eser Ravżatü'l-cinās adıyla da bilinmektedir[181].

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef. **5462**

Şemseli, şirazeli, koyu kahverengi mukavva ciltli; 205 x 130 (130 x 75) mm. ebadında, 19 satırlı, 109 varaktır. Ḥālî-i İṣfehānî lakabıyla meşhur Seyyid Muḥammed b. Seyyid ʿAlî el-Ḥüseynî'nin nesih hattıyla 1022 yılının Şevval ayı ortalarında (Kasım 1613) Mısır'da yazılmıştır. Başlıklar ve kelime maddeleri kırmızı mürekkeple belirlenmiş, maddeler sayfa kenarlarına ayrıca kaydedilmiştir.

Cinānü'l- cinās'ın diğer adı da Ravżatü'l- cinās'tır. Değerlendirmede esas alınan nüshada, mukaddime kısmında eserin adı, "... iş bu risāle-i bedîʿü'l-icāle ber vech-i ʿucāle simṭ-i irtisāmda semt-i intiẓām bulduḳda (...) Cinānü'l- cinās ile be-nām ḳılındı" şeklinde kaydedilmiştir (vr.2a-b). Eserin İst., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail 655 numarada mevcut, Müşennā, Müşelleş ve vr. 58b -163b arasında bu sözlüğü de ihtiva eden mecmua içerisinde yer alan nüshasında ise eserin adı (vr. 58b), "Ravżatü'l-cinās ile be-nām ḳılındı" şeklinde yazılmıştır. Yine Süleymaniye Ktp., Tırnovalı 1816 numarada kayıtlı, 998 /1590 istinsah tarihli nüshada eserin adı Ravżatü'l-cinās; aynı kütüphanenin Şehid Ali Pş. 2617 numarada bulunan nüshasında da Cinānü'l-cinās şeklinde görülmektedir. Bu sebeple eser her iki adla da bilinmiştir.

Cinānü'l- cinās, diğer adıyla Ravżatü'l- cinās, Müşennā ve Müşelleş'ten bir yıl sonra, 992/1584 yılında yazılmış ve bu tarih mukaddimede yer alan aşağıdaki beyitte ebced hesabıyla bilmeceli bir şekilde söylenmiştir:

vr.2b

بوی تاریخ آیدت ای فایح　　نشر این روضه را چو طی بکنی

(Ey güzel kokulu, bu ravzanın güzel kokusunu devşirdiğinde sana tarih kokusu gelir.)

---

181 **Keşf.**, I, 606; **Tarama Dergisi**, I, 99; **Tarama Sözlüğü**, I, XX; Çatıkkaş, "**Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler**", s. 246; Şafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 393

Beytin ikinci mısrasında yer alan "ravża" kelimesindeki harflerin toplamından (1011) "ṭay" kelimesindeki harflerin toplamı (19) çıkarıldığında eserin telif tarihi olan 992 sayısı bulunur.

Mukaddimede eserle ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b

"...Lüġat-i ᶜArabīde taḥrīr olunan müşelleşāta naẓīr zebān-ı Fārisīde daḫi sābıḳan bir müşelleş taṣvīr olunub lākin şey-i ḥaḳīr ke'n-naḳīr olmaġın müşennā daḫi tastīr ve taştīr olunmuş idi. Ḥālā tenvīr-i şecer-i ferāyid ve tenvīr-i necm-i fevāyid maḳṣūd idi (...) Ṭüllāb-ı neşr ve tescīᶜ, fuḳarāt-ı iscāᶜ taḥşīline teşeyyüt ve teşcīᶜ içün Müşennā ve Müşelleş'den ḫāric lüġātıñ tetebbuᶜ ve cemᶜine ḥasebü'l-maḳdūr saᶜy-i mebrūr-i izmāᶜ olunub cinās riᶜāyeti üzere bir vażᶜ-ı ġarīb, her maddede ser-i fihrist olan kelimenin ḥurūfuna, iştimāline iᶜtibār ve ḥarekātda tevāfuḳdan ḳaṭᶜ-ı naẓar olunub ve mücerred efrādda iġtinā olunmayub maᶜnā-yi müfred olan mürekkebāt daḫi müderrec ḳılınub işbu risāle (...) Cinānü'l- cinās ile benām ḳılındı."

Mukaddimede de belirtildiği gibi, ortak özelliklerle cinas oluşturan kelimelerde müşterek harflerin bulunmasına dikkat edilmiş, ancak harekelerin uyumuna riayet edilmemiş ve bileşik kelimeler de sözlüğe dahil edilmiştir.

Maddelerin tertibinde ilk harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bâblarda yer alan kelimeler, cinas yönünden sahip oldukları ortak unsurlara göre gruplandırılmış ve bu kelimeler önce madde başı olarak bir arada sıralanmıştır. Bu madde gruplarının başında cinas yönünden asıl unsur olan kelime, ek ya da harfler belirlenmiştir. Meselâ "elif" bâbında آب (āb) kelimesi ortak unsur olarak alınmış ve bu kelimeyle kurulan diğer terkipler bir grupta toplanmıştır. Örnek olarak eserde āb grubunun diğer maddeleri şunlardır:

Bābü'l-elif: آب (āb), پایاب (pāy-āb), تیزآب (tīz-āb), جوآب (cev-āb), خلاب (ḫal-āb), خوشاب (ḫoş-āb), خوناب (ḫun-āb), خیزآب (ḫīz-āb), دوشاب (dūş-āb), دولاب (dūl-āb), سبزآب (sebz-āb), سیرآب (sīr-āb), سیلاب (seyl-āb), سیماب (sīm-āb), شاداب (şād-āb), گرداب (gird-āb), کشتاب (kişt-āb), گلاب (gul-āb). Bu mevādın aṣl-i bināsı āb üzeredir. Āb şu maᶜnāsına.

Kelimeler önce yukarıdaki gibi grup halinde sıralanmış, daha sonra bu kelimeler tek tek ele alınarak Türkçe karşılıkları verilmiş ve şahit beyitleri nakledilmiştir. Örneklerin önemli bir kısmı mısra halindedir. Eserde 1.500 kadar kelime maddesi mevcuttur.

Baş (vr.1b):

شکر و سپاس بیقیاس اخلاص اساس اول مبدا جن و ناس و مبدع عامه اجناس و مخترع ممتنع الجناس جل ذکره ...

Son (vr.109a):

به پشت هیونان بختی هزار همی هفته رخت بردند و بار

دعا و مناجات بدرگاه الله تعالی

Ferağ kaydı (vr.109b):

قد وقع الفراغ من تسوید هذه النسخة اللطیفة علی ید اضعف عباد الله الغنی السید محمد بن السید علی الحسینی الشهیر بحالی الاصفهانی فی اواسط شهر شوال ختم بالخیر ... من شهور سنة اثنین و عشرین و الف من هجرة النبویة المحمدیة علیه افضل الصلواة ... بمدینة مصر المحمیة حمیت عن الآفات ...

Diğer nüshaları:

İst., Atıf Ef. Ktp. **2800**; Hacı Selimağa Ktp., Hacı Selimağa **956**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**1858**; Nurosmaniye Ktp. **4203**/3, **4747** (1010 h.); Süleymaniye Ktp., Lala İsmail **655**/3 (1181 h.), Şehid Ali Pş. **2617** (1297 h.), Tırnovalı **1816** (998 h.)

Manisa İHK. **2858**/2

Nüsha ve tavsif için bk.

Fihrist-i Manisa, s. 382

Naẓmü'l- esāmī (tlf. X./XVI. yüzyılın ikinci yarısı)

Müellifi bilinmiyor

Naẓmü'l- esāmī Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Tespit edilebilen ve görülen nüshalarında müellifin adı kayıtlı değildir. Kâtip Çelebi ise eserin Nāẓıma adlı bir müellif tarafından telif edildiğini söylemektedir[182].

Nüsha tavsifi:

Erzurum, Atatürk Ünv., S. Özege Ktp., ASL. **286**

200 x 149 (166 x 94) mm. ebadında, 40 varaklık manzum lügat mecmuasının 1b-7a varakları arasındadır. Sayfalar 19 satırlı, ikişer sütunlu olup talik hatla yazılmıştır. İstinsah kaydı yoktur. Farsça kelimelerin üzeri kırmızı keşidelidir.

Eser, manzum bir önsözle başlar. Önsözde esere Naẓmü'l- esāmī adı verildiği şu beyitlerde söylenmiştir:

182 **Keşf.**, II, 1960. Ayrıca bk. **Tarama Dergisi**, I, 61

vr.1b

ʿAcemce cemʿ idüb bir nice esmā
Getürüb naẓma ve eyledüm imlā
Anıñ virdüm adın Naẓmü'l- esāmī
Ki bu resme bulubdur ḫoş niẓāmı

Naẓmü'l- esāmī'nin telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İst., Belediye Ktp. M. Cevdet bölümü 104 numarada kayıtlı bir nüshası 1064/1654 yılında istinsah edilmiştir. Eserin nüshaları nadirdir. Tespit edilebilen nüshalarında eserin telif tarihine dair bir kayıt görülmemektedir. İst., Belediye Ktp.'de bulunan nüshası dışında diğer nüshalarında istinsah kayıtları mevcut değildir. Eser daha çok X./XVI. yüzyılda yazılmış manzum sözlükleri ihtiva eden lügat mecmuaları arasında yer almaktadır. Bu münasebetle eserin X./XVI. yüzyılda, muhtemelen ikinci yarısında telif edildiği tahmin edilebilir.

Naẓmü'l- esāmī, mesnevî tarzında bir mukaddime ve 15 kıt'aya taksim edilmiş toplam 208 beyitten ibaret bir sözlüktür. 14 beyitlik mukaddimesinde müellifine dair bir bilgi yer almadığı gibi, eser hakkında da çok az bir bilgi verilmiştir. Sözlük kısmı, beyit sayısı 5 ile 25 arasında değişen 15 kıt'aya ayrılmış; 25 beyitlik 15. ve son kıt'ası yine mesnevî tarzında yazılmıştır. Kıt'aların nazmında 4 bahir kullanılmış, bunlardan remel bahri ile 7, hezec ile 5, münserih ile 2 ve recez bahri ile de 1 kıt'a yazılmıştır. Kıt'a başlıklarında bahrin adı söylenmiş; hezec bahrinin iki ayrı vezniyle nazmedilen 1. ve 2., remel bahrinin iki ayrı vezninin kullanıldığı 3. ve 4., recez bahriyle nazmedilen 5. ve münserih bahriyle yazılan 6. kıt'anın başlarında iki takti beyti yazılmış, diğer kıt'alarda aynı bahir ve vezinler kullanıldığı için takti beyitlerine yer verilmemiştir.

950 civarında Farsça kelimenin nazmedildiği Naẓmü'l- esāmī'de ikinci kıt'ada yer alan bir kaç çekimli fiil dışında, Farsça fiil ve mastarlara yer verilmemiştir.

Baş (vr.1b):

هذا كتاب لغات بسم ... نظم الاسامى
چو بسم الله پس الحمد لله — دیالم هم توكلنا على الله
انك برلكينه ايدوك شهادت — قلالم مصطفايه بى نهايت

Son (vr.7a):

آخر انجام ايو آدلو نيك نام — كردمش پرداخت ايلادم تمام
تمت بتوفيق خدا

Diğer nüshaları:
İst., Belediye Ktp., M. Cevdet O.**104** (1064 h.), K. **260**/2; Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **977**/5, Serez **4017**/3, Süleymaniye **876**/3

Maʿdenü'l- meʿārif (tlf. X./XVI. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

Türkçe-Arapça-Farsça bir sözlüktür. Türkçe kelimeler madde başı yapılarak her kelimenin altında Arapça ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. X./XVI. yüzyıl içinde yazılan bu sözlüğün müellifi bilinmemektedir[183].

Kitāb-ı Lüġat-i Gülistān (tlf. muhtemelen X./XVI. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
İst., TSMK., III. Ahmed **2754**
Kahverengi deri kaplı, şirazeli, miklepli bir cilt içinde; 232 x 157 (160 x 85) mm. ebadında, 7 satırlı, 91+ VII varaktır. Müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Nesih hatla yazılmış; fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiş olup madde başı kelimeler kırmızı keşidelidir. Kelime maddeleri harekelidir. Nüsha sondan eksiktir[184].

Eser,

كتاب لغت گلستان
لغتهای كتاب گلستان شیخ سعدی شیرازی ... از زبان عربی و فارسی

(Kitāb-ı Lüġat-i Gülistān, Şeyḫ Saʿdī-i Şīrāzī'nin Gülistān kitabının Arapça ve Farsça kelimeleri) cümlesiyle başlamaktadır. Bu sözlük risalesi, Gülistān adlı eserde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermek amacıyla hazırlanmıştır. Adı anılan eserden derlenen kelimeler, ilk harflerine göre tertip edilmiştir. Maddeler devam eden satırlarda yer alır. Bazı Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları yazıyla verilmiş; Arapça çoğul kelimelerin tekilleri kaydedilmiştir. Bazen açıklanan kelimenin hangi dile ait olduğu belirtilmiştir. Sıkça kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları verilmeyerek "bi't-Türkī" ibaresinden sonra Türkçe karşılığı yazılmıştır. Arapça kelimelere dair izahlar ve kelime maddesinin müteradifleri yazılmış, daha sonra da Türkçe karşılıkları zikredilmiştir. Müellif bu izahlar arasında Muḫtāru'ṣ-Ṣıḥāḥ ve Baḥrü'l-garāyib gibi bazı kaynakların adlarını da zikretmektedir. Arapça sözlüklerden yapılan nakiller ve kelimelerin anlamları dışında yapılan izahlar Arapçadır.

Arapça ve Farsça olarak 350 civarında madde içeren Kitāb-ı Lüġat-i Gülistān'da maddelerin tertibi için bâb ya da fasıl başlıkları kullanılmamıştır. İleride değerlendirilecek olan Gülistān sözlükleri, Kitāb-ı Lüġat-i Gülistān'ın birer muhtasarı mahiyetindedir. Diğer Gülistān

183 Bk. **Tarama Dergisi**, I, 61

184 Bu nüshanın tavsifi ve eser için bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 38

sözlüklerinde yer alan maddeler ve bunların tertibi, bu sözlük ile hemen hemen aynıdır. Bunların Kitāb-ı Lüğat-i Gülistān'da yer alan kelimelere dair Arapça izahların atılması suretiyle yazılmış olmaları da muhtemeldir.

Baş (vr.1b):

كتاب لغت گلستان ، لغتهای كتاب گلستان ...

منت خدای را : الامتنان و اعتداد النعمة برای خدا عز و جل یعنی نعم الله تعالی اچون عد اتمكدر و اندن بلمكدر ، اطفال بفتح الهمزة جمع طفل بالتركی كچوجكلر ، انابت بكسر الهمزة بالتركی پشمانلق

Son (vr.91a):

كذا فی مختار الصحاح عبارة عن التركی و الاحمال یقال بالتركی ترك و اهمال و كذلك و جوانمردلك و مقید اولمامق قوله

Diğer nüshaları:

Tespit edilemedi.

Meşādır-ı elsine-i erba'a (tlf. 1000/1591 ya da önce)
Muḥammed Muḥyī-i Gülşenī

Meşādır-ı elsine-i erba'a, Edirneli Muḥammed Muḥyī-i Gülşenī'nin Türkler, Araplar ve Farslar için ortak bir dil olarak icat edip kurallarını da yine kendisinin koyduğu ve Bālibilen adını verdiği dil için Farsça, Arapça, Türkçe ve Bālibilen dilinde hazırladığı özel bir sözlüktür.

Tam adı, Muḥammed b. Fetḥullāh b. Ebī Ṭālib el-Edirnevī olan müellif, şiirde kullandığı Muḥyī mahlası ve İbrāhīm-i Gülşenī'nin kurucusu olduğu Gülşenī tarikatine mensup olması münasebetiyle Muḥyī-i Gülşenī adıyla tanınmıştır. Muḥyī 935/1529 yılında Edirne'de doğmuş, ilk ve orta tahsilini burada tamamlamıştır. 953/1546 yılında on sekiz yaşında iken İstanbul'a gelmiş ve şairlik döneminin ilk yıllarında İstanbul'da bulunmuştur. 957-959/1550-1552 yıllarında Edirne'de bulunan Muḥyī, 960/1552-3 yılında Mısır kadısının yanına naib olarak gönderilmiştir. Müellif 963/1556 yılında Edirne'ye dönmüş, Edirne ve İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra yeniden Mısır'a dönerek hayatının sonuna kadar burada kalmış ve 1014/1605-6 yılında ölmüştür.

Muḥyī'nin manzum ve mensur olarak kaleme aldığı eser ve risalelerini içeren Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ktp. 8906 numarada kayıtlı külliyatında 33 eseri mevcuttur. Tahsin Yazıcı da müellifin 42

eserini tespit etmiş ve bunlar hakkında bilgi vermiştir[185].

Meşādır-ı elsine-i erbaʿa

Nüsha tavsifi:

Mısır Hidiv Ktp. 7128 numarada kayıtlı Mecmuʿa-i Muḥyī-i Gülşenī'nin Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ktp. 8906 (297.7 MUH. M) numarada bulunan fotokopi nüshasının vr. 403b - 406a arasındadır. Metin çerçeve içinde, 24 satırlı olup Meḥmed ʿAynī'nin talik hattıyla 22 Muharrem 1000/ 9 Aralık 1591 tarihinde yazılmıştır.

Muḥyī-i Gülşenī, müslümanlar arasındaki din birliği ile birlikte dil birliğini de sağlamak düşüncesiyle bir dil icat etmiş ve Lisān-ı Muḥyī adıyla da bilinen bu dile Bālibilen adını vermiştir. Mevlānā Emir Çelebi'nin ricası üzerine "Lügat ve Ḳavāʿid-i Bālibilen" adıyla bu dilin kelime yapısını ve kurallarını açıklayan Türkçe bir gramer de yazmıştır[186].

Müellif daha sonra Bālibilen'in sözlüğünü hazırlamış ve bu sözlüğe Meşādır-ı elsine-i erbaʿa adını vermiştir. Meşādır-ı elsine-i erbaʿa'da çokça kullanılan Farsça fiillerin, önce Türkçe daha sonra Arapça ve Bālibilen dillerinde karşılıkları verilmiştir. Eser, müellifin Mehmed, Mustafa, Ahmed ve Hasan Çelebi adlı oğullarının bu dili öğrenmeleri maksadıyla kaleme alınmıştır. Önsözde Bālibilen hakkın şu bilgiler verilmiştir.

vr.402b

"Ṣāḥibü'l-İcād-ı Bālibilen, Muḥyī-i mümteḥen böyle mübeyyen eyler ki ekşeriyā müstaʿmel olan meşādır-ı Fārisī ile muṣaddar edüb ʿArabī ve Türkī ve Bālibilenī ki lisānü'l-Muḥyī'dir bir yere cemʿ eyledim ki evlādım olan Meḥmed ve Muṣṭafā ve Aḥmed ve Ḥasan Çelebi'ye ḥıfẓı āsān ola."

Sözlüğün ne zaman kaleme alındığı kesin olarak bilinmemekle beraber değerlendirmede esas alınan nüshanın yazıldığı 1000/1591 yılında tamamlanmış olması muhtemeldir.

Meşādır-ı elsine-i erbaʿa'da 400 Farsça mastarın Türkçe, Arapça ve Bālibilen dilinde karşılıkları verilmiştir. Farsça fiiller ilk harflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiş ve ilk harfler de harekelerine göre tasnif edilmiştir.

---

185 Müellif, hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Muḥyī-i Gülşenī, **Menāḳıb-i İbrāhīm-i Gülşenī**, nâşirin önsözü, s. VII - XXVII

186 Bu eser için bk. Midhat Sertoğlu, "**İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcad Etmişti**", Hayat Tarih Mecmuası, 1966, sayı 1, s. 66 - 68; Muḥyī-i Gülşenī, **Menāḳıb-i İbrāhīm-i Gülşenī**, nâşirin önsözü, s. XVI

Baş (vr.402b):

الحمد لله الذی صدر مصدر الاشیاء بلا اشتقاق مراجع ضمایر الکل بلا اشتقاق ...
اما بعد صاحب ایجاد بالیبلن محیی ممتحن بویله مبین ایلر که ...

Son ve ketebe kaydı (vr.406a):

جمله آخر و اول بردر محییا بل احدی و احدلق تم.
کتبه محمد عینی فی ۲۲ محرم سنة الف

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Nüsha ve tavsif için bk.

Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2028

Müşkilāt-ı Gülistān (tlf. 1001/1593)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **5568**
205 x 145 (140 x 80) mm. ebadında bir mecmuanın 85b - 98a varakları arasındadır. Talik hatla yazılmış olup sayfalar 8'er satır ve 4'er sütun halinde tanzim edilmiştir. Metin siyah mürekkeple yazılmış; Arapça ve Farsça kelimeler üç nokta işareti ile belirlenmiştir. Maddeler harekeli olup Türkçe karşılıklar satır üstlerine ya da sütun aralarına kaydedilmiştir.

Müşkilāt-ı Gülistān adlı bu sözlük, itmâm kaydına göre Şevval 1001 /Temmuz 1593 yılında tamamlanmıştır. Müellifi ise belli değildir. Gülistān'dan derlenen Arapça ve Farsça kelimeler, muhtemelen adı geçen eserin metni takip edilerek metne göre tertip edilmiştir. Sözlükte yer alan maddeler sekiz bâb'a (bâblar birden sekize kadar sıralanmış, ancak ikinci bâb atlanarak, birden sonra üçüncü bâb yazılmıştır) ayrılmıştır. Bu risale 1000 civarında kelime maddesi ihtiva etmektedir. Kelimeler metinde geçtiği şekilde kaydedilmiş ve bilhassa Arapça kelimeler harekelenmiştir.

Baş (vr. 85b):

منت شکر ، ناموس کیزلو ایش ، ممد اوزون ایدیجی ، منکر انکار اولنمش ، نبات اوت

Son ve itmâm kaydı (vr.98a):

... کل اناس یترشح فلن یکن لینفعهم ایمانهم تم الکتاب تاریخ سنة احدی الف فی شهر ماه شوال

Diğer nüshaları:
Wien Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek, Teng. nr. **86**

Nüsha ve tavsif için bk.
Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 108 (seri nr.97)

Lüğat-i ʿAbdülkerîm (tlf. 1002/1594 ya da önce)

ʿAbdülkerîm

Lüğat-i ʿAbdülkerîm, Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Kerîmî mahlaslı ve ʿAbdülkerîm adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir.

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye **1014**
Miklepli, şirazesi dağınık, ebru kağıt kaplı bir cilt içinde; 180 x 140 mm. dış ebadında manzum lügat mecmuasının 51b - 63b varakları arasındadır. 9 satırlı, talik hatla Cemâziyelâhir 1002/Şubat 1594 tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihi belli değildir. Kıt'a başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiş, Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler harekelenmiştir.

Değerlendirmede esas alınan nüshada, eserin başında (vr.51b), "Lüğat Bismillâhirraḥmânirraḥîm ʿAbdülkerîm" ibaresi yer almaktadır. "Lüğat" ve "ʿAbdülkerîm" ibareleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde yalnızca ilk kıt'anın dokuzuncu beytinde müellifin mahlasının Kerîmî olduğuna dair bir işaret görülmektedir:

vr.52a-b

İşiden ehl-i dil naẓmıñ Kerîmî
Dilüñe cânımız ḳurban derler

Kaynaklarda Kerîmî mahlaslı şairler[187] arasında adı ʿAbdülkerîm olan bir şaire tesadüf edilmektedir. Şeyḫülḥarem-zâde lakabıyla ve Kerîmî mahlasıyla tanınan ʿAbdülkerîm, Mustafa Paşa Zaviyesi halvetî şeyhi Sinânüddîn Yûsuf Efendi (ölm.1021/1612)'nin oğludur. Önce müderrislik, daha sonra Babadağı, Narda, Şumnu ve Çatalca gibi muhtelif yerlerde kadılık görevinde bulunmuştur. Şiir ve inşadaki kabiliyeti ve musiki sanatına vukufu ve besteleriyle bilinmektedir. Muharrem 1044/Haziran 1634 tarihinde İstanbul'da ölmüştür[188].

Kaynaklarda ʿAbdülkerîm'in eserlerine dair bir bilgi verilmemektedir. Ancak bu manzum sözlükteki ʿAbdülkerîm adı, yukarıda verilen beyitte görülen Kerîmî mahlası ve değerlendirmede esas alınan nüshanın istinsah tarihi dikkate alındığında, bu manzum sözlüğün yukarıda tanıtılan Kerîmî

187 Kerîmî mahlaslı şairler için bk. **Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, s. 251- 252

188 Bk. Nev'î-zâde ʿAṭâî, **Ḥadâ'iḳ**, s. 757- 758; **Sicill.**, III, 353

mahlası ve Şeyḫülḥarem-zāde lakabıyla meşhur ʿAbdülkerîm tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Lüğat-i ʿAbdülkerîm değerlendirmede esas alınan nüshaya göre, 16 kıt'a ve toplam 107 beyitten mürekkep Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eserin telif tarihine dair açık bir kayıt bulunmamakla beraber, nüshada görülen kayda göre 1002/1594 yılında ya da bu tarihe yakın bir zamanda yazılmış olması mümkündür.

Sözlüğün küçük yaştaki çocuklar için kaleme alındığı muhtevasından anlaşılmaktadır. Eserin ilk yedi kıt'ası ile son dört kıt'asında kelimelerin her üç dildeki karşılıkları, diğer kıt'alarda ise küçük yaştaki çocukların öğrenmesi uygun görülen bazı fevaid nazmedilmiştir. Meselâ sekizinci kıt'ada Peygamber'in Kur'ân'da geçen ad ve sıfatları, dokuzuncu kıt'ada Kur'ân'ın adları, onuncu kıt'ada Arapça ay adları, onbirinci kıt'ada Farsça gün adları nazmedilmiş, onikinci kıt'ada da bir ayda kaç uğursuz gün olduğu konusunda bilgi verilmiştir. Sözlüğün sekizinci ve onüçüncü kıt'aları mesnevî tarzında yazılmıştır. Kıt'aların beyit sayısı 3 ile 11 arasında değişmektedir.1., 2., 3., 4., 6., 7. ve 14. kıt'aların sonunda, kıt'a ile aynı vezinde olmak üzere iki; 5., 15. ve 16. kıt'alarda da bir takti beyti yazılmış, bu beyitlerde bahir ve vezin söylenmeyerek veciz sözler nazmedilmiştir. Eserde üç bahir kullanılmış; hezec ile 8, remel ile 7 ve muzâri bahri ile de 1 kıt'a yazılmıştır.

Baş (vr.51b):

لغت بسم ... عبدالكريم

عربجه تكريه سبحان درلر　　عجم ديلنده بلكه يزدان درلر

غريبه درلر آينده رونه　　وليكن قونغه مهمان درلر

Son (vr.63b):

ختم اولدى بو قطعه بونده تمام　　صلواة ور محمد و السلام

تمت بعون الله تعالى

Ferağ kaydı (vr.63b):

قد وقع الفراغ من شهر جمادى الآخر لسنة الاثنى و الف

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp.Yz.A. **2267**/1

Lüğat-i Minyas-oğlu (tlf. 1004/1596)

Minyas-oğlu

Minyas-oğlu adlı bir müellif tarafından hazırlanmış mensur Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Nafiz Pş. **1486**

Sırtı dağınık, kahverengi pütürlü deri kaplı bir cilt içinde; 212 x 155 mm. dış ebadında, yazı ebadı muhtelif, 8 satırlı, 129 varaktır. Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple, Türkçe karşılıklar ise satır altlarına siyah mürekkeple yazılmıştır. Eser kütüphane kayıt fişinde "Lügat-i Fārisī" adıyla kayıtlıdır.

Eserin başında (vr.1b) sözlüğün adı, "Lügat-i Minyas-oğlu" şeklinde kayıtlıdır. Eser mukaddimesiz olup adından Minyas-oğlu adlı bir müellif tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. İtmâm kaydına göre, 1004/1596 yılında yazılmıştır. Eser tamamlanamamıştır. Bazı varaklar (2a-b, 3a-b, 7a-b v.b.) fasl ve bâb başlıklarının tertibi ve maddelerin ikinci harflerinin alfabetik sırasına göre boş bırakılmıştır.

Lügat-i Minyas-oğlu iki bölüm olarak hazırlanmıştır. Birinci bölümde Farsça isimlere, ikinci bölümde fiillere yer verilmiştir. Maddeler, ilk harfler faṣl, ikinci harfler de bāb kabul edilerek tertip edilmiştir. Maddelerin tertibinde son harfler de esas alınmıştır. Farsça kelimeler harekelenmiş ve yalnızca Türkçe karşılıkları yazılmış, nadir olarak da şahit beyit nakledilmiştir. Bu şahit beyitler de kaynak olarak kullanılmış sözlüklerden alınmıştır. Kaynakların adları bazı alıntı ve nakillerin sonunda kısaltmalarla belirtilmiş; "Ṣıḥāḥ-ı Ḥalīmī"(vr.2a) adıyla muhtemelen eṣ-Ṣıḥāḥu'l- ʿacemiyye'ye, "Eḳānīm" (vr.2b) adıyla ʿUḳnūm-i ʿAcem'e ve "Şāmil" (vr.3a) kısaltmasıyla da Şāmilü'l-lüġa'ya işaret edilmiştir.

Eser, metninde açık bir kayıt olmamakla beraber, Cāmiʿu'l-fāris'in bir muhtasarıdır. Her iki bölümde maddelerin tertip sırası her iki sözlükte de aynıdır. Ancak Cāmiʿu'l-fāris'te bir maddenin diğer müteradifleri ile geçişsiz fiillerin geçişli şekilleri Lügat-i Minyas-oğlu'nda ayrı bir madde başı olarak değerlendirilmiş, geçişli (müteʿaddī) fiiller تـع kısaltmasıyla belirtilmiş, bunların Türkçe karşılıkları yazılmamıştır.

Birinci bölümün sonunda, son harfi hā-yi resmiye ile biten Farsça kelimeler derlenmiş ve ilk harfleri faṣl kabul edilerek alfabetik sırayla tertip edilmiştir (vr.91a-111b). İkinci bölüm (vr.111b-128a)'ün sonunda (vr.128a) Tārīḫ-i ʿArabī, Tārīḫ-i Rūmī, Tārīḫ-i Fürs-i ḳadīm ve Tārīḫ-i Celālī başlıkları altında, bu tarihler, aylarının adları ve fasılları hakkında bilgi verilmiştir.

Baş (vr.1b):

لغت منياس اوغلى

بسم ... القسم الاول فى الاسماء باب الالف و فصله: آ آسمانها كوكلر، آسا اسنمك و مانند ، آسيا دگرمن ، آشنا بلش و يوزكج ...

Son ve itmâm kaydı (vr.129a):

تمت بعون الله تعالى ١٠٠٤ لازم متعدى اولور و متعدى بر مفعوله دخى تعديه ايدر ... و يای حذف ايدوب نون ساكن دخى ايدرلر رساندن ، جنباندن كبى تمت بعون الله تعالى ١٠٠٤

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Fetḥu'l-fettāḥ (tlf. 1008/1599)
Ṣunʿî-i Malaṭyavî

Fetḥü'l-fettāḥ, Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Ṣunʿî mahlaslı bir şair ve müellif tarafından nazmedilmiştir.

Eserin mukaddimesinde yer alan bilgilere göre Ṣunʿî, Malatya'da doğmuştur. Hafız Efendi ismiyle anılan ʿAbdülḳādir adlı bir şahsın oğludur. III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) dönemi müellif ve şairlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Fetḥu'l-fettāḥ
Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Süleymaniye **1014**
Şirazesi dağınık, miklepli, mukavva ciltli lügat mecmuasının 96b- 109b varakları arasındadır. Sayfalar 14 satırlı olup, 1140/1728 yılında talik hatla istinsah edilmiştir. Müstensihi belli değildir. Vezinlerin tef'ileleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eserin ilk kıt'asının ikinci beytinde müellifin adı, eserin adı ve telif tarihi zikredilmektedir. Müellif esere verdiği adla telif tarihini de ebced hesabına göre düşürmüştür:

Nāmıdur Ṣunʿî bunuñ tārîḫi Fetḥu'l-fettāḥ
Feyż-i Ḥaḳdur umulur keşf ola ṭāliblere bu

Fetḥu'l-fettāḥ terkibi ebced hesabına göre 1008 sayısını vermekte, bu da eserin 1008/1599 yılında nazmedildiğini göstermektedir.

Eser, III. Murad'ın oğlu III. Mehmed döneminde yazılmış ve bu iki padişahın adı mukaddimedeki şu beyitlerde anılmıştır:

vr.96b

Āl-i ʿOṣmān ḥażret-i sulṭān Murād Ḫān'dur
Kim ʿArab u Türk ʿAcem iḳlîmine ol sulṭāndur
Salṭanat taḫtında olsun ber ḳarār u pāy-dār
Eylesün şeh-zāde bihter ez în Ḥaḳ behre-dār

Eser bir şahsın ricasıyla kaleme alınmış ve Malatya'da yazılmıştır. Bu husus mukaddimede şu beyitle ifade edilmiştir:

vr.96b

Müvellidim şehr-i Malaṭya'da teʾlīf oldu bu
Himmet edüb ben żaʿīfe bir ʿazīz-i nīk-ḫū

Bu bilgilerden başka, yine mukaddimede eserin yazılmasına sebep olan bir hikaye anlatılmıştır. Bu hikayede, müellif rüyasında babasını bir pîr olarak görür ve onunla konuşur. Müellif pîre geride bir yadigâr bırakmak istediğini söyler. Bunun üzerine pîr müellife bir eser yazmasını salık verir. Müellif uyandığında rüyasını babasına anlatır ve yorumunu ister. Babası da müellife manzum bir sözlük yazmasını tavsiye eder (vr.97a).

Feṭḥu'l-fettāḥ, bir mukaddime ve yirmibeş kıt'adan müteşekkil olup toplam 400 beyit olarak nazmedilmiştir. Mukaddime 32 beyit olup mesnevî tarzında yazılmıştır. Kıt'aların beyit sayısı 8 ile 21 arasında değişmektedir. Yalnızca dördüncü kıt'a 2, 25. kıt'a da 84 beyitten ibarettir. 4. kıt'a hariç, 1., 2., 3., 5., 6. ve 7. kıt'alarda birer, diğerlerinde ise ikişer takti beyti yazılmıştır. Eserin sözlük kısmı ise 326 beyitten meydana gelmektedir. Takti beyitlerinde, ilk beyitte bahrin adı ve tef'ileler yazılmış, ikinci beyitlerde de Arapça, Farsça ya da Türkçe olarak öğüt verici ve özendirici sözler nazmedilmiştir. Eserin nazmında 12 bahir kullanılmış; hezec bahri ile 5, mütekârib, recez ve remel bahirleri ile 3'er, kâmil, müctes, mütedârik, serî ve vâfir bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir.

Baş (vr.96b):

حمد لله تکری ایچون ندر شکر و ایزد را سپاس
خواستن از وی دلك اندن و عنه التماس

Son ve itmâm kaydı (vr.109b):

مفاعیلن مفاعیلن فعولن　　سوال عندك عندی قبول
نبردت پرسشی شمردم پسنده　　قتکده کی دلك یتر قتمده

تمت الکتاب بعون الملك الهادی سنة ١١٤٠ فی ازمان اللیل الثلثة بعد العشاء.

Diğer nüshaları:

Musul Ktp., Cāmiʿu'n-Nebî **18114** (1131 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Müṣul, II, 202; **Kitābü maḫṭūṭāṭ**, s. 222; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2001

Düstûru'l-ʿamel (tlf. 1016 ?/1607)
Riyâżî Meḥmed

Düstûru'l-ʿamel, Farsça-Türkçe bir deyimler sözlüğüdür. Tespitlere göre ilk Farsça-Türkçe deyimler sözlüğü olan bu eserin müellifi Riyâżî Meḥmed'dir.

Daha çok Riyâżü'ş- şuʿarâ adlı şairler tezkiresinin yazarı olarak tanınan ve şiirde Riyâżî mahlasını kullanan müellif, 980/1872'de Mekke'de doğdu. Babası Birgilî Mustafa Efendi (ölm.995/1587)'nin Mekke'den İstanbul'a dönmesi üzerine İstanbul'da büyümüş ve burada yüksek tahsilini tamamlamıştır. Müʾeyyed- zâde ʿAbdülḳâdir Efendi'den mülazım olarak İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik, daha sonra sırasıyla Yenişehir, Halep, Şam, Kudüs ve Mısır'da kadılık görevinde bulunmuştur. 1033/1623'te kadılık görevinden ayrılarak İstanbul'a dönen Riyâżî Meḥmed, yirmi yıl sonra, 1054/1644 yılında İstanbul'da ölmüştür.

1018/1609-10 yılında tamamlayıp Sultan I. Ahmed'e takdim ettiği Riyâżü'ş-şuʿarâ adlı tezkiresi Riyâżî'nin en önemli eserlerinden biridir. Bu tezkiresi ve Düstûru'l- ʿamel'den başka, Dîvân, Sâḳî-nâme, Siyer, Keşfü'l-ḥicâb ʿan vechi'ş- şevâb, Ṣaḥâʾifü'l- leṭâʾif fî envâʿi'l- ʿulûm ve'l- meʿârif, Risâle fî ʿilmi'l-beyân adlı eserleri ile İbn Ḫallikân'ın Vefeyâtü'l- aʿyân adlı eserinin Türkçe özet bir tercümesi vardır[189].

Düstûru'l- ʿamel
Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **974**
Sırtı ve kenarları meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı bir cilt içinde; 198 x 120 (140 x 65) mm. ebadında, 19 satırlı, 48 + I varaktır. Talik hatla yazılmış olup istinsah kaydı yoktur.Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Farsça deyimlerin üzeri kırmızı keşidelidir.

Mukaddimede esere Düstûru'l- ʿamel adının verildiği zikredilmiş (vr.2a), fakat telif tarihi hususunda bilgi verilmemiştir. Ziya Şükun ise Ferheng-i Ziya'nın önsözünde bazı Farsçadan Türkçeye sözlüklerin müellif ve telif tarihlerini vermiş ve Düstûru'l- ʿamel'in de telif tarihini 1016/1607

189 Gönül Alpay, "Riyâzî", **İA.**, IX, 751- 753; Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 290 v.d.; **Divanlar Kat.**, II, 307 v. d.

olarak kaydetmiştir[190].

Düstūru'l-ʿamel önsözde verilen bilgilere göre, Farsça deyim, tabir ve atasözlerinin Türkçe karşılıklarını vermek, bunun yanında nerede kullanıldıklarına ve manalarının inceliklerine işaret etmek maksadıyla kaleme alınmıştır (vr.2a). Maddelerin tertibinde ilk harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bâblarda da ilk harfler harekelerine göre tasnif edilmiş, diğer harflerde ise alfabetik sıra gözetilmemiştir. Her Farsça deyim ya da tabirin önce Türkçe karşılığı verilmiş, daha sonra şahit beyit nakledilmiştir. Eserde 1300 civarında Farsça deyim yer almaktadır.

Müellif önsözünde kaynaklarını belirtmemiş, istifade ettiği eserleri yer yer metin içerisinde zikretmiştir. Müellif daha çok Maḥmūd b Şeyḫ Ziyāʾüddīn Muḥammed'in Lügat-i Maḥmūdī adıyla da bilinen Tuḥfetü's-saʿāde-i İskenderī adlı Farsça sözlüğünden istifade etmiştir. Bu eserden yapılan alıntı ve nakiller Düstūru'l-ʿamel'de de Farsça olarak yazılmıştır.

Ḥasan-i Şuʿūrī, Lisānü'l-ʿacem'in birinci defterini teşkil eden "Żurūb-i emşāl ve ıṣṭılāḥāt" başlıklı kısmını bu esere bir zeyl olarak kaleme almıştır.

Baş (vr.1b):

سپاس فراوان اول متکلم بی زبانه ارزانیدر که ایفای ثنای بی پایان ایچون هر دهانه بر لسان و هر لسانه بر گونه بیان ویردی ...

Son (vr.48a):

باب الیاء المضمومة: یوغ بیوندرق ، سر من بیوغ آرد بنی بلایه اوغرادر دیمکدر. بو شکور بیت :

گر آید که پیش تو گویم دروغ　　دروغ اندر آرد سر من بیوغ

تمام شد.

Diğer nüshaları:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **3816**

Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1429** (1059 h.), Orhan **1622**/1-2, Ulu Cami **3454** (1060 h.)

İsparta, Halil Hamid Paşa İHK. **2031** (1149 h.)

İst., Atıf Ef. Ktp. **2051**/1, **2728**/2; İ.Ü. Merkez Ktp. T. **735**, T. **1853**, T. **2064**, T. **3317**, T. **3412** (1132 h.), T. **5797** (1135 h.), T. **5804**, T. **9676** (1233 h.); Millet Ktp., A. Emirî, F.**254** (1049 h.), F.**1059**/7 (1076 h.), Lgt.**126**; Süleymaniye Ktp., A. N. Tarlan **110**/3, **110**/7 (1073 h.), **189**/2, Aşir Ef. **428**/2, Bağdatlı Vehbi **1973**/2, Darülmesnevi **556** (1178 h.), Esad Ef. **2748**, **2944**, **3792**/2, Hamidiye **1213**/2, **1391**, Hüsrev Pş. **576**/1,

190 Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, VIII

Laleli **1670**/2, Reisülküttâp **793**/2 (1083 h.), Reşid Ef. **738**/1, Şehid Ali Pş. **2620**/1, **2621**/1, **2831**/2; TSMK., Emanet Hazinesi **1529**, Revan Köşkü **1895**

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **588**/3

Manisa, Beyazıt İHK. **5991**/4, Mevlevî Kitaplığı **1597**

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK. 34, I,54; Karatay, **TSMK. TY.**, II,47; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 154; **Fihrist-i Manisa**, s. 335; **Fihrist-i Bursa**, s. 58, 59, 295; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,102, 137, 140; Krafft, **K. K. Orientalischen**, s. 9; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, IV, 45 - 46

Nevādirü'l- emṣāl (tlf. 1020/1611)
Mîrek Muḥammed Nakş-bendî-i Ṭaşkendî

Nevādirü'l- emṣāl, Taşkentli ve Nakşibendî tarikatı müntesibi Mîrek Muḥammed tarafından telif edilmiş Farsça-Türkçe deyimler sözlüğüdür[191].

X./XVI. yüzyılın son çeyreği ile XI./XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Mîrek Muḥammed hakkında kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Müellif, bazı İranlı şairlerin şiirlerinden derlediği anlaşılması zor Farsça beyitlerin şerhi olan ve 1022/1613 yılında telif ettiği Şehrî vu Gulî adlı eserinin sonunda, bu eseri ve Nevādirü'l- emṣāl'den başka, bir Sāḳî- nāme'si ve bir kaç risalesi olduğunu söylemektedir[192].

Nevādirü'l- emṣāl

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Hamidiye **1213**

Yaldız şemseli, salbekli, yaldız çeharguşe, miklepli, şirazeli, vişne çürüğü renginde mukavva bir cilt içinde; 190 x 130 (110 x 50) mm. ebadında, vr. 1b - 102a arasındadır. 19 satırlı olup rik'a yazıyla yazılmıştır. Serlevha tezhipli, sayfalar kırmızı cetvelli, maddeler kırmızı keşidelidir. İstinsah kaydı yoktur.

Nevādirü'l- emṣāl, Farsçanın deyim, tabir, ıstılah, atasözü ve kinayelerinin Türkçe açıklamalarını içeren edebî bir sözlüktür. Muhtevası Riyāżî'nin Düstūru'l-ʿamel'inden daha zengin ve geniştir.

---

191 Ẕeyl., II, 680; **Esmāʾ**., II, 269; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 102-103

192 Mîrek Muḥammed Nakş-bendî-i Taşkendî, **Şehrî vu Gulî**, yz., Süleymaniye Ktp., A. N. Tarlan nr. 110, vr. 242a

Eser Farsça bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede esere Nevādirü'l-emṣāl adı verildiği kaydedilmiştir (vr.4a). Sözlüğün adı eserin sonunda yer alan ve muhtevaya da işaret edilen aşağıdaki beyitlerde de söylenmiştir:

vr. 102a

Naẓm u neşr ile bu kitāb-ı laṭīf
Ḥaḳ bu kim oldu bī-naẓīr u miṣāl
ʿAcemiñ hep żurūb-i emṣāli
Anda taḥrīr olub ʿale'l-icmāl
Ne maḥalde kināye olur ise
Oldu bir beyt ile hep istidlāl
Hātifü'l- ġayb bu nādirü'l-meşeliñ
Didi nāmın Nevādirü'l- emṣāl

Eser Muharrem 1020/Mart 1611 tarihinde Şiraz'da yazılmış[193] ve telif tarihi eserin sonunda şöyle kaydedilmiştir:

vr. 101b-102a

«... این کتاب مستطاب بامر ملك الوهاب در شهر شیراز بهجت افزای سنه هزار و بیست در ماه محرم باتمام رسید ...»

(Bu güzel kitap, bağışlayıcı hükümdarın emriyle, şenliği artıran Şiraz şehrinde, 1020 yılı Muharrem ayında tamamlandı.)

Eserin Şiraz'da yazılmış olması dikkati çeken bir özelliktir. Mukaddimede ifade edildiği gibi eser, bir çok şairin divanı taranarak yapılan bir derlemeyle meydana getirilmiştir. Mukaddimede adları zikredilen İranlı şairlerin divanlarında; kaside, gazel, rubaî ve müfredlerde, kasidelerin matla ve makta beyitlerinde tespit edilen deyim ve kinayeler, darbımesel olmuş beyitler esere alınmış, ayrıca bu tür deyim ve kinayelerin geçtiği beyitler şahit olarak da nakledilmiştir. Divanları ve şiirleri taranan ve kendilerinden şahit beyit nakledilen şairlerin adları eserin mukaddimesinde şöyle sıralanmıştır:

vr.2b-3b

"Firdevsī, Enverī, Ḫāḳānī, Cāmī, Şeyḫ Niẓāmī, Niẓāmī-i Esterābādī, ʿAṭṭār, Ḥāfıẓ-i Şīrāzī, Evḥadüddīn-i Kirmānī, Evḥadüddīn-i İşfehānī, Selmān-i Sāvecī, ʿİmād-i Faḳīh, Şeyḫī-i Nīşābūrī, Pehlevān-i Kātibī, Mevlānā Ṭūsī, Mevlānā Ümīdī, Muḥteşem-i Kāşī, Mevlānā Vaḥşī-i Yezdī, Mevlānā Āṣafī, Mevlānā ʿÖrfī, Şeyḫ Feyżī-i Hindī, Ġazzālī-i Meşhedī, Velī-i Deşt-i Beyāżī, Mevlānā Kemāl-i İşfehānī, Şeyḫ Kemāl-i Ḫocendī, Ḫusrev-i Dihlevī, Ḥasan-i Dihlevī, Mecnūn-i Çep-nüvīs, Riyāżī-i Semerḳandī, Veysī-

193 Krş. Ẕeyl., II, 680; **Esmā'**., II, 269; Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, VIII

i Buḫārī, Müşerref-i Buḫārī, ʿUbeyd-i Zāḳānī, Mīr Dīvāne, Mevlānā Hilālī, Şeref-i Yezdī, Mevlānā Ṣāliḥ, Mevlānā Üftī-i Ḥalvāger, Mevlānā Senāī, Baba Fiġānī, Baba Sevdāī ve Mevlānā Bismilī"

Darbımesel, deyim ve kinaye türünden olan maddelerin yalnızca ilk harfleri esas alınarak bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Bâblarda yer alan maddeler de ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir.

Her deyim, atasözü ve kinayenin ne zaman, ne şekilde ve hangi anlamda kullanıldığına özellikle işaret edilmiş; maddeler Türkçe karşılıklarından ziyade bu yönleriyle ele alınarak Türkçede ona uygun bir deyim zikredilmiştir. Ayrıca maddenin bir atasözü mü, yoksa bir kinaye mi olduğu da belirtilmiştir. Örnek:

Bābü'l- elifi'l-meftūḥa

آفتاب یتیم گش بیوه گداز (āftāb-i yetīm-kuş-i bīve-gudāz): Emşāldendür. Āftāb-i yetīm-kuş, şol güneşe dirler kim kış güni ṭulūʿ eyler ki baʿżı yetīmān ol güneşin ḥarāretinden müşeffaʿ olalım deyü aldanub ṭoñarlar. Żurafā-yi ʿacem ol güneşe āftāb-i yetīm-kuş-i bīve- gudāz dirler. Yaʿni yetīmi öldirüb bīve eridici dimekdür ki ġāliben zebān-i Türkīde bu maḳūle güneşe buzaġı ṭogurdan dirler. Nite kim Manṣūr-i Ḳaraboġa'nın bir ḳıṭʿasında ki efżalü'l-ḳużżāt ʿAbdülvehhāb-i Ṭūsī hicvinde dimişdür. Meşel-i mezkūr ḳaṭi ẓāhirdür. Ḳıṭʿa:

قاضیا بر سر یتیمانی خون شبان میخوری مگر پشی
گفته آفتاب شرع منم آفتابی ولی یتیم کشی

سایه روی ، آفتاب روی (āftāb-rūy , sāye-rūy): Bu edālar şol zamānda żarb olınur ki zebān-i Türkīde bir yer ki güneşe ḳarşu olub bī-vāsıṭa ḥarāret-i şems aña işābet itse idi żurafā-yi ʿacem ol yire āftāb-rūy dirler. Ḥaṭṭā bir bāġ ki güneşe ḳarşu olsa üzümi ṭaṭlu olur diyecek yirde aʿcām medḥ yüzinden انگور انچ آفتاب برویست (engür ānçi āftāf be-rūyest) deyü żarb iderler. Keżālik sāye-rūy edāsı āftāf-rūyın żıddıdur gölgelik ve gölgeye ḳarşudur diyecek yirde aʿcām فلان جای سایه روی است (fülān cāy sāye-rūy est) dirler. Nite kim efṣaḥu'ş- şuʿarā Mevlānā Selmān-i Sāvecī'niñ bu beytinde żikr olınub āftāb-rūy edāsı naẓm olınur. Beyt:

بر سایه سواد سر زلف خویش گیر ما را که سوختیم درین آفتاب روی

آب من از فلان کس گشاد (āb-i men ez fülān kes güşād): Bu meşeli şol zamānda kināye iderler ki zebān-ı Türkîde fülān kimesneden murādım ḥāṣıl oldı ve beni murāda vāṣıl eyledi diyecek yirde büleğā-yi ʿacem āb-i men ez fülān kes güşād deyü żarb iderler ve daḥi āb muṭlaḳan murād maʿnāsına gelür. Üstādü'ş- şuʿarā' Mevlānā Ẓahîrî'nin bu rubāʿîsinden ki şikāyet-i rüzgārda dimişdür. Meşel-i sālifü'ẕ-ẕikr ḳaṭi ẓāhir ve bāhirdür. Ḳıṭʿa:

هزار دامن گوهر نثار شان کردم که هیچ کس شبهی در کنار من ننهاد
هزار بیت بگفتم که آب ازو بچکد که جز ز دیده دگر آبم از کس نگشاد

Baş (vr.1b):

درر حمد بی شمار بران خالق لیل و نهار که از عالم غیب بعالم هستی شئونات ظاهره ابراز میکند ... و بعد ناگاه بر خاطر فاتر این کمینه تاشکندی اعنی میرك محمد نقشبندی ...

Son (vr.102a):

هاتف الغیب بو نادر المثلك دیدی نامن نوادر الامثال تمت.

Diğer nüshaları:

İst., Hacı Selimağa Ktp., Selimağa **1004**/1 (1056 h.); İ.Ü. Merkez Ktp. T.**1893**, T. **3412** (1096 h.), T. **3877**; Süleymaniye Ktp., A. N. Tarlan **84**, **110**/1, Hafid Ef. **332**, Reşid Ef. **1029**/3

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **588**/1

Nüsha ve tavsif için bk.

TÜYATOK. 34, I,52; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 363; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Yz. Kat.**, I, 42, 80; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,102; **Turkish Handschriften**, II,432

Meyādînü'l-fürsān (tlf. 1022/1613)
Şeyḫî ʿAbdülmecîd-i Sivāsî

Meyādînü'l-fürsān, Farsça basit ve bileşik fiillerin mâzî ve muzâri kökleriyle birlikte Türkçe karşılıklarını veren Farsça fiiller sözlüğüdür. Şeyḫî mahlası ve Şeyḫî-i Sivāsî adıyla meşhur ʿAbdülmecîd b. Ebü'l-Leys Muḥarrem tarafından telif edilmiştir[194].

194 **Tarama Dergisi**, I, 98

Künyesi Ebü'l-Ḫayr, lakabı ise Mecdüddîn olan ʿAbdülmecîd, Sivâsî adıyla meşhur bir aileye mensup olup 971/1564 yılında Zile'de doğmuştur. Tahsilini dönemin Halvetî şeyhlerinden olan babası Muḥarrem Efendi (ölm.1000/1592) ve amcası Ḳara Şems adıyla tanınan Şemsüddîn-i Sivâsî (ölm.1006/1598)'nin yanında ve gözetiminde tamamlamıştır. Otuz yaşına kadar zahirî ilimlerle meşgul olduktan sonra tasavvufa yönelerek şeyhlik makamına kadar yükselmiştir. Amcasının ölümü üzerine Sivas'taki Şems Dergâhı şeyhi olmuştur. İlmi ve sohbetleriyle ün kazanan ʿAbdülmecîd, Sultan III. Mehmed tarafından özel bir fermanla İstanbul'a davet edilerek önce Şehzade Camii ve Sultan Selim Camii'nde, 1026/1617 yılında Sultan Ahmed Camii'nin tamamlanmasından sonra burada Cuma vaizliği ile görevlendirilmiştir. Bu görevdeyken 1049/1639 yılında ölmüştür.

Şiirde Şeyḫî mahlasını kullanan müellif, eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme almıştır. Eserleri; Şerḥ-i Meşnevî, Leṭâʾifu'l-ezhâr ve leẕâʾiẕu'l-emṣâr, Şerḥ-i Ḳaṣîde-i mîmiyye, Miṣḳâlü'l-ḳulûb, Dürerü'l-ʿaḳâʾid ve ġurerü külli sâʾiḳ ve ḳâʾid, Meḳâṣidü ʿayniyye ve meʿâṣidü ervâḥi ṭayyibe ve ʿayniyye, Ḳahrü's-süs fî elcâmi'n-nüfûs, Tefsîr-i Fâtiḥa, Risâletü'l-kebâʾir ve şerhi, Risâletü'l-ḳazâ ve'l-ḳader, Telḫîsü Ḫavâṣṣi'n-Nebî, Risâletü'l-İslâm ve'l-müslimîn, Lemaḥât, Ḥadîṣü'l-erbaʿîn, Cübbü'l-mesâʾil, Dîvân-i ilâhiyât ve Farsçadaki edatları izah eden ʿUmdetü'l-edîb fi't-taʿlîm ve't-teʾdîb adlı eserleri vardır[195].

Meyâdînü'l-fürsân

Nüsha tavsifi:

İst., Nurosmaniye Ktp. **4886**

Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı, şirazeli bir cildi vardır. 282 x 185 (155 x 90) mm. ebadında, 15 satırlı, 64+ II varaktır. Müellif tarafından talik hatla yazılmıştır. Fasıl başlıkları, Farsça fiiller kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Haşiyelerde fiiller ve anlamlarıyla ilgili müellif tarafından yazılmış notlar vardır.

Kaynaklarda daha çok Meyâdînü'l-fürsân adıyla anılan eser, Lügat-i Meşnevî ve Lügat-i müşkilât-i Meşnevî adlarıyla da bilinmektedir. Müellif nüshasında eserin adına dair açık bir kayıt yer almamaktadır. Yalnızca değerlendirmede esas alınan nüshanın baş zahriyesinde siyah mürekkeple yazılmış "Meyâdînü'l-fürsân li-Sivâsî bi-ḫaṭṭi müʾellifihi" kaydı

195 Müellif ve eserleri için bk. Şeyḫî Meḥmed, **Veḳâyiʿ**., I, 62-65; **Keşf.**, I, 747; **a. e.**, II, 1171, 1347, 1588; **Esmâʾ**., I, 620; **Ẕeyl**., I, 466; **a. e.**, II, 403; Müstaḳîm-zâde, **Mecelle.**, vr. 267a; **OM.**, I, 120, 192; **Sicill.**, III, 400; **Divanlar Kat.**, II, 306-307

görülmektedir. Nüsha da bu adla kayıtlıdır.

Meyâdînü'l-fürsân, 1022 yılı Şevval ayı başlarında (Ekim-Kasım 1613) yazılmış ve bu tarih itmâm kaydının sonunda, "...sene bin yigirmi iki Şevvâl evâyilinde" şeklinde belirtilmiştir.

Eser, mukaddimede verilen bilgilere göre (vr.2a), müellifin en büyük kardeşi Feyżullâh'ın "Meşnevî'nin istiḫrâcına âsân olmağa müşteḳât-ı fürsi tevżîḥ eyle" şeklindeki teklif ve teşviki doğrultusunda ve Mesnevî'de geçen bazı fiillerin muzâri köklerinin ve anlamlarının bilinmesi ve bu yolla Mesnevî'nin anlaşılmasına katkıda bulunmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Müellif bu maksadını mukaddimede şu beyitle ifade etmiştir:

vr.2a

Maḳṣadım teysîr-i naẓm-ı Meşnevî'dür ṭâlibe

Esb-i Mevlânâ'ya bindüm eyledüm ʿazm-i sefer

Meyâdînü'l-fürsân, Farsça mastarların Türkçe karşılıklarını ve kuralsız fiillerin muzâri köklerini içeren bir sözlüktür. Müellifin ifadesine göre eser, bilhassa Mesnevî'den derlenen Farsça basit ve bileşik fiillerin eserin önsözünde adları anılan sözlüklerde verilen anlamları ve Türkçe karşılıklarının bir arada toplanması suretiyle meydana getirilmiştir (vr.1b-2a). Kaynak olarak zikredilen sözlüklerin ikişer üçer nüshası temin edilerek Mesnevî'den alınan fiiller, bir yıl boyunca bu kaynaklardan tetkik ve mütalaa edilmiş ve böylece tenkitli ve sıhhatli bir Farsça fiiller sözlüğü hazırlanmıştır. Müellifin mukaddimedeki "...ḳudretim yetdikçe ṭoḳuz kere müsvedde ve beyâż olmuşdur" sözü de (vr.2a) esere verilen önem ve dikkati göstermektedir.

Meyâdînü'l-fürsân eser hakkında bilgiler içeren bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimenin ḥamdele ve salvele kısımları Arapça yazılmıştır. Daha sonra Farsçanın gramerine dair bilgiler verilmiş (vr.3a-14b) ve ağırlıklı olarak fiillerle ilgili konular işlenmiştir. Gramere dair konu başlıkları sırasıyla şöyledir: "Meṣâdır-ı dâî, Meṣâdır-ı tâî, Aḳṣâm-i meṣâdır-ı dâî, İsm-i maṣdar, Żamâyir-i münfaṣıl ve müttaṣıl; el-Emṣiletü'l-muḫtelife. Bu son konu başlığı altında «كردن» fiili örnek verilerek mâzî, muzâri, istikbal zamanları ve emir kipinin olumlu ve olumsuz şekilleriyle malum ve mechul şekilleri yalnızca üçüncü tekil şahsın çekimli şekli yazılarak gösterilmiş ve gereklik kipinin çekimi de verilmiştir. Daha sonra da kurallı ve kuralsız fiillerin muzâri köklerinin bulunmasıyla ilgili kaideler anlatılmıştır. Zamanlardan sonra, "İstifhâmât, İsmü'l-fâʿil ve'l-mefʿûl, Ṣîga-i müşebbehe, İsmü'z-zemân ve'l-mekân, İsm-i tafżîl, İsm-i taṣġîr ve Fiʿl-i teʿaccüb" başlıkları altında ilgili kaideler anlatılmıştır.

Farsça fiiller mastar halleriyle verilmiş ve tertipte yalnızca ilk harfler esas alınmış; ilk harfleri aynı olan fiiller, ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir. Maddelerin önemli bir kısmını bileşik fiiller teşkil etmektedir. Maddelerin izahında, önce fiilin Türkçe karşılığı ya da karşılıkları verilmiş ve varsa Farsça müteradifleri de zikredilmiştir. Daha sonra ilgili fiilin mâzî ve muzârî köklerini belirtmek amacıyla maddenin mâzî ve muzârî zamanlarda üçüncü tekil şahısla çekimli şekli yazılmış, bazen de bu çekimli şekiller kısa bir cümle içerisinde kullanılmıştır. Yer yer fiillerin ism-i fâ'il ve ism-i mef'ülleri de yazılmıştır.

Eserde hem maddeler, hem kaynaklar için bazı kısaltmalar kullanılmıştır. Müellif istifade ettiği sözlüklerin adlarını, bu kaynaklar ve fiillerin özellikleriyle ilgili kullandığı kısaltmaları mukaddimede şöyle açıklamıştır:

vr.2a-b

"...Ṣıḥāḥeyn ve Vesîle ve Câmi' ve Müşkilât ve Şâmil ve Deşîşe, Müctebâ ve Uḳnûm-i 'acem ve Baḥrü'l- ġarâyib ve Ḥişârî ve Ni'metullâh gibi kitâblara bir sene miḳdâru ġavṣ edüb, sehv-i ḳalem ve teftîş-i ceyyid ve revî ve taṣḥîḥ-i neseb-i kelimât ḫuṣûṣunda dürer iḫrâc olundu (...) Pes a'ẓam-i levâzım muẓâri' olmaġın bulduġım üzere ḳavâ'id yazılub şübheli muẓâri'lere surḫla ع ve şâẕlara ش ve ḫurûf-i 'acemîye surḫla .. ve müte'addîlere ت ve müştereklere ك ve maḳṣûrlara قصر ve kütübüñ meşâhirinden Ni'metullâh نع ve Ṣıḥâḥ'a ص ve Ḥişârî'ye ح , Ḥalîmî حم ve surḫla 'acemî noḳṭası ḳonmayan heb 'Arabîdir ve ḳaṣr yazılmayan heb meddür."

Eserde madde başı olarak 1.100'e yakın Farsça fiil yer almaktadır.

Baş (vr.1b):

الحمد لله المحمود بالسنة متفرقة و اللغات شتى و هو الذى علم آدم الاسماء و حقايق الاشيا ... و بعد ذلك ساحه طاعتده پياده و زير قدم ده فتاده عبد المجيد الملقب بشيخى بن ابى الليث محرم الزيلى ...

Son ve itmâm kaydı (vr.64b):

يوسفيدن حسرت و فرقت و غم چكمك و هر غمك صونى ان شاء الله ـ صفادر بعد عسر يسرا در

تمت بيد جامعه الفقير شيخى السواسى بتفتيش كامل ... سنه بيك يكرمى ايكى شوال اوايلنده

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp., MFA. (A) **1811**
İst., Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. **385**

Nüsha ve tavsif için bk.
TÜYATOK. 34, IV, 443

Lügat-i müşkilāt-ı eczā (tlf. 1035/1626)
Derviş Siyāhī-i Lārendevī

Bir tıp sözlüğü olan Lügat-i müşkilāt-ı eczā, Karamanlı Derviş Siyāhī tarafından yazılmıştır[196].

Kaynaklarda müellif hakkında yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı Müellifleri'nde Derviş Siyāhī'nin "zamanın güçlü doktorlarından ve Mevlevî tarikati müntesiplerinden olduğu" belirtilmektedir[197]. Bu eserin ve yine tıbba dair olmak üzere 1025/1616 yılında mesnevî tarzında yazılmış Mecmaʿu'ṭ-ṭıb adlı eserinin mukaddimesinde yer alan bilgilere göre Derviş Siyāhī, tıp tahsil etmek amacıyla Mısır'a giderek uzun yıllar burada kalmıştır. Tıp ilmini, aslı Bağdatlı olup Mısır'da yaşayan Molla Muḥammed adlı bir tabipten öğrenmiş ve kendisinden icazet almıştır. Daha sonra tıbba dair yazacağı kitaplar için malzeme toplamak ve bilgisini artırmak amacıyla çeşitli ülkelere seyahatlerde bulunmuştur[198].

Lügat-i müşkilāt-ı eczā
Nüsha tavsifi:
Konya, Safa Odabaşı özel kütüphanesi (numarasız)
Sırtı koyu kahverengi meşin, üzeri kahverengi kâğıt kaplı, şirazesi dağınık mukavva ciltli; 200 x 140 (140 x 75) mm. ebadında bir mecmuanın 46b - 114b varakları arasındadır. Nesih hatla yazılmış olup istinsah kaydı yoktur. Maddelerin üzeri kırmızı keşidelidir.

Lügat-i müşkilāt-ı eczā adlı bu eser, Arapça, Farsça ve Yunanca tıbba dair terimlerin, ilaç ve eczacılıkta kullanılan bitki adlarının Türkçe karşılıklarını veren bir tıp sözlüğüdür. Eser 1035/1626 yılında yazılmış ve telif tarihi, eserin sonunda yer alan ve muhteva ile ilgili bilgiler de içeren aşağıdaki beyitlerde söylenmiştir:

vr.114b

Bi-ḥamdillāh tamām oldu kitābet
Erişdi ḥażret-i ḥaḳdan ʿināyet

196 **OM.**, III, 217; **Tarama Dergisi**, I, 60

197 **OM.**, III, 217

198 Derviş Siyāhī-i Lārendevī, **Mecmaʿu'ṭ- ṭıb**, yz., Konya, İHK., F. N. Uzluk nr. 6778, vr. 2a- b, 43b. Bu eserin yazma nüshaları için bk. **Tıp Yazmaları.**, s. 253, 254

Ḳamu eczāda her müşkil lüġāt
Lisān-i Türkī yazdım müşkilāt

Ola ṭālib olan iḫvāna āsān
Anıñçün Türkīye döndürdüm elān
Biñ otuz beşde iken sāl-i hicret
Tamām oldu erüb ḥaḳdan ʿināyet

Mukaddimede de eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:
vr.46b-47a

"...Bilgil kim bu faḳīr ṭālib-i ʿilm-i ebedān olub diyār-ı Mışır'da ve sāyir seyāḥat ḳılduġım diyārlarda meẕkūr ʿilmiñ taḥṣīlinde nite kim bal arusı her şüküfeden ʿuṣāresiz taḥṣīl etdügi miṣāl bu eżʿafü'l-ʿibād daḫi her bir üstāda rast gelüb ve her bir dervīş-i ṣāḥib-kemāle düş olduḳda anlardan bu ʿilme lāzım olan eczāların müşkil olan isimlerin aḫẕ edüb ḫuṣūṣan on yıl miḳdārı seyāḥatde saʿī edüb çalışub ẕikr olınan lüġatleriñ her birin düşdükçe bir üstāddan istifāde edüb żabṭ ve taṣarruf etmegin cemʿ edüb ḳaleme getürüb taḥrīr olındı ve nice kütüb ve resāʾil ki ṭıbba mensūbdur görüb baʿdehū yazmaġa şürūʿ eyledüm. Ol ẕikr olınan eczālaruñ ʿArabī ve Fārisī ve Yunānī bir bir her biri ne resme tesmiye olınur ise kendü ẕikr olınan lisānlarından cemʿ edüb Lüġāt-ı müşkilāt-ı eczā deyü ad verüb ḥurūf-i tehecci üzere taḥrīr edüb yirmi sekiz bābda beyān eyledüm ki her bir ṭālibe āsān ola."

Arapça, Farsça ve Yunancadan derlenmiş 4.700 civarında ilaç adı ve tıp terimi içeren eserde maddelerin ilk harfleri esas alınarak bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Maddelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabe sırası gözetilmemiştir. Maddelerin yalnızca Türkçe karşılıkları verilmiş, başka bir açıklama yapılmamış ve kelimenin hangi dile ait olduğu belirtilmemiştir.

Muṣṭafā-i Üsküdārī, Lüġat-i müşkilāt-ı eczā'daki maddeleri tam alfabetik olarak tertip etmiş ve eserine Müretteb müfredāt-ı Siyāhī adını vermiştir.

Baş (vr.46b):
الحمد لله العالمين و الصلوة و السلام على سيدنا محمد ... اما بعد بلكل كم بو فقير طالب علم ابدان اولوب ...

Son (vr.114b):

بیك اتوز بشده ایکن سال هجرت تمام اولدی ایروب حقدن عنایت
اوقویان ایلدکده استفاده فقیری یاد ایده خیری دعاده

Diğer nüshaları:
Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., M. Con **638**; Milli Ktp., A. Ötüken **99**

İst., Cerrah Paşa Tıp Fak. Ktp., Tıp Tarihi **19**/2, **146**/2; Süleymaniye Ktp., Hafid Ef. **455**/7, Hamidiye **1034**/1; TSMK. Revan Köşkü **1690**/3 (1033 h.)
İzmir, Çapa Tıp Fak. Ktp., Tıp Tarihi **3338**/2
Manisa, İHK., **144**/2

Nüsha ve tavsif için bk.
Tıp Yazmaları, s. 253

Müretteb müfredāt-ı Siyāhī (tlf. 1193/1779)
Muṣṭafā-i Üsküdārī

Lüğat-i müşkilāt-ı eczā'nın alfabetik tertibi olan eser, Muṣṭafā-i Üsküdārī adıyla tanınan bir müellif tarafından hazırlanmıştır[199].

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **710**
Üzeri ebru kâğıt kaplı, şirazeli, miklepli; 185 x 125 (155 x 100) mm. ebadında, XIV + 234 + XVIII varak bir cildin vr. 187b - 234b arasındadır. 23 satırlı olup İbn ʿÖmer et-Toḳādī'nin nesih hattıyla 1193/1779 yılında yazılmıştır. Serlevha tezhipli, sayfalar yaldız çerçevelidir. Maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Müretteb müfredāt-ı Siyāhī, Derviş Siyāhī'nin sözlüğünü alfabetik olarak tertip ederek istifadeyi kolaylaştırmak maksadıyla hazırlanmış ve eserin önsözünde bu hususla ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir:

vr.187b

"Bu ʿabd-i faḳīr (...) eş-şehīr bi-Muṣṭafā-i Üsküdārī bundan aḳdem kütüb-i ṭıbba mütālaʿa edüb istifāde ṣadedinde iken merḥūm Derviş Siyāhī el-Ḳirmānī'niñ esāmī-i müfredāt biyāniçün cemʿ edüb ʿammetü ṭālibīne lāzım ve nāfiʿ ve eczālarıñ ʿArabī ve Fārisī ve Yunānī esmālarıñ beyānda nāfiʿ ve ḥurūf-i tehecci tertībince yirmi sekiz bāb üzere müretteb olub lākin müfredāt beyninde tertībe riʿāyet olunmadığından

199 OM., III, 218

maṭlūb olan eczānıñ bulunmasında mülāḥaẓa eyledüğümde ḥurūf-i tehecci ṭarīḳi üzere cümle esāmīleri cemᶜ ve tertīb ve her eczāyı maḥalline imlā ve terkīm edüb ṭālib içün vicdānını teshīl ve Müretteb müfredāt-ı Siyāhī deyü tesmiye eyledim."

Baş (vr187b):

الحمد لله العليم الحكيم المنان الذى وفقنا لتعلم علم الابدان ... اما بعد معلوم اخوان و مفهوم خلان وفا اوله كم بو عبد فقير ... الشهير بمصطفى الاسكدارى بوندن اقدم ...

Son (vr.234b):

ينوع يميشك اولموشنه ديرلر ينع معناسنه تمت الاسماء الاجزآء

Ferağ kaydı (vr.234b):

حرره الفقير الى رحمة رب القدير ابن عمر التوقاتى غفر الله لهما سنه ١١٩٣ ه

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Genc-i leāl (tlf. 1041/1631)
Gencī Pīr Meḥmed

1041/1631 yılında telif edilmiş manzum bir sözlüktür. Asıl adı Meḥmed Çelebi olan Kayserili şair Gencī Pīr Meḥmed tarafından nazmedilmiştir[200].

"Eser iki bölümdür. Birinci bölümü Arapça-Türkçe, ikinci bölümü Farsça-Türkçedir. Yahya b. Yakup adlı bir müstensihin kalemiyle 1048/1638 yılında yazılmış olan bir nüshası kitapçı Raif Yelkenci'de bulunmaktadır[201]."

Eserin görülmesi amacıyla kitapçı Raif Yelkenci'nin İst. Sahhaflar Çarşısı'ndaki dükkanın yerinde yapılan araştırma neticesinde, Raif Yelkenci'ye ait yazma eserlerin bir kısmının şahıslara satıldığı, bir kısmının da Nuri Arlasez tarafından Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışlandığı tespit edilmiştir. Nuri Arlasez'in Raif Yelkenci hatırasına bağışladığı 307 adet yazma eser arasında, ayrıca aynı kütüphanenin Nuri Arlasez Koleksiyonu Yazma Eserler Bölümü'nde de Genc-i leāl'in nüshasına tesadüf edilememiştir.

200 Mlf. için bk. Seyyid Rıżā, **Teẕkire-i Rıżā**, s. 85 - 86

201 **Tarama Sözlüğü**, I, XXXII

Menāẓimü'l- cevāhir (tlf. 1042/1632-3)
Ḫākī Muṣṭafā-i Üsküdārī

Menāẓimü'l- cevāhir, Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Aslen Tireli olan şair Ḫākī Muṣṭafā-i Üsküdārī tarafından nazmedilmiştir[202]

.

Tire'de doğan ve daha sonra İstanbul'a gelerek Üsküdar'a yerleşen müellif, şiirde Ḫākī mahlası, çevresinde de Muṣṭafā-i Üsküdārī adıyla tanınmıştır. Bursalı Mehmed Tahir, müellifin bu manzum sözlüğünden başka, Nāẓimü'l- cevāhir adlı manzum bir lügatçesi daha olduğunu kaydederek Nāẓimü'l- cevāhir için bir matla ve bir hatime beyti, Menāẓimü'l- cevāhir için de eserin manzum önsözünden ilk üç beyti nakletmektedir[203]. Osmanlı Müellifleri'nde Nāẓimü'l- cevāhir için yazılan matla beyti, Menāẓimü'l-cevāhir'in ilk kıt'asının birinci beytidir. Sözlük yanlışlıkla iki ayrı eser olarak değerlendirilmiştir.

Menāẓimü'l- cevāhir
Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. MFA. (A) **1775**
İst., Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. 178/2 numarada kayıtlı 1137/1719 istinsah tarihli nüshanın mikrofilmidir.

Toplam 402 beyit olarak nazmedilen ve Menāẓimü'l- cevāhir adı verilen bu manzum sözlük, 1042/1632-3 yılında yazılmıştır. Telif tarihi eserin sonundaki tarih kıt'asında şu beyitlerde ifade edilmiştir:

vr.56a

Bu dem lafẓ u maʿnā yüzünden bu nüket
Dedüm ben de tārīḫini bī-hülek
Ṣorarlarsa senden eger Ḫākiyā
De biñ ḳırḳ ikide tamām eyledük

Eser, mesnevî tarzında yazılmış 9 beyitlik bir dîbâçe ile başlar. Bu beyitlerde hamd ve senâ ve selât ve selâma dair sözler Arapça, Farsça ve Türkçe olarak nazmedilmiştir. Mukaddimede sözlük hakkındaki bilgileri içeren kısım ise mensur olup Arapça yazılmıştır:

202 Ḳınalı-zāde, **TŞ.**, I; 327; **Ẕeyl.**, II, 559; Müstaḳîm-zāde, **Mecelle.**, vr. 194b; **OM.**, II, 166

203 **OM.**, II, 166

vr.17a-b

«... هذه لغات ملمعة بالالسنة الثلثة المصنعة و كلمات مرصعة بجواهر الالفاظ المستجعة جمعتها فنظمتها فی سمط التحریر و کسرتها علی ثمان و عشرین قطعة مرتبة بالوجه الآتی فی هذه الزیر و سجعتها الحروف التهجی علی الترتیب تسهیلا لحفظها الطفل اللبیب و اوردت عند ختام کل قطعة منها ثلثة مصارع عربی و فارسی و ترکی علی ان یکون کل واحد منها مترجما للاخر لیعرف المبتدی احواله الترکیب و عند اختمام کلها کتبت ثمانیة و عشرین بیتا علی یکون سجع کل واحد منها حرفا من حروف الهجاء ایضا بالترتیب ثم ارختها بالالسنة الثلثة المذکورة ایضا علی ما سیجی فی آخرها و سمیتها مناظم الجواهر لان کل واحدة من قطعها الفواخر لمنظومة الجواهر الزواهر .»

(Bu, sanatlı üç dilin parlak kelimeleri ve secili lafızların incileriyle dizilmiş sözcükleridir. Onu derledim ve yazı ipliğinde dizdim ve onları, aşağıdaki gibi, bu düzende tertipli yirmi sekiz kıt'aya böldüm. Harfleri akıllı çocuklara ezberini kolaylaştırmak için basit bir tertip üzere kafiyelendirdim. Bütün kıt'aların bitiminde, tahsile yeni başlamış çocuğun terkiplerinin durumunu bilmesi için her birinin tercümesi olarak Arapça, Farsça ve Türkçe üç mısra getirdim. Bütün kıt'aların sonunda, yine her biri alfabe harflerinden biriyle kafiyeli olarak yine sırayla yirmi sekiz beyit yazdım. Sonra onların sonunda, zikredilen üç dilden örtülü olarak ona tarih yazdım ve kıt'alarının her biri güzel renkli inciler dizisinin en kıymetlisi olduğu için ona Menāẓimü'l- cevāhir adını verdim.)

Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre Menāẓimü'l- cevāhir, toplam 402 beyitten ibarettir. Eser, bir mukaddime, 29 kıt'a ve bir hâtimeden meydana gelir. Kıt'aların beyit sayısı 6 ile 18 arasında değişir. Ancak 25. kıt'a 28, 29. kıt'a da 30 beyittir. Eserin yirmi sekiz kıt'ası Arap alfabesine göre tertip edilmiştir. 29. kıt'a ise mesnevî tarzında yazılmış ve beyitlerin kafiyeleri de yine alfabetik olarak sıralanmıştır. Her kıt'anın sonunda iki takti beyti yazılmış; kıt'anın vezni ikinci beytin ilk mısrasında söylenmiş ve diğer mısralarda da birbirinin tercümesi olmak üzere öğüt verici ve özendirici sözler nazmedilmiştir. Eserin sözlük kısmı ise 327 beyittir.

Eserde 12 bahir kullanılmış; bunlardan hezec bahri ile 7, remel bahri ile 5, recez bahri ile 4, muzâri, münserih, mütekârib bahirleri ile 2'er, hafîf, kâmil, mütedârik, serî, tavîl ve vâfir bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir.

Baş (vr.16b):

الحمد لله الذی جعل الناس مکرما　　بالنطق و الدرایة و اللب و الزکا

منت خدایرا که بکردست مردمی　　مهتر هوش و دانش و گفتار و زیرکی

Son (vr.56a):

و من يدع للناظم المصطفى　　برو باد چون خواهش مصطفى

فعولن فعولن فعولن فعول　　دعا ايله ناظم ايچون اى اوغول

Ferağ kaydı (vr.56):

تمت بتوفيقه تعالى فى شهر ربيع الاول سنة سبع و ثلاثون و مائة الف

Diğer nüshaları:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **2111**; Milli Ktp. Yz.A. **3086**/2

İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6901**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**3670**; Nurosmaniye Ktp. **4883**/2 (1120 h.)

Konya, Mev. Müz., İhtisas **3157**/1

Nüsha ve tavsif için bk.

Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., III, 67; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 123

Farsça-Türkçe Sözlük (tlf. XI./XVII. yüzyıl ortaları)

Naḳīb-zāde Niʿmetī Çelebi

Naḳīb-zāde Niʿmetī Çelebi hakkında bilgi veren kaynaklar, onun Farsça-Türkçe bir sözlük yazdığını zikretmektedirler. Tam adı Niʿmetullāh İbn Meḥmed İbn ʿAlī olan müellif, Naḳībü'l- eşrāf ʿAlī Efendi'nin torunu olmakla çevresinde Naḳīb-zāde Efendi adıyla bilinmiştir. Bursa'da doğan müellif Bursa Mahkeme-i Şeriyyesi'nde kâtip olarak görev yapmıştır. Şairlik yönü de olan Naḳīb-zāde Niʿmetī Çelebi 1060/1650 ya da 1070/1660 yılında Bursa'da ölmüştür[204].

Araştırmalarda bu müellife ait bir sözlük tespit edilememiştir.

Lügat-i Şāh-nāme (tlf. 1069/1659)

ʿAbdülḳādir el-Bağdādī

Lügat-i Şāh-nāme, İranlı şair Firdevsī'nin ünlü eseri Şāh-nāme'de geçen anlaşılması güç Farsça kelimeleri izah etmek için kaleme alınmış

204 Bk. Nevʿī-zāde ʿAṭāī, **Ḥadāʾiḳ** II, 701; Şeyḫī Meḥmed, **Veḳāyiʿ**., I, 709; İsmāʿīl Belīğ, **Güldeste**., s. 508; **OM**., I, 40 (dpn. 2); **Sicill**., IV, 574

Türkçe açıklamalı bir sözlüktür[205]. Müellifi, Tuḥfe-i Şāhidī'ye Arapça ve Türkçe olarak iki ayrı şerh yazan ᶜAbdülḳādir el-Bağdādī'dir.

Arap edebiyatı ve edebiyat tarihi ile ilgili önemli eserlerin sahibi olan müellifin tam adı, ᶜAbdülḳādir b. ᶜÖmer b. Bāyezīd b. Aḥmed el-Bağdādī'dir. 1030/1621 yılında Bağdat'ta doğdu. İlk tahsilini burada tamamladı ve bu arada Farsça ile Türkçeyi öğrendi. On sekiz, on dokuz yaşlarında Bağdat'tan ayrılarak önce Şam, daha sonra Kahire'de yüksek tahsiline devam etti. Kahire'de kaldığı süre içerisinde kendisi için zengin bir kütüphane oluşturdu. 1667-1680 yılları arasında üç kez İstanbul ve Edirne'ye gelerek bu şehirlerde bir müddet ikamet etti. Osmanlı devlet büyüklerinden yakın ilgi gören el-Bağdādī, Şerḥu şevāhidi Şerḥi't-Tuḥfeti'l-verdiyye adlı eserini Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya, Ḫizānetü'l-edeb ile İbn Hişām'ın Şerḥu Bānet suᶜād adlı eserine yazdığı haşiyesini IV. Mehmed (1648-1687)'e ithaf etti.

el-Bağdādī, Fars edebiyatı alanında da söz sahibi olmakla birlikte şöhretini Arap edebiyatı ve edebiyat tarihi üzerine yazdığı eserleriyle kazanmıştır. Bugüne kadar altı eseri neşredilmiştir. On dört eseri ise yazma halindedir[206].

Lüğat-i Şāh-nāme

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Reisülküttâp **1112**

Kahverengi meşin, miklepli, basma şemseli bir cilt içinde; 243 x 126 (173 x 74) mm. ebadında, 23 satırlı, 182 varaktır. Müellifin nesih hattıyla 29 Ramazan 1069/ 20 Haziran 1659 tarihinde yazılmıştır. Maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eser, Şāh-nāme'de geçen izaha muhtaç Farsça kelimelerin açıklanması maksadıyla kaleme alınmış özel bir sözlüktür. Sözlüğün kelime malzemesi, mukaddimede verilen bilgilere göre, Şāh-nāme'de geçen şahıs, ülke ve yer adları ile bu manzum eserde ve diğer Farsça kitaplarda görülen nadir Farsça kelimelerin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Müellif eserini

---

205 el- Bağdādī, Lüğat-i Şāh-nāme, nâşirin önsözü, s. 1-19; **Tarama Dergisi**, I, 101; **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 284; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 141

206 Müellif, hayatı, eserleri ve hakkında bibliyografya için bk. C. Brockelman, "ᶜAbdülḳādir el-Bağdādī", **İA.**, I, 87- 88; Nazif Hoca, "Abdülkadir el-Bağdâdî", **DİA.**, I, 230 - 231; el- Bağdādī, **Şerḥu şevāhidi Şerḥi't-Tuḥfeti'l-verdiyye**, nâşirin önsüzü, s. 1- 9; Hoca, " **ᶜAbdü'l- ḳādir b. ᶜÖmer el- Bağdādī'nin Eserlerinin İstanbul'daki Yazmaları**", s. 119-145; aynı mlf., "**ᶜAbdü'l-ḳādir b. ᶜÖmer el-Bağdādī'nin El Yazısı İle İki Mecmuası**", s. 69 - 82

hazırlamak maksadıyla 1067/1657 yılında Şāh-nāme'yi mütalaa etmeye başlamış ve eserini itmâm kaydına göre, 29 Ramazan 1069/20 Haziran 1659 tarihinde tamamlamıştır. Mukaddimede sözlük hakkında şu bilgiler verilmektedir:

vr.1b-2a

" İşbu ʿabd-i ḥaḳīr ve bende-i pür-taḳṣīr (...) ʿAbdülḳādir b. ʿÖmer el-Bağdādī bu vechle taḳrīr ve bu ṭarz ile taʿbīr eder ki hicretiñ baʿde'l-elf sebʿa ve sittīn senesinde müṭāliʿa-i Şeh-nāme-i Firdevsī-i nām-dār-ı belāğat-şiʿār ki müteżammin-i aḥvāl-i mülūk ve yelān ve maḳbūl-i ṭabʿ-i müşkil-pesendān-ı cihāndur vāḳiʿ oldu. Eşnā-i müṭālaʿada żabṭ-ı esāmī-i ricāl ve beḳāʿ eṣaḥḥ żabṭına itbāʿ edüb her lafẓ-ı ġarībe müṣādif olduḳda kütüb-i lüğāt-ı Fārisiyyeye müracaʿat olunub baʿde tebyīnü'l-ḥaḳīḳa mine'l-mecāz bir cerīde-i tesvīdde efrāz olunur idi ve nice kütüb-i müfīdeden lüğāt-ı ʿadīde añа żamm olundu. Bir müddet ṣaḥā'if-i müsveddede mehcūr ve zāviye-i nisyānda ḫafī ve mestūr ḳaldıḳdan ṣonra eʿizze-i aḥbābdan biri tesvīdden tebyīże naḳl etmegi işāret buyurub emrine icābet ve fermānına iṭāʿat olunub cemʿ ve teʾlīf ve telfīḳ ve taṣnīf etmege ʿazm ve cenābına ihdā olunmağa cezm olundu."

Lüğat-i Şāh-nāme'de maddelerin tertibinde ilk ve son harflere itibar edilmiştir. İlk harfler bâb kabul edilmiş ve ilk harfleri aynı olan kelimeler bir bâbta toplanmıştır. Bâblarda yer alan kelimelerin de son harfleri esas alınmış ve maddeler son harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

İzahlarda bazı kelimelerin okunuşları yazıyla kaydedilmiş ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Gramer özelliği olan kelimeler gramer yönüyle incelenmiş ve izah edilen maddeler için şahit beyit nakledilmiştir. Müellif kaynaklarını mukaddimede belirtmemekle beraber metin içerisinde istifade ettiği eserlerin adlarını zikretmiştir. Eserin metni içerisinde tespit edilebilen bazı kaynaklar, Lüṭfullāh Ḥalīmī'nin Baḥrü'l- ġarāyib (Lüğat-i Ḥalīmī)'i, Şemsüddīn Muḥammed-i Keşmīrī ve Ḥüseyn-i Vefāī'nin Farsçadan Farsçaya lügat risaleleri[207], Mīrzā İbrāhīm İbn Şāh Ḥüseyn-i İṣfehānī'nin Farsça sözlüğü[208] ve Ḥüseyn Vāʿiz İbn ʿAlī'nin Ali Şīr Nevāī'ye ithaf ettiği Cevāhirü't-tefsīr li-tuḥfeti'l-Emīr adlı tefsir kitabıdır[209].

---

207 933/1527 yılında yazılan bu iki ayrı Farsça sözlük için bk. **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 74

208 Eser için bk. **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 82

209 Eser için bk. **Keşf.**, I, 613

Lügat-i Şāh-nāme, Carolus Salemann tarafından neşredilmiştir (ʿAbdulqādiri Bağdādensis, Lexıcon Şāhnāmıanum, Petropol, 1895, 19 +247 S.). Bu neşre Powel Horn da bir önsöz yazmıştır. Salemann'ın neşrettiği matbu nüshaya göre eserde 2793 madde bulunmaktadır.

Baş (vr.1b):

شهنامه هر لغت بود حمد خدا　　کز نعمت اوست بنده را نطق بجا

که هر سر موی حد زبانی باشد　　از شکر ز صد یك توان کرد ادا

حمد ثابت الاساس و سپاس بی حد و قیاس ... و بعد اشبو عبد حقیر و بنده پر تقصیر ... عبد القادر بن عمر البغدادی ...

Son (vr.182b):

به پیروزی دادگر یك خدای　　سر جادووانند اندر آرم ز پای

İtmâm kaydı (vr.182b):

تم و الله الحمد مع ازان الفجر فی یوم الجمعه التاسع و العشرین من شهر رمضان المبارك من شهور سنة ١٠٦٩. تم هذا التالیف والله الحمد مع ازان الفجر من یوم الثلاثاء السادس عشر من شهر رمضان المبارك من شهور سنة تسعة و ستین و الف و تمت المقابلة ایضا عند ازان الفجر من لیلة الثلاثین من رمضان المعظم قدرة من شهور سنة تسعة و ستین و الف الهجرة قابله بفهمه و زبره بقلمه مولفه الفقیر عبد القادر البغدادی

Diğer nüshaları:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib I, **3754**; Milli Ktp. MFA. (A) **721**, MFA. (A) **1760**

İst., Koca Ragıp Paşa Ktp. **1443** (1132 h.), Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **61**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**1689**; Süleymaniye Ktp., Ayasofya **4684**, Halet Ef. **576** (1121 h.), Laleli **660**; Reşid Ef., **973**, Şehid Ali Pş. **2675** (1108 h.); TSMK., Revan Köşkü **1892** (1073 h.)

Konya, Yusufağa Ktp. **4879**

Nüsha ve tavsif için bk.

Hoca, "**ʿAbdü'l-ḳādir el-Bağdādî'nin Eserlerinin İstanbul'daki Yazmaları**", s.134 -135; Karatay, **TSMK. TY.**, II, 30; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,141

Türkçe-Farsça Sözlük (tlf. 1075/1664)

İbrāhîm Miskîn

Tespitlere göre Anadolu'da yazılmış ilk Türkçeden Farsçaya sözlük olan bu eser, İbrāhîm Miskîn adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

Müellif hakkında bir bilgi tespit edilememiştir. Eserin sonundaki itmâm kaydında müellif Harem-i Hümâyûn'dan Sultaniye Kalesi'ne sürgün edildiğini söylemektedir.

Nüsha tavsifi:

Manisa İHK. **2886** (Ank. Milli Ktp. Manisa İl Halk Kütüphanesi yazmaları arasında)

Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı bir cilt içinde; 209 x143 (126 x 86) mm. ebadında; 12 satırlı, 60 varaktır. Harekeli nesih hatla yazılmıştır. Müstensihi belli değildir. Bâb başlıkları ve Türkçe maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eserin tespit edilebilen bu tek nüshasında, gerek önsözde, gerekse itmâm kaydında eserin adı zikredilmemektedir. Eserin değerlendirmede esas alınan bu nüshası "Elfāẓ-ı Türkī ve'l-Fārisī" adıyla kayıtlıdır[210].

Eser kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimenin hamd ve senâ kısmı Farsça, kitap hakkında bilgileri içeren kısmı ise Türkçe yazılmıştır. Bu kısımda sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-2a

"...Bu żaʿīf-i keşīrü't-taḳṣīr ʿilm-i Fārisīye müteʿallik olan manẓum ve merġūb lüġatler ḳırāʾet edüb nice nice menfaʿatler görüb velākin vezn ile ḳırāʾet ederken lüġatler ḫāṭırda ṭutmaḳ düşvār idügin her ṭālibe maʿlūmdur. ʿİlm-i Fārisīye rāġib olan lüġat bulmak murād etdükleri vaḳtde āsān olsun içün muʿteber lüġatlerden bir kaç kelimāt iḫrāç eyledüm ve elfāẓ-ı Türkī Pārisī üzerine takdīm edüb ve daḫi fiʿilleri isimlerden tefrīḳ eyledüm. Ve lafẓuñ evvelki ḥarfiniñ ḥareketine göre birer bāb resm eyledüm ve her bābda isimler üzerine taḳdīm olundu. Ümīdim budur ki bir üstād-ı rāsiḫ bu nā-müretteb perākende gördükde ġayrete gelüb elfāẓ-ı Türkī Fārisī üzerine taḳdīm ile bir dürüst lüġat taṣnīf ede ki feṣāḥate cemīʿ ṭāliblere rehber ola."

Müellif eserini 10 Safer 1075/2 Ekim 1664 tarihinde, Harem-i Hümâyûn'dan Sultaniye Kalesi'ne sürgün gönderildiği sırada tamaladığını eserin sonunda yer alan aşağıdaki kayıtta ifade etmektedir:

---

210 Bazı kaynaklarda İbrāhīm Miskīn'e ait bu sözlüğün adı "Mirḳātü'l-kelāmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem" şeklinde zikredilmektedir (bk. **Fihrist-i Manisa**, s. 7, 8, 180; Reyāhī, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, s. 222; Kanar," **Sözlük Çalışmaları ile Farsça Metinlerin Şerh ve Tercümeleri**", s. 14). Mirḳātü'l-kelāmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem adından anlaşılacağı üzere Arapçadan Farsçaya bir sözlüktür. Eserin görülen nüshalarında (Manisa İHK. 2856, 2885) müellifin adı kayıtlı değildir. Konu tasnifli bir sözlük olup 12 bâb üzere hazırlanmıştır. Eserin doğru adı "Mirḳāt ilā maʿrifeti kelāmi'l-ʿArab"tır. Manisa İHK. 2856 numaralı nüshası 835/1432 yılında istinsah edilmiştir.

vr.60a

« ... در آن روزگار که کمتر از بندگان پروردگار ابراهیم مسکین از حرم همایون در قلعه سلطانیه رانده بود این کتاب تالیف کرد در دهم ز ماه صفر پرداخته شد ز هجرت هزار و هفتاد و پنج بود. »

(Tanrı'nın kullarının en değersizi İbrahim Miskin, bu kitabı Harem-i Hümâyûn'dan Sultaniye Kalesi'ne sürüldüğünde telif etti. Safer ayının onunda yazıldı. Hicretten bin yetmiş beş idi.)

Tertipte Türkçe kelime maddeleri, ilk harfler bâb kabul edilerek 27 bâba taksim edilmiştir. Ayrıca aynı harfle başlayan Türkçe kelime maddeleri, ilk harflerin harekelerine göre tasnif edilmiştir. Her bâbta önce fiiller, daha sonra da isimler sıralanmıştır. Maddelerin diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Türkçe kelimenin önce Farsça karşılığı, varsa diğer müteradifleri zikredilmiştir.

Eserin sözlük kısmının sonunda Farsça sayı ve sıra sayı sıfatları zikredilmiş, daha sonra günlerin Farsça adları, zamirler ve ön edatların zamirlerle kullanımı ve Farsça mastarların mâzî ve muzârî kökleriyle yapılan kelime türetimi hakkında bilgi verilmiştir.

Baş (vr.1b):

منت خدایرا عز و جل که من مسکین ابراهیم را اهل ایمان میسر کرد ... و بعد بو ضعیف کثیر التقصیر علم فارسیه ...

Son (vr.60a):

در آن روزگار که کمتر از بندگان پروردگار ابراهیم مسکین ... ز هجرت هزار و هفتاد و پنج بود .

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfetü'l- emṡāl (tlf. 1082/1671 ya da önce)

Ḥüsāmī

Ḥüsāmī adında bir müellif tarafından hazırlanmış muhtasar bir Farsça-Türkçe deyimler sözlüğüdür. Müellifi hakkında bir bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
İst., Nurosmaniye Ktp. **4703**
Sırtı kahverengi meşin, üzeri desenli kâğıt kaplı, şirazesi dağınık bir cilt içinde; 210 x 112 (137 x 55) mm. ebadında, 19 satırlı, II + 72 varaktır. İbrāhīm adlı bir müstensihin talik hattıyla 1082/1671'de Edirne'de yazılmıştır. Maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir, bazı

sayfalarda ilâve notlar vardır.

Tuḥfetü'l-emṣāl, kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede yalnızca müellifin adı ve kaynaklar zikredilmiştir. Eserin 1082/1671 yılında Edirne'de istinsah edilmiş olması, Ḥüsāmī'nin XVII. yüzyılda yaşamış Edirneli bir müellif olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Kaynaklarda Ḥüsāmī mahlaslı iki şaire tesadüf edilmektedir. Bunlardan birinin adı Ḥasan, mahlası ise Ḥüsāmī'dir. Gülşenî tarikatine mensup bir derviş olup geçimini takke dikmekle temin etmiştir. Diğeri ise, yine Edirne doğumlu olup Güzelce Mahmud Paşa (ölm.1013/1604)'nın divan kâtibi olmuştur[211]. Nüshanın sonunda yer alan kayıt, eserin itmâmına mı yoksa istinsahına mı ait olduğu hususunda bir açıklık arzetmemektedir. Bu bakımdan eser ya 1082/1671'de tamamlanıp İbrahim adlı bir müstensihin kalemiyle yazılmış ya da bu tarihten önce telif edilmiştir. Ziya Şükun ise, muhtemelen bu nüshada görülen kaydı dikkate alarak eserin telif tarihini 1082/1671 olarak göstermiştir[212].

Eserin mukaddimesinde şu bilgiler yer almaktadır.

vr.1b-2a

"İşbu muḥarrir-i Tuḥfetü'l- emṣāl Ḥüsāmī-i kem- sermāye-i bāzār-ı kemāl nice müddet eş'ār-ı şu'arā-yi evvelîn ve āṣār-ı üdebā-yi āḫirîn tetebbu'unda olub lākin elfāẓ-ı ebyāt-ı a'cāmda nice nükāt-ı rüz-merre-i 'acîbe ve nice mecāzāt ve isti'ārāt-ı ġarîbe ve 'ibārāt-ı miṣālāt-ı nāṣenîde-i Şeref-nāme-i Yezdî, Edātü'l-fużalā, Sürūrî-i 'Acem, Mîrek-i Belḫî, Düstūru'l- 'amel-i Riyāżî'den her ne ki żurūbu'l- emṣāl-i a'cām meḳūlesinden vāḳi' oldıysa cem' ve taḥrîr, tetḳîḳ ve îżāḥ ve ifsāḥ ve taḥḳîḳ edüb beyān eylemişdir. Şu'arā-yi ḳudemādan her meṣeli mü'eyyid bir şāhid ki îrād olunmamışdır aña münāsib bir beyt-i şāhid-i ra'nā tertîb edüb ḥarf-i "lî" işāretiyle cümleden mümtāz ve müsteṣnā ḳılınmışdır."

Eserde, mukaddimede de belirtildiği gibi, kinaye ve deyim olarak kullanılan Farsça kelimeler derlenmiş ve izahlarda ne maksatla kullanıldıklarına işaret edilmiştir. Müellif daha çok Mîrek Muḥammed-i Taşkendî'nin Nevādirü'l-emṣāl'inden istifade etmiş, bu eserdeki açıklamaları Tuḥfetü'l- emṣāl'de özet bir şekilde vermiştir. Eserde yaklaşık 1360 madde başı mevcuttur. Maddelerin tertibinde alfabetik sıraya kısmen

211 Ḥüsāmī mahlaslı bu iki şair hakkında bibliyografya için bk. **Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, s. 219

212 Bk. Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, VIII

riayet edilmiştir.

Baş (vr.1b):

حمد بی پایان اول سبحان عظیم الشانه که عندلیبان مسبحان بلیغ البیان
ریاض ازهان ... اما بعد اشبو محرر تحفة الامثال حسامی کم سرمایه ...

Son ve ferağ kaydı (vr.72b):

دائم گله باز بعیش میگشت کرد گله را یله دران دشت
قلم شد بدست ابراهیم در ادرنه فی سنه ۱۰۸۲ .

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Kān-ı meʿānī (tlf. 1082/1671)

Ḥasan Rıżāyī

Ḥasan Rıżāyī'nin manzum Farsça-Türkçe sözlüğüdür.

Adı Ḥasan, mahlası Rıżāyī olan müellif Aksaray'da doğmuştur. Babasının adı ʿAbdurraḥmān-i Aḳsarāyī'dir. Müellifin eserin hatimesinin son beytinde babasının vefatı için düşürdüğü tarihe göre, 1022/1613 yılında ölmüştür[213]. Ḥasan Rıżāyī muhtemelen babasının ölümünden sonra annesiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra Hama'ya giderek Kâdiriye şeyhi Şerefüddīn Yaḥyā'ya intisap etmiştir. Esmāü'l-müʾellifīn'de Rıżāyī'nin 1071/1661'de Hama'da öldüğü kayıtlıdır[214]. Ancak Kān-ı meʿānī 1082/1671 yılında nazmedildiğine göre Bağdatlı İsmail Paşa'nın bu kaydı yanlış olmalıdır. Müellifin bu eserinden başka, Tuḥfetü'l-menāzil, Dīvān, Maʿrifetü ṭarīḳati'l-Ḳādiriyye adlı eserleri vardır. Ayrıca Osmanlı Müellifleri'nde 1080/1669 yılında Saʿdī'nin Gülistān adlı eserini manzum olarak Türkçeye tercüme ettiği de bildirilmektedir[215].

Kān-ı meʿānī
Nüsha tavsifi:

---

213 Müellifin babasının vefatı için düşürdüğü beyit şöyledir:

"Bula maḳām-ı ʿadeni oldı tārīḫ
Gire Cennet'e ebed Aḳsarāyī"

214 **Esmāʾ**., I, 295. Ayrıca bk. **Ẕeyl**., I, 259, 505; **a. e.**, II, 512

215 **OM**., I, 62

İ.Ü. Merkez Ktp. T. **579**

Sırtı kahverengi, üzeri mor renkte kâğıt kaplı mukavva bir cilt içinde; 205 x 140 (155 x 98) mm. ebadında, 11 satırlı, 53 varaktır. Müellifin talik hattıyla 4 Rebiyülevvel 1082/11 Temmuz 1671 tarihinde yazılmıştır. Sayfalar cetvelli; beyitlerde geçen Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmış, birbirinin karşılığı olan kelimeler numaralanmıştır.

Esere Kān-ı meʿānī adı verildiği mukaddimenin ilk ve son beyitlerinde söylenmiştir:

vr.1b

Budur Kān-ı meʿānī oldu inşā

Ki ferʿi Şāhidī'dir etdüm imlā

vr.5a

Ki düzdüm rişte-i naẓm ile anı

Ola nāmı bunuñ Kān-ı meʿānī

Kān-ı meʿānī, itmâm kaydına göre 4 Rebiyülevvel 1082/11 Temmuz 1671 tarihinde Cuma günü yazılmıştır. Eserin telif tarihi nüshanın baş zahriyesine "Tārīḫ-i taḥrīr-i īn tuḥfe" başlığı altında yazılmış aşağıdaki beyitlerde de ebced hesabına göre söylenmiştir:

Oldu Uḳnūm-i ʿacem Şāhidī birle tasṭīr

İsmine Kān-ı meʿānī deyü etdim taʿbīr

İşbu tuḥfe ʿacaba ne gün olubdur derseñ

Oldu tārīḫ añа Kān-ı meʿānī taḥrīr[216]

Eser daha önce, 1053/1643 yılında nazmedilmiştir. Müellif bu hususa eserin sonunda yer alan aşağıdaki beyitlerde işaret etmiştir:

Bi-ḥamdi'l-lāh edüb lüṭf u ʿiṭāyı

Bu tuḥfe daḫi buldu intihāyı

Biñ elli üçde evvel işbu inşā

Olubdur añа tārīḫ bil Rıżāyī[217]

Yukarıdaki beyitlerden Kān-ı meʿānī'nin ilk şeklinin ya da müsvedde halinin 1053/1643 yılında yazıldığı, daha sonra 1082/1671 yılında yeniden kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Eserin ilk şekli ile son hali arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı ise bilinmediği gibi eserde de bu noktaya işaret edilmemiştir.

Eser, avcılığı ile meşhur Sultan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında telif edilmiştir. Bu sultanın adı mukaddimede örtülü bir şekilde anılmış, daha sonra da övgüsüne dair beyitler söylenmiştir:

---

216 "Añа Kān-ı meʿānī taḥrīr" ibaresi, 1082 sayısını vermektedir.

217 "Bil Rıżāyī" ibaresi de ebced hesabına göre 1053 sayısını vermektedir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

vr. 3a-b

Şehenşāha vere ᶜömr-i dırāzı
Şikārın ala eᶜdā içre yārı
Sitāre-i bülendi ola berter
Efendim ola şeh-zāde muᶜammer

Kān-ı meᶜānī, diğer manzum sözlüklere göre farklı bir usulle yazılmıştır. Her kıt'ada ilk harfleri aynı olan Farsça kelimelerin nazmedilmesi ve kıt'aların da kafiye ve rediflerine göre alfabetik olarak sıralanması en önemli özelliğidir. Ayrıca her kıt'a mesnevî tarzında ve değişik vezinlerle yazılmıştır. Eserin bu özelliklerine şu beyitlerle işaret edilmiştir:

vr.5a

Her bir ebyāt baḥr-i meşnevīdir
Bu Mevlānā'ya meylim maᶜnevīdir
Ḥurūf-i evveldir iᶜtibārı
Lügat bulmaḳda çekme intiẓārı

Kān-ı meᶜānī'de 2319 Farsça kelime nazmedilmiştir. Bu sayı mukaddimede "Beyān-ı ᶜaded-i lügāt-ı kitāb" başlığı altında yazılan aşağıdaki beyitlerde söylenmiştir:

vr.2a

Faḳīr cemᶜ eyledüm işbu kitābda
İki biñ üç yüz on ṭoḳuz lügātı
Müzekkī ola Şāhidī'ye bunlar
Müzekkādur gide müşkilātı

Manzum sözlüklerin en önemli kusurlarından biri aranılan kelimenin bulunmasında çekilen güçlüktür. Müellif bu güçlüğü kısmen gidermek amacıyla ilk harfleri aynı olan kelimeleri bir kıt'ada nazmetmiş ve bu maksadını da aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir.

vr.4b

Dedi Şāhidī'de bulmam lügātı
Maḥallinde laḳab bulmaḳda ḳatı
Tehecci üzre olsa idi tertīb
Ki fevrī bulunurdu etdi terġīb

Kān-ı meᶜānī toplam 716 beyit olup, bir mukaddime ile, 20 kıt'a, bir münâcât ve bir hâtimeden müteşekkildir. 60 beyitten ibaret olan mukaddime iki bölümden oluşur. Birinci bölümde eserin adı ve muhtevasına dair açıklamalar yapılmış; ikinci bölümde de hamdele ve salvele, Sultan IV. Mehmed'in övgüsü, kitap ve müellif hakkında bilgilere

yer verilmiştir. Eserin sözlük kısmı ise toplam 644 beyittir. Eserin sonunda da 4 beyitlik bir münâcât ve 8 beyitlik bir hâtime yer almaktadır.

İlk harfleri aynı olan Farsça kelimeler bir kıt'ada toplanmış ve bazı harfler hariç her kıt'a bir harfe tahsis edilmiş ve kıt'alar da alfabetik olarak düzenlenmiştir. ث , ح , ذ , ص , ض , ظ , ع, ق harfleriyle başlayan kelimelere yer verilmemiş; ب ve پ , ج ve چ , ك ve گ harfleriyle başlayan kelimeler de bir kıt'ada nazmedilmiştir. Kıt'aların beyit sayısı 11 ile 55 arasında değişmektedir. İkinci kıt'a ise 108 beyittir. Vezinler kıt'aların son beytinde söylenmiştir. Kıt'aların nazmında 7 bahir kullanılmış; hezec bahri ile 6, muzâri bahri ile 5, remel bahri ile 4, recez bahri ile 2, serî, münserih ve mütekârib bahirleri ile de 1'er kıt'a yazılmıştır.

Kān-ı meʿānī'de nazmedilen Farsça kelimelerin bir kısmı Tuḥfe-i Şāhidī'den alınmış, bir kısmı da Uḳnūm-i ʿacem'den derlenmiştir:

vr.5a

Getürdüm naẓm içün gāhīce bundan
Lügat kim buldum Uḳnūm-i ʿacem'den

Baş (vr.1b):

بودر کان معانی اولدی انشا که فرع شاهدی در ایتدم املا
نظم در اولدی اقنوم ایله ترکیب تهجی اوزره در اما که ترتیب

Son (vr.52b):

بوله مقام عدنی اولدی تاریخ کیره جنته ابد اقسرایی

İtmâm kaydı (vr.52b):

فی یوم الرابع من ربیع الاول و سنه اثنین و ثمانین و الف فی یوم الجمعه عن ید منشائه الحاج سید حسن رضائی غفر الله له ... آمین سنه ۱۰۸۲ .

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tercümānü'l-meʿārif (tlf. 1085/1674)

Ḥāc Ḥasan

Tercümānü'l-meʿārif konulara göre tasnif edilmiş Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerin her üç dildeki karşılıklarını veren bir sözlüktür. Eser, Bağdat'ta Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde tercümanlık görevinde bulunmuş Ḥāc Ḥasan adlı bir müellif tarafından 1085/1674 yılında yazılmıştır.

Eserin bir nüshası, İran/Tahran Medrese-i ʿĀlī-i Sipehsālār Kütüphanesi 34 numarada bulunmaktadır. Bu nüshayı tavsif eden Aḥmed-i Münzevī'nin verdiği bilgilere göre, Tercümānü'l-meʿārif, üç bölüm halinde hazırlanmış ve her bir bülüme "defter" adı verilmiştir. Birinci defterde Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıkları, ikinci defterde Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Nüshada üçüncü defter düşmüş olduğundan bu bölüm hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak defterlerin tertibi göz önüne alınırsa, üçüncü defterde de Farsça kelimelerin Türkçe ve Arapça karşılıklarının verildiği söylenebilir. Her defterde madde başı yapılan dilin kelimeleri, konu gruplarına göre on bâba ayrılarak diğer dillerdeki karşılıkları yazılmıştır. Bâb başlıkları sırasıyla şöyledir:

1. Maṣdar 2. Fiʿl-i māżī 3. Mużāriʿ 4. Emir 5. Nehiy 6. İnsan organlarının adları 7. Canlılar 8. Ağaçlar 9. Meslek ve alet adları 10. Gökler ve yıldızlar[218].

Tavsife göre eserin başlangıcı şöyledir:

حمد بی قیاس و سپاس لا یقاس اول خالق ملکوت و آسمان ...

Diğer nüshaları:
Kahire Ünv. Ktp. T. **2679**

Nüsha ve tavsif için bk.
Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., III, 28

Lisānü'l-ʿacem (Ferheng-i Şuʿūrī) (tlf. 1092/1681

Ḥasan Şuʿūrī

Daha çok Ferheng-i Şuʿūrī adıyla bilinen ve bu adla meşhur olan Lisānü'l-ʿacem, muhteva itibarıyla en kapsamlı Farsça-Türkçe sözlüklerden biri, aynı zamanda eski harflerle basılmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür. Ḥasan Şuʿūrī tarafından telif edilmiştir.

Müellifin adı Ḥasan olup Şuʿūrī lakabıyla meşhurdur. Şuʿūrī Halep'te doğmuş, daha sonra İstanbul'a gelerek Dīvān-ı Hümāyūn ve Maliye kalemlerinde görev yapmıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ṣafāyī, Tezkire'sinde Şuʿūrī'nin ömrünün sonlarına doğru tasavvufa meylederek Halvetiye tarikatine intisap ettiğini ve 1130/1718 yılında

218 Münzevī, Nüsḫahā, III, 1976

öldüğünü kaydetmektedir[219]. Diğer kaynaklarda ise 1105/1694'te öldüğü; Lisānü'l-ʿacem'den başka, bir divanı, tıbba dair bir risalesi olduğu ve Şeyḫ ʿAṭṭār'ın Pend-nāme'sini manzum olarak Türkçeye tercüme ettiği bildirilmektedir[220].

Lisānü'l- ʿacem

İstanbul, 1155/1742, I-II, Dāru'ṭ-ṭıbāʿati'l- maʿmūre, c. I, 2 + 908 S., c. II, 2 + 902 S.

Lügat-i Vankulu adlı Arapça-Türkçe sözlükten sonra baskısı yapılan ikinci eser ve ikinci sözlük olma özelliğine sahip Lisānü'l- ʿacem, müellifin adına nispetle Ferheng-i Şuʿūrī adıyla bilinmekte, ayrıca Nevālü'l-fużalāʾ adıyla da anılmaktadır[221].

Lisānü'l- ʿacem, Sultan I. Mahmud döneminde, 1155/1742 yılında, İstanbul Dārü't-tıbāʿati'l-Maʿmūre'de, 300 x 198 (240 x 130) mm. ebadında iki ayrı cilt halinde (c. I, 2 + 908 S.; c. II, 2 + 902 S.) ve iki cildi bir arada (3 +1810 S.) ve her sayfa 33 satırlı olarak basılmıştır.

Mehmed Cemal bu sözlüğü yeniden yayınlamaya başlamış (Ferheng-i Şuʿūrī, İstanbul, 1314/1896, Cemal Efendi Matbaası, 480 S.), ancak Lisānü'l- ʿacem'in birinci defteri ile ikinci defterinin yalnızca "Bābü'l-bā meʿa'z- zāʾi'l- Fārisī" başlığı altında "بِلْ" kelimesine kadar olan kısmını neşredebilmiştir.

Ferheng-i Şuʿūrī'nin bu yarım kalan baskısında, sayfalar iki sütun halinde düzenlenmiş, maddeler ilk baskıdaki gibi devam eden satırlarda değil de sütunların sağ kenarlarında alt alta sıralanmıştır. Bu baskıda bazı ufak tasarruflar da yapılmıştır.

---

219 Şafāyī, Teẕkire-i **Şafāyī**, s. 163 - 164

220 **Esmāʾ**., I, 295; el- Murādī, **Silkü'd- dürer**, II, 36; Şeyḫī Meḥmed, **Veḳāyiʿ**., II, 113; Müstaḳīm- zāde, **Mecelle**., vr. 275b; Sālim, **Teẕkire**, s. 382; İsmāʿīl Beliġ, **Nuḫbetü'l- āṯār**, vr. 40a; **OM**., II, 261; **Sicill**., III, 151

221 Eser için ayrıca bk. Flügel, **Kaiserlich mns**., I, 417; **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 284- 290

Eserin ilk baskısında, ikinci cildin sonunda baskı tarihini içeren kayıtta, sözlüğün her üç adı da anılmaktadır (I, 454b, II, 451a). Önsözde de belirtildiği gibi, Lisânü'l- ᶜacem sözlüğün gerçek adı, Ferheng-i Şuᶜûrî ise lakabıdır. Mukaddimede müellif, İran'da sözlüklere "ferheng" adı verildiğine ve İranlı sözlük yazarlarının bu kelimeyi kendi adlarına tamlayarak eserlerini adlandırmalarının yaygın bir gelenek olduğuna, Anadolu'da ise böyle bir geleneğin olmadığına işaret ederek kendisinin İranlı dilciler gibi eserine Ferheng-i Şuᶜûrî lakabını, eserin Farsçanın söz varlığını kapsaması bakımından da Lisânü'l- ᶜacem adını verdiğini, "diyâr-ı ᶜAcem'de kitâb-ı lüğati, Ferheng ve müellifi ismine mużâf eyledikleri şâyiᶜ ve bilâd-ı Rum'da bu taᶜbîr ġayr-i vâḳiᶜ olmağla imtiyâzen ᶜan ġayrihi Ferheng-i Şuᶜûrî laḳabıyla mülaḳḳab ve cümle lüğâtı şâmil ve câmiᶜ oldığıçün Lisânü'l- ᶜacem ismiyle müsemmâ ḳılındı" şeklinde açıklamıştır (I,3b). Sözlük anlamında olan "ferheng" kelimesi Farsça-Türkçe sözlüklerde bir ad olarak kullanılmamış; yalnızca Şuᶜûrî'nin bu sözlüğü Ferheng-i Şuᶜûrî adıyla meşhur olmuştur. Tuḥfe-i Vehbî şârihlerinden Ḥayâtî Aḥmed-i Elbistânî, "ferheng" kelimesinin izahında bu hususa da işaret ederek, " zamanımızda ferheng lafẓı ġalebe ile Şuᶜûrî kitâbına ᶜalem gibi olmuştur" şeklindeki sözleriyle eserin bu adla meşhur olduğunu dile getirmiştir[222].

Lisânü'l- ᶜacem hâtimede verilen bilgilere göre (II,450a), 12 yıl süren bir çalışmanın ürünüdür. Önsözde, kendisini memnun edecek bir meşguliyeti olmamasından ve zamanın boşa geçmesinden duyduğu üzüntüyü dile getiren Şuᶜûrî (I,1a), kendisine maddî bir kazanç, manevî bir fayda ve itibar sağlar düşüncesiyle 1073/1662 yılında bir sözlük yazmaya karar verir. Bu düşüncesini gerçekleştirebilmek için kaynak temin etmeye koyulur. İki yılını kaynak edinmeye harcayan müellif, beş yılını da bu kaynakları taramaya ayırmış ve eserini 1080/1669'da yazmaya başlayarak on iki yıl süren bir çalışmayla sözlüğünü 1092/1681 yılının sonlarında tamamlayabilmiştir. Eser beş kez temize çekilmekle son şeklini almıştır: "İbtidâ-yi cemᶜ ve teᵓlîf ve evâyil-i telfîḳ ve telfîfi cilveger-i feżâ-yi tefekkür ve naḳş-bend-i taḥayyül ve taṣavvur olunub sene şelâşe ve sebᶜîne ve elf'in hicreti men lehü'l-ᶜizz ve'ş-şeref eşnâsında ṣüret-gîr (...) âḫirü'l-emr sene semânîn ve elf kitâbetine mübâşeret ve cemᶜ ve taḥrîrine mübâderet edüb tamâm on iki sene rûz ve şeb müdâvemet ve bilâ-inḳıṭâᶜ mülâzemet ile beş defᶜa tesvîd ve taḥrîr ve tarż-ı tertîbin

222 Ḥayâtî Aḥmed-i Elbistânî,Tuḥfe şerḥi, İst. (Matbaa-ı Âmire), 1251/1835, s. 138

mükerreren taştîr etmekle sene işnâ ve tisʿîn ve elf ḫitâmında iḫtimâm-ı beyâż vâḳiʿ oldu" (II,450a).

Lisânü'l- ʿacem IV. Mehmed döneminde yazılmış ve IV. Mehmed'in ikinci veziri olan ve bir sanat hamisi olarak ün kazanan şair ve bestekâr Damad Musahib Mustafa Paşa (1640 ?-1686) adına ithaf edilmiştir (I,4a).

Eser bir mukaddime, iki defter ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Mukaddimeden önce bir önsöz yazılmış ve önsözde eserin telifi, kaynakları, tertibi, adı ve ithafına dair ayrıntılı bilgi verilmiştir (I,1a-4a). Eserin "mukaddime" başlığını taşıyan kısmında ise Farsçanın gramerine dair bilgiler verilmiştir (I,3b-16a). Önsözde bu bölümün muhtevasına şu sözlerle işaret edilmiştir:

" ...Ṭarîḳ-i naḥv-i ʿArabî üzere ḳavâʿid-i uṣûl-i Fârisiyye yaʿni ḥurûf-i tehecciden dâḫil-i kelime olan ḥurûf ve aʿmâli yaʿni her bir ḥarf dâḫil veyâḫud lâḥiḳ-i kelime olduḳda kaç maʿnâya istiʿmâl olunur ve ḳavâʿid-i uṣûliyye ve ṣanâyiʿ-i bedîʿiyyesi taḥrîr ve beyân olundu" (I,3b). Ayrıca mukaddimenin başında da "ṭarîḳ-i naḥviyye üzere ḳavâʿid-i Fârisiyye beyân olunur. Maʿlûm ola ki ḥurûf-i tehecciden dâḫil ve lâḥiḳ-i kelime olan aṣḥâb-ı aʿmâl bunlardır: ا , ب, ت, ج, د, ز, ش, ك, م, ن, و, ه, ى . Bu ḥarflerden baʿżı evâʾil-i kelimeye dâḫil ve baʿżı âḫirine lâḥiḳ olduḳda her biriniñ ʿamelleri beyânına şürûʿ olundu" şeklinde de bir ön bilgi verilmiştir (I,4a). Daha sonra yukarıda zikredilen harflerin görevleri ve kullanım şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş ve kuralla ilgili olarak şahit beyitler nakledilmiştir. Devamında "ḳâʿide" başlıkları altında diğer gramer konularına geçilmiştir. Konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

Ḳâʿide-i iştiḳâḳ, ḳâʿide-i iḳlâb, aḥvâl-i cemʿ ve mużâriʿ, ḳâʿide-i ġayr-i müştaḳḳa, ḳâʿide-i ism-i fâʿil, ḳâʿide-i ism-i mefʿûl, ḳâʿide-i nefy, ḳâʿide-i nehy, ḳâʿide-i naʿt ve menâṭ, ḳâʿide-i cemʿ, ḳâʿide-i sitân, ḳâʿide-i dân, ḳâʿide-i gâh, ḳâʿide-i zâr, ḳâʿide-i bân, ḳâʿide-i dâr, ḳâʿide-i der, ḳâʿide-i ḥarf-i râ, ḳâʿide-i ḥarf-i ver ve vâr, ḳâʿide-i ân ve û, ḳâʿide-i ḥarf-i vez, ḳâʿide-i mend, ḳâʿide-i ter, ḳâʿide-i est, ḳâʿide-i ḥarf-i end, ḳâʿide-i maṣdar.

Lisânü'l- ʿacem'in birinci cildi (defter-i evvel) Farsçanın kinaye, deyim ve darbımesellerine ayrılmıştır. Bu bölüm (I,16b - 61b), 26 bâba ayrılmış, maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilerek bâblarda yer alan maddeler de ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir. Bu bölümün muhtevasına önsözde, "żurûb-i emṡâl ve ıṣṭılâḥât ki vâḳiʿ oldığı maḥallerde maʿnâ-yi taḥte'l-lafżı murâd olunmayub maʿnâ-yi âḫer ile istiʿmâl olunan terâkib ki

her biri semâ'a mevḳûf olmağın ebyât-ı müsteşhidât ile taḳrîr ve ʿayân ḳılındı" şeklinde (I,3b); "Żurûb-i emṡâl ve ıṣṭılâḥât" başlıklı birinci defterin başında da,"istiʿârât ve ıṣṭılâḥât ve żurûb ve nâdirât ki maḳṣûd minhu olan meʿânî ve kinâyât-ı ʿibâret lafẓından mefhûm ve terkîb-i kelimeden maʿlûm olmayub maʿnâ-yi âḫer ḳaṣd olunub belki maʿnâsı semâ'a mevḳûf olduğu ecilden kütüb-i lüğatde mesṭûr olduğu maḥallerde meyân-ı esmâdan iḫrâc ve başḳa bir defter ḳaydıyla ʿalâ ḳadri'l-imkân cemʿ ve ḥurûf-i tehecci üzere tertîb ve meʿânîleri şerḥ ve beyân olunur" sözleriyle işaret edilmiştir (I,16a).

Şuʿûrî bu defterde topladığı kinaye, deyim ve darbımeselleri, temin ettiği kaynaklardan, İranlı şairlerden ve Farsça bilenlerden derlemiş ve bunlara kendi birikiminden de ilâveler yaparak her madde için şahit beyit nakletmiştir (I,16b). Kinaye, deyim ve atasözü olarak toplam 1844 maddenin yer aldığı birinci defter, Bursalı Mehmed Tahir'in mütalaasına göre, Riyâżî Meḥmed'in Düstûru'l- ʿamel adlı deyimler sözlüğünün bir zeylidir[223]. Müellif birinci defteri yazarken kaynakları arasında zikrettiği Düstûru'l- ʿamel ve Mîrek Muḥammed-i Taşkendî'nin Nevâdirü'l-emṡâl'inden başka, Sürûrî-i Kâşânî'nin Mecmaʿu'l-fürs, Lüğat-i Maḥmûdî ve İbrâhîm Ḳıvâm-i Fârûḳî'nin Şeref-nâme-i Menyerî adlı Farsça sözlüklerinden de istifade etmiş, fakat daha çok Düstûru'l- ʿamel ve Nevâdirü'l-emṡâl'den alıntı yapmıştır. Şuʿûrî Düstûru'l- ʿamel'de mevcut maddelerin önemli bir kısmını eserine almıştır. Her iki sözlükte ortak olan maddelerin Türkçe karşılıklarında çok az farklılıklar göze çarpmakla beraber şahit beyitler hemen hemen aynıdır. Nevâdirü'l- emṡâl ile Lisânü'l-ʿacem'in birinci defterinde yer alan maddeler arasında ise önemli farklılıklar göze çapmaktadır. Her iki eserde şahit beyitler aynı olmakla beraber, yorumda ve Türkçe karşılıklarda bariz farklılıklar vardır. Mîrek Muḥammed kinaye, deyim ve atasözlerinin kullanım şekillerine işaret ederken Şuʿûrî ise bunlara yine deyim halinde doğrudan Türkçe karşılık vermiş, nerede ve nasıl kullanıldıkları üzerinde durmamıştır.

Lisânü'l- ʿacem'in esas sözlük kısmı ise ikinci defterdir. Bu defterde yer alan kelime maddeleri, okunuşları yazıyla kaydedilerek yapı ve türleri itibarıyla incelenmiş, anlamları ve Türkçe karşılıkları verilerek şahitleri nakledilmiştir. Müellif, yazılı ve sözlü kaynaklardan geniş bir derleme çalışması yaparak hazırladığı sözlüğe, kendi ifadesiyle, duyduğu, gördüğü ve belleğinde olan bütün Farsça kelimeleri, doğruluğunu araştırarak, elindeki

223 **OM.**, II, 260. Krş. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 48

diğer sözlüklerle karşılaştırarak ve bazılarını da tashih ederek almış; kelimelerin bilinen ve bilinmeyen anlamlarını bir araya toplamaya gayret etmiştir (II,450a). Kaynaklara göre farklı anlamları olan kelimelerde ve nadir Farsça kelimelerde kaynağın adını mutlaka zikretmiştir.

Tertipte ilk ve son harflere itibar edilmiştir. İlk harfler bâb kabul edilmiş ve sözlük alfabetik sıraya göre 26 bâba ayrılmıştır. Bâblarda yer alan maddeler ayrıca ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir. Maddeler ilk harflerinin harekelerine göre bu şekilde gruplandırıldıktan sonra aynı bâb ve aynı hareke grubunda yer alan kelimeler son harflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiş, maddelerin tertip başlıklarında da son harfler "meʿa" ibaresiyle belirtilmiştir. Müellif tertip hakkında da eserin önsözünde (I,3a) ve ikinci defterin başında (I,62a) örnekleriyle birlikte geniş bilgi vermiştir.

Daha önce telif edilmiş Farsça-Türkçe sözlüklerin kelime varlıklarını ihtiva eden bir hacme sahip olan Lisânü'l-ʿacem'de, 22.550 kelime maddesi derlenmiş, 22.450 şahit beyit nakledilmiştir. Müellif bu hususla ilgili olarak hâtimede şu bilgileri kaydetmiştir: "Żurūb-i emṡāl ve bāḳî tertîb-i hecâ üzere taḥrîr olan lüġāt-i ṣaḥîḥu'r-rivāyāt yigirmi iki bin beş yüz elli lüġat-i ṣaḥîḥa, rivāyet-i ṣarîḥa ve yigirmi iki bin dört yüz elli ebyāt-ı nezāket-peẕîr ʿalā ṭarîḳi'l-istiṡhād cemʿ ve taḥrîr ve ketb ve tasṭîr olunmuṡdur" (II,450a). Bursalı Mehmed Tahir de bu şahit beyitlerin beş yüz kadar şairden alınmış olduğunu kaydetmektedir[224].

Şuʿûrî Farsçadan Farsçaya sözlükler arasında en çok Mecmaʿu'l-fürs ve Ferheng-i Cihān-gîrî'den yararlanmış, bilhassa ikinci defterde bu sözlüklerin adını sıkça zikretmiştir. Müstaḳîm-zâde de, Şuʿûrî'nin Ferheng-i Cihān-gîrî'nin mütercimi olduğunu kaydetmektedir[225].

Lisânü'l-ʿacem'i inceleyen İranlı dilci ve Lüġat-nâme'nin müellifi ʿAlî Ekber-i Dihḫudâ, eserde muhtemelen sözlü kaynaklardan derlenmiş bazı kelimeler tespit ederek bu sözlüğü, "bu kitap, aynı zamanda konuşma dilinde; eski, yeni nazım ve nesirde bulunmayan çok sayıda kelimeye sahiptir. Bu türden bir ile altı yedi kelimeyi barındırmayan az sayıda sayfası vardır. Bunların bazılarının şahit beyti vardır, bazıları da şahitsiz ve örneksizdir. Epey zaman sonra bu kitabı inceleyince bu kelimelerin şahitlerinin hiç duyulmamış ve geçersiz, hepsinin de bir kaç kusuru olduğunu; bir kısmının anlamsız, bazılarının vezinsiz, bir kısmının kafiyesinin kusurlu, bazılarının da her üç kusuru taşıdığını gördüm. Daha da ilginci, bu örnek ve şahitlerin hepsinin Mîr Naẓmî, Ebü'l-Meʿânî, Şāʿir,

224 **OM.**, II, 261

225 Müstaḳîm-zâde, **Mecelle.**, vr. 275b

Üstād, Mīr Ġurūrī, Munlā Ḥaydarī, Rūd-bādī, Laṭīfī, Mīrzā Ḳuli Beg, Münze-i Hindī, Muṭahharüddīn, Ebü'l-Ḫaṭīr ve diğerleri gibi İranlıların ne ismini duydukları, ne de adlarını işittikleri bir kaç İranlı şaire ait olmasıdır" sözleriyle tenkid etmiştir[226].

Dihḫudā makalesinde, bu yanlışlıkların sözlüğün yazıldığı zamanlarda İstanbul'da bulunan ve Şuʿūrī'nin bir sözlük hazırlamakla meşgul olduğunu bilen İranlı tüccarların müellife uydurma kelimeler vermelerinden, bazıları için de vezinsiz, kafiyesiz ve anlamsız beyit söylemelerinden kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir[227]. Muḥammed Debīr-i Siyāḳī ise Dihḫudā'nın tespit ettiği bu kelimelerin bazılarının Farsçanın şivelerine ait ve mahalli kelimeler olduğunu öne sürmektedir. Debīr-i Siyāḳī Dihḫudā'nın uydurma ve anlamsız kabul ettiği bu kelimelerden bazılarının İranlı şairlerin şiirlerinde kullanılmış olduğunu da tespit etmiştir[228]. Dihḫudā her nedense tespit ettiği bu kelimeleri ve adlarını zikrettiği şairleri, Ṣıḥāḥu'l- fürs ve Miʿyār-i Cemālī gibi mevcut en eski Farsça sözlüklerde aramaya ve bunlarla karşılaştırmaya gerek görmemiştir.

Şuʿūrī'nin kaynakları Farsçadan Farsçaya sözlükler ile, Arapça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlüklerdir. Müellif kaynakları önsözde şu şekilde zikretmiştir:

"Bu faḳīr-i nā-tüvānıñ meʾḫazı Ferheng-i Cihān-gīrī ve Mecmaʿu'l-fürs ve Şeref-nāme-i Menyerī teʾlīf-i İbrāhīm Ḳıvām-i Fārūḳī ve Ferheng-i Maḥmūdī ki ʿazīzü'l-vücūd kitāb-ı muʿteberedür ve Ferheng-i Muḥammed Hinduşāh-i Naḫcivānī ve Ṣıḥāḥu'l- ʿacemī-i kebīr ve ṣaġīr ve Şerḥu Kitābü's- Sāmī fi'l- esāmī li'l-Meydānī ve Muḳaddimetü'l- edeb li'l-ʿAllāmetü'z- Zemaḫşerī ve Ferheng-i Cāmiʿu'l-lüġāt ve Ferheng-i Keşfü'l-lüġa ve Miʿyār-i Cemālī teʾlīf-i Şems-i Faḫrī-i İṣfehānī ve Gerşasb-nāme-i Menṣūr ʿAlī b. Aḥmed el-Esedī-i Ṭūsī ve Uḳnūm-i ʿacem ve Lüġat-i

226 Dihḫudā, "**Menşeʾ-i Lüġāt-i mecʿūl-i ferhenghā- yi Fārsī pes ez Desātīr**", s. 17. Dihḫudā bu makalesinde Lisānü'l- ʿacem'in ikinci defterinin "ب" bâbında, söz konusu edilen türden 161 kelime tespit etmiş ve bunları Türkçe karşılıkları ve şahit beyitleriyle birlikte yayınlamıştır (s. 17-25). Aynı makale için bk. **Burhān-ı ḳāṭıʿ**, I, 60 - 63; **Lüġat- nāme**, I, 17- 25

227 Dihḫudā, "**Menşeʾ-i Lüġāt-i mecʿūl-i ferhenghā- yi Fārsī pes ez Desātīr**", s. 19

228 Bk. **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 290

Niʿmetullāh ve Baḥrü'l- ġarāyib-i Ḥalīmī ve Vesīletü'l- meḳāṣıd ve Muḳaddimetü'l- fürs ve Kitābü'l- müşkilāt ve Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ teʾlīf-i Kemāl Paşa-zāde ve Müşkilātü'l-Meşnevī teʾlīf-i Şeyḫ İsmāʿīl-i Anḳaravī ve Müşkilāt-ı Şāh-nāme ve Risāle-i Düstūru'l- ʿamel li-Mevlānā Riyāżī ve Risāle-i Muḥammed Mīrek-i Bedaḫşī"(I,2b-3a).

Şuʿūrī zikrettiği kaynaklardan istifade ve alıntı tarzını da, "ve'l-ḥāṣıl bu meẕkūru'l- esāmī olan kütüb ve resāʾilden maḳbūl ve ġayr-i merdūd olan lüġāt-ı ṣaḥīḥatü'l-vürūdu meʿānī-i müteʿaddidesiyle ʿalā ḳadri'l-imkān cemʿ ve beyān ve taḥrīr ve tertīb ve nesaḳ-ı maḫṣūṣ ve menhec-i menṣūṣ ile tafṣīl ve tebvīb etmege (...) ʿazīmet olunub (...) bu faḳīr-i pür-taḳsīr (...) kimesnenin sözünü red (...) etmeyüb ancaḳ her lüġatde kelām-ı müreccaḥī iḫtiyār ve muḫtemelü'l- ġaraż olan maḥalliñ ḳīl u ḳālini iḫtiṣār ve maʿnā-yi uṣūl ve fürūʿunu mümkün olduġu mertebe ṭarīḳ-i ʿāde ve ʿibāret-i sāde ve edā-yi Türkī ile taʿbīr ve ifāde ve intifāʿını ṭālib olan iḫvāna āmāde edüb..." şeklinde ifade etmiştir (I,3a).

Lisānü'l- ʿacem'de Arapça kelimeler de madde başı olarak yer almaktadır. Bu kelimeleri Farsçada yaygın ve geçerli, bazılarının da Farsça kelimelerle bileşik halde kullanılmalarından dolayı eserine alan Şuʿūrī, bunun gerekçesini de hâtimede, "egerçi meyān-ı lüġāt-ı Fārisīde baʿżı lüġat-i ʿArabiyye żamm ve idḫāl ve ḫılṭ-i istiʿmāl olunmuşdur (...) tekṣīr-i aʿdāt ve tevfīr-i sevād içün olmayub īrād olunan kelimāt-ı ʿArabiyye aʿcāmın taṣarrufātından olub kendü lüġatleriyle āmīḫte ve terkīb ve istiʿmālinde lüġat-i Fārisiyyeye teşbīh ve taḳrīb eylemişlerdür. Bināʾen ʿalā żālik meẕkūr ve bir kaç kelime-i ʿArabiyye ne maʿnāya istiʿmāl ve ne ḥāletle iʿmāl olunur ānı beyān ve ebyāt-ı müsteşhideleri ʿayān olundu" şeklinde açıklamıştır (II, 450b).

Lisānü'l- ʿacem'in basımından sonra istinsah edilmiş yazma nüshaları da bulunmaktadır[229].

Eserden, istifadeyi ve istinsahını kolaylaştırmak maksadıyla biri müntehap, diğeri muhtasar olmak üzere iki sözlük daha meydana getirilmiştir. Biri, Lisānü'l- ʿacem'in birinci defterinin müntehabı olup müellifin kendisi tarafından 1092/1681 yılında yazılmıştır. Diğeri de her iki defterin muhtasarı olup 1095/1684 yılında Müʾeẕẕin İbrāhīm tarafından

229 Bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 48; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 417; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2049

hazırlanmıştır.

1. Müntehab-i Ferheng-i Şu'ûrî (tlf. 1092/1681)

Ḥasan Şu'ûrî

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **3527**

Yaldız cetvelli, şemseli, siyah deri kaplı bir cildi vardır. 205 x 115 (165 x 75) mm. ebadında; 19 satırlı 160 varaktır. Talik hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş, maddeler kırmızı keşidelidir. Serlevhada "Hāzā Kitāb-ı Ferheng-i Şu'ûrî" yazısı yer almaktadır.

Bir mukaddime, sözlük ve 30 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir hâtimeden ibaret olan eser, yine Ḥasan Şu'ûrî tarafından hazırlanmıştır. Mukaddimeden anlaşıldığına göre eser, birinci defterdeki kinaye ve deyimlerin izahlarını sadeleştirmek, anlaşılması güç bir takım şahit beyitleri ayıklamak suretiyle eserin muhtevasını kısaltıp okunmasını ve istinsahını kolaylaştırarak esere rağbet kazandırmak amacıyla yazılmıştır (vr.3b). Müellif bu maksadını hâtimede yer alan aşağıdaki beyitlerde de kısaca ifade etmiştir:

vr.100a

Ḫāṭıra eyledi bu maʿnā ḫuṭūr
Genc-i nisyānda ḳalmaya mehcūr
Defter-i evveli olub iḫrāc
Aṣlına rehber ola vere revāc

Müellif bu eserini Mustafa Paşa'nın isteğiyle kaleme almış (vr.2b) ve Lisānü'l-ʿacem'i yazdığı 1092/1681 yılı başlarında tamamlamıştır. Eserin telif tarihini, önsözdeki şu beyitlerde söylemiştir:

vr.2a

Ḥāṣıl olub murād-ı nā-kāmı
Bu risāle çu buldu itmāmı
Oldu biñ ṭoḳsan ikide taḥrīr
Evvel-i sālde āḫiri tasṭīr

Şu'ûrî birinci defterde yer alan deyim, kinaye ve atasözlerden yaptığı seçmeler ve kısaltmalarla hazırladığı bu eserini de yine aynı tertiple hazırlamıştır. Önsözde eserin yazılmasıyla ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-3b

"Ecmaʿ-i kütüb-i lüġat-i müteḳaddimīn ve ekmel-i ferheng-i

müteʾaḫḫirîn Lisânü'l- ʿacem ismiyle müsemmâ ve Ferheng-i Şuʿûrî künyesiyle mükennâdır (...) müdevven, muṭavvel ve nihâyetde mükemmel ve mufaṣṣal istinsâḫatde ʿusret, istiktâbında meşaḳḳat mülaḥaẓa olunub ʿacâlete'l- vaḳt dâʾiye-i dil-ḫazîn ḥâṣıl ve vâye-i ḫâṭır-ı ġamkîn ḳâbil olmaḳ emniyesiyle kitâb-ı merkûmun defter-i evveli olan żurûb-i emṣâl ve ıṣṭılâḥât ve nevâdır-ı nükât ve kinâyâtı derûnundan iḫrâc ve başḳa bir risâle-i pür-ibtihâc ki ḳalîlü'l-ḥacm ve keşîrü'n-nefʿ bir kitâb-ı belâġat (...) kütüb-i lüġatde meṣtûr olduġu maḥallerden iḫrâc ve efrâz olunub başḳa bir risâle-i mümtâz ve ʿale'l-ḳadri'l-imkân tertîb-i ebvâb ve ḥurûf-i tehecci üzere taḥrîr ve riʿâyet-i ḥarekât-ı şülüşe ile terkîm ve taṣṭîr ve rû-yi meʿânî-i maḥcûb ve meṣtûrundan refʿ-i niḳâb olundu tâ ki ṭâlibîne fehmi âsân ola ve mezâyâ-yi nükât ve kinâyatı zevḳ-resân ve ferâyid-i feväyidi râyegân ola."

Nüshanın baş zahriyesinde eserin bâblarının fihristi yer almaktadır. Fihristte her bâbta yer alan maddelerin sayısı da yazılmıştır. Buradaki kayıtlara göre eser,1910 madde ve 1563 şahit beyit ihtiva etmektedir.

Baş (vr.1a):

الحمد لله رب العالمين و الصلوة السلام على محمد خاتم النبين ... اما بعد ذره حاكپاى اهل هنر عبد مزنب شعورى احقر ...

Son (vr.100a-b):

يتر اى خامه ايتمه خلط كلام جان ايله قيل دعانه اقدام

اوله عالمده جاه و دولتله كيچه هر وقتى عيش و صحتله

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

2. Muḫtaṣar ve münteḫabü'ş- Şuʿûrî (tlf. 1095/1684) Müʾeẕẕin İbrâhîm Maḥmûd b. İbrâhîm b. Süleymân

Lisânü'l- ʿacem'in her iki defterinde mevcut Farsça kelime maddelerinin anlamlarının Türkçe karşılıklarını içeren ve iki cilt halinde tertip edilmiş olan sözlük, Müʾeẕẕin İbrâhîm adıyla bilinen bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

Birinci cildin sonundaki kayda göre müellifin tam adı, İbrâhîm Maḥmûd b. İbrâhîm b. Süleymân'dır. Ancak müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. **2697**
Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı bir cilt içinde; 206 x 148 (153 x 80) mm. ebadında, 384 varaklık bir cildin 1b - 375b varakları arasındadır. Sayfalar 23 satırlı olup, müellifin talik hattıyla yazılmış; bâb başlıkları ve maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Eser tamamlanamamıştır.

Birinci defter Arapça ibareyle "Muḫtaṣaru'ş- Şuᶜûrî", ikinci defter "Münteḫabü'ş- Şuᶜûrî" adıyla adlandırılmıştır. Bir mukaddime ve iki defter halinde düzenlenen bu sözlük, hareke kaydı, alıntı, nakil, kaynakların zikri ve şahit beyitlerin atılarak yalnızca Türkçe karşılıkların alınması suretiyle hazırlanmıştır.

Önsözde verilen bilgilere göre, eserin yazılmasına 1094 yılının Şevval ayında (Elül-Ekim 1683) başlanmıştır (vr.1b). Eserin birinci defteri (vr.1b-227b) 1095 yılı Rebiyülevvel ayı (Şubat 1684) başlarında, ikinci defteri de (vr.228b-375b) aynı yıl, İstanbul'da tamamlanmıştır.

Eserin tertibi ve maddelerin sırası Lisânü'l-ᶜacem ile aynıdır. Sözlük tamamlanamamıştır. "Bâbü'd-dâli'l-meksûre meᶜal-elif" başlığı ve «درازنا» (dırāznā) kelimesiyle başlayan ikinci defter, "Bâbü'l-kâfi'l-mażmûme meᶜa'n-nûn" kelime grubunde yer alan «کوسان» (kūsān) maddesiyle sona ermektedir. Eserin bu kelimeden sonraki kısmı eksik olup tamamlanamamıştır.

Müellif hazırladığı bu sözlüğe bir önsöz yazmamış, Lisânü'l- ᶜacem'in Farsçanın gramerine ayrılmış mukaddime kısmını olduğu gibi aktarmıştır.

Baş (vr.1b):
الحمد لله رب العالمين و الصلوة على سيد الاولين ... اما بعد لغت كتابلرينك ايجنده ... بو فقير پر تقصير موذن ابراهيم مراد ايلديكه ...
Son ve itmâm kaydı (vr.375b):

كوسان زمان سابقده بر مشهور نای زن دخی بر نو خواننده لك دخی مازندرانده بر قصبه كوسرون اوتراق يرى معقد
بلغ الامر الى هنا على يد الفقير موذن ابراهيم سنة خمس و تسعين و الف فى بلدة استانبول

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfe (tlf. XI./XVII. yüzyılın ikinci yarısı)
Şemsî

Tuḥfe Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Şemsî adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir.

Nüsha tavsifi:

Konya, Mev. Müz. Ktp., İhtisas **3149**

Sırtı meşin, üzeri bitki desenli kâğıt kaplı, miklepli, mukavva bir cilt içinde; 212 x 160 (159 x 95) mm. ebadında, 15 satırlı, 23 varaktır. Harekeli nesih hatla yazılmış olup istinsah kaydı yoktur. Sayfa kenarları, mısra araları ve başlıklar kırmızı cetvellidir. Farsça kelimeler siyah keşideli olup başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. İlk varağın "a" yüzünde nüshanın Kefe'de Yenicami vaizi olan Mevlevî müntesibi Şeyḫî adında biri tarafından Mevlânâ dergahına gönderildiğine dair bir kayıt yer almaktadır. Bu kaydın sonunda eserin adı "Naẓîre-i Şâhidî-i Şemsî Dede" şeklinde yazılı olup nüsha da bu adla kayıtlıdır.

Müellif Tuḥfe'nin "Sebeb-i teʾlîf-i kitâb" başlıklı önsöz kısmında yer alan aşağıdaki beyitte,

Kim ki Şemsî'i ede ḫayr ile yâd
Ede ḫaḳ anları hemîşe şâd

adının Şemsî olduğunu söylemektedir (vr. 2b). Müellif, Tuḥfe'den önce Cevâhirü'l-kelimât adıyla manzum Arapça-Türkçe bir sözlük yazmış ve bu eserine mukaddimede şu beyitlerle işaret etmiştir:

vr. 4b

Sâbıḳan ʿabd-i aż̇ʿaf-i miskîn
Cemʿ edüb bir risâle-i rengîn
Naẓm edüb bir nice laṭîf lüġât
Nâmın edüb Cevâhirü'l-kelimât

Müellif Cevâhirü'l-kelimât'ta da adını yalnızca "Şemsî" şeklinde zikretmektedir[230]. Müellif kendisi hakkında başka bir bilgi vermemekle beraber her iki eserin önsözünde bu eserlerin telif sebebine dair verilen bilgilerden Şemsî'nin bir Mevlevî müntesibi olduğu anlaşılmaktadır.

Esere Tuḥfe adı verilmiş ve önsözde yer alan aşağıdaki beyitlerde söylenmiştir:

vr.3b

Feyż-i Ḥaḳdan çu luṭf tâm oldu
İşbu Tuḥfem şehâ tamâm oldu

230 Cevâhirü'l- kelimât'ın bazı nüshaları: İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt 6876; İ.Ü. Merkez Ktp., T. 483; Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 182 (1077 h.)

Erdi itmāma çun bu Tuḥfe lüġāt
Vāḳiʿ olmuşdurur nice zellāt

Tuḥfe'nin telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Müellif bu manzum sözlükten önce Cevāhirü'l- kelimāt'ı nazmetmiş, ancak bu eserin telif tarihi hakkında da bilgi vermemiştir. Cevāhirü'l- kelimāt'ın tespit edilebilen nüshaları arasında, İst. Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. 182 numarada bulunan nüshası 1077/1666 yılında istinsah edilmiştir. Buna göre bu eserin bu tarihten önce telif edildiği dikkate alınarak Tuḥfe'nin de muhtemelen XI./XVII. yüzyılın ikinci yarısında nazmedildiği söylenebilir.

Tuḥfe, mesnevî tarzında yazılmış bir önsöz ve 81 kıt'aya ayrılmış toplam 680 beyitlik bir sözlüktür. Eserin önsözü 95 beyit olup ilk 14 beyti hamd ve senâ ve selât ve selâma dairdir."Sebeb-i teʾlīf-i kitāb" başlığı altında yer alan 81 beyitlik bölümde de eser hakkında bilgiler verilmiştir.

Kıt'aların beyit sayıları 6 ile 9 arasında değişmektedir. Nazımda beş bahir tercih edilmiş; bunlardan 39 kıt'a remel,30 kıt'a hafîf, 8 kıt'a hezec, 3 kıt'a mütekârib ve 1 kıt'a da müctes bahriyle nazmedilmiştir. Kıt'aların son beyitlerinin ilk mısrasında veznin tef'ileleri yazılmış, ikinci mısrada da Türkçe olarak özendirici sözler söylenmiştir. Tuḥfe'nin 46., 60., 73. ve 80. kıt'aları Farsça fiillere ayrılmış, bu kıt'alarda fiiller mastar halleriyle nazmedilmiştir. Eserin son kıt'ası da Farsça sayılara ayrılmıştır.

Tuḥfe'nin "Sebeb-i teʾlīf-i kitāb" başlıklı kısmında, Mevlânâ ve Mesnevî'si güzel sözlerle anılmıştır. Burada eser hakkında verilen bilgilere göre, Tuḥfe'de nazmedilen Farsça kelimeler, Mevlevîlerin gönüllerinin alınması arzusuyla Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden, ayrıca Saʿdî-i Şîrāzî'nin Bostān ve Gülistān adlı eserlerinden ve Tuḥfe-i Şāhidî'den derlenmiştir. Müellif derlediği Farsça kelimeleri seçerken bunların nazım ve nesirde kullanılır olmalarına dikkat etmiş, bunlara güzel Türkçe karşılıklar vermeye özen göstermiştir:

vr.3a-b

Derc edem ol risālede neki var
Meşnevîden nice dür-i şehvār
Fuḳarālar ki Mevlevîlerdür
Şāhları merd-i maʿnevîlerdür
Eyleyem anları daḥi dil-şād
Edeler tā ki ḫayr ile bizi yād
Getürem güllerin Gülistān'uñ
Daḥî sünbüllerini Bostān'uñ

Şāhidī'den alub daḥi nice dür
Edem anı cevāhir ile pür
(...)
Şol lüġat kim gelürdi imlāda
Şol edā kim gelürdi inşāda
Şuʿarānuñ kelāmını ey yār
Fuṣaḥānuñ edāları ne ki var
Cemʿ edüb cümlesi derc etdüm
Añа ʿömr-i ʿazīzi ḥarc etdüm
Bellü sözler ile beyān etdüm
Ḫoş edālar ile ʿayān etdüm

Baş (vr1b):

حمد اول الله کم اودر ازلی — واحد لا یزال و لم یزلی
اولدرر حیی و قادر و متعال — ایرمیه ملکنه هیچ زوال

Son (vr.23a):

بورجه وام و چاره سوز ناکام در — صوکدر انجام ایش صوکی انجام کار
فاعلاتن فاعلاتن فاعلات — بزدن احوانه بو اولدی یادگار
تمت الکتاب بعون الله الوهاب

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Lisānü'l- eṭibbā' (tlf. 1103/1691'den önce)
Hezārfen Ḥüseyin Çelebi

Lisānü'l- eṭibbā' hacimli bir tıp sözlüğü olup Hezārfen lakabıyla meşhur İstanköylü bilgin ve tarihçi Ḥüseyin b. Caʿfer tarafından hazırlanmıştır.

İlk tahsilini memleketinde tamalayan Hezārfen Ḥüseyin Çelebi, İstanbul'a gelerek ömrünün sonuna kadar burada kalmış, kısa bir süre devlet hizmetinde bulunduktan sonra bu görevinden ayrılıp sürekli ilimle meşgul olmuştur. Sultan IV. Mehmed'e özel tarih dersleri veren Hezārfen, bu sırada, 1083/1673 yılı olaylarıyla sona eren Tenḳīḥu't-tevārīḫ-i mülūk adlı genel bir tarih de yazmıştır. Bir ansiklopedist, aynı zamanda önemli tarihçilerden biri olarak kabul edilen Hezārfen, 1103/1691 yılında

ölmüştür. Tarih, tıp, tasavvuf ve ahlâka dair eserleri yanında Hintçeden Türkçeye Tercüme-i lüğāt-ı Hindî adlı bir sözlüğü olan müellifin, bir dil bilgini olarak görüldüğü, İbranice ve Yunanca da bildiği kaydedilmektedir[231]

.

Lisānü'l- eṭibbā'

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **705**

Yaldız gömme şemseli, çeharguşe zencirekli, miklepli, koyu kahverengi mukavva bir cilt içinde; 260 x 140 (210 x 80) mm. ebadında, III + 145 varaklık bir yazmanın 1b - 134a varakları arasındadır. Her sahife 28 satırlı olup Muḥammed Ḫıżır Manṣūrî'ninnesih hattıyla Şaban 1112/ Şubat 1701'de yazılmıştır. Serlevha tezhipli olup fasıl ve bâb başlıkları ile maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Lisānü'l- eṭibbā'nın telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Eserin önsözünde de bu hususla ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Müellifin ölüm tarihine göre, 1103/1691 yılından önce yazıldığı söylenebilir.

Esere yazılan mukaddimede Lisānü'l- eṭibbā' hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-2a

"Bu ʿilmiñ kütüb-i muʿteberātı ʿArabî ve Fārisî olub Ḳānūn-i Ebū ʿAlî Sînā ve Şifā'-i Ḥācı Paşa ve Fuṣūl-i Bokrat ve Müfredāt-ı İbn Bayṭār ve İḫtiyārāt-ı bedîʿî ve sā'ir resā'il-i ekābir esāmî-i edeviyye ve aġdiyyeniñ müfredātı ve mürekkebātı ve imrāż ve muʿālecātı ve mekāyîl ve evzānı ekşeri Yunānî ve ʿİbrî ve Süryānî ve Berberî lisānları ile muḥarrer olmaġın ve diyār-ı Rūm'da olan ṭabîbler ve ʿaṣṣāblar ve ʿaṭṭārlar Ervāmdan olub lüġate eşedd-i iḫtiyāc ile muḫtāc oldukları ecilden bu ʿabd-i faḳîr Ḥüseyin eş-şehîr bi-Hezārfen bu fende bir lüġat cemʿine naṣb-ı ḫāṭır etdüm ki ẕikr olunan elsine-i muḫtelifeniñ lüġatlerin lisān-ı Türkîye tercüme ve ṭabîblere bir kāmil lüġat ve düstūru'l- ʿamel olub āḫer lüġāte muḫtāc olmayalar (...) ʿİlm-i ṭıbda murād olan lüġatleri bu faḳîr intiḫāb ve iḫtiṣār ve Türkî ʿibāretle cemʿ etdüm ki fehmi eshel ve nefʿi eşhel ola (...) Ve Lisānü'l-eṭibbā' deyü ad verdim."

Tıpla ilgili yabancı terimleri Türkçe izah etmek maksadıyla kaleme alınan bu eserde, tabiblerin, attarların ve bitkilerle ilgilenenlerin hastalık ve ilaç adlarına dair kullandıkları terimler ile, ilaç yapımında kullanılan bitki ve madde adları; beden organları ve bunlarla ilgili Arapça, Türkçe,

231 Müellif ve eserleri hakkında bk. **OM.**, III, 244; Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 252 v.d.; A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İst., 1970, s. 140 - 141

Ermenice, Süryanice ve Yunanca kelime ve terimler derlenerek Türkçe karşılıkları verilmiştir. Açıklamalarda halk dilinde kullanılan karşılıklara da yer verilmiştir.

Maddeler, ilk harfler esas alınarak alfabe sırasıyla 28 bâba taksim edilmiş ve her bâb da yine alfabetik düzende ikinci harflerine göre 28 fasla ayrılmıştır. Diğer harflerde ise alfabetik sıra gözetilmemiştir. Her bâbta Farsça kelimeler diğer maddelerden ayrı olarak tertip edilmiştir. Her bâbın son faslı olan «ی» harfinden sonra, Farsça kelimeler "Lüġāt-i Fārisiyye" başlıkları altında toplanmış ve bu kelimeler, ilk harfleri bâb kabul edilmek suretiyle tertip edilmiş ve ilk harfler de harekelerine göre tasnif edilmiştir. Örnekler:

vr.18b

"Lüġāt-ı Fārisiyyeden istiḫrāc olunun esmā'-i cāmide ve esmā'-i müştaḳḳadır."

Faṣlü'l- elifi'l-memdūde:

آبدان (ābdān): ḳavuḳ, meşāne ma'nāsına

آبدندان (āb-dendān): zebūn ve ża'īf ve 'āciz ma'nāsına

آبکامه (āb-kāme): bir ekşi ṣudur ki arpa unundan ve küflü etmekden ederler ve turşu suyu ve terḫāne aşı

آبلوج (āblūc): nebāt şekeri

آبله (āble): ḳabarcıḳ ki ādemiñ a'żāsında çıḳar

آبله چشم (āble-i çeşm): göz ḳuyruġunda çıḳan çıbandır ki it dirsegi derler

آج (āc): aylagun aġacı

آذرگون (āẕer-gūn): ṣarı gül ve marṣıma dedikleri yapraḳ

آرد بیز (ārd-bīz): elekdir ki anıñla edeviyye elerler

Baş (vr.1b):

الحمد لله العليم الحكيم الذى علم آدم الاسماء كلها بلغات مختلفة ... و بعد ارباب ذو الالبابه پوشيده و نهان دكلدر كه ...

Son (vr.134a):

يوليوس اورته ياز آيى ، يوسف حسرت زده يعقوب پيغمبر عليهما السلام در تمت.

Ferağ kaydı (vr.134a):

قد وقع الفراغ مزيد المذنب الفقير الى رحمة ربه القدير محمد حضر منصورى ... فى اوايل شعبان المعظم لسنة اثنى و عشرين و مائة الف.

Diğer nüshaları:
İst., Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş. **2086**/1

Nüsha ve tavsif için bk.
Tıp Yazmaları, s. 386

Şānī Lüğati (tlf. 1113/1701'den önce)
Müellifi bilinmiyor.

Mensur Farsça-Türkçe bir sözlüktür.
Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Nafiz Pş. **1449**
Sırtı kahverengi deri, üzeri ebru kâğıt kaplı 140 x 100 (115 x 65) mm. ebadında, 300 varak bir mecmuanın vr. 213b - 287a arasında olup 17 satırlıdır. Başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eser, ilk varağın "a" yüzündeki "Şānī lüğati" kaydına istinaden kütüphane kayıt fişinde bu adla kaydedilmiştir. Yukarıdaki kaydın altına 8642 sayısı rakamlarla yazılmış ve sözlüğün ihtiva ettiği madde sayısı belirtilmiştir. Aynı sayı eserin sonunda, vr.287a'da da görülmektedir. Ayrıca her bâbın sonunda o bâbta mevcut madde sayısı da aynı şekilde gösterilmiştir.

Maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfatik olarak sıralanmış; ilk harfler de harekelerine göre meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde tasnif edilmiştir. Maddelerin diğer harflerinde de alfabetik sıra gözetilmiştir. Farsça kelimelerin hareke kayıtları verilmediği gibi, şahit beyit de nakledilmemiştir. Eserde her hangi bir kaynak da zikredilmemektedir. Eserde yalnızca bir cümleden ibaret bir giriş yer almaktadır.

Bâblarda isim ile fiiller birbirinden ayrılmayarak bir bâbta toplanmıştır. Mesnevî için hazırlanmış özel bir sözlük olan Muẓhirü'l-eşkāl'in müellifi Şaʿbān-zāde Meḥmed Muḥteşem bu sözlükten istifade etmiş ve bu eserden yaptığı alıntıları "Şānī Lüğati" ibaresiyle belirtmiştir[232]. Bu bakımdan bu eserin telif tarihini, Muẓhirü'l- eşkāl'in yazıldığı 1113/1701 yılından önce aramak gerekir.

Şānī lüğati, Lüğat-i Niʿmetullāh'ın gramere dair kısımları, hareke kayıtları, şahit beyitleri ve bazı nadir Farsça kelime maddeleri atlanarak hazırlanmış bir sözlük mahiyetindedir.

Baş (vr.213b):
الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على رسولنا محمد و على آله و صحبه

232 Şaʿbān-zāde Meḥmed Muḥteşem, **Muẓhirü'l- eşkāl**, yz., Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Pş. nr. 295, vr. 2b

اجمعين . آبا بالمد آش معناسنه و تعجب و آشاميدن ، آبشامى ايچه جك صو ...

Son (vr.287a):

يونان بر مملكت اسم در و بر قومك اسمدر و بر پادشاهك اسم در تمت الكتاب بعون الوهاب.

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Akṣā'l-ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb (tlf.1117/1705)
İsḥaḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi

Akṣā'l- ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb, Maḥmūd b. ᶜÖmer ez-Zemaḫşerī (467-538/1075-1144) tarafından yazılıp Harezmşahlar Devleti hükümdarı Atsız b. Muḥammed b. Ānūş Tigin (521-551/1127-1156)'e ithaf edilen Muḳaddimetü'l- edeb'in İsḥaḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir[233].

Aḥmed Efendi, Menemen'in Güzelhisar köyünde doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. İlk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra, ilim tahsili amacıyla uzun bir süre İran'da kalmış, bu münasebetle ᶜAcem Aḥmed Efendi lakabıyla da tanınmıştır. Asıl adı Aḥmed Rıżāī olan müellif, Türkçe şiirlerinde "Aḥmedī", Farsça şiirlerinde de "Ḫvāce" mahlasını kullanmıştır. İran'dan döndükten sonra Bursa'ya yerleşmiş ve burada Halvetî şeyhlerinden Niyāzī-i Mışrī (ölm. 1105/1694)'ye intisap etmiştir. Bursa'da bu şehrin zenginlerinden İshak Efendi adlı birine hocalık yaptığı için İsḥaḳ Ḫvācesi adıyla tanınmıştır. Bursa'da Muradiye Medresesi'nde müderris iken 1120/1708 yılında ölmüştür. Kendisinin dil, edebî sanatlar, tasavvuf, astronomi, hendese gibi değişik ilim dallarına ait ve bazıları da şerh, haşiye ve tâlikat olmak üzere on altı kadar eseri bilinmektedir[234].

Akṣā'l- ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb
İst., 1313/1895, I-II, Dārü'ṭ- ṭıbāᶜati'l-Āmire, 304+ 205+ 739 S.

Muḳaddimetü'l- edeb'in İsḥaḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi tarafından Akṣā'l-ereb adıyla yapılan tercümesi, 1117/1705 yılında tamamlanmış ve müellif nüshası, II. Abdülmecid'in maarif nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın

233 Bk. Nuri Yüce, "Aksa'l-ereb", **DİA.**, II, 289 - 290

234 Müellif ve eserleri için bk. **OM.**, I, 232 - 233; Müstaḳîm- zāde, **Mecelle.**, vr. 97a; aynı mlf., **Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭîn**, s. 95; Sālim, **Teẕkire**, s. 27

himmetiyle basılmıştır. Ahmed Efendi Muḳaddimetü'l- edeb'i yalnızca tercüme etmekle kalmamış, Farsçanın temel gramer kaideleri gibi önemli eklemeler de yapmıştır. Müellif Aḳṣā'l- ereb'e iki mukaddime yazmış; birinci mukaddimede (s.1-145), Arapça'nın dil özelliklerini ve kelime türetme kurallarını başlıklar altında işlemiştir. Bu mukaddimenin sonunda Arap atasözleri örnekleri ve Türkçe tercümeleriyle birlikte verilmiştir. İkinci mukaddime (s.145-298) de Farsçaya ve Farsçanın gramer konularına ayrılmıştır. Başta edebî bir dil olarak Farsça hakkında genel bir bilgi verilmiş, daha sonra Farsça mastarlar ile bunların mâzî ve muzârî köklerinin bulunması, zamanlara göre fiil çekimleri, kelime türetme kuralları ve diğer konular işlenmiştir. İkinci mukaddimenin sonunda, ilk harfler esas alınarak tertip edilmiş yaygın olarak kullanılan bazı Farsça kelimeler, deyimler ve atasözleri yine şahit beyitleri ve Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Bu mukaddimenin sonunda da Muḳaddimetü'l-edeb'in müellifi Cārullāh Maḥmūd b. Muḥammed b. Aḥmed ez-Zemaḫşerî ve eserleri hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Mütercim Ahmed Efendi kendisine ait ilâveler dışında, tertipte Muḳaddimetü'l- edeb'e sadık kalmıştır. İsimleri ihtiva eden birinci bölüm 25 bâb ve 85 fasla ayrılmıştır. Her bâb ve fasıl için ayrı bir konu başlığı yazılmış ve her konu başlığı altında toplanan Arapça kelime maddelerinin Farsça ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Birinci cildin sonunda (s.302-304) ve ikinci cildin başında (s.1-5) isimler ve fiillere ayrılmış bölümlerin konu başlıklarının bir fihristi de yer almaktadır[235].

Diğer baskıları:

—

Lügat-i Tārîḫ-i Vaṣṣāf (tlf. 1118/1706)
Naẓmî-zāde Ḥüseyin b. ʿAlî Naẓmî-i Bagdādî

Müellif tarafından esere özel bir ad verilmemiş olduğundan kaynaklarda Lügat-i Vaṣṣāf, Lügat-i müşkilāt-ı Vaṣṣāf, Şerḥ-i lügāt-ı Tārîḫ-i Vaṣṣāf ve Terceme-i lügāt-ı Tārîḫ-i Vaṣṣāf gibi değişik adlarla anılan ve nüshaları da bu adlarla kayıtlı olan eser, "Vaṣṣāf" ya da "Vaṣṣāfu'l-ḥażrā" lakabıyla ünlü İranlı Moğol tarihçisi ve şair, Şerefüddîn ʿAbdullāh b. Faẓlullāh-i Şîrāzî (663-735/1265-1334)'nin daha çok Tārîḫ-i Vaṣṣāf adıyla

235 Eserin yazma nüshaları ve tavsif için bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 5; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 96; Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s. 16 - 21

bilinen Tecziyetü'l- emṣār ve tecziyetü'l-aʿṣār adlı eseri[236] için hazırlanmış özel bir sözlüktür. Eser, Naẓmī-zāde Ḥüseyin tarafından yazılmıştır[237].

Müellif eserin mukaddimesinde adını Ḥüseyin Naẓmī-zāde şeklinde kaydetmektedir. Osmanlı Müellifleri'nde ise adı, Naẓmī-zāde Ḥüseyin Mürteżā b. ʿAlī-i Bağdādī şeklinde verilmektedir[238]. Müstaḳīm-zāde'ye göre Naẓmī-zāde Ḥüseyin ve Naẓmī-zāde Mürteżā, ʿAlī Naẓmī-i Bağdādī'nin Naẓmī-zāde adlarıyla meşhur iki oğludur[239]. Franz Babinger de Ḥüseyin ve Mürteżā Naẓmī-zāde'lerin iki ayrı şahıs ve kardeş olduklarını kesin bir şekilde kabul eder ve bu hususla ilgili olarak, "Mürteza Nazmī-zāde, Vassāf'ın tarihine bir şerh ve bir lügat kitabı yazmış olup 1130/1717'de Bağdat'ta ölmüş olan kardeşi Hüseyin Nazmī-zāde ile karıştırılmamalıdır. Bu karıştırma çok kere görülmektedir" demektedir[240]. Diğer kaynaklar da Naẓmī-zāde Mürteżā'dan bahsetmişler, ancak kardeşi Naẓmī-zāde Ḥüseyin den hiç söz etmemişler ve Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf'ı da Naẓmī-zāde Mürteżā'ya nispet etmişlerdir[241].

Naẓmī-zāde Ḥüseyin'in şimdilik bu sözlüğü ile Şerḥ ve terceme-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf adlı eserleri bilinmektedir. Osmanlı Müellifleri'nde Naẓmī-zāde Ḥüseyin Mürteżā için zikredilen eserlerin[242] incelenip bunların iki kardeşten hangisine ait oldukları hususen araştırılması gereken bir konudur.

---

236 Eser ve müellifi hakkında bilgi ve bibliyografya için bk. Erdoğan Merçil, "Vassâf", **İA.**, XIII, 232 - 234; Storey, **Persian Literature**, I/I, 267- 270; Şafā, **Tārīḫ-i edebiyyāt**, III/II, 1259 - 1262

237 **Keşf.**, II, 1557; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 109 - 110; Storey, **Persian Literature**, I/I, 270; Erdoğan Merçil, "Vassâf", **İA.**, XIII, 232

238 **OM.**, III, 152. Krş. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 32; Erdoğan Merçil, "Vassâf", **İA.**, XIII, 233

239 Mürteżā için bk. Müstaḳīm-zāde, **Mecelle.**, vr. 390b; Naẓmī-zāde Ḥüseyin için bk. **a. e.**, vr. 425b

240 Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 274 (dpn. 1)

241 Şeyḫī Meḥmed, **Veḳāyiʿ.**, II, 746; Ṣafāyī, **Teẕkire-i Ṣafāyī**, s. 288- 289; **Esmāʾ.**, II, 425; **Sicill.**, IV, 560

242 **OM.**, III, 152 - 154

Lüğat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp. MFA. (A) **1762**

İst., Süleymaniye Ktp., Reisülküttâp Mustafa Ef. 1114 numarada kayıtlı; 215 x 142 (211 x 95) mm. ebadında, 33 satırlı, 265 varaktan ibaret, Aḥmed b. İbrāhīm'ın talik hattıyla 28 Cemâziyelâhir 1184/19 Ekim 1770 tarihinde yazılmış nüshanın mikrofilmidir.

Eser, Tārīḫ-i Vaṣṣāf'ın anlaşılmasını kolaylaştırmak ve eserden istifade edilmesini sağlamak maksadıyla hazırlanmış bir sözlüktür. Sözlükte Tārīḫ-i Vaṣṣāf'ta geçen izaha muhtac Arapça, Farsça, Moğolca ve Çağatayca kelime ve terkiplerin Türkçe karşılıkları yazılmış; mitoloji, astronomi, geometri ve mantık gibi muhtelif ilimlere dair deyim ve tabirler, gramer, arûz, edebî sanatlar ve resim sanatına dair ıstılahlar açıklanmıştır. Lüğat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf, Sultan III. Ahmed (1703-1730) döneminde, 1118/1706 yılında kaleme alınmış ve bu sultan adına ithaf edilmiştir. Maddeler, ilk ve ikinci harfler esas alınarak alfabetik olarak tertip edilmiş; ilk harfler bâb, ikinci harfler ise fasıl kabul edilmiştir.

Mukaddimede eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1a-2b :

"...ʿAyş-i taḥrīk, ġuṣn-i ḳalem ve sebeb-i tanẓīm-i leālī-i ḥurūf ve raḳam oldur ki fuṣaḥā-yi sābiḳīnden el-maʿiyy-i siḥr-beyān, fihrist-i kitābḫāne-i bedāyiʿ-i meʿānī ve beyān ve vaṣṣāf-ı faẓīlet (...) ʿibārāt-ı müşkileyi ḥāvī lüğāt-ı daḳīḳa-i muḫtelife vāfī olub (...) manẓum ve menşur ve lüğāt-ı ʿArabiyye ve Fārisī ve Çağatāī ve Moğolī ve muṣṭalaḥ-ı ʿulūm-i ṣarf ve naḥv, ʿarūż, mūsiḳī ve uṣūl-i biḳāʿiyye ve hendese ve eşkāl ve ḥesāba ve nücūm ve heyʾet (...) mantıḳ ve ḥikmet ve sāyir muṣṭalaḥāt-ı ʿArabiyye üzerine binā ve īcād (...) lüğāz ve muʿammā, żurūb ve emṣāl ve sāyir maʿḳūlāt ve menḳūlātdan īrād etdügi bedāyiʿ-i ṣınāʿat ve meʿānī ve edāʾ-i ḥaḳḳ-ı feṣāḥāt ve belāğāt ve aḳsām-ı teşbihāt ve mecāzāt ve envāʿ-ı istiʿārāt ve temşīlāt ve eṣnāf-ı ṣınāyiʿ-i bedīʿa-i maʿnevī ve tecānīs-i lafẓiyye ve ḫaṭṭiyye ve ġayrühā ile (...) muʿallaḳāt-ı meʿānī ve lüğāta taʿlīḳ eyledügi ḳıfl-ı ṣad yer iftitāḥına evḳāt-ı efkār ve ġarāyim-i evhām ve miftāḥ-ı dest-i ifhām çendān çāreger olmadığından nāşī (...) ifāde ve istifādeye ṭālib, ıṭṭılāʿa rāğib olanlar erbāb-ı meʿārife ʿibārāt-ı ġayrü'l-meşel oldığı içün bu faḳīr-i ḥaḳīr (...) Ḥüseyin Naẓmī-zāde, baʿżı āşnā-yi meʿārif olan dost terğībi ile (...) elf ve miʾete şemāniye ʿaşere tārīḫinde tenhā-kerde-i ḫāne-i vaḥdet olub müʾellef-i meẓküruñ müşkil-pesend-i meʿānī ve

dānişmendān-ı medrese-i suḫen-rānī olanlara lüġāt ve ekşer-i nükāt ve ḫabāyā-yi ʿacībe ve mezāyā-yi Fürsiyyesi sehlü'l- vuṣūl olub (...) ṣınāʿat-ı ġarībesinden kām-rān-ı meʾmūl olmaları ümidiyle (...) müşkilātın tevżīḥ ve istiʿārāt ve mecāzātın ve teşbihāt ve temşilātın ifṣāḥ ve tebyīn ve tecānīs ve muṣṭalaḥātın taʿyīn edüb lüġāt-ı ʿArabī ve Fārisī ve Çaġatāī ve Moġolī (...) el-yevm zebān-zed olan Türkī ile hurūf-i hecā üzerine tertīb ve ṭarīḳ-i iştiḳāḳ aṣl-ı kelimeyi terk ve nehc-i şürūḥ üzere her bir lüġāt ve kelime ve lafẓı ile keyfe mā vaḳaʿa bi- ʿaynihi ve ṣīġatihi (aynen bulunduğu siga şekliyle) īrād ve terceme ve mükerrer olan lüġātı bābına ḥavāle ve işāret ve ʿArabī olan lüġati muṭlaḳ ve Fārisī olanı "fā" ile ve sāyir lüġātı "mīm" ile muḳayyed ve vāżıḥ olmayub şerḥ ve īżāḥa muḥtāc olan in lem yüdrek küllühü lem tüberrek küllühü (hepsi anlaşılmazsa net bir şey ortaya çıkmaz) eger manẓūm ve eger menşūr ve sāyir muʿallaḳāt ve mürekkebāt-ı nā-meşhūre ve taʿmiyye ve elfāẓa dāyir kelāmların ifṣāḥ ve żurūb-i emṣāl olanların aṣl-ı muvridinden istiḫrāc ve tafṣīl ve beyān edüb her biri müştemil olduġu lüġātden biriniñ bābında īrād ve şerḥ olunub (...) bārgāh-ı kibriyādan teysīr-i merām niyāzı ile maḳṣūda āġāz olundu."

Baş (vr.1b):

الحمدلله الذى خلق الانسان علمه البيان و جعل هذا النوع نوع الانواع ... اما بعد عيش تحريك غصن قلم ...

Son ve ferağ kaydı (vr.265a):

... و نتوب اليه و نسئله العوف و العافيت انه هو البر الرحيم

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب على يد ... احمد بن ابراهيم بن عبد السلام بن الحاج يعقوب بن محمد بن الحاج على فى يوم الثالثا الثامن و العشرين من جمادى الاخر لسنة اربع و ثمانين و مائة و الف

Diğer nüshaları:

Ank., TTK. Ktp. **381**

İst., Hacı Selimağa Ktp., Selimağa **814**; İ.Ü. Merkez Ktp. T.**1530** (1222 h.), T.**3268**, T.**6047**, T.**9588** (1230 h.); Nurosmaniye Ktp. **2871** (1122 h.), **2873**, **3376** (1122 h.), **3377**; Süleymaniye Ktp., Ayasofya **3151**, Esad Ef. **3227**, Fatih **4409** (1137 h.), Hamidiye **967**, **1162**, **1396**, Lala İsmail **356** (1163 h.); TSMK., Revan Köşkü **1889** (1145 h.), **1890**

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 32; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 109; Abuladze, **Kekelidze Institute mns.**, s. 27; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1952

Terceme-i Emṣāl-i ʿArab ve ʿAcem (tlf. 1122/1710)
Meḥmed b. Aḥmed el-Ḥāc Muṣallī

Meḥmed Şefīḳ adlı bir şahsın derleyip yazdığı Emṣālü ʿArab ve'l-ʿAcem adlı Arapça-Farsça muhtasar bir deyimler ve atasözleri sözlüğünün Meḥmed b. Aḥmed el-Ḥāc Muṣallī adlı bir müellif tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir. Tercümenin mukaddime dışındaki kısmı eksiktir ya da tamamlanamamıştır. Çünkü metnin yazılacağı diğer varaklar boş bırakılmıştır.

Eserin önsözünde verilen bilgilere göre Aḥmed Şefīḳ bu risalesini 1115/1703 yılı başlarında İstanbul'da yazmış, Meḥmed b. Aḥmed el-Ḥāc Muṣallī de bu risaleyi 1122/1710 yılında tercümeye başlamıştır.

Nüsha tavsifi:
İst., TSMK., Emanet Hazinesi **1530**
Mor renk desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde; 205 x 128 (138 x 65) mm. ebadında, 21 satırlı, 9 varaktır. Nesih hatla yazılmış olup eser eksiktir[243].

Müellif Emṣālü ʿArab ve'l- ʿAcem'in tercümesiyle ilgili olarak eserin mukaddimesinde şu bilgiyi vermiştir:
vr.1b
"... Meḥmed Şefīḳ'in eşerinin ḥāvī olduğu lüġāz ve muʿammā ve aʿlūṭa ve aḥciyye ve sāʾir lüġāt-ı ʿArabiyyenin ḥall ve keşf ve şerḥ ve beyāna zamān müsāʿid olmamağla şimdilik baʿżı mertebe içinde münderic olan emṣāl-i ʿArab ve ʿAcemin muvridlerini ve ne maḥalde żarb olunduğunu yaʿni meşʿar-i naḳl ve isnādlarıyla şerḥ ve beyān ve baʿżı ebyātın daḥi müteżammın olduğu ḥikāyāt ve münāsebetile kütüb-i edebiyyeden müṭāyibāta dāʾir nice nevādirātı tekellüf-i münşiyāneden (...) Türkī taʿbīr ile terceme ve derc ḳılınmaḳ üzere şürūʿ olundu."

Baş (vr.1b):
يقول عبد الله الفقير اليه محمد بن احمد الحاج مصلى تجاوز الله عنه اللهم انا نحمدك على خلقنا ...

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

243 Bu nüsha ve tavsifi için bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 49

Tevfiye (tlf. 1133/1721)

ʿAbdurraḥmān Zāhidī-i Ḳonevī

Tevfiye, Arapça-Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. ʿAbdurraḥmān adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir. Müellif hakkında kaynaklarda bir bilgi tespit edilememiştir. Bu manzum sözlüğün önsözünde yer alan bilgilere göre müellifin adı, ʿAbdurraḥmān, lakabı ise Zāhidī'dir. Konya'da doğmuştur. Müellifin Mevleviye müntesibi bir müderris olduğu da eserin önsözünde yer alan aşağıdaki beyitlerden anlaşılmaktadır.

Faḳīrem ʿAbd-i Raḥmān Zāhidī'yem
Diyār-ı Ḳonya aḥret-zādeīyem
(...)
Fedā ḳıldum yolunda baş-ı cānı
Ki oldur sırr-ı Sulṭānī Celālī
(...)
Pes andan ṣonra baḥr-i dürre sābiḥ
Oḳudurdum lüġat eṭfāle ṣāliḥ

Tevfiye

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Hafid Ef. ve Eki **441**

Sırtı kahverengi deri, üzeri desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde; 207 x 130 (139 x 70) mm. ebadında, 17 satırlı, 29 + II varaktır. Talik hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Kıt'a başlıkları ve bazı kıt'aların vezinleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Vr. 1a'da "Manẓūme-i lüġat-i se zebān" adı kayıtlıdır.

Bu manzum sözlüğe Tevfiye adı verilmiş ve şu beyitte söylenmiştir:
vr.4a

Tezeyyün buldu Tuḥfe-i Şāhidī'ye
Be-nām-ı Tevfiye ḳal Zāhidī'ye

Tevfiye, Sultan I. Mahmud (1730-1754) tahta çıkmadan önce kaleme alınmış ve buna aşağıdaki beyitlerde işaret edilmiştir:
vr.2b

Olurdu rūz-i şeb devvār dā'ir
Bu vech üzre olurdum ḥāle nāẓır
Çu Maḥmūd Ḥān-ı Sulṭān taḫta āgāz
Serīr-i salṭanat üzre ḳadem-sāz

Eser 1133/1721 yılında nazmedilmiş ve Tevfiye'nin telif tarihi eserin

sonunda yer alan aşağıdaki beyitlerde ebced hesabına göre söylenmiştir:
vr.29b

Ebced ḥesābı üzre şay bu mışraʿı

Tevfiye bāḳî ʿAbd-ı Raḥmān ḳaldı

İkinci mısradaki harflerin ebced hesabına göre toplamı 1133 sayısını vermektedir. Aynı tarih aşağıdaki beyitlerde de düşülmüştür:

Bu tuḥfe bāḳî ʿAbd-ı Raḥmān ḳaldı

(...)

Bu tuḥfe tārīḫin bu mışraʿdan şümār

Senden de bāḳî ʿAbdurraḥmān-ı ʿayyār

Tevfiye, hezec bahriyle mesnevî tarzında yazılmış bir önsöz ve değişik bahirlerde nazmedilmiş 27 kıt'a ile, hepsi recez bahriyle yine mesnevî tarzında yazılmış 16 kıt'a ve bir hâtime olmak üzere toplam 635 beyitten meydana gelmektedir.

Sözlüğün 85 beyitlik önsözünde hamdele, salvele ve münâcattan sonra, eserin telif sebebi, müellif, Sultan Mahmud'un övgüsü ve eserin tertibine dair bilgiler nazmedilmiştir.

Tevfiye'nin 394 beyitten oluşan ilk 27 kıt'ası, kafiye ve redîflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir. Kıt'aların beyit sayısı 7 ile 26 arasında değişmektedir. Bu kıt'aların nazmında yedi bahir kullanılmış; 10 kıt'a recez, 8 kıt'a remel, 5 kıt'a hezec bahri ile, kâmil, müctes, mütekârib ve vâfir bahirleri ile de 1'er kıt'a yazılmıştır. Aynı bahirle yazılan kıt'alarda genellikle aynı vezin kullanılmıştır. Kıt'a başlarına takti amacıyla iki beyit yazılmıştır. İlk beyit Türkçedir. İkinci beytin ilk mısrasında veznin tef'ileleri, ikinci mısrasında da bahrin adı söylenmiştir. İkinci beytin ikinci mısrasında önce Arapça veciz bir söz nazmedilmiş, diğer mısralarda da bunların Farsça ve Türkçe tercümeleri verilmiştir. Son mısrada veznin tef'ileleri kaydedilmiş, ancak aynı bahir ve vezinde yazılmış kıt'alarda tef'ilelerin yızıldığı satır boş bırakılmıştır.

Tevfiye'nin 27. kıt'asından sonraki 16 kıt'ası recez bahri ile mesnevî tarzında yazılmıştır. Toplam 156 beyitten ibaret olan bu kıt'alarda, sonları aynı harfle biten Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler nazmedilmiş ve kıt'alar da alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu kıt'aların beyit sayıları 2 ile 17 arasında değişmektedir. "R" kafiyesinde nazmedilen 34. kıt'a 37; eserin hâtimesini teşkil eden son kıt'a ise 5 beyittir.

Baş (vr.1b):

بنام عالم علام و دانا　　کی حی و قادر است برتر معلا

سمیعست و بصیر تعالی　　مرید است و مکون جمله اشیا

Son (vr.29b):

ابجد حسابی اوزره صای بو مصرعی　　توفیه باقی عبد رحمن قالدی

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Se zebān (tlf. 1135/1723)

Şeyḫ Aḥmed

Antakyalı Şeyḫ Aḥmed adlı bir müellif tarafından telif edilmiş manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük ve bir gramer kitabıdır. Kaynaklarda müellif hakkında bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Eserin önsözünde yer alan aşağıdaki beyte göre Şeyḫ Aḥmed Antakya'da doğmuş, burada yetişmiş ve eserini de Antakya'da kaleme almıştır.

Nüsha tavsifi:
Konya, İHK. F. N. Uzluk **6864**
145 x 210 (85 x 150) mm. ebadında, muhtelif satırlı, 48 varaktan ibaret bir mecmuanın 22b-68a varakları arasındadır. Nesih hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Kıt'a başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiş ve beyitlerde nazmedilen Arapça kelimeler "ع", Farsça kelimeler "ف", Türkçe kelimeler de "ت" harfiyle belirtilmiştir.

Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde birbirinin karşılığı olan kelimeler nazmedildiği için bu manzum sözlüğe Se zebān adı verilmiştir:
vr.24b

İsmini dedim anın hem Se zebān
Üç dili eyledigiçün bu beyān
Kendü luṭfunla eyā ferd-i vāḥid
Kemter-keder bu ḳulun Şeyḫ Aḥmed

Se zebān'da Türk asıllı çocukların Arapça ve Farsça, Arap asıllı olanların Farsça ve Türkçe, yalnızca Farsça bilenlerin de Arapça ve Türkçe öğrenmeleri arzu edilmiş ve müellif bu arzusunu şu beyitlerde dile getirmiştir:
vr.23b

Ola ṣabī Türk ise aṣlı ḫāṣṣı
Ögrenir Fārisī ile ʿArabī
ʿArabī ise anın ẕātı eger
Ögrenir Fürsile Türkī ezber
Yalıñız Fārisī dilin söyler
ʿArabī Türkī dilin hem fehm eyler

Eser III. Ahmed döneminde, 1135/1723 yılında nazmedilmiştir. Eserin telif tarihi hâtimede ebced hesabına göre söylenmiştir:

vr.68a

Ḳıldı itmāmını teysīr Ḫudā

Oldu tārīḫ edeler ḫayr duʿā[244]

Se zebān Antakya'da yazıldıktan sonra İbrahim adında bir şahıs tarafından okunup beğenilmiş ve onun önerisiyle eserin bir nüshası ilgi ve rağbet görmesi maksadıyla İstanbul'a gönderilmiştir:

vr.24a

Bu vilāyetde bu şey żāyiʿ olur

Ger süvār-ı aʿzam ola şāyiʿ olur

Gel ilet sen bunu İstanbul'a

Yaḳışa tā ki yerini bula

Anda var nice kibār u fużalā

Gevherin ḳıymetin anlardan ara

(...)

İsm-i pākıdır anın İbrāhīm

Naẓar etmiş ana ol Rabb-i Kerīm

Se zebān, Tuḥfe-i Şāhidī ve Lüġat-i İbn Ferişte'den istifadeyle yazılmış; eserde nazmedilen Farsça ve Arapça kelimeler bu iki meşhur manzum sözlükten derlenmiştir. Müellif bu iki sözlükte yer alan ve kendisinin "müstehcen" saydığı bazı kelimelere eserinde yer vermediğini de ayrıca kaydetmiştir:

vr.23a

Gerçi çoḳ söylediler ehl-i lüġat

Şāhidī İbn Ferişteḥle nüket

Ẕikri müstehcen olan sözlerden

Tuḥfelerinde yazub nice suḫen

Terk-i edebdir deyü ben söylemedim

Olur olmaz sözü naḳl eylemedim

Manzum bir önsöz ile 30 kıt'a ve bir hâtimeden ibaret olan Se zebān, değerlendirmede esas alınan nüshaya göre toplam 727 beyittir. 64 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış önsözde, eserin telif sebebi, tertibi ve nazım şekline dair bilgiler verilmiştir. Se zebān'ın 657 beyitten oluşan sözlük kısmı 30 kıt'aya taksim edilmiştir. Her kıt'aya "baḥr" adı verilmiştir. Bahirlerde nazmedilen kelimeler konulara göre tasnif edilmiş ve her üç dilde birbirinin karşılığı olan kelimeler nazmedilmiş; bazı bahirler de gramere

244 « اولدی تاریخ ایده لر خیر دعا » mısrasındaki "edeler ḫayr duʿā" ibaresinde yer alan harflerin ebced hesabına göre toplamı 1135 sayısını vermektedir.

dair konulara ayrılmıştır. Bahirlerin konu başlıkları Arapça olarak yazılmış, bahirler Tevfiye'de olduğu şekilde düzenlenmiştir. Her bahrin başına Türkçe bir beyit yazılarak ilk mısrada vezin, ikinci mısrada da özendirici sözler söylenmiştir. Bahirlerin sonunda da ikişer beyit yer almaktadır. Bunlarda ikinci beytin ilk mısrasında veznin tef'ileleri yazılmış, diğer üç mısrada da birbirinin tercümesi olmak üzere veciz sözlere yer verilmiştir:

vr.24a

Daḥi her bir baḥri olunca āḫir
Üç dil üç mışraʿı ede ẓāhir
Ola dördüncüsü evzān-ı lügāt
Veznile naẓmıla cümle kelimāt

Bahirlerin beyit sayıları 10 ile 34 arasında değişmektedir. 30. kıt'a ise 93 beyittir. Kıt'aların nazmında 6 bahir tercih edilmiştir. Bunlardan recez bahri ile 10, remel ile 8, hezec ile 7, münserih ile 3 kıt'a nazmedilmiş, kâmil ve muzâri bahirleri ile de birer kıt'a yazılmıştır.

Sözlüğün 15., 17., 18., 19., 20., 21., 23., 24., 26., 27., 28., 29. ve 30. bahirleri ile altı beyitlik hâtimesi mesnevî tarzında yazılmıştır.

Se zebān'ın 1. ve 2. bahirleri fiillere ayrılmış ve fiiller mastar halleriyle nazmedilmiştir. Üçüncü bahirde Allah'ın isim ve sıfatlarına dair kelimelere yer verilmiştir. Diğer bahirlerde nazmedilen kelimelerin konu başlıkları ise sırasıyla şöyledir:

4. İsm-i fāʿil 5. İsm-i mefʿūl 6. Emir, nehy, mâzî ve muzâri fiiller 7. İsm-i zamān ve ism-i mekān 8. İnsanın organları 9. İbadet ve takvaya dair 10. Zıt anlamlı kelimeler 11. İnsan için kullanılan sıfatlar 12. Ev eşyaları 13. Yiyecek adları 14. Gökte bulunanlar ve gökten inenler 15. Meslek ve alet adları 16. Sultana dair 17. Savaş ve muharebe 18. Savaş sanatı ve ilgili tabirleri 19. Kadınlarla ilgili hususlar 20. Bina ve benzerleri için kullanılan kelimeler 21. Ziraat ve ziraata dair kelimeler 22. Meyve ve ağaç adları 23. İlaç adları, attarda bulunanlar ve tedavi ilaçları 24. Zamirler ve edatlar 25. Kuşlar ve uçan böcekler 26. Hayvanlar ve onlara gerekli olan şeyler 27. Yabani hayvan adları 28. Kusurlu organlar 29. Fesat sayılan şeyler ve eğlence ile ilgili kelimeler 30. İsim türünden kelimeler.

Baş (vr.22b):

ایده لم حمد و ثنا اللهه — سوره لیم یوزیمزی درگاهه
صلوات ایله درود ایده لم — منزل مقصوده اندن کیده لم

Son (vr.68a):

غرضم خیر دعادر انجق — نفعنی کوره اوقویان مطلق
یا الهی رحمت ایت دائم اکا — رحمتکله کیم بنی دائم اکا

تمت.

Diğer nüshaları:
İst., Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt **6947**; Köprülü Ktp., M. Asım Bey **676** (1194 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.
Köprülü Ktp. Yz., III, 305; Şefik, **İst. Kütüphaneleri Yazma Lügatleri**, s. 109; Blochet, **Turcs**, II, 241

Mecmaʿu'l- emṣāl (tlf. 1143/1731)
İbrāhīm Ḥālis-i Pazarofcavī

Mecmaʿu'l- emṣāl, Farsça-Türkçe kinaye, deyim, atasözü ve mazmunlar sözlüğü olup Pasarofçalı İbrāhīm Ḥālis tarafından hazırlanmıştır.

Kaynaklarda müellif hakkında fazla bir bilgi yoktur. Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir, müellifin bir müderris olduğunu ve 1160/1747 yılında İstanbul'da öldüğünü bildirmektedirler[245]. Değerlendirmede esas alınan nüshanın baş zahriyesinde ise müellif hakkında şu bilgiler kayıtlıdır:

"Mevlānā-yi mezbūr, erbāb-ı kemālin zübdesi olub elsine-i şelāşede eşʿārı rütbe-i müntehāda idi. 1157/1744 tārīḫlerinde "temşiyet" ve "ḥareketü't-temşiyet" rütbelerini iḫrāz edüb bī-nüḳāṭ son Nebeʾ tefsīri ve bunun emṣāli nice teʾlīfe muvaffaḳ olub seyyimā bu mecmuʿa-i nā-yāb daḫī maḥṣūl-i ʿömr-i ʿazīzi olmağla erbāb-ı müracaʿata Bürhān-ı ḳāṭıʿ'dan efzūn elfāẓ taʿlīm edecegi mübrehendir."

Mecmaʿu'l- emṣāl
Nüsha tavsifi:
Konya, Yusufağa Ktp. **5550**
Kenar zencirekli, cetvelli, şirazeli, miklepli, kırmızı meşin kaplı bir cilt içindedir. 273 x 145 (185 x 68) mm. ebadında, 29 satırlı, 409 varaktır. Müellif nüshasından kopya edilerek Derviş İbrāhīm b. Muṣṭafā'nın nesih hattıyla 15 Rebiyülâhir 1184/9 Temmuz 1770 tarihinde yazılmıştır. Maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Mecmaʿu'l-emṣāl, Riyāżī Meḥmed'in Düstūru'l-ʿamel'ini, Mīrek Muḥammed'in Nevādirü'l-emṣāl'ini ve Ḥasan Şuʿūrī'nin Lisānü'l-ʿacem adlı eserinin birinci defterini kapsayan bir muhtevaya sahiptir. Yukarıda

245 **Esmāʾ**., I, 40; **OM**., I, 296

adları anılan eserlerden ve bilhassa Lisânü'l-ʿacem'den istifadeyle hazırlandığı anlaşılan bu eserin en önemli özelliği, adları geçen kaynaklara oranla daha çok Farsça edebî mazmun ihtiva etmesidir.

Müellif Mecmaʿu'l-emṣâl'in sonunda, eserini, 3 Zilhicce 1143/ 9 Haziran 1731 tarihinde, Cuma günü, İstanbul'un Hırka-i Şerîf mahallesinde tamamladığını, eserinin şöhret kazandığını ve itibar gördüğünü belirtmektedir[246]:

vr.408b

"Bu kitâb-ı ḫuceste-fâl ḥaḳîḳatde maṭlaʿu'l-iḳbâl ve maʿdenü'l-kemâldir. İşbu risâle-i meymenet-iştimâl ṣülüṣ ve erbaʿîn ve miʾete ve elf Zilhicce'sinin yevmü ṣâliṣ ve Cumʿa-i ülâsında resîde-i derece-i ḥüsn-i iḫtitâm ve bâliġ-i müntehâ-yi âmâlü'l-ḫamîl ve itmâm olub nâm-ı Mecmaʿu'l-emṣâl ile şöhret-yâb-ı meydân-ı iştihâr ve cilveger-i mıntıḳa-i iʿtibâr olmuşdur."

Eser için bir önsöz yazılmamıştır. Eserin hazırlanışında istifade edilen kaynaklar metin içerisinde geçmekte, alıntıdan sonra kaynağın adı zikredilmektedir. Kaynak olarak Düstûru'l-ʿamel, Nevâdirü'l-emṣâl ve Lisânü'l-ʿacem'in adı çok az anılmakla beraber, bu eserler dışında zikredilen kaynakların bir kısmı Şuʿûrî'nin kullandığı ve adlarını zikrettiği sözlüklerdir. Eserin ilk sayfalarında adları zikredilen kaynaklar Mecmaʿu'l-emṣâl'de anıldığı şekliyle şunlardır: Düstûr-i Şuʿûrî, Ferheng-i Şuʿûrî ya da Düstûru'l- ʿamel-i Şuʿûrî, Nevâdirü'l- emṣâl, Tuḥfetü'l-emṣâl ya da Tuḥfetü'l- emṣâl-i Ḥüsâmî, Düstûru'l- ʿamel-i Riyâżî, Kemâl Paşa-zâde, Tuḥfetü's- seniyye ya da Deşîşe, Niʿmetullâh, Câmiʿu'l-fürs, Mecmuʿa-i Ḥâletî, Mecmûʿa-i ʿArabî-zâde, Ferheng-i Cihân-gîrî, Mecmaʿu'l-fürs ya da Sürûrî-i Kâşânî, Şeref-nâme, Lûġat-i fürs-i ḳadîm, Ferheng der tefsîr-i eşʿâr, Ferheng-i Esterâbâdî, Ferheng-i Manẓûme, Müʾeyyidü'l-fużalâʾ, Ferheng-i ıṣṭılâḥât ya da Keşfü'l-lüġât ve'l-ıṣṭılâḥât, Teʾvîlât, Müfredât, Müşkilât, el-Uḳnûm, Uḳnûm-i ʿAcem ya da Uḳnûmü'l-lüġa ya da Uḳnûmü'l- ʿacem ve Lûġat-i Maḥmûdiyye.

9.000 civarında maddenin yer aldığı Mecmaʿu'l- emṣâl'de ilk harfleri aynı olan kelimeler bir bâbta toplanmış ve bâblar alfabetik olarak sıralanmış, ayrıca bâblarda yer alan maddeler, ilk harflerinin harekesine göre meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde tasnif edilmiştir. Maddelerin

246 Bağdatlı İsmail Paşa eserin 1167/1753-4 yılında telif edildiğini kaydetmektedir (bk. Ẕeyl., II, 432).

Türkçe karşılıkları verildikten sonra özellikle nadir kullanılanlar için şahit beyit nakledilmiştir. Bazı kelime, deyim ve atasözleri için mensur örneklerin verildiği de görülmektedir. Bazı sözlerin deyim ve atasözü haline geliş hikayeleri de anlatılmıştır. Farsça kaynaklardan yapılan alıntılar yine Farsça olarak verilmiş, tercümeleri yapılmamıştır. Eserde yer yer Arapça izahlar da görülmektedir.

Baş (vr.1b):

این رساله دستور عجم را بیان و اصطلاحات فرس را کشف و عیان می کند و بالله التوفیق و بیده ازمة التحقیق. بسمله باب الالف المدوده: آب معروف

Son ve itmâm kaydı (vr.408b):

شکر که این نامه حجسته رقم یافت عنوان ز سحر کار قلم

تمت الکتاب بعون الله الملك الوهاب ... علی ید جامعه خالس پوزرفچه وی سنه ۱۱٤۳ فی بلدة اسلامبول بمحله حرقه شریف علی صاحبها افضل التحیات ...

Ferağ kaydı (vr.409a):

و قد وقع الفراغ بقلم درویش ابراهیم بن مصطفی باتمام هذه المجموعة المسمات بمجمع الامثال لمولانا خالص ابراهیم ... فی خامس عشر ربیع الآخر من سنة اربع و ثمانین و مائة و الف غفر الله له و ...

Diğer nüshaları:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib I, **3021**

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3208** (1143 h.); TSMK., Emanet Hazinesi **2027** (1179 h.), **2028** (1194 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Karatay, **TSMK. TY.**, II, 34-35

Lehcetü'l-lüğāt (tlf. 1145/1732)

Meḥmed Esʿad

Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlük olan Lehcetü'l-lüğāt, XVIII. yüzyılda meşihat makamına kadar yükselmiş, önemli bir ilim ve sanat adamı olan Meḥmed Esʿad'ın eseridir[247].

Şeyhülislâm Ebü İsḥaḳ İsmāʿīl Efendi'nin oğlu olan Meḥmed Esʿad, 1096/1685 yılında İstanbul'da doğdu. Tahsilini tamamladıktan sonra genç yaşta müderris olarak göreve başladı ve çeşitli ilimlerde derin bir âlim olarak yetişti. Kadılık, fetva eminliği, ordu kadılığı, kazaskerlik gibi resmî

247 **Ẕeyl.**, II, 417; **Tarama Dergisi**, I, 98; M. Cavid Baysun, "Es'ad Efendi", **İA.**, IV, 359- 362; Kılıç, **Türkçede Arap Lexicographiesi Çalışmaları**, s. 75 - 78; Öztelli, "**İlk Türkçe Sözlük Yazarı ve Eseri**", s. 198 - 199

görevlerle devlet hizmetinde bulundu. Sultan I. Mahmud tarafından Receb 1161/Temmuz 1748 yılında Şeyhülislâmlığa tayin edildi. Ancak çok geçmeden görevinden alınarak Gelibolu'ya sürüldü. 4 Mart 1752 tarihinde affedilerek İstanbul'a döndü. 9 Ağustos 1753 tarihinde öldü.

Osmanlı şeyhülislâmları arasında ilmi, sanatı ve ahlâkıyla ün kazanan Meḥmed Esʿad orta dereceli bir şair olarak da divan edebiyatında bir mevki edinmiştir. O, aynı zamanda Türkçe ile yakından ilgilenmiş bir dilci ve musikî üstadıdır. Lehcetü'l-lüġāt yanında, bestekârların bir tezkiresi olan Eṭrābü'l-āṣār fī teẕkireti ʿurefāʾi'l- edvār adlı kitabı da onun önemli eserlerindendir. Eserlerinin çoğu basılmıştır[248].

Lehcetü'l-lüġāt

İst., 1216/1801, Dārü'ṭ- ṭıbāʿati'l- maʿmūre, 10+ 851 S.

Meḥmed Esʿad, 1138/1726 yılında yazmaya başlayıp 1145/1732 yılında tamaladığı bu sözlüğüne Lehcetü'l-lüġāt adını vermiş ve eserini Sultan I. Mahmud'a takdim etmiştir (s.4-5). Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları ile galat-ı meşhûr olarak kullanılan kelime ve sözlerin bu dillerdeki asıllarını göstermek gayesi ile hazırlanmış ve bir ansiklopedi niteliğinde olan Lehcetü'l-lüġāt, Sultan III. Selim'in emriyle, 29 Muharrem 1216/ 11 Mayıs 1801 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Eserin bu baskısı, Tıbyān-i nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ'ın aynı matbaa tarafından yapılan 1214 tarihli baskısından sonra gerçekleştirilmiştir.

Lehcetü'l-lüġāt bir mukaddime (s.2-5), sözlük kısmı (s.5-850) ve bir hâtime (s.850-851)'den ibarettir. Eserin bu baskısının başında, Dārü'ṭ-ṭıbāʿati'l-maʿmūre'nin o dönemde başkanlığını yapan ʿAbdurraḥmān Efendi'nin " Sebeb-i ṭabʿ-ı kitāb-ı müsteṭāb" başlıklı bir takdim yazısı (s.I-II) ile bâb ve fasılların fihristi (s.III-X) yer alır. Bu fihriste göre sözlük, 23 bâb (ara bâb başlıkları ile 67) ve 674 fasıldan meydana gelmektedir.

Mukaddimede verilen bilgilere göre Lehcetü'l-lüġāt'te Türkçe ve tükçeleşmiş ya da halk arasında yayılmış ve kullanılmakta olan Arapça ve Farsça kelimeler ile galat-ı meşhûr olarak kullanılan kelime ve sözler, madde başı yapılmış ve maddelerin okunuşları yazıyla kaydedilerek Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları yanında, eş anlamlıları ve özellikle kök durumunda olan Arapça kelimelerin belli başlı müştakları da kaydedilmiştir. Ayrıca Arapça ya da

248 Müellif, eserleri ve hakkında bibliyografya için bk. M. Cavid Baysun, "Es'ad Efendi", **İA.**, IV, 359 - 362

Farsça kelime bir deyim olarak ya da bir atasözü içerisinde kullanılıyor ise bunların örnekleri de yazılmıştır.

Bir kaç eş anlamlısı olan Türkçe kelimelerden hangisi daha meşhur ve yaygın ise, o madde başı yapılmış ve Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Aynı anlamda kullanılan ve meşhur olmayan diğer eş anlamlıları ise yine ayrıca madde başı yapılmış, ancak bunlarda Arapça ve Farsça karşılıkları gösterilmeyerek meşhuruna gönderme yapılmıştır.

Ağaç, ot; ilaç olarak kullanılan bitki, taş, maden ve hayvanlara ad olan Türkçe kelimelerde, Arapça ve Farsça karşılıklar verildikten sonra, ad oldukları nesne, bitki ya da canlının fizik, biyolojik ve tıbbî özelliklerinden de söz edilmiştir.

Türkçeleşmiş kelime maddelerinin doğru imlâsıyla değil de halk ağzında söylendiği şekliyle kaydedildiği, Türkçe kelimelerin imlâsında da halk ağzında kullanılan şeklinin göz önünde tutulduğu görülmektedir. Türkçe kelimelerin müteradifleri de kaydedilmiş ve bu kelimelerle kurulan terkiplerin bazıları zikredilmiştir. Örneğin "aralık" maddesinde, müteradifi olarak "mâ-beyn" kelimesi zikredilmiş; bu kelimenin "iki parmak aralığı", " iki dağ aralığı" gibi kullanımları da örnek olarak verilmiş ve açıklanmıştır. Aynı usul Türkçe fiillerde de uygulanmıştır.

Lehcetü'l-lügât'ın kayda değer diğer özelliklerinden biri de, XVIII. yüzyıla göre eski sayılabilecek Türkçe kelimeleri de ihtiva etmesidir. Eser, maddelerin hareke kayıtları, Arapça ve Farsça karşılıkları, müteradifleri ve terkipleriyle uzun uzadıya açıklanması münasebetiyle hacimli görünmekle beraber madde sayısı itibarıyla fazla zengin değildir. Bir sayfada bazen iki, en fazla olarak da altı yedi maddeye yer verildiği görülmektedir.

Maddelerin tertibinde ilk harfler bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca her bâb, ilk harflerin harekelerine göre, meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde üç gruba tasnif edilmiştir. Maddelerin ikinci harfleri de fasl kabul edilmiş ve ikinci harfler bâbların her grubunda alfabe sırasıyla fasıllara ayrılmış, diğer harflerde ise alfabetik sıra gözetilmemiştir.

Mehmed Es'ad, eserini kaleme almadan önce muteber kabul ettiği Arapça, Arapça-Farsça, Farsça, Farsça-Türkçe sözlükleri, bunların yanında deyim sözlüklerini ve tıbba dair bazı eserleri temin etmiş ve bunları tarayarak maddelerini tespit etmiştir. Kaynak olarak kullandığı eserleri ve müelliflerini de mukaddimede zikretmiştir (s.3-4). Mukaddimede zikredilen kaynaklar ve müellifleri sırasıyla şunlardır:

1. Ṣıḥāḥ= Tācü'l-lüġa ve ṣıḥāḥu'l-'Arabiyye, el- Cevherî 2. Ḳāmūs= el-Ḳāmūsu'l- muḥîṭ, Mecdüddîn el-Fîrūzābādî 3. Miṣbāḥ, İmâm Ḳurtūbî 4. Miṣbāḥ= el-Miṣbāḥü'l-münîr fî şerḥi ġarîbi'ş- Şerhi'l-kebîr, Aḥmed b. Muḥammed el-Feyūmî 5. Lisânü'l- 'Arab, İbn Manẓūr 6. Tehẕîbü'l-lüġa, Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherî el-Herevî 7. es-Sâmî fi'l- esâmî, el-

Meydānī 8. Muḳaddimetü'l- edeb, Cārullāh ez-Zemaḫşerī 9. Esāsü'l-belāġa, ez-Zemaḫşerī 10. Fā'iḳu'l-lüġa= el-Fā'iḳ fī ġarībi'l-ḥadīş, ez-Zemaḫşerī 11. Nihāye= en-Nihāye fī ġarībi'l-ḥadīş ve'l- eşer, İbnü'l-Eşīr 12. Kenzü'l-lüġa, eş-Şe'ālibī (?) 13. Dīvān, Ebū İsḥāḳ el-Fārānī 14. Seb'atü'l-ebḥūr, Mīr 'Alī Şīr Nevāī 15. Kenzü'l-lüġāt, Muḥammed 'Abdülḥāliḳ b. Ma'rūf 16. Müfredāt, İmām er-Rāġib el-İşfehānī 17. Ġarībü'l-muṣannef, Ebū 'Ubeyde 18. Ḳāmūsu'l-'avām 19. Vanḳulu= Lüġat-i Vanḳulu, Meḥmed b. Muṣṭafā el-Vānī 20. Ḳarapīrī= et-Tercümān, Meḥmed b. Yūsuf b. Ḳarapīrī 21. Aḳṣā'l-ereb= Aḳṣā'l- ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l- edeb, İsḥāḳ Ḫvācesi Aḥmed 22. Tercümānü'ṣ-Ṣıḥāḥ 23. Aḫter-i kebīr, Muṣṭafā b. Şemsüddīn Aḫterī 24. Bābūs= Bābūs, Terceme-i Ḳāmūs, Muṣliḥuddīn Merkez Efendi-zāde Aḥmed 25. Emşāl= Mecma'ü'l-emşāl, el-Meydānī 26. Müstaḳṣiyü'l- emşāl= el-Müstaḳṣā fi'l- emşāl, ez-Zemaḫşerī 27. Ferā'idü'l-ḫerā'id= Ferā'idü'l-ḫerā'id fi'l-emşāl ve'l-ḥikem 28. Timşālü'l- emşāl, Muḥammed b. 'Alī el-Mekkī eş-Şa'bī 29. Nüzhetü'n-nüfūs, Zeynüddīn İbn Ebī Bekr Dāvūd el-Ḳādirī 30. Müfredāt, İbn Bayṭār 31. Müfredāt= Gülşen-i zībā, Lüṭfullāh Ḥalīmī32. Müfredāt, Şeyḫ Dāvūd 33. Müfredāt, İbn 'İsā 34. Müfredāt-ı kebīr, Hezārfen Ḥüseyin İbn Ca'fer 35. Ḥuyūtu'l-ḥayvān, Kemālüddīn Muḥammed b. 'İsā ed-Demīrī36. Dīvānü'l-ḥayvān, Celālüddīn 'Abdurraḥmān b. Ebī Bekr es-Süyūtī 37. Ferheng-i Cihān-gīrī 38. Şeref-nāme= Şeref-nāme-i Menyerī, İbrāhīm Ḳıvām-i Fārūḳī 39. Burhān-ı ḳāṭı', Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef-i Tebrīzī 40. Ḥalīmī= Lüġat-i Ḥalīmī, Lüṭfullāh Ḥalīmī 41. Ni'metī= Lüġat-i Ni'metullāh, Ni'metullāh b. Aḥmed b. Mübārek er-Rūmī 42. Deşīşe= Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye, Muḥammed b. Muṣṭafā b. Lüṭfullāh ed-Deşīşī 43. Ferheng-i Şu'ūrī, Ḥasan Şu'ūrī

Yalnızca bir baskısı yapılmış olan Lehcetü'l-lüġāt üzerinden kısaltma ve seçme yoluyla değişik şekillerde beş sözlük vücuda getirilmiştir. Bunların ilki müellifin kendisi tarafından yapılmıştır.

1. Behcetü'l-lüġāt (tlf. 1145/1732)

Meḥmed Es'ad

Behcetü'l-lüġāt, Lehcetü'l-lüġāt'ın bütün maddelerini ihtiva etmekle beraber, açıklama kısımları terkedilerek Türkçe kelimeler için zikredilmiş

Arapça ve Farsça karşılıkları alınmak suretiyle meydana getirilmiş bir sözlüktür[249].

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Reşid Ef. **976**

Koyu kahverengi, yaldız zencirekli, salbekli, şemseli ve şirazeli bir cilt içinde; 215 x 140 (80 x 165) mm. ebadında, 13 satırlı, 293 varaktır. Serlevha tezhipli, metin cetvel içerisinde olup sayfalar beşer sütun halinde düzenlenmiştir. Türkçe kelime maddeleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Müellif Lehcetü'l-lüğāt için yazdığı önsöz ve hâtimeyi bu eserinde de olduğu gibi nakletmiş; Lehcetü'l-lüğāt'ın mukaddimesinde sözlük hakkında verdiği bilgileri Behcetü'l-lüğāt'te de tekrarlamıştır. Buradaki bilgilere göre, 1118/1726 yılında kaleme alıp 1145 yılında tamaladığı Behcetü'l-lüğāt'ı yine Sultan I. Mahmud'a takdim etmiştir (vr.3a-4b).

Sözlük Lehcetü'l-lüğāt ile aynı tertipte hazırlanmıştır. Eserde Türkçe kelime maddelerinin yalnızca Arapça karşılıkları ve müteradifleri ile Farsça karşılıkları ve müteradifleri verilmiştir. Türkçe kelimelerin ve bunların Arapça ve Farsça olarak zikredilen karşılıklarının hareke kayıtları Behcetü'l-lüğāt'te verilmemiştir. İzahlarda Arapça kelimeler "ع", Farsça kelimeler de "ف" harfiyle belirtilmiştir. Örnek:

vr. 5a

Ebe: ع قابلة , ولدة , قابل ; ف باراج , آورده , پیشیاره, پیشکار , واردن , ژم

مازاج, مام ناف , ماماچه , پیشنشین , پازاچ , واردن , قفه , زمنج ,

Baş (vr.1b):

سبحان من انطق مسحل لسن اللسن المسلاق و درة العی و العی عن فطن السلاق

... اما بعد بو عبد کمینه کلیلة البضاعة ... نظم :

زبد طائفه بی دل و بی عقل و خرد سهو گوینده خطا کار محمد اسعد

Son (vr.293b):

خوصوصا بو گونه بر اثر حقیر موجب تذکیر اولمغله مستجلب دعای ناسیردر

رحم الله ناظرا فیه یخرج الطیبان من فیه

Diğer nüshaları:

Bursa, İnebey Ktp., Haraççı **1402**

İsparta, Halil Hamit Paşa İHK. **2092**

İst., İ.Ü. Merkez Ktp. T.**212**; Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **140** (1145 h.); Nurosmaniye Ktp. **4694** (1164 h.), **4695** (1164 h.), **4696** (1164 h.); Ragıb Paşa Ktp. **1440**

249 Zeyl., I, 202; OM., I, 239

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **1037**

Nüsha ve tavsif için bk.
Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 57, 143; aynı mlf., **Kayseri Râşid Ef. Yz. Kat.**, I, 62; **Fihrist-i Bursa**, s. 21; Blochet, **Turcs**, II, 241

2. Zübdetü'l-lüğāti'l-lehce (1287-88/1870-71)
Moralı Ḥasan Efendi

Birinci cildi Türkçe-Arapça, ikinci cildi Türkçe-Farsça olmak üzere iki cilt halinde hazırlanmıştır. Müellifi Moralı Ḥasan Efendi'dir.

Mora muhacirlerinden olan Ḥasan Efendi, Donanmā-yi Hümāyün yüzbaşılığından emekli olmuş, daha sonra da Girid'in Hanya şehrinde iskele memurluğu yapmıştır[250].

Zübdetü'l-lüğāti'l-lehce
İst., 1287- 88/1870- 71, Rıza Efendi Matbaası, I - II, 2 + 340 + 2 + 93 S., taşbasma

Lehcetü'l-lüğāt'ten seçilen Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını veren iki cilt halinde hazırlanmış bir sözlüktür. Birinci ciltte Türkçe kelimelerin Arapça karşılıkları, ikinci ciltte de Farsça karşılıkları verilmiştir. Birinci cildin başında yer alan "iḫṭārāt" başlıklı önsözde (I, 1-2), sözlük ve tertibi hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"Türkī lüğat-i maʿlūme ile mechūl olan ʿArabī ve Fārisī lüğatlerini bilmek ṭālib olanlar evvelā Türkī lüğatile ṣaḥīfeye düḫūl ve ṣıralarında mechūl olan ʿArabī ve Fārisī lüğatini bulabilecegi; ṣāniyen, hem-maʿnā olan müteʿaddid Fārisī ve ʿArabī lüğatleri Türkī lüğatleriñ ṣırasında vāḳıʿlarınca alt ṭaraflarında olmaḳ üzere vāḥid baʿde vāḥid ṣırasıyla ḳayd olunaraḳ ve bunların cümlesi bir maʿnāda olduḳlarını bellü olmaḳ içün meyānelerinde iki ḫaṭ ṣığırcığız taḫṭīṭ ve erāʾe ḳılınmışdır. Şöyle ki elif ḥarfinde maʿlūm ve müvaḥḥaṣ olan "arslan" ve ṣırasında ʿArabī olaraḳ ḳaç isim ile müsemmā oldığına şu vechle yazılub erāʾe ulunmuşdur: Arslan: سباع , غضنفر , كثعم , اسامة , اسد , ضرضم , ليث , هزبر , هلابس , قسورة , جهضم , قيعم , عباس , ضرغام , هلقام , بير ve hakezā her bir lüğat-i Türkīniñ ṣırasında ḳaç türlü ʿArabī ile mütekellim ise bu vechle yazılub erāʾe

250 **OM.**, I, 238 (dpn. 1)

olunmuşdur. Fārisī daḥi bu vechle yazılub erā'e olundu.

Şālişen; Türkī lüğatleriñ ba'żılar ḥarf-i muḫtelife ile imlāları yazıldı ki meşelā "arsız olan 'avrat" "dul" veya "ṭul" yazılub ve biz "doḳmağı" daḥi "ṭoḳmaḳ" veya "doḳmaḳ" ki "dal" ve "ṭa" ḥarfleriyle yazıldığından "dal" ve gerek "ṭā" ḥarfleriyle yazılmışdır ve her ne ḳadar yazılmış ise şāyed bu mişüllü imlā ile yazılub laḳırdılar "dal" ḥarfinde aranılub bulunmadığı ḥalde "ṭā" ḥarfine ve egerçi "ṭā" ḥarfinde aranılub bulunmaz ise "dal" ḥarfine mürāca'at oluna (...)

Rābi'an; ba'żı Türkī lüğatler imlā'-i vāḥide yazıldığından meşelā üstümüzde olan felekü'ş-şems ve ağaçlar ile sā'ir nebātātıñ ve ḥayvanların derileri alınub debāğat olunduḳda isimleri şu "gök" imlā ile yazıldığından oḳuyanlar bu imlāı göreceklerinde bu üç laḳırdıdan ḳanḳısı üzerine yazıldığı ḥayretde ḳalacaḳlarından li-me'a hāẕā her biri kendüsüne mürādif ve mükārenet eder diger lüğat ile te'kīd olunub şübheden berī olur.

Ḫāmisen; kitāb-ı meẕkūruñ mecmū'u iki cildden 'ibāret olub ve 'Arabī lüğatleri käffesi elifden yāya ḳadar işbu cild-i evvele beşt olunmuşdur.

Sādisen; işbu kitāb-ı müsteṭābıñ ṣaḥīfeleri ḳalīlü'l-miḳdār ve ḳıṭ'ası daḥi gözde her ne ḳadar yufḳaraḳ ve ṣaġīr görünür ise de lüğatlere gelince Lüğat-i 'Oşmānī'den taḳrīben on beş biñ lüğat zā'id ve ekşerdir.

Zübdetü'l-lüğāti'l-lehce'de sayfalar, üçü geniş, üçü dar sütun olmak üzere altışar sütun halinde düzenlenmiş; Türkçe kelime maddeleri geniş sütunlara, Arapça ve Farsça karşılıkları da dar sütunlara yazılmıştır.

Eser yalnızca bir kez basılmıştır.

3. Tercümānü'l-lüğāt (tlf. 1288-89/1871-72)
Nāẓım b. Meḥmed

Eser, Mülga Maarif Nezareti memurlarından Nāẓım b. Meḥmed tarafından hazırlanmış Arapçadan Türkçe ve Farsçaya, Farsçadan Türkçe ve Arapçaya,Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlüktür[251].

251 **OM.**, I, 239; **Tarama Dergisi**, I, 57-58; Kılıç, **Türkçede Arap Leksikographiesi Çalışmaları**, s. 63 - 66, 79 - 81

İst., 1288 - 89/1871- 72, I + II, 6 + 520 + 2+ 465 S., taşbasma

Tercümânü'l-lüğât, Lehcetü'l-lüğât'in bir özeti olup bu sözlükten farklı bir usulde hazırlanmıştır. En önemli özelliği, Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin ayrı ayrı madde başı yapılıp diğer iki dilde karşılıklarının verilmiş olmasıdır. Her üç dilin kelime maddeleri birbirinden ayrı sütunlarda sıralanmakla beraber, Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin tertibinde Lehcetü'l-lüğât'ın tertibi esas alınmıştır. Sayfalar, üçü dar, üçü geniş olmak üzere altışar sütun halinde düzenlenmiş; dar sütunlarda Arapça, Farsça ve Türkçeye ait kelimeler madde başı olarak verilmiş, geniş sütunlarda da madde başı olmayan diğer iki dildeki karşılıkları yazılmıştır. Meselâ ilk dar sütunda Arapça kelimeler, yanındaki geniş sutunda Türkçe ve Farsça karşılıkları, ikinci dar sütunda Farsça kelimeler ve karşısındaki sütunda Türkçe ve Arapça karşılıkları, üçüncü dar sütunda Türkçe kelimeler ve karşısında da Farsça ve Arapça karşılıkları verilmiştir. Türkçe kelimelerin Arapça karşılığı için "ʿArabîsi", Farsça karşılıkları için "Fârisîsi" ibaresi kaydedilmiştir. Kelime maddeleri harekelenmiştir. Arapça bir kelimenin tekil ve çoğulu ayrı bir madde olarak değerlendirilmiştir.

Sözlükte her üç dile ait kelime maddelerinin sayısı eşit değildir. Farsça kelime maddeleri ikinci cildin 271. sayfasında, Türkçe kelimeler de 361. sayfasında sona ermektedir. İkinci cildin bu sayfalarından sonra Farsça ve Türkçe maddelerin yer aldığı sütunlar Arapça kelimelerle doldurulmuştur.

Lehcetü'l-lüğât'te Türkçe kelimeler için zikredilen Arapça ve Farsça karşılıklar, Tercümânü'l-lüğât'te de aynıdır. Lehcetü'l-lüğât'te Türkçe bir kelimenin birinci ve ikinci derecedeki karşılıkları yanında verilen diğer müteradifleri verilmemiş, bunlar ayrıca madde başı yapılmıştır.

Tercümânü'l-lüğât'ın yalnızca bir baskısı mevcuttur.

4. Mirʿatü'l-lüğât (tlf. 1293/1876)

Meḥmed Rifʿat

Lehcetü'l-lüğât'teki Türkçe kelime maddelerinin tam alfabetik olarak tertibinden ibaret olan Mirʿatü'l-lüğât, mektûbî Sadr-ı ʿâlî halifelerinden olan Meḥmed Rifʿat tarafından hazırlanmış Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlüktür[252].

İst., 1293/1876, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 225 S.

252 **OM.**, I, 238; Kılıç, **Türkçede Arap Leksikographiesi Çalışmaları**, s. 83 - 85

Türkçe kelimelerin ilk harfleri bâb kabul edilerek alfabetik sıraya göre yirmi beş bâbtan meydana gelir. Maddeler tam alfabetik olarak tertip edilmiştir. Eserin baskısında sayfalar çerçeveli ve iki dar, iki de geniş sütun olmak üzere dörder sütun hainde düzenlenmiştir. Türkçe kelimeler dar sütunlarda, bunların Arapça ve Farsça karşılıkları da geniş sütunlarda yer almaktadır. Maddelerin Arapça karşılıkları için "ᶜArabîsi", Farsça karşılıkları için de "Fārisîsi" ibaresi kullanılmış; Arapça ve Farsça karşılıklar parantez içine alınarak harekelenmiştir. Müellifin ifadesine göre, Lehcetü'l-lüğāt'te Türkçe kelimelerin birinci derecedeki Arapça ve Farsça karşılıkları dışında, diğer müteradifleri sözlüğe dahil edilmemiştir.

Mirᶜatü'l-lüğāt'ın yalnızca bir baskısı bulunmaktadır.

5. **Muḫtaṣaru Lehceti'l-lüğāt**

ᶜAlî Kāşif b. ᶜÖmer

Üsküdarlı ᶜAlî Kāşif b. ᶜÖmer tarafından tertip edilmiş Türkçe-Arapça bir sözlüktür[253]. Yazma halinde olan bu eserin bir nüshası İ.Ü. Merkez Ktp. T. 2758 numarada kayıtlıdır.

Ḫoş- edā (tlf. 1149/1736)

Eşref Feyżî

Manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük olup Eşref Feyżî tarafından nazmedilmiştir. Bu manzum sözlüğün mukaddimesinde yer alan bilgilere göre müellifin asıl adı Eşref, mahlası Feyżî, lakabı da Ḫoş-edā'dır.

Nüsha tavsifi

Ank., TDK. Kitaplığı Yz.A. **188**

Tamir görmüş, mavi bez kaplı, 208 x 155 (162 x 93) mm. ebadında, 9 satırlı, 21+ 3 varaktır. Harekeli nesih ile 1153/1740 yılında yazılmış olup müstensihi belli değildir. Nüsha, ferağ kaydında belirtildiği üzere müellif ile mukabele edilerek tashih edilmiştir. Sayfalar kırmızı cetvelli ve çift sütun halinde düzenlenmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler numaralanmıştır. Sayfa kenarlarında bazı kelimelerin müellif tarafından yapılmış şerhleri mevcuttur.

Eser kütüphane kayıt fişinde "Lüğat-i Feyżî" adıyla kayıtlıdır. Değerlendirmede esas alınan nüshanın başında da "Hāżā lüğatü Seyyid Feyżî-i Ḫoş- edā" kaydı bulunmaktadır (vr.2b). Müellif kendi lakabına nispetle eserine de Ḫoş- edā adını vermiş ve eserin adını "Ḳıṭᶜa-i raᶜnā"

253 OM., II, 392

başlıklı mukaddimede şu beyitlerde söylemiştir:

vr.4b

Feyżî Eşref dedi ismin ḫoş-edā

Ola şāyiᶜ vere şöhret her diyār

Ḫoş- edā 1149/1736 yılında nazmedilmiş ve eserin telif tarihi ebced hesabına göre aşağıdaki beyitlerde belirtilmiştir:

vr.21b

Bu ḥesābıñ şekli üzre ḳıl şümār

Bir beş iki ṭoḳuz etdi se hezār

Feyżî Eşref yazdı maᶜnā bir faḳaṭ

Āḫir-encām tārīḫidir ġaḳmaṭ

Eserin telif tarihi son satırın son kelimesi olan «غـقـمـط» ibaresiyle gösterilmiştir. Bu ibarede yer alan harflerin toplamı 1143 sayısını vermektedir.

Ḫoş- edā, Tuḥfe-i Şāhidî'ye bir nazire olarak kaleme alınmıştır. Müellif eserin önsözünde bu maksadına şu beyitlerde işaret etmiştir:

vr.4b

Şāhidî'ye bir bedeldir nev-ẓuhūr

Ẓabṭ u rabṭı ᶜālimāne maᶜnîdār

Eserde nazmedilen Farsça kelimeler "ف", Arapça kelimeler de "ع" harfiyle belirtilmiştir:

vr.3a

Her lüġātıñ yazılıdır üstüne

Fāʾ Fürse ᶜayn ᶜArabda iᶜtibār

Ḫoş-edā, 11 kıt'aya taksim edilmiş toplam 337 beyitten meydana gelmektedir. Ḳıṭᶜa-i raᶜnā başlıklı birinci kıt'a, toplam 225 beyitten ibaret olup ilk yedi beyti hamd ve senâ ile eser hakkındaki bilgilere ayrılmıştır. Onbirinci ve son kıt'a mesnevî tarzında olup 52 beyittir. Bu kıt'anın son onbir beyti hâtimeye ayrılmış, aynı zamanda ebced hesabına dair bilgi de verilmiştir. Diğer kıt'aların beyit sayıları 4 ile 10 arasında değişmektedir. Eserin beşinci kıt'ası müstezâd tarzında yazılmıştır.

Kıt'aların nazmında altı bahir kullanılmış; bunlardan hezec ve remel bahirleri ile 3'er, muzâri ile 2, müctes, recez ve serî bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir. Kıt'aların sonlarında bazen bir, bazen de ikişer beyitlik takti beyitleri yer almaktadır.

Baş (vr.2b):

هذا لغة سيد فيضى خوش ادا

قطعه رعنا

هر که دلبر حسن تنفور اوله　　کورسه عاشق حزن دل مسرور اوله

Son (vr.21b):

فیضی ساکه کیم ایدرسه بر دعا　　ایده یارین اکه شفقت مصطفی

Ferağ kaydı (vr.21b):

کمل بحمد لله تعالی تصحیح الکتاب بقراة علی مولفه اضعف خلق الله قراة بینة متقنة فی مدة قلیلة ... زبره الفقیر اشرف الفیضی سنة ثلثة خمسین و مائة الف.

Diğer nüshaları:

Tespit edilemedi.

Naẓm-ı Girīdī (tlf. 1153/1740)

Aḥmed Resmī b. İbrāhīm-i Girīdī

Naẓm-ı Girīdī, Girīdī nispesi ve Resmī adı ve lakabıyla meşhur, devlet adamı ve tarihçi Aḥmed b. İbrāhīm'in manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğüdür.

Aḥmed Resmī 1112/1700 yılında Girid'de doğdu. 1146/1733 yılında İstanbul'a gelerek yüksek tahsilini tamamladı. İstanbul'da Reisülküttâp Mustafa Efendi'nin kızı ile evlendi ve Mustafa Efendi'nin tavassutuyla devlet hizmetine girerek önce Bursa mukataası, Selanik, İstanbul, Gelibolu baruthaneleri nezaretleri, bazı vakıfların muhasebeciliği görevlerinde bulundu. Daha sonra Sadrazam Ragıb Mehmed Paşa tarafından Sultan III. Mustafa (1757-1774)'nın tahta çıkışını bildirmek üzere 1757'de elçi sıfatıyla Viyana'ya, 1763 yılında da Berlin'e gönderildi. Bu resmî görevlerinin birer raporu olarak kaleme aldığı sefaretnâmeleri büyük ilgi gördü ve yabancı dillere de tercüme edildi. Elçilik görevlerinden dönüşünde, sadaret mektupçuluğu, rûznâmçe yazarlığı ve sadrazam kethüdalığı gibi görevlere getirilen Aḥmed Resmī, 2 Şevval 1197/ 31 Ağustos 1783 tarihinde İstanbul'da öldü.

Aḥmed Resmī'nin Viyana ve Berlin sefaretnâmelerinden başka, reisülküttâp ve Dârüssaade ağalarının hal tercümelerini içeren iki önemli biyografi ve ölen meşhur erkek ve kadınların isimlerini verdiği bir vefâyât yazmıştır. Daha çok tarih yazarlığı ön planda olan Aḥmed Resmī edebiyatla da ilgilenmiştir. Edebiyata dair, Arapça, Farsça ve Türkçedeki deyim, atasözü ve beyitlerle atın tabiatı ve hasletleri hakkında "el-İstînâs fî aḥvâli'l-efrâs" adlı bir risalesi, Arapça darbımeselleri topladığı "Zülâliyye"

adlı bir mekâmesi ve Arapça bir lügaz'ı vardır. Osmanlı Müellifleri'nde ayrıca bir Pend-nâme tercümesi olduğu kaydedilmektedir. Naẓm-ı Girîdî adlı bu manzum sözlüğü ise kaynaklarda zikredilmemektedir[254].

Naẓm-ı Girîdî

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. **381**

Sırtı kahverengi meşin, üzeri desenli kâğıt kaplı bir cildi vardır. 240 x 130 (180 x 85) mm. ebadında, 15 satırlı, 14 + V varaktır. Nesih hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Serlevha tezhipli, sayfalar yaldız cetvellidir. Kıt'a başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Naẓm-ı Girîdî 1153/1740 yılında yazılmıştır. Eserin adı ve telif tarihi 3. varağın "b" yüzündeki haşiyeye yazılmış şu beyitlerde söylenmiştir:

Yüz elli üçde dizdim bu ferîdi
Ḳodum nâmını hem Naẓm-ı Girîdî

Müellif eserini Girid'den İstanbul'a geldikten sonra kaleme almış ve devlet ricalinden olan bir şahsa, muhtemelen kayınbabası olan Reisülküttâp Mustafa Efendi'ye hediye etmiştir:

vr.3a

Maḳarr u mevlidem olan Girîd'den
Gelüb İstanbul'a baḥr-i Sefîd'den
Ricâl-i devletiñ bir eşrâfına
Recâ ile yanaşdırdım sefîne

Naẓm-ı Girîdî, manzum bir mukaddime ve 14 kıt'aya ayrılmış toplam 198 beyitten ibaret küçük bir sözlüktür. Eserin 45 beyitlik önsözü mesnevî tarzında yazılmıştır. Önsözün ilk dokuz beyti hamdele ve salveleye ayrılmış, "beyân-i bâ'iṣ-i naẓm-ı ferîd" başlığını taşıyan 36 beyitlik kısmında da sözlük hakkında bilgiler verilmiştir. Beyit sayıları 7 ile 18 arasında değişen 14 kıt'alık sözlük kısmı ise153 beyittir. Kıt'a başlıklarında bahrin adı zikredilmiş, kıt'a sonlarında da bir takti beyti yazılarak ilk mısralarda veznin tef'ileleri, ikinci mısralarda özendirici sözler nazmedilmiştir. Kıt'aların nazmında 8 bahir kullanılmış; bunlardan müctes bahri ile 6, remel bahri ile 2; hafîf, hezec, muzâri, münserih, mütekârib ve recez bahirleri ile de 1'er kıt'a yazılmıştır.

254 Müellif, hayatı ve hakkında bibliyografya için bk. Franz Babinger, "Ahmed Resmi", **İA.**, I, 202-203; Bekir Kütükoğlu, "Ahmed Resmî", **DİA.**, II, 121- 122; **OM.**, III, 59

Baş (vr.1b):

بنام عالم و علام و ستار رحیم و عاطف و رحمان و غفار

سپاس و حمد و شکر بی نهایه جناب بارگاه کبریایه

Son (vr.15b):

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن سلامتله سعادتله اوقی ای غنجه خدای

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Nüsha ve tavsif için bk.
TÜYATOK. 34, IV,447

Mā-lā büdde li'l-edīb mine'l-meşhūr ve'l-ġarīb (tlf. 1157/1748)

Mīrzā-zāde Aḥmed Neylī

Tārīḫ-i Vaṣṣāf için hazırlanmış ikinci sözlük olan Mā-lā büdde minhu li'l-edīb mine'l-meşhūr ve'l- ġarīb, XVIII. yüzyılın ünlü şairlerinden biri olarak kabul edilen Mirzā-zāde Aḥmed Neylī tarafından telif edilmiştir[255].

Şiirde Neylī mahlasıyla bilinen müellif, Sultan IV. Mehmed döneminin tanınmış şahsiyetlerinden, âlim ve İstanbul kadılığı görevinde bulunmuş olan Mīrzā Meḥmed Efendi (ölm.1093/1682)'nin oğlu olduğundan Mīrzā-zāde ünvanıyla anılmıştır. Neylī 1084/1673'te İstanbul'da doğmuştur. İlmiye sınıfına mensup bir aileden geldiği için erken yaşta tahsile başlamış ve genç yaşlarda önemli mevkilere gelmiştir. 1109-1129/1697-1717 yılları arasında müderrislik, 1130-1147/1718-1734 yılları arasında İzmir, Kahire ve Mekke kadılıkları görevinde bulunmuş, 1147/1734 yılında Anadolu kazaskerliğine atanmış, 1741-1748 tarihleri arasında da iki kez Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir. Rumeli kazaskeri iken görevinden ayrılmış ve 19 Rebiyülevvel 1161/18 Nisan 1748 tarihinde İstanbul'da ölmüştür.

Bedrüddīn Maḥmūd ʿAynī'nin ʿIḳdü'l-cümān fī tārīḫi ehli'z-zamān adlı Arapça genel İslâm tarihini tercüme etmek üzere III. Ahmed'in emriyle kurulan encümende de görev alan Aḥmed Neylī, ilmî hayatında daha çok tarih ve edebiyatla ilgilenmiştir. Farsça gazelleri de olan müellifin

255 Ẕeyl., II, 420; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 3; Storey, **Persian Literature**, I, 270

eserlerinin önemli bir kısmını okuttuğu ders kitaplarına ve özel kitaplarının kenarlarına kaydettiği notlar teşkil eder. Bu hâşiye ve tâlikâtları tam olarak tespit edilememiştir. Bilinen eserleri ise, Dîvân, el-Faźlü'l-Vehbî fî tercemeti'l-Cânibi'l-ġarbî, el-Evfâ fî tercemeti'l-Vefâ'dır[256].

Mâ-lâ büdde minhu li'l- edîb mine'l-meşhûr ve'l- ġarîb

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Lala İsmail **545**

Vişne çürüğü renginde meşin kaplı, yaldız şemseli, salbekli, zencirekli, cetvelli, miklepli, şirazeli bir cildi vardır. 260 x 154 (194 x 90) mm. ebadında, 31 satırlı, 376 varaktır. Eserin başında (vr.1b - 19b) Târîḫ-i Vaṣṣâf'ın mukaddime kısmında geçen ya da işaret edilen ayet ve hadislerin yer aldığı, muhtemelen Ebû Bekir b. Rüstem-i Şirvânî'ye ait bir risale yer almaktadır. Başlıklar ve maddeler kırmızı keşideli, sayfalar cetvellidir. Devam eden satırlarda yer alan maddeler sayfa kenarlarına ayrıca kaydedilmiştir.

Mâ-lâ büdde minhu li'l-edîb mine'l-meşhûr ve'l-ġarîb, mukaddimesinde verilen bilgilere göre ilk önce, XVIII. yüzyıl reisülküttâplarından Ebû Bekir b. Rüstem-i Şirvânî (ölm.1139/1727) tarafından kaleme alınmıştır[257]. Şirvânî, Târîḫ-i Vaṣṣâf için bir sözlük tertip etmek maksadıyla bu eserde geçen Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler ile şahıs ve yer adlarını ve bazı deyim ve ıstılahları tespit etmiş, fakat çalışmasını tamamlayamadığı için eseri müsvedde halinde kalmıştır. Şirvânî'nin bu müsveddelerinin ikmali görevi Mîrzâ-zâde Aḥmed Neylî'ye verilmiştir (vr.20b). Neylî, Şirvânî'nin tespit edip derlediği bu kelimeleri, kendisi de ilâveler yapmak suretiyle alfabetik olarak yeniden tertip etmiş ve eserine Mâ-lâ büdde minhu li'l- edîb mine'l-meşhûr ve'l- ġarîb adını vermiştir (vr.20b). Eserin mukaddimesinde telif tarihine dair bir bilgi verilmediği gibi, İ.Ü. Merkez Ktp. T.974 numarada kayıtlı müellif nüshasının itmâm kaydında da bu hususla ilgili bir kayıt yer almamaktadır. Neylî ve Dîvân'ı üzerinde bir çalışma yapan Sadık Erdem, şair Nâilî'nin Mâ-lâ büdde için yazdığı bir tarih kasidesine istinaden bu eserin 1157/1744 yılında tamamlandığını tespit etmiştir[258].

Neylî eserini yazarken edebiyat, coğrafya ve hadis ile ilgili kitaplardan

256 Müellif, hayatı ve eserleri hakkında bk. Ali Canib Yöntem, "**Mîrzâ-zâde Neylî**", Hayat, c. III, sayı 68, Ank., 15 Mart 1928, s. 2- 4; Erdem, "**Neylî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri**", s. 1-14 v. d.; Bursalı Mehmed Tahir, "**Neylî**", Türk Yurdu, c. IV, İst., 1329/1911, s. 714 v. d.; **Divanlar Kat.**, III, 748; Gibb, **OP.**, IV, 86 - 88

257 Ebû Bekir-i Şirvânî için bk. **OM.**, I, 233

258 Bk. Erdem, "**Neylî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri**", s. 8

ve çeşitli sözlüklerden yararlanmış, ancak kaynaklarını zikretmemiştir.

Eserde, Târîḫ-i Vaṣṣâf'ta Arapça, nadir Farsça ve Moğolca kelimeler; deyim ve ıstılahlar, yer ve şahıs adları, genel bir ifadeyle izaha muhtaç kelimeler madde başı yapılarak izah edilmiştir. Maddelerin tertibinde ilk harfler esas alınmış, fakat kelimelerin iç tertibinde alfabetik sıraya riayet edilmemiştir. Kelimeler Arapça, Farsça ya da Türkçe olarak açıklanmıştır. Kelime izah edilirken hangi kaynak kullanılmış ya da hangi kaynaktan alıntı yapılmışsa, açıklama da o kaynağın diliyle yazılmış, alıntı ve nakillerin sonunda da kaynağın adı kaydedilmiştir.

Metin içerisinde tespit edilen bazı kaynaklar şunlardır: 1. Abuşka 2. Lüġat-i Niʿmetullāh 3. Müşkilāt-ı Şāh-nāme 4. Şerḥ-i müşkilāt-ı Şāh-nāme 5. Lüġat-i Ḥalîmî6. Mecmaʿü'l-fürs 7. Şeref-nāme-i Menyerî 8. Lisānü'l-ʿArab 9. eṣ-Ṣıḥāḥ 10. el-Müşterek vażʿan ve'l-müfterek ṣaḳʿan 11. en-Nihāye fî ġarîbi'l-ḥadîş ve'l-eşer 12. el-Ḳāmūsu'l-muḥîṭ 13. Tuḥfetü'l-ʿacāyib 14. Ḥayātü'l-ḥayevān15. ʿAcāyibü'l-büldān 16. ʿUmdetü'l-ḥüffāẓ fî tefsîr-i eşrefi'l- elfāẓ 17. Mefātîḥu'l- ʿulūm 18. Maṭlaʿü'l-baḥreyn ve maṭlaʿü'n-nehreyn 19. ez-Zühre fi'l-lüġa.

Baş (vr.20b):

الحمد لله الذى فضل بنى آدم على كثير من المخلوقات و كرمهم بالنطق ... اما بعد اشبو مجموعه مرغوبك باعث جمع و تاليفى و مستدعى ترتيب و تصنيفى اولدر كه ...

Son (vr.376a):

... سائر كتب لغتده قوله آت معناسنه مذكوردر . شرح مشكلات شهنامه . تمت .

Diğer nüshaları:

İst., Hacı Selimağa Ktp., Selimağa **815**; İ.Ü. Merkez Ktp. T. **974** (mlf. nüshası), T.**1516**, T. **2331**, T. **3969** (1195 h.); Süleymaniye Ktp., Mihrimah Sultan **317**

Kayseri, Râşid Ef. Ktp. **959**

Nüsha ve tavsif için bk,

Erdem, "**Neylî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri**", s. 8-9; Karabulut, **Kayseri Râşid Ef. Ktp.**, s. 98; aynı mlf., **Kayseri Râşid Ef. Yz. Kat.**, I,34; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I,3

Manẓūme-i Keskin (tlf. 1171/1758)

Muṣṭafā Keskin b. ʿOşmān

Manẓūme-i Keskin, Tuḥfe-i Şāhidî'ye nazire olarak kaleme alınmış

manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Muṣṭafā Keskin adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir.

Manẓūme-i Keskin'in mukaddimesinde verilen bilgilere göre müellifin adı Muṣṭafā, lakabı Keskin olup Denizli'nin Kadı köyündendir. İstanbul'da yaşamıştır. Babasının adı Osman'dır. Kendisi on yaşındayken babası ölmüştür.

Manẓūme-i Keskin

Nüsha tavsifi:

Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2532**

Sırtı siyah deri, üzeri bez kaplı bir cilt içindedir. 188 x 130 (145 x 75) mm. ebadında bir lügat mecmuasının 27b - 48a varakları arasındadır. Sayfalar 15 satırlı olup harekeli nesih hatla, 1182/1768'de müellifin ailesinden Keskin-zāde adlı biri tarafından yazılmıştır. Kıt'a başlıkları ile vezinler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eser, manzum bir mukaddimeyle başlar. Müellif mukaddimede kendisi ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

vr. 29a

Denizli ḳaryesi Ḳāżi köyünden
Olur aṣlım ki ḫoş güş eylegil sen
Maḳām oldu bana Ḳosṭanṭıniyye
Ḥamāhā'l-lāhu ʿan külli'l-beliyye

vr.30a

Kim eder Keskin'i ḫayrile ḫandān
Cemālile müşerref ede yezdān

vr.28a

Çu deh sāle yetişmişdi bu miskīn
Beḳāya erdi ʿOṣmān İbn-i Keskin

Eserine Manẓūme-i Keskin adını veren müellif, bu sözlüğü Tuḥfe-i Şāhidī'ye nazire olarak kaleme almış ve 1171/1758 yılında tamamlamıştır:

vr.29a

Bu minvāl üzre tuḥfem oldu itmām
Dedim Manẓūme-i Keskin ana nām

vr. 28b

ʿArab Türkī lisānı fürs-i fende
Pesendīde eder şāhān u bende
O tuḥfe Şāhidī'ye ola tanẓīr
Daḫi ondan da bihter ola ey mīr

vr.48a

Bu ḥesābı anladınsa ey hümām
Naẓmımın tārīḫini bildin tamām
Cümleden yek düşdü tārīḫ ey cevān
Oḳu tuḥfem bul ḥayāt-ı cāvidān

«اوقی تحفه م بول حیات جاودان» mısrasındaki harflerin ebcet hesabına göre toplamı 1172'dir. Yukarıdaki son beyte göre bu sayının bir eksiği eserin telif yılıdır.

Manẓūme-i Keskin, 74 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir mukaddime ile 27 kıt'a ve "Der beyān-i ʿaded" başlığı altında ebcede dair bir kıt'a olmak üzere sözlük kısmı toplam 218 beyitlik bir eserdir.

Sözlüğün 51 beyitlik 27. kıt'ası ve 25 beyitlik 28. kıt'ası mesnevî tarzında yazılmıştır. 28. ve son kıt'anın ilk on altı beyti "Der beyān-i ʿaded" başlığı altında sayılara ve ebced hesabına, son dokuz beyti de eserin itmâmına dairdir.

27. kıt'a dışında, diğer kıt'aların beyit sayıları 7 ile 21 arasında değişmekle beraber kıt'alar çoğunluk itibarıyla 8 ya da 9 beyitten ibarettir. Kıt'aların nazmında 10 bahir kullanılmış; hezec bahri ile 7, mütekârib ile 5, remel ile 5 kıt'a, münserih ve recez bahirleri ile 3'er kıt'a, kâmil, hafîf, muzârı, müctes ve vâfir bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir. Kıt'aların sonunda bir mısrası Türkçe, diğer mısrası da bunun Farsça tercümesi olmak üzere birer beyit yazılmış; kıt'aların son beyitleri de Tuḥfe-i Şāhidī'nin hümayun beyitlerinden seçilmiştir. Müellif kıt'aların bu özelliklerine mukaddimedeki şu beyitlerde işaret etmiştir:

vr.28b -29a

Göründükde çu her baḥrin kenārı
Ana bir ḫāne yapdım zerden ārı
Her ol bir ḳıṭʿa k'oldı āḫir-i kār
Du mıṣraʿ anda vaż' etdim bil ey yār
Biri Türkī biri Fürs ey ḫoş- endīş
Muḳābildir degil noḳṣān daḫi bīş
Du mıṣraʿ daḫi Tuḥfe-i Şāhidī'den
Ziyāde cemʿ u vaż' etdim anı ben

Baş (vr.27b):

منظومه کسکین نظیره تحفه شاهدی

بنام ایزد و قدوس و رحمان رحیم و قادر و خلاق و یزدان

خبیر و رافع و علام و جبار　　کبیر و باعث و غفار و قهار

Son: vr.48a

هر که کسکین را کند با خیر یاد　　در دو عالم روح او شادان باد

هر که خواند نظم من ای کردکار　　روز غد خشرش کنی با چار یار

کتبه کسکین زاده سنه ۱۱۸۲ ه .

Diğer nüshaları:

Ank., A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib I, **909**; TDK. Kitaplığı Yz.A. **30** (1171 h., mlf. nüshası)

Nüsha ve tavsif için bk.

Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 109-110; **Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat.**, VIII, 36; **Ferheng-nüvîsî**, s. 116

Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ (tlf.1174/1761)

Ḥāfıẓ ʿAbdullāh b. Ḫalîl b. ʿAlî

Manzum Farsça-Türkçe bir sözlük olan Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ, Ḥāfıẓ ʿAbdullāh b. Ḫalîl b. ʿAlî tarafından nazmedilmiştir.

Müellif Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'ın mukaddimesinde adını Ḥāfıẓ es-Seyyîd ʿAbdullāh b. es-Seyyîd Ḫalîl b. es-Seyyîd ʿAlî şeklinde kaydetmiş; dedesinin de Şeyḫ ʿAlî adıyla meşhur olduğunu belirtmiştir. Eserin mensur önsözünde yer alan "Koşan nām maḥalde (...) maḥmiyye-i Selānik'de çu reyā-ferş-i umūr oldukça hengām-ı ḥāliye ve ʿālem-i tehiyye āşār-ı Fārisiyyede nigeh-dāşte-i naẓm ve neşr-rumūz ve Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ tesmiyesiyle ḫvāhişgerān-ı Fārisî-ḫvānı olan kudekān ve cevānāna yādgār kılınmaḳ ..." şeklindeki ifadelerden, eserin Selanik'te yazıldığı ve müellifin de burada yaşadığı anlaşılmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir ise, Ḥāfıẓ ʿAbdullāh'ın Kâdiriye tarikatine mensup ve şair mizaçlı bir kişi olup Rusçuklu olduğunu, Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'dan naklen bir tercîʿ-i bend ile mürettep Dîvān'ı olduğunu bildirmekte ve müellif hakkında, Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'ın manzum mukaddimesinden (?) aldığını söylediği şu beyitleri nakletmektedir:

Muḥibb-i Ḳādirî-pîrem
Münîb-i dest-i meşhūrem
Ḥadîşin behre-dārıyam
Bu ümmet iftiḫārıyam

Ki Rusçuḳ yādgārıyam

Diyār-ı hicr-kārıyam [259]

Değerlendirmede esas alınan nüshaya göre Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ mensur bir önsözle başlamaktadır. Bursalı Mehmed Tahir'in naklettiği beyitler ise eserde yer almamaktadır.

Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3191**

Cilt kapakları kopuk; 214 x 138 (160 x 115) mm. ebadında, muhtelif satırlı, 15 varaktır. Talik hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Kıt'a başlıkları ve vezinler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Mukaddimede adı Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ, eserin sonundaki tarih beytinde de Tuḥfe-i Ḥāfıẓ şeklinde geçen bu manzum sözlük, önsözde verilen bilgilere göre, Farsça öğrenmek isteyen çocuklar için hazırlanmış ve 1174/1761 yılında Selanik'te nazmedilmiştir (vr.1b-2a). Telif tarihi "nümüden-i tetimme" başlığını taşıyan 36. kıt'anın sonunda şu beyitlerde söylenmiştir:

vr.15b

Mıṣraʿ-ı evvel ḥurūf-i sāde bir tārīḫ düşer

Ḥarf-i cevher-dār-ı şānī başḳa tārīḫ et şümār

Tuḥfe-i Ḥāfıẓ dürür erbāb-ı ʿilme ber-güẕār

Ḳılsun ol bārī kitāb-ı Şāhidīveş yādgār

Son beytin birinci mısrasındaki «تحفه حافظ درر ارباب علمه برگذار» noktasız, ikinci mısrada da «قیلسون اول باری کتاب شاهدی وش یادگار» noktalı harflerin toplamı eserin telif yılı olan 1174 sayısını vermektedir[260].

Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ,mensur bir mukaddime ile 36 kıt'aya taksim edilmiş toplam 273 beyitten meydana gelmektedir. Kolay ezberlenmesi maksadıyla eserin 30 kıt'ası mesnevî tarzında yazılmış; 16., 18., 19., 20., 21.ve 22. kıt'alarda da nazm şekli tercih edilmiştir. Kıt'alarda nazmedilen kelimeler konulara göre tasnif edilmiş ve kelimelerin ilgili oldukları konular kısa başlıklarla belirtilmiştir. Kıt'aların beyit sayıları 1 ile 24 arasında değişmektedir.

Tuḥfetü'l-Ḥāfıẓ'da nazmedilen Farsça kelimeler Tuḥfe-i Şāhidī'den

259 **OM.**, II, 145

260 Bursalı Mehmed Tahir eserin telif tarihini 1185/1771 olarak kaydetmektedir (**OM.**, II, 145).

vr.5b

Ne ḳılmış Şāhidî manẓūm olundu münteḫab melzūm
Muḳaddem olunan maʿlūm olundu cā-be-cā merḳūm

Eserin ilk yedi kıt'asında Farsça mastarlar, sonraki kıt'alarda da mâzî, muzârî zamanlarda ve emir kipinde çekimli fiiller, fiillerin ortaç ve edilgen ortaç halleri verilmiş ve bunlar Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Eserin dikkat çeken özelliklerinde biri de 17. kıt'adan sonra her kıt'anın "nümūden-i ḫafḫāf", "nümūden-i serrāc", "nümūden-i debbāġ ve bıçaḳçı", "nümūden-i ḳuyumcu", "nümūden-i āhenger", "nümūden-i boyacı", "nümūden-i berber" gibi başlıklar altında bir meslek grubuna ayrılarak kıt'alarda bu mesleklerle ilgili kelimelerin nazmedilmiş olmasıdır.

Kıt'aların nazmında dört bahir kullanılmış; remel bahri ile 21, hezec bahri ile 11, müctes ile 2 ve mütekârib bahri ile de 1 kıt'a yazılmıştır.

Baş (vr.1b):

ثنا و حمدنی احصا جناب کبریایه که نوع بر اسایی السنه متنوعه یه آشنا ...
قوشان نام محلده حافظ السید عبد الله بن السید خلیل بن السید علی المشهور شیخعلی ...

Son (vr.15b):

تحفه حافظ درر ارباب علمه بر گذار
قیلسون اول باری کتاب شاهدی وش یادگار

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Elsine-i şelāşe (tlf. 1182/1768)
Müstaḳîm-zāde Süleymān b. Saʿdüddîn

Elsine-i şelāşe, Anadolu'da Farsça yazılan en eski eserlerden biri kabul edilen ve II. Kılıç Arslan b. Mesʿūd (551-588/1156-1192) adına yazılan Kāmilü't-taʿbîr'in müellifi, Tiflîsî nispesiyle meşhur, tabib ve dilci Kemālüddîn Ḫubeyş b. İbrāhîm b. Muḥammed (ölm.600-629 /1204-

1232'den sonra)'in Ḳānūnü'l- edeb fī ẓabṭi kelimāti'l-ʿArab[261] adlı Arapçadan-Farsçaya sözlüğünün Türkçeye tercümesidir[262]. Terceme-i Ḳānūnü'l- edeb adıyla da bilinen bu tercüme Müstaḳīm-zāde Süleymān b. Saʿdüddīn tarafından yapılmıştır.

Müstaḳīm- zāde lakabıyla bilinen müellif, 1131/1719 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk eğitimini babasından almış, tahsilini tamamladıktan sonra sülüs, nesih ve talikte dönemin hattatlarından dersler almıştır. Nakşıbendî şeyhlerinden olan Müstaḳīm-zāde, 1202/1788 yılında İstanbul'da ölmüştür. Mecelletü'n-nişāb fi'n-niseb ve'l-künā ve'l-elkāb, Devḥatü'l-meşāyiḫ ve matbu Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭīn gibi önemli eserleri yanında kırktan fazla kitap yazmıştır[263].

Elsine-i şelāşe

Nüsha tavsifi:

İ.Ü. Merkez Ktp. T.1

Çürük vişne renkli, yaldız gömme şemseli, zencirekli, cetvelli, miklepli ve şirazeli bir cildi vardır. 340 x 210 (245 x 125) mm. ebadında, 41 satırlı, 569 varaktır. Ḫalīl b. Ḥüseyin'in nesih hattıyla 12 Cemaziyelevvel 1208/ 16 Aralık 1793 tarihinde yazılmıştır. Serlevha tezhipli olup sayfalar yaldız cetvellidir. Maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Adıyla aynı zamanda eserin telif tarihi de belirtilen Elsine-i şelāşe, Sultan III. Mustafa döneminde, 1182/1768 yılında tercüme ve telif edilmiştir. Bu tercümede Ḳānūnü'l- edeb'in tertip özelliklerine riayet edilmekle beraber Müstaḳīm-zāde tarafından da bazı ufak değişiklikler yapılmıştır. Ḳānūnü'l- edeb'te Arapça kelime maddelerinin hareke kayıtları verilmemiş, Elsine-i şelāşe'de ise maddelerin okunuşları yazıyla kaydedilmiştir. Mütercim Elsine-i şelāşe'nin farklılıklarına, mukaddimede, "muṣannifin ẓabṭı tertīb ile ve bizim işāretimiz taṣrīḥ iledir. Cemʿ ise veya

261 Tiflisī, eserleri ve Ḳānūnü'l- edeb için bk. **Keşf.**, II, 1310; **Esmāʾ.**, I, 263; **GAL. Suppl.**, I, 893; Ateş, "**Hicrî VI -VIII. (XII -XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler**", s. 97- 101; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2013 - 2014; **Ẕerîʿa**, XV, 18; **Ferheng-nāmehā-yi ʿArabī be Fārsī**, s. 68- 74; Riyāhī, **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, s. 55 - 57; Miftāḥ, **Nigāhī be revend-i nüfūẕ ve gusteriş-i zebān ve edeb-i Fārsī der Türkiye**, s. 39- 44

262 **Tarama Sözlüğü**, I, XLIII

263 Müellif ve eserleri için bk. Müstaḳīm-zāde, **Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭīn**, s. 216- 217; aynı mlf., **Mecelle.**, vr. 394b; **Esmāʾ.**, I, 405; **OM.**, I, 168- 169

cins ise müfredi veya vāḥidi sābıḳ ve bi'l-lāḥıḳ İmā ve ḳanḳı ḥarfde, ḳaçıncı nevʿdedir işāret olunmuşdur. Baʿżen lüzumlu fevāʾid her çend lüġat vaẓīfesi degil ise daḫi yazılmışdır ve sāʾir lüġātlerden bunuñ farḳı āḫiriniñ vāv veyāḫud yā ve kitābü'l-hemze müstaḳildir. Pes hemzeden yā'ya dek yirmi sekiz ve iki daḫi fātiḥa-i kitābda meḳsūre ve memdūde cümlesi otuz kitāb olmuşdur" sözleriyle işaret etmiştir (vr.1b).

Elsine-i şelāşe, eserin tertip özellikleri hususunda bilgilerin verildiği uzun bir mukaddimeyle başlar (vr.1b-6a). Mukaddimede Sultan III. Mustafa adına yazılmış 24 beyitlik bir mesnevî de yer alır. Ayrıca Ḳānūnü'l- edeb'in önsözü de tercüme ve şerh edilmiş, tertibi hakkında bilgi verilmiştir. Ḳānūnü'l- edeb, Cevherî'nin eṣ- Ṣıḥāḥ'ı ve Fîrūzābādî'nin Ḳāmūsü'l-muḥīṭ'i gibi son harfler esas alınarak kafiye sistemine göre tertip edilmiş olduğundan Elsine-i şelāşe'de de bu usul takip edilmiştir.

Maddelerin tertibinde kelimelerin son ve son harflerden önceki harfler dikkate alınmıştır. Her harf dokuz nevʿ'e taksim edilmiştir. Son harften bir önceki harfleri, ا,و, ى harfleri dışında kalan harflerle biten kelimeler meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde üç nevʿ'e; sondan bir önceki harfleri, ا , و , ى illet harfleri ile biten kelimeler de üç nevʿ'e; sondan bir önceki harfleri sakin olan kelimeler de yine harekelerine göre üç nevʿ'e taksim edilmiştir. Her nevʿ'de yer alan maddeler, ikişerli, üçerli, dörderli şeklinde kök harflerinin sayısına göre tasnif edilmiştir.

Arapça kelime maddelerinin önce hareke kayıtları yazılarak Farsça karşılıkları verilmiş, daha sonra da Türkçe karşılıklar zikredilmiştir. Arapça ve Farsça kelimeler tür ve yapı itibarıyla incelenmiş, bazen de bu kelimelerin müteradifleri verilmiştir. Şahit olarak nakledilen beyitler Arapçadır.

Baş (vr.1b):

الحمد اللغوی و سائر انواعه مطلقه و فعلیه و قولیه و عرفیه ... اما بعد فحل الفحول ارباب لغات و واصل اصل الاصول ...

İtmâm kaydı (vr.569b):

تم الترتیب و تحریر التبویب بحمد الله القوی ...

هم قدرت الله هم عالی همت چوق لطف احسانله

بو قولیکن اتمام اتدی هله چوق سرور شازله

Ferağ kaydı (vr.569b):

حرره الحقیر الفقیر ... خلیل بن حسین غفر الله له ... نجز الکتاب بعون الله تعالی

فی شهر جمادی الاول عند زوال الشمس یوم اثنی عشر المبارك و الصلوة ... لسنه تاریخها واکیل رومی اشرف زاده عزیز .

Diğer nüshaları:

İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3182**, **3253**, Reşid Ef., **951**, **952**, **953**

Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān (tlf. 1186/1772)

Muṣṭafā ʿİlmī b. İbrāhīm

Manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük olup Muṣṭafā ʿİlmī b. İbrāhīm tarafından nazmedilmiştir.

Sultan I. Mahmud dönemi müelliflerinden olan Muṣṭafā ʿİlmī, İstanbul'da Neşrî Sancağı'nda tahsil görmüş, I. Mahmud zamanında Aksaray yakınlarında bir sıbyan mektebinde müderris olarak görev yapmıştır. Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān'ın önsözünde kendisini "bir grup müslümanın imamı" (imāmu ḫubeyşi'l-müslimīn) olarak nitelemesinden imam olarak da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Müellifleri'nde Muṣṭafā ʿİlmī'nin 1207/1792-3 yılında şehit olduğu kaydedilmekte ve bazı eserlerinin olduğuna işaret edilmektedir[264].

Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān

Nüsha tavsifi:

İst., TSMK. Revan Köşkü **1896**

Sırtı kırmızı deri, üzeri yeşil ebru kâğıt kaplı, yaldız zencirekli, şemseli, miklepli bir cilt içinde; 227 x 135 (144 x 66) mm. ebadında, 13 satırlı, 65+ IV varaktır. Serlevha tezhipli ve sayfalar yaldız cetvelli olup Arapça kelimeler ile kıt'a başlıkları ve vezinler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. İtmâm ve ferağ kayıtları yoktur.

Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān, sıbyan mekteplerinde Arapça öğrenen öğrencilerin Farsçayı öğrenmelerine de katkıda bulunmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Eserde nazmedilen Arapça kelimeler Lügat-i Ferişteoğlu'ndan derlenmiştir. Bu manzum sözlük müellifin ifadesiyle Lügat-i Ferişteoğlu'nun Farsça ve Türkçeye tercümesidir.

Eser Türkçe yazılmış kısa bir önsözle başlar. Önsözde Sultan I. Mahmud için söylenmiş dua cümlelerine ve mesnevî tarzında yazılmış üç beyitlik bir övgüye yer verilmiştir (vr.2a). Önsözde Sultan Mahmud'un kendisini İstanbul'da Aksaray civarında yaptırdığı sıbyan mektebine muallim olarak atadığına işaret eden müellif, eseri hakkında şu bilgileri

264 **OM.**, II, 32. Krş. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 37

vermiştir:

vr.2b

"Manẓūme-i Feriştehī'de ẕikr olunan cevāhir-i elfāẓ-ı ʿArabiyyeniñ meʿānīsini ebnā-yi zamān ve ṣıbyān-ı müslimīne Pārsī- āşnā olmalarıçün daḥi Pārsī ve Türkī tercümeteyn ile müterceme ve otuz üç ḳıṭʿayı müştemile bu risāle-i naẓm ve "Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ- ṣıbyān" ismiyle müsemmāt ḳıldım."

Tuḥfetü'l-iḫvān 1186/1772 yılında nazmedilmiş ve telif tarihi eserin sonunda "fi't-tārīḫ" başlığı altında yer alan şu son beyitte söylenmiştir:

vr.65a

Ḥamd ü şenā edüb dedi tārīḫin imāmü'l-ḫubeyş
ʿİlmī erdi pāyāna vallāhü'l-ḥamd temme'l-kitāb [265]

Tuḥfetü'l-iḫvān mensur önsöz dışında, mesnevî tarzında yazılmış on bir beyitlik bir münâcât, 33 kıt'a ve iki beyitlik bir tarih kıt'ası olmak üzere toplam 854 beyitten meydana gelmektedir. Kıt'aların beyit sayısı 10 ile 44 arasında değişmektedir. Her kıt'anın başlığında kıt'anın nazmında kullanılan bahrin adı, kıt'aların son beyitlerinin ilk mısralarında da veznin tef'ileleri yazılmıştır. Beyitlerde birbirinin karşılığı olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler numaralandırılmıştır. Kıt'aların nazmında yalnızca dört bahir ve bu bahirlerin değişik vezinleri kullanılmıştır. Bunlardan 16 kıt'a recez, 9 kıt'a hezec, 7 kıt'a remel ve 1 kıt'a da mütekârib bahriyle nazmedilmiştir.

Baş (vr.1b):

حمد بی غایه و سپاس بی نهایه اول عالم بی زواله که ... و بعد وقتا که شوکتلی کرامتلی شاه شاهان معظم ... غازی سلطان محمود خان ...

Son (vr.65a):

منت خدایه تحفه نو یادگار بولدی ختام
بزدن رسول و آلنه اولسون صلاتیله سلام
حمد و ثنا ایدوب دیدی تاریخن امام الحبیش
علمی ایردی پایانه والله الحمد تم الکتاب

265

حمد و ثنا ایدوب دیدی تاریخن امام الحبیش علمی ایردی پایانه والله الحمد تم الکتاب

İlk mısranın sonundaki "imāmü'l-ḫubeyş" terkibi ile ikinci mısrada yer alan noktalı harflerin toplamı eserin telif tarihi olan 1186 sayısını vermektedir.

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Lüğat-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb (tlf. 1191/1777)
Muḥammed Necīb

Muḥammed Necīb tarafından hazırlanmış, Farsça kelimelerin ağırlıklı olarak kinayeli anlamlarını veren Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Muḥammed Necīb, hattat Suyulcu-zâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Kendisi sülüs ve nesih yazıda yeteneğini kabul ettirmiş bir hattat, aynı zamanda şairlik yönü de olan bir müelliftir[266]. 1195/1781 yılında Tuḥfe-i Şāhidī'ye yazdığı şerh ve Lüğat-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb adlı bu sözlüğü, onun Farsçayla da yakından ilgilendiğini göstermektedir.

Lüğat-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb
Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Serez **3683**
Sırtı siyah, üzeri desenli kâğıt kaplı, mukavva ciltli; 237 x 147 (183 x 89) mm. ebadında, 25 satırlı, 84 varaktır. 1191/1777 yılında nesih yazıyla yazılmıştır. Maddeler kırmızı keşideli olup başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Eser kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede (vr.1b-9a) Farsça gramerine dair bilgiler verilmiş, ancak eserin tanıtımıyla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Eserin adı başta kırmızı mürekkeple "Lüğat-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb" şeklinde kayıtlıdır. Telif tarihi hususunda da açık bir kayıt görülmemektedir. Yalnızca eserin sonunda kısaca "temmet sene 1191" kaydı yer almaktadır. Bu da eserin 1191/1777 yılında tamamlandığını göstermektedir.

Eserin gramer kısmında yer alan konular, "Baḥṣ-i iştiḳāḳ", "el-Emsiletü'l-muḫtelife" ve "Ḳavā'id" başlıkları altında toplanmıştır. İlk başlık altında Farsça mastarların mâzî ve muzârî köklerinin bulunması ve bu köklerden kelime türetmeye dair kurallar anlatılmıştır. İkinci başlık altında da zamanlara göre fiil çekimleri gösterilmiş; tamlama ve türleri, zaman, mekan ve alet isimleri ile isim ve sıfatlara dair konular işlenmiştir. "Ḳavā'id" kısmında da ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ve çoğul şekilleri, sıfat ve mevsufun hallerine dair örneklerle bilgi verilmiş, ardından yā-yi vaḥdet ve yā-yi tenkīr arasındaki farklar örneklerle izah edilmiştir. Müellif eserini ve özellikle gramere dair bölümü yazarken Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Lüğat-i

266 Sālim, Teẕkire, s. 245; Müstaḳīm-zāde, Tuḥfe-i ḫaṭṭāṭīn, s. 436

Niʿmetullāh, Lisānü'l-ʿacem ve Sūdī-i Bosnavī'nin Dīvān-ı Ḥāfız şerhinden istifade etmiş, bilhassa gramere dair kısımlarda bu kaynaklarda tespit ettiği yanlışlıklara da işaret etmiştir.

Maddelerin tertibinde bâb ve fasıl gibi başlıklar kullanılmamıştır. Tertibte harf sırası gözetilmişse de maddeler tam alfabetik olarak sıralanmamıştır.

Sözlükte daha çok kinayeli ve mazmun olarak kullanılan kelimeler derlenmiş, kelimelerin kinayeli ve istiareli olarak kullanılan anlamlarına işaret edilmiştir. Bazı maddeler için zaman zaman şahit beyit de nakledilmiştir. Kelime ya da terkibin geçtiği mısra bazen tercüme edilmiştir. Örnekler:

vr.9a

آب بی لجام (āb-i bī-licām): Devlet-i dünyāya derler iḳbāl ve idbārı żarūrī olduğundan. Ṣāʾib:

می کند کار شراب تلخ آب بی لجام

این سخن از مستی ارباب دولت روشنست

Şarāb-ı telḫiñ etdigi işi āb-ı bī-licām eyler, yaʿni devlet-i dünyā eyler, yaʿni devlet-i dünyā bāde gibi ādemi mest eyler ve bu söz erbāb-ı devletiñ mestliginden ẓāhir ve rūşendir.

آب خشك (āb-i ḫuşk) : şīşe, ālā, ṭarīḳu'l-istiʿāredir.

آب در دهان آمد , آب بدهان آمد (āb be-dehān āmed ve āb der dehān āmed): Āġzı şulandı ki reşk maʿnāsına da kināyet ḳılınır.

آب دندان (āb-i dendān): Tükrük maʿnāsına ki dāʾimā çekindiginden żaʿīf ve maġlūb maʿnāsına kināyet ḳılınır. Enverī:

دشمنت با تو اگر نرد عداوت بازد آب دندانترا زو کس نتوان دید باز

Oyunda ondan żaʿifraḳ ve maġlūbraḳ kimse görmek mümkün degildir demekdir ve dile düşmek ve herkesin zebān-zedi olmaḳ maʿnāsına da istiʿāre olunur. Laṭīfī:

گرچه گشتم آب دندان در دهان حاسدان

لیك همچون ملك رومی بوی خوش آید ز من

Madde başı olan kelime, bir deyim içerisinde ya da bir atasözünde kullanılıyor ise bu deyim ya da atasözü örnek gösterilmiş; madde başı mastar ise bunun muzârî kökü belirtilmiştir. Bazen bileşik kelimelerin tahlilleri de yapılmıştır.

Lüġat-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb, Farsça kelimelerin kinayeli olarak kullanılan anlamlarına işaret ettiğinden bir mazmunlar ve deyimler sözlüğü olarak da değerlendirilebilir.

Baş (vr.1b):

لغت تدقیقات فرسیه نجیب

بحث اشتقاق

اکثر اهل لغات فارسیه نك بلکه مجموعنك اتفاقلری انك اوزرینه در که ...

Son (vr.84b):

یکقبا زیاده فقردن کنایتدر درویش یکقبا دیرلر زیاده فقیر درویش دیمکدر تمت سنه ۱۱۹۱.

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfe-i Vehbî (tlf. 1197/1782)
Sünbül-zāde Vehbî

Tuḥfe-i Vehbî, Farsça-Türkçe sözlükler arasında Tuḥfe-i Şāhidî'den sonra en fazla ilgi görmüş ve okunmuş manzum sözlüklerden biridir. XVIII. yüzyılın önemli şairlerinden olan Sünbül-zāde Vehbî tarafından nazmedilmiştir[267].

Müellifin asıl adı Meḥmed'dir. 1132/1719 yılından önce doğduğu tahmin edilmektedir. Maraş'ta Sünbül-zādeler lakabıyla bilinen, dedesi Mehmed Efendi, babası Râşid Efendi gibi bilgin ve şair yetiştirmiş bir aileden gelmesi münasebetiyle Sünbül-zāde adı ve Vehbî mahlasıyla tanınmıştır. Tahsilini Maraş'ta tamamlayıp İstanbul'a gelen Sünbül-zāde Vehbî, önce hocalık yapmış, daha sonra kadılığa atanarak devlet hizmetine girmiştir. İnşadaki yeteneğiyle dikkatleri çeken Sünbül-zāde, 1182/1768'de "hācegān" sınıfına girerek mühimme tahriratında görev aldı. Bu görevini yedi yıl sürdürdü. Farsçayı iyi bilmesi göz önüne alınarak 1189/1775 yılında I. Abdülhamid tarafından İran'a elçi olarak gönderildi. Dönüşünde görevini kötüye kullanmak gerekçesiyle suçlanarak açığa alındı. Gözden düşen Sünbül-zāde Vehbî, yedi yıl kadar sıkıntılı bir hayat yaşadı. Önemli kişilere yazdığı kaside ve şiirleriyle derdini anlatmaya çalıştı. Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın tavassutuyla 1197/1783 yılında tekrar kadılığa dönerek çeşitli yerlerde görev yaptı. 1224/1809 yılında İstanbul'da öldü.

Uzun ömrü dolayısıyla Sultan III. Ahmed ile II. Mahmud (1808-1839)

267 Gibb, **OP.**, IV, 257- 258; Ḥayātî Aḥmed-i Elbistānî,**Tuḥfe şerḥi**, İst. (Matbaa-i Âmire), 1251/1835, s. 77, 80- 81, 104, 443; **Tarama Sözlüğü**, I, LXXVIII; Alparslan, **Manzum Lügatler ve Tuḥfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi**, s. 13-17; Sünbül- zāde Vehbî, **Tuḥfe**, nâşirin önsözü, s. 23- 38; Beyzadeoğlu, **Sünbül-zāde Vehbî**, s. 54- 55

arasında sekiz padişah dönemine tanıklık eden Sünbül-zâde, bu padişahlardan en çok III. Selim (1789-1807)'in himaye ve iltifatını kazanmış, Divan'ını onun adına tertip ve takdim etmiştir. Şairliği ilmî gücüne bağlanan Sünbül-zâde Vehbî'nin Tuḥfe-i Vehbî adlı bu manzum sözlüğü, şairin arûza hakimiyeti ve vezinli söz söylemedeki yeteneğinin en önemli delili kabul edilir. Divan'ı ve bu manzum sözlüğünden başka, Nuḥbe-i Vehbî ve Luṭfiyye-i Vehbî adlı eserleriyle de ilmî ve edebî yönünü kabul ettirmiştir[268].

Tuḥfe-i Vehbî

İst., 1278/1862, Hâc Muharrem Efendi Destgâhı, 91 S., ʿAlî Maḥvî'nin haşiyesi ile birlikte, taşbasma

Muallim Naci'nin ifadesiyle, eserlerinde İran sefaretine tayin edildiğine işaret eden ve bunun anısını insanı usandıracak derecede tekrar eden Sünbül-zâde Vehbî[269], kendisi için bir iftihar vesilesi olan bu görevine Tuḥfe-i Vehbî'nin önsözünde (s.4) de şu beyitle değinmektedir:

Çünkü bu ʿabd-i żaʿîf-i aḥḳer
Etdi İrân'a sefâretle sefer

Müellif yukarıdaki beytin devamında, İran'a yaptığı bu resmî ziyaret ve seyahati esnasında İsfehan, Nihavend ve Şiraz gibi şehirleri gezdiğini, bu şehirlerde görüştüğü şairlerle sohbetlerde bulunduğunu belirterek (s. 4-5) Tuḥfe-i Vehbî'yi de İran'da edindiği bilgileri bir eserle değerlendirmek, özellikle de oğlu Lütfullah'a yararlı bir kitap hediye etmek arzusuyla kaleme almıştır:

ʿAbes olmaya deyü bu seferim
Ḳalmaḳ ümmidi ile bir eşerim
(...)

---

268 Müellif, hayatı, eserleri ve hakkında bibliyografya için bk., Ömer Faruk Akün, "Sünbül-zâde Vehbî", **İA.**, XI, 238- 242; Ayrıca bk. Gibb, **OP.**, IV, 242- 258; Ḥayâtî Aḥmed-i Elbistânî, **Tuḥfe şerḥi**, İst. (Matbaa-i Âmire), 1251/1835, s. 70- 77; Muallim Naci, "Sünbül-zâde Vehbî", **Mecmûʿa-i Muʿallim**, 1305/1887 (Birinci sene), s. 118- 120; Sünbül-zâde Vehbî, **Tuḥfe**, nâşirin önsözü, s. 2- 21; Beyzadeoğlu, **Sünbül-zâde Vehbî**, s. 7- 56

269 **Mecmûʿa-i Muʿallim**, 1305/1887 (Birinci sene), s. 118

Yādgārım ola her maḥdūma
Yazayım bir lüġat-i manẓūme
Oḳuya hem veled-i āgāhım
Ömrümün ḥāṣılı Lüṭfullāh'ım (s.5)

Sünbül-zāde Vehbī, İran seyahatinin bir ürünü olan eserine, mahlasına nispetle Tuḥfe-i Vehbī adını vermiştir.

Nāmı vālāsı ola dünyāda
Tuḥfe-i Vehbī-i Sünbül-zāde (s.11)

Tuḥfe-i Vehbī 1197/1783 yılında tamamlanmış ve telif yılı eserin sonunda şu beyitte söylenmiştir:

Hezārān şükr edüb Ḥaḳḳ'a dedüm tārīḫ-i itmāmın
Biḥamdillāh bu zībā Tuḥfe-i Vehbī tamām oldu[270] (s.91)

Eser dönemin sadrazamı Halil Hamid Paşa ile onun ᶜĀrif ve Nūrī adlarındaki iki oğlu için nazmedilmiş ve kendilerine hediye edilmiştir:

Maḥlaṣ-ı pākı gibi ḫulḳı Ḥamīd
Necm-i mesᶜūdī gibi ẕātı saᶜīd
Yaᶜni hem-nām-ı Ḫalīlü'r-raḥmān
Ki odur maẓhar u ᶜadl u iḥsān
Eyleyüb yaᶜni bu naẓmı inşā
Ḫāk-ı dergāhına etdim ihdā
(...)
Biridir ᶜĀrif-i bī-mişl ü naẓīr
Biriniñ maḥlaṣı Nūrī-i münīr
(...)
Ḳadr-i tuḥfem de bülend olsa sezā
Anların nāmına etdim inşā (s.8-9)

Bazı kaynaklarda Sünbül-zāde Vehbī'nin Tuḥfe-i Şāhidī'yi örnek aldığı ve bu eseri taklit ettiği belirtilmektedir[271]. Müellif ise Tuḥfe-i Vehbī'de bu hususa işaret etmemektedir. Tuḥfe-i Remzī'nin yazarı Ahmed Remzi Akyürek, Tuḥfe-i Vehbī'nin Tuḥfe-i Şāhidī'deki Farsça kelimelere çağa uygun Türkçe karşılıklar yazılarak nazmedilmiş bir nazire olduğunu

270 «بحمدلله بو زیبا تحفه وهبی تمام اولدی» mısrasındaki harflerin ebced hesabına göre toplamı, 1197 sayısını vermektedir.

271 Gibb., **OP.**, IV, 257; Rieu, **Turkish**, s. 144- 145; Sünbül-zāde Vehbī, **Tuhfe**, nâşirin önsözü, s. 25

kendi eserinde şu beyitlerde ifade etmiştir:

Bū-yi feyżī ile Sünbül-zāde
Yazdı bir Tuḥfe ki fevḳa'l-ʿāde
Şāhidī Tuḥfe'sin etdi tanẓīr
Yazaraḳ ʿaṣra muvāfiḳ taʿbīr
Iṣṭılāḥāt-ı ʿacem ser-tā-pā
Münderic ḳadrini anlar üdebā [272]

Tuḥfe-i Vehbî toplam 881 beyitte nazmedilmiştir. Başta 93 beyitlik mesnevî tarzında, müellif ve sözlük, ayrıca eserin tertip ve muhtevası hakkında bilgilerin verildiği bir önsöz (s.2-11) yer alır. Eserin sözlük kısmı (s.11-90), beyit sayısı 7 ile 16 arasında değişen 57 kıt'a ve "ıṣṭılāḥāt-ı ʿacem" başlıklı 201 beyitlik bir mesnevîden oluşur. Sonda da (s.90-91) 5 beyitlik bir tarih kıt'ası bulunmaktadır. Kıt'aların kafiyeleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlüğün 6 beyitlik 11. kıt'ası (s.22) da yine mesnevî tarzında yazılmıştır.

Kıt'aların nazmında 8 bahir kullanılmıştır. Bunlardan remel bahri ile 38 kıt'a, hezec ile 8, münserih ile 4, recez ile 3, muzâri ile 2; hafîf, müctes ve serî bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir.

Önsözde, eserinde Farsçada kullanılan Arapça kelimelere sıkça yer verdiğine, Türkçe karşılıklar yerine aslı Arapça ya da Farsça olup Türkçede yaygın olarak kullanılan kelimeler kullandığına işaret eden müellif (s.10), beyitlerde merāʿat-i naẓīr, cinās, īhām ve telmîh gibi edebî sanatları özellikle kullanmış ve bu yolla şiir sanatına dair bilgi ve örnekler de vermek istemiştir (s.9).

Tuḥfe-i Vehbî'de nazmedilen Farsça kelimelerin bilhassa şiir ve inşaya uygun kelimeler olmasına dikkat edilmiş ve bu husus şu beyitte ifade edilmiştir:

Yazdığım lafẓ-ı dil-ārā ekşer
Şiʿr u inşāya muvāfiḳ gevher (s.10)

Müellifin ifadesine göre Tuḥfe-i Vehbî'de bazı Farsça kelimelere, Farsça-Türkçe sözlüklere geçmemiş ve sözlüklere nazaran farklı Türkçe karşılıklar verilmiştir. Sünbül-zāde Vehbî Farsça kelimelerin bu özel anlamlarını İranlılardan tespit etteğini şu beyitlerde ifade etmiştir:

Yaʿni vardır nice raʿnā maʿnā
Bakma ferhenge bulunmaz zīrā

272 Ahmed Remzi Akyürek, Tuḥfe-i Remzî, İst. (Emniyet Matbaası), 1344/1926, s. 5

Etmemiş gerçi lügatler taṣrīḥ
Eyledim cümle ʿAcemden taṣḥīḥ (s.10)

Ömer Faruk Akün bu sözlük hakkındaki değerlendirmelerini, "müellifin kelimeleri kolayca hatırda tutacak tarzda sıralayıp kafiyelendirmedeki başarısı, esere büyük ve süratli bir rağbet temin ederek, kendisine kadar bu sahada en muteber kitap olarak elde dolaşan Şāhidī'nin Tuḥfe'si ile birlikte diğer manzum lügatleri itibardan düşürmüş ve yarım asır öncesine kadar medrese ve rüşdiyelerde Farsça tedrisatta talebeye ezberlettirilen klasik bir kitap seviyesine yükselmiştir. Muhtelif Farsça kelimelere, müellifin İran'da müşahade ettiği, bizdekilere nazaran farklı ve aynı zamanda lügatlere geçmemiş hususi manalarını da göstermesi Tuhfe'nin bilhassa belirtmeğe değer bir tarafıdır" şeklinde ifade etmiştir[273].

Numan Külekçi ve Turgut Karabey'in Tuḥfe-i Vehbī üzerinde yaptıkları çalışmadaki tespitlere göre, eserde aşağı yukarı 1850 civarında Farsça kelime ve 375 kadar da Farsça deyim nazmedilmiştir[274].

Tuḥfe-i Vehbī'nin ilk baskısı müellif hayatta iken yapılmıştır. Sünbül-zāde Vehbī manzum sözlüğünün gördüğü ilgi ve rağbete tanık olmuştur. Tuḥfe-i Vehbī'nin şöhretinden aldığı cesaret ve şevkle Nuḥbe-i Vehbī adıyla manzum Arapça-Türkçe bir sözlük daha kaleme almış ve Nuḥbe'de Tuḥfe'nin gördüğü ilgiye şu beyitlerde işaret etmiştir:

Her diyāra ṭağılub nüsḫaları
Etdiler tuḥfe o vālā-güheri
Ḳılmayub ġayr-i lüġāte rağbet
Ezber etmektedir ehl-i ġayret [275]

Tuḥfe-i Vehbī ilk kez, İst., Dārü'ṭ-ṭıbāʿati'l-maʿmūre'de 1213/1798 yılında basılmıştır. Seyfettin Özege'nin Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eski Eserler Kataloğu'ndaki tespitlere göre, 1213-1325/1798-1909 yılları arasında değişik matbaalarca 51 ve tarihsiz olarak da 8 baskısı

273 Ö. Faruk Akün, "Sünbül-zāde Vehbī", İA., XI, 241

274 Sünbül-zāde Vehbī, Tuḥfe, nâşirin önsözü, s. 34

275 Sünbül-zāde Vehbī, Nuḥbe-i Vehbī, İst. (Dâru't-tıbâati'l- mamure), 1242/1826, s. 5

yapılmıştır[276].

Bu manzum sözlük için de şerh, tazmin, alfabetik tertip ve fihrist ve nazire türünde eser ve risaleler yazılmış, bunların yanında eser üzerinde ilmi çalışmalar da yapılmıştır.

a) Tuḥfe-i Vehbî şerhleri

1. Tuḥfe şerḥi, Ḥayātî Aḥmed-i Elbistānî (tlf.1206/1792)

Matbudur. İst., 1251/1835, Matbaʿa-i Āmire, 511 S.

Diğer baskıları için bk. EHB. TEK., IV, 1874; Çögenli, EHB. Türkiye Türkçesi Sözlükleri, s. 57. Yazma nüshaları ve tavsif için bk. Karatay, TSMK. TY., II, 38; Köprülü Ktp. Yz., III, 306-307; Rieu, Turkish, s. 144

2. Tuḥfe şerḥi (=Münteḫab-i Lebîb), Meḥmed Lebîb (tlf.1250/1834)

Matbudur. İst., 1262/1846, Dārü'ṭ-ṭıbāʿati'l-Āmire, 1262/1846, 301 S.

3. Tuḥfe-i Vehbî ḥāşiyesi, ʿAlî Maḥvî (tlf. 1275/1859)

Tuḥfe-i Vehbî'nin 1275/1859, 1278/1862, 1281/1864 ve 1294/1877 tarihli baskılarında sayfa kenarlarında yer almaktadır.

4. Tuḥfe-i Vehbî şerḥi, Yesārî-zāde Muṣṭafa ʿİzzet

Bk. Ahmet Talat Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Ank. 1992, s. 452

5. Baba Dağlı Şerhi

Bk. Alparslan, Manzum Lügatler ve Tuḥfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi, s. II

b) Haşiye ve fihristleri

Haşiye ve fihrist türünde yapılmış çalışmalarda Farsça kelimeler genelde Tuḥfe-i Vehbî'deki kıt'a ve beyit sırasına göre çıkartılmış ve bunların yalnızca Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bir risale mahiyetinde olan bu tür çalışmaların bazı nüshaları şunlardır.

1. Ank., Milli Ktp. Yz.A. 4134/1
2. İsparta İHK. 91/3 (Tertip eden Aḥmed Ḥayyān)
3. Uppsala Universitatsbibliothek nr. 547

Nüsha ve tavsif için bk. Zettersteen, Uppsala, II,355

276 Baskıları için bk. **EHB. TEK.**, IV, 1877- 1878; Krş. **Özege (Yazar)**, IV, 1570-1571; Çögenli, M. Sadi, **EHB. Türkiye Türkçesi Sözlükleri**, s. 59- 63. Bazı yazma nüshaları ve tavsifi için bk. Karatay, **TSMK. TY.**, II, 35; Gölpınarlı, **Mev. Müz. Kat.**, III, 180; **TÜYATOK. 07**, III, 13; Rieu, **Turkish**, s. 144; Flügel, **Kaiserlich mns.**, I, 143; **Rekopisov**, V/II, 63; Blaşkoviç, **Bratislava**, s. 331; **Sarajevo**, III, 414

c) Alfabetik tertipleri

1. Miftāḥü'l-fürs, Meḥmed Nehîcüddîn İbn ᶜAşîr Efendi (tlf.1276/1859)

İst., Süleymaniye Ktp., Tercüman Gazetesi Kitaplığı Y.14

Nüsha ve tavsif için bk. Kut, Türkiye Gazetesi, I, 327-328

d) Nazire ve tazminleri

1. Taẕmînât-ı Tuḥfe ve Nuḥbe, Meḥmed Lebîb (tlf. 1263/1847)

Matbudur. İst., 1263/1847, Takvimhane-i Āmire, 53 S.

2. Muᶜârıża, Māşî-zāde Derviş Fikrî

Bk. Esmāᵓ., I, 363

3. Naẓîre-i Tuḥfe-i Vehbî, Meḥmed Emîn Ṣabrî

Bk. İbnülemin, Son Asır Türk Şairleri, III, 1546; OM., II, 286-287

4. Naẓîre-i Tuḥfe-i Vehbî, Ziya Paşa

Bk. Esmāᵓ., I,508; Fatin, Teẕkire, s.249; İbnülemin, Son Asır Türk Şairleri, IV, 2052

5. Tuḥfe-i ᶜĀṣım, Mütercim Aḥmed ᶜĀṣım Efendi (tlf.1213/1798)

Manzum Arapça-Türkçe bir sözlük olup matbudur (Bulak, 1254/1839)

Eser için bk. Kılıç, Türkçede Arap Leksikographiesi Çalışmaları, s. 95-96; Kut, Türkiye Gazetei, I, 332

e) Diğer çalışmalar

1. Ali Alparslan, Manzum Lügatler ve Tuhfe-i Vehbi'nin Alfabetik Tertibi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, 1946-1947

2. Sünbül-zāde Vehbî, Tuḥfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük), haz., Numan Külekçi-Mehmet Karabey, Atatürk Ünv. Fen-Edeb. Fak. Yayınları No: 92, Erzurum, 1990

Miftāḥ-ı Gülistān (tlf. muhtemelen XII./XVIII. yüzyıl)

ᶜAlî b. Ḥācı ᶜOşmān

Müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

İ. Ü. Merkez Ktp., T. **2783**

Sırtı kırmızı meşin, üzeri açık kahverengi deri kaplı, şirazesi dağınık, tamir görmüş bir cilt içinde, 205 x 140 (125 x 80) mm. ebadında bir mecmuanın 1b - 39b varakları arasındadır. İtmâm ve ferağ kayıtları yoktur. Fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiş; kelimeler ve ibareler siyah mürekkeple, Türkçe karşılıklar ise satır aralarına kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir. Nüsha rik'a ile yazılmıştır.

Gülistān için yazılmış bu sözlük risalesi[277], Türkçe bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede (vr.1b-3a) adını ʿAlī b. Ḥācı ʿOṣmān olarak kaydeden müellif, eserini "iḫvān-ı ṣafā ve ḫalvet-i vefā" diye tabir ettiği bir mecliste dostlarının kendisinden Gülistān'ın zor kelime, tabir ve beyitlerinin anlaşılmazlığını giderici bir sözlük yazmasını rica etmeleri üzerine kaleme almış ve Ṣıḥāḥ-ı ʿacemī üslubu üzerine bina ettiği bu sözlüğüne Miftāḥ-ı Gülistān adını vermiştir. Ancak müellif önsözde eserin telif tarihine dair bir kayıt düşmemiştir.

Miftāḥ-ı Gülistān beş bölümden oluşmaktadır. Eserin mukaddimesinde bu bölümlerin içeriklerine şu başlıklarla işaret edilmiştir:

vr. 2b

Ḳısm-i evvel: Der taḳrīr-i kelām-i şerīf-i Ḫudā-i raḥīm

Ḳısm-i devum: Der taḳrīr-i eḥādīṣ-i lafẓ-i Resūl-i kerīm

Ḳısm-i sevum: Der taʿbīr-i guftār-i ḥükemā'-i gevher-nişār

Ḳısm-i çehārum: Der teẕkīr-i ebyāt-i semer-āşār

Ḳısm-i pencum: Der taḳrīr-i lügāt-i ṭāvūs-nigār ki kitāb-i Gülistān'da gelmişdür.

Birinci bölümde Gülistān'da geçen ya da işaret edilen ayetlere, ikinci bölümde hadislere, üçüncü bölümde veciz sözlere, dördüncü bölümde anlaşılması güç bazı beyit ve şiirlere yer verilmiş ve bunların Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Beşinci bölümde de yine Gülistān'dan derlenmiş izaha muhtaç Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu bölümde (vr. 11a-39b) yer alan kelime maddelerinin önemli bir kısmı Arapçadır. Kelime maddeleri Gülistān'da geçtiği şekilde yazılmıştır. Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin okunuşları verilmemiş; tekil kelimelerin çoğulları, çoğul kelimelerin de tekilleri gösterilmemiştir. Bu bölümde 1800 civarında kelime maddesi yer almaktadır. Maddelerin tertibinde son harfler bâb, ilk harfler de fasıl kabul edilmiş ve fasıllar alfabetik sıraya göre dizilmiş; fasıllarda yer alan kelimeler de ikinci ve diğer harflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir.

Baş (vr.1b):

شکر و سپاس لایق خدای عضیمه که روح انبیای فصاحت لسانله آراسته قلدی ...

اما بعد بو صورتك محرری بو لغاتك مقرری بنده قصیر البیان علی بن حاجی عثمان در بعضی اخوان صفا و خلوة وفا ...

277 Bk. OM., II, 226

Son (vr. 39b):
فصل الهاء : هادی رهنمای ، هدی مکه یه کوندریلن قربان بقول الله و اتقونی

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Lügat-i Gülistān-ı Saʿdī (tlf. muhtemelen XII./XVIII. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **1438**
Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içinde; 210 x 144 (145 x 80) mm. ebadında, 6 satırlı, I + 56 varaklık bir mecmuanın 1b- 19a varakları arasındadır. Fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Nesih hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Türkçe karşılıklar satır aralarına yazılmıştır.

"Hāẕā Lügat-i Gülistān-ı Saʿdī" ibaresiyle başlayan ve yanlışlıkla Cifr el-İmām ʿAlī adına kayıtlı olan bu sözlük risalesi, dört bâbtan meydana gelmektedir. Birinci bâb (vr. 1b-13b)'ta Gülistān'da geçen 340 civarında Arapça ve Farsça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Maddeler, ilk harfler esas alınarak alfabetik olarak 27 fasla ayrılmış, kelimelerin Türkçe karşılıkları da satır aralarına yazılmıştır. Kelimeler Gülistān'da geçtiği şekilde verilmiştir. Bu bölümün sonunda (vr.13b-15a) Gülistān'da zikredilen ya da telmih yapılan ayetlere, ikinci bâb (vr. 15a-16a)'ta hadislere, üçüncü bâb (vr.16a-17a)'ta muhtelif kelime ve ibarelere, dördüncü bâb (vr.17a-19a)'ta Arapça ya da Farsça beyitlere yer verilmiş ve bunların Türkçe tercümeleri yazılmıştır.

Baş (vr. 1b):
هذا لغت گلستان سعدی
بسم ... اطفال اوغلانجقلر ، انابت پشیمانلق ، اجابت قبول اتمك ، اعراض یوز چویرمك

Son (vr.19a):
نهر و نهر الی نهر اذا اتفقت بحر ، ارمق اولر ارمقله ارمق قچن اتفاق اتسه دکز اولر

Diğer nüshaları:
Ank., Milli Ktp., A. Ötüken **2616/2**

Lügat-i Bahāristān (tlf. XII./XVIII. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

Nüsha tavsifi:
A.Ü. DTCF. Ktp., İ. Saib II, **1438**

Lügat-i Gülistān-ı Şeyḫ Saʿdī'de tavsif edilen mecmuanın 3b - 56b varakları arasındadır.

İranlı şair ve müellif ʿAbdurraḥmān-ı Cāmī'nin Bahāristān adlı eseri için hazırlanmış olan bu sözlük risalesinin müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir. Bu risalede, Bahāristān'da geçen Arapça ve Farsça 865 civarında kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Maddelerin ilk harfleri fasıl kabul edilmiş ve fasıllar alfabetik olarak tertip edilmiştir. Risalede yer alan kelimelerin çoğunluğu Arapçadır. Arapça kelimeler çoğul halde verilmişse bunların yalnızca tekilleri, kelime Farsça ise Türkçe karşılığı verilmiştir. Türkçe karşılıklar satır aralarına kaydedilmiştir. Vr. 53b'de "Arabiyyāt-ı Bahāristān" başlığı altında Bahāristān'da geçen Arapça ibare ve cümlelere ve Türkçe tercümelerine, vr. 53b'den itibaren "Bābü'l- evvel fī eḥādīş" başlığı altında hadislere, vr. 55b'den itibaren "Bāb fī kelimāti şettā" başlığı altında muhtelif kelimelere, vr. 56b'den itibaren de "esbābü ishāb" başlığı altında sıkça kullanılan bazı Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir. Bu başlık altında 154 kelime maddesi ve Türkçe karşılığı bulunmaktadır.

Baş (vr.38b):

هذا لغت بهارستان بسم ...

اوایل جمع اول ، اغصان بودق ، الحان آواز ، اعوام ییللار ، ارجمند عاقل

Son (vr.56b):

مسرت سونمك ، ابتهاج شادیلك ، رویت کورمك ، ملاقات بولشمق ، احترام حرمت

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Müşelleş-nāme-i Şākir (tlf.1210/1795-6)
ʿOşmān Şākir b. Muṣṭafā-i Bozoḳī

Müşelleş-nāme manzum Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür. ʿOşmān Şākir b. Muṣṭafā-i Bozoḳī adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir. Müellif, nispesinden anlaşıldığı üzere Yozgatlıdır. Müellif 1210/1795-6 yılında nazmettiği bu eserini yirmi beş yaşında iken kaleme aldığını söylemektedir. 1210 yılında 25 yaşında olduğuna göre müellifin 1185-86/1771-72 yıllarında doğduğu anlaşılmaktadır. ʿOşmān Şākir'in Farsçanın

gramerine dair el-Mesāliku'd-deriyye fī ḳavā'idi'l-Fārisiyye adlı bir eseri daha vardır.

Müşelleş-nāme-i Şākir

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Zühdü Bey **484**

Şirazesi dağınık, miklepli, şemseli, koyu kahverengi deri kaplı bir cildi vardır. 204 x 125 (138 x 70) mm. ebadında, 15 satırlı, 32 varaktır. Serlevha tezhipli, sayfalar cetvellidir. Harekeli nesih hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Kıt'a başlıkları ve vezinler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Farsça kelimeler «ف» , Arapça kelimeler «ع» ve Türkçe kelimeler de «ت» harfiyle işaretlenmiş ve birbirinin karşılığı olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler numaralanmıştır.

Müşelleş-nāme 1210/1795-6 yılında nazmedilmiştir. Bu tarihte yirmi beş yaşında olan müellif, bu bilgileri mukaddimede şu beyitlerde aktarmaktadır:

vr:2a

Yigirmi beşde idi sinn-i sālim
Bunu naẓmımda fehm eyle meḳālim
Mübārek sāl idi oldum ki yārā
Ḳalem çekmişdi tārīḫine ṭuġrā

Ṭuġrā kelimesi eserin telif yılı olan 1210 sayısını vermektedir. Eserin telif tarihi 43. ve son kıt'anın sondan üçüncü beyti olan aşağıdaki beyitte de söylenmiştir:

vr.32b

Mücevher 'ad ḳıl tārīḫ-i sālin
Müşelleş-nāme'niñ ögren kemālin

Beytin ikinci mısrasındaki «مثلث نامه نك اوكرن كمالين» noktalı harflerin toplamı da 1210 sayısını vermektedir.

Müellif, adına nispetle eserine Müşelleş-nāme-i Şākir adını vermiştir:

vr.2b

Tamāmın lüṭf-i ḥaḳ çun ḳıldı i'lām
Müşelleş-nāme-i Şākir dedim nām

Sözlük kısmı 42 kıt'adan ibaret olan Müşelleş-nāme iki hafta içerisinde yazılmıştır:

vr.32b

Dü hefte içre çun ḳıldım mükemmel
Bu kırk iki buḥūr üzre muḥaṣṣal

Eserde 1250 Arapça, 1121 Farsça, 1019 Türkçe kelime nazmedilmiştir: vr.32b

Tamām biñ iki yüz elli lüġat kim
ʿArab dilinden oldu bunda naẓmım
Daḥi bin yüz yigirmi bir ʿaded hem
Lüġāt-ı Fārisī oldu munaẓẓam
Bin on ṭoḳuz lüġāt-i Türkī kāmil
Bu miḳdārı lüġate oldu şāmil

Müşelleş-nāme-i Şākir'de nazmedilen Arapça ve Farsça kelimeler herhangi bir sözlükten derlenmemiş; müellif eserini hafızasında olan kelimeleri nazmetmek suretiyle meydana getirmiştir.

vr.32b

Velākin yoġidi yanımda ferheng
Ne Niʿmet vardı el dilber-i şeng
Ne baḳdım Ḳāmūs'a ne Cevherī'ye
Lüġat-i mücmel'e ne Aḫterī'ye
Hemān ḥıfẓımda bulunan lüġātın
Getirdim baʿżını baʿżı nükātıñ

Müşelleş-nāme-i Şākir mesnevî tarzında yazılmış bir mukaddime, sözlük kısmını oluşturan 42 kıt'a ve "Hāẕā teẕyīl fī sebeb-i teʾlīf-i kitāb" başlıklı yine mesnevî tarzında yazılmış bir hâtime kıt'asından ibaret olmak üzere toplam 556 beyitten meydana gelmektedir. Eserin sözlük kısmı ise 390 beyittir. Eserin mukaddimesi 43, eserin telif sebebinin açıklandığı ve hâtimeyi teşkil eden son kıt'ası da 41 beyittir. Ayrıca her kıt'anın başında müellifin "beytān" adını verdiği dörtlük halinde yazılmış takti beyitleri yer almaktadır. Bunların ilk beytinde veciz ve özendirici sözler söylenmiş; ikinci beytin ilk mısrasında veznin tef'ileleri, ikinci mısrada da bahrin ve cüzlerinin adı belirtilmiştir. Kıt'a sonlarında da yine ikişer takti beyti yer almaktadır. Bu beyitlerin üçüncü mısralarında vezin tekrarlanmış, diğer mısralarda da her üç dilde birbirinin tercümesi olan sözler nazmedilmiştir. Müellifin bu tarzı Şeyḫ Aḥmed-i Anṭākī'nin Se zebān'ından örnek aldığı anlaşılmaktadır. Kıt'aların beyit sayıları 3 ile 19 arasında değişmektedir.

Müşelleş-nāme'de aynı bahirde nazmedilmiş kıt'alar alt alta sıralanmış ve bu kıt'alarda bahrin değişik vezinleri kullanılmıştır. Eserde onbeş bahir kullanılmıştır. Bunlardan remel bahri ile 9, hezec ile 8, recez 6, muzâri ve münserih bahirleri ile 3'er, basît, medîd ve mütekârib bahirleri ile 2'er, hafîf, kâmil, müctes, müktezab, tavîl ve vafir bahirleri ile de 1'er kıt'a nazmedilmiştir.

Ahmed Remzi Akyürek bu sözlüğü Tuḥfe-i Remzî'de şu beyitle övmüştür:

Şākir'iñ naẓm-ı dil-ārāsı da ḫoş
Rabṭ-ı elfāẓı da maʿnāsı da ḫoş [278]

Baş (vr.1b):

بنام آن خدا بخشنده هوش　　زهی آمرزگارست و خطاپوش
عطیه قلدی انسانه لسانی　　ادالر نامنی ورد زبانی

Son (vr.32b):

مفاعیلن مفاعیلن فعولن　　لی اقراء رحمة وهی جزیل
کم ایتسه شاکری یه بر دعایی　　یار ایده اکا حق مصطفایی

Diğer nüshaları:
Kahire Ünv. Ktp. TY. **10**/2 (1214 h.)

Nüsha ve tavsif için bk,
Kahire Ünv. Ktp. TY. Kat., II, 105; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2023

Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ (tlf.1212/1797)
Aḥmed ʿĀṣım

Burhān-ı ḳāṭıʿ'ın Aḥmed ʿĀṣım tarafından yapılmış tercümesi olup daha çok "Burhān-ı ḳāṭıʿ tercümesi" adıyla bilinmektedir[279].

Ayıntap'ta yetişen dilcilerin en önemlilerinden biri olan Aḥmed ʿĀṣım, Ayıntap şerʿiye mahkemesi başkâtipliğinde bulunan Meḥmed Cinānî Efendi'nin oğludur. Çok küçük yaşta tahsile başlamış, Ayıntap'ın tanınmış âlimlerinden dersler almıştır. Edebî ilimleri ve Fars edebiyatını babasından ve Kilisli şair Ruhî Mustafa Efendi'den öğrenmiştir.

Tahsilinden sonra, bir müddet mahkeme kâtipliği yapmış; âlim, şair ve münşî sıfatıyla, Battal Paşa-zāde Mehmed Nuri Paşa'nın divan kâtibi olmuştur. 1204/1790 yılında İstanbul'a geldikten sonra nüfuzlu devlet adamlarıyla tanışmıştır. İki yıl sonra Burhān-ı ḳāṭıʿ'ı tercümeye başlamış ve

278 Ahmed Remzi Akyürek, **Tuḥfe-i Remzî**, İst. (Emniyet Matbaası), 1344/1926, s. 5

279 **Tarama Dergisi**, I, 53; **Tarama Sözlüğü**, I, XVI; M. Fuad Köprülü, "Asım", **İA.**, I, 666; Ebuzziya Tevfik, **Nümūne-i edebiyāt-ı ʿOṣmāniye**, II. baskı, İst. (Matbaa-i Ebuzziya), 1302/1885, s. 89- 90; Aksoy, **Mütercim Asım**, s. 13, 38; Parlatır, "**Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız**", s. 8

tercümenin bir bölümünü 1211/1796 yılında Sultan III. Selim'e takdim etmesiyle kendisine devlet görevi ve bir ev verilmiş, ayrıca maaş da bağlanmıştır. 1222/1807 yılında vakanüvisliğe atanan Aḥmed ʿĀṣım, uzun bir süre bu görevde kalmış, Sultan II. Mahmud döneminde, 1229/1814 Selanik kadılığına tayin edilmiştir. Bir süre sonra bu görevden alınması sebebiyle İstanbul'a dönmüş ve 27 Kasım 1819 tarihinde ölmüştür.

Türk, Arap ve Fars dillerinin ve edebiyatlarının yan yana yaşadığı bir merkez olan Ayıntap'ta yetişen müellif, şair, bilgin ve tarihçi olarak da bilinmekle beraber, her şeyden önce bir dilcidir. Burhān-ı ḳāṭıʿ tercümesinden başka, Arapçanın en muteber sözlüklerinden biri sayılan Fîrûzābādî'nin Ḳāmûsu'l-muḥîṭ'ini el-Oḳyānûsu'l-basîṭ fî tercemeti'l-Ḳāmûsi'l-muḥîṭ adıyla tercüme etmiş ve Tuḥfe-i ʿĀṣım adıyla da manzum olarak Arapça-Türkçe bir sözlük yazmıştır. Arapça ve Farsça sözlükleri başarılı bir şekilde Türkçeye tercüme etmesi kendisine "mütercim" ünvanını kazandırmıştır. Arapça eserlerden yaptığı çeviriler yanında iki cilt halinde basılmış Tarih'i de vardır[280].

Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ

İst., 1287/1870, I - II, Matbaa-i Āmire, c. I, 8+ 400 S., c. II, 382 S.

Mütercim ʿĀṣım'ın Türkçeye kazandırdığı Burhān-ı ḳāṭıʿ, Farsçadan Farsçaya bir sözlük olup Burhān mahlaslı Muḥammed Ḥüseyn b. Ḥalef-i Tebrîzî tarafından Hindistan'da, Haydarābād'da 1062/1652 yılında telif edilmiş ve Kutbşāhîlerden Sultan ʿAbdullāh (1020-1083/1611-1672)'a sunulmuştur. İçerdiği kelime maddesi bakımından daha önce yazılan sözlüklere nazaran daha zengin, maddelerin tertibi yönüyle daha düzenli ve alfabetik olması ve bunların yanında Farsçanın gramerine yer vermesi, kelime maddeleriyle ilgili olarak tarih ve coğrafyaya dair bilgiler aktarması, Burhān-ı ḳāṭıʿ'ın ve şöhretinin önemli ayrıcalıklarındandır.

Mütercim Aḥmed ʿĀṣım bu sözlüğü "Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ" adıyla tercüme etmiş, tercüme yoluyla hazırladığı bu sözlük ülkemizde "Burhān-ı ḳāṭıʿ tercümesi" adıyla bilinmiştir. Mütercim ʿĀṣım, Burhān-ı ḳāṭıʿ'ı Türkçeye kazandırırken 30'u aşkın önemli sözlükten de istifade ederek aslındaki bazı hataları düzeltmeye çalışmış; bazı kelimeleri eserden çıkarırken bazı kelimeleri de ilâve yapmıştır.

280 Müellif hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Köprülü, M. Fuad, "Asım", **İA.**, I, 665- 673; Aksoy, **Mütercim Asım**, Ankara, 1962

Mütercim ᶜĀṣım, Farsça ve Arapçadaki bilgi ve birikimini kullanmak üzere 1204/1789-90 yılında İstanbul'a geldikten sonra, bir müddet meşgalesiz kalmış, tanıştığı kişilerin, özellikle devlet erkanından olan şahısların tavassutuyla bir vazife temin etmeye çalışmıştır. Bunda başarılı olamayan Aḥmed ᶜĀṣım, bir dostunun Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ı tercüme yoluyla yeni ve yararlı bir eser yazarak kendisini tanıtması şeklindeki önerisi doğrultusunda, 1791 yılında tercümeye başlamış ve bu tercümeyi altı yılda, Cemâziyelevvel 1212/Ekim 1797 tarihinde tamamlayarak Sultan III. Selim'e sunmuştur. Sultan III. Selim kendisine takdim edilen bu eseri, mütercimine bir ev, medrese rüusu, çok miktarda para ve maaş bağlamak suretiyle ödüllendirmiştir.

Aḥmed ᶜĀṣım, Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ı tercüme ederken eserin aslına bağlanıp kalmamış, Farsça kelimeleri, eserin önsözünde adlarını andığı otuzu aşkın sözlükle de karşılaştırarak mukayeseli bir sözlük meydana getirmiştir. Bazı maddelere, eserin aslında bulunmayan bilgiler ekleyen mütercim, Farsça kelimelere öz Türkçe karşılıklar göstermiş ve bu karşılıkları titizlikle seçmiştir. Farsça kelimelere Türkçenin genel yazı dili sözcüklerinden karşılık bulamadığı durumlarda Antep halk ağzında kullanılan sözcükleri karşılık göstermiştir. Çeviride "bizim semtlerde" ya da "bizim diyarda ...tabir ederler" gibi cümlelere sık sık rastlanır. Birçok yerde Antep sözcüklerini "bizim diyarda" demeden de vermiştir. Ayrıca çevirilerde kendi düşüncelerini maddelere eklediğini belirtmek için sık sık "mütercim" kaydını da düşmüştür.

Tanzimat döneminde nesir dilinin sadeleşmesi yolunda mücadele eden Namık Kemal ve Ziya Paşa, Mütercim ᶜĀsım'ın gerek Burhān-ı ḳāṭıᶜ, gerek Ḳāmūs tercümesinde kullandığı dil ve üslubu, yeni nesrin bir örneği, tanzimat nesrinin ilk müjdecisi olarak değerlendirmişlerdir[281].

Mütercim ᶜĀṣım, Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ın tertibinde de bir değişiklik yaparak ilk harfleri hareke durumlarına göre tasnif etmiş, ayrıca sözlükte Farsça kelimelere verilen anlamlardan en yaygın ve çok kullanılanlarını, tercümede başa almıştır.

Mütercim, türcümede yararlandığı ve adlarını andığı kaynakları önsözde şu şekilde sıralamıştır (s.11):

1. Ferheng-i Maḥmūdī 2. Mecmaᶜu'l-fürs-i Kāşānī 3. Mecmaᶜu'l-ḳavāᶜid 4. Cāmiᶜu'l-fevāᶜid 5. Ferheng-i Şuᶜūrī 6. Lüġat-i Ḥalīmī 7. Niᶜmetullāh 8. Cāmiᶜu'l-fürs 9. Şeref-nāme 10. Tācü'l-meṣādır 11. Deşīşe 12. Lehcetü'l-lüġāt 13. Aḳṣā'l-ereb 14. Kenzü'l-lüġāt 15. Müşkilāt-ı Şāh-nāme 16. Ṣıḥāḥu'l-ᶜacem 17. Nevādirü'l-lüġāt 18. Ḳāmūs 19. Aḫterī 20.

281 M. Fuad Köprülü, "Asım", **İA.**, I, 671; Ebuzziya Tevfik, **Nümūne-i edebiyāt-ı ᶜOşmāniye**, II. baskı, İst. (Matba-i Ebuzziya), 1302/1885, s. 89

Vankulu 21. Terceme-i Tuḥfetü'l-mü'minîn 22. Feyziyye 23. Terceme-i Ġāyetü'l-itḳān 24. Müfredāt-i Şeyḫ ʿİsā 25. Ferā'idü'l-müfredāt 26. Taʿrîfāt-ı Seyyid Şerîf 27. Iṣṭılāḥāt-ı sūfiyye 28. Şerḥ-i Füṣūṣ 29. Şerḥ-i Çaġmînî 30. Ḥülāṣatü'l-ḥesāb 31. Meṭālibü ʿaliyye

Tıbyān-ı nāfiʿ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıʿ'ın ilk baskısı Sultan III. Selim'in emriyle yapılmıştır.

Baskıları:

1. İst., 1214/1799, Dārü'ṭ-ṭıbāʿati's-Sulṭāniyye, 6 + 863 S.
2. Bulak, 1251/1835, Bulak matbaası, 3 + 642 S.
3. Bulak, 1268/1852, = = , 3 + 642 S.
4. İst., 1287/1870, Matbaʿa-i Āmire, I-II, 8 + 400 + 382 S.

Sözlüğün bu baskıları dışında, eserin Mütercim Aḥmed ʿĀsım'a ait önsözü ile Burhān-ı ḳāṭıʿ'daki şekliyle 9 fā'ide ve 29 guftār'a ayrılmış gramer kısmı atlanmak ve sözlük bölümünde Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarında ve açıklamalarda kısaltmalar yapılmak suretiyle bir sözlük daha hazırlanmıştır. Kimin tarafından düzenlendiği tespit edilemeyen bu sözlük, "Lüġāt-ı Burhān-ı ḳāṭıʿ" adıyla, İst., Matbaʿa-i Osmāniye'de 1302/1885 yılında, 495 sayfa ve tek cilt olarak basılmıştır. Taşbasma yapılan bu baskıda, sayfalar, cetvelli altışar sütun halinde tanzim edilmiş; birinci ve altıncı sütunlarda maddelerin sıra numaraları, ikinci ve dördüncü sütunlarda da Farsça kelime maddeleri harekeli olarak yazılmış, üçüncü ve beşinci geniş sütunlarda da Türkçe karşılıklar verilmiştir. 493-495. sayfalar arasında "ḥarfü'l-hemze" başlığı altında, «ا» harfinden «ی» harfine kadar, unutulmuş ya da sonradan ilâve edilmiş 71 ek madde yer almaktadır. Lüġāt-ı Burhān-ı ḳāṭıʿ adlı bu sözlükte 21.694 Farsça kelime maddesi bulunmaktadır.

Naẓm-ı bedîʿ (tlf.1224/1809)

Çelebi-zāde ʿİlmî ʿAlî Efendi

Naẓm-ı bedîʿ, Osmanlı Müellifleri'nde verilen bilgilere göre, Maraş'ta yetişmiş şair ve müelliflerden Çelebi-zāde ʿİlmî ʿAlî Efendi tarafından Tuḥfe-i Vehbî tarzında, 1224/1809 yılında yazılmış manzum Farsça-Türkçe bir sözlüktür[282],

Eserin nüshası tespit edilememiştir.

---

282 OM., II, 319

Naḳlü'l-meḥāfil li'l- efāżıl (1808 -1839 arası)
Yūsuf-zāde Meḥmed Emīn Vāṣıḳ

Farsça-Türkçe sözlük ve deyimler lügatidir. Meḥmed Emīn Vāṣıḳ adlı bir müellif tarafından yazılmıştır. Değerlendirmede esas alınan nüshanın baş zahriyesindeki kayda göre müellif, ulemadan ve İstanbul Mahkemesi kadılarından Yusuf Efendi'nin oğludur. Müellif eserinde de Yūsuf-zāde adıyla tanındığını kaydetmektedir.

Nüsha tavsifi:
İst., Süleymaniye Ktp., Esad Ef. **3285**
Desenli kâğıt kaplı bir cilt içinde; 249 x 135 (180 x 65) mm. ebadında, 31 satırlı, IV+ 55+ III varaktır. Talik yazıyla yazılmıştır. Başta,"el-Yā'ü'l-maẓmūme" başlığı ile biten bir fihrist yer almakla birlikte eser "Faṣlü'l-ḫā'i'l-mu'cemeti'l-meftūḥa" başlığıyla bitmektedir. Oldukça eksik bir nüshadır. Ya istinsalı yarım bırakılmış ya da eser tamamlanamamıştır. Fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Naḳlü'l-meḥāfil li'l- efāżıl, kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede adını Meḥmed Emīn Vāṣıḳ şeklinde kaydeden ve Yūsuf-zāde adıyla tanındığını bildiren müellif, eseri hakkında şu bilgileri vermektedir.

vr.1b-2a

"Ba'żı emṣāl-i 'Arabiyye ve Pārisiyye ve ḳavā'id-i nādire ve fevā'id-i mühimmeyi bu mecelle-i nā-çīzde lüġāt-ı müte'addide ve nüseḫ-i ṣaḥīḥeden cem' ve taḥrīr ve keşide-i taṣṭīr edüb meḥāfil-i refī'a-i enāmda zīb ve zīver ve revnāḳ ve ferr olduġu ecilden Naḳlü'l-meḥāfil li'l- efāżıl 'ünvānıyla müsemmā ḳılınub ..."

Eser, şiirde "'Adlī" mahlasını kullanan Sultan II. Mahmud döneminde yazılmıştır. Müellif eserin adını kaydettikten sonra II. Mahmud'un övgüsüne dair sözler söylemiş ve onun adına onbir beyitlik mesnevî tarzında bir medhiye yazarak sultanın adını şu beyitlerde anmıştır:

vr.2a

Ḫıdīv-i heft kişver ḫān-ı pür-cūd
Şehin-şāh-ı cihān Sulṭān Maḥmūd
Ki oldur berr ü baḥriñ pādişāhı
Odur eflāk-ı 'adliñ mihr u māhı

Eserde yer alan maddelerin tertibinde ilk harfler fasıl kabul edilmiş ve

fasıllar alfabetik olarak tertip edilmiş; fasıllarda yer alan maddeler de ayrıca ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir.

Farsça ve Arapça deyimler de esere madde başı olarak dahil edilmiştir. Arapça deyimlerin sayısı Farsça deyimlere oranla çok azdır. Farsça kelime maddelerinin yalnızca Türkçe karşılıkları yazılmış, nadiren Arapça karşılıkları da verilmiştir. Müellif gerek mukaddimede, gerekse metin içerisinde kaynaklarına işaret etmemiştir.

Nüshanın tavsifinde de belirtildiği gibi eser tamamlanamamıştır.

Baş (vr.1b):

حمد بی غایه و سپاس لا نهایه جناب حضرت باری تعالایه که ... اما بعد بو فقیر پر تقصیر ... محمد امین واثق المدعو حسب العاده بیوسف زاده اسحاح علمای دهر ...

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfe-i zîbâ (tlf.1234/1819)
Ḥayret Meḥmed Efendi

Arapça-Farsça-Tünkçe manzum bir sözlük olup Ḥayret Meḥmed Efendi tarafından nazmedilmiştir.

Darendeli olan ve şiirde Ḥayret mahlasını kullanan müellif, kalemden yetişip Ziya, Galip, Şakir ve Celal Paşa'ların divan kâtipliğini yapmış ve hâcegân sınıfına dahil olmuştur. Müellif, Tuḥfe-i zîbâ'da kendisi hakkında verdiği bilgilere göre, görevi münasebetiyle Anadolu ve İran'da bulunmuş, daha sonra 1234/1819 yılında Anadolu'dan Mısır'a giderek meşhur Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın özel kâtibi olmuştur.

Osmanlı Müellifleri'nde Ḥayret Meḥmed'in 1242/1826-7 tarihlerinde, diğer kaynaklarda ise 1240/1825 yılında öldüğü kayıtlıdır[283].

Müellifin münşeâta dair, Riyâzü'l-kütebâ' ve ḥiyâżü'l-üdebâ', Tuḥfe-i zîbâ ve Farsça gramer kitabı olan Mefâtîḥü'd-dürriyye fî işbâti'l-ḳavânîni'd-Deriyye adlı eserleri matbudur.

Tuḥfe-i zîbâ

Bulak, 1255/1839, Bulak Matbaası, 33+17 S. (Mefâtîḥü'd-dürriyye ile birlikte)

Müellif eserine Tuḥfe-i zîbâ adını vermiştir:

283 **OM.**, II, 144; **Esmâ'.**, II, 455; **Sicill.**, II, 263

Ṭarz-ı Türkîde cemāl-i inşā
Üç lisān üzre olur cilve-nümā
Oldu bu Tuḥfe-i zîbā mevsūm
Üç lüġat üzre serāpā manẓūm (s.3)

Tuḥfe-i zîbā, müellifin Mısır'a gittiği 1234/1819 yılında kaleme alınmış ve eser Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Abbas Paşa'ya hediye edilmiştir (s.2-3). Müellif eserin telif tarihi için şu beyti yazmıştır:

Yazdım itmāmına tārîḫ-i bihîn
Yapdı nev-tuḥfeyi Ḥayret zîbā

« یاپدی نو تحفه یی حیرت زیبا » mısrasında yer alan harflerin ebced hesabına göre toplamı eserin telif yılı olan 1234 sayısını vermektedir.

Eser, remel bahrinde ve mesnevî tarzında yazılmış 35 beyitlik bir mukaddime ile, 74 kıt'aya taksim edilmiş 821 beyitlik sözlük kısmı ve 13 beyitlik bir hâtimeden ibaret olmak üzere toplam 869 beyitte nazmedilmiştir. Mukaddimede müellif ve eser hakkında bilgiler verilmiştir.

Tuḥfe-i zîbā'nın yalnızca 8 beyitlik 71. ve 72. kıt'aları hezec bahrinde olup diğer kıt'alar remel bahrinin fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün vezniyle nazmedilmiştir. Kıt'alar kafiye ve redîflerine göre alfabetik olarak sıralanmış ve aynı kafiyede en az iki, en çok altı kıt'a yazılmıştır. Kıt'aların beyit sayısı 5 ile 29 arasında değişmektedir. 74. ve son kıt'a mesnevî tarzında olup 84 beyittir. Kıt'aların son beyti Türkçedir. Bu beyitlerde bazen eseri övücü, bazen de özendirici sözler söylenmiştir. Eserde 1450 civarında Arapça ve bir o kadar da Farsça kelime nazmedilmiştir. Eser, Mefātîḥü'd-dürriyye ile birlikte basılmıştır.

Baskıları:
1. Bulak, 1242/1826, Bulak matbaası, 47+ 20 S.
2. Bulak, 1255/1839, = = , 33 +17 S.

Dürrü'n-niẓām (tlf.1226/1811
Ḥasan ʿAynî

Dürrü'n-niẓām, Ayıntaplı şair ve müellif Ḥasan ʿAynî'nin manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğüdür. Eser 1226/1811 yılında nazmedilmiştir.

Ḥasan ʿAynî Dürrü'n-niẓām'ı yeniden kaleme almış ve on yıl sonra,1821 yılında tamamladığı eserine bu kez Naẓmü'l-cevāhir adını

vermiştir[284].

Naẓmü'l-cevāhir (tlf.1236/1821)

Ḥasan ʿAynî 1180/1766 yılında, eski adı Ayıntap olan Gaziantep'te doğdu. İlk öğrenimini Gaziantep'te tamamladıktan sonra, 1205/1790 yılında İstanbul'a geldi. Haziran 1790 tarihinde Sultan Ahmed Medresesi'ne girerek yüksek tahsiline devam etti. 1795'te Şeyhülislâm Dürrî-zâde ʿĀrif Efendi'den mülazım olan Ḥasan ʿAynî, 1213/1798 yılında kazaskerlik dairesine girerek uzun süre görev yaptı. Daha sonra matbaa musahhihliği ve sadaret kaymakamlıklarında çalıştı.

Mütercim Aḥmed ʿĀṣım, Hoca Münîb gibi Ayıntaplı ilim adamı, dilci ve edebiyatçılardan biri olan Ḥasan ʿAynî, emekli olduktan sonra 1247/1831'de Bâbıâlî'de Arapça ve Farsça hocalığına atanmıştır. Bu yıllarda Sultan II. Mahmud'un iltifatına mazhar olan Ḥasan ʿAynî "mümeyyizü'ş-şuʿarā" ünvanını almıştır. ʿAynî 1253/1837 yılında ölmüş ve mevlevî olması münasebetiyle Galata Mevlevîhanesi'ne defnedilmiştir.

Naẓmü'l- cevāhir'den başka, Türkçe şiirlerini içeren Divan, Sāḳînāme ve Farsça divançeden oluşan Külliyāt'ı "Dîvān-ı belāġat-ünvān-ı ʿAynî" adıyla 1258/1842'de İstanbul'da basılmıştır[285].

Naẓmü'l-cevāhir

İst., 1250/1834, Dāru'ṭ-ṭıbāʿati'l-ʿĀmire, 3+ 112 S.

Ḥasan ʿAynî 1226/1811 yılında nazmettiği ve Dürrü'n-niẓām adını verdiği bu manzum eserini, on yıl sonra gözden geçirerek yeniden kaleme almış ve bu kez eserine Naẓmü'l-cevāhir adını vermiştir. Eserin adı telif tarihini de verecek şekilde konmuştur:

Bulub tārîḫ u ismin bir seḥergāh
Dedim Naẓmü'l-cevāhir ey dil- āgāh (s.5)

Naẓmü'l-cevāhir yazıldıktan beş yıl sonra müellifin nezareti altında 1241/1826 yılında basılmıştır.

---

284 Dürrü'n-niẓām'ın iki nüshası mevcuttur. Bu iki nüshanın tavsifi, değerlendirilmesi ve eserin Naẓmü'l-cevāhir ile mukayesesi için bk. Aksoy, **Hasan Ayni ve Nazmü'l-cevāhir**, s. 26- 29; aynı mlf., "**Dürrü'n-nizām ve Nazmu'l-cevāhir**", s. 145-174

285 Fevziye Abdullah, "Aynî", **İA.**, II, 73; Aksoy, **Hasan ʿAynî ve Naẓmü'l-cevāhir**, s. 1- 6; aynı mlf., "**Dürrü'n-niẓām ve Naẓmü'l-cevāhir**", s. 147

Eser, mesnevî tarzında yazılmış 117 beyitlik bir önsöz ve sözlük kısmı, her kıt'ası 13 beyit olarak tanzim edilmiş 100 kıt'adan ibaret olmak üzere toplam 1300 beyitlik manzum bir sözlüktür. Kıt'aların nazmında altı bahir ve toplam olarak da 10 değişik vezin kullanılmıştır. Bu bahirlerden 69 kıt'a remel, 22 kıt'a hezec, 7 kıt'a müctes, 5 kıt'a münserih, 4 kıt'a recez, 2 kıt'a da muzâri bahri ile yazılmıştır.

Önsözde sözlüğün tertip ve muhteva özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Buradaki bilgilere göre; her beyitte, dördü Arapça, dördü Farsça olmak üzere 8 "cevher" (kelime) nazmedilmiştir. Her kıt'ada ortalama ellisi Arapça, ellisi Farsça olmak üzere 100 cevher vardır. Bu hesaba göre Naẓmü'l-cevâhir'de 5.000 Arapça, 5.000 Farsça kelime Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Kıt'aların kafiyeleri alfabetik olarak tertip edilmiştir. 28 Arap harfinden "elif=a" kafiyeli 19 kıt'a, kalan 27 harfin her biriyle kafiyeli olarak da üçer kıt'a yazılmıştır. Nazmedilen kelimelerin bir kısmı daha çok kullanılan ve öğrenilmesi öncelik arzeden kelimelerdir. Müellif bunlara "mültezem" adını vermiştir. Eserde bu tür kelimeler çiçek işaretiyle belirlenmiş, bunlar eserin baskısında da yıldız işaretiyle gösterilmiştir. Mültezem sayılmayan kelimeler de üzerine çizgi çekilerek belirtilmiştir. Bazı kıt'alarda bir konuyla ilgili kelimeler nazmedilmiş; kıt'aların sonuna da Tuḥfe-i Şâhidî'de olduğu gibi beyt-i hümâyûn adıyla ikişer takti beyti yazılmıştır.

Ahmed Remzi Akyürek bu manzum sözlüğü kendi eserinde bir beyitle şöyle değerlendirmektedir:

Pek güzeldir se zebân-ı ʿAynî
Ẓannım oldur ki yazılmaz ʿaynı

Baskıları:

1. İst., 1241/1826,Dârü'ṭ-ṭıbâʿati'l-ʿÂmire, 4 +112 S.
2. İst., 1250/1834, = = = , 3 +112 S.

Şerhleri:

1. ʿİzzu ẓafer, Aḥmed Ṣâfî (tlf.1258/1842)
   İst., TSMK., Koğuşlar Kitaplığı Y.Y. 80
   Bk. Karatay, TSMK., TY. Kat., II, 16

Güher-rîz (tlf.1263/1847)

Süleymân Dürrî

Güher-rîz, XIX. yüzyıl divan şairlerinden Süleymân Dürrî'nin manzum Farsça-Türkçe sözlüğüdür.

Şiirde Dürrî mahlasını kullanan müellif, 1236/1821 yılında doğdu.

Şumnulu müderrislerden Ṭayyîb Efendi'nin oğlu olan Süleymân Dürrî, ilk ve yüksek tahsilini İstanbul'da tamamlayarak 1262/1846'da hocalık rütbesi aldı. Bir müddet sonra Tophane-i Âmire mektupçu odasında memuriyetle görevlendirildi. 1266/1850 yılında Sadaret mektûbî kalemine dahil oldu. Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminin sonlarında, 1277/1861-2 yılında İstanbul'da öldü.

Kaynaklarda matematik ve astroloji ilimlerinde mütehassıs olduğu bildirilen Süleymân Dürrî, astrolojiye dair Câmiʿu'l-ḳavāʿid ve netâyicü'l-fevāʾid adıyla Türkçe bir kitap yazmıştır[286].

Eser Tuḥfe-i güher-rîz adıyla basılmıştır. Değerlendirme ise yazma nüshası üzerinden yapılmıştır.

Güher-rîz

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi **1590**

Kırmızı mukavva ciltli; 240 x 159 (164 x 112) mm. ebadında, 14 satırlı, II+ 10+ II varaktır. Nesih hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Sayfalar yaldız cetvelli; kıt'a başlıkları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Başta takrizler ve sonda da çeşitli tarih beyitleri vardır.

Esere Güher-rîz adı verildiği ve sözlüğün 1263/1847 yılında nazmedildiği eserin son beytinde söylenmiştir:

vr.12b

Muvaffıḳ oldu hem târîḫ-i cevher-dârın imlâya
Yazıldı işte tam oldu oḳugil bu Güher-rîz'i

Son mısrada «موفق اولدی هم تاریخ جوهر دارین املایه» yer alan noktalı harflerin ebced hesabına göre toplamı eserin telif yılını vermektedir.

Güher-rîz Sultan Abdülmecid döneminde yazılmıştır. Bu husus aşağıdaki beyitlerden anlaşılmaktadır:

vr.2b

Şeh-i gîtî-sitân ʿAbdülmecîd-i maʿdelet-fermâ
Giderdi cehli mülkünden nice mekteb edüb iḥyâ

vr.12b

Şehinşâh-ı cihân ʿAbdülmecîd'in nâm-ı pâkıyla
Nice âşâr-ı dil-cû ʿahd-i ʿadlinde be-nâm oldu

Müellif ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar, Güher-rîz'in Tuḥfe-i Vehbî'ye bir nazire olarak yazıldığını belirtirler. Eserde Tuḥfe-i Vehbî

286 **Esmāʾ**., I, 408; Fatin, **Teẕkire**, s. 94; **OM**., III, 267; **Sicill**., II, 338

şekil olarak örnek alınmadığı gibi bu hususla ilgili olarak bir bilgi de verilmemiştir. Ancak aşağıdaki takti beyitleri müellifin Tuḥfe-i Vehbî'den istifade ettiğine bir işaret olarak değerlendirilebilir:

vr.8b

Fāʿilātün fāʿilātün yazdı Vehbî Tuḥfe'de

İṣfehān'da bir müzeyyen bustān imiş çār-bāġ

vr.11a

Fāʿilātün fāʿilātün oḳu Vehbî Tuḥfe'sin

Bilmek istersen kim çoḳ ıṣṭılāḥāt-ı ʿacem

Müellif eserini kolayca ezberlenecek bir tarzda hazırlamış ve bu maksatla her kıt'a altışar beyitten oluşturulmuştur:

vr.2b

Kesret-i tekrāra yoḳdur ḥāceti beş kerrede

Su gibi ezber eder her ʿāḳil u ṭıfl-ı ḥarîm

Güher-rîz bir mukaddime, 35 kıt'a ve bir hâtimeden ibaret olup toplam 141 beyitten meydana gelir. Sözlüğün13 beyitlik mukaddimesi Farsça yazılmıştır. 124 beyitlik sözlük kısmı, altışar beyitlik 35 kıt'aya taksim edilmiş ve ilk yirmi sekiz kıt'a kafiyelerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir. Her kıt'anın sonunda, bir takti beyti yazılarak ilk mısralarda veznin ilk iki tef'ilesi, veznin kalan kısmı da Türkçe bir sözle tamamlanmıştır. 29. ve 30. kıt'alarda "ıṣṭılāḥāt-ı ʿacem" başlığı altında Farsça deyimler nazmedilmiştir; 31. kıt'ada sayılar, 32. kıt'ada zamirler verilmiştir. 33. kıt'ada dinî terimler Arapça-Türkçe olarak nazmedilmiş; mesnevî tarzında yazılmış 34. kıt'ada Arapça sayılar ve 35. kıt'ada da Arapça edatlar nazmedilmiştir. Eserin sonunda da dört beyitlik bir hâtime yer alır.

Kıt'aların nazmında beş bahir kullanılmış; bunlardan 17 kıt'a remel, 8 kıt'a hezec, 5 kıt'a mütekârib, 3 kıt'a recez ve 1 kıt'a da serî bahri ile nazmedilmiştir. Aynı bahirde yazılmış kıt'aların alt alta gelmesine dikkat edilmiştir. Aynı bahirde olan kıt'alarda genellikle aynı vezin kullanılmış olmakla beraber remel bahrinin diğer vezinleri özellikle gösterilmiştir.

Baş (vr.3b):

بر نهج آداب انشاد اینرا آغاز کردم با نام مولی

Baskıları:

1. İst., 1267/1851, Matbaʿa-i Āmire, 20 S.

Mecmaᶜu'l-lüġāt (tlf. 1264/1848)
Vaḳārî

Arapça, Türkçe ve Farsçanın temel gramer konularını içeren bir kitap, aynı zamanda konu gruplarına göre tasnif edilmiş Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını veren bir sözlük olup Vaḳārî adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

Kaynaklarda XIX. yüzyıl müelliflerinden olduğu anlaşılan Vaḳārî'nin adına tesadüf edilememiştir. Mecmaᶜu'l-lüġāt'ın Arapça yazılmış önsözünde adını el-Ḥāc Vaḳārîşeklinde kaydeden müellif, eserinde kendisiyle ilgili olarak İran'a yolculuk yaptığını, Hicaz ve Kudüs'te öğrenim gördüğünü, Türk diyarında Konya'dan Rodos'a kadar dolaştığını, ilim ve öğrenmekle meşgul olduğunu söylemektedir.

Mecmaᶜu'l-lüġāt
Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. M.F.A. (A) **1450**
İst., Koca Ragıp Paşa Ktp. 1334 numarada kayıtlı, 327 x 215 (210 x 120) mm. ebadında, 15 satırlı, 86 varak, müellifin celi nesih hattıyla yazılmış nüshasının mikrofilmidir.

Mecmaᶜu'l-lüġāt adıyla yazılan bu eser Sultan I. Abdülmecid döneminde, 1264/1848 yılında telif edilmiştir. Eserin sonunda yer alan, şair Servet Hasan Efendi tarafından yazılmış yedi beyitlik bir taᶜrîżin son beytinde Mecmaᶜu'l-lüġāt'ın telif tarihi ebced hesabına göre şöyle düşülmüştür:
vr.86b

Dedim tārîḫini Şervet ki tevḳîrile yād olsun
Vaḳārî'niñ hele oḳu kitābı yādgār oldu

Yukarıdaki beytin son mısrasında «وقارینك هله اوقی کتابی یادگار اولدی» yer alan harflerin toplamı eserin telif yılı olan 1264 sayısını vermektedir.

Mustafa Reşid Paşa (1800-1858)'nın sadrazamlığa tayininden sonra başlattığı ıslahat faaliyetlerinden biri de ilk ve orta öğretimi yeniden düzenlemek olmuş ve bunun sonucunda Rüşdiye mekteplerinin açılmasına başlanmıştır. Mecmaᶜu'l-lüġāt da bu okullarda okuyan ve okuyacak yaşta olan öğrenciler ve çocuklar için hazırlanmıştır.

Eser hamdele ve salveleden sonra, Sultan I. Abdülmecid'in övgüsü,

müellif hakkında kısa bir bilgi, eser ve telif sebebi, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın övgüsü ve sözlüğün tertibi hakkında bilgilerin yer aldığı Arapça bir mükaddimeyle başlar. Devamında, bu Arapça mukaddime kısmı, bilhassa eserin tertibi hakkında verilen bilgiler özet halinde Türkçeye tercüme edilmiştir. Daha sonra, Arapça bir cümlenin öğeleri ve öğelerin cümle içerisinde hareke durumları (iʿrâb); fāʿil, mefʿūl, mużāf, mużāfun ileyh, mübtedā ve ḫaber konuları, zamanlar ve fiil çekimlerine dair Arapça, Türkçe ve Farsçanın kuralları önce Arapça olarak işlenmiş, ardından her üç dilin gramerine dair bu bilgiler yine özet halinde Türkçe anlatılmıştır (vr.1b-10b).

Arapça yazılmış mukaddimede müellif ve eser hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

vr.2a-b — 4a-b

« ... هذه الرسالة تجمع فيها اللغات العربية و التركية و الفارسية الدرية جمعتها من السنة المتوسطين من العرب و الفرس و التركى المحمسة بحيث كان سفارتى بالفرس و تربيتى فى العرب حتى الحجاز و القدس و دورانى فى الترك الى القنية و الردوس و اشتغالى فى تحصيل العلم و التجسس و انا الفقير (...) الحاج وقارى (...) فطلبوا منى بعض التلاميذ الصغار الابرات رسالة فى فن علم اللغات فى لغة الثلاثة بالسرعة دون الاراثة فبعد اعتذارى بعدم القدرة والمكنة و هم طالبون المطلوب بالمنة فجمعتها من الحفظ دون ان نطالع فى القاموس و برهان القاطع لان مطلوبهم منى الاستعمالات غير المتروكات بل تلفظ زماننا العوام يعنى الاعراب و الاعجام فعند ذلك جمعتها بابواب و فصول و قطعات المبذول و قواعد المقبول للصغار و الاطفال . لاللممارسين من فحول الرجال و سميتها مجمع اللغات (...) و انى قد احببت نسختها بالاستكثار و تعميم نفعها فى الاقطار و نشرها فى كل مكان و بلد ليستفيد بها كل اطفال و ولد سيما اولاد مكاتب الرشدية زو القيمة الزكية (...) اعلم ان هذا الكتاب مشتمل على ثمانية ابواب و يضيع فصول موصولة و قطعات مجموعة و قواعد منظومة و فوايد مطلوبة و نصايح المليحة و اشعار ظريفة و ضرب الامثال للاولاد و الاطفال و سيجئ على الترتيب (...) انا اذكر القواعد بالعربية ثم اذكر خلاصتها بالتركية من القواعد العربية و التركية و الفارسية لينفع بها اولاد الطائفتين ... »

(Arapça, Türkçe ve Farsçanın toplandığı bu risaleyi Türk, Arap, Fars ortaokul öğrencileri için derledim. Öyleki İran'da elçilikte çalışmam, Araplar arasında yetişmem, Türkler içerisinde de Konya'dan Rodos'a kadar dolaşmam ve ilim ve araştırmayla meşgul olmam sebebiyledir. Ben fakir Hacı Vaḳārī'den bazı küçük zeki talebeler için bu üç dilde seri bir şekilde sözlük hazırlamamı istediler. Yapamayacağıma dair özür beyan etmeme rağmen, bu işi benden isteyenler ısrar ettiler. Bunun üzerine ben de

Ḳāmūs'a ve Burhān-ı ḳāṭı'ʿ'a bakmaksızın ezberden bu lügati derledim. Çünkü benden istenilen kullanılmayan kelimeler değil, günümüzde Arap ve Acemlerin kullanmakta olduklarıdır. Bu sözlüğü bâb ve fasıllarla, küçük çocuklar için gerekli kaideleri de ihtiva edecek şekilde hazırladım. Bu sözlük büyükler için değildir. Onu Mecmaʿu'l-lüġāt diye adlandırdım. Bunun çoğaltılarak her tarafa dağılmasını, her beldenin çocuklarının istifade etmesini; özellikle rüşdiye mekteplerinde zeki ve değerli çocukların yararlanmasını istedim. Bil ki bu kitap, aralarında fasıllara ayrılan sekiz bölüm (bâb) halinde, pekçok kıt'ayı, manzum kaideleri, bir takım bilgileri, hoş nasihatleri, güzel beyitleri, küçükler için atasözlerini ihtiva eder. Bu sayılanların hepsi bir düzen içerisinde verilecektir. Gramer kaidelerini önce Arapça anlattım, sonra da bu üç dile ait gramer konularını Fars ve Türk çocukların faydalanması için Türkçe özetledim.)

Bu mukaddimenin devamında, sözlüğün tertibi hakkında yine Arapça açıklamalar yapılmış ve bu açıklamaların Türkçe olarak bir özeti verilmiştir. Eserin tertip özellikleri hakkında Türkçe verilen bilgiler şöyledir:

vr.3b -4a

"Bu kitābıñ lüġat çıḳarmaḳ içün aḥer kitāblardan ḳāʿidesi pek ḳolaydır. Zīrā bir lüġatiñ Türkīsini farżan bilürsin ve ʿArabī ve Fārisīsin de bilecek olursın. Evvelā ol lüġat üç şeyden ḫālī degildir; ya isimdir ya fiʿildir ya ḥarfdir. Eger fiʿil yāḫud ḥarf olursa fiʿilleriñ bāblarında ve faṣıllarında bulunur ve eger ḥarf olursa yine ḥarfleriñ bābında bulunur ve eger isim olursa ol isim daḫi iki nevʿden ḫālī degildir; ya ʿulvīdir yaʿni göge ve dīne müteʿallıḳ nesnelerdir veyāḫud süflīdir yere ve aña müteʿallıḳ nesnelerdir. Pes eger ʿulvī olursa kendi ḳıṭʿasında bulursın ve eger süflī olursa ya maṣdardır yāḫud ʿalemdir. Eger maṣdar olursa yine maṣdarlarıñ bābında bulursın ve eger ʿalem olursa ya insāna maḫṣūṣdur ya ḥayvāna. Pes eger insāna maḫṣūṣ olursa gene ʿalem-i insānıñ ḳıṭʿasında bulursın ve eger ʿalem ḥayvānī olursa ya ḳuşlarıñ adlarıdır ya ġayri at ve inek ḥayvānlarıñ adlarıdır ve her ḳanḳı olursa gene kendi ḳıṭʿalarında ve o seniñ bildik kelime gene ya insānın aʿżālarındandır yāḫud urbaların yāḫud yeme ve içmelerindendir yāḫud ṣıfatdan yaʿni ism-i fāʿil ve ism-i mefʿūl ve ṣıfat-ı müşebbehe ya mübālaġa şiġalar veyāḫud żamīr veya eviñ levāzımātı veyāḫud birbiriniñ ġayri siyāh ve beyāż gibi veyāḫud şanʿatçılarıñ adları ve aletleriñ adlarıdır veyā ʿacemiñ ıṣṭılāḥlarıdır ve her ḳanḳı olursa gene kendi ḳıṭʿasında bulursın ve eger ḳıṭʿalarında

bulunmazsa elbette müteferrikāt faṣlında bulursın ve eger bu kitābda bulunmazsa ya üç dilde bir lafız ile istiʿmāl olunur yāḫud üçiñ ıṣṭılāḥlarında bulunmaz. Pes bu ṣūretde bu kitābda ẕikr olunmadı. Zīrā enāsıñ beyninde mütedāvil ve müstaʿmel olan ekṣer lüġatlerini cemʿ edüb bu bir muḫtaṣar kitābda münderic etdik."

Üç dilin gramerine dair kurallar açıklandıktan sonra bu dillerin geçmiş, geniş, şimdiki ve gelecek zaman ve emir gibi zaman ve kiplerinin olumlu ve olumsuz şekillerinin şahıslara göre çekimleri tablolar halinde ve her çekim Arapça-Türkçe ve Farsça olarak, olumlu ve olumsuz şekliyle bir tablo içerisinde verilmiştir. Eserin önemli bir kısmını bu çekim tabloları oluşturmaktadır.

Mecmaʿu'l-lüġāt'ın sözlük kısmı yedi bâb olarak düzenlenmiştir. Mastarlar, edat ve zarflar, zamirler ve isimler ayrı bâblarda toplanmış, isim olarak değerlendirilen kelime maddeleri ise konu gruplarına göre uygun başlıklar altında iki bâb ve kıt'a başlığı altında toplam 36 bölüme taksim edilmiştir.

Sayfalar çerçeve içinde altı sütuna ayrılmış; birinci sütuna Arapça kelimeler, ikinci sütuna bunların Türkçe, üçüncü sütuna da Farsça karşılıkları yazılmıştır. Diğer sütunlarda da aynı sıra takip edilmiştir.

Mecmaʿu'l-lüġāt'ın Arapça, Türkçe ve Farsçanın gramerine dair konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

I. Faṣlü'l- efʿāl

Miṣālü'l-māżī

Miṣālü'l-māżiyi'l-ḳadīm

İḫbār ʿani'l-māżiyi'l-ḳadīm

II. Faṣl fi'l-mużāriʿ

Miṣālü'l-mużāriʿi'l-ḥāl

İḫbār ʿani'l-ḥāl

III. Faṣl fi istiḳbāl

el-İstiḳbālü'l-ḳarīb

İḫbār ʿani'l-istiḳbāli'l-ḳarīb

IV. Faṣl fi'l-istiḳbāli'l-baʿīd

İḫbār ʿani'l-istiḳbāli'l-baʿīd

V. Faṣl fi'l-istifhām

Miṣālü'l-fiʿli'l-istifhām ʿani'l-māżī

İstifhām ᶜani'l-māżiyi'l-ḳadīm

İstifhām ᶜani'l-ḥāl

İḫbār ᶜani'l-istifhāmi'l-ḥāl

VI. Faṣl fī efᶜāli'ş- şarṭiyye

İḫbār ᶜan şarṭi'l-māżī

Şarṭü'l-māżiyi'l-ḳadīm

İḫbār ᶜan māżiyi'l-ḳadīm

Şarṭü'l-ḥāl

Şarṭü'l-istiḳbāli'l-ḳarīb

Şarṭü'l-istiḳbāli'l-baᶜīd

İḫbār ᶜan şarṭi'l-istiḳbāl

VII. Faṣl fi'l-emr ve'n-nehy ve't-temennā

Miṣālü emri ḥāżır

el-Emrü'l- ġāyib

Nehyü'l-ḥāżır

Nehyü'l- ġāyib

et-Temennā

VIII. Faṣl fī fiᶜli'l- vācib bi-istiᶜmāli'l- ᶜavām fi'l- ᶜArabiyye ve'l-ᶜAcemiyye

IX. Faṣl fī fiᶜli bi'l-ḳudre

Miṣālü fiᶜl bi'l-ḳudre

Fiᶜlü ᶜademi'l-ḳudre

Miṣālü ismi'l-fāᶜil

X. Faṣl fī ismi'l-mefᶜūl

XI. Faṣl fī efᶜāli'l-menfiyye

Miṣālü nefyi'l-ḥāl

Miṣālü istiḳbāli'l-ḳarīb

XII. Faṣl fī ismi'z-zemān ve'l-mekān

Fāyide : Efᶜālü maᶜlūm ve'l-mechūl

Sözlük kısmının konu başlıkları ve içerdikleri madde sayıları ise şöyledir:

Konu başlığı	madde sayısı
I. Bābü'l-meṣādır	377 örnek
II. Bābü'l-ḥurūf mine'l- cer ve ġayrihā	81 örnek
Faṣlü edevāt ve ẓurūf	60 örnek

III. Bābü ẓamāyiri münfaṣıla (Arapça, Türkçe ve Farsça zamirler verilmiştir.)

IV. Bāb fi'l- esmā'

Faṣlü'l- evvel fī aʿżā'i'l- enbeti'l- ʿaḳl	95
Ḳıṭʿa fī beyāni'l-lebiseti'l-insān	39
Ḳıṭʿa fī beyāni'l- esmā'i'l- ʿulviyye	113
Ḳıṭʿa fī beyāni esmā'i'l-insān	68
Ḳıṭʿa fī beyāni levāzimāti'l-insān mine'l esbāb ve ġayrihi	43
Ḳıṭʿa fī beyāni esbābi'l-ḥarb	27
Ḳıṭʿa fī beyāni mā yelzem li'l-beyt	32
Ḳıṭʿa fī beyāni'l-müteferriḳāt	278
Ḳıṭʿa fī baʿżı ıṣṭılāḥāti'l- ʿacem ve baʿżi min baḳiyyeti'l-müteferriḳāt	150
Ḳıṭʿa fī beyāni baʿżi esbābi ehli'ṣ- ṣanāyiʿ ve baʿżi ehtemmi'l-meşhūre	17
Ḳıṭʿa fī beyāni esmā'i ehli'ṣ- ṣanāyiʿ	33
Ḳıṭʿa fī beyāni baʿżi'l-me'kūlāt ve'l- meşrūbāt	48
Ḳıṭʿa fī beyāni'l-fevākih ve'l- eşcār ve'n-nebātāt	68
Ḳıṭʿa fī beyāni'l-ḥubūb	12
Ḳıṭʿa fī beyāni'r-rāyiḥāt	17
Ḳıṭʿa fī beyāni baʿżi'l- eşcār	14
Ḳıṭʿa fī beyāni esmā'i'l- ʿaded	42
Ḳıṭʿa fi't-taḳsīm	19
Ḳıṭʿa fi'l- ezmine	24
Ḳıṭʿa fī beyāni terkībi'l-meṣādır meʿa'l-ḥurūf	24
Ḳıṭʿa fī beyāni esmā'i'l- erāżī mine'l-meżāriḥ	29
Ḳıṭʿa fī beyāni'ṭ-ṭuyūr ve mā minhā	50
Ḳıṭʿa fī beyāni'l-vuḥūş	40
Ḳıṭʿa eyżan fī baʿżi'l-esmā'i'l-muḫtelife	22
Ḳıṭʿa fī beyāni baʿżi esmā'i'l-fāʿil ve'l-mefʿūl ve'ṣ-ṣıfāti'l-	

müşebbehe ve'ş-şîğî'l-mübâlaġa ve mâ bi-maʿnâhi 113

Ḳıṭʿa fî beyâni'l-iżdâd 70

Ḳıṭʿa fî beyâni'l-meʿâden ve mâ minhâ 22

Ḳıṭʿa fî beyâni ismi tafżîl —

V. Bâbü terkîbi'l-kelâm min kelimeteyn 18

Ḳıṭʿa fî beyâni taṣrîfi'l- esmâʾ meʿal ḥurûf fi'l-efrâd ve'l- cemʿ 164

Fiʿlü mechûli'l-mâżî (Edilgen cümle örnekleri) 29

Terkîbü'l-kelâmi'l-müfîd min resmi'n-nâs (Güzel sözler ve günlük konuşmaya yönelik cümle örnekleri) 67

Ḳıṭʿa fi'l-bîʿ ve'ş- şerâ 95

Żurûbü'l-emṣâl fi'l-ʿArabî faḳaṭ 37

Ḳıṭʿa żurûbü'l- emṣâl fi'l-Fârisî 16

Ḳıṭʿa żarbü'l-meṣel fi't-Türkiyye 26

Żarbü'l-meṣeli'l-müştereke beyne'l-ʿArab ve'l-Fürs ve't-Türk eʿannî meżâmînühâ vâḥid 25

Ḳıṭʿa fî beyâni baʿżi meżâmîni'l- laṭîfe ve eşʿâri'ẓ- ẓarîfe beyne'n-nâs (Güzel sözler içeren ve halk arasında yaygın olan bazı beyitlerden örnekler) 54

VI. Bâb fi'n-neṣâyiḥ ve muḳaddemetihâ 135

Baş (vr1b):

الحمد لله الذى كرم بنى آدم بانطاق الفصيحة و زينه بالعمل و اوصاف المسحة ...

Son (vr.86a):

تاريخ الكتاب بالتركية كتابك تاريخى تركيله تاريخ كتاب بنظم تركى

Devamında şair Servet'in yedi beyitlik bir takrîzi yer alır son beyti şöyledir:

ديدم تاريخنى ثروت كه توقيريله ياد اولسون

وقارينك هله اوقى كتابى يادگار اولدى

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Cevhere (tlf.1266/1850)
Müellifi bilinmiyor.

Farsça-Türkçe kinaye ve deyimler sözlüğüdür. Kimin tarafından

yazıldığı tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:

İst., Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa **1101**

Koyu kahverengi meşin, çiçek desenli gömme şemseli, yaldız çerçeveli, zencirekli, şemseli, meşin bir cilt içinde; 205 x 120 (150 x 70) mm. ebadında, serlevha tezhipli, 19 satırlı, 244 varaktır. Talik hatla yazılmış olup müstensihi belli değildir. Bâb başlıkları ve maddeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfalar kırmızı çetvelli olup haşiyelerde ve sayfa aralarında ilâveler ve küçük kâğıt parçacıklarına yazılarak yapıştırılmış ek maddeler yer alır. Zahriyede ise bâbların fihristi vardır.

Farsça kinaye ve deyimlerin Türkçe karşılıklarını veren bu sözlüğe Cevhere adı verilmiş ve eserin sonunda yer alan aşağıdaki Farsça beyitlerde söylenmiştir:

vr:243b

چون تمام شد من نهادم جوهره　　نام این مجموعه در وقت ختام

بو که یابد نزد عالم اعتبار　　چون زر خالص الی یوم القیام

(Tamamlanınca bu mecmuanın adını bitiş vaktinde "Cevhere" koydum.

Ola ki kıyamet gününe kadar bilginin katında saf altın gibi itibar bulur.)

Yukarıdaki ikinci beytin son mısrasında eserin telif tarihi de söylenmiştir. Son mısrada yer alan harflerin ebced hesabıyla toplamı 1266 sayısını vermekte, bu da Cevhere'nin 1266/1850 yılında yazılmış olduğunu göstermektedir.

Mukaddimesinden küçük yaştaki çocuklar ve gençler için tertip edildiği anlaşılan Cevhere'nin girişinde eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.1b-2a

"Ekşer-i ẓurefā, ḫuṣūṣan ṭıflān-ı nev-resīde-i bā-vefānıñ Fārisī guftāra ve ġazeliyyāt ve eşʿār ve ferset-i raġbet ve keşret-i muḥabbetleri olub lākin baʿżı ıṣṭılāḥāt ve lüġātınıñ ġūrine vāṣıl ve mezāyā ve nükātınıñ künhüne nāʾil olmadıḳların müşāhede edüb (...) üstādān-ı ʿacemden maẓbūt ve mesmūʿum olduġu vech üzere lüġāt-ı Fārisiyye'niñ müşkilātıñ ve kināyāt-ı ıṣṭılāḥāt-ı aʿcāmıñ muʿżilātın ber vıfḳ-ı meḳāṣıd-ı şuʿarā-yi ʿacem bu kitābda beyān eyledim."

Eserde, daha önce tanıtılan Farsça-Türkçe deyim sözlüklerinden başka, Lüġat-i Niʿmetullāh, Lüġat-i Deşīşe, Lisānü'l- ʿacem, Aḳṣā'l-ereb fī tercemet-i Muḳaddimeti'l- edeb, Şeref-nāme-i Menyerī, Burhān-ı ḳāṭıʿ, Iṣṭılāḥāt-ı ṣūfiyye adlı sözlükler ile, Sürūrī'nin Şerḥ-i Gülistān ve Sūdī-i Bosnavī'nin muhtelif şerhlerinden istifade edilmiştir.

Cevhere, maddelerin ilk harfleri esas alınarak 28 bâba taksim edilmiştir. Kelimelerin tertibinde ikinci harfler de alfabetiktir, fakat diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir.

Baş (vr.1b):

الحمد لله الذى علم الانسان ما لم يعلم من اللغات و ميزه بالنطق عن المشارك من جنس الحيوانات ... بو عبد فقير و حقير و بنده كثير التقصير علم فرسده ...

Son (vr.243b):

يكنظر كرد : بر نظر ايلدى يعنى بر كره وادنى التفات ايلدى ديمكدر قطعه لمؤلفه

چون تمام شد من نهادم جوهره — نام اين مجموعه در وقت ختام

بو كه يابد نزد عالم اعتبار — چون زر خالص الى يوم القيام

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Tuḥfetü'l-maᶜnā (tlf. 1268/1852)

ᶜOşmān-ı Şıḳlovīsī

Tuḥfetü'l-maᶜnā, manzum Farsça-Türkçe bir sözlük olup Macaristan'ın Şıklovis kasabasından ᶜOşmān adlı bir müellif tarafından nazmedilmiştir.

Kaynaklarda müellif hakkında bir bilgi tespit edilememiştir. Müellif Tuḥfetü'l-maᶜnā'nın manzum mukaddimesinde yalnızca adını zikretmiş, kendisi hakkında başka bir bilgi vermemiştir.

Pes eydür bu faḳīr u zār u ḫayrān
Ġarīb u bī-kes u yaᶜni ki ᶜOşmān

Müellif yine mukaddimede memleketine şu beyitlerle işaret etmiştir:

Diyār-ı Engürüs'de hem bölüküz
Ki şehr-i Şıḳlovis'dür yerümüz
Ki ḳalᶜamız iken aᶜlā vu mergūb
Daḫi zībā vu raᶜnā vaḳti ḫūb

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp. Yz.A. **2267**
Sırtı ve kenarları meşin, üzeri desenli kâğıt kaplı, şemseli; 222 x 160 (152 x 110) mm. ebadında manzum lügat mecmuasının 14b - 24b varakları arasındadır. Sayfalar 11 satırlı olup talik hatla yazılmıştır. Müstensihi belli değildir.

Eser, 1268/1852 yılında nazmedilmiştir. Eserin adı ve telif tarihi

önsözde şu beyitte söylenmiştir:

vr.15b

Ḫudānuñ faẓlı ile buldu itmām

Çu Tuḥfetü'l-maʿnā oldu buña nām

Son mısra «چو تحفة المعنى اولدى بوكا نام» ebcet hesabına göre eserin telif yılı olan 1268 sayısını vermektedir.

Toplam 221 beyitten ibaret olan Tuḥfetü'l-maʿnā, 24 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir önsöz ve beyit sayısı 2 ile 22 arasında değişen 17 kıt'adan meydana gelmektedir. Kıt'aların sonunda ikişer beyitlik takti beyitleri yer almaktadır. Kıt'aların nazmında yedi bahir kullanılmıştır. Bunlardan remel bahri ile 6, hezec ile 5, recez ile 2; muzâri, müctes, mütekârib ve serî bahirleri ile de 1'er kıt'a yazılmıştır.

Tuḥfetü'l-maʿnā küçük yaştaki çocuklar için yazılmış ve bu maksatla bazı kıt'alarda faydalı bilgiler verilmiştir. Meselâ iki beyitlik 7. kıt'ada hicrî-kamerî takvime göre ayların adları, üç beyitlik 8. kıt'ada Süryânî takviminde kullanılan ay adları, yine iki beyitlik 9. kıt'ada Farsça ay adları nazmedilmiştir. 12. kıt'ada Farsça mastarlar, 13. kıt'ada da Farsça çekimli fiiller, Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Sözlüğün on yedi beyitlik 15. kıt'ası da yine Farsça mastarlara ayrılmıştır.

Baş (vr14b):

هذا لغت تحفة المعنى لعثمان الشقلوسى من بلاد اونكروس

چو بسم الله ايله قلدق بدايت بوله شكر و سپاس ايله نهايت

شكر در نعمتى ايدن عتيده كفر اولدى سبب نار شديده

Son (vr.24b):

يوزر ايله قرشتدن ضظغه دك عددى تا اوله سين جمله ايچره اوستاد بنام

Diğer nüshaları:

Tespit edilemedi.

Lüġat-i Fārisiyye

Ahmed Rasim

Münzevî lakabı ve Fodlacı-zāde adıyla bilinen Ahmed Rasim hakkında bilgi veren İbnülemin ve Bursalı Mehmed Tahir, Ahmed Rasim'in yazma halde olan eserleri arasında "Lüġat-i Fārisiyye" adıyla bir sözlük zikretmektedirler. İbnülemin, Ahmed Rasim'in Divan'ından başka, mensur eserlerini görmediğini[287], Mehmed Tahir ise Lüġat-i Fārisiyye'nin 30.000

287 İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, III, 1355-1356

kelimeyi ihtiva ettiğini kaydetmektedir[288].

XIX. yüzyılın seçkin şairlerinden biri kabul edilen Ahmed Rasim'in Neşâyiḥ-i şer'iye ve mev'iẓe adlı manzum eserini 1316/1898 yılında İstanbul'da neşreden Tevfik Şehîdî, esere yazdığı önsözde Ahmed Rasim'in hayatı, şahsiyeti ve edebî kişiliği hakkında genişce bilgi vermiş, ancak eserlerine değinmemiştir. Ahmed Rasim'in aynı zamanda hattatlığı olduğunu ve hüsnü hatla bir Tefsîr-i tıbyân yazdığını kaydeden Tevfik Şehîdî, neşrettiği Neşâyiḥ-i şer'iye ve mev'iẓe'nin iç kapak sayfasında müellifin neşredilecek eserleri arasında, Manzum elli dört farz, Risâle-i muḥâsebe, Risâle-i kerâmât-ı evliyâ ve Divan'ını zikretmiş, ancak kendisine nispet edilen Lügat-i Fârisiyye'den hiç söz etmemiştir[289].

Tuḥfe-i Nuṣḥî (tlf.1839/1861 arası)
Naṣûḥ Efendi

Tuḥfe-i Nuṣḥî, manzum Arapça-Farsça ve Türkçe bir sözlük olup Çemişkezekli Naṣûḥ Efendi tarafından nazmedilmiştir.

Kaynaklarda Naṣûḥ Efendi hakkında bilgi tespit edilememiştir. Yalnızca, Tuḥfe-i Nuṣḥî'nin manzum mukaddimesinde müellifin arûzda kabiliyetli olması münasebetiyle manzum bir sözlük yazmaya teşvik edildiğine dair ifadeler yer almaktadır. Tuḥfe-i Nuṣḥî, Naṣûḥ Efendi'nin oğlu Arif Hikmet tarafından 1297/1880 yılında neşredilmiştir. Eserin bu baskısında müellif "Çemişkezekî merḥûm Naṣûḥ Efendi" şeklinde anılmıştır. Bu kayda göre müellifin 1297/1880 yılından önce öldüğü anlaşılmaktadır.

Tuḥfe-i Nuṣḥî
İst., 1297/1880, nşr. Arif Hikmet, Hattat Tevfik Matbaası, 45 S., taşbasma

Eserin önsözünde çok manzum sözlük okuduğunu ve bu sözlüklerde hevesi kaldığını ifade eden müellif (s.3), bu hevesini gidermek amacıyla Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme aldığı bu manzum sözlüğe kendi adına nispetle Tuḥfe-i Nuṣḥî adını vermiştir:

---

288 OM., II, 199 -200

289 Ahmed Rasim, **Neşâyiḥ-i şer'iye ve mev'iẓa**, nşr. Tevfik Şehidi, İst. (Gazete Matbaası), 1316/1898, nâşirin önsözü, s. II

Rūz ḳıldı baña mevlām tevfīḳ
Üç zebān üstüne etdüm tenmīḳ
Etdüm hem bunu iḫlāṣ-ı vesīm
Tuḥfe-i Nuṣḥī adına tevsīm
Lafż u maʿnāları āsān u yesīr
Oḳıyan kesb ede çoḳ ḥażż-ı vāfir (s.3)

Mukaddimede Tuḥfe-i Nuṣḥī'nin telif tarihine dair bilgi verilmemiştir. Fakat, aşağıdaki beyitlerde de görüleceği üzere, eser Sultan I. Abdülmecid'e sunulmuştur. Buna göre eserin 1839-1861 yılları arasında nazmedilmiş olması gerekmektedir.

Şehriyār-ı felek-i rū-beyżā
Hep mülūkānlara efser-baḫşā
Yaʿni ḫāḳān-ı zamān ʿAbdülmecīd
Maẓhar-ı ism-i hüdāvend-i mecīd
(...)
Çoḳ tevekkül ile etdim ihdā
Ḫāk-ı eyvān-ı müşīrīye edā (s.4)

Bir mukaddime, elli iki manzume ve üç kıt'adan mürekkep olan Tuḥfe-i Nuṣḥī, toplam 610 beyitten meydana gelmektedir. Mesnevî tarzında yazılmış 67 beyitlik mukaddimede, eserin telif sebebi ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserin sözlük kısmı ise, 543 beyittir. Kıt'aların beyit sayısı 5 ile 21 arasında değişmektedir. Bazı kıt'aların sonunda 1, bazılarında da 2'er beyit takti beyti yazılmıştır. Kıt'alar kafiye ve rediflerine göre alfabetik olarak dizilmiştir. Kıt'arın nazmında remel, hezec ve hafîf olmak üzere yalnızca üç bahir ve bu bahirlerin de yalnızca birer vezni kullanılmıştır. Remel bahrinin "Fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün" ve "Fāʿilātün (Feʿilātün) feʿilātün feʿilātün feʿilün (faʿlün)" vezni ile 20 kıt'a, hezec bahrinin Mefāʿīlün mefāʿīlün feʿūlün" vezniyle 20 kıt'a, hafîf bahrinin "Fāʿilātün mefāʿīlün feʿilün" , "fāʿilātün (feʿilātün) mefāʿilün faʿlün" vezinleriyle de 14 kıt'a yazılmıştır. Sözlüğün sonuna "y" kafiyesinde olan 52. kıt'adan sonra üç kıt'a daha ilâve edilmiştir. Bu kıt'alar mesnevî tarzında olup 1. kıt'a 18, 2. kıt'a 67 ve 3. kıt'a da 23 beyittir. 1. ve 2. kıt'a Farsça mastarlara ayrılmıştır.

Tuḥfe-i Nuṣḥī'nin yalnızca bir baskısı mevcuttur.

Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ʿArabī ve Fārisī (tlf.1274/1858)
Müellifi bilinmiyor.
Üç dilde çeviri ve konuşma amacına yönelik olarak hazırlanmış bir

gramer ve sözlüktür. Müellifi tespit edilememiştir.

İst., 1301/1884, Matbaʿa-i İrāniye, 144 S., taşbasma

Eserin bu baskısında, "Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ʿArabī ve Fārisī, üç lügati cāmiʿ olup şimdiye ḳadar bir muṣaḥḥiḥ nüsḫası görülmediginden bu defʿa ġāyetle taṣḥīḥe diḳḳat olunub Āsitāne-i ʿĀliye'de Maṭbaʿa-i İrānī'de ṭabʿ ve temşīl olunmuşdur" şeklinde bir not yer almaktadır. Nottan da anlaşılacağı üzere sözlüğün kimin tarafından hazırlandığı bilinmemektedir. Eserin diğer baskılarında da müellifin adı zikredilmemektedir.

Bir gramer ve konu tasnifli bir sözlük olan Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ʿArabī ve Fārisī, bir mukaddime, dört "rükn" ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Eserin aynı zamanda birinci rüknü olan mukaddimesi (s.2-86), mastar, fiil ve fiil çekimleri ile ilgili gramer konularına ayrılmış ve üç dilin bu konularla ilgili kuralları yalnızca örnekler halinde gösterilmiştir. Mukaddimenin başında önce Türkçede kullanılan, fakat Arapçada kullanılmayan "پ=p", "چ=ç" ve "ڭ=g" harfleri ve bunlara ḥurūf-i muʿceme denmesinin sebebi, birbirinin tercümesi olarak önce Arapça, sonra Türkçe ve Farsça cümleler halinde anlatılmıştır. Gramer konuları ve bu konularla ilgili kurallar yukarıdaki şekilde birer tanımdan ibaret ve birbirinin tercümesi olan cümleler halinde işlenmiş ve bir konu ve kurala ait cümleler, diğer cümle gruplarıyla karıştırılmaması için çizgilerle ayrılmıştır. Eserde daha sonra sekiz bâba ayrılmış "maḳṣad" kısmının fihristine geçilmiş ve bâbların konuları yine cümleler halinde tanıtılmıştır (s.7- 9).

Bâblarda konuyla ilgili olarak önce Arapça kelime maddeleri yazılmış, daha sonra bunların Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Arapça ve Türkçe kelimeler harekelenmiştir. Birbirinin karşılığı ve tercümesi olan kelimeler alt alta yazılmıştır. Madde başı olarak yalnızca Arapça kelimeler sayılmak suretiyle bâb başlıkları ve içerdikleri örnek sayıları şöyledir:

1. Bāb: Fī beyāni maṣdar, 333 örnek
2. Bāb: Fī beyāni emr, 332 örnek
3. Bāb: Fī beyāni nehy, 336 örnek
4. Bāb: Fī beyāni māżī, 345 örnek
5. Bāb: Fī beyāni mużāriʿ, 444 örnek
6. Bāb: Fī beyāni ism-i fāʿil, 156 örnek
7. Bāb: Fī beyāni nefy, 17 örnek
8. Bāb: Fī beyāni ʿalāmeti'l-cemʿ (Yalnızca çoğul yapımı ile ilgili kurallar anlatılmıştır.)

İkinci rükün (s.87-105), ise isim türünden kelimelere ayrılmış ve maddeler muhtelif konu başlıkları altında "şeẕre"lere ve "ḳıṭ'a"lara taksim edilmiştir. Ana başlıklara "şeẕre" (bölüm), alt başlıklara da "ḳıṭ'a" (parça) adı verilmiştir. Başlıklar altında yine önce Arapça kelime, daha sonra da Türkçe ve Farsça karşılıklar yazılmıştır. Bu bölümde toplam 1287 madde yer alır. Bunların 429'u Arapça, 429'u Türkçe ve 429'u da Farsçadır. Şezrelerin ve kıt'aların konuları ile içerdikleri madde sayıları şöyledir:

Konu adı:
madde sayısı

I. Şeẕre: Hareket eden organ adları 84
1. Ḳıṭ'a : Giyecekler ve giyecek adları 17
2. Ḳıṭ'a : İnsanın sıfatları 18
II. Şeẕre: Hayvan adları; kuşlar, yabani hayvanlar ve böcekler, 23
1. Ḳıṭ'a : Yabani hayvanlar 12
2. Ḳıṭ'a : Evcil hayvanlar 16
3. Ḳıṭ'a : Kuşlar 22
III. Şeẕre: Denizde olanlar ve denizde yaşayan canlılar, 33
IV. Şeẕre: Gök, gök cisimleri ve gökte olup bilinmesi gerekli olan şeyler 48
V. Şeẕre:Yer ve yerde mevcut olup birbirlerine muhalif olan maden, ağaç ve meyve adları ve özellikleri 11
1. Ḳıṭ'a: Bazı madenlerin adları 10
VI. Şeẕre: Zıt anlamlı ve eş anlamlı kelimeler 10
1. Ḳıṭ'a: Renkler 7
2. = : Özür ve sakatlıklar için kullanılan kelimeler 6
VII. Şeẕre: Ev ve bölümleri
1. Ḳıṭ'a: Ev eşyaları 6
VIII. Şeẕre: Savaş aletlerinin adları 10
IX. Şeẕre: Koşum aletleri ve adları 8
1. Ḳıṭ'a: Ev eşyaları 10
2. = : Meyve ve bazı bitki adları 43
3. = : Tahıllar 9
4. = : Süt ürünleri 8
X. Şeẕre: Meslek türleri ve adları 18

Üçüncü rükn (s.106-117) de gramere ayrılmıştır. Bu bölümde şahıs zamirleri, edatlar ve çeşitleri, tamlamaların kuruluşu ve iyelik bildiren tamlama ve sayılarla ilgili konular işlenmiştir.

Dördüncü rükn (s.117-126), kısmen gramere ayrılmış, gramere dair açıklamalar yanında bazı yararlı bilgiler de verilmiştir. Bu bölümün ilk konusu, Arapça ve Türkçede kullanılan ortak kelimeler olup " Arapça ve Türkçede kullanılan kelimât-ı müştereke beyânındadır" başlığı altında, toplam 220 ortak kelime zikredilmiştir. Maddeler ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bunlar bilinen ve kullanılmakta olan kelimeler olduğu için Türkçe kelimelerin Arapça, Arapça kelimelerin de Türkçe karşılıkları verilmemiştir. Ortak kelimelere geçmeden önce, yukarıdaki başlık altında zikredilecek olan kelimelerin tür itibarıyla bilinmeleri maksadıyla özel isimler, cins isimler ve bunların alâmetleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ay adları, gün adları, gezegenlerin ve on iki burcun adı her üç dilde yazılmıştır.

Hâtime kısmında (s.127-144) ise mastar, fiil, isim, edat, zamir ve ortak kelimelerden oluşan bir takım kelimeler yazılmış ve bu kelimelerle kurulmuş ve birbirinin tercümesi olan Arapça, Türkçe ve Farsça cümle örneklerine yer verilmiştir.

Baskıları:

1.Kahire, 1274/1858, 189 S., taşbasma

2. İst., 1283/1866, 144 S., taşbasma

3. İst., 1299/1882, Şirket-i Hayriye-i Sahafiye Matbaası, 144 S., taşbasma

4. İst., 1300/1883, Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, 144 S., taşbasma

5. İst., 1301/1884, Matbaa-i İraniye, 144 S., taşbasma

6. İst., 1307/1890, Tevfik Efendi'nin Matbaası, 144 S., taşbasma

7. İst., 1322/1904, 144 S., taşbasma

8. Baskı yeri ve tarihi belli değil, 136 S., taşbasma

9. Baskı yeri ve tarihi belli değil, 144 S., taşbasma

Farsça-Türkçe Sözlük (tlf. 1279/1863)

Sofyalı Çelebi Muştafā

Mensur Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Sofyalı Çelebi Muştafā adında bir müellif tarafından hazırlan bu sözlüğe özel bir ad verilmemiştir.

Müellif eserin mukaddimesinde adını, Sofyalı Çelebi Muştafā şeklinde zikretmektedir. Mukaddimede verilen bilgilere göre, müellif bir müddet Tırnova Sancağı malbaşı kâtipliğinde görev yapmış ve Ali Rauf Bey tarafından Tırnova Sancağı kaymakamlığına tayin edilmiştir.

Farsça-Türkçe Sözlük

Nüsha tavsifi:

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **81**

Sırtı kahverengi, üzeri desenli kâğıt kaplı, şirazeli, miklepli bir cildi vardır. 242 x 180 (160 x 95) mm. ebadında, 19 satırlı, III+ 90+ II varaktır. Müellifin talik hattıyla 5 Zilhicce 1279/ 24 Mayıs 1863 tarihinde yazılmıştır. Farsça kelimeler koyu siyah mürekkep ve kalın uçlu kalemle, Türkçe karşılıkları da siyah mürekkep ve ince uçlu bir kalemle yazılmıştır. Başta sözlüğün fasıl başlıkları vardır. Eser Sübḥa-i mervârîd adıyla kayıtlıdır.

Sözlük, mensur bir önsözle başlar. Müellif önsözde eserini "müfîd ve muḫtaṣar bir lüġat-i nev-eṣer" sözleriyle nitelemiş (vr.1b), ancak adını zikretmemiştir. Önsözde Sultan Abdülaziz (1861-1876) adına bir dua cümlesine yer verildikten sonra, eserin telif tarihi, "mihr u māh rüzgār ile biñ iki yüz yetmiş ṭoḳuz kere devr eyledigi sālde" şeklinde ifade edilmiştir (vr.2a). İtmâm kaydında da sözlüğün 5 Zilhicce 1279/24 Mayıs 1863 tarihinde tamamlandığı bildirilmektedir.

Muhtasar bir sözlük olan eser, ilim tahsil eden ve sözlük temin etmede güçlük çeken öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmıştır. Sözlüğün telif sebebi önsözde, "taḥṣîl-i ʿilm ve maʿrifet ve iktisāb-ı kemālāta iẓhār-ı ḫvāhiş ve verziş eden müstiʿdānıñ cümlesi kütüb-i meẕkūrānın cümlesini tedārik edemediginden istifādeden maḥrūm ḳaldıḳları rū-nümādır" şeklindeki sözlerle açıklanmıştır (vr.1b).

Maddeler, ilk harfler esas alınarak 20 bâba taksim edilmiştir. Maddelerin iç tertibinde ise alfabetik sıra gözetilmemiştir. Farsça kelimelerin okunuşları yazıyla kaydedilerek Türkçe karşılığı ya da karşılıkları verilmiş, daha sonra maddenin Arapça karşılığı ve okunuşu yazılmıştır. Önsözde kaynaklar zikredilmediği gibi metin içerisinde de istifade edilen kaynakların adları kaydedilmemiştir.

Yaklaşık 1600 maddenin yer aldığı sözlüğe Farsça mastarlar da dahil edilmiş, fakat muzâri kökleri gösterilmemiştir.

Baş (vr.1b):

هزاران هزار حمد و سپاس بديع الاساس و شكر و ستايش بيقياس اول منشى انشاى دو عالم ... بعد از اين خامه عشوه رقم بو وجهله ديباچه طراز مرام اولور كه ...

Son ve itmâm kaydı (vr.90a):

عربيده ميمك فتحى و واوك فتح و تشديدى و دالك فتحى و اخرده هاء وقفه ايله موده ديرلر. قد تمت هذا الرسالة بغايت الربانيه بخط الفقير فى اليوم الخامس من ذى الحجة الشريفة سنة تسع و سبعين و ماتين و الف و بعد من هجرة من العز و الشرف

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Zübdetü'l-lüğāt (tlf.1283/1866)
Aḥmed Nāşid - İbrāhīm Ġanī

Zübdetü'l-lüğāt, önce müderris Aḥmed Nāşid tarafından kaleme alınmış, ancak eser yarım ve müsvedde halinde kalmıştır. Daha sonra müderris İbrāhīm Ġanī bu müsveddeleri yeniden gözden geçirerek eseri tamamlamıştır.

İst., 1283/1866, 12+ 6+ 304+ 160 S., taşbasma

Eser, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olmak üzere iki bölüm halinde hazırlanmıştır. Zübdetü'l-lüğāt'ın ilk şekli Aḥmed Nāşid tarafından hazırlanmış, ancak tamamlanamamıştır. Daha sonra İbrāhīm Ġanī eserin müsveddelerini yeniden gözden geçirerek daha çok kullanılan ve meşhur olan Arapça ve Farsça kelimeleri alıp ilâvelerde bulunmak suretiyle sözlüğü ikmal etmiştir.

Eserin başında Arapça-Türkçe sözlük kısmının fihristi (s.1-9) ve Farsça-Türkçe sözlük kısmının fihristi (s.9-12) mevcuttur. Eserin baskısı için Meʿārif-i ʿUmūmiye Jurnal kâtibi Vācid Efendi'nin yedi beyitlik Türkçe (s.2), Vālide Mektebi hocalarından Mehmed Emin Efendi'nin mensur Arapça (s.3) ve Enderūn-u Hümāyūn hocalarından Mustafa Efendi'nin de mensur Türkçe takrizleri yer alır (s.4).

Zübdetü'l-lüğāt ismiyle adlandırılan sözlük (s. 6), eserin ilk müellifi Ahmed Nāşid'in önsözde verdiği bilgilere göre, Rüşdiye mekteplerinde okuyan öğrencilerin kolaylıkla kelime ezberlemelerine yardımcı olmak maksadıyla hazırlanmıştır (s.5-6).

Sözlük, bir önsöz ve iki bölümden meydana gelir. Birinci bölümde (s.7-304) Arapça kelimelerin, ikinci bölümde (s.2-160) de Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Her iki bölümde de maddeler 29 fasla ayrılmıştır. Her fasılda ilk ve ikinci harfler alfabetiktir. Arapça kelimeler harekelenmiştir. Birinci bölümün sonunda Arapça sayılar (s.301-304), ikinci bölümün sonunda da Farsça sayılar verilmiştir (s.159-160).

Mukaddimede verilen bilgiye göre, her iki bölümde, Arapça ve Farsça olarak 10,000'i aşkın kelime maddesi yer almaktadır (s.5).

İkinci bölümde Farsça fiiller madde başı olarak sözlüğe dahil edilmemiştir. Farsça fiiller mâzî ve muzârî köklerinden kurulan bileşik

kelimeler şeklinde alınmış ve Türkçe karşılıkları verilmiştir. Farsça kelimelerin bilinen ve yaygın olarak kullanılan anlamlarına işaret edilmiş, Farsça ve Arapça olarak müteradifleri de zikredilmiştir. Bu bölüm yaklaşık 1310 Farsça kelime maddesi ihtiva eder. Maddelerin önemli kısmını, müştak ve bileşik kelimeler oluşturur.

Zübdetü'l-lügāt'ın yalnızca tek baskısı yapılmıştır.

Lügāt-ı ʿAzīziye (tlf.1287/1870)
Āṣafī

Lügāt-ı ʿAzīziye, Farsça kelimelerin Arapça ve Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. Eser Āṣafī adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

Müellif hakkında bir bilgi tespit edilememiştir. Eserin iç cilt kapağında yer alan "ṣūret-i imtiyāz" başlıklı notta müellifin adı "Faẓīletlü Āṣafī Efendi" şeklinde kayıtlıdır[290].

Lügāt-ı ʿAzīziye
İst., 1287/1870, 70 S.

Lügāt-ı ʿAzīziye Farsça bir önsözle başlar. Önsözde (s.2-3) adını yalnızca Āṣafī şeklinde kaydeden müellif, dönemin sultanına lâyık bir tuhfe (hediye) sunmak maksadıyla uzun müddet bir eser yazmayı düşündüğünü ifade ederek, sözlükten başka bir hediyenin sultana lâyık olamayacağı düşüncesiyle bu eserini kaleme almış ve dönemin sultanı Padişah Abdülaziz'in adına nispetle sözlüğe Lügāt-ı ʿAzīziye adını vermiştir (s.3).

Yetmiş sayfadan ibaret olan sözlükte sayfalar dörder sütun halinde düzenlenmiştir. Maddelerin tertibi tam alfabetiktir. Maddelerin alfabetik dizisini göstermek üzere Farsça kelimelerin ilk ve ikinci harfleri sütun başlarında çerçeve ve parantez içlerinde; sütun aralarında da maddelerin yer aldığı sütunlarda çıkıntılı ve sol sütun çizgisine yakın bir şekilde ve parantez içerisinde gösterilmiştir. Bir sütunda önce Farsça kelime maddesi verilmiş, maddenin altında Arapça karşılığı ve daha sonra da Türkçe karşılığı yazılmıştır. Her Farsça kelime için birer Arapça ve Türkçe karşılık zikredilmiş, çok anlamlı kelimelerin en çok kullanılan iki anlamı ve karşılıkları verilmiştir. Farsça ve Arapça kelimelerin okunuşları gösterilmemiştir. Her sütunda ortalama olarak 9 madde, dörder sütuna bölünmüş bir sayfada 36, eserin bütününde de 2360 civarında Farsça kelime maddesi yer alır.

290 İsmail Parlatır, basit bir deneme olarak nitelediği bu sözlüğün müellifini, Āṣafī mahlasını kullanan Defterdar Okçu- zāde Mehmed Paşa olarak göstermektedir (bk. **"Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız"**, s. 8

Farsça fiillerin çok az yer aldığı Lügât-ı ʿAzîziye'nin yalnızca bir baskısı yapılmıştır.

Reh-nümâ- yi sehûlet (tlf. 1861-1877 arası)
Müellifi bilinmiyor.

Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Bazı kaynaklarda Cemal adlı bir müellife nispet edilmektedir[291]. Ancak eserde ve eserin baskısında bu adı teyid edecek herhangi bir kayıt görülmemektedir. Müellifin Mahrec-i Aklâm mektebi müdürlüğünde bulunduğu eserin önsözünde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

İst., tarihsiz, 100+ 88+ 17 S., taşbasma

Reh-nümâ-yi sehûlet, bir önsözle başlar. Önsözde müellifin adı kaydedilmediği gibi, telif tarihine dair bilgi de verilmemiştir. Ancak önsözde Sultan Abdülaziz Han'ın ve Taʿlîmü'l-Fârisî adlı gramer kitabının yazarı olan ve Sultan Abdülaziz Han döneminde, 1861-1877 yılları arasında dört kez Meʿârif-i ʿumûmiye nazırlığına atanan Kemal Ahmed Paşa (1808-1886)'nın adlarının anılmasından; ayrıca müellifin "vükelâ-yi fiḫâmdan ḫâlâ meʿârif-i ʿumûmiye nâẓırı ʿuṭûfetlü Kemâl Efendi ḥażretleriniñ ḥüsn-i naẓar ve teşvîḳât-ı eşer-i ḳadr-dânîleri cür'et-sâz-ı müknet olmuş oldığını meʿa'l-iftiḫâr ʿarż-ı pîşgâh-ı ulu'l-ebṣâr ederim" şeklindeki ifadelerinden (s.3), Reh-nümâ-yi sehûlet'in Kemal Ahmed Paşa'nın teşvikiyle 1861-1877 yılları arasında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Reh-nümâ-yi sehûlet, önsözde verilen bilgilere göre, devlet dairelerinde görevlendirilmek üzere okur yazar ve bilgili memur yetiştirmek maksadıyla 8 Temmuz 1862 tarihinde açılan Mahrec-i Aklâm mektebinde ve diğer okullarda okuyan öğrenciler için hazırlanmıştır. Sözlük hakkında önsözde şu bilgiler verilmiştir:

"Müdürligine me'mûr bulundığım Maḫrec-i Aḳlâm-ı Şâhâne ile mekâtib-i sâ'ire şâgirdânına bir ḫıdmet-i sehûlet-efzâda bulunmaḳ üzere bir eşer ḥükmünde olmayaraḳ mücerred hünerverân-ı zamâniñ açdığı ṭarîḳ-i sehûlete taḳlîd ḳabîlinden olaraḳ bâdî-i naẓarda murâd olunan kelimeye vuṣûl-i sehlü'l-uṣûl olmaḳ üzere kütüb-i fenn-i lügât-ı Fârisiyyeden aḫẕ-i lügât ve terceme-i meʿânî ḫıdmetini iltizâm ve lügât-ı

291 Bk. **EHB. TEK.**, IV, 1452; Çöğenli, **EHB. Türkiye Türkçesi Sözlükleri**, s. 49

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ʿOṣmāniyye uṣūlüne terfīḳan ẓabṭ ve taḥrīr-i lüġāt-ı Fārisiyye ederek şāyeste-i īcāz olan mevāżıʿ-ı iṭnābıñ ḳaṣr ve icmāl ve pā-beste-i iṭnāb olan mevāḳıʿ-ı īcāzı besṭ ve iḳmāl ve taḳdīm ve teʾḫīr ile lüġāt-ı müteferriḳasıñ naẓm ve tertīb ve ḥaẕf ve īṣāl ile mükerrerāt-ı zāʾidesiñ refʿ ve levāzım-ı żarūriyyesiñ vażʿ ederek tehẕīb ve teẕhīb edüb Reh-nümā-yi sehūlet nām işbu eşer-i nevīn tertībine ʿācizāne ḳıyām olunaraḳ (...) ḥüsn-i ḫitām peyveste oldu." (s.3)

Yukarıda da ifade edildiği gibi eser, mevcut Farsça-Türkçe sözlüklerden istifadeyle hazırlanmış, ancak kaynakların adları zikredilmemiştir. Sözlüklerden derlenen Farsça kelimeler, ilk harfler bâb kabul edilmek suretiyle tam alfabetik olarak tertip edilmiştir. Sayfalar çerçeveli ve üçer sütun halinde olup, alt alta yazılmış maddeler ve Türkçe karşılıkları bu sütunlarda verilmiş, Farsça kelimeler harekelenmiştir.

Reh-nümā-yi sehūlet'in yalnızca bir baskısı mevcuttur.

Siyer-i Veysī Lügati (tlf. XIX. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

Veysī mahlasıyla meşhur edip ve şair Üveys b. Meḥmed (969-1037/1561-1628)'in Siyer-i Veysī, diğer adıyla Dürretü't-tāc fī sīret-i ṣāḥibi'l-miʿrāc isimli eseri için hazırlanmış özel bir sözlüktür. Müellifi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
Ank., Milli Ktp., Yz.A. **133**
Sırtı kırmızı, üzeri desenli kâğıt kaplı bir cildi vardır. 215 x 130 (170 x 88) mm. ebadında, 35 satırlı, II + 51 varaktır. Nesih hatla yazılmış olup istinsah kaydı yoktur. Başta bâbların fihristi yer alır. Farsça kelimeler kırmızı keşidelidir. Zahriyede "Siyer-i Veysī lüġatidir ġaflet olunmaya ve aṣl-ı cāmiʿ-i lüġātın ḫaṭṭıdır bu daḫi ġaflet olunmaya" şeklinde bir not ve Mehmed Reşad'ın 1281/1864 tarihli temellük kaydı vardır.

Sözlük, Arapça ve Farsçadan bol miktarda kelime kullanılarak çok ağır ve sanatlı bir üslupla yazılan ve eski tarz inşa sanatının en iyi örneklerinden biri kabul edilen Veysī'nin Siyer'indeki Farsça ve Arapça kelimeleri anlamak için sözlüklere ihtiyac olduğu düşüncesinden hareketle kaleme alınmıştır. Eserde, Siyer-i Veysī'den 4900 civarında kelime derlenmiştir. Kelime maddelerinin önemli bir kısmı da Arapçadır. Maddelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmış; bâblarda yer alan kelimeler, ayrıca ilk harflerinin harekelerine göre tasnif edilmiştir. Kelimelerin yalnızca Siyer-i Veysī'deki anlamları

zikredilmiştir. Mukaddimede eser hakkında şu bilgiler verilmiştir:

vr.3a

"... Veysî-i merḥûm işbu ḥadîḳa-i siyer-i leṭâfet-zîverde icrâ buyurduḳları âb-ı ḥayvân sübḥâniyü'l-ünvân herkesi sîr-âb ve reyyân eden ḥayât-baḫş-i dil-i cân olacağı vâreste-i bürhân ise de ḥîn-i müṭâlaʿada meʿânî-i taʿbîrât-ı dil-pesendi elden eyinde-i bezm-i idrâk olmayaraḳ (...) müṭâlaʿasına heveskâr olan zevâtın ʿArabî ve Fârisîden çend ḳıṭʿa kütüb-i lüġât-ı ârâyiş-i ḥayâle-i bâşıraya iḥtiyâcları derkâr ve bu vechle külfe-i pîç u tâba düçâr olacaḳları emr-i âşikâr idüğüne binâ'en siyer-i meẓkûrada münderic olan lüġâtın cemʿ-i tertîbine (...) lüġâtın muġlaḳâtını ber nehc-i îżâḥ bi't-taḥḳîḳ şerîfe-i meẓkûra maḥṣûṣ olmaḳ üzere tanẓîmine teşmîr, siyer-i meẓkûrdan ʿasîr ve yesîr cümle lüġâtını ʿArabî ve Fârisî maḫlûṭ ḥurûf-i hecâ üzere tertîb, taḥrîr ve her biriñ melbûs olduğu câme-i maʿnâ-yi raʿnânıñ ẓeyline yâfte-i nâm-ı zîbâsın nüvişte ve taṣvîr-i meʿânî-i müştereke ile nâm-dâr olan lüġatın makâma münâsib maʿnâları aḫẓ ile iṭâle-i kelâmdan ictinâben dîgerânı terk edüb bu üslûb üzere nigâşte-i ṣafḥa-i beyân olundu."

Baş (vr.2b):

نمك افشان بزم مصحايكه تاز عرضه انشاء ويسى معجز ادا عليه رحمة الله تعالى صدفچه ضمير الهامپزير و ...

Son (vr.51a):

ينوع ميوه كمالن بولق ، يوح كونش شمس معناسنه .

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Lüġat-i erbaʿa (tlf. XIX. yüzyıl)
Ḥâfız İbrâhîm-i Ḫanyavî

Lüġat-i erbaʿa, Arapça-Farsça-Türkçe ve Yunanca bir sözlüktür. Yazarı, Girid'in Hanya ilçesinden Ḥâfız İbrâhîm'dir.

Müellif hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Nüsha tavsifi:
İ.Ü. Merkez Ktp. T. **1788**

Sırtı vişne çürüğü renginde deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklepli, şirazeli; 194 varaklık bir lügat mecmuasının 30b - 97a varakları arasındadır. Sayfalar kırmızı cetvellidir. Nesih hatla yazılmış olup istinsah kaydı yoktur. Yunanca kelimeler ve cümlelerin okunuşları

harekeyle belirlenmiştir. Eserin başında "Hāẕā Lüġat-i erbaʿa, teʾlīf eden Ḫanyavī-i Feyelskovkī" kaydı vardır.

Lüġat-i erbaʿa, Yunanca öğretmek amacıyla hazırlanmış bir sözlüktür. Eser, bir giriş, üç bâb ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Giriş kısmında Yunancanın temel dil özellikleri, fiillerin yapısı ve kelime türetme şekilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra birinci bâbta (vr.34a-46b), zaman ve şahıslara göre Yunanca fiil çekimleri örneklerle gösterilmiş, devamında da çok kullanılan bazı fiillerin mastar halleri, dört dildeki karşılıklarıyla birlikte sırasıyla Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca olarak verilmiştir.

Birinci bâbta Yunancanın gramer kuralları Türkçe anlatılmıştır. Bu bâbın konu başlıkları şöyledir:

1. Der lisān-ı Yunānī - Destūrī-

2. Fi'l- emṣileti'l-muḫtelifeti'l-Yunāniyye (Zamanlara göre Yunanca fiil çekimleri gösterilmiştir.)

3. Fī beyāni'l-meṣādiri'l- ʿArabī ve'l-Fārisī ve't-Türkī ve Yunānī (Bu başlık altında 198 mastarın dört dildeki karşılıkları sırasıyla Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca olarak yazılmıştır.)

4. Beyān-meṣādır-ı muḫtaṣarān

İkinci bâb (vr.47a-76a) ise, isimlere ayrılmış ve maddeler 20 konu başlığı altında toplanmıştır. Konu başlıkları ve konuların içerdikleri madde sayıları şöyledir:

Konu başlığı	madde sayısı
1. Bāb-ı ṣānī esmāʾ beyānındadır	108
2. Fī beyāni'l-ʿarż ve mā yünāsibuhā	24
3. Fi'l-baḥr ve mā fihi	25
4. Fī beyāni'l-meʿādin	12
5. Fī beyāni'l- aʿżāʾi'l-insān	119
6. Fī beyāni vaṣfi'l-insān	31
7. Fī ʿuyūbi'l-insān	18
8. Fī kelimāti'l-münażżārrīn	77
9. Fi'l-melbūsāt	28
10. Fi'l-elvān ve mā yünāsibuhā	9
11. Fī levāzımāti'l-kātib	12
12. Fī beyāni ālāti'l-ḥarb	30
13. Fī beyāni ḥayvānāti'l-müʾnise	20

14. Fî beyāni'l-ḥayvānāti'l-vuḥūşiyye 32
15. Fî lübüni'l- elbān ve mā yünāsibuhā 10
16. Fî esmā'i'ṭ-ṭuyūr 21
17. Fi'l-beyt ve mā yüte'allik 26
18. Fî levāzımāti'l-beyt 63
19. Fî beyāni'l-fevākih ve'l- ezhār 92
20. Fî beyāni aṣḥābi'l-ḥurūf ve'ṣ- ṣınāyi' 27

Üçüncü bâb (vr.76a-97a), yine gramer konularına ayrılmış ve bir başlık altında ilgili konunun dört dildeki örnekleri yazılmıştır. Bu bölümün konu başlıkları ise şöyledir.

1. Bābu şāliş: Ḥurūfāt ve edevāt beyānındadır
2. Fî żamā'iri'l-merfū'ati'l-munfaşıla
3. Fi'żama'iri'l-merfū'ati'l-muttaşıla
4. Fî ismi'l-işāre
5. Fi'l- elfāẓi'l-istişnā'
6. Elfāẓü'l-istidrāk
7. el-Elfāẓü'l-İcāb
8. el-Elfāẓü'l-istifhām
9. Elfāẓü'l-tekşīr
10. Elfāẓü'l-taḳlīl
11. Elfāẓü tenbīh
12. Elfāẓü te'accüb

Lügat-i erba'a'nın hâtime bölümünde pratik yapma amacıyla yazılmış cümlelerin, beyitlerin ve bazı sözlerin dört dildeki tercümeleri verilmiş ve son olarak da Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca sayılar gösterilmiştir.

Baş (vr.30b):

هذه امثلة لسان عربی و لسان ترکی و لسان یونانی و لسان فارسی درت لسان اوزرنه ترجمه و بیان اولنمشدر بتالیف کریدی خانیوی حافظ ابراهیم افندی

الحمد لله الذی شرف الانسان و زینه بالنطق و اللسان ... و بعد شویله معلوم اوله که ...

Son (vr.97a):

بزدن سوال ایدنه سلاممزی تبلیغ ایله

کو بشوز روتا اپو ماز ناتونه شر طاس

Diğer nüshaları:
Tespit edilemedi.

Ünsü'l-lüğāt (tlf. 1305/1888)
Ḥüseyin Remzî

Ünsü'l-lüğāt, konu tasnifli Türkçe-Arapça-Farsça ve Fransızca bir sözlük olup Dārü'ş-Şafaka'dan mezun, telgraf ve posta nezaret-i celîlesi ketebesinden Ḥüseyin Remzî adlı bir müellif tarafından hazırlanmıştır.

İst., 1305/1888, Mihran Matbaası, 120 S.

Ünsü'l-lüğāt, konu gruplarına göre tasnif edilmiş Türkçe kelimelerin Arapça, Farsça ve Fransızca karşılıklarını veren bir sözlüktür. Eserin mukaddimesinde yer alan bilgilere göre, II. Abdülmecid döneminde yazılmış ve Dārü'ş-Şafaḳati'l-İslāmiyye'de okutulmak üzere hazırlanmıştır. Müellif eserini, zamanla bir sözlük oluşturmak maksadıyla Dārü'ş-Şafaka'da öğrenci iken tuttuğu notlardan meydana getirmiş ve bu notlara Rıza Paşa'nın Esmā'-i Türkiyye adlı eserinde yer alan Türkçe isimleri de ilâve ederek bunların Arapça, Farsça ve Fransızca karşılıklarını vermiştir.

Ünsü'l-lüğāt'ın "ifāde-i maḫṣūṣa" başlıklı önsözünde sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"...Şāgirdligim eṣnāsında tertîbine ḫāme-rān-ı ʿacz ve noḳṣān olduğum şu risāle vāḳıʿan āṣār-ı fāḫire-i meẓkūreye nisbeten hiç menzilesinde ḳalur ise de lisānımızda derece-i ehemmiyet ve elzemiyetleri ʿāmmece maʿlūm ve müsellem olan ʿArabî ve Fārisî ve Fransızca taḥṣîlinde bulunan nev-resîdegān-ı vaṭanı şübhesiz fā'ide-yāb edecegini düşündügüm cihetle neşrine cesāret etdim.

Risāle-i ʿācizānem devletlü Rıżā Paşa ḥażretleriniñ tertîb-kerdeleri olub oḳuyub yazmağı yeni ögrenmekde olan çocuḳlar içün fevā'id-i keşîresi der-kār olan Esmā'-i Türkiyye'niñ muḫteviyātı olan lüğatlere ʿArabî ve Fārisî ve Fransızcalarınıñ daḫi ʿilāvesinden teşekkül etmişdir.

İsimleriñ cemʿleri bi's-sehūle lüğat kitāblarında bulunabileceginden buraya yazılmasına ḥācet görmedim (s.3-4)".

Sözlükte yer alan kelime maddeleri 47 fasla ayrılmış ve her fasılda maddelerin ilgili olduğu konular bir başlıkla belirtilmiştir. Sayfalar dörder sütun halinde tanzim edilmiş; birinci sütunda Türkçe kelimeler, ikinci

sütunda Arapça, üçüncü sütunda Farsça ve dördüncü sütunda da Fransızca karşılıkları yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimeler harekelenmemiştir. Fasılların konu başlıkları ve yalnızca Türkçe kelimeler itibarıyla içerdikleri madde sayısı şöyledir:

Fasılların konu başlıkları	madde sayısı
1. Esmā'-i şerîfe-i ilâhiyyeye dā'ir	21
2. Esmā'-i dîniyyeye dā'ir	59
3. Esmā'-i edyān-ı sā'ireye dā'ir	24
4. Oḳuyub yazmaġa ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	51
5. ʿAsker ve esliḥa ile bunlara münāsib olan şeylere dā'ir	76
6. Gökyüzü ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	30
7. Hava ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	20
8. Günler ve vaḳitlere dā'ir	42
9. Rūmî ayların isimleri	12
10. ʿArabî ayların isimleri	12
11. Yeryüzüne ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	31
12. Maʿdenler ile añlara münāsib olan şeylere dā'ir	23
13. Muʿteber ṭaşlar ile bayaġı ṭaşlara dā'ir	13
14. Aġaçlara ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir	35
15. Ḥubūbāt ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	25
16. Yemişlere ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir	44
17. Yeşillige ve añа münāsib olan şeylere dā'ir	32
18. Bāġ ve bostāna ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir	9
19. Çiçeklere dā'ir	20
20. Deniz ile göllere ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir	36
21. Gemiye va añа münāsib olan şeylere dā'ir	36
22. Şehir ve şehirde olan şeylere dā'ir	43
23. Eviñ köşe ve bucaġına dā'ir	23
24. Ev yapısında ḳullanılan şeylere dā'ir	16
25. Ev eşyāsına dā'ir	67
26. Yanıcı ve münāsib olan şeylere dā'ir	18
27. Kendilerine maḫṣūṣ dilleri olan ḫalḳıñ isimlerine dā'ir	15
28. İnsān aʿżāsıyla añа münāsib olan şeylere dā'ir	83
29. İnsāna ister istemez gelen ḥāllere dā'ir	44

30. İnsānıñ yaradılışınca olan isim ve ṣıfātlara dā'ir 33
31. İnsānıñ dā'imā işlediği işlere dā'ir 17
32. İnsānıñ gönlünce olan ḥāllere dā'ir 17
33. Ḥışımlığa ve añа münāsib olan şeylere dā'ir 49
34. Yenilen ve içilen ve münāsibleri olan şeylere dā'ir 61
35. Giyilen ve añа münāsib olan şeylere dā'ir 42
36. Uruba yapılan ve añа münāsib olan şeylere dā'ir 29
37. Ḳarada olan ḥayvānlara ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir 57
38. Ḳuşlara ve añlara münāsib olan şeylere dā'ir 61
39. Böceklere dā'ir 20
40. Ṣuda olan ḥayvānlara dā'ir 9
41. Meşhūr balıḳlarıñ isimleri 12
42. Ṭartı ve ölçülerle añlara münāsib olan şeylere dā'ir 35
43. Ṣayıya dā'ir 21
44. Paraya ve añа münāsib olan şeylere dā'ir 38
45. Renklere dā'ir 36
46. Eṭrāf ve cihāta dā'ir 23
47. Meşādır 579

47. fasıldaki mastarlar yine Rıza Paşa'nın Medḫal-i ḳavā'id-i ʿOşmāniyye adlı Türkçe gramer kitabından alınmış ve bunların Arapça, Farsça ve Fransızca karşılıkları gösterilmiştir. Müellif bu hususa, "mübtedīlere uṣūl-i imlāyı göstermek üzere esmā'-i Türkiyye cemʿ olundığı gibi bu fā'ideniñ tevsīʿi maḳṣādıyla Medḫal-i ḳavā'id-i ʿOşmāniyye'den devletlü Rıżā Paşa ḥażretleriniñ risālelerine ʿaynen derc ve ilāve ḳılınan meşādır-ı Türkiyye daḫi ḥurūf-i hecā şırasına tertīb olunaraḳ ʿArabī ve Fārisī ve Fransızcaya tercüme olunmuşdur" sözleriyle işaret etmiştir (s.116).

Eserin sonunda "rumūzāt" başlığı altında sözlükte kullanılan kısaltmalar (s.117), yanlış-doğru cedveli (s.117-118) ve konu başlıklarının fihristi verilmiştir (s.119-120).

Ḳāmūs ve Cep Lügati (tlf.1308/1890'dan önce)
Ahmed Feyzī

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Ahmed Feyzī'nin oğlu Safa Bey'den

naklen, Muallim Ahmed Feyzî'nin yirmi sene çalışarak Ḳāmūs adıyla Farsçadan-Türkçeye ve Türkçeden-Farsçaya bir sözlük hazırladığını bildirmektedir. Muallim Feyzî (1842-1910) Ḳāmūs'un basılması için nâşirle mukavele yapmış, ancak 1308/1890 yılında Cihangirde'deki evinde çıkan bir yangın sonucunda bu sözlük yanıp yok olmuştur.

Cep Lügati, yine İbnülemin'in verdiği bilgilere göre, Ḳāmūs adıyla hazırlanan sözlüğün yangında yok olması sonucu, Ahmed Feyzî'nin yakın dostu Muallim Naci'nin tavsiyesi ve teşvikiyle talebeler için Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye olarak iki bölüm halinde hazırlanmış bir sözlüktür. İbnülemin, bu sözlüğün Safa Bey'de mahfuz olduğunu kaydetmektedir[292].

Zübde-i lügāt-ı Fārisiyye (tlf.1308/1891)
Ḥüseyin

Tophane-i Āmire tabur kâtiplerinden Ḥüseyin adlı bir müellif tarafından yazılmış bir sözlüktür.

İst., 1308/1891, Hasan Hilmi Efendi'nin matbaası, 61 S., taşbasma

Sözlük kısa bir mukaddimeyle başlar. Mukaddimede sözlüğün hazırlanmasındaki maksat, "İşbu Zübde-i lügāt-ı Fārisiyye nām risāle envā'ı lügāt-ı Fārisiyyeyi şāmil ve sehlü't-tenāvül bir eşer olduğu tenezzülen naẓar buyuran iḫvāna nümāyān olacağından eṭfāle bir yādgār ḳılmaḳ üzere tertīb olunmuşdur" şeklindeki ifadelerle kısaca açıklanmıştır (s.2). Çocuklar için hazırlanan bu muhtasar sözlükte 3.600 Farsça kelime derlenmiştir.

Eserin baskısında sayfalar çerçeveli olup ortalama onar satır ve altışar sütun halinde tanzim edilmiş ve Farsça kelimelerin okunuşları harekeyle belirlenmiştir. Türkçe karşılıklar satır altlarında yer almaktadır. Madde başları "ḥarfü'l-elif", "ḥarfü'l-bā" şeklindeki başlıklarla belirtilmiş ve başlıklar çerçeve içerisine alınmıştır. Maddelerin tertibinde ilk ve ikinci harfler dışında, diğer harflerde alfabetik sıraya riayet edilmemiştir. Sözlükte Farsça fiillere de yer verilmiş, ayrıca fiillerin mâzî ve muzârî köklerinden kurulan bazı bileşikler ve bazı zamanlarda çekimli şekilleri de madde başı yapılmıştır.

292 Ahmed Feyzi ve yukarıda nakledilen bilgiler için bk. İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, I, 419 - 421

Ḫayrü'l-lüğāt
Süleyman Hayri

Ḫayrü'l-lüğāt, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın verdiği bilgiye göre, şair ve müellif Süleyman Hayri (1844-1891) tarafından yazılmış, üç bin beyitten ibaret Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

İbnülemin, Süleyman Hayri ve bilhassa eserleri hakkında aktardığı bilgileri müellifin kendisinden aldığını söylemekte, ancak Ḫayrü'l-lüğāt'ı ve bazı eserlerinin müsveddelerini görmediğini ayrıca kaydetmektedir[293].

Lüğat-i Fārisiyye (tlf.1310/1892)
Hatice Nakiyye

Kadın şair ve edebiyatçılardan, Dārü'l-muᶜalimmāt tarih ve Farsça öğretmeni Hatice Nakiyye tarafından hazırlanmış konu tasnifli bir sözlüktür.

Müneccimbaşı Osman Saib Efendi (ölm.1863)'nin kızı olan Hatice Nakiyye, 1846 yılında İstanbul'da doğdu. Sıbyan mektebinde okuduktan sonra Dārü'l-muᶜallimāt'a devam ederek buradan mezun oldu. 1880 yılında, mezun olduğu okulda Farsça ve tarih öğretmenliğine atanarak burada on sekiz yıl görev yaptı. Vazifesindeki başarısından dolayı 1897'de Şefekat Nişanı ile ödüllendirildi. Kadın şairlerden ve Mevlevî müntesibelerinden olan Hatice Nakiyye Hanım, 1898 yılında öldü[294].

Tespitlere göre ilk kadın Farsça-Türkçe sözlük yazarı olan Nakiyye Hanım, eserini 1892 yılında bastırmış ve sözlük hazırlayıp neşretmeye muvaffak olduğu için gümüş iftihar madalyasıyla ödüllendirilmiştir.

Lüğat-i Fārisiyye
İst., 1310/1892, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 67 S.

Lüğat-i Fārisiyye, konu gruplarına göre tertip edilmiş Farsça-Türkçe sözlüklerin son örneğidir. Müellif sözlüğüne Türkçede kullanılan ve okunuşunda güçlük çekilen Farsça kelimeleri almıştır. Mukaddimede, sözlüğün muhtevasına ve telif amacına, "lisān-ı ᶜOşmānî'de keşîrü'l-istiᶜmāl olub kütüb-i lüğatden tetebbuᶜ ve iḥżārı şaᶜb ve müşkil olan lüğāt-ı Fārisiyyeyi şu varaḳ-pāreye cemᶜ ve telfîḳ ve meᶜānî-i ṣaḥîḥelerini şebt ve taḥḳîḳ etmege mübāşeret edüb ebnā-yi vaṭanıma mücib-i sehûlet ve

293 İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, II, 608. Ayrıca bk. **OM.**, II, 169

294 **OM.**, II, 470; İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, II, 1099 - 1100

nācizāne bir ḫıdmet olmaḳ üzere..." sözleriyle işaret edilmiştir (s.2).

2288 Farsça kelimeyi içeren sözlükte, kelimeler 44 konu başlığı altında toplanmıştır. Konu başlıkları ve madde sayıları şöyledir:

Konu başlığı	madde sayısı
1. Esmā'-i ilāhī	36
2. Esmā'-i nebī	10
3. Āḫiret ve dīne maḫṣūṣ olan	55
4. Pādişāh ve pādişāha dā'ir isimler	59
5. Oḳumaġa ve yazmaġa dā'ir	43
6. Rütbeye dā'ir	29
7. 'Askere dā'ir	79
8. Ḥükümete dā'ir	11
9. Sā'ir edyāna dā'ir	37
10. Göklere dā'ir	71
11. Vaḳte dā'ir	61
12. Kürre-i arża dā'ir	91
13. Ḳıymet-dār taşlar	26
14. Ḳıymete dā'ir	30
15. Bağçeye dā'ir	35
16. Sebzeye dā'ir	34
17. Yemişli ve yemişsiz ağaçlara dā'ir	52
18. Bağa ve ẓaḫīreye dā'ir	38
19. Yemege dā'ir	37
20. Ṭatlıya dā'ir	36
21. İşçiye ve sā'ireye dā'ir	36
22. Köye ve çarşu ve pazara dā'ir	77
23. Şulara dā'ir	40
24. Renge dā'ir	26
25. Ebniyeye dā'ir	73
26. Ev eşyāsına dā'ir	116
27. Elde kullanılan eşyā	25
28. Eṣvāba dā'ir	32
29. Başa giyilen ve esbāba dā'ir	29
30. Terzilige dā'ir	37

31. Vücūd-ı insāna dā'ir	134
32. İnsāndaki olan ḥāller	36
33. Güzelliğe dā'ir	37
34. Ḥāle dā'ir	34
35. Familya ve ḳışımlığa dā'ir	35
36. Güzellerdeki aḥvāle dā'ir	34
37. İḫtiyarlığa ve lāzım olan ḫizmetkārlıga dā'ir	36
38. Ḳuşlara dā'ir	77
39. Ḥayvānāta dā'ir	140
40. Eṣnāflığa dā'ir	65
41. Fenā ṣan'atlara ve fenā ḥāllere dā'ir	39
42. Ḫastalığa dā'ir	54
43. Iṣṭılāḥāt-ı Fārisiyye	124
44. Göklere dā'ir ıṣṭılāḥāt	82

Lüğat-i Fārisiyye, yalnızca bir kez basılmıştır. Bu tek baskısında sayfalar, dörder sütun halinde ve cetvelli olarak tanzim edilmiş; ilk ve üçüncü sütunlarda Farsça kelimeler, ikinci ve dördüncü sütunlarda da Türkçe karşılıkları verilmiştir. Farsça kelimelerin okunuşları belirtilmemiş, her Farsça kelime için yalnızca bir karşılık zikredilmiştir. Sözlükte Farsça fiiller yer almamaktadır.

Lüğat-i Meşhūre-i Fārisī yāḫud Sermāye-i Fedāī (tlf.1311/1893)

Meḥmed Sa'īd

Lüğat-i meşhūre-i Fārisī, diğer adıyla Sermāye-i Fedāī, İzmir İdâdî Mektebi Arapça ve Farsça hocalarından Meḥmed Sa'īd Efendi'nin sözlüğüdür.

1825 yılında İzmir'de doğan Meḥmed Sa'īd, İzmir İbtidâî ve İdâdî mekteplerinde okuduktan sonra yüksek tahsil için İstanbul'a gitti. Tahsilini tamaladıktan sonra tekrar İzmir'e döndü. Bir müddet resmî vilâyet gazetesinde müdür ve başmuharrir olarak çalıştı. Daha sonra Dārülmuallimīn müdürlüğüne, aynı zamanda İzmir İdâdîsi ve Debistān-ı İrāniyān mektebi Arapça ve Farsça hocalığına tayin edildi. İzmir müftüsü olan babası Ahmed Şevki Efendi'nin ölümü üzerine 1886 yılında İzmir müftülüğüne tayin edilerek 22 yıl bu görevde kaldı. Meşrutiyetin ilânından

sonra İzmir mebusu seçilen Meḥmed Saʿîd, 6 Eylül 1921 tarihinde İzmir'de öldü.

Dinî, ilmî ve edebî makalelerini çeşitli gazetelerde, özellikle Ahenk'te yayınlamıştır. Ziya Paşa'nın Terkîb-i bend'ine bir nazîresi olan müellifin, Şebçere, diğer adıyla Şeb-çerâg-ı Fedâî adlı eseri, oğlu İsmail Fedâî tarafından 1893'te İzmir'de neşredilmiştir[295].

Lüğat-i meşhûre-i Fârisî yâḫud Sermâye-i Fedâî
İzmir, 1311/1893, Hidmet matbaası, 56 S.

İki bölüm halinde hazırlanmış küçük bir sözlük olan Lüğat-i meşhûre-i Fârisî, Meḥmed Saʿîd'in İzmir İdâdî mektebinde Arapça ve Farsça hocalığı yaptığı yıllarda okul öğrencilerinin Farsça derslerinde tuttukları notların müellif tarafından yeniden gözden geçirilmesiyle hazırlanmış ve öğrencilerin isteği üzerine 1311/1893 yılında neşredilmiştir.

Sözlük iki bölümden oluşur. Başta Farsça sayılar ile gün adlarının yer aldığı birinci bölüm (s.2-33), Farsça basit ve bileşik isim ve sıfatlara ayrılmıştır. Bu bölümün başında Farsça olarak «لغات مشهوره خواجه دانا كه در دبستان اعدادی ازمیر تقریر کرده است» (Âlim hocanın İzmir İdâdî Mektebi'nde takrir ettiği meşhur kelimeleri) kaydı yer almaktadır (s.4). Bu bölüm, kelimelerin ilk harfleri esas alınarak alfabetik sırayla 32 fasla ayrılmıştır. Fasıllarda yer alan kelimeler alfabetik sıraya tabi tutulmaksızın satır halinde yan yana yazılmış, Türkçe karşılıkları da satır altlarında verilmiştir. Bu bölümde yaklaşık olarak 1000 madde yer almaktadır.

Yirmi beş fasıldan meydana gelen ikinci bölüm (s.33-54), Farsça fiillere ayrılmış ve fiiller mastar halinde verilmiştir. Bu bölümde de Burhân-ı ḳâṭıʿ ve adları zikredilmeyen diğer sözlüklerden derlenen kurallı, kuralsız, basit ve bileşik olmak üzere 1000'i aşkın Farsça fiil yer almaktadır. Mastar halinde verilen fiillerin Türkçe karşılıkları yazılmış, muzâri kökleri ise kaydedilmemiştir. Bu bölümün başında yine Farsça olarak aşağıdaki not yazılmıştır:

« در ذکر بعض مصادر قیاسی و غیر قیاسی و بعضی اصطلاحات فارسی و اوزان که در اثناء درس بمناسبت مقام تقریر و از برهان قاطع و سائر کتابها نقل شده است . »

(Ders esnasında takrir edilmiş ve Burhân-ı ḳâṭıʿ ve diğer kitaplardan nakledilmiş olması münasebetiyle bazı Farsça kurallı, kuralsız mastarlar ve bazı Farsça deyimler ve vezinlerin zikri hakkında, s. 33)

295 İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, III, 1631

Bölümün sonunda da maddeler ve Türkçe karşılıklarıyla ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır:

«معنای این مصادر و لغتهای که ذکر شد معنای مشهور و مستعمل و کنایه آنها است و بعض لغتها بسیار معنی دارند همگی ذکر نشد بلکه مشهورش نوشته شد .»

(Zikredilen bu mastar ve kelimelerin anlamı, bilinen ve kullanılan ve onların kinayeli anlamlarıdır. Bazı kelimelerin birçok anlamı vardır; hepsi zikredilmeyip en çok bilinenleri yazıldı, s. 54)

Eserin sonunda "Ḫiṭāb be ferzend-i ercümend Memmed İsmāʿīl Fedāī" başlığı altında müellifin oğlu için yazdığı manẓum ve mensur öğütler yer alır (s. 55).

Ḳāmūs-i Fārisī (tlf. İlk haliyle1298/1881'den önce, son haliyle19 Mart 1906)

Meḥmed ʿİzzet

Ḳāmūs-i Fārisī, gerek kelime maddesi, gerek izah yönüyle mevcut Farsça-Türkçe sözlüklerin en zenginidir. Sözlük Meḥmed ʿİzzet (Paşa) tarafından hazırlanmıştır.

Meḥmed ʿİzzet, 1 Zilhicce 1258/ 3 Ocak 1843 tarihinde Kayseri'ye bağlı Tavulsun köyünde doğdu. İlk eğitimini dedesi Hafız Mehmed Efendi'den aldı. Babası Ateş-zâde İsmail Efendi ile birlikte İstanbul'a gelerek Bayezid Rüşdî ve Askerî mekteplerinde okuduktan sonra Harbiye mektebine girdi. 1284/1867 yılında Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığına yükseldi. Erzurum istihkâmatı inşaat komisyonuna tayin edildi. Doğu Anadolu şehirlerinin yollarının keşfinde ve haritalarının düzenlenmesinde görev aldı ve göreviyle ilgili olarak çeşitli yerlerde bulundu. Daha sonra Harbiye Nezareti'nde inşaat dairesine memur oldu. 1893 yılında Mirlivalık rütbesine yükseldi. 1909 yılında emekli olarak 4 Şaban 1332/ 28 Haziran 1914 tarihinde İstanbul Erenköy'de öldü.

Meḥmed ʿİzzet'in ilim hayatını Farsça ve Fars edebiyatına ayırdığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Uzun yılların ve büyük bir emeğin ürünü olan Ḳāmūs-i Fārisī'den başka, Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisī ve İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī adlarıyla ayrıca iki sözlüğü daha vardır. Bunlardan başka, Cāmī'nin Yūsuf u Züleyhā adlı mesnevîsini, Saʿdī'nin Bustān adlı eserini, Behāüddīn-i Āmilī'nin Nān u helvā, Nān u penīr adlı mesnevîlerini manzum olarak tercüme etmiştir. Arapçadan yaptığı bir çevirisi ve bazı risaleleri de olan müellifin, dostları arasında "mütercim İzzet Paşa" namıyla anıldığı

İbnülemin tarafından kaydedilmektedir[296].

Ḳāmūs-i Fārisi

Nüsha tavsifi:

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt.**135** (c. I), Lgt.**136** (c.II)

c. I

Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı, şirazeli bir cildi vardır. 310 x 215 (205 x 140) mm. ebadında, 34 satırlı, 507 varaktır. Müellifin rika hattıyla yazılmıştır. Sayfa kenarlarında ilâve açıklama ve tashihler vardır. Ayrıca sayfa aralarına ek maddelerin yazıldığı değişik ebatlarda kâğıt parçaları yapıştırılmıştır. Birinci cilt « دیوباد » maddesiyle sona ermektedir.

c.II

Sırtı siyah deri, üzeri yeşil desenli ebru kâğıt kaplı, şirazeli bir cildi vardır. 320 x 205 (204 x 135) mm. ebadında, çift sütunlu, 34 satırlı, 445 varaktır. Metin siyah cetvel içine alınmıştır. Sayfa kenarlarında ve aralarında ek açıklama ve notlar bulunmaktadır. İkinci cilt « دیوبند » maddesiyle başlayıp « یهیدن » maddesinin izahıyla sona ermektedir.

Ḳāmūs-i Fārisî, basılmak üzere son şekliyle hazırlanmış, fakat eser basılamayarak bir vesileyle İstanbul Fatih'teki Millet Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Sözlüğün her iki cildinin başında, eserin basımı için Neẓāret-i Meʿārif Tercüme ve Teʾlîf İdāresi'nin 164 numara ve 7 Şevval 1298/2 Ağustos 1881 tarihli muvakkat ruhsatnamesinin metni mevcuttur. İkinci sayfa (varak)'daki, « Ḳāmūs-i Fārisî. Eşer Meḥmed ʿİzzet. Meʿārif Neẓāret-i Celîlesiniñ 164 numara ve 2 Agustos 81 ve 7 Şevvāl sene 98 tārîḫlü ruḫṣat-nāmesi üzerine birinci defʿa olaraḳ ṭabʿ olunmuşdur. Der Saʿādet 15 Ḳānūn-i şānî 1303 » kayıtları, bir iç kapak düzenine göre tanzim edilmiştir.

Yukarıdaki kayıtlara göre, sözlüğün ilk ve müsvedde hali 1881 yılından önce bitirilmiş, basılmak üzere temize çekilmiş hali ise itmâm kaydında da belirtildiği gibi 19 Mart 1906 tarihinde tamamlanmıştır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Meḥmed ʿİzzet ve eser için "senelerce uğraşarak büyük bir kamus yazdı. Bu eser için bazen benden kitap alırdı. Vefatından hayli zaman sonra, Millet Kütüphanesi'ne kondu. Bunun vücuda getirilmesi için sarfedilen gayret ve himmete her kelime şehadet eder" dediği Ḳāmūs-i Fārisî [297], bugün adı geçen kütüphanede muhafaza edilmektedir.

---

296 İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, II, 764 - 766

297 İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, II, 765

Son haliyle Ḳāmūs-i Fārisī'nin birinci cildinin yazılması 1320/1902, ikinci cildinin yazılması da 1323/1905 yılında tamamlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde kaleme alınan Ḳāmūs-i Fārisī'nin başında bir önsöz ve bir mukaddime yer alır. Mukaddime Farsçanın gramerine ayrılmıştır. Ḳāmūs-i Fārisī, önsözde verilen bilgilere göre, Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ı tercüme etmek ve tertibi sebebiyle aranılan kelimenin güçlükle bulunabilmesi ve yeterince istifade edilememesi sebebiyle adı geçen sözlükteki kelime maddelerini tam alfabetik olarak tertip etmek maksadıyla kaleme alınmıştır. Sözlük, Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ın kelime maddelerini ihtiva etmekle beraber, daha pek çok sözlük ve kaynak taranmak suretiyle hem kelime maddesi, hem maddelerin her yönüyle izahı hususunda oldukça zengin ve ayrıntılı olarak hazırlanmıştır. Bazı Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları yanında, kelime maddesi ile ilgili olarak yapılan açıklamalar, ansiklopedik bir bilgi niteliğindedir. Bir Farsça kelimenin, sözlüklere göre mevcut anlamları ve Türkçe karşılıkları, mecazî anlamları zikredilmiş; ilgili kelimeyle kurulan terkipler Türkçe karşılıklarıyla birlikte sıralanmış, mazmun, mecaz, deyim ve ıstılah olarak kullanılıyor ise bunlar açıklanmış; bir atasözünde geçiyor ise örneğiyle belirtilmiş; kelimenin ad olduğu nesne, madde, canlı, bitki ve benzerlerinin nitelik ve nicelikleri üzerinde durulmuş, madde başı olarak verilmiş özel isimler ve yer adları hakkında bilgi verilmiştir. « آب= āb: su » maddesinin ilk ciltte vr. 19b-29b arasında, diğer Farsça terkipleriyle birlikte açıklandığını belirtmek dahi, sözlüğün zenginliğini ortaya koyar niteliktedir.

Ḳāmūs-i Fārisī'nin önsözünde (I,ا - ث), Sultan II. Abdülhamid ilim ve irfana verdiği önem ve hizmetleri münasebetiyle övülmüş ve devamında da sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

I, vr.2b - 3a (ث - ج)

"... Erkān-ı Ḥarbiye miralayı Meḥmed ᶜİzzet bendeleri kütüb-i ᶜArabiyye ve Fārisiyye müṭālaᶜasıyla ḳarīnü'l- ᶜayn olduġum sırada ḥall-i işkāl maḳṣadıyla kütüb-i lüġāṭı tetebbuᶜ etdikçe ᶜArabīden teṣādüf etdigim şübheleriñ izālesini ol bābda cemᶜu'l-küll olan Terceme-i Ḳāmūs'un ekmeliyyet derecesinde tertīb ve taḥrīr buyurulduġu ve Fārisīniñ buña muᶜādil Burhān-ı ḳāṭıᶜ'ını da ele aldıḳça ᶜaynı bir ḥarfle memdūde, maḳṣūre, meftūḥa, mażmūme, meksūre ḳısımlarına ayrıldığını ve şu cümlede işkāli ḥall ṭūl-i emel olduġuyla berāber baᶜżan bi't-teṣādüf aradığımı bulamadığım daḥi vuḳūᶜ bulduġunu gördükçe çünkü lisān-ı ᶜizbü'l-beyān-ı ᶜOṣmānī hemān ᶜArabī ile Fārisīniñ biri biriyle

terkîbinden ḥâṣıl olmuş ve ḳavâʿidi bu ikisine ḥaṣr ve ṭâbiʿdir demek olduğundan Terceme-i Ḳâmûs gibi Burhân-ı ḳâṭıʿ'ın da mükemmeliyet derecesine îṣâlini çoḳ vaḳitlerden beri ârzû etmekde idiysem de bu gibi bir emr-i ḫaṭîriñ cemʿiyyet-i ʿilmiyye tarafından itmâmı lâzım gelecegi ve ḥasbü'l-meşgûliyye ara ṣıra muḥârebâta ve meʿmûriyyet-i sâʾireye taʿyîn ve iʿzâm buyurula geldigimden şu ârzûya sedd-i sedîd çekilecegi ṭabîʿî ise de ol ḳadr ʿacz ve ḳuṣûruma baḳmayaraḳ ve ḫatâʾiyyât-ı vâḳıʿamı erbâb-ı müṭâlaʿanıñ maḥṣ-ı ʿaffına bıraḳaraḳ vaḳt buldukça ḳaralayabildigim şu birkaç ṣaḥîfe eşeriñ ismi Ḳâmûs-i Fârisî diye tersîm ederek ʿarż-ı inẓâr-ı erbâb-ı ẕüyü'l- elbâba müṭâlaʿa eyledim."

Yukarıdaki satırların devamında mahteva ve tertip hakkında da şu bilgilere yer verilmiştir:

"Burhân-ı ḳâṭıʿ ki lügât-ı Fârisiyyeniñ mükemmelidir anıñ münderecâtı ile ʿadedini mütecâviz ferhenglerîñ muḥteviyâtından ʿibâretdir. Bu lügat kitâbından mâ-ʿadâ zamânımızda dest-res olduğumuz isimleri zîre muḥarrer kütüb-i muʿtebereden îcâb edenleri, yaʿni ḥesâb, cebir, hendese, müşelleşât, heyʾet, ḥikmet ḳabîllerinden taʿbîrât-ı maḥṣûṣa ve ıṣṭılâḥâtı ve ʿumûmiyyetle eşkâl-i hendeseniñ tersîmi ile ṣüret-i maddelerini mufaṣṣal ṣüretde destûr ve miṣâl-i taṭbîḳâtı ile beraber tezbîr, ḥurûf-i hecâ ṣırasıyla ve her lügat bi't-taḳṭiʿa satır başlarına terḳîm olundu."

Müellif daha sonra "Meʾḫaẕ-i kitâb" başlığı altında (vr.3a, s. ج) kaynaklarını sıralamış ve bunlardan istifade şekillerini de belirtmiştir:

Âteş-gede: Şuʿarâ-yi Fürs ve bunların terâcim-i aḥvâlinden bâḥiş. Sefînetü'ş- şuʿarâ bunların tercemesi gibi olmağla bu kitâbdan az bir şey alındı.

Aḫterî: Muʿarreb olan baʿżı Fârisî kelimât alındı ve Fârisî lügatlerin muḳâbili olan ʿArabî lügatleri.

Uṣûl-i Fârisî: Mekteb-i Sulṭânî Fârisî muʿallimi Feyżî Efendi'nin eşeri. Baʿżı ḳavâʿid.

Ayas: Fârsî lügati.

Burhân-ı ḳâṭıʿ ki Ferheng-i Maḥmûdî, Şuʿûrî, Ḥalîmî, Mecmaʿu'l-fürs-i Kâşânî, Mecmaʿu'l-ḳavâʿid, Cemʿu'l-fevâʾid, Niʿmetullâh, Câmiʿu'l-fürs ile Şeref-nâme, Şeh-nâme-i Firdevsî ẕeylindeki lügâtı telḫîṣ etmiş ve

bu kitāba esās ittihāẕ olmuşdur.

Tuḥfe-i Vehbî ve Şerḥ-i Tuḥfe-i Vehbî, eşer-i Ḥayātî

Tefsîre-i Fārisî: Ḳavā'id-i Fārisîi cāmi'

Ḫarbaṭa: 'Acemistān, Asya ḫarbaṭalarından ba'żı ülke ve ḳıṭ'a ve ismi taṣḥîḥ olunmuşdur.

Sefînetü'ş-şu'arā' : Ba'żı meşāhir-i şu'arā-yi Fürs ve terācim-i aḥvāli ile āşārı derc edildi.

Ṣıḥāḥu'l-'acem (eş-Ṣıḥāḥu'l-'acemiyye): Fārisî lüġat ile ḳavā'idini 'Arabiyü'l- 'ibāre derc etmiş.

Ferheng-i Şu'ûrî: Burhân bundan baḥş etmiş ise de ba'żı münāsib nükte ve ḳavā'id alındı.

Ferheng-i Nāṣır: En son basılmış ve en diḳḳatli yazılmış Fārisiyü'l-'ibāre eşer-i belî'dir.

Ḳāmûs, Terceme-i Ḳāmûs: 'Arabî, 'aceme, mu'arreb olanlarla lüġāt-ı müştereke alındı ve ba'żı lüġāt bunuñ i'āresiyle keşf ve taṣḥîḥ edildi.

Ḳavā'id-i 'Oṣmāniyye: 'Arabî, Fārisî, Türkî ḳavā'idi cāmi'

Lüġat-i tārîḫ ve coğrafya: Ba'żı meşāhîr ile memālik ve vāḳı'a-i tārîḫiyye 'aynen alındı.

Lüġat-i 'Oṣmāniyye: Mu'teber ve mütedāvil olan ba'żı lüġāt-ı Fārisiyye.

Lehce-i 'Oṣmānî: Lehce'nin telḫîṣ olunmuşudur. 'Oṣmānîde mütedāvil ba'żı lüġāt-ı Fārisiyye ve tafṣilāt-ı müfîde.

Mecmû'a-i Mu'allim: Mekteb-i Sulṭānî ve Ḥuḳuḳ Mektebi edebiyyāt mu'allimi Naci Efendi'nin eşerinden.

Ni'metullāh: Ba'żı meşādır-ı müfrede ve mürekkebe ve ba'żı esmā alındı.

Bunlardan başḳa, ez-Zemaḫşerî'nin Muḳaddimetü'l-edeb, İsmā'îl Ḥaḳḳı Bursavî'nin Rūḥu'l-Meşnevî adlı eşerinden ba'żı ġavāmiż.

Müellif kaynaklarını zikrettikten sonra, Ḳāmûs-i Fārisî'de kullandığı kısaltmalar ve imlâ hakkında açıklamalar yapmış (I, vr.3b, ب), devamında "İżāḥ" başlığı altında Farsça hakkında genel bir bilgi vermiştir.

"Maḳṣad" başlığı altında (I, vr.4a, ب) yine muhtevaya dair aşağıdaki kısa açıklamayla önsöz tamamlanmıştır:

"Bu mecellede yazılan lüğât, Pârsî, Pehlevî, Derî lisânlarınıñ min ḥasebi'l-mecmûʿ bir lisân ittiḫâẕıyla nâmına Fârisî denilen lüğât ile, Zend ve Pâzend, Hind, Mâverâü'n-nehr, Ḫvârezm taʿbîrât-ı ʿacemânesi ve botanik ki nebâtât taʿbîrâtın, müfredât-ı ṭıbb-ı Yunan lüğatiyle muḫteliṭ olduğundan baʿżan da Yunan lüğati ve terkîbât, kinâyât, żurûb-i emşile, meṣâdır-ı müfrede, mürekkebe ve bir de lüğât ʿadedinde ẕikr ve taʿdâdı mümkün olmayan "ḳavâʿid" ki bir muḳaddime dercinden ʿibâretdir.

Kelime'nin ve "aḳsâm-ı kelâm" başlığı altında isim, fiil, edat, mensur ve manzum söz'ün tanımlarıyla başlayan ve vr.4a-18a, s. ٥ - ١٤ arasında yer alan mukaddime, Farsçanın gramerine ayrılmıştır. Mukaddime üç "mebḥaṣ"a taksim edilmiş; bir ve ikinci "mebḥaṣ"lar on dört "madde"ye, üçüncü mebḥaṣ ise iki madde'ye ayrılmıştır. Mebḥaṣ ve madde'lerin konu başlıkları şöyledir:

I. Mebḥaṣ: İsim beyânındadır (İsim; yalın, türemiş, basit ve bileşik isimlerin tanımları yapılmış ve örnekleri verilmiştir. Zaman ve şahıslara göre fiil çekimleri de bu başlık altında işlenmiştir.)

Madde 1 : Maṣdar beyânında

Madde 2 : İsm-i maṣdar beyânında

Madde 3 : Ḥâṣıl-ı maṣdar =

Madde 4 : Ṣıfat ve terkîb-i vaṣfî beyânındadır (Bu başlık altında işlenen diğer konu başlıkları da şunlardır: Edât-ı nisbiyye, Edât-ı teşbîh, Edât-ı fâʿiliyyet, Edât-ı levniyye, Edât-ı tenbîh, Edât-ı ittiṣâf ve tekeyyüf; Terkîb-i ismî, Terkîb-i iżâfî)

Madde 5 : İsm-i fâʿil beyânındadır

Madde 6 : İsm-i mefʿûl beyânındadır

Madde 7 : İsm-i zamân =

Madde 8 : İsm-i mekân =

Madde 9 : İsm-i tafżîl =

Madde 10 : İsm-i mensûb =

Madde 11 : İsm-i âlet beyânındadır

Madde 12 : Binâ-i merre =

Madde 13 : Binâ-i nevʿ =

Madde 14 : İsm-i taṣġîr =

II. Mebḥaṣ : Ẕât-ı fiʿl beyânındadır

Madde 1 : Māżī beyānındadır (Diğer başlıklar: Māżī-i muṭlaḳ, Māżī-i ḳarīb, Māżī-i baʿīd, Taṣrīf-i fiʿl-i şod, Māżī-i mechūl, Māżī-i menfī, Ḥikāye-i ḥāl-i māżī

Madde 2 : Mużāriʿ beyānındadır (Farsça mastarların muzârî köklerinin bulunmasıyla ilgili kurallar anlatılmıştır.)

Madde 3 : Fiʿl-i ḥāl (Nehy-i ḥāl, Teʾkīd-i nefy-i ḥāl, Fiʿl-i istiḳbāl, Nefy-i istiḳbāl, Fiʿl-i iḳtidārī, İḳtidārī-i māżī, İḳtidārī-i mużāriʿ)

Madde 4 : Fiʿl-i emr (Fiʿl-i nehy, Nehy-i ḥāżır)

Madde 5 : Emr-i ġāʾib (Nehy-i ġāʾib, Ṣıfat-ı müşebbehe, Ṣıfat-ı ḥāliye, Fiʿl-i teʿaccüb)

Madde 6 : Fiʿl-lāzım beyānındadır

Madde 7 : Fiʿl-i müteʿaddī =

Madde 8 : Fiʿl-i tām

Madde 9 : Fiʿl-i nāḳıṣ

Madde 10 : Efʿāl-i muʿāvene

Madde 11 : Ferʿ-i fiʿl beyānındadır

Madde 12 : Fiʿl-i mechūl =

Madde 13 : Efʿāl-i mürekkebe =

Madde 14 : Uṣūl-i teʾlīf-i kelām (Farsca cümle kuruluşu, cümlenin öğeleri ve öğelerin dizilişi, isim cümlesi ve fiil cümlesi hakkında bilgi verilmiştir.)

III. Mebḥaş : Ḥarf beyānındadır (Edāt-ı nisbet, Edāt-ı ʿillet ve delīl, Edāt-ı liyāḳat, Edāt-ı muḥākātat, Edāt-ı levnī

Madde 1 : Żamāyir beyānındadır (Żamāyir-i müfrede, Żamāyir-i mürekkebe, Żamāyir-i mülkiyye)

Madde 2 : Cemʿ beyānındadır

Ḳāmūs-i Fārisī'de maddelerin izahındaki zenginliğe bir örnek olmak üzere, « اَب= āb » maddesinde, suyun kimyevî özelliklerine dair bilgiler, āb kelimesiyle kurulan terkipler ile kenarlarda ve kâğıt parçalarına yazılmış ek notlar hariç, bu kelimenin anlamları ve Türkçe karşılıkları şu şekilde verilmiştir:

vr.19b

اَب (āb): Maʿrūf ʿanāṣır-ı erbaʿa cümlesinden olan şuya taʿbīr olunur ki ع (Arapça) « ماء = māʾ » denilir. Sirācüddīn-i Belḫī:

آبرا در طبع آتش راستگویی در تموز

فعل آتش خاصلیت پیدا کند در طبع آب

ve — : revāc, revnāḳ, ābrū, ʿaraż, vaḳar, ḳadr, menzilet, ʿizzet, terāvet gibi meʿānīde müstaʿmeldir. Mevlevī-i Maʿnevī:

چون بصحرای سلیمانی رسید　　خاك آندم جمله زر پخته دید

بر سر زر تا چهل فرسنك راند　　ناگه زر را در قطر آبی نماند

ve — : ṭarz, reviş, ḳāʿide, ḳānūn, ʿādet; ت (Türkçe) töre denür. Ḫusrev-i Dihlevī:

ز غزنی تا لب دریا درین باب　　همه اسلام بینی بر یکی آب

ve — : Şuʿarā-yi Ḫorāsān āb ile muṭlaḳ cüst-cū niyyet ederler. Enverī:

سواد نظم مرا گر بود بر آب گذر　　کنند فخر رشیدی و صابر و عمعق

Yaʿni eger benim eşʿārım Ḫorāsān'dan Ceyḥūn'a ḳarşuya geçerse Reşīd-i Semerḳandī ve Ṣābir-i Tirmīdī ve ʿUmʿaḳ-i Buḥārī silsile-i şuʿarādan benim gibi bir şāʿirin bulunmasından nāşī faḫr ve mübāhāt ederler demek ise de bu maʿnā sāʾir ferhenglerde yoḳdur.

ve — : feyz, raḥmet

ve — : cıva esmāsından bir isimdir.

ve — : Rūmī lüġatinde sene-i Rūmiyyeden altıncı ay ki neyyer-i aʿẓamın Esed burcunda mekenī zamanıdır, ḥālā Ağustos denilendir. Lisān-ı ʿİbrānī ve Süryānī'de Ağustos'dur. Lākin Süryāniler ve ʿİbriler ibtidā-yi sene-i Neşrī, yaʿni Teşrīn-i evvel iʿtibār etdiklerinden onlara göre Ağustos yāḫud āb-ı ḳameriyye on birinci ve tārīḫ-i şems-i Ferengī ḥesābınca ibtidā-yi sene Ḳānūn-i şānī olduğundan sekizinci ve tārīḫ-i Rūmī yaʿni eski Rumlular ve māliye ḥesābınca Mart'dan iʿtibāren altıncı ay şayılıyor. Esīrüddīn-i Aḫistegī:

بسوزد بشب خرمن ماه را　　سموم نهلیب تو در ماه آب

ve — : ḫacīl, şermende'den

ve — : şu gibi muʿtedil revende'den kināye olunur.

ve — : incu, elmās, yāḳūt gibi cevāhire ve cevāhir-dār ḳılıç, ḫançer, ġudāre, penyal, pale, pala meḳūlesi edevāta mübālaġaten denür.

ve — : mutaṣavvıfa ʿindinde nefs-i kāmil murād olunur ki nefs-i mülhimedir. Maẓhar-ı müẓāhire-i esmādır. ʿAḳl-i küll, rūḥ-i aʿẓam daḫi derler.

ve — : şerāb murād olunur. Saʿdī:

از شراب شوق جانان مست شو کانچه عقلت میبرد شیرست و آب

Ḳavāʿid-i Fārisiyān'da bā'nın vāv'a ḳurb-i maḫreci olduğundan ḳalb olunmağla ḫuṣūṣan Şīrāz'da ve bi'l-cümle Ekrād'da āb'ıñ adı «اَو= āv» dır. Ḥakīm Laṭīfī:

کی تواند که همچو ماغ چکاو بزند غوله در میانه آو

Ḥablüddīn ʿAbdürrezzāḳ-ı Sipāhānī ṣıfat-ı zamāne demişdir:

نماند قوت آذر ز صولت آذر برفت آب ریاحین ز صدمت آبان

Baş (I, vr.2b):

حمد و سپاس نامحدود جناب رب درود جلت عظمنه درگاه احدیتلرینه شایاندر که ...

Son (II, vr.445a):

یهیدن : بوزمق ، بیقمق معنسنه در ع هدم و تحریب دینلیر.

İtmâm kaydı (II, vr.445a):

حمدا محمدا جناب قادر حقیقی بو مجله نك اتمامی بو روز فیروزه نصیب بیوردیلر بونجه سنه در اتمامی عارضه لر حسبیله ... کورندیگی حالده نون حرفندن بو نقطه یه گلینجه یه قدر ۲۸ صفر ۱۳۲۳ ده تبییضه مباشرت اولنه رق بو گون انجامپزیر اولدی ۱۹ مارت ۱۳۲٤ شو قیصه بیر زمانده - ولو اوزون مدت اولسون - سهودن عاری هانکی انسان وار که یازدیغی طوغری اوله ؟ اومارم که تصادف اولونه جق خطالری غلطان تصحیح بیوررلر !

محمد عزت بن اسماعیل بن حافظ محمد قیصریه وی عن قریة تسمل بالرومی طاوانیسون غفر الله .

Meḥmed ʿİzzet'in diğer sözlükleri Ḳāmūs-i Fārisī'den seçme ve özetleme yoluyla hazırlanmıştır.

1. **İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī yāḫud Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārisī** (tlf. 1324/1908-9)

Meḥmed ʿİzzet

Türkçeden Farsçaya bir sözlüktür.

Nüsha tavsifi:

İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **138**

Sırtı kırmızı bez, üzeri yeşil desenli kâğıt kaplı bir cildi vardır. 330 x 205 mm. dış

ebadında, 260 varaktır. Siyah mürekkep ve rika yazıyla yazılmıştır. Nüsha, eserin müsvedde halidir. Sayfaların çoğu boş bırakılmıştır. Maddeler "A"dan "Ç" harfine kadardır. 216 - 260 varakları arasında, sayfalar harflere göre taksim edilmiş ve alfabetik şekilde tertip edilmiş bir ek yapılmıştır. Bu ek kısmı da "cenaze" maddesiyle bitiyor. 214 - 216 varakları yine boş bırakılmıştır.

İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī, diğer adıyla Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārisī, Türkçeden Farsçaya bir sözlük olup eksik ve müsvedde haldedir. Türkçe kelime maddeleri alfabetik olarak tertip edilmiştir. Türkçe kelimelerin Farsça karşılıklarını vermek maksadıyla hazırlanan İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī, bu eksik ve müsvedde haliyle, 1324/1908-9 yılında tamamlanmıştır.

Sözlüğün kısa önsözünde şu bilgiler yer almaktadır:

vr.1b

"Lüġat-i Fārisiyeniñ ʿArabīleri de ḥizālarına yazılmaḳ üzere cemʿ ve telfīḳ eyledigim Ḳāmūs-i Pārsī nām mecelleden Fārisī lüġatinde şübhesi veya Fārisīde meleke ve behresi olanlar müstefīd olacaḳları ṭabiʿī ise de herhangi Türkçe bir lüġatin Fārisīlerini bulabilmek ve bundan istifāde etmek içün elifbā şıraşıyla tertīb olunmuş olan meẕkūr Ḳāmūs-i Fārisī gibi bir de bu tertīb üzere Türkī yaʿni ʿOşmānī bir lüġat yazmaḳ emeliyle şu bir iki saṭır yazıyı kemāl-i ʿacz ve ḳuṣūr ile meydana ḳomaġa cürʾet etdim. İşte ʿOşmānī bir lüġat kitabı yazılub da hizāsına Pārisī, onun medlūlü olan ʿArabī lüġati yazılmaz ise neye yarar? Şu noḳṭa-i naẓardan İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī nāmı altında ibtidā ediyoruz. Şu ifādemizden anlaşılacaġı üzere Türkçe lüġat taʿbīrinden Türkçe bir kelimeniñ herkese ifhāmı degildir. Ancaḳ lisān-ı ʿOşmānīde elyevm zebān-zed olub Türkçe ḥükmünde tanıdıgımız kelimeleri esās ittiḫāẕ etdik yoḳsa "āteş" kelimesine "od", "ot" demekten ne çıḳar? Āteş zaten Fārisī olduġu ḥalde āteşin envāʿını taʿdād etmişiz. Kezā lafẓ-ı Allah içün "çalab" yazsaḳ da zamanımızda bunu kim añlayacaḳ? Bu gibi Türkī mehcūrdan maʿdūd kelimātı yazmaġa lüzūm görülmedi."

İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārisī, bu müsvedde haliyle dahi oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Bir Türkçe kelime maddesinin Farsça karşılığı ve Farsça müteradifleri zikredilmiş, daha sonra madde başı olan kelimeyle kurulan bazı Türkçe terkipler sıralanmıştır. Müellif unutulmaya yüz tutmuş ve artık kullanılmayan Türkçe kelimeleri madde başı olarak sözlüğüne dahil etmediğini, bunların yerine Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçe bir kelime gibi kabul ettiğini önsözde ifade etse de, maddelerde ve izahlarda, arkaik kabul edilebilecek pek çok Türkçe kelimeye rastlamak mümkündür.

Sözlükte, madde başı olan kelimeyle kurulan terkipler önemli bir yer işgal etmektedir. Örneğin "at" kelimesiyle kurulmuş 99 terkip madde başı yapılmıştır. Eserin en önemli özelliğini de bu terkipler teşkil etmektedir. "At" maddesinde verilen bazı terkipler sırasıyla şöyledir:

at : ستور, اسب

at bağlanan yer : آخور, آخر , ستورگاه , (آخور) bakıla

at binen : سوار, اسوار , سواری , اسب سوار

ata binmek : سوار شدن , بر نشستن (binmek), bak.

atlılar : اسبسواران , اسبیان

at ḥırsızı : اسپیل

merʿada at ayağına bağlanan ip : اورك , ارك

meẕkūr ipiñ merbūṭ olduğu ḥalḳalı demir ḳazıḳ : سکه

at yiyecegi : علف

at ḳoşduracaḳ meydān : اسبرز , اسبریز , اسبریس , اسبرس ;(میدان) bakıla

at bazarı : بازار ستور , (بازار) bakıla

erkek at : اسب نر

ḳısraḳ : اسب ماده ; ṭay : کره

erkek ṭay : کره نر ; dişi ṭay : کره ماده

at çıḳaran, dizgin : اسب انگیز , اسب افکن

süvārīye muṭīʿ olan at : اسب فرمانی , اسب فرمانبردار

süvārīye muṭīʿ olmayan at : اسب نافرمانبردار

baḫşīş atı : اسب خلفی

atlı ḳarınca : (اوجاق) bakıla

ılġı atı : بسنگ

henüz binilmemiş at : کره طای , بسته

babası ʿArab anası ġayri at : چرده

birkaç kişi beyninde müşterek at : اسب نوبتی

Tatar'ın bindigi at : یام , الاغ

iki muḫtelif cinsden doğan at : دو تخمه , اگدیش , اگدش

sağ ele muḳābil ṣol ayağı beyaz at : شگیل , اشگل

döl için beslenilen ayğır : بهاز

binek atı : ستور ، زیر ران

semer atı : اسب ترکی ، اسب پالانی

yedek atı : اسب جنیب ، اسب کوتل ، پالاده ، پالاد ، بالاد ، بالای ، پالا

yorğun at : تونده ، توند ، تك آور ، تكا رونده ، تكاور

igdic at : جرده ، آخته

işginli at : راهوار ، رهور ، راهور

babası ʿArab anası Kürd, Türk olan at : اسب لاشه

süt büt ʿArab atı : اسب تازی

Müellif önsözün başında yer alan aşağıdaki beyitlerde eserini şu sözlerle övmüştür:

Bu öyle bir kitāb ki Türkçe tertīb ile ekmeldir
Ḥiẕāsında lisān-ı Fārisī üzere müdelleldir
Bu üslūb ile Ḳāmūs'a varıldıḳda görür ṭālib
Ki tāzī lehçesin bulmaḳ hemān yanında esheldir
N'ola her üç lisān tercümān olsa şunu fihrist
Sehvlik-yāb olur ögmeye ki ben gibi tenbeldir
Bıraḳ Aḳṣā'l-ereb'i Aḫterī'yi daḫi Ḳāmūs'u
Bu hepsinden alınmış cemʿu'l-küldür mükelleldir

Baş (vr.1b):

١٣٢٤ مرتب محمد عزت
انكشاف قاموس فارسی یاخود فهرست قاموس فارسی
بالجمله لغات فارسیه نك عربی لری ده ...

Son (vr.260a):

جنازه نمازی : چار تكبیر

2. **Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisī** (tlf.1298/1881)
Meḥmed ʿİzzet

Nüsha tavsifi:
İst., Millet Ktp., A. Emirî, Lgt. **134**
Sırtı kırmızı bez, üzeri yeşil renkte ebru kâğıt kaplı mukavva bir cildi vardır. 340 x 250 (320 x 195) mm. ebadında, muhtelif satırlı, 153+ IV varaktır. Metin, ince mavi kâğıt

üzerine yazılmıştır. Sayfalar altışar sütun halinde tanzim edilmiş ve sütun araları bir çizgiyle ayrılmıştır. Farsça kelime maddeleri harekelenmiştir. Sözlük bir cilt içinde beş cüzden ibarettir.

I. cüz: vr.1b - 30a; II. cüz: vr. 31b - 60a; III. cüz: vr. 61a - 93b; IV. cüz: vr. 94b -125b; V. cüz: vr.126b -153b

Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisî, Ḳāmūs-i Fārisî'de yer alan Farsça kelime maddeleri için verilen Türkçe karşılıklar dışında, açıklama kısımları ile şahit beyitler atılmak suretiyle hazırlanmıştır. Ḳāmūs-i Fārisî'nin bu muhtasarı 13 Şaban 1298 (Mâlî 28 Haziran 1297)/ 11 Temmuz 1881 tarihinde tamamlanmıştır. Bu, sözlüğün ilk şeklinin tamamlandığı tarihtir. Çünkü mevcut nüsha, eserin temize çekilmiş halidir. Dördüncü cüz'ün sonunda, vr.125b'de bu cüzün tebyîzinin Mali takvime göre 23 Haziran 1311 (1894) tarihinde tamalandığına dair bir kayıt mevcuttur.

Bu sözlük de tam alfabetik olarak hazırlanmıştır. "Elif" harfiyle başlayan ve bu harf altında yer alan kelime maddelerinin toplam sayısı, bu harfe ait kısmın sonunda, "lüġat-i mecmūʿ-i ḥarfü'l- elif" kaydı altında rakamla belirtilmiş ve bu işlem her harfte yapılmıştır. Böylece eserin ihtiva ettiği Farsça kelime sayısı tespit edilmiştir. Her harfin sonunda yer alan kayıtlara göre, Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisî'de toplam 25.490 Farsça kelime mevcuttur. Bu rakam aynı zamanda Ḳāmūs-i Fārisî'nin de madde sayısını vermektedir.

Ḳāmūs-i Fārisî'de örnek olarak verilen (آب) maddesi, Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisî'de şu şekilde kısaltılmıştır:

vr.1a

آب(āb) : Ṣu ve ṣāfî; istiʿāre ṭarîḳiyle revnāḳ, leṭāfet ve ḳadr ve menzilet ve ʿarż-ı veḳār ve feyż ve raḥmet ve ḳāʿide ve ḳānūn; ʿādet ve kināye ṭarîḳiyle ḥacîl, şermende ve ṣu gibi muʿtedil ve hemvāre revende ve mübālaġa ṭarîḳiyle incu, elmas, yāḳut ve cevāhir-dār ḳılıç ve ḫançer ve ġudāre ve pale, penyal ve mutaṣavvıfa ʿindinde nefs-i kāmil ki nefs-i mülhime murād olunur.

Baş (vr.1a):

آب : صو و صافی ، استعاره طریقیله رونق ...

Son ve itmâm kaydı (vr.153b):

یهیدن : بوزمق ، خراب ایتمك ، ییقمق ، هدم ، تخریب
تمت بعنایة جل شانه ۱۳ شعبان ۱۲۹۸ ، ۲۸ خزیران ۱۲۹۷ پازار کونی

Meşâdır-ı lisân-ı Fârisî (tlf.1910'dan önce)
Aḥmed Bâdî

Meşâdır-lisân-ı Fârisî, Aḥmed Bâdî (1839-1910) tarafından Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye olmak üzere iki bölüm halinde hazırlanmış bir sözlüktür.

Edirne ve tarihi üzerine yazdığı eserlerle, bilhassa üç ciltlik Riyâż-ı belde-i Edirne adlı eseriyle bilinen, aynı zamanda şairliği ve hattatlığı da olan Aḥmed Bâdî, Meşâdır-ı lisân-ı Fârisî'nin birinci bölümünde Türkçe fiillerin Farsça, ikinci bölümünde de Farsça fiillerin Türkçe karşılıklarını vermiştir[298].

Tuḥfe-i Remzî (tlf.1924)
Ahmet Remzi Akyürek

Manzum Farsça-Türkçe bir sözlük olup Üsküdar Mevlevîhanesi'nin son şeyhi Ahmet Remzi Akyürek tarafından nazmedilmiştir[299].

Son Mevlevî dedelerinden olması hasebiyle Remzi Dede adıyla tanınan ve daha sonra Akyürek soyadını alan müellif, 1872 yılında Kayseri'de doğdu. Mevlevî bir aileden gelen Ahmet Remzi Akyürek, sıbyan ve rüşdiye mekteplerinden mezun olduktan sonra eğitimine bir süre aile çevresinde devam ederek Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri aldı. 1892 yılında İstanbul'a giderek Dîvân-ı muhasebât'ta ilk görevine başladı. Bir yıl sonra bu görevinden ayrılarak tekrar Kayseri'ye döndü.

Çeşitli yerlerde değişik görev ve hizmetlerde bulunan Ahmet Remzi Akyürek, eski kültürle yetişmiş müellif ve şairlerimizin son temsilcilerinden kabul edilmektedir. Manzum ve mensur olarak, matbu ve yazma halde toplam 22 kitabı olan Ahmet Remzi Akyürek, 7 Ekim 1944'te Kayseri'de öldü[300].

---

298 Müellif için bk. **OM.**, III, 31- 32; Rifat Osman, **Edirne Rehnüması**, Edirne (Vilayet Matbaası), 1336/1920, s. 98; Ergun, **Türk Şairleri**, II, 652; Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 422; Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 412; Erkut Güngör, "Ahmed Bâdî Efendi", **DİA.**, II, 46 - 47

299 Karaismailoğlu, "**Tuhfe-i Remzî**", s. 60

300 Müellif, hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, III, 1427- 1429; Ergun, **Türk Şairleri**, I, 325 - 329; **Erciyes Dergisi** (**Ahmet Remzi Akyürek Özel Sayısı**), Yıl 6, sayı 68; Mazıoğlu, **Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri**, s. 1- 28; Hasibe Mazıoğlu, "Akyürek, Ahmed Remzi", **DİA.**, II, 304; Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik**, s. 148

Tuḥfe-i Remzî
İst., 1344/1925, Emniyet Matbaası, III+ 34+ 11 S., taşbasma

Tuḥfe-i Remzî, manzum Farsça-Türkçe sözlük geleneğinin son örneğidir. Müellifin adına nispetle Tuḥfe-i Remzî adıyla bilinmiş ve bu adla basılmıştır. Bu manzum sözlüğün Farsça konmuş ikinci adı ise "Uşkûfe"dir. Müellif eserin dibaçe ve hatimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde, sözlüğe "çiçek, tomurcuk" anlamında Farsça bir kelime olan "Uşkûfe" adını verdiğini söylemektedir:

Şöhreti Tuḥfe-i Remzî amma
Fârisîde dedim Uşkûfe aña (s.5)
Ḳondu târîḫi dürr-i maẓrûfa
Cevher-i naẓm-ı selîs Uşkûfe (s.34)

Tuḥfe-i Remzî, eserin mensur mukaddimesindeki müellife ait ifadelerle, "elde bulunan ve yeni yapılmakta olan kanunlarımızın, hükümetlerimizin buyruk ve buyrultularının, eldeki mektep kitaplarının, gazetelerin, birbirimize yazdığımız beyti (mektup)'lerin, bir iki satırında üç dörtten eksik olmayan Fârisî kelimeleri doğru okumak, doğru yazmak ve anlamak üzere"; "Bostan, Gülistan ve Mesnevî gibi değerli kitapların kendi sözlerinden okunup daha iyi anlaşılmasına katkısı olması amacıyla" kaleme alınmış ve bilhassa da çocuklar için yazılmıştır (s.3-4). Tuḥfe-i Remzî 1343/1924 yılında nazmedilmiş ve sözlüğün telif tarihi geleneğe uyularak ebced hesabına göre düşülmüştür. Eserin hatime kısmında yer alan (s.34) ve yukarıda verilen ikinci beytin "Cevher-i naẓm-ı selîs Uşkûfe" mısrasındaki noktalı harflerin ebced hesabıyla toplamı, eserin telif yılı olan1343 sayısını vermektedir.

Tuḥfe-i Remzî'nin 1344/1926 yılında taşbasma olarak yapılan baskısı, 15 Şevval 1343/20 Mayıs 1924 tarihinde Hüseyin b. Hüsnü hattıyla yazılmış nüshasından yapılmıştır. Bu baskıda, Tuḥfe-i Remzî'nin sonuna, Ahmet Remzi Akyürek'in Naẓmü'l-ferîd adıyla 1315/1897 yılında yazdığı Farsçanın gramerine dair bir manzumesi, ebced hesabıyla ilgili bir manzumesi ve şair Ahmet Talat (1858-1926)'ın Tuḥfe-i Remzî için yazdığı 15 Şevval 1343/ 21 Mayıs 1924 tarihli bir takriz kıt'ası da ilâve edilmiştir.

Tuḥfe-i Remzî, Tuḥfe-i Şâhidî, Tuḥfe-i Vehbî, Müşelleş-nâme-i Şâkir ve Naẓmü'l-cevâhir adlı manzum sözlüklerin bir özeti olarak kaleme alınmıştır. Müellif, mensur mukaddimeden sonraki manzum dîbâçede, yabancı dil öğrenimiyle ilgili fikirlerini açıklarken yukarıda anılan sözlüklere de değinmiş ve bunların hacimli olmalarından dolayı ezberlerinin güç olduğuna işaretle, eserinin bunların bir özeti ve muhtasarı olduğunu şu

beyitlerde ifade etmiştir:

Bunlarıñ ḥıfẓı faḳaṭ müşkildir
İḫtiṣār etmek anı ḳābildir
Diyerek ben daḫi etdim imlā
Pek küçük bir eṣer-i bī-hemtā (s.5)

Tuḥfe-i Remzī, eserin telif sebebinin açıklandığı "Birkaç söz" başlıklı mensur bir önsöz ile müellifin yabancı dil bilmenin önemine dair düşünceleri ve bazı manzum sözlükler hakkındaki değerlendirmelerinin yer aldığı mesnevî tarzında yazılmış 37 beyitlik bir giriş, 261 beyitten ibaret 29 kıt'aya taksim edilmiş sözlük kısmı ve 18 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir hâtime olmak üzere toplam 316 beyitten oluşmaktadır.

Tuḥfe-i Remzī'nin 8 beyitlik 26. kıt'ası (s.30) ve 10 beyitlik 28. kıt'ası (s.32) dışında, diğer kıt'aların tümü 9'ar beyit halinde nazmedilmiş ve kıt'alar, kafiye ve rediflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir. Kıt'aların başlıkları, kıt'alarla aynı vezin ve kafiyede olmak üzere Farsça birer mısra halinde yazılmış ve bu mısraların Türkçe tercümeleri de sayfa altında dipnot halinde verilmiştir. Bazı kıt'alarda bir konuyla ilgili kelimeler nazmedilmiş; bu tür kıt'aların başlıkları da nazmedilen kelimelerin ilgili oldukları konuyu belirtecek şekilde yazılmıştır. Meselâ, "ez bāġ-i ʿirfān bārhā āverdem ey ʿālī-cenāb" (irfan bahçesinden meyveler getirdim ey âlîcenap) başlıklı 3. kıt'ada (s.8) Farsça meyve, sebze ve bitki adları Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Bu şekilde; 5. kıt'ada (s.10) dinî kelime ve terimler, 7. kıt'ada (s.12) organ adları, 9. kıt'ada (s.14) bazı meslek ve bu mesleklerde kullanılan aletlerin adları, 10. kıt'ada (s.15) kuş adları, 12. kıt'ada (s.17) çok anlamlı Farsça kelimeler ve bunların Türkçe karşılıkları, 14. kıt'ada (s.19) baştaki kaş, göz gibi organların adları, 19. kıt'ada (s.24) çocuk oyunlarının adları, 20. kıt'ada (s.25) bayanlara mahsus takı ve eşya adları, 22. kıt'ada (s.27) evcil ve yabani hayvanların adları, 23. kıt'ada (s.28) mevsim ve ay adları ve zaman bildiren kelimeler nazmedilmiştir. 25. ve 26. kıt'alar da (s.30) Farsça fiillere ayrılmış ve fiiller mastar halleriyle verilmiştir.

Çocuklara eseri ezberlemelerini önemle tavsiye eden Ahmet Remzi Akyürek (bk. s.5, 6, 11), kıt'alarda konu bütünlüğü sağlamaya çalışmış, kıt'aların nazmında da kolay vezinleri tercih etmiştir. Kıt'aların nazmında beş bahir kullanılmış; bunlardan 19 kıt'a remel, 5 kıt'a recez, 2'er kıt'a hezec ve münserih ve 1 kıt'a da mütekârib bahriyle yazılmıştır. Kıt'aların son beyitleri taktie ayrılmış; ilk mısrada vezin söylenmiş, ikinci mısrada da Türkçe bir söz nazmedilmiştir. Ard arda aynı vezinde yazılmış kıt'alarda ise takti beyitlerine yer verilmemiştir.

Ṭıfl-ı nāẓım! Al oku, ḥıfẓı kolay
Çalışırsañ hele sürmez bir ay

beytiyle (s.5) eserinin kolayca ezberleneceğine işaret eden müellif, Tuḥfe-i Remzî'de mükerrerlerle birlikte 1250 Farsça kelime nazmetmiştir.

Gencîne-i güftâr (=Ferheng-i Ziya) (tlf.1944)
Ziya Şükun

Yeni harflerle basılan ilk Farsça-Türkçe sözlük olan ve daha çok Ferheng-i Ziya adıyla bilinen Gencîne-i güftâr, Ziya Şükun tarafından hazırlanmıştır.

Aslen İzmirli olan Ziya Şükun, ilk eğitimini özel olarak almış ve 20-22 yaşlarında iken yüksek tahsil amacıyla İstanbul'a gelerek Dârü'l-muᶜallimîn-i ᶜÂlî'ye girmiştir. Babasının vefatı üzerine 1897 yılında tekrar İzmir'e dönerek İzmir Dârü'l-muᶜallimîn'e öğretmen olmuş ve 1901 yılında, babasının açtığı Mekteb-i Terakkî binasında Dârü'l- edeb okulunu kurmuştur. Ziya Şükun 1910'da tekrar İstanbul'a dönerek önce Dârü'l-fünûn, daha sonra da Galatasaray Lisesi'nde Farsça öğretmenliği yapmıştır. Arapça ve Farsça derslerinin eğitim ve öğretimden kaldırılmasından sonra Balıkesir Dârü'l-muᶜallimîn mektebi din dersleri hocalığına atanmıştır. Balıkesir'de üç yıl kaldıktan sonra 1932 yılında Çemberlitaş Kız Ortaokulu'nun Türkçe öğretmenliğine getirilmiş, 1935 yılında da emekliye ayrılmıştır. Elli yıllık öğretmenlik hayatı olan Ziya Şükun, öğretmen okullarının kuruluşunun yüzüncü yıldönümü törenlerinde "şeyhülmuallimîn" seçilmiştir[301].

Gencîne-i güftâr diğer adıyla Ferheng-i Ziya, zamanın Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in bir vesileyle İstanbul Üniversitesi kütüphanesi ve üniversitenin Doğu Dilleri öğretimi için Arapça ve Farsça sözlüğe ihtiyaç olduğu yolunda bir fikir beyan etmesi ve üniversitenin Doğu Dilleri Bölüm Başkanı Helmut Ritter'in bu ihtiyacın karşılanması hususunda Hasan Ali Yücel'e Ziya Şükun'un sözlüğünün yeterli olacağını söylemesi ve bu fikrini Ziya Şükun'a da açarak müellifi eserin basılması yolunda teşvik etmesi sonucu, Hasan Ali Yücel, Helmut Ritter ve Üniversite rektörü Cemil Bilsen'in destekleriyle Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yeni harflerle basılmıştır.

Ziya Şükun, kendisiyle yapılan bir röportajda Ferheng-i Ziya'nın basımıyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Bir gün Fatih Kütüphanesi'nde üniversitenin Farsça ve Arapça profesörü Mösyö Ritter ile karşılaştım. Hamse-i Nizâmî'nin bir eserini

301 **Yedigün**, 17 Nisan 1948, s. 4- 5, 12- 17

tetkik etmiş, kütüphanedeki diğer nüshası ile karşılaştırıyordu. Ne yapıyorsun burada? diye sordu. Bir lügat hazırlıyorum, dedim. Eve geldi, oturduk konuştuk. Bana, zamanın Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in üniversite kütüphanesi için Farsça ve Arapça lügatlere ihtiyaç olduğunu söylediğinden, kendisinin de Muallim Ziya'nın hazırladığı Farsça lügat var ya o kâfi dediğinden bahsetti. Rektör Cemil Bilsel'in de mütalaası alındıktan sonra Ankara'ya giderek Maarif vekâletinin neşriyât şubesi ile lügatimin neşri hususunu görüşmeye başladım[302] ."

Ferheng-i Ziya bu görüşmeden aylarca sonra neşredilmeye başlanmış ve sırf kaynak olması amacıyla sözlüğün yalnızca bir matbu nüshası İstanbul Üniversitesi kütüphanesine gönderilmiştir. Ziya Şükun bu durum üzerine tekrar Ankara'ya giderek Hasan Ali Yücel'in emriyle sözlüğünün fasiküller halinde neşredilmesini temin etmiştir.

Ziya Şükun, "Ferheng-i Ziya" başlığı altında sözlüğü hakkında şu bilgileri vermektedir. "Durmaksızın yıllarca emek vererek on sekiz bin lügati bir araya toplayan, Farsçadan Türkçeye yazılmış bir lügattir ki 35 sene önce yazıp bastırdığım Gencine-i güftâr adlı küçük gramer ve seçme eserler bunun başlığı demek olduğundan yine o adı taşımaktadır. İçinde geçen lügatlerin, ne manada ve nerede kullanıldıklarını göstermek için lügat kitaplarından aldığım manzum misallerle eski ve değerli İran şairlerinin taradığım divanlarından seçtiğim ve hepsini dilimize çevirdiğim beyitlerin sayısı ise on bini aşmıştır[303]."

Baskıları:

I. Fasikül : İst., 1944, Millî Eğitim Basımevi, X +192 + 2 S.
II. = : İst., 1945, = = ,193 - 384 + 2 S.
III. = : İst., 1946, = = , 385 -576 + 3 S.
IV. = : İst., 1946, = = , 577-768 + 2 S.
V. = : İst., 1947, = = , 769 - 960 + 9 S.
VI. = : İst., 1948, = = , 961-1168 + 12 S.
VII. = : İst., 1948, = = , 1169-1344 + 2 S.
VIII.= : İst., 1949, = = , 1345-1536 + 2 S.
IX. = : İst., 1950, = = , 1537-1728 S.
X. = : İst., 1951, = = , 1729-1920 S.
XI. = : İst., 1951, = = , 1921+2040 S.

İlk baskısı onbir fasikül halinde iki sütunlu ve toplam 2040 sayfa olarak neşredilen Ferheng-i Ziya, daha sonra 1967 ve 1984 yıllarında da aynı düzenle ve farklı yerlerdeki yanlış-doğru cetvelleriyle aynı yerde yayınlanmıştır.

---

302 **Yedigün**, 17 Nisan 1948, s. 5

303 Şükun, **Ferheng-i Ziya**, I, IX

Ferheng-i Ziya'da Farsça kelimeler, önce asılları, sonra parantez içinde okunuşları ile birlikte verilmiştir. Örnek olarak nakledilen beyitlerin asılları ve çevirileri bir arada bulunmaktadır.

Ziya Şükun, Ferheng-i Ziya'yı İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsçadan Farsçaya, Farsçadan Türkçeye sözlükler ve ıstılah sözlükleri ile ʿAbdürreşîd b. ʿAbdülgafûr el-Ḥüseynî el Medenî et-Tetevî'nin Ferheng-i Reşîdî ve Bahâr mahlaslı Rây Tîk Çend'in Bahâr-i ʿacem adlı Farsçadan Farsçaya sözlüklerinden istifade ederek hazırlamıştır. Müellifin en önemli kaynağı ise Lütfullâh Ḥalîmî'nin Lügat-i Ḥalîmî ve Mehmed İzzet Paşa'nın Ḳâmûs-i Fârisî adlı Farsça-Türkçe sözlükleridir. Müellif eseri için yazdığı kısa bir önsözden sonra, Farsçadan Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye sözlük ve ıstılah lügatleri hakkında müellif, eser ve telif tarihlerini içeren bir liste de vermiştir.

Latin Harfleriyle Basılmış Farsça - Türkçe Sözlükler:

Ferheng-i Peymâî (Farsça-Türkçe Cep Lügati)

Ḥüseyn Peymâî

Tahran, 1345 h.ş./1966, İran-Türk Dostluk ve Kültür Cemiyeti Yayınları, Nakş-i Cihân Matbaası, 848 S.

Ferheng-i Cedîd-i Fârsî-Türkî (Farsça-Türkçe Cep Sözlüğü)

Fîrûz Heyʾet

Tahran, 1346 h.ş./1967, İntişârât-i İbn Sînâ, 16+ 484 S.

Farsça - Türkçe Sözlük

İbrahim Olgun - Cemşid Drahşan

Ankara, 1967, Ankara Üniversitesi Basımevi, 6+ 384 S.

Ankara, 1984, Elhan Kitabevi, İkinci baskı, 6+ 384 S.

Ankara, trs., Elhan Kitabevi, Üçüncü baskı, 6+ 384 S.

Tebriz, 1366 h.ş./1987, Müʾessese-i İntişârât-i Tilâş, çâp-i devum, 6+384 S.

Türkçe - Farsça Sözlük

İbrahim Olgun - Cemşid Drahşan

Ankara, 1977, Güven Matbaası, 7+ 537 S.

Ankara, 1984, Elhan Kitabevi, İkinci baskı, 6+ 537 S.

Ankara, trs., Elhan Kitabevi, Üçüncü baskı, 6+ 537 S.

Tebriz, 1364 h.ş./1985, Çâp-i peyâm, İntişârât-i Kâve, çâp-i evvel, 6+536 S.

Farsça - Türkçe Sözlük (Ferheng-i Fārisī)
Arif Etik
İstanbul, 1968, VII+ 466 + V S.

On Beş Dille Konuşma Kitabı
Naci Kasım
(Türkçe, İngilizce-Amerikanca, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça, Arapça, Farsça, Rumca-Yunanca, Arnavutça, Ermenice, Yahudice-İspanyolca Dilleri İçin Konuşma Kitabı)
İstanbul, 2 Kasım 1973, Maarif Matbaası Kollektif Şirketi, 45 S.

Farsça-Türkçe Askerî Terimler Sözlüğü
Kâmil Yaşar Uyar
Ankara, 1981, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 6+203 S.

Türkçe-Farsça Askerî Terimler Sözlüğü
Kâmil Yaşar Uyar
Ankara, 1981, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 6+209 S.

Sözlük (Turkish, English, Arabic, Persian)
Mevlüt Sarı
İstanbul, trs., Gonca Yayınevi, VIII+ 923 S.

Mohek (Türkçe-İngilizce-Farsça Sözlük)
Kadir Golkarıyan
Tebriz, 1991, Nobel Neşriyat, 1079 S.

Ferheng-i Cāmiᶜ-i Fārsī be Türkī-i İstanbulī (Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü)

Cemşīd Ṣālihpūr

Tebriz, 1370 h.ş./1991, Neşr-i lāle, çāp-i çehārum, 1593 +7 S.

Ḫod-āmūz-i Cāmiᶜ ve Muṣavver-i Türkī-i İstanbulī (Resimli Türkçe Okuma ve Öğrenme Kılavuzu)

Cemşīd Ṣālihpūr

Tebriz, 1371 h.ş./1992, Neşr-i lāle, çāp-i devum, 519+8 S. (Üçüncü kısım: Farsça-Türkçe Sözlük, s.122-205; Dördüncü kısım: Türkçe-Farsça Sözlük, s. 222-339)

Büyük Farsça-Türkçe Sözlük
Mehmet Kanar
İstanbul, 1993, Birim Yayınları, 712 S.

Büyük Türkçe-Farsça Sözlük
Mehmet Kanar
İstanbul, 1993, Birim Yayınları, 528 S.

Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Cep Sözlüğü
Mehmet Kanar
İstanbul, 1993, Birim Yayınları, 104 +118 S.

Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü (Ferheng-i emṣāl ve ḥikem-i müşterek der zebān-i Türkī ve Fārsī)
Naci Tokmak
İstanbul, 1995, Çantay Kitapevi, 10 +157 + 2 +180 S.

II- İran, Azerbaycan, Hindistan ve Diğer Sahalarda Yazılan Sözlükler

Farsça - Türkçe sözlüklerin telifi, yalnızca Anadolu'ya özgü olmayıp, başta İran, Azerbaycan ve Hindistan olmak üzere, Kıpçak sahası[304] ve son yüzyılda da Başkırt[305] (Başkurt) ve Tatar Türklerinin yaşadığı sahalarda da sözlükler yazılmıştır. Bilhassa İran ve Hindistan sahasında yazılan ve Çağatayca kelimeleri ihtiva eden sözlükler, Farsça izahlıdır. Farsça açıklamalı bu sözlükler, Hakaniye (Karahanlı) ve Harezm - Altın - Ordu yazı dillerinin bir devamı olarak Timurlular (1405-1502) döneminde edebî bir dil olarak teşekkül eden Çağataycanın öğrenilmesi, Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerin, bilhassa Timurlular döneminde Orta Asya'da inkişaf eden Türk edebiyatının en önemli şahsiyeti olan Mîr ʿAlî Şîr Nevâʾî (1441-1501)'nin bu dille yazılmış edebî eserlerinin okunması ve tetkik edilmesi arzusuyla kaleme alınmıştır.

Timurlular zamanında edebiyat dili olarak gelişen Çağatay Türkçesi, XV. ve XVI. yüzyılda, Türk tili, Türk elfāẓı, Türkî tili, Türk lafẓı, Türkçe til ya da kısaca Türkî ve Türkçe olarak adlandırılmış, Çağatay kelimesi ise pek tercih edilmemiştir. Yalnızca ʿAlî Şîr Nevâʾî kendi döneminin edebî dilini adlandırmak için "Çağatay" ve "Çağatay dili" terimlerini kullanmıştır. Bu bakımdan Çağatay ve Çağatay dili terimleriyle Nevâʾî ve çağdaşlarının kullandığı edebî dilin kastedildiği söylenebilir. XVI. ve XVII. yüzyılda yaşamış bazı müellifler de bu dil için "Nevâʾî dili (Lüġat-i Nevâʾiyye)" terimini kullanmışlardır[306].

Çağataycayı öğrenmek için Nevâʾî'nin ölümünden kısa bir müddet sonra yazılmaya başlayan sözlükler ve gramer kitapları, Nevâʾî'nin eserlerine ve bir ata dili olarak Çagataycaya gösterilen alâkayı ortaya koymaktadır. Çoğu İran, Azerbaycan ve Hindistan sahasında yazılan sözlük ve gramer kitapları, Nevâʾî'nin edebî faaliyetinin tesirinin ve edebî bir âmilin neticesidir[307]. "Moğol hamlesi ve Herat'ta Timurlular'ın yönetiminden sonra, Türkçenin yaygınlaştırılması yolunda çabalar

304 Bk. Reşit Rahmeti Arat, "Kıpçak", **İA.**, VI, 713 - 716

305 Bk. Zeki Velidî Togan, "Başkırt", **İA.**, II, 328 - 332; Mehmet Saray, "Başkırt", **DİA.**, V, 130 - 131

306 Eckman, **Çagatayca El Kitabı**, s. IX - X

307 Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 211

sarfedilmiş, bunun neticesinde manzum sözlükler çoğunlukta olmak üzere Türkçe - Farsça lügatler telif edilmiştir[308]."

Çağatayca için hazırlanmış Farsça açıklamalı sözlük ve gramer kitapları, bu dilin öğrenilmesi ve öğretilmesi ve büyük Türk edibî Nevâ'î'nin Çağatayca yazmış olduğu manzum ve mensur eserlerini anlamak maksadıyla vücuda getirilmiştir. Bu eserler dikkate alındığında Türkçenin öğretilmesi hususundaki faaliyetlerin XVI. yüzyıl başından XX. yüzyıla kadar sürdürüldüğü görülecektir[309].

Kıpçak sahası

Codex Cumanicus (tlf. tahminen XIII. yüzyıl)
Müellifi bilinmiyor.

XIII. yüzyılda Karadeniz'in yukarı yakasında, Kıpçak ilinde yazıldığı tahmin edilen Codex Cumanicus, Kıpçak Türk şivesinin kelime hazinesi, dil özellikleri ve karakteri hakkında bilgiler ihtiva eden kaynakların en önemlisi ve Komanca adıyla da anılan Kıpçak Türk şivesinin ikinci sözlüğüdür.

Codex Cumanicus hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalarda bu sözlüğün yazarı, yazılış tarihi ve yazıldığı saha hakkında kesin tespitler yapılamamıştır. Bununla beraber,702/1303 yılından önce yazıldığı tahmin edilmekte ve XIII. yüzyıla ait eserlerden sayılmaktadır.

Muhtevası göz önünde tutularak bir taraftan yabancılara Kıpçak Türkçesini öğretmek, diğer taraftan da Kıpçaklar arasında kendi ana dilleriyle hristiyanlığı yaymak amacıyla pratik bir eser olarak hazırlandığı kabul edilen Codex Cumanicus, farklı yerlerde yazılmış birbirinden ayrı, fakat daha sonradan tek çilt haline getirilmiş iki defterden ibaret ve anlamlarına göre gruplandırılmış kelimelerin Latince-Farsça-Kıpçakça (Komanca) karşılıklarını veren bir sözlüktür.

Codex'in iki kısma ayrılmış birinci defterinin ilk bölümü, Kıpçak Türk şivesinin gramerine ayrılmıştır. Araştırmacılar tarafından "İtalyan bölümü" adı verilen birinci defterin ikinci kısmında ise kelime maddeleri, konulara göre gruplandırılmış ve her grup için Latince uygun bir konu başlığı yazılmıştır. Bu bölümde toplam 21 başlık altında toplanan 1120'den fazla kelime maddesinin her üç dildeki karşılıkları verilmiştir. Eserde Türkçe ve Farsça kelimeler Latin harfleriyle yazılmıştır.

Codex Cumanicus'un "Alman bölümü" adı verilen ikinci defteri ise Kıpçakça-Almanca lügat kısımlarından, İtalyanca yazılmış metinlerden ve

308 **Ferhenghâ- yi ʿArabî be Fârsî**, s. 112

309 Bu hususla ilgili daha geniş bilgi için bk. Caferoğlu, "**Yakınçağ Türk Dili Lügatleri**", s. 10 v. d.

muhtelif yazılardan meydana gelmektedir[310]. Bu sözlüğün tam metni ilk kez Latince izah ve tercüme edilmek suretiyle Comes Geza Kuun tarafından "Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum" adıyla neşredilmiştir (Budapeşte,1880, Academiae Hung,134 + 3395 S.).

İran ve Azerbaycan sahası

Bedāyiᶜu'l-lüġāt (tlf.XV. yüzyıl sonları)
Ṭāliᶜ-i İmānī

Çağatay Türkçesi ve Nevāī'nin eserleri için yazılmış sözlüklerin en eskilerinden biri kabul edilen Bedāyiᶜu'l-lüġāt, Heratlı şair ve müellif Ṭāliᶜ-i İmānī tarafından Sultan Hüseyin Baykara (1469-1506) döneminde ve bu sultanın isteği üzerine hazırlanmıştır.

Eserin mukaddimesinde, bu sözlüğün Nevāʾī'nin eserlerindeki nadir ve anlaşılması güç kelime, ıstılah ve ifadeleri, onun eserlerini okuyacak kişilere, bilhassa İran Türklerine izah için kaleme alındığı ifade edilmektedir. XV. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı tahmin edilen sözlükte, 863 madde başı kelime bulunmaktadır. Çağatayca kelime maddeleri, isimler, sıfatlar, fiiller ve diğer kelime grupları şeklinde tasnif ve tertip edilerek bunların Farsça karşılıkları verilmiştir[311].

A. K. Borovkov, eserin 1117/1705-6 istinsah tarihli tek bir nüshasını esas alarak geniş bir önsözle birlikte neşretmiştir (Bedāʾiᶜ al-luġat. Slovar Ṭāliᶜ İmānī, Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi, Moskova, 1961, Akademiya Nauk İnstitut Narodav Azii, 265 + 480 S.).

Ferheng-i Türkī-i Çağatāī be Fārsī (tlf.1629-1642 arası)
(Çağatayca-Farsça Sözlük)
Neẓr ᶜAlī

Safevî Türk imparatoru Şāh Ṣāfī I. Sām Mīrzā (1629-1642)'nın emriyle Neẓr ᶜAlī adlı bir müellif tarafından yazılmış mensur Çağatayca-Farsça bir

---

310 Eser hakkında geniş bilgi ve eser üzerinde yapılmış çalışma ve yayınlar hakkında bibliyografya için bk. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 161- 186

311 Hoca, "**A. K. Borovkov, Badāʾiᶜ al-luġat, Slovar Ṭāliᶜ İmānī**", s. 159; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 216; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 225; Nuri Yüce, "Bedāyiᶜu'l- lüġāt", **DİA**., V, 297

sözlüktür. Eser, Farsça bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Çağatayca kelime maddeleri, Nevâ'î'nin manzum eserlerinden derlenmiştir. Eserin mukaddimesinde Çağatay Türkçesinin imlâ özellikleri hakkında bilgiler verilmiş; birinci bölümde Çağatayca ve Farsçada kullanılan ortak kelimelere, ikinci bölümde Çağataycanın öğrenilmesinde lüzum görülen kelimelerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde de diğer Çağatayca kelimeler, ilk harfleri bâb kabul edilerek bâblar ve bâblarda yer alan maddeler alfabetik olarak tertip edilmiş ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Eserin hâtime kısmında da Türklerin bazı gelenek ve törelerinden söz edilmiştir.

Kaynaklara göre eserin başlangıcı şöyledir:

قادر و متکلمی درخور ستایش و نیایش تواند بود که لغات مختلف و السنه متعدده

Nüshaları:

İran/Tahran, Kitāb-ḫāne-i Merkezī-i Dānişgāh-i Tahran, nr. **4354**/3; Kitāb-hāne-i Meclis-i Şūrā-yi Millī, nr. **8983**

Nüsha ve tavsif için bk.

Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2003; **Ẕerīᶜa**, XVI, 196

Kenzü'l-lüġa (tlf. 1150/1737)

Muḥammed ᶜAlī b. Muḥammed Rıżā

Kenzü'l-lüġa, Muḥammed ᶜAlī b. Muḥammed Rıżā adlı bir müellif tarafından hazırlanmış, Farsça kelimelerin Arapça ve Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. Āġā Buzurg-i Tehrānī'nin verdiği bilgilere göre, müellif eserini yetmiş yaşında iken, 1150/1737 yılında yazmıştır[312].

Eserin başlangıcı şöyledir:

بسم الله العلی الاعلی سبحان الذی جعل لسان آیة علی ایجاده ... اما بعد چون معلوم است که هر صنفی از اصناف انسان بلغت صنف خود عالم و بلغت غیر خود جاهل است ...

Nüshaları:

İran/Tahran, Kitāb-ḫāne-i Merkezī-i Dānişgāh-i Tahrān, nr. **1920**/1 (mlf. nüshası)

Pakistan, Kitāb-ḫāne-i Encümen-i terakḳḳī-i Urdū, nr. 3 K.F. **337**

312 **Ẕerīᶜa**., XVIII, 164

Nüsha ve tavsif için bk.
Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2019

Senglāḫ (tlf.1172-73/1759-60)
Mîrzā Mehdî Ḫān-i Esterābādî

Mebāniyü'l-lüġāt adıyla da bilinen Senglāḫ, Çağatayca için yazılmış önemli bir gramer kitabı ve sözlük olup Mîrzā Mehdî Ḫān-i Esterābādî tarafından kaleme alınmıştır.

Müellifin tam adı Mîrzā Muḥammed Mehdî Ḫān Kevkeb b. Muḥammed Nāṣır-i Esterābādî'dir[313]. Müellif bazı kaynaklarda Żiyā'ü'l-ʿuyūn ve Mecmūʿa-i Mîrzā Mehdî Ḫānî'nin yazarı Niẓāmüddîn Muḥammed Hādî b. Muḥammed el-Ḥuseynî **eş-Şafevî** ile karıştırılmıştır[314].

Mîrzā Mehdî Ḫān'ın hayatına dair kaynaklarda az bir bilgi vardır. Doğum ve ölüm tarihleri de bilinmemektedir. Esterābād'da doğmuş; büyük bir ihtimalle 1726 sonbaharında, Ṭahmasb-ḳulı Ḫān ile tanışarak onun hizmetine girmiş, önce rakamcı ve hattat, daha sonra da başkâtip olarak görev yapmıştır. Onun bu görevleri kendisine "münşiyü'l-memālik" ünvanını kazandırmıştır. Asıl adı Neẕr-ḳulı ʿAlî Nādir olan Ṭahmasb-ḳulı Ḫān, adını Nādir Şāh şeklinde değiştirerek 1736 yılında İran imparatorluğu tahtına çıktıktan sonra da vakanüvisliğe tayin edilmiş ve Avşarlı Nādir Şāh'ın ölümüne (1160/1747) kadar bu görevde kalmıştır. Nādir Şāh'ın ölümünden önce Muṣṭafā Ḫān-i Şāmlū ile birlikte elçilik göreviyle Sultan I. Mahmud'a gönderilmiştir.

Mîrzā Mehdî Ḫān'ın Tārîḫ-i cihān-güşā-yi Nādirî, Dürre-i Nādırî, Münşeʾāt ve Ẕevāhiru'ṭ-ṭabîʿiyye adlı mutbu eserleri vardır[315].

Açıklanan kelimelerin güçlüğü nedeniyle esere, "taş" anlamında Farsça "seng" ve mekan bildiren Türkçe "—lāḫ" ekinden türetilme "taşlık" anlamında "Senglāḫ" adı verilmiştir. Çağatay dili için değerli bir kaynak

313 Storey, **Persian Literature**, I/I, 322

314 Mîrzā Mehdî Ḫān, **Mebāniyü'l-lüġāt**, nâşirin önsözü, s. vi; aynı mlf., **Senglāḫ**, nâşirin önsözü, s. IV. Niẓāmüddîn Muḥammed Hādî için bk. Storey, **Persian Literature**, I/I, 54, 519

315 Müellif ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, "Mehdî Han", **İA.**, VII, 485 - 488

olan Senglāḫ, Nādir Şāh zamanında yazılmaya başlanmış, fakat Nādir Şāh'ın ölümünden sonra, 1172-73/1759-60 yıllarında tamamlanmıştır.

Sözlük, Nevā'ī'nin eserlerinin anlaşılması için yazılmıştır. Müellif Senglāḫ'ı Çağatayca için daha önce hazırlanmış sözlükleri görüp inceledikten sonra kaleme almış ve kaynaklarını da zikretmiştir. Bu kaynaklar arasında, Anadoluda yazılmış, fakat müellifleri bilinmeyen iki sözlük[316] ile, Bedāyi'u'l-lüġāt'ın yazarı, Heratlı Ṭāli'-i İmānī'nin, Neẓr 'Alī, Ferāġī ve Mīrzā 'Abdülcelīl-i Nāṣırī'nin adları anılmaktadır[317]. Senglāḫ yazılırken Nevā'ī'nin Çağatayca eserleri ve müellifleri zikredilen Çağatayca sözlükler yanında, Hüseyin Baykara, Luṭfī ve Babur'un şiirlerinden ve Babur-nāme ile Çağatayca bir Kelile ve Dimne tercümesinden de istifade edilmiştir.

Senglāḫ üç bölüm halinde tertip edilmiştir. Mebāniyü'l-lüġāt adlı birinci bölüm Çağataycaya dair bir gramer kitabıdır. Bu bölümün Senglāḫ'tan sonra ve ondan ayrı olarak yazıldığı da kabul edilmektedir[318]. Eserin sözlük kısmı ikinci bölümdür. Maddeler alfabetik sıraya göre, "kitābü'l-elif", "kitābü'l-bā" gibi başlıklar taşıyan bölümlere ve her "kitāb", "bābü'l-meftūḥāt", "bābü'l-meksūrāt" ve "bābü'l-maẓmūmāt" şeklinde, ilk harfin harekesine göre bâblara ve bâblar da ikinci harflere göre daha küçük kısımlara ayrılmıştır. Fiiller dışında kalan kelime maddeleri, "mine'l-cevāmid" başlıkları altında toplanmıştır. Fillerin önce mastar şekli, daha sonra da bir liste halinde çekimli şekilleri verilmiştir. Türkçe kelimelerin okunuşları yazıyla kaydedilmiştir. Sözlükte, Azerî ve Anadolu Türkçesi kelimeleri ile, daha çok Tārīḫ-i Vaṣṣāf'tan alınma Moğolca kelimelere, özel isimlere ve yer adlarına da yer verilmiştir. Türkçe kelime maddeleri için değişik eserlerden alınma şahitler nakledilmiş, bu örnekler daha çok Nevā'ī, Mīr Ḥaydar-i Meczūb, Luṭfī, Bābür ve Fużūlī'nin eserlerinden nakledilmiştir. Yaklaşık 6.000 kelime maddesi ihtiva eden Senglāḫ'ta 2.500 kadar örnek beyit yer almaktadır. Eserin üçüncü bölümü bir lahika olup Nevā'ī'nin 12 manzum eserinde ve bilhassa Maḥbūbu'l-ḳulūb'unda tesadüf edilen Arapça, Farsça kelime va tabirler açıklanmıştır. Her üç bölümdeki izahlar Farsçadır.

316 Bunlardan biri Abuşka adlı Çağatayca sözlüktür.

317 Bk. Mīrzā Mehdī Ḫān, **Mebāniyü'l-lüġāt**, nâşirin önsözü, s. 2

318 Mīrzā Mehdī Ḫān, **Senglāḫ**, nâşirin önsözü, s. 2

Çağatayca-Farsça sözlük müelliflerinden Mîrzâ Muḥammed b. ʿAbduṣṣabūr-i Ḫoyî Ḥülâṣa-i ʿAbbâsî'de, Muḥammed Ṣâliḥ-i İşfehânî al-Ṭomġā-yi Nâṣırî'de ve Feṭḥ-ʿalî Ḫân Ḳâçâr-i Ḳazvînî Lüġat-i Etrâkiye'de Senglâḫ'tan istifade etmişlerdir.

Senglâḫ'ın mechul bir kimse tarafından yapılmış Kitâb-i ʿadn adlı bir muhtasarı da bilinmektedir[319].

Senglâḫ Çağatayca sözlükler arasında en çok işlenenlerden biridir. Eserin sözlük kısmı henüz neşredilmemiştir. Mebâniyü'l-lüġât adını taşıyan gramere dair kısmı ise ilk kez E. Denison Ross tarafından bir önsözle birlikte "The Mabânı'l-lughat being a grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân" adıyla 1910 yılında Cacutta'da yayınlanmıştır. Yine aynı bölüm Besim Atalay tarafından "Mirzâ Mehdî Mehmed Han, Senglâḫ (Lüġat-i Nevâ'î) adıyla tıbkıbasım olarak (İstanbul, 1950) ve son olarak da Sır Gerard Clauson tarafından "Senglax, A Persian Guide to the Turkısh Language by Muhammad Mahdî Xân" adıyla bir önsöz ve indeksle birlikte yine tıbkıbasım olarak neşredilmiştir (London, 1960)[320].

Cevâhirü'l-elsine (tlf.1182/1768)
İbrâhîm Velîd-i Türk

Cevâhirü'l-elsine, İbrâhîm Velîd-i Türk adlı bir müellif tarafından 1182/1768 yılında yazılmış Türkçe-Arapça-Farsça bir sözlüktür.

Sözlükte Türkçe kelimeler madde başı yapılarak Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Türkçe kelimelerin ilk harfleri bâb kabul edilmiş ve bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca bâblar, ilk harflerin harekelerine göre meftûha, meksûre ve mazmûme şeklinde üç kısma ayrılmış; bâb ve kısımlarında yer alan kelimeler, ilk harfler fasıl kabul edilmek suretiyle ikinci harflerle birlikte alfabetik olarak tertip edilmiştir. Cevâhirü'l-elsine'de 1.200 Türkçe kelime yer almaktadır.

Kaynaklara göre eserin başlangıcı şöyledir:

حمد و ستایش و آفرین اول آفریدگار جهان آفرین ... باب الهمزة المفتوحة فصل الهمزة مع الباء : ابه قابله ، پیشکار

319 Bk. Tahsin Yazıcı, "Mehdî Han", **İA.**, VII, 487

320 Senglâḫ için ayrıca bk. Rieu, **Turkish**, s. 264 - 266; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 217- 218; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 226- 227; Akalın, **Tarihi Türk Şiveleri**, s. 228; Eckmann, "**Mirza Mehdi'nin "Senglâh" Adlı Çağatayca Sözlüğü**", s. 37- 40, Eren, "**Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar**", s. 145

Nüshaları:

İran/Tahran, Kitāb-ḫāne-i Meclis-i Şūrā-yi Millī, nr. **854** (muhtemelen mlf. nüshasıdır.)

Nüsha ve tavsif için bk:

Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1980

Ḫulāṣa-i ʿAbbāsī (tlf.1240/1824'den sonra)

Mīrzā Muḥammed b. ʿAbduṣṣabūr-i Ḫoyī

Senglāḫ'ın bir özeti olan Ḫülāṣa-i ʿAbbāsī, Hoylu olup Tebriz'de yaşamış Mīrzā Muḥammed b. ʿAbduṣṣabūr'un Çağataycadan Farsçaya bir sözlüğüdür.

İsfehan'da tıp tahsil eden müellif, Kaçarlar sarayında, Muḥammed Şāh Ḳāçār (1779-1797) ve bir müddet de Nāṣırüddīn Şāh (1848-1896)'ın özel doktorluğunu ve hekimbaşılığını yapmıştır. Bir şair olarak da bilinen Mīrzā Muḥammed, Ḥekīm Ḳublī mahlasıyla bir divan tertip etmiştir. Müellifin tıbba dair Envārü'n-Nāṣırıyye adlı bir eseri ve Der taʿlīm-i āble zeden adlı bir risalesi vardır[321].

Ḫülāṣa-i ʿAbbāsī, Azerbaycan valisi Feṯḥ-ʿalī Şāh (1797-1834)'ın oğlu ʿAbbās Mīrzā'nın isteği üzerine kaleme alınmış ve onun adına ithaf edilmiştir. Sözlük, Senglāḫ'ta madde başı olarak yer alan fiil kökünden müştak ve mükerrer kelimeler ile bunların şahitleri atılmak suretiyle hazırlanmış olup Senglāḫ'ın onda biri kadar bir hacme sahiptir[322].

Zenker, Dictionnaire Turc-Arabe-Persan adlı sözlüğünde Ḫülāṣa-i ʿAbbāsī'den istifade etmiş; M. Pavet de Courteille de Dictionnaire Turk-Oriental adlı sözlüğüne Ḫülāṣa-i ʿAbbāsī'de mevcut Türkçe kelime maddelerini almıştır.

Eserin başlangıcı şöyledir:

الحمد لله الذی جعل الناس شعوبا و قبائل لتعارفوا ... اما بعد بر خاطر ملکوت ناظر بندگان سکندرشان ...

---

321 Terbiyet, **Dānişmendān-i Āẕerbaycān**, s. 122; **Ẕerīʿa.**, VII, 229; **a. e.**, IX/III, 875; Moşār, **Müʾelliffn-i kütüb-i çāpī**, V, 566 - 567; A. Pavet Courteille, **Dictionnaire Turk-Oriental**, Amsterdam, 1972, s. IV- V

322 A. Pavet Courteille, **Dictionnaire Turk-Oriental**, Amsterdam, 1972, s. IV- V; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 219; Rieu, **Turkish**, s. 266; Eren, "**Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar**", s. 145

Nüshaları:

İran/Tahran, Kitāb-ḫāne-i Merkezī-i Dānişgāh-i Tahran, nr. **2782** Nüsha ve tavsif için bk.

Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1982; Abuladze, **Kekelidze Institute mns.**, s. 35

Ke'n-nişāb (tlf.1265/1849)
ʿAlī-i Bād-kūbe

Ke'n-nişāb, diğer adıyla Tecrīdü'l-lügāt, manzum Türkçe-Farsça bir sözlük olup Āḫund Mīrzā ʿAlī b. Muṣṭafā-i Bād-kūbe tarafından nazmedilmiştir. Ke'n-nişāb adıyla 1265/1849 yılında Kazvin'de yazılan bu manzum sözlük, Kaçarlar'ın dördüncü şahı Nāşırüddīn Şāh adına ithaf edilmiştir.

Manzum bir önsözle başlayan eserde, Türkçenin bazı gramer kurallarına da kısmen yer verilmiştir. Ke'n-nişāb, Tecrīdü'l-lügāt adıyla iki kez basılmıştır[323].

1. —, 1286/1869, taşbasma
2. Tahran, 1314/1896, 129 S., taşbasma

Āl-Ṭomgā-yi Nāşırī (tlf.1265/1849' dan önce)
Muḥammed Şāliḥ-i İşfehānī

Āl-Ṭomgā-yi Nāşırī, Kaçarlar dönemi şair, hattat ve dilcilerinden Şeyḫ Muḥammed Şāliḥ b. Zeynelʿābidīn-i İşfehānī (doğ.1215/1800) tarafından yine Nāşırüddīn Şāh adına ithaf edilmiş Çağatayca-Farsça bir sözlüktür.

Müellif 11 yaşlarında hat dersleri almaya başlamış, daha sonra edebiyat, dil ve Arap grameri alanında tahsil görmüştür. Yirmi bir yaşlarında fıkıh ve usul öğrenimini, bir müddet sonra da Nādir Şāh'ın maliye bakanı Mīrzā ʿAlāʾüddīn'in yanında maliye ve siyak dersleri almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra İsfehan'dan Tahran'a giderek muhtelif medreselerde matematik, geometri ve astronomi sahasında yüksek tahsil görmüş, bu arada Çağatayca dersler almış ve ileride yazacağı sözlüğü için

323 **Ferhenghā-yi ʿArabī be Fārsī**, s. 114- 115; **Lügat-nāme**, I, 296; **Ẕerīʿa**., III, 355; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1966 - 1967; Moşār, **Müʾelliffn-i kütüb-i çāpī**, IV, 136

malzeme derlemiştir[324].

Āl-Ṭomġā-yi Nāṣırī'nin önsözü, Senglāḫ'ın Mebāniyü'l-lüġāt adlı gramer kısmının bir özeti mahiyetindedir. Sözlüğün tertibinde de Senglāḫ örnek alınmıştır. Eser, bazı kaynaklarda Rıżā-ḳulı Ḫān ile Mīrzā-ḳulı Hidāyet'e mal edilmiştir[325].

Eserin mukaddimesi ve ilk bölümünün bir kısmı, Muḫtaṣar-i Senglāḫ der lüġat-i Türkī-i Çaġatāī adıyla, muhtemelen 1855 yılında Tahran'da neşredilmiştir[326].

Lüġat-i Etrākiye (tlf.1278/1862)
Feṯḥ-ʿalī Ḫān Ḳāçār-i Ḳazvīnī

Çağataycanın kronoloji yönünden son ve kıymet itibarıyla en önemli sözlüklerinden biri kabul edilen Lüġat-i Etrākiye, Feṯḥ-ʿalī b. Kelb- ʿalī b. Mürşid-ḳulı b. Feṯḥ-ʿalī-i Ḳāçār-i Ḳazvīnī'nin Çağataycadan Farsçaya bir sözlüğüdür.

Feṯḥ-ʿalī, Safevîlerin Gence'den Kazvin'e göçürdükleri Kaçar kabilesinin Karakoyunlu koluna mensup olup Kazvin'de doğmuştur. Feṯḥ-ʿalī Şāh'ın saltanatı döneminde, 1235/1820 yılında Azerbaycan'a memur olarak tayin edilmiş ve on yedi yıl Erivan'da ʿAbbās Mīrzā'nın hizmetinde bulunmuş ve görevi gereği İran'ın Azerbaycan, Irak, Horasan, Fars ve Herat gibi çeşitli eyaletlerinde ve muhtelif Türk kabileleri arasında bulunmuştur. Müellif, görevleri esnasında bulunduğu yerlerde, bir taraftan Çağatayca dilini öğrenmek ve Çağatayca yazılmış manzum ve mensur eserleri okumakla, diğer taraftan da eserine malzeme toplamakla meşgul olmuştur.

Lüġat-i Etrākiye, Nevāʾī'nin Çağatayca eserlerini okuma arzusunda olan Nāṣırüddīn Şāh'ın bu arzusunu yerine getirmek amacıyla kaleme alınmış ve Horasan veziri Mīrzā Muḥammed-i Esterābādī'nin teşvik ve yardımlarıyla Şaban 1278/Şubat 1862 yılında Meşhed'de tamamlanmıştır. Sözlüğün ihtiva ettiği Çağatayca söz varlığı ve örnekler, Nevāʾī'nin manzum ve mensur eserlerinden; Mîr Haydar, Sultan Hüseyin Baykara, Babür,

---

324 Moşār, **Müʾellifīn-i kütüb-i çāpī**, V, 516

325 Bk. H. Kazım Kadrî, **Türk Lügati**, c. I, İst., 1928, s. 3- 4; Eren, "**Çağatayca Lügatler Hakkında Notlar**", s. 146

326 Eser için bk. Rieu, **Turkish**, s. 266; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 200; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 227

Babür Mirza, İskender Mirza ve Fuzûlî gibi edip ve şairlerin şiirlerinden ve Farsça eserlerden derlenmiştir. Müellif Senglāḫ'tan da yararlanmış, kimi yerlerde de Senglāḫ'ı tenkit etmiştir. Eserde 7694 madde yer almaktadır. Kelimeler, ilk harfler esas alınarak bâblara ayrılmış, bâblarda yer alan kelimelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Lüğat-i Etrākiye, Thury Yojef tarafından Behcetü'l-lüğāt adıyla neşredilmiştir (A "Behdset-ül-lugat" czimü csagataj szotar, Budapest, 1903)[327].

Niṣāb-i Türkî
(Türkçe-Farsça manzum sözlük)
Müellifi bilinmiyor.

On iki kıt'adan oluşan Türkçe-Farsça bir sözlüktür.
Kaynaklara göre başlangıcı şöyledir:

بود این قطعه ابتدای نصاب بخوان تا ز ترکی شوی سر حساب

Nüsha ve tavsif için bk.

Ferhenghā-yi ʿArabî be Fārsî, s.. 112; **Lüğat-nāme**, I, 295

Müşviḳu'ṣ-ṣıbyān (tlf.1308/1892)
Mîr Yaḥyā b. Muṣṭafā Mużaṭṭar-i Zenūzî-i Tebrîzî

Müşviḳu'ṣ-ṣıbyān, dokuz kıt'adan mürekkep manzum bir sözlüktür. Farsça kelimeler Azerbaycan Türkçesi ile tercüme ve nazmedilmiştir. Müellifi XIX.-XX. yüzyıl Azerbaycan şairlerinden Tebrizli Mużaṭṭar-i Zenūzî'dir. Şairin asıl adı Mîr Yaḥyā b. Muṣṭafā olup matbu bir divan'ı vardır. Müşviḳu'ṣ-ṣıbyān 1308/1892 yılında Tebriz'de basılmıştır[328].

Ferheng-i Āẕerbaycānî - Fārsî (Azerbaycanca - Farsça Sözlük)
Behzād-i Behzādî
Tahran, 1369 h.ş./1990, İntişārāt-i Dünyā, 1142 S.

---

327 Romaskeviç, "**Yeni Çağatay Lügati**", s. 281- 293; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 220 - 222; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 227- 228; Akalın, **Tarihî Türk Şiveleri**, s. 231; Eren, "**Yeni Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar**", s. 146; Rieu, **Turkish**, s. 264

328 Terbiyet, **Dānişmendān-i Āẕerbaycān**, s. 348; **Ferhenghā-yi ʿArabî be Fārsî**, s. 116; **Lüğat-nāme**, I, 297; **Ẕerîʿa**, IX/III, 1057; Ḫayyāmpūr, **Ferheng-i suḫenverān**, II, 851

Hindistan sahası

Lehcetü't-Türk (tlf.917/1511)
Müellifi bilinmiyor.

Manzum Türkçe-Farsça bir sözlük olup müellifi bilinmemektedir. On iki kıt'a ve yaklaşık 84 beyitten ibaret olan Lehcetü't-Türk, 917/1511 yılında nazmedilmiştir. Sözlüğün bazı kıt'alarında Türkçe fiillerin mastar halleri ve geçmiş zamanda çekimli şekilleri de verilmiştir.

Bu manzum sözlüğe Lehcetü't-Türk, lakap olarak da Behcetü'l-mülk adı verilmiş ve şu beyitte söylenmiştir:

لهجة الترك آتى نام آن بهجة الملك است لقب اى نيكنام

Kaynaklara göre eser aşağıdaki beyitle başlamaktadır:

تنگرى نيك آتى بيلا بانام حق بشلاديم آغاز كردم بيل بدان

Nüshaları:
Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Salarceng Museum, nr. LT. **8**

Eser, nüsha ve tavsif için bk:
Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s.482; Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1103

Mü'eyyidü'l-fużalā' (tlf.925/1519)
Muḥammed b. Şeyḫ Lâd-i Dihlevî

XVI. yüzyılda Hindistan'da yazılmış meşhur sözlüklerden biri olan Mü'eyyidü'l-fużalā', Muḥammed b. Şeyḫ Lâd-i Dihlevî adlı bir müellif tarafından telif edilmiştir. Kaynaklarda müellif hakkında bir bilgi verilmemekte, yalnızca XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI, yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Delhli bir dilci olduğu belirtilmektedir.

Kaynaklarda eser hakkında verilen bilgilere göre, 925/1519 yılında yazılan Mü'eyyidü'l-fużalā', Farsça, Arapça ve Türkçe olmak üzere 20.000 kelime maddesi ihtiva eden Farsça açıklamalı bir sözlüktür. Eser, Firdevsî, Niẓāmî, Senāî, Ḫāḳānî, Enverî, Ẓahîr-i Fāryābî, ʿAbherî, Ḥāfıẓ, Selmān-i Sāvecî, Saʿdî ve Ḫusrev-i Dihlevîgibi şairlerin divanlarında ve diğer manzum eserlerinde anlaşılması güç kelimelerin ve beyitlerin izahı

maksadıyla kaleme alınmıştır.

Muḥammed Lād-i Dihlevī, Mü'eyyidü'l-fużalā'nın Farsça önsözünde kaynaklarını zikretmiş ve bunlar arasında Ṣurāḥu'l-lüġa ve Tācü'l-meṣādır adlı Arapça-Farsça; Lisānü'ş-şu'arā', Edātü'l-fużalā', Düstūru'l-efāżıl, Züfān-güyā, Mevā'idü'l-fevā'id, Ṭıbb-i ḥaḳāyiḳu'l-eşyā', Şeref-nāme-i Menyerī ve Ḳunyetü'ṭ-ṭālibīn adlı Farsçadan Farsçaya sözlüklerin adlarını anmıştır. Müellif adlarını andığı bu kaynaklar dışında, Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer dil ve lehçelerin sözlükleri ile, şair, âlim, astrolog, falcı, fizikçi, hekim, fakih, mutasavvıf ve müzisyenlerin yaygın terim ve deyimlerini de derlemiş, bu ilim ve sanatlarla ilgili eserlerden de istifade etmiştir.

Muḥammed Lād bu kaynaklar arasında bilhassa Şeref-nāme-i Menyerī ve Ḳunyetü'ṭ-ṭālibīn'e itibar etmiş, bu sözlüklerin eksik yönlerini tamamlamaya gayret ederek sözlüğünde, Farsça kelimelerin bu iki sözlükte verilmeyen anlamlarını zikretmeye çalışmıştır. Mü'eyyidü'l-fużalā' bu yönüyle Burhān-ı ḳāṭı' gibi kendisinden önce yazılmış sözlüklerin, bilhassa yukarıda anılan iki sözlüğün maddeleri alınıp şahit beyitleri atılmak suretiyle meydana getirilmiş bir sözlük olarak değerlendirilmektedir.

Sözlüğün tertibi, "kitāb", "bāb" ve "faṣl"lardan meydana gelmektedir. İlk harfleri aynı olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelime maddeleri alfabetik olarak sıralanmış "kitāb" başlıkları altında toplanmıştır. Bu başlıklar altında yer alan maddelerin son harfleri bâb kabul edilmiş, bâblar da alfabetik olarak sıralanmıştır. Her bâb sırasıyla, "faṣl fi'l-'Arabī", "faṣl fi'l-Fārsī" ve "faṣl fi't-Türkī" şeklindeki başlıklarla üç ayrı bölüme ayrılarak ilk ve son harfleri aynı olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler ayrı fasıllarda toplanmıştır. Bu tertip Mü'eyyidü'l-fużalā'ya özgü olup daha sonra yazılmış sözlüklerde de tatbik edilmiştir.

Eserin "tetimme" başlıklı hâtime kısmında Arapça ve Türkçe sayılara dair açıklamalar ile sıfırdan dokuza kadar olan tam sayılara yer verilerek ebcet hesabında kullanılan harflerin sayısal değerleri gösterilmiştir. Bunun devamında Farsçanın grameriyle ilgili temel konular açıklanmıştır. Gramer konuları on dört bâba ayrılmış ve her bâb bir konuya hasredilmiştir.

Mü'eyyidü'l-fużalā' ilk kez 1884 yılında Lucknow'da,1889 yılında da Rampur'da iki cilt halinde ve taşbasma olarak neşredilmiştir[329].

---

329 Husain,"**Persian Lexicons During the 16th Century A. D. in India**, s. 105-106; **Ferheng-nüvīsī**, s. 66 - 68, 238; **Lüġat-nāme**, I, 185; **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 71-74; Ethe, **India Office mns.**, s. 1337- 1338; Iwanow, **ASB.**, s. 674; aynı mlf., **Curzon Col.**, s. 373; Münzevī, **Pakistan mns.**, III, 1059-1060; Serferāz, **Bombay mns.**, VI, 25; Naushahı, **Catalogue of Litho-print**, I, 318

N. Kemal Eyyûbî, müellifi bilinmeyen Farsça izahlı Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüğün nüshasını inceleyerek "Önemli Bir Türkçe Sözlük" başlıklı bir makale yayınlamış ve bu makalesinde, sözlüğün "kitâb", "bâb" ve "fasıl" başlıklarını sırasıyla vererek Türkçe kelimelerin yer aldığı fasıllardan filolojik değerlerini göz önünde bulundurarak seçtiği Türkçe sözcüklerden 732 kelime maddesini Farsça karşılıklarıyla birlikte vermiştir[330]. N. Kemal Eyyûbî, adı geçen makalesinde sözlüğün adını "Kitāb-ı ʿArabî ve Fārisî ve Türkî" şeklinde kaydederek, eser hakkında, "Arapça, Farsça ve Türkçe (Çağatay Lehcesi) kelimeler kitâb, bâb ve fasıl usulü üzerine düzenlenmiş olup, her bölüm Arapça, Farsça ve Türkçe gruplara ayrılmış ve anlamlar Farsça olarak açıklanmıştır. En çok terim (felsefe, astronomi, töre, dilbilgisi, müzik, tıp) ve halk deyimleri bakımından zengin olduğu için her halde Türkologları ilgilendirecektir (...) Yazarın adı eserde geçmiyorsa da kitabın XVI. yüzyılda Hindistan'da yazıldığı sanılmaktadır" şeklinde kısa bir bilgi vermektedir. N. Kemal Eyyûbî'nin tertip ve muhtevasına işaret ettiği ve kitâb ve bâblarının fihristini verdiği sözlüğün Müʾeyyidü'l-fużalāʾ olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan bu tertip özelliği ve Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin ayrı bölümlerde toplanması, Hindistan sahasında yazılmış Farsça sözlükler arasında yalnızca Müʾeyyidü'l-fużalāʾ ile Medārü'l-efāżıl'da görülmektedir. Ancak Medārü'l-efāżıl'da maddeler için şahit beyit nakledilmiş, fakat Farsçanın gramerine yer verilmemiştir.

Nüshaları:

Hindistan, India Office Library, nr. **25**, **219**, **1268**, **1292**, **2418**, **3325**; Andra Pradesh/Haydarabad, Asafiya Library, Lgt. **91**, **240**, **595**

İran, Tahran, Kitāb-ḫāne-i Meclis-i Şūrā-yi Millî, nr. **873**; Kitāb-ḫāne-i Merkezî-i Dānişgāh-i Tahran, nr. **3789**

Pakistan, Karaçi, Encümen-i Terakḳḳî-i Urdu, 3 KF **342**

Nüsha ve tavsif için bk.

Ethe, **India Office mns.**, I, 1337-1338; Iwanow, **ASB.**, s. 674; aynı mlf., **Curzon Col.**, s. 373; Münzevî, **Nüsḫahā**,, III, 1958-1959; Münzevî, **Pakistan mns.**, III, 1059-1060; Serferāz, **Bombay mns.**, VI, 25

Nişāb-ı Türkî be Fārsî (tlf.970/1563)
(Çağatayca-Farsça Sözlük)
Cānî b. Melik-Şāh-i Ḫorasānî

330 Bu makale için bk. TDAY., Belleten 1965'ten ayrı basım, Ank., 1966, s. 65- 101

Tecrîd ve Ḳalenderî mahlaslarıyla tanınan Cânî b. Melik-Şâh-i Ḫorasânî tarafından yazılmış manzum bir sözlüktür. Şâh Benderî adlı şairi taklit etmesiyle meşhur olan müellif, bu Çağatayca-Farsça manzum sözlüğü, Muḥammed Mîrzâ ʿİsâ Bahadur Ḫân adına nazmetmiştir.

Müellif eserini 965/1558 yılında kaleme almış ve 970/1563 yılında tamamlamıştır. Eser, Farsça mensur bir önsözle başlar. Manzum sözlük kısmı yirmi bir kıt'adan oluşmaktadır. Son kıt'ada Timur şehzadelerinin adları nazmedilmiş ve Nevâʾî'nin adı anılmıştır[331].

Eserin başlangıcı ve sonu şöyledir:

Baş:

بعد از حمد و سپاس ایزد و درود خواجه کونین ...

Son:

صد شکر که این نظم بانجام رسید وز درد علیشیر بمن جام رسید
در نهصد و شصت و پنج کردم بنیاد در نهصد و هفتاد باتمام رسید

Nüshaları:

İran/Tahran, Kitâb-ḫâne-i Medrese-i ʿÂlî-i Sipeh-sâlâr, nr. **2911**/2 (1092 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.

Münzevî, **Nüsḫahâ**, III, 2038

Medârü'l-efâżıl (tlf.1001/1593)

Allah-dâd Feyżî b. Esedülʿulemâʾ

Arapça ve Türkçe kelimelerin Farsça karşılıklarını veren, Farsça kelimeleri de Farsça izah eden bir sözlüktür.

Medârü'l-efâżıl, Timur'un VII. kuşak torunu Celâlüddîn Muḥammed Ekber Şâh (1556-1605) dönemi şair ve dilcilerinden olan Allah-dâd Feyżî b. Esedülʿulemâʾ ʿAlî Şîr Serhindî tarafından 1001/1593 yılında yazılmıştır. Ekber Şâh dönemi saray kâtipleri ve vakanüvislerinden olan müellifin Ekber Şâh döneminin 1601 yılına kadar olan tarihî olayları içeren Ekber-nâme adlı bir tarih kitabı vardır. Bu eseri otuz altı yaşında iken yazmaya başlayan Allah-dâd Feyżî'nin Nâz u Niyâz adlı bir mesnevîsi de

331 **Ferhenghâ-yi ʿArabî be Fârsî**, s. 113; **Lûgat-nâme**, I, 295

bilinmektedir[332].

Müʾeyyidü'l-fużalāʾ gibi Medārü'l-efāżıl da Hindistan sahasında Farsça için yazılmış sözlüklerin söz varlıklarını ihtiva eden ve XVII. yüzyıldan sonra telif edilmiş sözlüklere de kaynaklık etmiş kapsamlı ve muteber sözlüklerden biri kabul edilmektedir.

Allah-dād Feyżī, Medārü'l- efāżıl'ın Farsça önsözünde, Müʾeyyidü'l-fużalāʾ'nın bazı kaynaklarını kendi kaynakları arasında zikretmiş ve bu sözlüğü de kaynak olarak göstermiştir. Medārü'l- efāżıl'ın tertibinde Müʾeyyidü'l-fużalāʾ örnek alınmıştır.

Sözlüğün tertibinde kelimelerin ilk harfleri bâbları, son harfleri de fasılları teşkil eder. Her fasıl üç bölüme ayrılmış; birinci bölümde Arapça, ikinci bölümde Farsça ve üçüncü bölümde de Türkçe kelimelere yer verilmiştir.

Maddelerin iç tertibinde ikinci ve diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Kelimelerin yalnızca ilk harflerinin harekesi belirtilmiş; Arapça ve Farsça kelimeler için de nadiren şahit beyit nakledilmiştir. Şahit beyitlerin önemli bir kısmı müellife aittir. Müellif kendisinden naklettiği şahit beyitlerde "Üstād" lakabını kullanmıştır.

Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yaklaşık 12.000 kelime maddesi ihtiva eden Medārü'l-efāżıl, Muḥammed Bāḳır tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Lahor, 1335 h.ş./1956). Bu sözlük Urducaya da tercüme edilmiş ve üç cilt halinde basılmıştır. Ancak bu tercüme tamamlanamamış, tercüme ve baskısı eksik kalmıştır[333].

Nüshaları:

Hindistan, India Office Library, nr. **1782, 2438, 2772**

İran, Meşhed, Kitāb-ḫāne-i Āstān-i Ḳuds-Rażavī, Lgt. **44**

Pakistan, Ravalpindi, Kitāb-ḫāne-i Genc-baḫş-i Merkez-i Taḥḳīḳāt-i Fārsī-i İrān ve Pākistān, nr. **410, 1076, 1321, 2714, 2824, 4522, 5100, 5225**

Nüsha ve tavsif için bk.

Ethe, **India Office mns.**, I, 1340; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2024; Münzevī, **Pakistan mns.**, III, 1054-1060

---

332 Storey, **Persian Literature**, I/I, 551- 552; Rieu, **Persian**, II, 469

333 Husain, "**Persian Lexicons During the 16th Century A.D. in India**, s. 112-114; **Ferhenghā- yi Fārsī**, s. 101- 102; Ethe, **India Office mns.**, I, 1340; Rieu, **Persian**, II, 469

Te'lîfü'l-emîr (=Türkçe Lisan Kitabı) (tlf.1001/1593' ten sonra)
Ḫvāce Emîr Ḫān

Ḫvāce Emîr Ḫān tarafından yazılmış muhtasar bir gramer kitabı ve konu tasnifli bir sözlüktür.

Müellifin künyesi, Ḫvāce Emîr Ḫān İbn Ḫvāce Pādşāh Ḫān İbn Ḫvāce Nāṣırüddîn Ḫān-i Buḫārî'dir. Müellif aslen Türkistanlıdır. Ailesi Türkistan'dan Hindistan'a göç etmiş ve bu ülkede uzun müddet kaldıklarından ana dillerini unutmuşlardır. Ḫvāce Emîr Ḫān Hindistan'da nazmın her türünü ustaca kullanmasıyla bilinen meşhur Türk şairi Mîrzā Muḥammed Ḥasan Ḳātil(ölm.1824) ile yakın dost olmuş ve eserini, kendisiyle Türkçe konuşmak hususunda ısrarlı olan bu Türk şairin teşvikiyle kaleme almıştır. Te'lîfü'l- emîr, kaynaklarda zikredilen diğer adıyla Türkçe Lisan Kitabı, Medārü'l- efāżıl adlı mensur ve Emîr Ḫusrev-i Dihlevî'nin manzum Niṣāb-i Türkî'sinden istifadeyle yazılmıştır.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre Te'lîfü'l-emîr altmış kısımdan oluşmaktadır. Eserin ilk üç kısmı Türkçenin gramerine ayrılmış; birinci kısımda Türkçenin sonekleri verilmiş, ikinci ve üçüncü kısımlarda da "gelmek" fiilinin çekimleri yapılmıştır. Açıklamalar Farsçadır. 4.-40. kısımlar, el, ayak, göz, dudak ve dil gibi organlarla yapılan eylem adları; 41.-60. kısımlarda da sayılar, akrabalık adları, insana dair sıfatlar ve haller, meslek adları, kabile adları, organ adları, silah, süs ve takı adları, renkler, giyecek, yiyecek, alet adları, evde kullanılan eşyaların adları, gökyüzü ve yeryüzünde bulunanlara dair, hayvan adları, insan ve hayvanların sıfatlarına dair ve benzeri başlıklar altında toplanmış Çağatayca kelimelerin Farsça karşılıkları verilmiştir[334].

Te'lîfü'l- emîr'in XVII. yüzyılın sonlarına doğru istinsah edilmiş bir nüshası British Museum, Or. 38 numarada mevcuttur. Bu nüshayı tavsif eden Rieu, eserin başlangıcını şu şekilde vermektedir[335]:

حمد بیعد و سپاس بیحد موادی جناب حکیمی است ...

Prof. Dr. Erkan Türkmen, "Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler" adlı makalesinde, Gopal Lal adında bir müellif tarafından yazılmış Niṣāb-i Türkî adlı Çağatayca-Farsça bir sözlüğün tanıtımını yapmıştır. Erkan Türkmen'in Niṣāb-i Türkî hakkında verdiği bilgiler ile

334 Rieu, **Turkish**, s. 283; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 218

335 Rieu, **Turkish**, s. 283

Rieu'nun Te'lîfü'l- emîr hakkında yazdıkları arasında ortak noktalar vardır. Erkan Türkmen Gopal Lal'a nispet ettiği Nişāb-i Türkî hakkında şu bulgileri vermiştir: "Bu eser iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde "Efsâne-i Türkî" adlı Türkçe bir masal yer almaktadır. Mensur gramer kitabı ise vr. 83'ten başlar. Gopal Lal adındaki bir Hintli tarafından muhtelif Nişāb-i Türkî'lerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Eserin ünlü Farsça şairi Mîrzā Ḳātil Beg'in teşvikiyle Emîr Ḫusrev-i Dihlevî ve Aḥmed Şāh (Dürrānî) ile II. Alemgîr'in veziri olan İmād al-Mülk'ün Nisāblarından yararlanılarak derlendiği önsözünde ifade edilmektedir.

Türkçedeki emir halleri ile fiil çekimleri verildikten sonra vr. 59'dan itibaren çeşitli isimlere geçilmektedir. Ayrıca nüshanın 52. varağında çeşitli at isimleri ve Farsça karşılıklarından örnekler de verilmiştir[336]."

Ali Fuat Bilkan, bu eserin Hindistan, Bihar/Patna, Khudabahş Library, nr. 18'de mevcut bir nüshasını görmüş ve sözlüğün adını Türkî Efsâne (Hikâye, Türkçe-Farsça Lügat), müellifinin adını Hâce Emîr Sahib ve müstensihini de Gopal Lal şeklinde tespit etmiştir[337].

Tertip itibarıyla Te'lîfü'l- emîr'e çok benzeyen başka bir Çağataycа-Farsça sözlük nushası Wilhelm Pertsch tarafından tanıtılmaktadır. Wilhelm Pertsch Berlin Könıglıchen Bibliothek, Petermann II, 354 numarada kayıtlı bu nüshanın tavsifinde sözlük hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Bu eser herşeyden önce Çağatayca için yazılmış bir gramer kitabı ve sözlüktür. Nüshada eserin adı ve müellifi belli değildir. Çağataycanın gramerine dair bilgiler Farsça izah edilmiştir. Eserin sözlük kısmında ise Öztürkçe fiiller, göz ile yapılan, ayak ile yapılan, el ile yapılan, dudak ile yapılan eylemler şeklinde gruplandırılarak Farsça karşılıkları verilmiştir. Daha sonra "esmā'-i a'dād" başlığı altında Türkçe sayı sıfatları ile ilgili bilgiler verilmiş, daha sonra da bu bölüme, yalnızca Farsça yalın isimler ile belli başlı hayvan adları Farsça olarak nazmedilmiştir[338]."

Pertsch eserin manzum kısmının başından aşağıdaki beyitleri de örnek olarak nakletmiştir:

موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار زین چار چو بگذری نهنك آید مار
آنگاه باسب و گوسفند است حساب حمد و نه و مرغ و سگ و خوك آخر کار

336 Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 485

337 Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1104

338 Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 98

Pertsch'in tanıttığı eserin başlangıcı ise şöyledir:

بدانکه اصل صیغهای ترکی امر است بعد از امر هر علامت که بیارند معنی آن پیدا کند

Rieu'nun Teʾlīfü'l- emīr hakkında yazdıkları ile Erkan Türkmen ve Pertsch'in verdiği bilgiler arasında ortak özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler ve verilen bilgiler, Erkan Türkmen ve Pertsch'in tanıttıkları nüshaların Teʾlīfü'l- emīr'e ait olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Tācü'l-meṣādır ve esāmī-i Türkī (tlf.1090/1679)
Mīr ʿİsā-oğlı Ḥācī Şāşī-i Taşkendī

Çağatayca-Farsça mensur bir sözlük olup Muʿaẓẓam Müridī adıyla tanınan Taşkentli Mīr ʿİsā-oğlı Ḥācī Şāşī adlı bir müellif tarafından Ramazan 1090/Ekim 1679 yılında yazılmıştır. Tācü'l-meṣādır ve esāmī-i Türkī adlı Farsça açıklamalı bu sözlük, Sultan Ḫvāce Aḥmed'e takdim edilmiştir.

Sözlüğün başlangıcı şöyledir:

کتم خرامه اخرمت للناس بو مونجه عالمی لار دین بیزنی ...

Nüshaları:
Almanya, Berlin, Könıglıchen Bibliothek, Sprenger, nr. **1645**
Hindistan, Uttar Pradesh, Aligarh Muslim University, Mavlana Azad Library, nr. **1042**

Nüsha ve tavsif için bk:
Pertsch, Die Handschriften, VI, 99; Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1104

Nişāb-i Türkī be Fārsī (tlf.1092/1681'den önce)
Manzum Türkçe-Farsça Sözlük)
ʿAbdullāh-i Türkistānī

ʿAbdullāh-i Türkistānī adlı bir müellif tarafından yazılmış manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Eser otuz kıt'aya ayrılmış yaklaşık 220 beyitten ibarettir[339].

339 **Ferhenghā-yi ʿArabī be Fārsī**, s. 114; **Lügat-nāme**, I, 296

Eserin başlangıcı şöyledir:

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
اوغان و تنگری و ایزی بترکی نام حق میدان
دگر یواج و تنگری ایلچی گوی پیامبر خوان

Nüshaları:

İran/ Tahran, Kitāb-ḫāne-i Medrese-i ʿĀlī-i Sipeh-sālār, nr. **2911** (vr. 54-57)

Nüsha ve tavsif için bk.

Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2038

Kitāb-i Zebān-i Türkī (tlf.1658-1707)

Muḥammed Yaʿḳūb-i Çingī

Hindistan doğumlu bir Türk ve Baburlular (1526-1858)'ın altıncı hükümdarı I. ʿĀlem-gīr Şāh (Evrengzīb) (1658-1707) dönemi müelliflerinden Muḥammed Yaʿḳūb-i Çingī tarafından konu gruplarına göre tertip edilmiş Türkçe-Farsça bir sözlüktür.

Sözlük, Hindistan'da zamanla unutulan Türkçenin asıl kaynaklardan öğrenilmesini sağlamak maksadıyla kaleme alınmış ve I. ʿĀlem-gīr Şāh adına ithaf edilmiştir. Eserin önsözünde bu padişah için yazılmış bir kaside, sonunda da sultanın övgüsüne dair Türkçe bir manzume yer alır.

Kitāb-i Zebān-i Türkī on dört bâbtan müteşekkildir. İlk on üç bâb, alfabe sırasıyla tertip edilmiş ve zamanlara göre çekimli toplam 163 fiili; son bâb ise, gökyüzü, yeryüzü, at isimleri, kuşlar, organ adları, soy ve kabile adları, silahlar, sayılar, edatlar, zamirler ve muhtelif kelimeler gibi konu ve anlamlarına göre tasnif edilmiş isimleri ihtiva eder[340].

Başlangıcı şöyledir:

سپاس برتر از قیاس واجب الوجودی را در خور و سزاوار است که بمخض قدرت کامله

Nüshaları:
British Museum, Or. **1912**

340 Rieu, **Turkish**, s. 268; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 215; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 226; Schimmel, "**Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı**", s. 168

Nüsha ve tavsif için bk:
Rieu, **Turkish**, s. 268

Lüğat-i Türkî (tlf.1658-1707 arası)
Fażlullāh Ḫān

Risāle-i Türkî, Risāle-i Lüğat-i Türkî, Risāle-i Fażlullāh Ḫān adlarıyla da anılan bu Çağatayca-Farsça sözlük, Hindistan'ın İlāhābād valisi iken 1095/1684 yılında ölen ve Timur sultanlarından Emîr Cākū soyundan gelen Seyfüddîn Maḥmūd Faḳîrullāh'ın yeğeni Fażlullāh Ḫān tarafından yazılmıştır.

Fażlullāh Ḫān, I. ʿĀlem-gîr Şāh'ın emriyle bir şehzâde için kaleme aldığı sözlüğe Lüğat-i Türkî adını vermisse de, eseri daha çok Risāle-i Fażlullāh Ḫān adıyla bilinmiştir.

Risāle-i Fażlullāh Ḫān, bir mukaddime ve üç bâbtan oluşmaktadır. Eserin mukaddimesinde Türkçenin fiilimsilerine ve soneklerine dair bilgiler verilmiştir. "Der beyān-i meṣādır" başlıklı birinci bâbta, ilk harflere göre alfabetik sırayla tertip edilmiş Türkçe fiillerin, "Der esmā'-i cāmid" başlıklı ikinci bâbta, ilk ve son harflere göre tertip edilmiş isimlerin, "Der müteferriḳāt" başlıklı üçüncü bâbta, sayılar, vücut organlarının adları, hayvan adları, maden, meyve adları, Türk kabile ve aşiret adları, askerî terimler, zamirler, edatlar ve benzeri konulara göre tasnif edilmiş Türkçe kelimelerin Farsça karşılıkları verilmiştir.

Lüğat-i Türkî, maddelerin tertibi ve hareke kayıtları hususunda tashih edilerek ve yeni kelime ilâveleriyle genişletilerek Münşî ʿAbdurraḥîm tarafından Risāle-i Fażlullāh Ḫān adıyla 1825 yılında Calcutta'da neşredilmiştir. Sözlük Calcutta'da neşredilmesi münasebetiyle Calcutta Lügati adıyla da bilinmektedir.

Lüğat-i Türkî'nin üçte bir oranında kısaltılmış bir nüshası India Office Library, 2498 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha, ʿİvād ʿAlî tarafından 1208/1794 yılında Calcutta'da kopye edilmiştir[341].

---

341 Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 214 - 215; Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, II, 225 - 226; **Tarama Dergisi**, I, 50; Schimmel, "**Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı**", s. 168. Nüsha ve tavsif için ayrıca bk. Ethe. **India Office mns.**, I, 1315; Rieu, **Turkish**, s. 264; Türkmen,"**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 484- 485; Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1103, 1104

Āmeden-nāme (tlf.1658-1707 arası)
Mīr Seyyid Ḥüseyn

Manzum bir sözlük olan Āmeden-nāme, yine I. ᶜĀlem-gīr Şāh dönemi müelliflerinden olan Mīr Seyyid Ḥüseyn tarafından nazmedilmiştir.

Farsça bir önsözle başlayan Āmeden-nāme, iki "mertebe" ve bir "hâtime" başlıklarını taşıyan üç bölüm halinde hazırlanmıştır. "Elfāẓ-i mürekkebe" başlığını taşıyan birinci mertebe'de, bileşik ve türemiş Türkçe kelimeler ile çekimli fiiller; "elfāẓ-i müfrede" başlıklı ikinci mertebe'de ise , basit ve yalın halde olan isim ve fiil kökleri Farsça karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. Her iki bölümdeki kıt'alarda yer alan Türkçe kelimeler, ilk harfler esas alınarak tertip edilmiştir. İkinci mertebenin sonunda 1'den 1000'e kadar Türkçe sayılar ile ilgili bilgiler yine manzum olarak verilmiştir.

Sözlüğün hâtime kısmında, "Baᶜżı müteferrika" başlığı altında pratiğe yönelik çeşitli cümle örneklerine ve konulara göre tasnif edilerek Farsça karşılıkları verilmiş kelimelere yer verilmiştir. Āmeden-nāme, I. ᶜĀlem-gīr döneminde yazılmıştır.

Eserin başlangıcı şöyledir:

وهاب بی نیاز فیاز جهان پرداز نوع بدیع انسانرا بدل دانا و زبان گویا ...

Birinci mertebe'nin başlangıcı:

سایه اقبال شاهنشاه عالم گیر باد بر سر خلق جهان پاینده تا یوم التناد
اوقو اوقرمن اوقومم اوقورم بخوان میخوانم نمیخوانم خواندم اسپ

Nüshaları[342]:
Almanya, Berlin, Königlichen Bibliothek, Sprenger nr. **1645** (1168 h.)
Hindistan, India Office Library, nr. **947** (1106 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.
Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 99; Ethe, **India Office mns.**, I, 1316

Ġarāᵓibü'l-lüġāt (=Taṣḥīḥ-i Ġarāᵓibü'l-lüġāt) (tlf.1169/1756'dan önce)

Sirācüddīn ᶜAlī Ḫān-i Ekberābādī

342 Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**" adlı makalesinde, "Ameden-i Türkî (Türkçe - Farsça lügat), "Amed-name-i Türkî ve Farisî" adlarıyla Türkçeden Farsçaya iki (s. 1101), "Kilurnâme" adıyla Ali Kebîr adlı bir müellif tarafından yazılmış Farsçadan Türkçeye bir sözlük zikretmekte (s.1102) ve kütüphane kayıt numaralarını vermektedir. Ancak adı geçen makalede eserler hakkında bilgi verilmemektedir.

Ġarā'ibü'l-lüġāt, Urduca deyimlerin Farsça, Arapça ve Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. Müellifi, İsti'dād Ḫān lakabıyla bilinen ve şiirde Ārzū mahlasıyla meşhur Sirācüddīn 'Alī Ḫān-i Ekberābādī'dir.

I. 'Ālem-gīr Şāh'ın emirlerinden Şeyḫ Ḥüsāmüddīn (ölm.1115/1703)'in oğlu olan Ārzū, 1099/1688 ya da 1101/1690 yılında Guvāliyār ya da Ekberābād (Agra)'da doğmuştur. 1132/1720 yılında Guvāliyār'dan Dehli'ye giderek Raca Ānandrām Muḫliṣ (ölm.1164/1751)'in himayesine girmiş ve onun tavassutuyla kendisine itibar kazandıracak resmî bir görev temin etmiştir. Daha sonraki yıllarda bulunduğu Ud, Feyżābād ve Lucknow gibi eyalet ve ilim merkezlerinde devlet erkânından, bilhassa Muḥammed Şeyḫ Ḫān-Sāmān, Mu'temenüddevle İsḥāḳ Ḫān (ölm.1152/1739), oğlu Necmüddevle (ölm.1163/1750), kardeşi Sālār-Ceng ve Şücā'üddevle gibi vezir ve valilerin mali desteğini görmüştür.

Dönemin seçkin edip, şair ve dilcilerinden biri sayılan Ārzū, 26 Ocak 1756 tarihinde Lucknow'da ölmüştür.

Ārzū Urdu edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden, aynı zamanda Farsçanın ve Fars edebiyatının Hindistan'daki önemli temsilcilerinden ve üstatlarından biri kabul edilmektedir. O, Sa'dī'nin Gülistan'ı için Ḫıyābān, Niẓāmī-i Gencevī'nin İskender-nāme'si için Şikūfezār adıyla şerhler yazmış, bunların yanında biyografik eserler, edebî tenkitler; Farsçanın grameri, arûzu, edebî sanatları ve belâgatine dair eserler telif etmiştir[343].

Ārzū Ġarā'ibü'l-lüġāt dışında, Suyūṭī'nin Muzhir'ini örnek alarak lügat ilminin usullerine dair Muẓmir adlı bir kitap yazmış, Sirācü'l-lüġa (tlf.1147/1734) ve Çerāġ-i hidāyet adlarıyla Farsçadan Farsçaya iki sözlük hazırlamıştır[344].

Ġarā'ibü'l-lüġāt ise gerçekte 'Abdülvāsi'-i Hānsevī'nin eş anlamlı Farsça kelimelerin Urduca karşılıklarını veren aynı adlı sözlüğünün tashih

---

343 Storey, **Persian Literature**, I/II, 834- 840; **Bankipore mns.**, III, 217- 218; Serferāz, **Bombay mns.**, s. 127- 129; Rieu, **Persian**, III, 838, 1030; Ivanow, **ASB. Second Suppl.**, s. 27-29; Feṭḥullāh-i Müctebāyī, "Ārzū", **Dā'iretü'l-me'ārif-i Buzurg-i İslāmī**, I, 295- 296

344 Burhān-ı ḳāṭı'ın tenkidi ve tashihi maksadıyla kaleme alınan Sirācü'l-lüġa, eski İran şairlerinin divanları taranarak hazırlanmış bir şiir sözlüğüdür. Çerāġ-i hidāyet ise yukarıda adı geçen sözlüğün ikinci cildi hükmünde olup Safevîler dönemi İran şairlerinin şiirde kullandıkları mazmun ve deyimlerin izahı için kaleme alınmış bir sözlüktür. Bu iki sözlük için bk. **Ferhenghā-yi Fārsī**, s. 157- 162

ve tekmilidir[345]. Bu münasebetle "Taṣḥīḥ-i Ġarā'ibü'l-lüġāt" ve "ʿAcā'ibü Ġarā'ibi'l-lüġāt" adlarıyla da anılmaktadır. Ārzū, Hānsevī'nin sözlüğündeki Urduca kelime ve deyimleri esas almak suretiyle Farsça karşılıkları ve Farsça kelimelerin okunuşları ve anlamları üzerinde düzeltmeler yapmış, ayrıca Arapça ve Türkçe karşılıklarını da vermiştir. Urduca kelime maddeleri alfabetik olarak tertip edilmiştir.

Kaynaklara göre eserin başlangıcı şöyledir:

سبحانك لا علم الا ما علمتنا انك انت العزيز الحكيم ، بعد حمد و سپاس ...
میگوید فقیر سراج الدین علی آرزو تخلص که ...

Nüshaları:

İngiltere, Londra, British Museum, Or. **1215**

Hindistan, West Bengal/Calcutta, Asiatic Society Library, nr. III-**344**

Nüsha ve tavsif için bk.

Ivanow, **ASB. Second Suppl.**, s. 28; Rieu, **Persian**, III, 838, 1030; **Bankipore mns.**, IX, 52; Storey, **Persian Literature**, I/II, 837; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1931; Feṭḥullāh-i Müctebāyī, "Ārzū", **Dā'iretü'l-meʿārif-i Buzurg-i İslāmī**, I, 295

Cevāhir-i ḳalem (tlf. XVIII. yüzyıl başları)

Seyyid ʿAbdülḥalīl-i Bilgrūmī

Cevāhir-i ḳalem, manzum Arapça, Farsça, Türkçe ve Hindçe bir sözlük olup Seyyid ʿAbdülḥalīl-i Bilgrūmī (ölm.1725) tarafından nazmedilmiştir[346].

Elfāẓu celiyye fī beyāni lüġati't-Türkiyye (tlf.1719-1748 arası)

Ḫvāce Ṭayyib-i Buḫārī-i Naḳş-bendī

Nakşibendî tarikati müntesiplerinden Ḫvāce Ṭayyib-i Buḫārī tarafından yazılmış Farsça izahlı Çağatayca bir sözlüktür.

Elfāẓ-i celiyye, Hindistan Türk imparatoru Nāṣıruddīn Muḥammed Şāh Gāzī (1719-1748) adına ithaf edilmiştir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "faṣl" başlıkları altında yirmi beş kısma ayrılmış ve Çağatayca kelime maddeleri konularına göre tasnif edilmiştir. Eserin ikinci bölümü gramere ayrılmış ve gramer konuları yine yirmibeş

345 Hānsevī'nin Ġarā'ibü'l-lüġāt'ı için bk. **Ẕerīʿa.**, XVI. 32; Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 1931, 2074

346 Schimmel, "**Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı**", s. 169

fasla taksim edilmiştir. Fasıllar birinci bölümün devamı olacak şekilde 26-50 sayıları arasında numaralandırılmıştır. Ellinci fasılda konuşmaya yönelik diyaloglara, hâtime kısmında da Orta Asyalı hace-can'ların öğütlerine ve veciz sözlerine yer verilmiştir. Bu sözler, Türk şeyhlerine ithaf edilmiş 100 öğütten ibarettir[347].

Elfāẓ-i celiyye'nin başlangıcı şöyledir:

حمدی که اوراق احداق یصایر اولو الابصار از ملاحظه آثار غایب آن عاجز ...

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Add. **16, 759**
Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Turkish**, s. 264

Ferheng-i Türkî be Fārsî (Farsça-Türkçe Sözlük)
Şūfiyullāh Yār Ṭahmas Big Ḫān

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Hindistanlı münşîlerden Şūfiyullāh Yār Ṭahmas Big Ḫān tarafından yazılmış Çağatayca-Farsça bir sözlük risalesi olup Türkçe bir önsözle başlar. Kaynaklara göre eserin başlangıcı şöyledir:

اوراق سیز موستو تینگر ...

Nüshaları:
Pakistan, Lahor, Pencap Public Library, Ḥayāt **494, 35**

Nüsha ve tavsif için bk.
Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2003

Ḳavā'id-i Aḥmedî (tlf.1198/1784)
Muḥammed Mehdî-i Tebrîzî

Muḥammed Mehdî-i Tebrîzî adlı bir müellif tarafından hazırlanmış Farsça açıklamalı Türkçe bir gramer kitabı ve sözlüktür. 1198/1784 yılında Dacca'da yazılmış ve Seyyid 'Alî Ḫān Bahādur, Seyyid Muḥammed Ḫān Bahādur Ḥaşmet-Cenge Seyyid Aḥmed 'Alî Ḫān Bahādur adlarına ithaf edilmiştir.

---

347 Rieu, **Turkish**, s. 264; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üçerine Tetkikler**", s. 216-217; Şafā, **Tārîḫ-i edebiyyāt**, V/I, 393; Schimmel, "**Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı**", s. 169

Ḳavāʿid-i Aḥmedī on beş fasıldan oluşan bir mukaddime, sözlük ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Eserin mukaddime kısmında Türkçenin gramer konularına yer verilmiştir. İsim ve fiilleri içeren sözlük kısmında yer alan Türkçe kelime maddeleri, ilk ve son harfler esas alınarak alfabetik düzende sıralanmıştır. Mukaddimede ifade edildiğine göre Ḳavāʿid-i Aḥmedī'nin sözlük kısmında Azerbaycan ve İran'da yaygın ve konuşulmakta olan Türkçe kelimeler derlenmiş ve bunların Farsça karşılıkları verilmiştir. Hâtime kısmında ise bazı Türkçe atasözlerine yer verilmiştir.

Kaynaklara göre eser şu sözlerle başlamaktadır:

حمد و سپاس بیحد و قیاس متکلمی را سزد که بقدرت کامله ...

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Or. **1912**
İran, Meşhed, Kitāb-ḫāne-i Āstāne-i Ḳuds-Raẓavī, Melîk, **379**/2

Nüsha ve tavsif için bk.

Rieu, **Turkish**, s. 267; aynı mlf., **Persian**, s. 998; Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2015

Maʿrūfü'l-lüġāt (tlf.1208/1794'ten sonra)
Müellifi bilinmiyor.

Maʿrūfü'l-lügāt, Hermann Ethe'nin verdiği bilgilere göre, kelimelerin ilk harfleri esas alınarak tertip edilmiş Ferheng-i Aẓferī adlı sözlüğün ikinci bölümünü teşkil eden Türkçe-Farsça bir sözlüktür.

Sözlük, Türkçe kelimelerin ilk harfleri bâb, son harfleri faṣl kabul edilerek düzenlenmiştir. Her fasılda önce fiillere, daha sonra da isimlere yer verilerek Farsça karşılıkları yazılmıştır. Maʿrūfü'l-lüġāt'ın India Office Library, 3370 numarada kayıtlı nüshasında eserin birinci bölümü eksik

olduğundan müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir[348]. Nüshanın baş zahriyesinde "Lüğat-i Türkî" adı kayıtlı olup, bu nüshanın J. H. Peile tarafından kütüphaneye hediye edildiğine dair 19 Eylül 1818 tarihli temellük kaydı bulunmaktadır.

Eserin başlangıcı şöyledir:

هذا القسم الثانی من فرهنگ اظفری المسمی بمعروف اللغات اولها ترکی و آخرها پارسی علی رسم التالیفات المشهورات ، باب الالف مع فصل الالف ...

Nüsha ve tavsif için bk.
Ethe, **India Office mns.**, I, 1316

Kitāb-i Āmeden (tlf.1211/1796)
Müellifi bilinmiyor.

---

348 Ethe, **India Office mns.**, I, 1316. Ethe, Ferheng-i Aẓferî ve müellifi hakkında herhangi bir bilgi vermemiş, kaynaklarda da bu adla telif edilmiş bir sözlüğe tesadüf edilmemiştir. Ancak Aḥmed-i Münzevî, Mîrzā ʿAlî-Baḫş-i Aẓferî'nin Nişāb-i Aẓferî adlı manzum Çağatayca bir sözlüğünü zikretmekte ve 1208/1794 tarihinde müellif hattıyla yazılmış, Pakistan, Kitāb-ḫāne-i Encümen-i Teraḳḳî-i Urdu, 3 KF. 343 numarada mevcut, 56 varaktan ibaret bir nüshasını göstermektedir (bk. Münzevî, **Nüsḫahā**, III, 2037). Mîrzā ʿAlî-Baḫş-i Aẓferî, Mîrzā-yi Kelān lakabı ve şiirde Aẓferî mahlasını kullanan Muḥammed Ẓahîrüddîn Mîrzā ʿAli-Baḫş Bahādur-i Ġurgānî'dir. I. ʿĀlem-gîr Şāh'ın soyundan olup, Şāh ʿĀlem Bahādur Şāh (1707-1712)'ın oğlu Muʿizzüddîn Muḥammed Cihān-dār Pādşāh (1712-1713)'ın kızı olan ʿİffet-Ārā Begüm'ün torunudur. Türkçe yanında, Arapça ve Urducayı iyi bilen, aynı zamanda bir dilci, tarihçi ve şair olan Aẓferî, 1172/1758 yılında Delhi'nin Red Fort bölgesinde doğmuş ve tahsilini tamamlayıncaya kadar Red Fort'ta yaşamış, 1202/1789 yılında buradan ayrılarak yedi yıl kadar Lucknow'da, on yıl kadar Mürşîdābād'da ve hayatının sonuna kadar da Madras'ta yaşamış, 1234/1818 yılında ölmüştür. Aẓferî'nin yedi eseri bilinmektedir. Bunlardan dördü Çağatayca için yazılmış sözlük ve gramer kitabıdır. 1. **Lüğat-i Türkî-i Çağatāî**. 1789-1795 yılları arasında Lucknow'da iken kaleme aldığı mensur bir sözlüktür. 2. **Nişāb-i Türkî**. Manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Münzevî'nin Nişāb-i Aẓferî adıyla zikrettiği eser olması muhtemeldir. 3. **Tengri-tārî**. Emîr Ḫusrev-i Dihlevî'ye nispet edilen Ḫālîḳ-bārî adlı manzum Arapça-Farsça-Hintçe sözlüğün manzum olarak Türkçeden Hindçeye bir uyarlamasıdır. 4. Hintli bir memur olan Rai Tika Ram'ın isteği üzerine Patna'da kaleme alınmış Türkçenin gramerine dair 452 beyitlik bir kitap. Aẓferî'nin tek mensur sözlüğü kaynaklarda Lüğat-i Türkî-i Çağatāî adıyla zikredilmekte, Ferheng-i Aẓferî ya da Maʿrūfü'l-lüğāt adıyla kendisine bir eser isnad edilmemektedir. Aẓferî ve eserleri hakkında bk. Storey, **Persian Literature**, I, 642-643; Schimmel, "**Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı**", s. 169, 170, 171

Kitāb-i Āmeden, bazı Çağatay Türkçesi fiillerinin mastar hali ve çekimli (mâzî, muzâri ve olumsuz muzâri) şekillerinin Farsça karşılıklarını ihtiva eden muhtasar bir sözlüktür. Türkçe "gelmek" fiilinin Farsça karşılığı olan « آمدن = āmeden» fiili ile başladığından bu adla anılmıştır. Müellifi bilinmeyen bu muhtasar sözlük 1211/1796 yılında yazılmıştır.

Eserin bir nüshası Almanya, Berlin Könıglıchen Bibliothek, Petermann 123 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın tavsifini yapan Wilhelm Pertsch, Kitāb-i Āmeden'den şu örnekleri nakletmektedir[349]:

گفتن : aytmaḳ ; رفتن : barmaḳ ; رسیدن : yitmek ; خوابیدن : yatmaḳ;

یافتن : tapmaḳ ; شدن : bolmaḳ

Eserin başlangıcı ise şöyledir:

كيلمك	كيلدى	كيلدر	كيلميدر
آمدن	آمد	مى آمد	نمى آيد

Bazı kaynaklarda Kitāb-i Āmeden gibi, mastar halleriyle yazılmış Türkçe fiillerin Farsça karşılıklarını veren, risale halinde hazırlanmış, eserin adı ve müellifi tespit edilememiş bazı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlükler tanıtılmaktadır. Bu tür sözlük risalelerinden biri, Hindistan, Andra Pradeşh/Haydarabad, Salarceng Museum Library, 4492, seri nr: 1'de kayıtlı bir lügat mecmuası içerisinde Meṣādır-i Türkî adıyla yer almaktadır. Eserin bu nüshasını gören ve tavsif eden Prof. Dr. Erkan Türkmen, Meṣādır-i Türkî'yi, "...bazı Türkçe isimler (vr. 2'ye kadar) ile mastarlar ve fiil çekimlerini kapsayan bu eser geniş olarak (241 vr.) Türkçe fiilleri ele almaktadır. Fiil çekimleri ise Doğu Türkçesine göre yapılmıştır. Türkçe kelimeler siyah mürekkep, Farsça kelimeler ise kırmızı ile belirtilmiştir" şeklinde tanıtmış, bazı fiil ve Farsça karşılıklarından örnekler vermiştir[350].

Yine aynı mecmua içerisinde 1 T.T. 10 serisinde, "Türkî meṣādır" adıyla kayıtlı, 42 varaklık bir sözlük nüshası bulunmaktadır. Prof. Dr. Erkan Türkmen bu nüshanın tanıtımında eser hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Bu eser de yukarıdaki gibi Türkçe mastarlardan oluşmaktadır. Eserde her fiilin okunuşu Farsça olarak verildiğinden, eserin önemi bir kat daha artmaktadır. "Bābü'l- elif faṣlü'l- elif" ibaresi ile başlayan bu eserde 1000'e yakın fiil verilmiş olup, her Türkçe kelimeden sonra bu kelimenin harekeli

---

349 Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 102

350 Türkmen,"**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 483- 484

okunuşu da verilmiştir. Eserin başı şöyledir[351]:

باب الالف فصل الالف اپلاماق فرو گرفتن ، اپماق پاچه را ته کردن ...

Fevā'id-i ṣıbyān (tlf.1212/1797'den önce)
Evliyā Maḥmūd

Evliyā Maḥmūd adlı bir müellif tarafından Farsça-Arapça ve Türkçe olarak hazırlanmış küçük bir sözlüktür. Farsça kelimeler madde başı yapılarak ilk ve son harflere göre tertip edilmiş ve kelimelerin önce Arapça, daha sonra da Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

Eser şu sözlerle başlamaktadır:

ستایش و نیائش خدای را که طوائف طبقات ...

Nüshaları:

Hindistan, West Bengal/Calcutta, Asiatic Society Library, Curzon Collection Ef. **297** (1212 h.)

Tavsif için bk.
Ivanow, **Curzon Col.**, s. 682

Niṣāb-i şeş zebān (tlf.1248/1833'ten önce)
Yūsufī

Türkçe, Arapça, Farsça, Afganca ve Hintçe (Keşmirce) olmak üzere Yūsufī adlı bir müellif tarafından altı dilde yazılmış manzum bir sözlüktür.

İlk mısrası şöyledir:

پوخته کونکل جان و تن قربان نام ذو المنن

Nüshaları:

Pakistan, Pencap Puplic Library, nr. **31, 794** (1248/1833 h.)

Nüsha ve tavsif için bk:

Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2039

Zübdetü'l- esmā'i't-Türkiyye (1253/1837'den önce)
Müellifi bilinmiyor.

Mechul bir müellif tarafından Zübdetü'l- esmā'i't-Türkiyye adıyla yazılmış konu tasnifli muhtasar bir Çağatayca-Farsça sözlüktür.

---

351 Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 484

Sözlükte Çağatayca kelimeler konulara göre dokuz fasla ayrılmış ve fasıllarda yer alan kelimeler de alfabetik olarak tertip edilmiştir. Fasılların konu başlıkları şöyledir: 1. Fasıl: Gökyüzü, dünya ve bunlarla ilgili 2. Fasıl: Devlete dair 3. Fasıl: Sanat ve meslek adları 4. Fasıl: Akrabalık adları 5. Fasıl Organ adları 6. Fasıl: Savaş ve savaş aletleri adları 7. Fasıl: Hayvan adları 8. Fasıl: Yiyecek adları 9. Fasıl: Evde kullanılan eşya ve aletlerin adları [352].

Eserin başlangıcı şöyledir:

باب فی بیان اسماء الاشیاء المختلفة فی لسان الاتراك ...

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Or. **404** (vr. 80-92; 1253 h.)

Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Persian**, II, 513

Ẓafer-nāme-i İḳbāl Nādirī (1280/1863'ten önce)

İḳbāl Nādirī

İḳbāl Nādirī adlı bir müellif tarafından telif edilmiş Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Bir nüshası Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Asafiya Library, Lgt. 666 numarada kayıtlı olup Muḥammed Naṣīrüddīn-i **Ḥaydarābādī** tarafından 1280/1863 yılında istinsah edilmiştir[353].

Nişāb-i Ḳuṭbiyye (tlf. Bilinmiyor)

Kelimetüllāh b. Ḫvāce Raḥmetullāh b. Ḫvāce Niʿmetullāh

Şāh Mīrzā Ḳuṭbüddīn'in isteği üzerine kaleme alınmış ve Nişāb-i Ḳuṭbiyye adıyla Şāh Mīrzā Ḳuṭbüddīn'e ithaf edilmiş manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Türkçe konuşan kişilerden duyulan ve Türkçe yazılmış eserlerden derlenen kelimelerin Farsça karşılıkları ile birlikte nazmedilmesiyle vücuda getirilen Nişāb-i Ḳuṭbiyye, Arapça bir mukaddime ile, değişik vezinlerde yazılmış dokuz kıt'a ve toplam 274 beyitten müteşekkildir.

Kaynaklara göre eserin başlangıcı şöyledir:

الحمد لله ذی الجلال و الکرام مصرف الالسنه بانواع اللغات و اضاف الکلام ...

352 Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 224; Rieu, **Persian**, II, 513; aynı mlf., **Turkish**, s. 269

353 Münzevī, **Nüsḫahā**, III, 2004

Birinci kıt'anın ilk beyti de şöyledir:
اوغان و تنکری و ایزد خدا ورق یافراق یالاووچ است پیمبر زمان باشد جاغ

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Or. **404** (vr. 93-110)

Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Turkish**, s. 269

Lüğat-i Türkî (tlf. Bilinmiyor)
Ehlüddîn Türkmen b. Bayram ʿAlî

Mensur Türkçe-Farsça bir sözlük olup Ehlüddîn Türkmen b. Bayram ʿAlî adlı bir müellif tarafından kaleme alınmıştır.

Türkçe kelimeler son harfler esas alınarak on sekiz bâba taksim edilmiş ve bâblar alfabetik olarak dizilmiştir. Eserin mukaddimesinin başında sözlüğün yazıldığı dönemde Türkçenin Baymaklar'ın dili kabul edilen Çağatay ve Türkmen lehçesi adıyla iki yaygın kolu olduğu belirtilmiştir. Bu iki lehçe arasındaki farklar eserin bazı yerlerinde kelimelerden örnekler verilmek suretiyle de gösterilmiştir. Kaynaklarda eserin mukaddimesinden aktarılan bilgiye göre, Lüğat-i Türkî'de Baymaklar ve Türkmenlerin kullandığı Türkçe kelimeler derlenmiştir[354].

Lüğat-i Türkî'nin başlangıcı şöyledir:
حمد و سپاس و ستایش مران معبود را که از انواع طین تراب آدم علیه السلام را بوجود آورده ...

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Or. **1912** (vr. 370-456)
Almanya, Berlin, Könıglıchen Bibliothek, Seprenger **1649**

Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Turkish**, s. 268; Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 116

Risâle der lüğat-i Türkî (tlf. bilinmiyor)
Müellifi bilinmiyor.

Manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Kimin tarafından nazmedildiği bilinmemektedir. Bu manzum sözlüğün bazı kıt'alarında

354 Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Notlar**", s. 223; Rieu, **Turkish**, s. 268; Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 116

akrabalık adları, hayvan adları ve çekimli fiiller gibi bir konuyla ilgili kelimeler de nazmedilmiştir. Yaklaşık 170 beyitten meydana gelen eserin telif tarihi de bilinmemektedir. Kaynaklara göre bu manzum sözlüğün ilk beyti şöyledir:

بود الله تنگری در جدید و در قدیم اوغان اتا و الچی تو انبیا را رسل میدان

Nüshaları:

Hindistan, West Bengal/Haydarabad, Osmaniye Unv. Library, nr. **1272**

Nüsha ve tavsif için bk.

Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s.480; Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1103

Risāle der lüğat-i Türkî (tlf. bilinmiyor)
Müellifi bilinmiyor

Konu tasnifli Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Çağatayca kelimeler yirmi altı muhtelif başlık altında toplanmış ve Farsça karşılıkları satır altlarına kaydedilmiştir. Her konu bir fasıl kabul edilmiştir. Bazı fasılların konu başlıkları şöyledir: 1. Fasıl: Beden organlarının adları 2. Fasıl: Meslek ve sanat adları ile bunları icra edenlerin adları 3. Fasıl: Giyecek adları 21. Fasıl: Zamirler ve bazı deyimler 22. Fasıl: Sayılar 25. Fasıl: Birbiriyle cinas oluşturan kelimeler 26. Fasıl: Türkçe asıllı kelimelerde kullanılmayan Arapça harfler hakkında bilgiler.

Bu sözlüğün bir nüshası Hindistan, India Office Library, nr. 1471'de kayıtlıdır[355].

Lebîbü'l-lüğāt-i Türkî (tlf. bilinmiyor)
Müellifi bilinmiyor.

Manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Eserde Türkçe fiiller, fiil çekimleri, fiil çekimleriyle ilgili kurallar, tamlama ve zamirler gibi gramer konuları manzum olarak öğretilmektedir. Bazı kıt'alarda at, bitki, elbise adları gibi bir konuyla ilgili kelimeler de nazmedilmiştir.

Sözlüğün bir nüshası Hindistan, Bihar/Patna, Khudabahş Library, nr. 6452, seri nr. 10'da kayıtlıdır. 87 varaktan ibaret olan eserin bu nüshası Prof. Dr. Erkan Türkmen tarafından görülmüş ve sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir: "Farsça kelimeler «ف» , Türkçe kelimeler ise «ت» harfi ile belirlenmiştir (...) Eserin başı eksiktir. Dolayısıyla müellifi ve istinsah tarihi belli değildir. Tahminen XVIII. asır ortalarında yazılmış olabilir. Eser

355 Ethe, **India Office mns.**, I, 1316

87. varakta yer alan bir muhteviyat listesi ile sona ermektedir. Kelimelerin imlâsının çoğu kez doğru olmaması eserden yararlanmayı zorlaştırmaktadır[356]." Tanıtımda nüshanın değişik varaklarından şu beyitler örnek olarak nakledilmiştir:

صورت جمال و توردی ماند　　سور پرس و سوردی راند
باتاماغ غرقیدن است　　باشماغ بخشیدن است

Eserin son mısrası ise şöyledir:

یاغ روغن شیر سوت قیماغ جوش شیر دان

Nişāb-i Türkî-i Turan (tlf. 1675'ten önce)
Müellifi bilinmiyor.

Manzum Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir. Kaynaklara göre Nişāb-i Türkî-i Turan'ın ilk iki beyti şöyledir[357]:

اوزی و اغانست و تنکری خدای　　که یول راه و کورساتکوچی رهنمای
ارمغ جوی و سو آب و توفراق خاك　　بولوت ابر و کوك آسمان یير جای

Nüshaları:
Almanya, Berlin, Königlichen Bibliothek, Seprenger **1646**
Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, nr. **182**/6, (Müstensih, Muḥammed Rıżā Baḫşı, 1675)

Nüsha ve tavsif için bk.
Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 116; Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 482-483; Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1103

Kitābü Lüġāt fi't-Türkî (tlf. XVII. asır)
Müellifi bilinmiyor.

Kitāb-i Zebān-i Türkî şekli ve muhtevasında olup Çağatay Türkçesi fiillerinin yalnızca çekimli şekilleri ve Farsça karşılıklarını ihtiva eden bir sözlüktür. Kaynaklarda verilen bilgilere göre eser, XVII. yüzyıldan kalma olup müellifi ve telif tarihi bilinmemektedir.

---

356 Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 481. Aynı nüsha için bk. Bilkan, "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1103

357 Pertsch, **Die Handschriften**, VI, 116

Türkçe fiiller ilk harflerine göre tertip edilmiş ve ilk harfler bâb kabul edilmiştir. Madde başı yapılan her fiil, bir fasıl başlığı altında değerlendirilerek fiilin kiplere ve şahıslara göre çekimi yapılmış, olumlu-olumsuz şekilleri ve Farsça karşılıkları tablolar halinde gösterilmiştir. Bazı geçişsiz fiillerin geçişli ve edilgen şekilleri de ayrı bir madde başı olarak değerlendirilmiş ve aynı şekilde çekimleri yapılmıştır[358]. Rieu, eserin bir nüshasının tavsifinde şu örnekleri nakletmiştir:

اوپتی	اوپمادی	اوپتی لار	اوپمادی لار
بوسید	نبوسید	بوسیدند	نبوسیدند
اوپوبیدی	اوپمابیدی	اوپوبیدلار	اوپمابیدی لار
بوسیده بود	نبوسیده بود	بوسیده بودند	نبوسیده بودند

Eserde toplam 492 Türkçe fiil yer almaktadır.
Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Egerton **1021**
Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Turkish**, s. 266

Ṣarf ve naḥv meʿa lüġāt-i Türkî (tlf. bilinmiyor)
Müellifi bilinmiyor.

Meçhul bir müellif tarafından hazırlanmış Farsça açıklamalı Çağatayca bir gramer kitabı ve sözlüktür.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre eser, her biri «بدانکه» sözüyle başlayan kısa bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerde bazen Kaşgar, Türkmen ve Nogay lehçelerine mahsus sarfî şekiller ve kelimeler de verilmiştir. Son bölüm olan sözlük kısmı ise, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak zamirlerle kullanılan edatları, zarfları, kısa cümle örneklerini ve sayıları içermektedir[359]. Eser muhteva itibarıyla ileride değinilecek olan Mîrzā ʿAşûr Beg b. Niyāz Beg'in Fevâ'id-i Türkî'sine ve Tuḥfetü't-tālibîn adlı esere benzemektedir.

---

358 Rieu, **Turkish**, s. 266- 267; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Notlar**", s. 215- 216

359 Rieu, **Turkish**, s. 268; Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Notlar**", s. 223. Dr. Ali Fuat Bilkan "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**" adlı makalesinde, Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, 164 numarada, "Sarf ve Nahv-i Zebân-ı Türkî" adıyla kayıtlı bir eser zikretmektedir (s. 1104). Ancak eser hakkında bir bilgi verilmediğinden benzer adlar taşıyan bu iki nüshanın aynı esere ait olup olmadığı bilinememektedir.

Eser şu sözlerle başlamaktadır:

الحمد لله رب العالمين ... بدان اسعدك الله تعالى فى الدنيا بين الانام كه كلمات لغات زبان تركى مانند عربى نيز بر سه قسم است ...

Nüshaları:
İngiltere, Londra, British Museum, Or. **1912** (vr.199-236)
Nüsha ve tavsif için bk.
Rieu, **Turkish**, s. 267

Kaynaklarda yine Hindistan sahasında Çağatay Türkçesi için hazırlanmış Farsça açıklamalı manzum ve mensur sözlüklere işaret edilmektedir. Ancak bu sözlüklerin yalnızca adları, müellifleri ya da kütüphane kayıt numaraları zikredilmiş, haklarında fazla bir bilgi verilmemiştir. Bu sözlükler ve haklarında verilen bilgiler şöyledir:

Lüğat-i Nevāī

Nevāī'nin divanlarından, özellikle rubâîlerinden derlenmiş Türkçe kelimeler Farsça olarak açıklanmış ve örnekler de Türkçe olarak verilmiştir. Bu eserin bir el yazma nüshası Sen Petersburg İmparator Kütüphanesi'nde bulunmaktadır[360].

Prof. Dr. Erkan Türkmen, adı geçen makalesinde, Lahor Pencap Üniversitesi APİ II, 6 numarada kayıtlı, Lahor şehri Anarkali mahallesinde Ḫvāce Muḥammed Şāh-i Nakş-bendī tarafından Muharrem 1256/Mart 1840 yılında derlenerek istinsah edilmiş, yedi ayrı manzum sözlükten teşekkül eden 139 varaklık bir mecmua içerisinde yer alan aşağıdaki manzum sözlüklerin adlarını ve müelliflerini zikretmektedir.

Nürü'l- ebṣār, Ray Vahay Singh (vr. 36- 52b)

Niṣāb-i Türkī, Raca Amr Singh (vr. 53a- 68b

360 Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 214

Nişāb-i Türkî, Fużûlî-i Rûmî [361] (vr.69b- 80a)

Nişāb-i Türkî, Emîr Ḫusrev-i Dihlevî [362] (vr.81a- 91b)

---

361 Fahir İz "**Fuzûlî'ye Atfedilen Bir Türkçe-Farsça Manzum Lügat**" başlıklı makalesinde bu manzum sözlük için şu bilgileri vermektedir: "Mecmuanın ilk sahifesindeki fihristte üçüncü eserin Nişāb-i Mevlānā Fużûlî-i Rûmî olduğu kaydediliyor. Mecmuada bu eseri ihtiva eden bölümün başında da Nişāb-i Türkî-i Mevlānā Fużûlî" kaydından başka son varaktaki bir mısrada "Fużûliyā" hitabı geçmektedir. Öte yandan vr. 2b ile vr. 4a'da "Vişālî" adına rastlanması bu isimdeki bir şaire ait bir Nisab'tan da parçalar alınmış olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Eser 22 varaktır. Varaklar numaralanmamıştır. Her varakta 12 beyit vardır. Sonunda bu Nisab'ın Kâbil'de 25 Şevval 1239/23 Mayıs 1824 tarihinde istinsah edildiği yazılıdır. Eser on bölüme ayrılmış, her bölümde ayrı bir vezin kullanılmıştır. Bazı vezinler tekrar edilmiştir (...) Nisab'ta geçen Türkçe kelimeler lehçe ve imlâ bakımından insicamlı değildir. Meselâ "ben" ve "men" kelimelerinin aynı zamanda kullanılması göze çarpıyor. Elimizdeki tek nüshanın nispeten yeni bir kopya olması, eserin dil bakımından sıkı bir incelemeye tabî tutulmasını güçleştiriyor." (Bk. **Fuzûlî ve Leylâ ve Mecnun** (İngilizce Tercümesi), s. 112- 113, 115)

362 Bu nisab hakkında bk. Erkan Türkmen, **Hüsrev-i Dihlevî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Şahsiyeti**, Ank., 1989, s. 46. Ḫüsrev-i Dihlevî'ye isnad edilen bu manzum sözlüğün ilk beyti şöyledir:

اوغان ایزی و تنگری بترکی نام یزدان

وگر یالواچ و تنگری ایلچی گوی یمغمبر خوان

Nişāb-i Türkî, Mîrzā Aşūr Beg [363] (vr.92a-105a)

Nişāb-i Türkî, Şeyḫ ʿAbdülmü'min (vr.106-130b)

Nişāb-i Türkî, Muḥammed Yaʿḳūb-i Belḫî (vr.131a-139b)

Fahir İz de bu mecmuayı görmüş ve mecmuanın kısa bir tavsifini yaparak içerisinde bulunan manzum sözlükler hakkında, "mecmua içindeki nisablar arasında Azim Hanî, Şeyh Abdülmümin, Abdullah Han Özbek'in nedimi Muhammed Yakub Belhî ismini taşıyan yazarların manzum sözlükleri vardır. Fakat en önemli sözlükler, aslen Türk olan İran şairi Emir Hüsrev Dihlevî ile büyük Türk şairi Fuzûlî'ye atfedilenlerdir" şeklinde bir bilgi vermiş, diğer iki sözlüğe ve müellifine değinmemiştir[364].

---

363 Kaynaklarda Mîrzā ʿAşūr Beg b. Niyāz Beg'in (şayet aynı müellif ise) Fevā'id-i Türkî adlı bir gramer kitabından bahsedilmektedir. Bu eser Türkçe fiil çekimlerini göstermek ve izah etmek maksadıyla kaleme alınmış Farsça açıklamalı bir sarf kitabıdır. Fevā'id-i Türkî'de ayrıca "Türānî" ve "Özbekî" adlarıyla anılan iki lehçeden de bahsedilmiş, mukayese ve izahat münasebetiyle İran, Kızılbaş, Rum (Anadolu Türkçesi), Kaşgar ve Nogay dillerinden de örnekler ve münferit kelimeler nakledilmiştir. Fevā'id-i Türkî'nin 1253/1837 istinsah tarihli bir nüshası British Museum Or. 404 numarada kayıtlı bir sözlük mecmuasının 6-27 varakları arasında bulunmaktadır. Eser şu sözlerle başlamaktadır:

الحمد لله الذی خلق الانسان و اعطی له اللسان و علمه البیان ...

Eserin devamında (vr.28-68), Farsça tercümeleri ile birlikte Türkçe mükalemeleri ihtiva eden, yine aynı müellif tarafından yazılmış olması muhtemel bir eser daha yer almaktadır. Bu ikinci eser de şu sözlerle başlamaktadır:

فصل در بیان کلام مرکب ترکی برای یاد دهانیدن برخوردار کامکار و شاگرد نامدار ...

Bu bilgiler için bk. Rieu, **Turkish**, s. 268-269; aynı mlf., **Persian**, s. 512. Krş. Yojef, "**Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler**", s. 223. Mîrzā ʿAşūr Beg b. Niyāz Beg'in Fevā'id-i Türkî'si hakkında verilen bilgileri Ebü'l-Maʿşūm Beg b. Ḳıvāmüddîn Beg Türkmen Ḳaraḳoyunlu'nun oğlu Muḥammed Taḳî Beg tarafından 1140/1727 yılında Muḥammed Şāh Gāzî adına yazılan Ferheng-i Türkî ile karşılaştırmak için bk. Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 487

364 İz, " **Fuzûlî'ye Atfedilen Bir Türkçe-Farsça Sözlük**", s. 112

Niṣāb-i Türkī
Müellifi bilinmiyor.

Prof. Dr. Erkan Türkmen tarafından tanıtılan bu eser, Hindistan, Andra Pradeşh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, nr.1285'te kayıtlıdır. Eser ve görülen nüshası hakkında, "başı ve sonu eksik manzum bir Farsça-Türkçe lügattir. İmlâ hataları olduğundan okunması bir hayli güçleşmiştir" şeklinde bir bilgi verilmektedir[365]. İlk beyti şöyledir:

سامان کا و ارپه جو و ات اسپ اینك ماده گاو و اسپ تای

Tuḥfetü'ṭ-ṭālibīn
Ḥayāt ʿAlī-i Dihlevī

Muhteva yönüyle Rieu ve Thury Yojef'in tanıttığı Ṣarf ve naḥv meʿa lüġat-i Türkī adlı eser ile Mīrzā ʿAṣūr Beg b. Niyāz Beg'in Fevāʿid-i Türkī'sine benzeyen Tuḥfetü'ṭ-ṭālibīn, ilk kez Fahir İz tarafından tanıtılmıştır.

Eserin bir nüshasını Lahor Umumî Kütüphanesi'nin Farsça yazmaları arasında gören Fahir İz, sözlük hakkında şu bilgileri vermektedir: "Tuḥfetü'ṭ-ṭālibīn adlı eser, Çağatayca bir gramer ve lügat kitabıdır. Ḥayāt ʿAlī-i Dihlevī tarafından yazılan bu eserin başında Farsça uzun bir giriş vardır. Burada türlü Türk boyları, bunlar arasındaki farklar, türlü Türk lehçeleri ve ağızları anlatılmaktadır. Kitabın en önemli özelliği, gramer kısmında verilen örnekler arasında, sık sık Fuzûlî'den parçalara rastlanmasıdır. Fuzûlî'nin divanından ve Leylâ ve Mecnûn'dan alınan örnekler Şark Türkçesine yaklaştırılmaya çalışılmıştır[366]."

Dr. Ali Fuat Bilkan Hindistan'daki Türkçe El Yazmaları konulu araştırmasında, Hindistan'ın önemli merkezlerinde ve yazma eser ihtiva eden kütüphanelerinde mevcut Türkçe yazma eserleri tespit etmiş ve bu eserleri "Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları" adlı makalesinde yayınlamıştır[367]. Adı geçen makalede zikredilen sözlükler arasında, bulunduğu kütüphane ve kayıt numarası itibarıyla daha önce

365 Türkmen, "**Hindistan Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazma Eserler**", s. 483. Ali Fuat Bilkan da bu nüshayı görmüş ve eserin adını "Türkî Cedîd" şeklinde kaydetmiştir (bk. "**Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları**", s. 1104).

366 İz, "**Fuzûlî'ye Atfedilen Bir Türkçe-Farsça Lügat**", s. 112

367 Adı geçen makale ve tespit edilen Türkçe yazma eserler için bk. Türk Dili, Nisan, 1996, s. 1096-1104

tanıtılan sözlüklerden farklı olanlar da vardır. Söz konusu makalede bu sözlüklerin yalnızca adları, bulundukları kütüphane ve kayıt numaraları verildiğinden bu sözlükleri diğerleriyle karşılaştırma imkanı yoktur.

Ali Fuat Bilkan'ın makalesinde kaydedildiği şekliyle bu sözlükler ve bulundukları kütüphaneler şunlardır:

Ferheng-i Türkî (Türkçe-Farsça Lügat)
Andra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, nr. **89** (Müstensihi, Ahmed Nagar)

Lüğat (Türkçe-Farsça Lügat)
Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **5529**/21

Lüğat-i Türkî ve Fârsî
Şeh-zâde Mîrzâ ʿAlî
Maharastra/Bombay, Oriental Manuscripts Library and Research Institue, Mulla Firuz Library, nr. **27**

Lüğat-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)
Andra Pradesh/Haydarabad, Salarceng Museum Library, nr. **3**

Lüğat-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)
Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **570**/16

Lüğat-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)
Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **1042**/15

Lüğat-i Türkî (Farsça-Türkçe lügat)
Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **1045**/18

Lüğat-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)
Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **5529**/15

Netîcetü'z-zekiyye fî lüğati't-Türkiyye
Uttar Pradesh/Rampur, Raza Library, nr. **74**

Nişâb-i Türkî (Türkçe-Farsça manzum sözlük)
Andra Pradesh/Haydarabad, Salarceng Museum Library, nr. **21**

Nişâb-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)
Uttar Pradesh/Rampur, Raza Library, nr. **71**

Nişâb-i Türkî (Farsça-Türkçe lügat)
Uttar Pradesh/Rampur, Raza Library, nr. **72**

Nişāb-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)

Ülfet ᶜAlî

Rajasthan/Tonk, Maulana Azad Library and Research Institute for Arabic and Persian, nr. **3684**

Risāle-i lüğat-i Türkî (Farsça-Türkçe lügat)

Uttar Pradesh Aligarh, Aligarh Muslim University, Maulana Azad Library, nr. **5529**/17

Risāle-i Türkî (Türkçe-Farsça lügat)

Andra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, nr. **183**

Sirācü'ş-şıbyān (Türkçe-Farsça lügat)

Uttar Pradesh/Aligarh, Aligarh Muslim Unıversity, Maulana Azad Library, nr. **551**/3

İdil - Ural Boyunda Yazılan Sözlükler

Bu sahada yazılan sözlükler, Tatar ve Başkırt Türkleri için hazırlanmış sözlüklerdir. Çağatay, Tatar ve Başkırt Türkçesi kelimelerini ihtiva eden bu sözlükler, İdil-Ural sahasının ilim merkezi olan Kazan'da neşredilmiştir. Tespit edilebilen sözlükler şunlardır:

Lüğatü şelāş (Se zebān, Üç til)

ᶜĀlim Can el-Barūdî

Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi olmak üzere kelimelerin üç dildeki karşılıklarını veren konu tasnifli bir sözlük olup Molla ᶜĀlim Can el-Barūdî tarafından hazırlanmıştır.

Lüğatü şelāş (Se zebān, Üç til)

Kazan, 22 Safer 1311 /12 Eylül 1893, Matbaᶜatü'l-Ḫizāne, 41+1 S.

Eserin baskısında sayfalar, cetvelli ve çerçeveli olup altışar sütun halinde tanzim edilmiştir. İlk ve dördüncü sütunlarda Arapça, ikinci ve beşinci sütunlarda Farsça, üçüncü ve altıncı sütunlarda da Türkçe kelimelere yer verilmiştir. Konular "faṣl" başlığı ile ayrılmış, her fasılda bir konuya ait kelimelerin üç dildeki karşılıkları verilmiştir. Başlıklar Arapça, Farsça ve Türkçe olarak her üç dilde yazılmıştır.

Sözlüğün başında müellifin kısa bir önsözü yer alır. Bu önsözde sözlük hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"Aṣl-ı şerī'at-i Muḥammediyye ve esās-ı millet-i Aḥmediyye efżalü'l-elsine olıġan lisān-ı 'Arabī ile şābit olduḳından 'ale'l-icmāl żarüriyyāt-ı diniyyeni fehm ve żabṭ ba'dinde lisān-ı meẕkürnı te'allüm, erbāb-ı millet-i İslāmiyye içün 'uḳalā ve üdebā şanā'at-i müstaḥsene olduḳı gibi şer'an ve diyāneten vācibāt cümlesindendir.

Ḳavā'id ta'līm ve te'allüm def'aten kitāb-ı 'Arabī oḳutmaḳnı istiş'āb ve ol mertebede żabṭ-ı müfredāt-ı mütenevvi'a şümme meleke ba'żu'l-ḳavā'id şümme'l-üns bi't-terākīb şey'en fe-şey'enden 'ibāret olıġan ṭarīḳ-i tederrücünü istiṣvāb etmekle ba'żı müfredāt-ı 'Arabiyyeni cem' ve ekşer bilād-ı İslāmiyyede 'umūmī bir lisān-ı millī ve edebī rütbe-i 'āliyyesine resīde olıġan lisān-ı Fārisīni ziyāde şerīfe ederek żamm, ve her ḳāyünu lisān-ı Türkī me'lūfumuz üzere tercüme edüb uşbu Lüġātü şelāş 'ünvānlı risāleni tertīb ve żarūriyāt-ı dīniyyeni taḥṣīl etmiş ṭalebe-i ibtidāiyye içün ta'līm ve temrīni işā' edildi" (s. 2).

Sözlükte, sayıların gösterildiği onuncu fasla kadar, muhtelif konu başlıkları altında Arapça , Farsça ve Türkçe olmak üzere toplam 1086 kelime yer almaktadır. Bunlardan 362'si Türkçe, 362'si Arapça ve 362'si Farsçadır. Kelimelerin okunuşları harekeyle gösterilmiştir.

Konu başlıkları ve içerdikleri madde sayısı şöyledir:

Konu başlığı:	madde sayısı
1. Kişi a'żāsının atları	73
2. Faṣl: Kişi türleriniñ atları	44
3. = : Ḥayvān gürūhları	58
4. = : Sular ve anġa münāsib şeyler	15
5. = : Gök nerseleri ve vaḳitler	27
6. = : Giyüm ev cihāzı	42
7. = : Başlıksız (Coğrafī terimler ve maden adları)	23
8. = : Aşlar ve yemişler	30
9. = : Revişler (sıfatlar)	50

10. = : Sanlar (1-20, 20-100, 100-1000, 1000-100.000 arası sayılar ve kesirli sayılar)

11. Ḳā'ideler bābı (Türkçe ve Farsçadaki mastar ekleri gösterilmiştir)

12. Faṣl: 'İbādetde żikr itülgen maṣdarlar	84
13. = : Başlıksız (Bazı mastarlar)	60

14. Otgan zaman işleri (Di'li geçmiş zamanda, III. tekil şahısla çekimli fiiller verilmiştir) 42
15. Gelecek zaman fiilleri 33
16. Taymaḳ bābı (Emir kipinin olumsuz şekli ile çekimli fiiller 20
17. Otganda yoḳlukını beyān (Di'li geçmiş zamanın olumsuz şekli) 20
18. Gelecekteki fi'illerni inkār 19
19. Kıluçı ismi (Etken ortaç) 20
20. Ḳılunmış ismi (Edilgen ortaç) 20
21. Ḳural ismi (alet isimleri) 15
22. Urun ve zaman ismi 7
23. Bir üşde artuġraḳnınıñ nāmı (Üstünlük bildiren sıfatlar) 22
24. Bābü'l-kināyāt (Zamirler)
25. Faṣl (Edatlar verilmiştir)

Möltekat el-lögat
Habire Nasıyri
Möltekat el-lögat nam Farsı, Garebi hem Törki Lögati, Kazan, 1902

Slovar na Pyati Yazıkah Turetskom, Arabskom, Persidskom, Russkom i Frantsuzskom
K. Ryaimov
Kazan, 1908, 167 S.

Tercüman-i Rüsî ve Fārisî ve Türkî
M. Sadık Şagiahmedoviç
Kazan, 1327/1909, 38 S.

SONUÇ

Dil üzerine yapılan çalışmaların başlangıcında ve ilk sözlüklerin yazılmasında milletlere göre farklı tesirler rol oynamıştır. Hintlilerde olduğu gibi kutsal metinlerde geçen bazı kelime ve tabirlerin açıklanmasına ilişkin çabalar, eski Yunan toplumunda olduğu gibi etkili konuşmanın büyük bir önem taşıması ya da Araplarda olduğu gibi dilin olağanüstü bir değer kazanması, dil üzerine yapılan çalışmalarda ve sözlüklerin yazılmasında başlıca sebepler olarak görülmektedir.

Aynı din ve kültür birliği içerisinde bulunmaları ve coğrafî bakımdan da adeta iç içe yaşamaları gibi nedenlerle Türklerin, Anadolu Selçukluları ve Osmanlıların son dönemlerine kadar önem verdikleri yabancı diller arasında Arapça ve Farsça başta gelmektedir. Selçuklular ve Anadolu beylikleri zamanında Farsça daha çok kullanılmış, hatta XIV. yüzyılın sonlarına kadar Arapçanın öğretilmesinde bu dilden istifade edilmiştir. Bu nedenle Arapça için yazılan manzum ve mensur sözlükler, başlangıçta Arapça-Farsça olarak hazırlanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren Farsçanın öğretilmesi gereği duyulmuş ve ilk Farsça-Türkçe sözlükler de bu ihtiyacı gidermek amacıyla hazırlanmıştır. Bunun yanında, Farsçanın uzun bir müddet Anadolu'da resmî dil olarak kullanılması, Mevlânâ gibi şahsiyetlerin eserlerini Farsça yazması, Türk şairlerin bu dilde divan tertip etmeleri; Bostan ve Gülistan gibi Farsça eğitici kitapların okutulması ve yüksek tahsil için bu dilin öğrenilmesinin lüzumlu görülmesi gibi sebeplerin, sözlüklerin yazılmasında önemli etkileri olmuştur.

Farsça öğretiminde bilhassa manzum sözlüklerden istifade edilmiştir. Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları mübtedî ve sıbyân adı verilen 7-14 ve daha yukarı yaşlardaki çocuklara ezber yoluyla öğretilmiştir. Bu tarz eğitim XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, Tuhfe-i Vehbî gibi bazı sözlükler mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eserlerden arûz öğretiminde de yararlanılmış, bu münasebetle bazı sözlüklere edebî sanatlar ve arûza dair bilgiler içeren şerhler yazılmıştır.

Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılması XV. yüzyılda başlamış ve tespitlere göre başlangıçtan günümüze kadar Anadolu'da Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça ve bu iki dilin de yer aldığı toplam 137 sözlük yazılmıştır. Bunlardan 105'i mensur, 32'si manzumdur. Mensur sözlüklerden 68'i yazma halde, 20'si eski harflerle matbu, 17'si de Latin harfleriyle basılmıştır. 105 mensur sözlükten 66'sı Farsça-Türkçe şeklinde, 9'u da Türkçe-Farsça olarak hazırlanmıştır. Mensur sözlüklerin 26'sında Farsça ve Türkçe dışında, yazma ve eski harfli Türkçe matbu olanlarda Arapça,

Latin harfleriyle basılı olanlarda da İngilizce ve Fransızca gibi dillerin kelimelerine de yer verilmiştir. Üç ya da daha fazla dilde yazılmış sözlüklerden 15'i yazma, 8'i eski harfli Türkçe matbu, 3'ü de Latin harfleriyle yayınlanmıştır. Manzum sözlüklerden 16'sı Farsça-Türkçe olup 12'si yazma halde, 4'ü matbu; manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlük sayısı 16 olup bunlardan 13'ü yazma halde, 3'ü de matbudur.

Bu çalışmada tespit edilebilen sözlüklerin yüzyıllara göre dağılımı ise şöyledir:

XV. yüzyılda 16 sözlük yazılmıştır. Bunlardan 12'si mensur, 4'ü manzumdur. Bu yüzyıla ait sözlüklerden yalnızca ikisi neşredilmiştir. XVI. yüzyılda 27 sözlük hazırlanmış olup bunlardan 20'si mensur, 7'si manzumdur. Bu yüzyılda yazılmış olan manzum Tuhfe-i Şâhidî matbudur. XVII. yüzyılda 19 sözlük telif edilmiş olup bunlardan 16'sı mensur, 3'ü manzumdur. Bu yüzyıla ait mensur sözlüklerden 2'si matbu haldedir. XVIII. yüzyılda 24 sözlük yazılmıştır. Bunlardan 14'ü mensur, 10'u manzumdur. Mensur sözlüklerden 3'ü, manzum sözlüklerden ise 1'i matbu haldedir. XIX. yüzyılda 30 sözlük hazırlanmıştır. Bunlardan 23'ü mensur, 7'si manzumdur. Bu yüzyıla ait mensur sözlüklerden 13'ü, manzum sözlüklerden de 4'ü matbu haldedir. XX. yüzyılın ortalarına kadar 4 sözlük telif edilmiştir. Bunlardan 3'ü mensur olup yazma haldedir. Bu yüzyılın ilk yarısında nazmedilen Tuhfe-i Remzî eski harfli Türkçe ile basılmıştır. Ferheng-i Ziya'dan günümüze kadar latin harfleriyle 17 sözlük yazılmış ve neşredilmiştir.

Anadolu sahasında yazılan sözlükler genellikle Farsçadan Türkçeye şeklinde hazırlanmıştır. Çoğunlukla XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarda telif edilen sözlüklerde Arapça kelimelere de yer verilmiştir.

İran, Azerbaycan ve Hindistan sahalarında yazılan sözlükler, başta Ali Şîr Nevâî'nin olmak üzere Çağatayca yazılmış edebî eserleri anlamak ve bir edebî dil, aynı zamanda ata dili olarak Çağataycayı öğrenmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışmada adı geçen sahalarda yazılmış 50'yi aşkın sözlük tespit edilmiştir. Bu sözlüklerde Türkçe kelimeler Farsça açıklanmış ve sözlüklerin önemli bir kısmı manzum olarak yazılmıştır.

Anadolu'da yazılan sözlüklerden bazıları Tarama Dergisi ve Tarama Sözlüğü komisyonları tarafından taranmak suretiyle değerlendirilmiş olmakla beraber, çoğunluğu yazma halde olan bazı sözlükler üzerinde ise bugüne kadar bir çalışma yapılmamıştır. Bilhassa XV. ve XVI. yüzyılda telif edilmiş mensur sözlükler, mahallî kelimeleri ihtiva etmeleri bakımından Türk dili açısından büyük bir değer taşımaktadır.

Genel değerlendirmeleri sıralanan bu sözlükler eldeki çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, müellifleri ve muhtevaları hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmadan sonra, verilen bilgiler ışığında bu sözlüklerden her biri üzerinde ayrı ayrı çalışmaların yapılmasına zemin hazırlanmıştır.

ÖZET

"Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler" konulu bu tez çalışmasında, başta Anadolu olmak üzere muhtelif sahalarda yazılmış Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça ve bu iki dilin yer aldığı sözlükler tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Tespit edilen sözlükler, I. Anadolu sahası, II. İran, Azerbaycan, Hindistan ve diğer sahalar olmak üzere iki başlık altında toplanmış ve kronolojik sıraya göre tanıtılmıştır.

Çalışmada, Anadolu'da yazılmış 105'i mensur, 32'si manzum, toplam 137 sözlük ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; diğer sahalarda yazılmış, çoğunluğu manzum olan Türkçe-Farsça sözlükler, kaynaklardan derlenen bilgiler ışığında tanıtılmıştır.

Sözlükler tanıtılırken, müellifler hakkında lüzumlu bilgiler aktarılmış ve bibliyografya verilmiştir. Değerlendirmelerde; sözlüğün adı, telif tarihi, yazılış amacı ve kim adına yazıldığı hususunda bilgiler verilmiş; sözlüğün tertibi, muhtevası, kaynakları ve eser üzerinde yapılmış çalışmalar belirtilmiştir. Tanıtımların sonunda, yazma sözlüklerin tespit edilebilen nüshaları, eski harflerle basılmış sözlüklerin de matbu nüshaları kaydedilmiştir.

Çalışmanın giriş kısmında Arap, Fars ve Türk leksikografisi üzerinde durulmuş, bu dillerde yazılmış ilk lügatlerin yazılış amaçları, muhtevaları ve tertipleri hakkında bilgi verilerek, sözlüklerin tertibinde takip edilen usuller incelenmiştir.

Birinci bölümde, Anadolu'da yazılmış sözlükler kaynak alınarak Anadolu'da Farsça'nın öğretilmesine dair faaliyetlerden bahsedilmiştir. Anadolu'da telif edilmiş sözlükler, şekil, tertip, muhteva, dil grupları ve yazma-matbu oluşlarına göre gruplandırılmış ve bu sözlükler, ad ve müellifleri ile birlikte listeler halinde sunulmuştur.

Bu çalışmayla her iki dil arasındaki lisani münasebetler ortaya konulmaya çalışılmış ve Türk dili ve leksikografisi açısından önem taşıyan bu sözlüklerden her biri üzerinde yapılacak çalışmalara da zemin hazırlanmıştır.

SUMMARY

In this study which is concerned with "The Persian-Turkish Dictionaries", the Persian-Turkish and Turkish-Persian glossaries written mainly in Anatolia or the other glossaries which include these two languages are determined and evaluated. The dictionaries determined are presented according to their chronological order and gathered under two categoreis: I. Anatolían region; II. Persia, Azarbaijan, India and the other regions.

In the study 105 dictionaries written in the style of prose and 32 metrical vocabularies in Anatolia and more than 50 glossaries written in the other regions are examined in detail and the Turkish-Persian dictionaries most of which are in the prose style are introduced in light of the knowledge derived from the decuments.

While introducing the dictionaries, the necessary information about the authors is put forth and bibliographies for them are given. In the evaluation information is provided about the titles of the dictionaries, the date and aim of their compilation, and for whom they were devoted and the style, content, references and if there is, the studies about the works are indicated. At the end of the evaluations, the copies of the dictionaries which can be found out and the published copies of the vocabularies in Ottoman language are mentioned in the study.

Introductory chapter dwells upon Arabic, Persian and Turkish lexicographies. In doing this; the aims, contents, and the characteristics of the composition of the first vocabulary in these languages are explained. The manners in the composition of the glossaries are also considered.

In the first chapter, the significance of the Persian language in Anatolia and the activities for teaching this language are taken into consideration. The metrical and prose dictionaries are evaluated and categorized according to their composition, content, language-groups and being manuscript or published. These vocabularies are presented in lists with their titles and authors.

In this study, by putting forth the verbal connections between the Turkish and Persian languages, aground is established for the further studies on any of these vocabularies which has also great significance for the Turkish language.

İNDEKS
(Şahıs adları)

ᶜAbdurraḥmān b. ᶜAbdullāh-i Ḳuddūsī, s. 210
ᶜAbdurraḥmān b. ᶜAlī el-Ḳozānī el-Ḥākī el-ᶜAynī, s. 215
ᶜAbdurraḥmān el-Ḥalvetī, s. 215
ᶜAbdurraḥmān Ḥisālī b. Süleymān, s. 255
ᶜAbdurraḥmān Zāhidī-i Ḳonevī, s. 327
ᶜAbdülḥamīd-i Sivāsī, s. 121-122
ᶜAbdülḳādir b. ᶜÖmer b. Bāyezīd el-Bağdādī, s. 210, 293-294
ᶜAbdülkerīm, s. 273
ᶜAbdülmecīd b. Ebü'l-Leys, bk. Şeyḫī
ᶜAbdullāh-i Türkistānī, s. 453
Aḥmed ᶜĀṣım (Mütercim), s. 366, 372-373
Aḥmed b. ᶜAbdullāh, bk. Fevrī Aḥmed İbn ᶜAbdullāh
Aḥmed b. ᶜAlī b. Aḥmed, s. 253
Aḥmed b. Ḫıżır el-Üsküdī el-ᶜUlvī, s. 229
Aḥmed b. İsmāᶜīl b. İbrāhīm, s. 200
Aḥmed b. Meḥmed Selāmī İbn Eğriboz, s. 210
Aḥmed b. Şaᶜbān en-Neccār el-ᶜUṭābī, s. 213
Aḥmed Bādī, s. 427
Aḥmed el-Bardaḫī el-Amīdī, s. 180-182
Aḥmed Efendi, bk. İsḥaḳ Ḫvācesi
Aḥmed Fevrī, bk. Fevrī Aḥmed İbn ᶜAbdullāh
Aḥmed Feyzī, s. 408-409
Aḥmed Nāşid, s. 399
Aḥmed Neylī, bk. Mīrzā-zāde
Aḥmed Rāsim, s. 392-393
Ahmet Remzi Akyürek, s. 427
Aḥmed Resmī b. İbrāhīm-i Girīdī, s. 344-345
Aḥmed Şāfī, s. 380
Aḫund Mīrzā ᶜAlī, bk. ᶜAlī-i Bād-kūbe
Akovalı-zāde Ḥātem Aḥmed, s. 211

ʿAlī b. Ḥācı ʿOşmān, s. 366
ʿAlī-i Bād-kūbe, s. 443
ʿAlī Ferdī b. Muṣṭafā el-Ḳayserī, s. 215
ʿAlī Gürcī-i Bektāşī, s. 211
ʿAlī Maḥvī, s. 365
ʿĀlim Can el-Barūdī, s. 474
ʿAlī-i Ruhāvī, s. 212
Allāh-dād Feyżī b. Esedülʿulemāʾ, s. 449-450
Arif Etik, s. 433
Ārzū, bk. Sirācüddīn ʿAlī
Āṣafī, s. 400
ʿAṭfī Aḥmed, s. 215
ʿAṭfī Aḥmed-i Bosnavī, s. 211
Ayāsī, s. 169
Ayas Paşa-zāde, s. 169-170

el-Baġdādī, bk. ʿAbdülḳādir
Behāʾ el-Maġalḳaravī, bk. Behāʾüddīn
Behāʾüddīn İbn ʿAbdurraḥmān el-Maġalḳaravī, s. 118-119
Behzād-i Behzādī, s. 445
Birgivī Meḥmed b. Pīr ʿAlī, s. 148, 149, 150

Cāfer b. Ḥacı Dāvūd, s.173
Cānī b. Melik-Şāh-i Ḫorasānī, s. 448-449
Cemal, s. 401
Cemşīd Draḫşān, s. 432
Cemşīd Ṣāliḥpūr, s. 433

Çelebi-zāde ʿİlmī ʿAlī, s. 375

Derviş Fedāī, s. 215
Derviş Siyāhī-i Lārendevī, s. 287
Deşişī Meḥmed b. Muṣṭafā b. Şeyḫ Lütfullāh, s. 247-248
Ebī İsḥāḳ İbrāhīm b. ʿAbdullāh, s. 213

Ehlüddīn Türkmen b. Bayram ʿAlī, s. 465
Emīr Ḫusrev-i Dihlevī, s. 451, 470
Emīr Ḥüseyin el-Ayāsī, s.169
Eşref Feyżī (Ḫoş-edā), s. 342
Evliyā Maḥmūd, s. 463

Faḫruddīn b. Yaḥyā b. Faḫruddīn el-Ḥüseynī el-Mavṣılī, s.236
Faḫruddīn Hinduşāh b. Sencer b. ʿAbdullāh-i Naḫcivānī, s.147,149, 150,151,169
Faḫruddīn-i Naḫcivānī, bk. Faḫruddīn Hinduşāh
Fāʾiż Efendi, s. 213
Fażlullāh Ḫān, s. 455
Feth-ʿalī b. Kelb-ʿalī, bk. Feth-ʿalī Ḫān
Feth-ʿalī Ḫān Ḳāçār-i Ḳazvīnī, s. 444
Fevrī Aḥmed Efendi, bk. Fevrī Aḥmed İbn ʿAbdullāh
Fevrī Aḥmed İbn ʿAbdullāh, s. 158
Fevrī b. ʿAbdullāh, s. 158
Fevrī Efendi, bk. Fevrī Aḥmed İbn ʿAbdullāh
Fīrūz Heyʾet, s. 432
Fużūlī-i Rūmī, s. 470
Füsūnī İbn ʿAbdullāh, s. 158

Gencī Pīr Meḥmed, s. 290
Gopal Lal, s. 451-452

Habire Nasıyri, s. 476
Ḫvāce Emīr Ḫān, s. 451
Ḥāc Ḥasan, s.303
Ḫvāce Ṭayyib Buḥārī-i Naḳş-bendī, s. 458
Ḥāc Torun Sālih Efendi, s.214
Ḥāfiẓ ʿAbdullāh b. Ḫalīl b. ʿAlī, s.351-352
Ḥāfiẓ İbrāhīm-i Ḫanyevī, s.403
Ḫākī Muṣṭafā-i Üsküdārī, s. 289, 291
Ḫalīl Ṣūfī, bk. Niʿmetullāh b. Aḥmed

Ḥalîmî, bk. Lütfullāh Ḥalîmî
Ḥamîdüddîn-i Sivāsî, bk. ʿAbdülḥamîd
Ḥasan ʿAynî, s. 378-379
Ḥasan b. Ḥüseyin b. ʿİmād el-Ḳaraḥiṣārî, s195-196
Ḥasan-ı Ḳaraḥiṣārî, bk. Ḥasan b. Ḥüseyin
Ḥasan Rıżāyî, s. 300
Ḥasan Şuʿūrî, s. 304-305, 312
Ḫaṭîb Rüstem el-Mevlevî, s. 173-174
Ḥatîce Nakiyye, s. 410
Ḥayāt ʿAlî-i Dihlevî, s. 472
Ḥayātî Aḥmed-i Elbistānî, s. 213, 365
Ḥayret Meḥmed Efendi, s. 377
Hezārfen Ḥüseyin Çelebi, s. 317-318
Hinduşāh b. Sencer-i Naḫcivānî, s. 147
Hinduşāh-i Naḫcivānî, bk. Faḫruddîn Hinduşāh
Ḫişālî, bk. ʿAbdurraḥmān Ḫişālî
Ḥüsām b. Ḥasan el-Ḳonevî, s. 109-110
Ḥüsām b. Ḥüseyin, bk. Ḥüsām b. Ḥasan
Ḥüsām İbn Ḥasan, bk. Ḥüsām b. Ḥasan
Ḥüsāmî, s. 298
Ḥüseyin, s. 409
Ḥüseyin b. Caʿfer, bk. Hezārfen Ḥüseyin Çelebi
Ḥüseyin b. Meḥmed, s. 148
Ḥüseyin-i Kefevî, s. 256
Ḥüseyin Nūrî el-Keşfî el-Ḳaraḥiṣārî eş-Şarḳî, s. 211
Ḥüseyin Remzî, s. 406
Ḥüseyn Peymāî, s. 432

İbn Ḥasan-ı Ḳonevî, bk. Ḥüsām b. Ḥasan
İbn Kemāl, bk. Kemāl Paşa-zāde
İbrāhîm b. Süleymān el-Ezherî el-Enṣārî, s. 211
İbrāhîm Ġanî, s. 399
İbrāhîm el-Ḥāfıẓ eż-Żaʿîfî, s. 165
İbrāhîm Ḥālis-i Pazarofcavî, s. 332

İbrāhīm Maḥmūd b. İbrāhīm, bk. Müʾezzin İbrāhīm
İbrāhīm Miskīn, s. 296-297
İbrahim Olgun, s. 432
İbrāhīm Vahdī Efendi, s. 211
İbrāhīm Velīd-i Türk, s. 441
İḳbāl Nādirī, s. 464
ʿİmādī, bk. İmād-zāde
İmād-zāde Velī (Çelebi) b. Yūsuf-i ʿİmādī, s. 242
İsḥāḳ Ḫvācesi Aḥmed Efendi, s. 321
ʿİzzet-i Ṭoḳādī, s. 214
K. Ryaimov, s. 476
Kadir Golkarıyan, s. 433
Ḳalenderī, bk. Cānī b. Melik-Şāh
Kâmil Yaşar Uyar, s. 433
Ḳaradenizli Aḥmed Efendi, s. 213
Ḳara İbrāhīm Efendi, s. 210
Kelimetullāh b. Ḫvāce Raḥmetullāh b. Ḫvāce Niʿmetullāh, s. 464
Kemāl Paşa-zāde Şemsüddīn Aḥmed b. Süleymān, s. 182, 194, 219-220
Kerīmī, bk. ʿAbdülkerīm
Ḳuşūrī ʿÖmer, s. 215
Lāmiʿī Çelebi, s. 216-217
Lüṭfullāh b. Ebī Yūsuf el-Ḥalīmī, bk. Lüṭfullāh Ḥalīmī
Lüṭfullāh b. Yūsuf el-Ḥalīmī, Lüṭfullāh Ḥalīmī
Lüṭfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf, s. 124-126, 133, 139
Lüṭfullāh İbn Yūsuf, bk. Lüṭfullāh Ḥalīmī

Maḥmūd Ayāsī, s. 169
Maḥmūd b. Edhem, s. 160-161
Māşī-zāde Derviş Fikrī, s. 366
Meḥmed b. Aḥmed el-Ḥāc Muṣallī, s. 326
Meḥmed b. Muṣṭafā b. Lüṭfullāh, bk. Deşişī Meḥmed

Meḥmed b. Yaḥyā-i Ḳonevī, s. 157
Meḥmed Emīn Ṣabrī, s. 366

Meḥmed Emîn Vâṣıḳ, bk. Yûsuf-zâde
Meḥmed Esʿad, s. 334-335, 337
Meḥmed Çelebi, bk. Gencî Pîr Meḥmed
Meḥmed ʿİsmet b. İbrâhîm, s. 211
Meḥmed ʿİzzet, s. 414-415, 422, 425
Meḥmed Lebîb, s. 365, 366
Meḥmed Murâd en-Naḳş-bendî, s. 212
Meḥmed Nehîcüddîn İbn ʿAşîr Efendi, s. 366
Meḥmed Rifʿat, s. 341
Meḥmed Saʿîd, s. 412-413
Meḥmed Saʿîd İbn Yûsuf Efendi, s. 214
Mehmet Kanar, s. 433, 434
Mevlânâ Ayas-zâde, s. 169, 170
Mevlânâ Fevrî, bk. Fevrî Aḥmed İbn ʿAbdullâh
Mevlânâ Meḥmed İbn ʿAlî, bk. Birgivî Meḥmed
Mevlût Sarı, s. 433
Minyas-oğlu, s. 274
Mîrek Muḥammed Naḳş-bendî-i Ṭaşkendî, s. 280
Mîr ʿİsâ-oğlı Ḥâcî Şâşî-i Taşkendî, s. 453
Mîr Seyyid Ḥüseyn, s456
Mîr Yaḥyâ b. Muṣṭafâ Mużaṭṭar-i Zenûzî-i Tebrîzî, s. 445
Mîrzâ Aşûr Beg, s. 471
Mîrzâ Aşûr Beg b. Niyâz Beg, s. 471
Mîrzâ Mehdî Ḫân-i Esterâbâdî, s. 439
Mîrzâ Muḥammed b. ʿAbduṣṣabûr-i Ḫoyî, s. 442
Mîrzâ Muḥammed Mehdî Ḫân Kevkeb b. Muḥammed **Nâṣır-i Esterâbâdî**, bk. Mîrzâ Mehdî Ḫân
Mîrzâ-zâde Aḥmed Neylî, s. 346-347
Moralı Ḥasan Efendi, s. 339
M. Sadık Şagiahmedoviç, s. 476
Muḥammed ʿAlî b. Muḥammed **Rıżâ**, s. 438
Muḥammed b. el-Ḥâc İlyâs, s. 142
Muḥammed b. Şeyḫ Lâd-i Dihlevî, s. 446-447

Muḥammed b. Fetḥullāh b. Ebī Ṭālib el-Edirnevī, bk. Muḥyī-i Gülşenī
Muḥammed Mehdī-i Tebrīzī, s. 459
Muḥammed Necīb, s. 212, 358
Muḥammed Ṣāliḥ-i İsfehānī, s. 443-444
Muḥammed Yaʿḳūb-i Belḫī, s. 471
Muḥammed Yaʿḳūb-i Çingī, s. 454
Muḥyī, bk. Muḥyī-i Gülşenī
Muḥyiddīn Meḥmed, bk. Münşī Meḥmed
Muḥyī-i Gülşenī, 270-271
Musa Dede (el-Mevlevī eṭ-Ṭırablūsī), s. 214
Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād el-Mostārī el-Bosnavī, s. 213
Muṣṭafā İbn Meḥmed b. Yūsuf, s. 243
Muṣṭafā İbn Mīrzā, s. 211
Muṣṭafā ʿİlmī b. İbrāhīm, s. 356
Muṣṭafā ʿİsāmüddīn b. ʿAbdullāh, s. 211
Muṣṭafā-i Üsküdārī, bk. Ḫākī Muṣṭafā
Muṣṭafā Keskīn b. ʿOṣmān, s. 216, 348-349
Muṭahhar b. Ebī Ṭālib-i Lādiḳī, s. 115
Mü'ezzīn İbrāhīm Maḥmūd b. İbrāhīm b. Süleymān, s. 313
Münşī Meḥmed b. Bedrüddīn, s. 260-267
Müstaḳīm-zāde Süleymān b. Saʿdüddīn, s. 353-354
Mütercim İzzet Paşa, bk. Meḥmed İzzet
Naci Kasım, s. 433
Naci Tokmak, s. 434
Nādide Aḥmed Ḥāfıẓ, s. 212
Naḳīb-zāde Efendi, bk. Naḳīb-zāde Niʿmetī Çelebi
Naḳīb-zāde Niʿmetī Çelebi, s. 293
Naṣūḥ Efendi, s. 393
Nāẓıma, s. 267
Nāẓım b. Meḥmed, s. 340
Naẓmī-zāde Ḥüseyin b. ʿAlī Naẓmī-i Bagdādī, s. 322-323
Naẓmī-zāde Mürteżā, s. 323
Neẓr ʿAlī, s. 437

Neylî, bk. Mîrzâ-zâde Aḥmed
Niʿmetullâh b. Aḥmed b. Mübârek er-Rûmî, s. 231
Niʿmetullâh İbn Meḥmed İbn ʿAlî, bk. Naḳîb-zâde Niʿmetî

ʿOşmân b. Ḥüseyin el-Bosnevî, s. 258
ʿOşmân-ı Şıḳlovîsî, s. 391
ʿOşmân Şâkir b. Muṣṭafâ-i Bozoḳî, s. 369-370

Penbe-zâde Erzen er-Rûmî, s. 213
Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Meḥmed b. ʿAbdülbâḳî, s. 211

Raca Amr Singh, s. 469
Ray Vahay Singh, s. 469
Rıżâyî, bk. Ḥasan Rıżâyî
Riyâżî Meḥmed, s. 278

Şadrüddîn-zâde Feyżullâh Efendi, s. 215
Seyyid ʿAbdülḥalîl-i Bilgrûmî, s. 458
Sirâcüddîn ʿAlî Ḫân-i Ekberâbâdî, s. 456-457
Sofyalı Çelebi Muṣṭafâ, s. 397
Sûdî-i Bosnavî, s. 210
Şûfiyullâh Yâr Ṭahmas Big Ḫân, s. 459
Sunʿî-i Malaṭyavî, s. 276
Süleymân Dürrî, s. 380-381
Süleyman Hayri, s. 410
Sünbül-zâde Vehbî, s. 360-361

Şâhidî İbrâhîm Dede, s. 202-203
Şâhin-zâde ʿAlî Dilkesîr el-Marʿaşî, s. 212
Şeh-zâde Mîrzâ ʿAlî, s. 473
Şemsî, s. 314-315
Şemsî-i Münşî, bk. Şemsüddîn Muḥammed
Şemsüddîn Muḥammed b. Hinduşâh-i Naḫcivânî, s. 147-148,150, 151, 182
Şeyḫ ʿAbdülmü'min, s. 471

Şeyḫ Aḥmed, s. 329
Şeyḫ Aḥmed el-Mevlevî, s. 214
Şeyḫ Cüneyd el-ʿAcemî, s. 148, 149
Şeyḫî, bk. Şeyḫî ʿAbdülmecîd
Şeyḫî ʿAbdülmecîd-i Sivâsî, s. 283-284
Şeyḫî-i Sivâsî, bk. Şeyḫî ʿAbdülmecîd
Şinâsî, s. 173
Şuʿûrî, bk. Ḥasan Şuʿûrî

Ṭâliʿ-i İmânî, s. 437
Tecrîd, bk. Cânî b. Melîk-Şâh
Ṭurmış b. Ḥacı İlyâs, s. 144

ʿUlvî, bk. Aḥmed b. Ḫıżır

Ülfet ʿAlî, s. 474

Vaḳârî, s. 383

Yaḥyâ b. Baḫşı, s. 148
Yaḥyâ el-Emîrî er-Rûmî el-Ḳaraşî, s. 148, 149
Yanyalı Meḥmed Esʿad b. ʿAlî, s. 213
Yesârî-zâde Muṣṭafâ ʿİzzet, s. 365
Yorgancı-zâde ʿAlî Ḥicâbî, s. 212
Yûsufî, s. 463
Yûsuf-zâde Meḥmed Emîn Vâṣıḳ, s. 376

Zekî ʿAlî Efendi, s. 213
Zenûzî-i Tebrîzî, bk. Mîr Yaḥyâ
Ziya Paşa, s. 366
Ziya Şükun, s. 430-431

(Eser İndeksi)

ʿAcāʾibü Ġarāʾibü'l-lüġāt, bk. Ġarāʾibü'l-lüġāt
Aḳṣā'l-ereb fī tercemeti Muḳaddimetü'l-edeb, s. 321-322
Āl-Ṭomġā-yi Nāṣırī, s. 443-444
Āmeden-nāme, s. 456

Baba Dağlı şerhi, s. 365
Baḥrü'l-ġarāyib, s. 124-133
Bedāyiʿu'l-lüġāt, s. 437
Behcetü'l-lüġāt, s. 337-339
Buḥūr ve evzān-ı Tuḥfe-i Şāhidī, s. 215
Burhān-ı ḳāṭıʿ tercümesi, bk. Tıbyān-ı nāfiʿ
Büyük Farsça-Türkçe Sözlük, s. 433
Büyük Türkçe-Farsça Sözlük, s. 434

Calcutta Lügati, bk. Lüġat-i Türkī
Cāmiʿu'l-fāris, s. 239-241
Cāmiʿu'l-fürs, bk. Cāmiʿu'l-fāris
Cāmiʿu'l-fāris, s. 180-194
Cāmiʿu'l-fürs, s. 243-247
Celāl-i Tuḥfe-i Şāhidī, s. 212
Cevāhir-i ḳalem, s. 458
Cevāhirü'l-elsine, s. 441-442
Cevhere, s. 389-391
Cinānü'l-cināṣ, s. 265-267
Codex Cumanicus, s. 436-437

Dāʾiretü'l-iḫtiṣār ve't-taʿlīl ʿale'l-iḳsār ve'ṭ-ṭaṭvīl, s. 210
Dānisten, bk. Tuḥfetü'l-hādiyye
Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, s. 219-229
Dürrü'n-niẓām, s. 378
Düstūru'l-ʿamel, s. 278-280

el-Emṣiletü'l-muḫtelife, s. 195
Elfāẓu celiyye fī beyāni lüġāti't-Türkiyye, s. 458-459
Elsine-i şelāşe, s. 353-356

Farsça-Türkçe Askerî Terimler Sözlüğü, s. 433
Farsça-Türkçe Sözlük, s. 293, 397, 398, 432, 433
Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Cep Sözlüğü, s. 434
Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü, s. 434
Ferheng-i Āẕerbaycānī-Fārsī, s. 445
Ferheng-i Cāmiᶜ-i Fārsī be Türkī-i İstanbulī, s. 433
Ferheng-i Cedīd-i Fārsī-Türkī, s. 432
Ferheng-i emṣāl ve ḥikem-i müşterek der zebān-i Türkī ve Fārsī, bk. Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü
Ferheng-i Şuᶜūrī, bk. Lisānü'l-ᶜacem
Ferheng-i Türkī, s. 473
Ferheng-i Türkī be Fārsī, s. 459
Ferheng-i Türkī-i Çaġatāī be Fārsī, s. 437-438
Ferheng-i Peymāī, s. 432
Ferheng-i Ziya, bk. Gencīne-i güftār
Fetḥu'l-fettāḥ, s. 276-277
Fevāᵓid-i ṣıbyān, s. 463
Fevāᵓid-i Türkī, s. 471, 472
Feyżü'l-hādī fi ḥalli müşkilāt-ı Şāhidī, s. 211
Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārsī, bk. İnkişāf-i Ḳāmūs-i Fārsī

Ġarāᵓibü'l-lüġāt, s. 456-458
Gencīne-i güftār, s. 430-432
Genc-i leāl, s. 290
Güher-rīz, s. 380-382
Gülşen-i Şāhidī, s. 211

Ḫayrü'l-lüġāt, s. 410
Ḫod-āmūz-i Cāmiᶜ ve muṣavver-i Türkī-i İstanbulī, s. 433
Ḫoş-edā, s. 342-344

Ḫulāṣa-i ʿAbbāsī, s. 442-443
Ḫulle-i manẓūme, s. 213

ʿİlm-i lüġāt, s. 242-243
İnkişāf-ı Ḳāmūs-i Fārsī yaḫud Fihrist-i Ḳāmūs-i Fārsī, s. 422-425
İżāḥ-ı Baḥrü'l-ġarāyib, bk. Lüġat-i Ḥalīmī
ʿİzzu ẓafer, s. 380

Ḳā'ime, bk. Lüġat-i Ḥalīmī
Ḳāmūs-i Fārsī, s. 414-422
Ḳāmūs ve Cep Lügati, s. 408-409
Kān-ı meʿānī, s. 300-303
Ḳāsımiyye, bk. Lüġat-i Ḥalīmī
Kāşifü'l-ezkiyā, s. 214
Ḳavāʿid-i Aḥmedī, s. 459-460
Ke'n-nişāb, s. 443
Kenzü'l-lüġa, s. 438-439
Kitāb-i ʿadn, s. 441
Kitāb-i Āmeden, s. 461-463
Kitāb-ı Cāmiʿ-i envāʾü'l-edebi'l-Fārisī, bk. Cāmiʿu'l-fāris
Kitāb-ı Dānisten, bk. Tuḥfetü'l-hādiyye
Kitābü Cāmiʿu'l-edebi'l-Fārisī, bk. Cāmiʿu'l-fāris
Kitābü Lüġāt fi't-Türkī, s. 467-468
Kitāb-ı Lüġat-i Gülistān, s. 269-270
Kitāb-ı Şāhidī, bk. Tuḥfe-i Şāhidī
Kitāb-ı Tercümān-ı Türkī ve ʿArabī ve Fārisī, s. 394-397
Kitāb-i zebān-i Türkī, s. 454-455

Lebîb-i lüġāt-i Türkī, s. 466-467
Lehcetü'l-lüġāt, s. 334-337
Lehcetü't-Türk, s. 446
Lisānü'l-ʿacem, s. 304-312
Lisānü'l-eṭibbā', s. 317-320

Lücce, bk. Lüccetü'l-ʿacem
Lüccetü'l-ʿacem, s. 121-122
Lüccetü'l-ʿacem min lüġati'l-fürs, bk. Lehcetü'l-ʿacem
Lüġat, s. 473
Lüġāt-ı ʿAzīziye, s. 400-401
Lüġāt-ı Burhān-ı ḳāṭıʿ, s. 375
Lüġat-i ʿAbdülkerīm, s. 273-274
Lüġat-i Ayāsī, s. 169
Lüġat-i Bahāristān, s. 368-369
Lüġat-i Bostān-ı Şeyḫ Saʿdī-i Şīrāzī, s. 238-239
Lüġat-i Dānisten, bk. Tuḥfetü'l-hādiyye
Lüġat-i Deşīşī, bk. Tuḥfetü's-seniyye
Lüġat-i erbaʿa, s. 403-406
Lüġat-i Etrākiye, s. 444-445
Lüġat-i Fārisī-i Ayāsī, s. 169
Lüġat-i Fārisiyye, s. 392-393, 410-412
Lüġat-i Feyżī, bk. Ḫoş-edā
Lüġat-i Gülistān-ı Saʿdī, s. 368
Lüġat-i Ḥalīmī, s. 133-139
Lüġat-i manẓūme, s. 216-218
Lüġat-i Meşnevī, bk. Meyādīnü'l-fürsān
Lüġat-i meşhūre-i Fārisī yāḫud Sermāye-i Fedāī, s. 412-414
Lüġat-i Minyas-oğlu, s. 274-276
Lüġat-i Münteḫab, s. 179
Lüġat-i müşkilāt-ı eczā, s. 287-289
Lüġat-i müşkilāt-ı Meşnevī, bk. Meyādīnü'l-fürsān
Lüġat-i müşkilāt-ı Vaṣṣāf, bk. Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf
Lüġat-i Nevāī, s. 469
Lüġat-i Niʿmetullāh, s. 231-235
Lüġat-i Şāhidī, bk. Tuḥfe-i Şāhidī
Lüġat-i Şāh-nāme, s. 293-296
Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf, s. 322-326
Lüġāt-i tedḳīḳāt-ı fürsiyye-i Necīb, s. 358-360

Lüġat-i Türkī, s. 455, 465, 473
Lüġat-i Türkī-i Çaġatāī, s. 461
Lüġat-i Türkī ve Fārsī, s. 473
Lüġat-i Vaṣṣāf, bk. Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf
Lüġatü'l-mübtedī, bk. Münyetü'l-mübtedī
Lüġatü şelāş, s. 474-476

Maʿdenü'l-meʿārif, s. 269
Mā-lā büdde li'l-edīb mine'l-meşhūr ve'l-garīb, s. 346-348
Manẓūme, s. 258-260
Manẓūme-i Keskin, s. 348-351
Manẓūme-i Şāhidī, bk. Tuḥfe-i Şāhidī
Maʿrūfu'l-lüġāt, s. 460-461
Mebāniyü'l-lüġāt, bk. Senglāḫ
Mecmaʿu'l-emṣāl, s. 332-334
Mecmaʿu'l-lüġāt, s. 173, 383-389
Medārü'l-efāżıl, s. 449-450
Menāẓimü'l-cevāhir, s. 291-293
Meşādır-ı elsine-i erbaʿa, s. 270-272
Meşādır-ı Lisān-ı Fārisī, s. 427
Meşādır-ı Türkī, s. 462
Meyādīnü'l-fürsān, s. 283-287
Miftāḫu'l-edeb, s. 115-118
Miftāḫu'l-fürs, s. 366
Miftāḫ-ı Gülistān, s. 366-368
Miftāḫ-ı ḳavāʿid-i Tuḥfe, s. 215
Miftāḫu'l-lüġa, s. 160-165
Miftāḫu'l-meʿānī, s. 158-160
Mirʿatü'l-lüġāt, s. 341-342
Nişāb-i Ḳuṭbiyye, s. 464-465
Muʿārıża, s. 366
Muḥavvel, s. 214
Muḫtaṣar Ḳāmūs-i Fārisī, s. 425-426

Muḫtaṣar-ı Lüġat-i Deşîşe, bk. Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye
Muḫtaṣar-ı Lüġat-i Niʿmetullāh, s. 236-238
Muḫtaṣar-ı Senglāḫ der Lüġat-i Türkî-i Çaġatāî, s. 444
Muḫtaṣar-ı Tuḥfetü's-seniyye, s. 255-256, 256-257
Muḫtaṣar ve münteḫabü'ş-Şuʿûrî, s. 313-314
Müʾeyyidü'l-fużalāʾ, s. 446-448
Münteḫab-ı Ferheng-i Şuʿûrî, s. 312-313
Münteḫab-ı Cāmiʿu'l-fürs, s. 194
Münteḫab-ı Lebîb, s. 365
Münyetü'l-mübtedî, s. 122-124
Müretteb müfredāt-ı Siyāhî, s. 289-290
Müşelleş, bk. Müşennā ve Müşelleş
Müşelleş-nāme, bk. Müşelleş-nāme-i Şākir
Müşelleş-nāme-i Şākir, s. 369-372
Müşennā ve Müşelleş, s. 260-264
Müşkilāt-ı Gülistān, s. 272-273
Müşvikuş-şıbyān, s. 445
Müşkilāt-ı Şāh-nāme, s. 165-168
Müzeyyelü'l-ḥafāʾ, s. 212
Mohek, s. 433
Möltekat el-lögat, s. 476

Naḳlü'l-meḥāfil li'l-efāżıl, s. 376-377
İnaẓîre-i Tuḥfe-i Şāhidî, s. 215
Naẓîre-i Tuḥfe-i Vehbî, s. 366
Naẓm-ı bedîʿ, s. 375
Naẓm-ı Girîdî, s. 344-346
Naẓmü'l-cevāhir, s. 379-380
Naẓmü'l-esāmî, s. 267-268
Netîcetü'z-zekiyye fî lüġati't-Türkiyye, s. 473
Nevādirü'l-emṣāl, s. 280-283
Nişārü'l-melik, bk. Nişārü'l-mülk
Nişārü'l-mülk, s. 139-142

Nişāb-i Türkī, s. 445, 451, 461, 469, 470, 471, 472, 473, 474
Nişāb-i Türkī be Fārsī, s. 448-449, 453-454
Nişāb-i Türkī-i Turan, s. 467
Nişāb-i şeş zebān, s. 463
Nuḫbetü't-Tuḫfe, s. 253-254
Nürü'l-ebşār, s. 469

On Beş Dille Konuşma Kitabı, s. 433

Ravżatü'l-cināş, bk. Cinānü'l-cināş
Reh-nümā-yi sehūlet, s. 401-402
er-Risāle ʿaleş-Şāhidī, s. 210
Risāle der lüġat-i Türkī, s. 465, 466
Risāle-i Dānisten, bk. Tuḫfetü'l-hādiyye
Risāle-i Fażlullāh Ḫān, bk. Lüġat-i Türkī
Risāle fī beyāni vechi tesmiyeti buḫūri Tuḫfeti'ş-Şāhidī, s. 215
Risāle-i Ḳāsımiyye, bk. Lüġat-i Ḥalīmī
Risāle-i lüġat-i Türkī, bk. Lüġat-i Türkī
Risāle-i lüġat-i Türkī, s. 474
Risāle-i Türkī, s. 474
Risāle-i Türkī, bk. Lüġat-i Türkī

Şarf ve naḥv meʿa lüġāt-i Türkī, s. 468-469
Senglāḫ, s. 439-441
Se zebān, s. 329-332
Şıḥāḥ-ı ʿacem, bk. Şıḥāḥu'l-ʿacem
Şıḥāḥ-ı ʿacemī, bk. Şıḥāḥu'l-ʿacem
Şıḥāḥu'l-ʿacem, s. 168-173
Şıḥāḥ-ı ʿacemiyye, bk. es-Şıḥāḥu'l-ʿacemiyye
es-Şıḥāḥu'l-ʿacemiyye, s. 147-157
Sirācü'ş-şıbyān, s. 474
Siyer-i Veysī lüġati, s. 402-403
Slovar na Pyati Yazıkah Turetskom Arabskom, Persidskom Russkom i Frantsuzskom, s. 476

Sürūr ʿale'ş-Şāhidī, s. 212
Sözlük, s. 433

Şādiyye, s. 157
Şāmilü'l-lüġa, s. 195-199
Şānī lüġati, s. 320-321
Şerḥ-i Baḥrü'l-garāyib, bk. Lüġat-i Ḥalīmī
Şerḥ-i lüġāt-ı Tārīḫ-i Vaṣṣāf, bk. Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf
Şerḥ-i Şāhidī, s. 212
Şerḥ-i Tuḥfe, s. 211
Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī, s. 210, 211, 212, 213, 214, 215
Şerḥu Tuḥfe-i Şāhidī, s. 211
Şerḥ-i Tuḥfe-i Şāhidī ve tercümān-ı lüġāt-ı Şāhidī, s. 213

Tācü'l-meṣādır ve esāmī-i Türkī, s. 453
Taḳṭīʿ-i Tuḥfe-i Şāhidī, s. 215
Taʿrībü'ş-Şāhidī, s. 214
Taṣḥīḥ-i Ġarāʾibü'l-lüġāt, bk. Ġarāʾibü'l-lüġāt
Tażmīnāt-ı Tuḥfe ve Nuḥbe, s. 366
Tażmīn-i Tuḥfe-i Şāhidī, s. 215
Tecrīdü'l-lüġāt, bk. Ke'n-niṣāb
Tevfiye, s. 327-329
Teʾlīfü'l-emīr, s. 451-453
Terceme-i Emṣāl-i ʿArab ve ʿAcem, s. 326
Terceme-i Ḳānūnu'l-edeb, bk. Elsine-i şelāşe
Terceme-i lüġāt-ı Tārīḫ-i Vaṣṣāf, bk. Lüġat-i Tārīḫ-i Vaṣṣāf
Tercümān, s. 200-202
Tercümān-ı Fārisī, s. 239-241
Tercümān-ı Rūsī ve Fārisī ve Türkī, s. 476
Tercümānü'l-lüġāt, s. 340-341
Tercümānü'l-meʿārif, s. 303-304
Tertīb-i Deḳāyiḳu'l-ḥaḳāyıḳ, s. 229-230
Teẕkiretü'l-müntehī ve ifādetü'l-mübtedī, s. 210

Tıbyān-ı nāfiᶜ der terceme-i Burhān-ı ḳāṭıᶜ, s. 372-375
Tuḥfe, s. 314-317
Tuḥfe-i ᶜĀṣım, s. 366
Tuḥfe-i Ḥüsām, bk. Tuḥfe-i Ḥüsāmī
Tuḥfe-i Ḥüsāmī ez mülteḳāt-i Sāmī, s. 109-115
Tuḥfe-i ᶜİzzetī berā-yi tefrīḳ-i lüġāt-ı Şāhidī ve taᶜrīb-i Şāhidī, s. 214
Tuḥfe-i Mīr, s. 211
Tuḥfe-i Nuṣḥī, s. 393-394
Tuḥfe-i Remzī, s. 427-430
Tuḥfe-i Şāhidī, s. 202-216
Tuḥfe-i Şāhidiyye, bk. Tuḥfe-i Şāhidī
Tuḥfe-i taḳṣīrī, s. 212
Tuḥfe-i Vehbī, s. 360-366
Tuḥfe-i Vehbī ḥāşiyesi, s. 365
Tuḥfe-i Vehbī şerḥi, s. 365
Tuḥfe-i zībā, s. 377-378
Tuḥfe şerḥi, s. 365
Tuḥfetü'l-emṣāl, s. 298-300
Tuḥfetü'l-hādiyye, s. 142-146
Tuḥfetü'l-Ḥāfız, s. 351-353
et-Tuḥfetü'l-Ḥicābiyye ᶜale't-Tuḥfeti'ş-Şāhidiyye, s. 212
Tuḥfetü'l-iḫvān ve hediyyetü'ṣ-ṣıbyān, s. 356-357
Tuḥfetü'l-maᶜnā, s. 391-392
Tuḥfetü'l-mülūk, s. 210
Tuḥfetü'l-ᶜuşşāḳ, s. 241-242
Tuḥfetü'l-vüzerā', s. 212
Tuḥfetü's-seniyye ile'l-Ḥażreti'l-Ḥaseniyye, s. 247-253
Tuḥfetü'ṭ-ṭālibīn, s. 472
Türkçe-Farsça Askerî Terimler Sözlüğü, s. 433
Türkçe-Farsça Sözlük, s. 296, 298, 432
Türkī meṣādır, s. 462

Uᶜcūbetü'l-ġarāyib fī naẓmi'l-cevāhiri'l-ᶜacāyib, s. 118-121

Ünsü'l-lüġat, s. 406-408

Vesîletü'l-meḳāṣıd ilā aḥseni'l-merāṣıd, s. 173-179

Ẓafer-nāme-i İḳbāl Nādirî, s. 464
Zübde-i lüġat-i Fārisiyye, s. 409
Zübdetü'l-esmā'i't-Türkiyye, s. 463-464
Zübdetü'l-lüġāt, s. 399-400
Zübdetü'l-lüġāti'l-Lehce, s. 339-340

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ